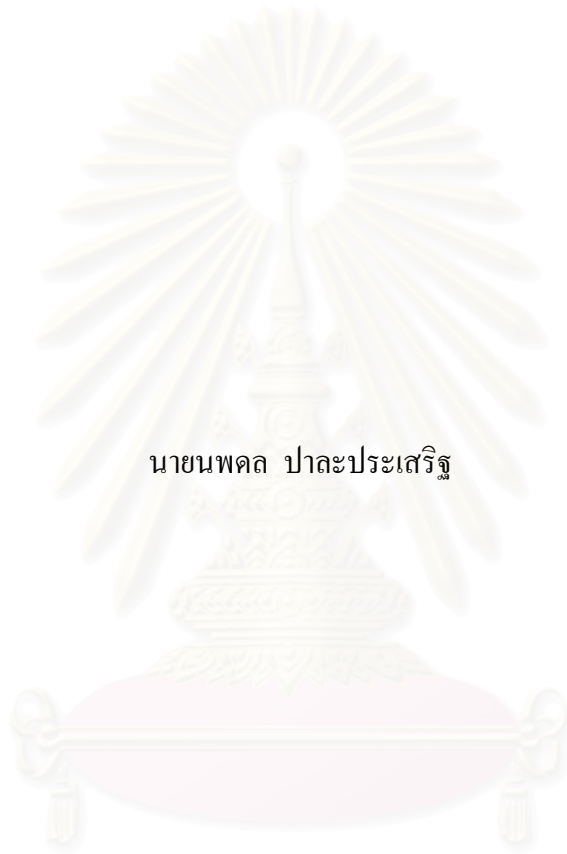

การเมืองไทยในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างจากสมัยเมืองคู่สุโขทัยราชอาณาจักร :
กรณีศึกษาพัฒนาการของวังอยุธยาและต้นกรุงเทพฯ

นายพนพล ปาละประเสริฐ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

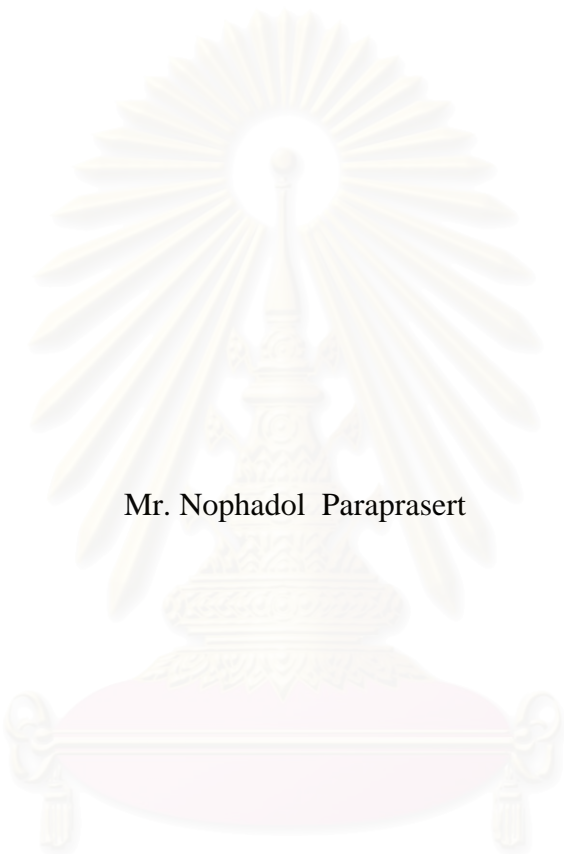
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2545

ISBN 974-17-1737-7

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THAI POLITICS IN THE LOWER CHAO PHRAYA BASIN FROM THE PERIOD
OF TWIN CITIES TO THE PERIOD OF KINGDOMS : A CASE STUDY OF THE
DEVELOPMENT OF AYUTTHAYA AND EARLY BANGKOK PALACES

Mr. Nophadol Paraprasert

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Master of Arts in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2002

ISBN 974-17-1737-7

หัวข้อวิทยานิพนธ์	การเมืองไทยในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างจากสมัยเมืองคู่สุโขทัย ราชอาณาจักร : กรณีศึกษาพัฒนาการของวังอยุธยาและต้น กรุงเทพฯ
โดย	นายนพดล ปาละประเสริฐ
สาขาวิชา	ประวัติศาสตร์
อาจารย์ที่ปรึกษา	อาจารย์ ดร.สุนทร ชูตินทรานนท์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโท

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.กัลยา ติงศภัทิย์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(อาจารย์ ดร.ธีรวัต ธิ น ป้อมเพชร)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(อาจารย์ ดร.สุนทร ชูตินทรานนท์)

..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนาท บุญนาค)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ พวงเพชร สุรัตน์กุล)

นพดล ปาละประเสริฐ : การเมืองไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างจากสมัยเมืองคู่สมัยราชอาณาจักร : กรณีศึกษาพัฒนาการของวังอยุธยาและต้นกรุงเทพฯ (THAI POLITICS IN THE LOWER CHAO PHRAYA BASIN FROM THE PERIOD OF TWIN CITIES TO THE PERIOD OF KINGDOMS: A CASE STUDY OF THE DEVELOPMENT OF AYUTTHAYA AND EARLY BANGKOK PALACES) อ.ที่ปรึกษา : อาจารย์ ดร.สุเนตร ชุตินทรานนท์, 516 หน้า. ISBN 974-17-1737-7

บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ก่อนที่จะวิวัฒนาการเป็นรัฐอาณาจักร มีการรวมกลุ่มเมืองในระดับแคว้นปกครอง แยกเป็นอิสระในลักษณะเมืองคู่ ได้แก่ สุพรรณภูมิ - แพรกศรีราชา กับละโว้ - อยุธยา ช่วงเวลานี้ศูนย์กลางการปกครอง แคว้นมีลักษณะเป็นวังในเวียง โดยวังเป็นที่ประทับและสถานที่ทำการปกครองแคว้นขนาดเล็ก ตั้งอยู่ภายในเวียง อย่างเช่น เวียงเหล็กของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงรวมกลุ่มเมืองคู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างทั้งสองเข้าด้วยกันเกิดเป็นเอกภาพ และตามมาด้วยการปฏิรูปการปกครอง และจัดเมืองลูกหลวงให้อยู่ในระบบราชการด้วยการแต่งตั้งพระราชโอรสในตำแหน่งสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าและพระมหาอุปราช กับส่งเจ้านายขึ้นไปปกครองเมืองโดยเฉพาะเมืองพิษณุโลก อยุธยาจึงมีสภาพเป็นเมืองราชธานีหรือกรุงอันเป็นศูนย์กลางอำนาจปกครองที่มีเมืองต่าง ๆ อยู่ในอำนาจ วังอันเป็นที่ประทับและว่าราชการของพระมหากษัตริย์จึงเป็นศูนย์กลางการปกครองมีลักษณะเป็นวังในกรุงหรือนครขนาดใหญ่ แบ่งออกเป็นพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน และมีวัดพระศรีสรรเพชญ์อยู่ในเขตพระราชฐาน เมื่อตกถึงรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชพระองค์ทรงยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงแต่มาสำเร็จเด็ดขาดลงในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรดังเห็นได้จากในรัชกาลนี้ได้มีการส่งขุนนางขึ้นมาปกครองและพร้อมกันไปกับหยุดการส่งเจ้านายขึ้นไปปกครองหัวเมืองแต่ให้ประทับอยู่ในพระนคร จึงเกิดวังหน้าวังหลังขึ้นในราชธานีโดยเฉพาะวังหน้าเจ้านายที่ประทับจะรับตำแหน่งพระมหาอุปราช นับแต่สมเด็จพระนเรศวรเป็นอย่างซึ่งที่ระบบราชการส่วนกลางมีขนาดใหญ่โตมากขึ้นจากการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ส่งผลให้ขุนนางเข้ามามีบทบาททางการเมืองสูง ทั้งเป็นฐานอำนาจให้การสนับสนุนเจ้าราชินิกุลบางพระองค์จนขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ได้ จนในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์ต้องเสริมสร้างพระราชวังด้วยการสร้างพระมหาปราสาทและขยายกำแพงวังออกไปเพื่อป้องกันการรุกรานกำลังแย่งชิงอำนาจ และเลี้ยงประทับอยู่ในกรุงศรีอยุธยาราชธานี สมเด็จพระนารายณ์ทรงสืบทอดนโยบายรักษาความปลอดภัยนั้นโดย โปรดฯให้สร้างวังที่เมืองลพบุรีเหมือนวังหลวงที่อยุธยาไว้ใช้เป็นที่หลบภัยภัยและฐานอำนาจของพระองค์พร้อมกันไป และในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาทรงปรับใช้พระราชฐานชั้นในของวังหลวงด้านหลังและกลับให้เป็นด้านหน้าเพื่อป้องกันการโจมตี และยกวังหน้าขึ้นเป็นกรมขนาดใหญ่คือเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และวังหลังเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เพื่อเป็นฐานอำนาจทางการเมืองในราชธานี โดยเฉพาะพระมหาอุปราชที่กำกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีพระราชอิสริยยศ และมีวังใหญ่โตคล้ายวังหลวง จนเป็นเหตุให้วังหน้าสามารถทำร้ายพระราชอำนาจได้ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงทรงตั้งพระราชโอรสทรงกรมขนาดเล็กและให้มีวังขนาดเล็กแทนการแต่งตั้งพระมหาอุปราชเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาการแย่งชิงอำนาจ จนปลายรัชกาลจึงทรงตั้งกรมขุนพรพินิตเป็นพระมหาอุปราช และขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร หลังจากนั้นก็ไม่มีการแต่งตั้งพระมหาอุปราชอีกเลย จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งวังหน้า วังหลัง และกรมเจ้านายขนาดเล็ก เพื่อทรงใช้เป็นกำลังพลในราชการสงครามมากกว่าเป็นฐานพระราชอำนาจ

ภาควิชา	ประวัติศาสตร์	ลายมือชื่อนิสิต.....
สาขาวิชา	ประวัติศาสตร์	ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
ปีการศึกษา	2545	

4280134922 : MAJOR HISTORY

KEY WORD : THAI POLITICS/LOWER CHAO PHRAYA/TWIN CITIES/AYUTTHAYA/
EARLY BANGKOK/PALACES

NOPHADOL PARAPRASERT : THAI POLITICS IN THE LOWER CHAO
PHRAYA BASIN FROM THE PERIOD OF TWIN CITIES TO THE PERIOD
OF KINGDOMS : A CASE STUDY OF THE DEVELOPMENT OF AYUTTHAYA
AND EARLY BANGKOK PALACES. THESIS ADVISOR : SUNAIT
CHUTINTARANOND, Ph.D., pp. 516 ISBN 974-17-1737-7

This study finds that before becoming a kingdom the cities in the Chao Phraya River Basin were grouped as independent towns – twin cities such as Suphanburi (Suphanaphum)-Phraek Si Racha in the Mae Klong-Thachin basin and Lopburi (Lawo)-Ayutthaya (Ayothaya) in the Lopburi-Pasak basin. In this period, the administrative center of the town was the wang within a wiang. The wang was the residence and work place of the ruler in small towns (wiang), such as King Ramathibodi I's wiang lek. Later King Intharacha united both regions, reformed the administration and bureaucratized muang luk luang by appointing royal sons as somdet no phra phuttha chao and phra maha uparat, sending royalty to govern Phitsanulok, a first class province. As a result, Ayutthaya became the governing center, with a large and complex Royal Palace. The Palace was divided into three sections: outer, central, and inner, with Wat Phra Si Sanphet included in the palace area. King Chairacha cancelled the muang luk luang system, a measure that became fully effective in King Naresuan's time, when many khunnang governed provinces and princes remained in Ayutthaya, forming a kind of centralization. The wang na (Front Palace) and wang lang (Rear Palace) thus came into being. King Prasatthong tried to diminish the khunnang's authority and strengthened the Royal Palace by building throne halls and expanding the palace walls. His son King Narai avoided staying in Ayutthaya, preferring to set up his court and power base at Lopburi. King Phetracha moved the court back to Ayutthaya, using the inner court at the back of the Royal Palace as the front, in order to prevent attack. He also appointed the Front Palace and Rear Palace princes as krom phra racha wang bowon sathanmongkhon and krom phra racha wang bowon sathanphimuk respectively. Royal political power was thus concentrated in the capital, especially with the phra maha uparat as a large krom holder, with enough resources to challenge the king's power. King Borommakot appointed his sons to small krom, instead of appointing a phra maha uparat. At the end of his reign he appointed Kromkhun Phonphinit (later King Uthumphon) as uparat. There were no more phra maha uparat until the reign of King Rama I, who re-established the Front Palace, Rear Palace, and smaller krom, to be used as manpower sources in war, rather than as the king's own power base.

Department History Student's signature.....

Field of study History Advisor's signature

Academic year 2002

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ได้สำเร็จและบรรลุถึงจุดมุ่งหมายจากการสนับสนุนและการให้ความอนุเคราะห์ช่วยเหลือจากบุคคลต่าง ๆ ที่มีพระคุณต่อผู้เขียน ดังนี้

ขอขอบพระคุณ อาจารย์ ดร.สุเนตร ชุตินธรานนท์ อาจารย์ที่ปรึกษาที่จุดประกายความคิดในสิ่งที่ผู้เขียนต้องการให้ออกมาเป็นงานการศึกษา พร้อมทั้งคำแนะนำที่ทรงคุณค่าจนทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้เสร็จสมบูรณ์ได้ ขอขอบพระคุณอาจารย์ ดร.ธีรวัธ ฒ ป้อมเพชร ที่กรุณาเป็นประธานกรรมการในการสอบวิทยานิพนธ์ พร้อมกับคำแนะนำที่มีค่ายิ่ง ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนาด บุนนาค กรรมการในการสอบ และเป็นผู้สอนให้ผู้เขียนมีความอดทนในการฝ่าฟันกับการเรียน และรองศาสตราจารย์ พวงเพชร สุรัตน์กุล กรรมการในการสอบ นอกจากนี้แล้ว ขอขอบพระคุณคณาจารย์ทุกท่านในภาควิชาประวัติศาสตร์ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาและอบรมสั่งสอนมาด้วยดี และขอขอบพระคุณสถาบันการศึกษาแห่งนี้ที่สอนให้รู้ว่าการศึกษาค้นคว้าเรียนรู้ด้วยตนเองนั้นเป็นอย่างไร รวมทั้งขอขอบพระคุณหัวหน้าและเจ้าหน้าที่สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 3 จังหวัดพระนครศรีอยุธยาทุกท่านที่ให้ความรู้และอำนวยความสะดวกในเรื่องเอกสารทางโบราณคดีที่มีประโยชน์ต่อการวิจัย

ขอกราบและระลึกถึงพระคุณผู้ทรงความรู้ทั้งในอดีตและปัจจุบันที่ผู้เขียนได้อาศัยผลงานทางวิชาการอันประกอบด้วยความรู้ และความคิดของท่านเหล่านั้นมาศึกษาหาความรู้ จนทำให้การศึกษาวเคราะห์วิทยานิพนธ์มีความสะดวกยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณมารดา บิดา คุณชาย คุณตา และน้องสาว ที่ให้การสนับสนุนช่วยเหลือคอยอำนวยความสะดวก ดูแลห่วงใย และเป็นกำลังใจสำคัญอย่างยิ่งมาโดยตลอด

ท้ายสุด ขอขอบคุณบรรดาเพื่อน ๆ ได้แก่ พี่ไก่ เท็ด บอล แจน ปีม น้อย ยอด กวาง เอ็ม น้อยปู น้อยเตี้ย น้อยขุ้ย และเพื่อน ๆ ที่มหาวิทยาลัยหอการค้าไทยทุกคน ที่คอยช่วยเหลือเป็นกำลังใจ ได้ถามความเป็นไปต่าง ๆ และให้ความสนุกสนานเฮฮามาโดยตลอดในการทำวิทยานิพนธ์

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ	ช
สารบัญแผนที่	ฅ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
2 วังในระบบเมืองคู่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20	14
2.1 การเมืองการปกครองช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20	14
2.2 วังในระบบเมืองคู่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20.....	38
3 วังในกรุงของราชอาณาจักรอยุธยาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 - พุทธศตวรรษที่ 24.....	57
3.1 ความหมายของ “กรุง”.....	57
3.2 วังในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ - สมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 1991 - 2133).....	62
3.3 วังในสมัยสมเด็จพระนเรศวร - สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2133 - 2310).....	104
3.4 วังในยุคหลังราชอาณาจักรอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์สมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2310 - 2352)	311
4 การจัดการบริหารภายในวังของราชอาณาจักรอยุธยา ช่วงตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 - พุทธศตวรรษที่ 24	384
4.1 วังในฐานะศูนย์กลางการปกครองของราชอาณาจักร	384
4.2 วังในฐานะสถานที่ประทับและที่อยู่อาศัย	393
4.3 กรมวัง	408

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

5	พระราชวังในฐานะศูนย์กลางแห่งจักรวาลมนุษย์	424
5.1	แนวคิดมณฑล	424
5.2	ราชธานีศูนย์กลางแห่งมณฑลราชอาณาจักร	431
5.3	พระราชวังในฐานะศูนย์กลางแห่งจักรวาล	445
6	บทสรุป	495
	รายการอ้างอิง	500
	ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	516

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญแผนที่

แผนที่	หน้า
1	แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา..... 23
2	แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่ รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึง รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 47
3	แผนที่พระราชวังหลวงตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ถึงรัชกาลสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์..... 84
4	แผนที่เมืองพระนครหลวงกับตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและศาสนสถานสำคัญ ภายในเมือง 93
5	แผนที่กรุงศรีอยุธยากับตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและศาสนสถานสำคัญภายในเมือง 94
6	แผนที่แสดงเส้นทางการเคลื่อนกำลังพลเข้าโจมตีพระราชวัง 198
7	แผนที่พระราชวังหลวงตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ถึงรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์ 203
8	แผนที่พระราชวังหลวงตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ถึงรัชกาล สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ..... 229
9	แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งบาทหลวงโทมัส วัลกานเออริรา วิศวกรชาวฝรั่งเศสสำรวจ และเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2230 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ 252
10	แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งจาคส์ นิโกลาส์ เบลแลง ช่างแผนที่ชาวฝรั่งเศสเขียน โดยอาศัยข้อมูลจากการสำรวจของบาทหลวงโทมัส วัลกานเออริรา..... 254
11	แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งเอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์ นายแพทย์ชาวเยอรมันสำรวจ และเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2233 ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา 256
12	แผนที่กรุงศรีอยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) พ.ศ. 2469 258
13	แผนที่เมืองพิษณุโลกแสดงตำแหน่งที่ตั้ง “พระราชวังจันทน์” บนฝั่งตะวันตกของ แม่น้ำน่านที่เป็นเมืองชัยนาทเก่า 263
14	แผนที่วังเมืองพิษณุโลก 264
15	แผนที่แสดงผลการขุดค้นตรวจสอบแนวกำแพงวังในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม จังหวัดพิษณุโลก 265

สารบัญแนที่ (ต่อ)

แนที่	หน้า
16	แนที่เมืองลพบุรี (ละโว้) ซึ่งชาวฝรั่งเศสได้สำรวจและเขียนขึ้นไว้ประมาณ พุทธศตวรรษที่ 23..... 295
17	แนที่พระราชวังเมืองลพบุรีในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ 301
18	ตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังตามตำราพิไชยสงครามแบบ “นาคนาม” 341
19	แนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก 346
20	แนที่อาณาเขตพระบรมหาราชวัง ประตู และป้อม ในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก 353
21	แนที่แสดงสิ่งก่อสร้างในพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก 374

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

1. ที่มาและความสำคัญของปัญหา

การศึกษาเรื่อง “วัง” ที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ไทยในด้านการเจริญเติบโตและพัฒนาการของราชอาณาจักร โดยเฉพาะสถานที่ตั้งเมืองราชธานีในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างนั้นมีความสัมพันธ์แนบแน่นกับการเจริญเติบโตของเมืองราชธานี ซึ่งที่ผ่านมามีการศึกษาวิจัยมักจะเน้นไปทางด้านงานสถาปัตยกรรม และศิลปกรรม เป็นส่วนมาก ลักษณะการศึกษาในแนวที่เน้นความสำคัญเชิงกายภาพและรูปลักษณะของวัง ทำให้ไม่สามารถเข้าใจวังในมิติทางประวัติศาสตร์ได้ เพราะเป็นการศึกษาที่เน้นและยึดติดที่ภาพลักษณ์ทางวัตถุ แต่ขาดเอกภาพของวังที่สัมพันธ์กับพัฒนาการของบ้านเมือง และวิถีทางการเมืองการปกครองในแต่ละยุคสมัย และประการสุดท้ายงานการศึกษาวิจัยที่ผ่านมาจะเป็นการให้ภาพของวังที่หยุดนิ่ง โดยจะแสดงภาพโครงสร้างวังแต่เพียงบางยุคบางสมัยเท่านั้น และมักจะเป็นการแสดงภาพโครงสร้างวังที่สำเร็จรูป ขาดขั้นตอนพัฒนาการของวังในลักษณะที่เป็นพลวัต ผู้เขียนจึงเห็นว่าการศึกษาเรื่อง “การเมืองไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างจากสมัยเมืองคู่ผู้สมัยราชอาณาจักร : กรณีศึกษาพัฒนาการของวังอยุธยาและต้นกรุงเทพฯ” เป็นการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจพัฒนาการของรัฐไทยผ่านกำเนิดและพัฒนาการของวังทั้งในด้านกายภาพ การบริหารจัดการ และคติความเชื่อ โดยเริ่มตั้งแต่สถานะการเกิดวังในเวียงจากสมัยเมืองคู่ไปสู่วังในกรุงซึ่งเป็นสมัยที่อยุธยาได้พัฒนาการมาสู่การเป็นรัฐอาณาจักรจวบจนถึงยุคต้นกรุงเทพฯ กล่าวคือ บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะประกอบด้วย 2 ลุ่มน้ำสำคัญ ได้แก่ แม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน กับแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก ลุ่มน้ำแม่กลอง-ท่าจีนมีเมืองสุพรรณบุรี (สุพรรณภูมิ) เป็นศูนย์กลางการปกครองทางด้านตะวันตก และลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสักมีเมืองลพบุรี (ละโว้) เป็นศูนย์กลางการปกครองทางด้านตะวันออก ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-20 พบว่า กลุ่มเมืองทั้ง 2 นี้ ได้สร้างเมืองรองขึ้นให้มีฐานะเท่าเทียมกัน คือ ลพบุรีลงไปสร้างอยุธยา (อยุธยา) ทางด้านตะวันออกของลุ่มน้ำป่าสัก และสุพรรณบุรีก็สร้างเมืองแพรกศรีราชา การสร้างเมืองลักษณะเป็นคู่นี้เป็นพัฒนาการของแต่ละแคว้นที่มีผู้นำขยายอำนาจทางการเมืองออกไปกว้างกว่าเดิม โดยจะอยู่ภายใต้การปกครองของผู้นำคนเดียว แต่มีฐานอำนาจอยู่ 2 เมืองคู่กัน และมีเมืองบริวารอยู่ในอาณาเขต ดังปรากฏในชินกาลมาลีปกรณ์ เรียกสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ผู้มีฐานอำนาจอยู่ทั้ง 2 เมืองว่า “พระรามาธิบดีผู้เป็นใหญ่แก่แคว้น

กัมโพชและอโยชปุระ”¹ ระบบเมืองคูจึงเป็นพัฒนาการทางเมืองในเบื้องต้นของแคว้นที่จะพัฒนาไปสู่การก้าวเป็นรัฐอาณาจักร ดังจะเห็นได้จากรัฐอาณาจักรที่เกิดขึ้นบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน และตอนล่างก็ผ่านการพัฒนาในระบบเมืองคู อาทิ ดินแดนสุโขทัยมีสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย และ สระหลวง-สองแควเป็นเมืองคู่กัน เป็นต้น

ในส่วนของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างก่อนที่จะมีการรวมตัวกันของกลุ่มบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกและตะวันตกเป็นหนึ่งเดียวในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช บนลุ่มน้ำนี้ต่างก็มีผู้นำแยกกันปกครองอาณาเขตของตนเป็นอิสระ ได้แก่ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงปกครองอยู่ที่อยุธยา และ โปรดฯให้สมเด็จพระรามศวรพระราชโอรสปกครองเมืองลพบุรี กับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนพะงั่ว) ทรงปกครองเมืองสุพรรณบุรี-แพรกศรีราชา ในดินแดนทางด้านตะวันตก ตามที่จีนเรียกบริเวณนี้ว่า “เสียมก๊ก”² สภาพการเมืองในภาวะที่ยังไม่รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้ ทำให้เมืองที่เป็นศูนย์กลางปกครองเพียงแห่งเดียวบนลุ่มน้ำแห่งนี้ยังไม่เกิด ศูนย์กลางการปกครองของแต่ละแคว้นในระยะนี้จึงยังเป็นแค่เพียงวังในเวียงเหมือนก่อนหน้านี้อยู่ ดังเช่น “เวียงเหล็ก” สถานที่ตั้งมั่นชั่วคราวของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ก่อนย้ายมาตั้งที่หนองโสน สันนิษฐานว่าวังยังคงเป็นสถานที่ประทับในเวียงขนาดเล็กและเป็นที่อยู่อาศัย พร้อมกับเป็นที่ทำการปกครองที่ไม่ใหญ่โตมากนัก เพราะพระราชพงศาวดารเรียกที่ประทับของพระองค์ในลักษณะที่ตั้งมั่นชั่วคราวว่า “พระตำหนักเวียงเหล็ก”³ ต่อมาเมื่อโปรดฯให้ย้ายจากเวียงเหล็กมาสร้างพระราชวังใหม่บนฝั่งตรงข้ามที่หนองโสนวังก็ได้ขยายใหญ่โตขึ้นเป็นพิเศษ ถึงแม้พระราชพงศาวดารได้ระบุว่า โปรดฯให้มีการสร้างพระที่นั่งและพระราชมณเฑียรสถานขึ้นเพิ่มเติม⁴ แต่พระราชวังหนองโสนในระยะนี้ยังคงมีลักษณะที่สืบเนื่องของความเป็นวังในเวียงเหมือนอย่างพระตำหนักเวียงเหล็กอยู่ โดยพระราชวังไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางด้านกายภาพที่เห็นเด่นชัด ในยุคนี้การจัดการบริหารราชการของวังและเวียงปรากฏร่องรอยให้เห็นจากตำแหน่งผู้ดูแลรับผิดชอบ คือ ขุนเวียง เป็นผู้ดูแลความ

¹ ชินกาลมาลีปกรณ์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2518), หน้า 111.

² “พรรณนาว่าด้วยกรุงสยาม,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 4 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 44.

³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2512), หน้า 10.

⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: อมรการพิมพ์, 2516), หน้า 111.

สงบเรียบร้อยภายในเมือง และขุนวัง คูแลกิจการวัง ครั้นตกลึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ตำแหน่งทั้ง 2 นี้ถูกปรับเปลี่ยนเรียกเสียใหม่ว่า พระยายมราช และออกญาธรรมราชิบัติตามลำดับ⁵

สภาพบ้านเมืองในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่แบ่งออกเป็น 2 ปริมณฑล อำนาจได้ยุติลงเมื่อ สมเด็จพระนครินทรราชาธิราชทรงรวมแคว้นลพบุรีเข้าอยู่ภายใต้การปกครองของสุพรรณบุรีโดยอาศัย กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี และทรงส่งพระราชโอรสออกไปปกครองเมืองสุพรรณบุรีและเมือง แพรกศรีราชา กับทรงขยายอำนาจของอยุธยาขึ้นสู่ดินแดนทางตอนเหนือด้วยการส่งพระราชโอรส ขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก ในสมัยต่อมาคือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 อำนาจทางการทหาร ของอยุธยาได้แผ่ขยายอำนาจออกไปตามดินแดนต่าง ๆ ทุกทิศทุกทาง⁶ เมื่อเข้าสู่สมัยสมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถพระองค์จึงทรงปฏิรูปการปกครองแยกกิจการฝ่ายทหารกับฝ่ายพลเรือน และในส่วน กฎีกาจัดส่งเจ้านายในระดับต่าง ๆ ออกไปปกครองเมืองในอาณาเขต เอกภาพทางการเมืองการ ปกครองที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมเด็จพระนครินทรราชาธิราชที่มีการส่งเจ้านายออกไปปกครองเมือง ซึ่งเมื่อ ตกลึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงจัดให้เข้าอยู่ในระบบราชการตามกฎหมายเทียบบาล มาตรา 8 ระบุว่า เมืองลูกหลวงมีเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองลพบุรี เมืองสิงคโปร์ และเมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรีเป็นเมืองหลานหลวง⁷ เห็นได้ว่าหลังการรวมอำนาจ เข้าสู่ส่วนกลางที่อยุธยา เมืองลูกหลวงได้ถูกจัดระบบภายใต้การขยายอำนาจทางการเมืองของรัฐ ด้วยการให้เจ้านายเป็นตัวแทนของส่วนกลางออกไปปกครองและควบคุมเมืองในอาณาเขตโดย เฉพาะพิษณุโลกเมืองลูกหลวงเอก ส่วนกลางจัดส่งพระราชโอรสในตำแหน่งสมเด็จพระพุทธ เจ้า พระมหาอุปราช และเจ้านายขึ้นมาปกครอง⁸ จนถึงรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชได้โปรดฯ ให้ยกเลิกเจ้านายออกไปปกครองเมือง และส่งขุนนางจากส่วนกลางขึ้นไปปกครองแทน⁹ แต่ก็ไม่ นานนักเพราะเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยการสนับสนุนของขุนนาง คือ ขุนพิเรนทรเทพ ผู้มีเชื้อสายราชวงศ์พระร่วง พระองค์ได้ส่งขุนพิเรนทรเทพขึ้นไปปกครองเมือง

⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 229, 233.

⁶ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข 2/ก 104,” ใน ความยกย่องของ ประวัติศาสตร์, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, 2539), หน้า 188-189.

⁷ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 72.

⁸ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 1 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 9, 12.

⁹ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 38, หน้า

พิษณุโลกในตำแหน่งสมเด็จพระมหาธรรมราชา ควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดแทนฝ่ายอยุธยา ช่วงเวลานี้ราชอาณาจักรอยุธยาจึงมีพระราชสำนักเป็นศูนย์กลางใหญ่ 2 แห่งคืออยู่ที่กรุงศรีอยุธยา กับเมืองพิษณุโลก

หลังสงครามคราวเสียกรุงครั้งแรก พ.ศ. 2112 สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ขึ้นครองราชย์ปกครองอยุธยาโดยอาศัยอิทธิพลของพม่าที่เข้ามาโจมตีอยุธยาได้สำเร็จ และทรงส่งสมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกในตำแหน่งพระมหาอุปราช เพื่อรวบรวมกำลังคนในหัวเมืองฝ่ายเหนือเตรียมการทำศึกกับพม่าต่อไป จนสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพพร้อมจะทำสงครามกับพม่า จึงทรงสั่งให้เรือหัวเมืองฝ่ายเหนือและอพยพกำลังคนทั้งหมดลงมารวมอยู่ที่อยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาช่วงหลังจึงไม่มีเจ้านายขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก แต่ได้เกิดวังของพระมหาอุปราชขึ้นในราชธานี เมื่อสมเด็จพระนเรศวรขึ้นครองราชย์ และกลับตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นใหม่ก็ได้ให้ขุนนางออกไปปกครองแทนพระมหาอุปราชตามคติเดิม ทำให้สมเด็จพระเอกาทศรถพระอนุชาในตำแหน่งพระมหาอุปราชต้องประทับอยู่ในวังหน้าที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่อยุธยาแทน การส่งขุนนางออกไปปกครองเมืองแทนเจ้านาย สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงจัดระบบการปกครองส่วนภูมิภาค โดยแบ่งหัวเมืองออกเป็นระดับเอก โท ตรี และจัตวา ขึ้นตรงต่อเมืองหลวง มีเสนาบดีเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมือง¹⁰ ประกอบกับในรัชกาลนี้อยุธยาได้ขยายอำนาจออกสู่หัวเมืองต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ส่งผลให้ระบบราชการที่ส่วนกลางขยายใหญ่โตและเชื่อมโยงกับส่วนภูมิภาคมากขึ้น รวมทั้งหลังสมัยสมเด็จพระนเรศวรเป็นต้นไปบ้านเมืองมีความสงบ และการค้ากับต่างประเทศโดยเฉพาะการค้าของป่าได้ขยายตัวเป็นอย่างมาก ส่วนกลางสามารถระดมและรวบรวมทรัพยากรต่าง ๆ ตามระบบราชการจากหัวเมืองต่าง ๆ มาตอบสนองกิจกรรมทางเศรษฐกิจได้อย่างเต็มที่ ขุนนางผู้มีบทบาทสำคัญในการปกครองและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในส่วนกลางจึงมีอำนาจและอิทธิพลมากขึ้นเป็นลำดับ อย่างออกญาคลาโหมสามารถล้มล้างราชบัลลังก์ของสมเด็จพระเชษฐาธิราชและสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ลงและขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง บทบาทอำนาจหน้าที่และอิทธิพลของขุนนางในส่วนกลางเป็นที่ตระหนักดีของพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงทรงเสริมสร้างพระราชวังให้มีความแข็งแรงมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเพื่อป้องกันการโจมตียึดอำนาจของขุนนางในส่วนกลาง และทรงมีนโยบายปันทอนอำนาจและอิทธิพลของขุนนางด้วยการเข้าแทรกแซงและจำกัดผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของขุนนางให้น้อยลงด้วยการขยายการค้าของหลวง สับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางอยู่บ่อยครั้ง และ

¹⁰ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536), หน้า 96-97.

ควบคุมดูแลความเคลื่อนไหวของขุนนาง ส่วนเจ้านายไม่มีการสถาปนาตำแหน่งพระมหาอุปราชขึ้นเป็นทางการ เช่นเดียวกับสมเด็จพระนารายณ์ในสมัยนี้พระองค์ทรงควบคุมทั้งเจ้านายและขุนนาง และทรงนำชาวต่างชาติเข้ารับราชการฝ่ายปกครองในตำแหน่งสำคัญของราชอาณาจักร และให้ขุนนางชาวต่างชาติเหล่านี้คุมประชาคมต่างด้าวเป็นกองกำลังในราชธานี เพื่อคานอำนาจกับขุนนางส่วนกลาง และด้วยความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างพระองค์กับขุนนาง สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงสร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรีและมักประทับอยู่ที่นั่น เพื่อเลี่ยงการเผชิญหน้าและการยึดอำนาจของขุนนางในส่วนกลาง¹¹ ซึ่งก่อนหน้านั้นในตอนต้นรัชกาล พระองค์ก็ประทับอยู่ในวังหน้าแทนวังหลวงหลังยึดราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาได้สำเร็จ และเมื่อเกิดกบฏพระไทรภูวนาทิพย์พระอนุชาที่โปรดฯให้ไปประทับอยู่วังหลัง และใช้เป็นฐานที่มั่นมีแผนจะโจมตีสวรรค์ที่พระองค์ประทับ หลังจากนั้นเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ย้ายเข้าไปประทับวังหลวง จึงไม่โปรดฯให้พระอนุชาประทับอยู่วังหน้าวังหลังเลย แต่โปรดฯให้สร้างที่ประทับขนาดเล็กแทนและทรงควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด โดยในรัชกาลนี้ไม่โปรดฯให้มีการแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราช

การย้ายที่ประทับและที่ทำการบริหารปกครองกลับมาที่อยู่ชานเมืองเกิดขึ้นหลังจากการยึดอำนาจของสมเด็จพระเพทราชา เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงตั้งพระทัยจะประทับและทำการบริหารปกครองราชอาณาจักรอยู่ในวังหลวงที่อยู่ชานเมือง พระองค์จึงทรงเลือกประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นในซึ่งเป็นด้านหลังของพระราชวังเปลี่ยนกลับเป็นด้านหน้า เพื่อป้องกันการโจมตีพระราชวัง และทรงสร้างฐานพระราชมณเฑียรในส่วนกลางด้วยการตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลกับกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ซึ่งภายในกรมมีตำแหน่งงานแบบการปกครองส่วนกลางมาจัดเข้ารวมอยู่ในสังกัด เพื่อดึงมูลนายและกำลังคนมาขึ้นสังกัด โดยให้เจ้านายที่ใกล้ชิดทรงกำกับทำนองเป็นกองกำลังตั้งอยู่ในราชธานีเพื่อคานอำนาจกับขุนนางส่วนกลาง นโยบายการดึงเจ้านายให้มาสนับสนุนพระราชอำนาจด้วยการทรงกรมขนาดใหญ่ มีขุนนางข้าราชการ กำลังคนในบังคับ และมีวังขนาดใหญ่เป็นที่ประทับตามตำแหน่งตั้งอยู่ต่างหากอย่างพระมหาอุปราชในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้เป็นฐานพระราชอำนาจสนับสนุนมาตลอด ทำให้ตำแหน่งนี้มีอำนาจและอิทธิพลจนสามารถขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ได้ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศผู้เคยดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช และต่อสู้แย่งชิงราชสมบัติขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์¹² พระองค์จึงทรงไม่แต่งตั้งเจ้าทรงกรม

¹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: บริษัท พิฆเณศ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2539), หน้า 40, 59, 62-63.

¹² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2516), หน้า 214.

ขนาดใหญ่ในตำแหน่งนี้ในระยะแรก แต่โปรดฯให้พระราชโอรสทุกพระองค์ทรงกรมขนาดเล็กในระดับกรมขุน กรมหมื่น และให้มีวังขนาดเล็กเป็นที่ประทับ เพื่อไม่ให้มีอำนาจมากเกินไป และขณะเดียวกันก็เป็นฐานอำนาจสนับสนุนพระมหากษัตริย์ไว้ถ่วงดุลอำนาจกับขุนนางที่พระองค์ทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางการเมืองสูง เพราะได้ช่วยเหลือพระองค์ให้ได้รับราชสมบัติ การที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่ทรงแต่งตั้งเจ้านายเป็นพระมหาอุปราช จึงเกิดปัญหาเจ้าทรงกรมต่างสร้างความเป็นใหญ่ขึ้นกันเอง แม้ต่อมาจะมีการตั้งกรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นพระมหาอุปราชเพื่อยุติปัญหา แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงไม่สามารถควบคุมอำนาจของพระมหาอุปราชได้จนต้องลงพระราชอาญาถึงพระชนม์ชีพ¹³ และหลังจากนั้นปลายรัชกาลจึงทรงแต่งตั้งกรมขุนพรพินิตขึ้นเป็นพระมหาอุปราช แต่พระมหาอุปราชพระองค์นี้ได้ถูกควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิดโดยไม่ให้เสด็จประทับอยู่วังหน้า แต่ให้อยู่พระตำหนักใกล้กับวังหลวง และเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศสวรรคตพระองค์จึงได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และได้อวยราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ช่วงระยะเวลานี้ไม่ปรากฏว่าโปรดฯให้มีการแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชอีกเลยจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยา

การเมืองไทยในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 สามารถเห็นการกำเนิดและพัฒนาการของวังที่สัมพันธ์แนบแน่นกับการเจริญเติบโตของเมืองราชธานี 3 ระยะ กล่าวคือ ระยะที่ 1 หลังการรวมกลุ่มบ้านเมืองอิสระเป็นเอกภาพและตามมาด้วยการปฏิรูปการปกครองรวมอำนาจเข้าสู่ราชธานี อยุธยาจึงกลายเป็นศูนย์กลางการเมืองเป็นกรุงหรือมหานครขนาดใหญ่ โดยมีเมืองต่าง ๆ ขอมรับในอำนาจฐานะเป็นศูนย์กลางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ศูนย์อำนาจที่เป็นสถานที่ประทับและการบริหารราชการแผ่นดินของราชอาณาจักร จึงเป็น “วังในกรุง” โดยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดฯให้ย้ายและขยายอาณาเขตวังให้กว้างขวางใหญ่โตโอ้อา¹⁴ ภายในจัดแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 บริเวณอย่างเด่นชัด คือ ชั้นนอกเป็นที่ตั้งหน่วยงานราชการ และอาคารสถานที่รักษาความปลอดภัย ชั้นกลางเป็นที่ตั้งพระมหาปราสาท พระที่นั่ง ไว้ประทับเสด็จออกว่าราชการและประกอบพระราชพิธี และชั้นในเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ เจ้านาย ตลอดจนข้าราชการที่เป็นหญิงล้วน รวมทั้งมีการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดประจำพระราชฐานบนพื้นที่ตั้งวังเดิมตามแบบอย่างเมืองพระนครหลวง

¹³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 239.

¹⁴ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า

ของกัมพูชา เพื่อสร้างให้อยูชยาเป็นศูนย์กลางจักรวรรดิอย่างสมบูรณ์¹⁵ การเปลี่ยนแปลงวังในเวียงมาสู่วังในกรุงนับจากนี้ พระราชวังจึงมีลักษณะทางกายภาพที่สลับซับซ้อนใหญ่โตกว่าเดิม เพื่อให้สมกับศูนย์กลางของราชอาณาจักร และเป็นต้นแบบให้กับศูนย์อำนาจย่อยของวังเจ้านายที่ออกมาตั้งพระราชสำนักปกครองหัวเมืองต้องสร้างวังตามเกณฑ์ที่กฎหมายเทียรบาล มาตรา 4 กำหนดว่า “พระเจ้าลูกเธอกินเมือง ... มีหอพระ มีพระที่นั่งออกโรง...”¹⁶ ซึ่งวังของเจ้านายครองเมือง โดยเฉพาะเมืองลูกหลวง เมืองที่กำหนดในกฎหมายเทียรบาลจะตั้งอยู่ภายในเมืองที่มีกำแพงและป้อมปราการที่มั่นคง และมีระบบการปกครองภายในเหมือนส่วนกลาง

ระยะที่ 2 หลังจากสมเด็จพระชัยราชาธิราชยกเลิกเจ้านายออกมาปกครองเป็นขุนนาง และมาสำเร็จลงในสมัยสมเด็จพระนเรศวรที่ระบบราชการมีขนาดใหญ่โตและรวมศูนย์อยู่ที่อยุธยา จึงเกิดมีวังหน้าวังหลังขึ้นในราชธานีที่เป็นระบบ วังหน้านั้นมีร่องรอยว่าเคยมีมาก่อนแต่ได้ถูกจัดระบบมั่นคงชัดเจนมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อพระองค์ทรงเลิกคิดการส่งพระราชโอรสขึ้นไปปกครองหัวเมืองหลังการรื้อหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมเด็จพระนเรศวรจึงประทับอยู่ในวังหน้า ช่วงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาต้องทำศึกกับพม่า และใช้พระนครเป็นฐานที่มั่นรับศึก ทำให้มีการสร้างและวางตำแหน่งที่ตั้งวังของพระราชโอรสในพระนครให้สัมพันธ์กับการป้องกันพระนคร โดยสร้างวังให้สมเด็จพระนเรศวรอยู่ด้านหน้าวังหลวงตรงคู่อื่นหน้า เรียกว่า วังหน้า และวังของสมเด็จพระเอกาทศรถอยู่ด้านหลังวังหลวง เรียกว่า วังหลัง ซึ่งหลังจากสมเด็จพระนเรศวรทรงรับราชสมบัติ และมีชัยชนะพม่าคราวสงครามยุทธหัตถีแล้ว พระองค์ก็ได้เสด็จกลับเข้าไปประทับอยู่วังหลวง และสมเด็จพระเอกาทศรถประทับอยู่วังหน้า ตามตำแหน่ง¹⁷

วังหน้าตั้งอยู่ตรงมุมพระนครทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือหลังป้อมมหาชัย มีประตู ป้อมปราการ และกำแพงล้อมรอบ 2 ชั้น ภายในแบ่งออกเป็น 3 ชั้นเหมือนวังหลวง คือ ชั้นนอกเป็นที่ตั้งของอาคารส่วนราชการของวังหน้า ชั้นกลางเป็นที่ตั้งของอาคารที่ประทับและเสด็จออกว่าราชการ ดังปรากฏมีพระที่นั่งพิมานรัตยา และชั้นในเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ มีพระตำหนัก 3 หลัง รวมทั้งมีวัดขุนแสนตั้งอยู่ในเขตพระราชฐาน ส่วนวังหลังตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกระหว่างวัดสวนหลวง

¹⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” เมืองโบราณ 7,3 (สิงหาคม - พฤศจิกายน 2524): 35, 40.

¹⁶ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 71.

¹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 6 และ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 1, หน้า 28.

กับวัดน้อย มีคลอง (เฉพาะด้านทิศเหนือกับทิศใต้) ประตู และกำแพงล้อมรอบวัง ภายในวังหลังมีการแบ่งพื้นที่ใช้สอยและอาคารที่ตั้งคล้ายวังหน้า แต่มีขนาดย่อมกว่า ด้วยลักษณะทางกายภาพของวังหน้า วังหลังที่คล้ายกับวังหลวง ล้อมรอบด้วยกำแพง ป้อม และคูน้ำเป็นปราการมั่นคง พระมหากษัตริย์บางพระองค์จึงไม่โปรดฯ ให้เจ้านายมาประทับเพื่อไม่ให้ใช้เป็นฐานที่มั่นได้ เช่น สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาเป็นเพียงเจ้าพระ และให้สร้างบ้านหลวงอยู่ใกล้กับพระราชวัง หรือสมเด็จพระนารายณ์ไม่โปรดฯ ให้พระอนุชาองค์อื่นประทับอยู่วังขนาดใหญ่อย่างวังหน้าและวังหลังด้วย เป็นต้น ส่วนวังหลวงหรือพระราชวังนับแต่ระบบราชการของอยุธยาได้ขยายใหญ่และรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางมากขึ้น ทำให้ชนชั้นปกครองได้แก่เจ้านาย และขุนนางข้าราชการต่างต่อสู้แย่งชิงอำนาจขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยการ โจมตีและเข้ายึดพระราชวัง เช่น กบฏพระศรีศิลป์ การยึดอำนาจของพระอินทราชา (สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม) และการยึดอำนาจของออกญากลาโหม ที่ต่างมุ่งเข้าโจมตีทางด้านหน้า และทางทิศเหนือริมน้ำของพระราชวัง¹⁸ ทำให้สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงขยายกำแพงวังออกไปทางด้านหน้า ทิศเหนือ และวงกำแพงรวมวัดพระศรีสรรเพชญ์เข้าในวัง รวมทั้งสร้างพระที่นั่งมีลักษณะเป็นอาคารสูงไว้คอยสังเกตเหตุการณ์รอบพระราชวัง เช่น พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ สร้างยกพื้นสูง 2 ชั้น ตั้งอยู่ด้านทิศเหนือริมกำแพงวังติดกับแม่น้ำ และพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์สร้างอยู่บนกำแพงวังทางทิศตะวันออกด้านหน้าพระราชวัง เพื่อเป็นปราการป้องกันรักษาพระราชวังให้เข้าโจมตียากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม เพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากับขุนนางและการ โจมตีพระราชวังในส่วนกลาง สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงสร้าง และย้ายไปประทับที่เมืองลพบุรีด้วยการสร้างพระราชวังไว้เพื่อเป็นฐานที่มั่นและปราการปกป้องพระองค์ โดยมีลักษณะทางกายภาพจำลองแบบพระราชวังหลวงที่อยุธยาไม่ว่าจะเป็นการแบ่งพื้นที่ใช้สอยออกเป็น 3 ส่วนแยกออกจากกัน มีกำแพงป้อมปราการรายล้อมและสร้างพระมหาปราสาทที่ถือว่าเป็นอาคารสำคัญสุดภายในวังโดยวางตำแหน่งรวมทั้งพระที่นั่งเหมือนที่อยุธยา ซึ่งถ้าหากเปรียบเทียบวังที่ประทับนอกพระนครที่อื่น ๆ เช่น พระราชวังที่เกาะบางปะอิน พระตำหนักธารเกษม เป็นต้น จะมีขนาดเล็กมาก เพราะใช้ประทับแรมชั่วคราว กิ่งถาวร ในการเสด็จประพาสหรือเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาท จึงเทียบไม่ได้กับพระราชวังที่เมืองลพบุรีที่สร้างด้วยวัตถุประสงค์ทางการเมือง

¹⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 77, 98 และ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 96-98, 106-109.

ระยะที่ 3 ลักษณะกายภาพของพระราชวังหลวง มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญอีกครั้ง เนื่องจากสมเด็จพระเพทราชาขึ้นครองราชย์ได้อำนาจปกครองได้ ทรงย้ายศูนย์กลางปกครองราชอาณาจักร และประทับอยู่ในพระราชวังที่อยุธยา แต่ด้วยทรงตระหนักถึงความปลอดภัยของพระองค์ในอยุธยา จึงโปรดฯ ให้สร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์เป็นที่ประทับอยู่กลางสระ และพระที่นั่งทรงปืน เป็นท้องพระโรง มารวมอยู่ในที่พระราชฐานชั้นในแทนพระราชฐานชั้นกลาง และทรงกลับทิศด้านหลังพระราชวังเป็นด้านหน้าแทนด้านหน้าเดิม¹⁹ เพราะด้านหลังวังมีคลองท่อเป็นปราการขวางกั้นที่ไม่เคยมีการวางกำลังโจมตีพระราชวังทางด้านนี้เลย นับแต่สมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างที่ประทับและเสด็จออกว่าราชการรวมอยู่ที่ท้ายวัง ไม่ปรากฏมีการขยายเขตวังในลักษณะสร้างปราการขึ้นเพิ่มเติม และพระมหากษัตริย์ทรงต้องย้ายไปประทับอยู่ที่อื่น ยกเว้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศในระบอบแรกประทับอยู่ข้างหน้า เมื่อวังหน้าถูกเพลิงไหม้เสียหาย จึงได้เสด็จเข้ามาประทับอยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ เหมือนสมเด็จพระเพทราชา ซึ่งการประทับอยู่ทางด้านหลัง และกลับทิศของพระราชวัง ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงปลอดภัยดังไม่มีเหตุการณ์บุกเข้ายึดโจมตีพระราชวังตลอดรัชสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง

นอกจากนั้นในส่วนของวังหน้าวังหลัง หลังจากสมเด็จพระเพทราชาขึ้นเป็นกรมขุนดาใหญ่ไว้ใช้พื้นฐานอำนาจคุมกำลังคนในราชธานีให้กับพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะวังหน้าคงมีลักษณะทางกายภาพที่เกือบจะครบถ้วนเหมือนวังหลวง เพราะเจ้าฟ้าพรพระมหาอุปราช เมื่อเป็นพระมหากษัตริย์ทรงเลือกประทับและบริหารปกครองราชอาณาจักรอยู่ที่วังหน้าแทนวังหลวงนานถึง 14 ปี และด้วยเหตุที่วังหน้ามีครบทุกอย่างเหมือนวังหลวงแต่ย่อส่วนลงมา และมีพระอิสริยยศกำลังพลมาก ในช่วงต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่ทรงแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราช แต่ให้พระโอรสทรงกรมโดยคุมกำลังขนาดเล็ก และจัดให้มีที่ประทับไม่ใหญ่โตนัก อย่างพระตำหนักสวนกระต่าย พระตำหนักสระแก้ว และพระตำหนักศาลาลวด ซึ่งมีลักษณะทางกายภาพประกอบด้วยพระตำหนักที่ประทับ 1 หลัง และอาคารบริวารล้อมรอบด้วยกำแพง ตั้งอยู่บริเวณใกล้เคียงกับพระราชวัง เพื่อทรงสามารถติดตามและควบคุมดูแลได้อย่างใกล้ชิด อย่างเมื่อทรงตั้งกรมขุนพรพินิตเป็นพระมหาอุปราชก็โปรดฯ ให้มาประทับที่พระตำหนักสวนกระต่ายแทนวังหน้า ซึ่งหลังจากนี้แล้ววังหน้าก็ไม่ได้เป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชอีกเลย (รวมถึงวังหลังด้วยหลังจากสมัยสมเด็จพระเพทราชาที่ไม่มีการแต่งตั้ง) เนื่องจากในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร และสมเด็จพระเจ้าเอกทัศไม่ได้ทรงแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชจนสิ้นสมัยอยุธยา

¹⁹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 149-150.

เมื่อราชอาณาจักรอยุธยาแตกสลายลงเกิดเป็นศูนย์อำนาจขึ้นอยู่ตามทีต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงรวบรวมหัวเมืองและดินแดนต่าง ๆ ของอยุธยาเดิมขึ้นมาใหม่ ด้วยการทรงแต่งตั้งเจ้านายและขุนนางออกไปปกครองเมือง ในฐานะเจ้าเมืองทำหน้าที่ปกครองและเกลี้ยกล่อมบรรดานายซ่องนายหุมนุมอิสระมาอยู่ใต้อำนาจ ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ฐานอำนาจทางการเมืองและการควบคุมกำลังคนของสมเด็จพระเจ้าตากสินจึงขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองในส่วนภูมิภาคมากกว่าส่วนกลาง และในสมัยของพระองค์จึงไม่ปรากฏการตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชหรือแม่แต่วังหลังเป็นฐานอำนาจทางการเมืองคุมกำลังคนในส่วนกลางอย่างสมัยอยุธยา ถึงแม้โปรดฯให้ทรงแต่งตั้งเจ้าทรงกรมบ้าง แต่ก็ก็เป็นกรมขนาดเล็กและมีจำนวนน้อยกว่าสมัยอยุธยา เพื่อทรงเอาไว้ใช้ในราชการสงครามหรือบริหารราชการแทนขณะเสด็จออกไปบัญชาการรบ ซึ่งวัตถุประสงค์การตั้งเจ้าทรงกรมขนาดใหญ่และขนาดเล็กเป็นจำนวนมากเพื่อใช้ในการสงครามเห็นเด่นชัดต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ช่วงเวลาต่อจากธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ เป็นระยะของการก่อร่างสร้างเมือง การผลิตและการรบบป้องกันราชอาณาจักรที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ โดยใน พ.ศ. 2325-2330 ไทยต้องทำศึกใหญ่กับพม่าติดต่อกันในเวลานี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดฯให้สถาปนาเจ้าทรงกรมทั้งขนาดใหญ่เล็กเพื่อควบคุมกำลังคนไว้เป็นแรงงานสำคัญเรียกเกณฑ์ในราชการ โดยเฉพาะราชการสงคราม เฉพาะกรมขนาดใหญ่ทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์พระอนุชาเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในทันทีเมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลนี้มีบทบาทสำคัญทางการรบมาก โดยคุมกองทัพในสังกัดออกรบด้วยพระองค์เอง อย่างคราวเสด็จไปรบกับพม่าทางแหลมมลายู พ.ศ. 2328 ทรงยกทัพเรือ มีกองกำลังพลรบแฉวงถึง 20000 เศษ ซึ่งล้วนเป็นไพร่พลฝ่ายวังหน้าทั้งสิ้น²⁰ แต่อย่างไรก็ตาม หลังศึกสงครามเก้าทัพพม่ายกเข้ามาทุกทิศทุกทางเป็นศึกใหญ่ และแม้ไทยจะเป็นฝ่ายชนะ แต่ยังเสียเปรียบด้านกำลังคนอยู่ หลังสงครามครั้งนี้ ใน พ.ศ. 2329 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงเลื่อนกรมเจ้าให้ทรงกรมขนาดใหญ่เพียงองค์เดียวคือ สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ขึ้นเป็นกรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ ในที่กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข นับตั้งแต่แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ถึงช่วงเวลาของไทยต้องทำสงครามต่อเนื่องกับพม่าหลังสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ได้ไม่นาน การเกิดขึ้นของวังหน้าวังหลังจึงอยู่ภายใต้เงื่อนไขเพื่อให้ได้กำลังคนมาใช้ในราชการสงครามเป็นหลัก เช่นเดียวกับเจ้าทรงกรมขนาดเล็กซึ่งต่างกับในสมัยอยุธยาที่เจ้าทรงกรมขนาดใหญ่และเล็กรวบรวมและคุมกำลังคนไว้เป็นกำลังสนับสนุนพระมหากษัตริย์ในส่วนกลาง

²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา, 2531), หน้า 38-39.

พระราชวังสถานที่ประทับและบริหารการปกครองของราชอาณาจักรที่อยู่ชยาหลังจากถูกเผาผลาญในสงครามคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ที่เมืองธนบุรีเพื่อใช้เป็นที่มั่นชั่วคราวในการกอบกู้และรวบรวมราชอาณาจักรขึ้นใหม่ได้อย่างมั่นคง นโยบายการตั้งธนบุรีเป็นเมืองศูนย์กลางปกครองชั่วคราว พระราชวังแม้จะสร้างตามแบบแผนที่ประทับและศูนย์กลางปกครองในอดีต โดยแบ่งพื้นที่ใช้สอยไว้ตั้งอาคารต่าง ๆ ในพระราชวัง 3 ชั้น และรวมวัดแจ้งกับวัดท้ายตลาดอยู่ในเขตพระราชฐาน แต่ไม่มีพระมหาปราสาทที่ถือว่าเป็นหลักเป็นประธานของพระนครเลย มีเพียงหมู่ท้องพระโรงขนาดเล็กไว้เสด็จออกว่าราชการ และประกอบพระราชพิธีแทนพระมหาปราสาท รวมทั้งนโยบายทางการเมืองการปกครองเน้นการคุมหัวเมืองในส่วนภูมิภาคเพื่อเป็นฐานอำนาจให้กับพระมหากษัตริย์ จึงไม่มีการสร้างวังหน้าวังหลังขึ้นในเมืองธนบุรี

การสร้างวังหน้าวังหลังมีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อส่วนกลางต้องการกำลังคนไว้ใช้ในราชการสงคราม วังหน้าวังหลังและวังของเจ้าทรงกรมจึงมีอยู่ในและนอกกำแพงพระนคร เพื่อเป็นทำนองด่านตั้งคูแตรรักษาตรงพื้นที่สำคัญของพระนคร แต่อย่างไรก็ตาม วังที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่สัมพันธ์กับการป้องกันพระนครเป็นการจัดวางเตรียมไว้เท่านั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเปลี่ยนยุทธวิธีการรับศึกนอกพระนคร อย่างไรก็ดี การสร้างวังสำคัญอย่างวังหลวงและวังหน้าต่างก็ยึดวังหลวงที่อยู่ชยาเป็นต้นแบบ อาทิ วังหน้าสร้างขึ้นตามแบบวังหลวงที่อยู่ชยาและกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ว่าจะเป็นการวางตำแหน่งวังเหมือนอยู่ชยา ภายในวังแบ่งออกเป็นส่วน ๆ แต่ละส่วนเป็นที่ตั้งอาคารสถานที่ราชการ พระที่นั่ง พระราชมณเฑียร พระตำหนัก และอาคารบริวารต่าง ๆ โดยเฉพาะพระที่นั่งและพระราชมณเฑียรสร้างขึ้นอย่างใหญ่โตงดงามประณีตคล้ายกับวังหลวงที่อยู่ชยาและกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากกรมพระราชวังบวรฯ ทรงตั้งพระทัยจะให้เป็นที่ประทับและบริหารปกครองราชอาณาจักรเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคตแทนวังหลวง ส่วนวังหลังก็สร้างตามพระอิสริยยศของวังตามระดับเจ้าฟ้า ภายในวังมีการแบ่งพื้นที่การใช้สอยและวางอาคารสถานที่ตามอย่างวังหลวงวังหน้า แต่มีขนาดเล็กกว่า และมีขนาดใหญ่กว่าวังในระดับเจ้าฟ้าทั่วไป เพราะทรงกำกับกรมขนาดใหญ่ สำหรับวังหลวงมีการสร้างให้เหมือนรูปแบบวังหลวงที่อยู่ชยาให้มากที่สุด ได้แก่ พระราชฐานชั้นนอกเป็นที่ตั้งอาคารสถานที่ราชการ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชฐานชั้นกลาง ทรงสร้างพระมหาปราสาทเลียนแบบและจัดวางตำแหน่งอย่างพระมหาปราสาทที่อยู่ชยา และพระราชฐานชั้นในเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และข้าราชการที่เป็นผู้หญิง การสร้างพระราชวังเหมือนที่อยู่ชยา และมีอาคารสำคัญสูงสุดคือพระมหาปราสาท แสดงถึงว่านอกจากเป็นการสร้างสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้ทัดเทียมกับอดีตพระมหากษัตริย์ของอยู่ชยาแล้ว ยังเป็นการบ่งบอกถึง

การปิดฉากกรุงศรีอยุธยาศูนย์กลางการปกครองเดิมลง และมีกรุงรัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลางใหม่ขึ้นมาแทน

พระราชวังนับตั้งแต่เป็นศูนย์กลางการปกครองที่สำคัญที่สุดของราชอาณาจักรที่ระบบการปกครอง บริหารสั่งการมุ่งมารวมอยู่ที่พระมหากษัตริย์ ลักษณะทางกายภาพที่มีขนาดใหญ่โต จึงจัดการจัดการบริหารกิจการต่าง ๆ ด้วยการตรากฎมณเฑียรบาลและพระราชทานยศ ราชทินนาม ศักดินา แก่ขุนวังเดิมขึ้นเป็นออกญาธรรมาธิบดี ศักดินา 10000 มีอำนาจหน้าที่คอยดูแลรับผิดชอบกิจการเรื่องเกี่ยวกับพระราชสำนักในฐานะเสนาบดีหนึ่งในจตุสดมภ์ มีหน้าที่ในการปกครองส่วนกลางทั่วไปกับเป็นผู้บริหารสูงสุดในกรมวังที่มีหน่วยงานต่าง ๆ อยู่ในสังกัด รวมทั้งทำหน้าที่ทางการศาลและด้านการทหาร ส่วนภูมิภาคมีหน้าที่ดูแลงานในหน่วยงานประเภทเดียวกันในหัวเมือง อยางการแต่งตั้งตำแหน่งวังและยกกระบัตร กรมวังจึงเป็นอีกหน่วยงานหนึ่งที่มีการบริหารจัดการขนาดใหญ่เชื่อมโยงระหว่างส่วนกลางกับภูมิภาค เนื่องจากนับตั้งแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา ที่ศูนย์กลางหรือเมืองราชธานีมีความสำคัญในฐานะเมืองหลัก โดยมีเมืองบริวารตามระดับชั้นต่าง ๆ รายรอบตามแนวคิระระบบการเมืองแบบมณฑล พระราชวังจึงมีฐานะเป็นสถานที่ประทับและปกครองบริหารราชอาณาจักรแทน และเป็นสัญลักษณ์เขาพระสุเมรุศูนย์กลางจักรวาลของราชอาณาจักร เพื่อเป็นการจำลองเมืองราชธานีเป็นจักรวาลย่อยแบบจักรวาลใหญ่ เมืองราชธานีจึงเป็นจักรวรรดิและมีพระราชวังแทนเขาสุเมรุตั้งอยู่เป็นแกนกลาง ดังจะเห็นได้จากพระราชวังมีการสร้างให้อยู่ในรูปแบบของเขาพระสุเมรุเพื่อจำลองให้เป็นสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอยู่ในฐานะเทพเจ้าบนโลกภูมิมนุษย์

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาการเจริญเติบโตและพัฒนาการของราชอาณาจักรไทยในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่สัมพันธ์กับการเจริญเติบโตของเมือง (ราชธานี)
- 2.2 เพื่อศึกษาการเจริญเติบโตของเมืองผ่านพระราชวัง
- 2.3 เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงของพระราชวังและวังประเภทต่าง ๆ ผ่านการเมือง

3. ขอบเขตการวิจัย

ในงานวิจัยนี้จะศึกษาการเจริญเติบโตและพัฒนาการของราชอาณาจักรที่มีความสัมพันธ์กับเมืองราชธานีอันเป็นที่ตั้งของพระราชวัง และวังในเขตกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยเริ่มตั้งแต่

สถานะการเกิดของวังในเวียงจากสมัยเมืองคูไปสู่วังในกรุง ซึ่งเป็นสมัยที่อยู่ภายใต้พัฒนามาสู่การเป็นรัฐอาณาจักรที่เกิดวังในประเภทต่าง ๆ มาถึงยุคต้นกรุงเทพฯ

4. สมมติฐานในการวิจัย

การศึกษาเรื่องพระราชวังและวังนั้น มักจะถูกให้การอธิบายในเรื่องทางวัตถุโดยเน้นด้านสถาปัตยกรรม และการเสนอภาพของพระราชวังและวังในยุคใดยุคหนึ่งเท่านั้น โดยเฉพาะภาพพระราชวังและวังในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นหลัก กระนั้นก็ตามการศึกษาพระราชวังและวังที่ตั้งอยู่ในราชธานีนั้นจะต้องทำการศึกษาไปพร้อมกันกับการเจริญเติบโต และพัฒนาการของรัฐที่สัมพันธ์แนบแน่นกับการเจริญเติบโตขึ้นของเมือง (ราชธานี) ที่มองผ่านพระราชวังและวังได้

5. วิธีการวิจัย

เป็นการดำเนินการวิจัยทางเอกสาร โดยศึกษาจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดี และนำมาวิเคราะห์ตามกระบวนการวิจัยทางประวัติศาสตร์

6. ประโยชน์ที่ได้รับ

- 6.1 ได้ทราบถึงการเจริญเติบโตและพัฒนาการของราชอาณาจักรไทยในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่สัมพันธ์กับการเจริญเติบโตของเมือง (ราชธานี)
- 6.2 ได้ทราบถึงการเจริญเติบโตของเมืองผ่านพระราชวัง
- 6.3 ได้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงของพระราชวังและวังประเภทต่าง ๆ ผ่านการเมือง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

วังในระบบเมืองคู่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20

การเจริญเติบโตของบ้านเมืองบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง กลางพุทธศตวรรษที่ 20 มีลักษณะของการขยายอำนาจทางการเมืองการปกครองด้วยระบบเมืองคู่อันได้แก่ สุพรรณภูมิ - แพรกศรีราชา บนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง - ท่าจีน กับ ละโว้ - อโยธยา บนลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก เป็นการสร้างบ้านแปงเมืองที่เกิดขึ้นก่อนการเกิดรัฐอำนาจรวมศูนย์ขนาดใหญ่ขึ้นที่อยู่ชวราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20 โดยการศึกษาในบทนี้จะดูถึงพัฒนาการของบ้านเมืองบนลุ่มแม่น้ำทั้งสองแห่ง ผ่านกำเนิดและพัฒนาการของวังในระบบเมืองคูที่สัมพันธ์กัน และยังคงได้กล่าวถึงการรวมกลุ่มเมืองในระบบเมืองคูที่ปรากฏทางตอนบนของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ สุโขทัย - ศรีสัชนาลัย กับ สระหลวง - สองแคว พอเป็นสังเขป เพื่อให้เห็นถึงรูปแบบพัฒนาการของบ้านเมืองขึ้นเป็นแคว้นผ่านการเมืองการปกครองในระบบนี้ที่มีปรากฏขึ้นในลุ่มแม่น้ำสำคัญแห่งอื่น

2.1 การเมืองการปกครองช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20

พัฒนาการทางการเมืองในเบื้องต้นของแคว้นที่จะพัฒนาไปสู่การก้าวเป็นรัฐอาณาจักรด้วยระบบเมืองคูเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่เกิดเฉพาะบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเท่านั้น ทางตอนบนได้แก่ ดินแดนของสุโขทัยก่อนจะมีการรวมกลุ่มเมืองที่ตั้งอยู่บนบริเวณลุ่มแม่น้ำยมและลุ่มแม่น้ำน่านในพุทธศตวรรษที่ 18 ก็ได้พัฒนาขึ้นเป็นเมืองเล็ก ๆ ที่ตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมมาก่อน ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 17 เมื่อบ้านเมืองรัฐชายฝั่งทะเลมีบทบาททางการค้าและการแลกเปลี่ยนสินค้าขยายเส้นทางคมนาคมเข้าสู่ดินแดนภายในทางตอนบนของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สุโขทัยที่เป็นเมืองตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าภายในภูมิภาคตรงท่าเลที่เส้นทางคมนาคมตัดกัน จึงกลายมาเป็นเมืองสำคัญในฐานะศูนย์กลางการค้าทางภาคเหนือตอนล่าง¹

การเจริญเติบโตของบ้านเมืองที่เกิดขึ้นบนเส้นทางคมนาคมในลุ่มแม่น้ำยมและลุ่มแม่น้ำน่านจากการปรากฏร่องรอยที่ตั้งของชุมชน เช่น บรรดาศาสนสถาน que พบเห็นในสุโขทัย เขลียง และสองแควเหล่านี้ เมื่อเข้าพุทธศตวรรษที่ 18 บ้านเมืองบนเส้นทางคมนาคมในลุ่มแม่น้ำทั้งสองจึงได้รวมตัวกันขึ้นในลักษณะของเมืองคู

¹ ธิดา สาระยา, อารยธรรมไทย (กรุงเทพฯ: คำนสุทธาการพิมพ์, 2539), หน้า 305.

เมืองคู่ที่เกิดขึ้นบนลุ่มแม่น้ำทั้งสองได้แก่ สุโขทัย - ศรีสัชชนาลัย (เชลียง) บนลุ่มแม่น้ำยม และสรวลวง - สองแคว บนลุ่มแม่น้ำน่าน โดยเฉพาะเมืองคู่บนลุ่มแม่น้ำยมเป็นเมืองที่สำคัญมาก ในฐานะเป็นหน่วยการเมืองใหญ่ของแคว้นสุโขทัยที่เกิดจากการรวมเมืองอิสระเข้าด้วยกัน และขยายขอบเขตอำนาจในระบบเมืองคู่ การเกิดเมืองขึ้นเป็นคู่คือ การรวมเมืองสองเมืองเข้าด้วยกัน ภายใต้การปกครองหรืออำนาจของผู้นำคนเดียว แต่มีฐานอำนาจอยู่ที่เมืองสองเมืองคู่กัน และอาจมีเมืองเล็กอื่น ๆ เป็นบริวารทั้งระหว่างเมืองคู่และเมืองบริวารนี้ เมืองคู่ทั้งสองจะมีฐานะและอำนาจที่เท่าเทียมกัน ส่วนเมืองบริวารมิได้มีอำนาจทัดเทียมเมืองคู่²

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ศูนย์อำนาจทางการเมืองของแคว้นสุโขทัย เป็นระบบความสัมพันธ์และขยายอำนาจทางการเมืองเกิดขึ้นที่สุโขทัย - ศรีสัชชนาลัย ระหว่างราชสกุลศรีอินทราทิตย์และราชสกุลศรีนาวานำดม ซึ่งแต่ละราชสกุลต่างมีขอบเขตอำนาจปกครองของตน เช่น ราชสกุลศรีอินทราทิตย์ (ราชวงศ์พระร่วง) เป็นราชสกุลที่จะครองสุโขทัยต่อไป ปฐมวงศ์คือ พ่อขุนบางกลางหาว และราชสกุลศรีนาวานำดม (ราชวงศ์ผาเมือง) มีพ่อขุนศรีนาวนำดม เป็นปฐมวงศ์ ปกครองสุโขทัยและศรีสัชชนาลัย แต่เป็นขุนเมืองเชลียง มีโอรสคือพ่อขุนผาเมืองครองเมืองราด³ ซึ่งอำนาจทางการเมืองของสุโขทัยช่วงต้นคือ เมื่อพ่อขุนผาเมืองยึดสุโขทัย และพ่อขุนบางกลางหาวยึดเมืองศรีสัชชนาลัยได้จากขอมสบาดโขลญลำพงแล้ว พ่อขุนบางกลางหาวก็ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองสุโขทัยจากการเวนคืนให้ของพ่อขุนผาเมือง ส่วนพ่อขุนผาเมืองมีอำนาจปกครองอยู่ในเมืองศรีสัชชนาลัย สุโขทัย - ศรีสัชชนาลัยในช่วงเวลานี้จึงมีความสัมพันธ์ทั้งทางมิตรและเครือญาติ⁴ที่มีขอบเขตอำนาจทางการเมืองอยู่ในรัศมีของเมืองคู่นี้ คือสุโขทัยตั้งอยู่ทางตอนใต้เมืองศรีสัชชนาลัยบนลุ่มแม่น้ำยมกับศรีสัชชนาลัยที่อยู่ทางตอนเหนือในลุ่มแม่น้ำเดียวกันที่เป็นขอบเขตฐานอำนาจเดิมของราชสกุลศรีนาวานำดม⁵

การรวมทรัพยากร กำลัง และอำนาจที่อยู่ภายใต้ราชสกุลในระบบเมืองคู่นี้ เมื่อถึงสมัยของพ่อขุนรามคำแหงในต้นพุทธศตวรรษที่ 19 สุโขทัยจึงได้กลายเป็นศูนย์กลางปกครองที่ใหญ่ศูนย์

² ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมือง ระบบเมืองคู่ สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 114.

³ น.ณ. ปากน้ำ และธิดา สาระยา, เมืองสุโขทัยนี้ดี (ม.ป.ท.: ศรีบุญอุตสาหกรรมการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 31-32.

⁴ พ่อขุนบางกลางหาวเป็นสหายกับพ่อขุนผาเมือง และมเหสีของพ่อขุนบางกลางหาวคือนางเสือง เป็นพระขนิษฐาของพ่อขุนผาเมือง. นคร พันธุ์ณรงค์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2528), หน้า 8.

⁵ น.ณ. ปากน้ำ และธิดา สาระยา, เมืองสุโขทัยนี้ดี, หน้า 27-31.

หนึ่งทางภาคเหนือตอนล่าง ดังปรากฏการขยายตัวของประชากรและอาณาเขตจากการทำสงคราม และมีการติดต่อกับบ้านเมืองใกล้เคียงมากขึ้น อันสะท้อนถึงความเจริญรุ่งเรืองของแคว้นสุโขทัยในรัชกาลนี้และจากความเจริญรุ่งเรืองของสุโขทัย ประกอบกับพระปรีชาสามารถของพ่อขุนรามคำแหง แห่งราชวงศ์พระร่วง ได้ทำให้ราชวงศ์นี้มีอำนาจอยู่อย่างมั่นคงที่สุโขทัย และในขณะเดียวกัน ราชวงศ์ผาเมืองได้เริ่มสูญเสียอำนาจในเมืองศรีสัชชนาลัยที่ละน้อย เห็นได้จากพระมหากษัตริย์ แห่งราชวงศ์พระร่วง อาทิ พ่อขุนรามคำแหง และพระมหาธรรมราชาที่ 1 ลีไท ได้เคยปกครองเมือง ศรีสัชชนาลัยก่อนที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ไปปกครองที่เมืองสุโขทัย⁶ นับแต่รัชกาลพ่อขุนรามคำแหง เป็นต้นมา อาจกล่าวได้ว่า พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์พระร่วงมีฐานอำนาจอยู่ที่เมืองสองเมืองคู่กัน คือ สุโขทัย - ศรีสัชชนาลัย⁷

หลังจากรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงเป็นต้นมา แคว้นสุโขทัยได้เกิดการแยกตัวของเมืองที่เคย อยู่ในอำนาจและการแข่งขันอำนาจภายในขึ้นจนพระมหาธรรมราชาที่ 1 ลีไท ได้เป็นพระมหากษัตริย์ จึงเริ่มรวบรวมอาณาเขตแคว้นสุโขทัยขึ้นอีกครั้ง แต่เนื่องจากว่าสถานการณ์ภายนอก ได้แก่ การ ขยายตัวของศูนย์อำนาจใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นโดยเฉพาะภัยคุกคามจากอยุธยา ได้ทำให้ทรงย้ายศูนย์กลาง ปกครองจากสุโขทัยไปที่เมืองสองแควแทน เพื่อจะได้คานอำนาจและป้องกันการแผ่อิทธิพลของ อยุธยา⁸ เมืองสองแควนี้เป็นเมืองคู่กับเมืองสระหลวง โดยเมืองสองแควตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของ แม่น้ำน่าน และเมืองสระหลวงตั้งอยู่ทางทิศเหนือของแม่น้ำเดียวกัน สระหลวง - สองแควจึงเป็น เมืองคู่ที่ตั้งอยู่ในเส้นทางคมนาคมที่ติดต่อกับเมืองอื่น ๆ ได้ ซึ่งเมืองทั้งสองนี้มีกล่าวถึงตั้งแต่สมัย พ่อขุนศรีนาวนาถุมมาแล้ว ต่อมาเมืองคู่ทั้งสองนี้ได้รวมเป็นเมืองเดียวกันและใช้ชื่อเมืองว่า สองแคว เป็นเมืองศูนย์กลางที่สำคัญของสุโขทัยทางลุ่มแม่น้ำน่าน เพราะเป็นเมืองฐานอำนาจสำหรับขยาย ไปทางลุ่มแม่น้ำป่าสักที่เชื่อมกับอำนาจทางการเมืองของสุโขทัย ดังปรากฏเป็นศูนย์กลางปกครอง

⁶ น.ณ. ปากน้ำ และธิดา สาระยา, เมืองสุโขทัยนี้ดี, หน้า 34 และ ธิดา สาระยา, “สร้างบ้าน แปรเมือง ระบบเมืองคู่ สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 115.

⁷ ดูรายละเอียดทั้งสองราชสกุลผลัดเปลี่ยนเวียนกันเข้าปกครองเมืองทั้งสองได้ใน น.ณ.ปากน้ำ และธิดา สาระยา, เมืองสุโขทัยนี้ดี, หน้า 32. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์สำนัก เลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 24, 61, ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปรเมือง ระบบเมืองคู่ สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 115.

⁸ น.ณ.ปากน้ำ และธิดา สาระยา, เมืองสุโขทัยนี้ดี, หน้า 34.

ในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 ลีไท และเป็นเมืองที่อยู่ในเครือข่ายเศรษฐกิจของสุโขทัย ดังมีการสร้างถนนและการชลประทาน⁹

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าอาณาบริเวณที่เมืองคู่งุดเกิดขึ้นมาเป็นพื้นฐานของการขยายอำนาจทางการเมืองอยู่ในระดับสูงขึ้นไปเป็นแคว้นสุโขทัยนั้น เป็นเมืองที่มีการรวมตัวกันอยู่ในตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางการคมนาคมที่สามารถติดต่อกับบ้านเมืองอื่น ๆ และเมืองในเครือข่าย¹⁰ อันทำให้สุโขทัยขยายอำนาจทางการเมือง และรวมทรัพยากร เมืองสำคัญที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมควบคู่กัน คือ สุโขทัย - ศรีสัชชนาลัย บนลุ่มแม่น้ำยม และสระหลวง - สองแคว บนลุ่มแม่น้ำน่าน ซึ่งเมืองคู่งุดนี้ต่างก็มีฐานะและความสำคัญที่เท่าเทียมกัน โดยมีเวียงเป็นศูนย์กลางการปกครองที่รวมตัวกันเป็นคู่งุดเป็นแคว้นสุโขทัย

ระบบเมืองคู่งุดนอกจากจะถูกสร้างขึ้นมาเป็นพื้นฐานของการขยายอำนาจทางการเมืองที่ปรากฏให้เห็นขึ้นทางภาคเหนือตอนล่างแล้ว ลักษณะการขยายอำนาจทางการเมืองในระบบนี้ยังเป็นพื้นฐานของอำนาจทางการเมืองสมัยโบราณที่เกิดขึ้นบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างหรือที่ราบภาคกลางอีกแห่งหนึ่งที่จะวิวัฒนาการเกิดบ้านเมืองรวมศูนย์อำนาจขนาดใหญ่คือ กรุงศรีอยุธยา ในเวลาต่อมา

เมืองคู่งุดที่ราบภาคกลาง ได้แก่ เมืองสุพรรณภูมิ - แพรกศรีราชา บนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง - ท่าจีน ทางด้านตะวันตก และเมืองละโว้ - อโยธยา บนลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก ทางด้านตะวันออก ก่อนสถาปนาอยุธยาในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 นั้น มีประวัติความเป็นมาตั้งแต่สมัยและหลังทวารวดีแล้วกล่าวคือ สุพรรณภูมิ - แพรกศรีราชา เป็นกลุ่มบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง - ท่าจีน ซึ่งเป็นลุ่มแม่น้ำเครือข่ายของเมืองอู่ทอง นครปฐม โบราณ และเมืองคูบัว บริเวณแกนแห่งอำนาจของแคว้นทวารวดีเดิม การเกิดเมืองขึ้นใหม่บริเวณลุ่มแม่น้ำทั้งสอง เมื่อแคว้นทวารวดีเริ่มเสื่อมถอยด้วยปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ที่ฝั่งทะเลเดิมตื้นเขิน เกิดเป็นแผ่นดินใหม่ กับการขยายตัวของบ้านเมืองที่ติดต่อกันทางทะเลได้เข้าไปสู่อาณาบริเวณตอนในของช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-18 ได้ทำให้เกิดเมืองต่าง ๆ ตรงบริเวณแผ่นดินใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงนี้หลายเมือง เช่น ราชบุรี เพชรบุรี แพรกศรีราชา สุพรรณภูมิ อโยธยา สระหลวง และสองแคว

⁹ ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมือง ระบบเมืองคู่งุด สถาปนเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 117.

¹⁰ ดูรายละเอียดของเมืองคู่งุดสำคัญบนเส้นทางคมนาคมบนลุ่มแม่น้ำยม - น่าน ได้ใน น.ณ.ปากน้ำ และธิดา สาระยา, เมืองสุโขทัยนี้ดี, หน้า 25, 27 และ ธิดา สาระยา, เมืองศรีสัชชนาลัย (กรุงเทพฯ: ศรีบุญอุทิศสาธิตการพิมพ์, 2537), หน้า 55.

เป็นต้น¹¹ โดยเฉพาะสุพรรณภูมิเป็นเมืองที่เกิดขึ้นมาแทนที่เมืองนครปฐมโบราณ และอุทงในแถบลุ่มแม่น้ำท่าจีนในฐานะเมืองที่ตั้งอยู่ในทำเลติดต่อกับภายนอกเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำตอนใน¹²

จากการที่เมืองใหม่ที่เกิดขึ้นได้แก่ สุพรรณภูมิ แพรกศรีราชา ราชบุรี เพชรบุรี ทางด้านตะวันตกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสมตามสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์บนพื้นที่ที่ทับถมเกิดเป็นแผ่นดินใหม่ ได้ทำให้เมืองเหล่านี้ควบคุมการคมนาคมติดต่อทางน้ำ ทั้งภายนอกทางทะเลและบ้านเมืองภายใน ประกอบกับเมืองใหม่ทางด้านตะวันตกตั้งอยู่บนบริเวณพื้นที่ของแคว้นทวารวดีที่มีความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมมาก่อน จึงทำให้กลุ่มเมืองทางด้านตะวันตกเหล่านี้ได้รับความเจริญและความรู้ทางศิลปวิทยาการ ศาสนา และวัฒนธรรม ที่ส่งเสริมพัฒนาการของเมืองทางด้านตะวันตกขึ้นเป็นกลุ่มเมืองสำคัญในฐานะแคว้นสุพรรณภูมิขึ้นในประมาณพุทธศตวรรษที่ 18-19 ที่ประกอบด้วย สุพรรณภูมิ แพรกศรีราชา เพชรบุรี และราชบุรี¹³ ดังปรากฏหลักฐานชื่อกลุ่มเมืองที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า “...แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี...”¹⁴ ร่วมกับบรรดาเมืองขนาดใหญ่อื่น ๆ ในภูมิภาคเดียวกัน (นครศรีธรรมราช และสุโขทัย) เช่นเดียวกับในพงศาวดารโยนกกล่าวว่า สุพรรณภูมิเป็นแคว้นสำคัญแคว้น 1 ใน 7 แคว้น ที่ประกอบด้วย เมืองสุพรรณ กาญจนบุรี เพชรบุรี ราชบุรี และศรีวิชัย¹⁵

แคว้นสุพรรณภูมินี้อาจนับได้ว่าเป็นศูนย์กลางอิสระสำคัญศูนย์กลางหนึ่งทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือ เป็นเมืองใหญ่ที่มีพระมหากษัตริย์และเจ้านายปกครองเมืองภายในแคว้นตามที่พงศาวดารโยนกกล่าวว่า การปกครองภายในแคว้นสุพรรณภูมิจะประกอบด้วย เมืองมหานครและเมืองลูกหลวง¹⁶ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าภายในแคว้นสุพรรณภูมิแบ่งออกเป็นเวียงต่าง ๆ โดยมีเวียง

¹¹ ชิดา สาระยา, อารยธรรมไทย, หน้า 291-292, 348-349.

¹² ชิดา สาระยา, “วัฒนธรรมทวารวดีกับการคลี่คลายของเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 89.

¹³ ศรีศักร วัลลิโภดม, “แคว้นสุพรรณภูมิ,” ใน ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538), หน้า 304.

¹⁴ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1, หน้า 27.

¹⁵ พระยาประชาภิจักรจักร์, พงศาวดารโยนก, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ: บุรินทร์การพิมพ์, 2516), หน้า 67. แคว้นทั้ง 7 มี แคว้นเขมรนครหลวง, แคว้นละโว้หรือลพบุรี, แคว้นสุวรรณภูมิ (สุพรรณภูมิ), แคว้นศรีธรรมนคร นครศรีธรรมราช, แคว้นเฉลิียงรัฐ (เขลียง), แคว้นลำพูนไชย และแคว้นกาลจามบากหรือจำปานคร. เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-68.

หลัก (เมืองมานคร) เป็นศูนย์กลางสำคัญของแคว้นปกครองโดยพระมหากษัตริย์¹⁷ และเมืองต่าง ๆ ภายในแคว้นมีเจ้านายที่เป็นเชื้อสายปกครองภายในเวียงของเมืองนั้น ดังปรากฏมีเวียงที่ล้อมด้วยคูน้ำคันดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่สุพรรณภูมิ แพรกศรีราชา เพชรบุรี ราชบุรี โดยภายในมีศาสนสถาน ศิลปะแบบสุพรรณภูมิ คือ พระสถูปเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยม ตั้งอยู่เช่นที่สุพรรณภูมิและแพรกศรีราชา ที่มีอายุก่อนการสถาปนาอยุธยาจนถึงอยุธยาตอนต้น¹⁸

ฉะนั้นก่อนการสถาปนาอยุธยาในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 บ้านเมืองทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้เกิดการรวมกลุ่มเมืองขึ้นเป็นแคว้นสุพรรณภูมิ ในฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ที่ตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมโยงภูมิภาคภายในและเปิดออกสู่ทะเลในสภาพทางภูมิศาสตร์ใหม่ ก่อนจะเริ่มเข้ามามีอำนาจที่อยุธยาต่อมาในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 20

ส่วนละโว้ - อโยธยา เป็นบ้านเมืองอีกกลุ่มหนึ่งที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือตรงบริเวณลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก ก่อนการปรากฏตัวของละโว้ในสมัยทวารวดีตอนต้น ละโว้เป็นเพียงชุมชนย่อยที่ยังไม่มีความสำคัญ ศูนย์กลางสำคัญทางตอนบนแม่น้ำเจ้าพระยาหรือลุ่มแม่น้ำลพบุรี คือ เมืองพรหมทิน ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจการค้าจากภายนอก และพัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองภายในภูมิภาค กล่าวคือ เกิดการเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคมค้าขายบริเวณอ่าวไทย ส่งผลให้ละโว้สามารถติดต่อกับบรรดาบ้านเมืองในสมัยทวารวดีทางตอนบนของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสะดวกกว่าที่เมืองพรหมทิน ละโว้จึงได้พัฒนามาควบคุมเส้นทางติดต่อค้าขายออกสู่ทะเล และเป็นตัวกลางรับ-ส่งสินค้าเข้าออกจากบริเวณชุมชนภายในแทนเมืองพรหมทิน¹⁹ ละโว้ในช่วงระยะเวลานี้จึงได้รวมตัวกันขึ้นเป็นรัฐชายฝั่งรัฐแรกทางด้านตะวันออก ปรากฏชื่อในจารึกภาษาขอมว่า สุรุกโลว เป็นศูนย์กลางทางการเมืองและการค้าภายนอก ดังปรากฏการติดต่อค้าขายและมีการส่งทูตไปเมืองจีนในพุทธศตวรรษที่ 16²⁰

¹⁷ พงสาวดาร โยนกกล่าวถึงพระนาม “กษัตริย์ผู้ครองกรุงสุพรรณภูมิ” ว่ามีพระยาแกง, พระยาพาน, สมเด็จพระพรยา, พระรามบัณฑิตย์, องค์อินทร์, พระยากาแต, อุ่ทอง และพระบรมราชาขุนหลวงพงษ์. พระยาประชาภิจักร์, พงสาวดาร โยนก, หน้า 66.

¹⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, “แคว้นสุพรรณภูมิ,” ใน คันทาอดีตของเมืองโบราณ, หน้า 306.

¹⁹ ธิดา สาระยา, “ละโว้ - รัฐชายฝั่งในคริสต์ศตวรรษที่ 11,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 197.

²⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม, นครหลวงไทย (กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, 2540), หน้า 84.

ละโว้หรือลวปุระช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ลงมาจัดได้ว่าเป็นเมืองขนาดใหญ่ทางด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การปกครอง และวัฒนธรรมในด้านต่าง ๆ ดังปรากฏศาสนสถานคือ เจดีย์วัดนครโกษา ที่มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมทวารวดีขนาดใหญ่ตั้งอยู่ในเมือง และละโว้ยังเป็นศูนย์กลางการปกครองที่มีระบบกษัตริย์²¹ อิงคติพุทธศาสนาเช่นเดียวกับแคว้นทวารวดี ดังมีเจดีย์วัดนครโกษาที่เป็นของร่วมสมัยเดียวกันกับเจดีย์จุลประโทนและวัดพระเมรุซึ่งรับกับความเติบโตของสังคมและวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่แพร่หลายอยู่ในขณะนั้น²²

จากการที่ละโว้เป็นศูนย์กลางการปกครองและดำเนินบทบาททางด้านเศรษฐกิจการค้าในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้ส่งผลให้ขอมขยายเครือข่ายทางด้านเศรษฐกิจการค้ามากขึ้นโดยผ่านเข้ามาทางด้านตะวันตก เข้าสู่กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนและตอนล่าง แล้วเข้าสู่พุกามและมอญตามลำดับการที่ขอมมีบทบาทการค้าเข้ามาทางด้านตะวันตก จึงทำให้ละโว้กลายเป็นศูนย์กลางศิลปะวัฒนธรรมตามแบบขอมที่มีการผสมผสานเกิดเป็นศิลปะลพบุรี ดังปรากฏศาสนสถานเกิดขึ้นกลางเมืองในรูปแบบศิลปะนี้ เช่น ปราสาทแจก และศาลพระกาฬ²³ ดังนั้นการที่ละโว้เป็นศูนย์กลางทางศาสนาและศิลปวัฒนธรรม ทั้งฮินดู พุทธเถรวาท และมหายาน ตั้งอยู่รวมในละโว้ ได้สะท้อนให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์แห่งละโว้ทรงอุปถัมภ์ศาสนาทุกลัทธิที่เผยแพร่เข้ามาในละโว้ และในขณะเดียวกันก็ทรงนำเอาคติความเชื่อในบางศาสนามาใช้เพื่อเป็นเครื่องมือยกย่องและสนับสนุนฐานะและพระราชอำนาจของพระองค์ ดังปรากฏการเรียกชื่อเมืองว่า ลวปุระ อันมีความหมายว่าเป็นเมืองของพระลวะระ คือ พระลพผู้เป็นโอรสของพระราม อันแสดงถึงคติการยกย่องพระมหากษัตริย์เป็นเทพที่สัมพันธ์กับนามเมืองและตำแหน่งผู้ปกครอง²⁴

ละโว้ในฐานะรัฐชายฝั่งที่เป็นศูนย์กลางการปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมทางด้านตะวันออกมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ได้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ละโว้จึงได้ขยายพื้นฐานความเจริญในด้านต่าง ๆ ของตนเองไปทางด้านตะวันออกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วยการสร้างเมืองอโยธยาตรงชุมชนปากน้ำแม่เปี้ย บริเวณทางด้านตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยาใน

²¹ในพงศาวดารโยนกกล่าวว่า กษัตริย์ผู้ครองกรุงละโว้มีพระเจ้าสินธพอมรินทร์เกรก, พระยาจันทรโชติ, พระนารายณ์, พระเจ้าหลวง, พระเจ้าสายน้ำผึ้ง และพระยาธรรมมิกราช. พระยาประชาภิจักรจักร์, พงศาวดารโยนก, หน้า 65-66.

²²ธิดา สาระยา, (ศรี) ทวารวดีประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, 2537), หน้า 145, 147.

²³ศรีศักร วัลลิโภดม, นครหลวงไทย, หน้า 77.

²⁴ศรีศักร วัลลิโภดม, “ละโว้,” ใน ค้นหาคิดของเมืองโบราณ, หน้า 34.

ปัจจุบันซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ลพบุรี และแม่น้ำป่าสักที่ใกล้ทะเล ขึ้นเป็นเมืองท่าสำคัญเพื่อควบคุมเส้นทางคมนาคมติดต่อบ้านเมืองภายในและภายนอกขึ้นแทนละโว้ที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปทางตอนใน²⁵ การรวมเมืองรอบบริเวณอ่าวไทยในพุทธศตวรรษที่ 19 ในรูปของละโว้ - โยชยา นี้ทำให้โยชยาเป็นศูนย์กลางปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมแห่งใหม่ของละโว้ กล่าวคือ ผู้นำสำคัญแห่งละโว้ได้ย้ายศูนย์กลางปกครองมาอยู่ที่โยชยา ดังที่พงศาวดารเหนือกล่าวว่า พระนารายณ์ราชโอรสของพระเจ้าจันทโชติ ได้สร้างพระปราสาทเมืองละโว้ขึ้น แล้วขนานนามเมืองใหม่ชื่อว่า ลพบุรี เป็นเมืองลูกหลวง ส่วนเมืองหลวงย้ายมาอยู่ที่เมืองอโยชยา²⁶ โดยพระองค์ได้ทรงสร้างพระราชวังเป็นศูนย์กลางปกครองขึ้นที่แถววัดเดิม (วัดอโยชยา) ก่อนที่พระเจ้าหลวงจะถวายพระราชวังเป็นวัด แล้วย้ายพระราชวังมาอยู่ที่บริเวณปากแม่น้ำแม่เปี้ยทางใต้ของวัดพนัญเชิง²⁷

จากการที่เมืองอโยชยาดังศูนย์กลางปกครองอยู่ในทำเลทางภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมกับการเป็นเมืองท่า โดยมีเรือเดินทะเลสามารถผ่านขึ้นมามากอดสมอได้ถึงบริเวณหน้าเมือง จึงส่งผลให้โยชยาเป็นเมืองที่มีความเจริญทางด้านเศรษฐกิจที่สำคัญแห่งหนึ่งในบรรดาบ้านเมืองซึ่งตั้งอยู่ใกล้ทะเลในเขตภาคกลาง ดังมีหลักฐานปรากฏว่าโยชยามีการติดต่อทางการค้าและดำเนินกิจกรรมทางการทูตกับจีนถึง 4 ครั้ง²⁸ กับการมีศาสนสถานขนาดใหญ่ที่ตั้งกระจายอยู่ตามตัวเมืองอโยชยา เช่น วัดอโยชยา วัดมเหยงก์ วัดเจ้าพญาไทย และวัดพนัญเชิง เป็นต้น โดยเฉพาะบรรดาศาสนสถานเหล่านี้นอกจากจะแสดงถึงความมั่นคงทางเศรษฐกิจและความเจริญรุ่งเรืองของเมืองอโยชยาแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงการติดต่อและแลกเปลี่ยนศิลปวัฒนธรรมจากบ้านเมืองข้างเคียง เช่น แคว้นสุพรรณภูมิด้วย ดังปรากฏมีการสร้างพระสถูปเจดีย์ทรงสี่เหลี่ยมหรือแปดเหลี่ยมที่มีองค์ระฆังอยู่เหนือฐานทักษิณหรือเรือนธาตุที่มีซุ้มพระและเจดีย์วิหารที่ประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่ตามแบบศิลปะอุทองพบที่วัดธรรมิกราช วัดขุนเมืองใจ และวัดพนัญเชิง ที่มีมาก่อนการสถาปนาอโยชยา²⁹

²⁵ ธิดา สาระยา, อารยธรรมไทย, หน้า 343.

²⁶ “พระราชพงศาวดารเหนือ,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2506), หน้า 42-43.

²⁷ น.ณ.ปากน้ำ, “ศิลปปะอาณาจักรอโยชยา,” เมืองโบราณ 11, 2 (เมษายน - มิถุนายน 2528) : 56.

²⁸ ศรีศักร วัลลิโกดม, “กรุงอโยชยาในประวัติศาสตร์,” สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ (มิถุนายน 2509): 79.

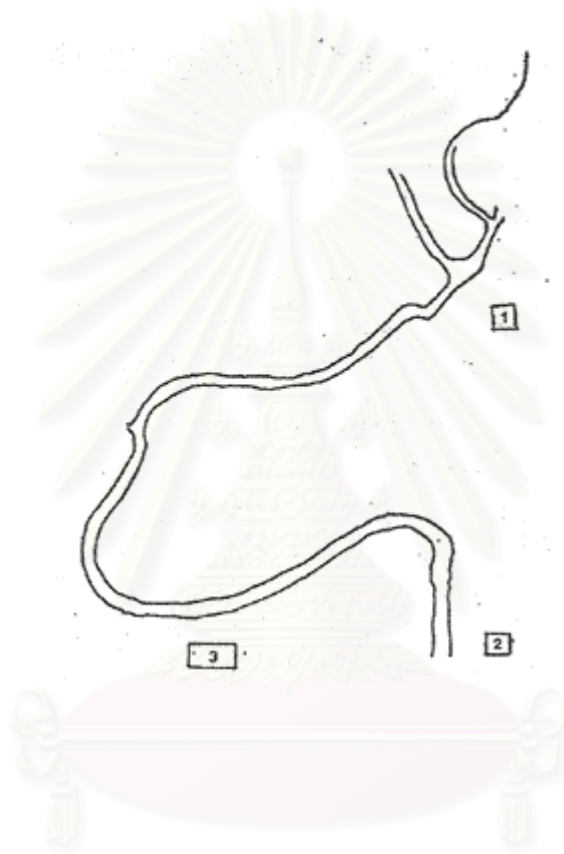
²⁹ ศรีศักร วัลลิโกดม, นครหลวงไทย, หน้า 170-173.

ความสำคัญทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ที่มีความเจริญมาอย่างต่อเนื่องของละโว้ที่ถ่ายทอดลงสู่อยุธยา ได้ทำให้ละโว้ - อยุธยา เป็นกลุ่มบ้านเมืองหนึ่งทางด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ที่มีฐานะและอำนาจทัดเทียมกับกลุ่มบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ในแนวเดียวกัน และถึงแม้ในตอนปลายพุทธศาสนาที่ 19 อยุธยามีการย้ายศูนย์กลางปกครองขึ้นอีกครั้งด้วยเหตุโรคระบาด แต่ความเจริญรุ่งเรืองของกลุ่มบ้านเมืองนี้ก็หาได้ชะงักหยุดลงไม่ เป็นแต่เพียงแค่อพยพสถานที่ตั้งเมืองใหม่มาอยู่อีกฟากหนึ่งในแนวเขตของเมืองอยุธยา ที่ต่อมาได้ก้าวเข้าสู่ความเป็นหน่วยการเมืองรวมศูนย์ขนาดใหญ่เพียงแห่งเดียวที่เกิดขึ้นในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ในช่วงเวลาก่อนการสถาปนาอยุธยาประมาณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ขึ้นไปนั้น จะเห็นได้ว่าบ้านเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้วิวัฒนาการเจริญเติบโตมาจากการรวมกลุ่มบ้านเมืองซึ่งตั้งอยู่บนแหล่งเส้นทางคมนาคมที่สำคัญขึ้นเป็นแวนแวนที่มีความรุ่งเรืองทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ในแบบฉบับของกลุ่มบ้านเมืองของตน ตั้งกระจายอยู่ทางภาคกลางตอนล่าง โดยที่แต่ละกลุ่มเมืองก็หาได้มีการรวมตัวกันสร้างเป็นอาณาจักรที่ใหญ่โต อันมีเมืองใดเมืองหนึ่งเป็นหน่วยทางการเมืองรวมศูนย์อำนาจขนาดใหญ่ในลักษณะเมือง “กรุง” หรือ “ราชธานี” ได้ โดยแต่ละแคว้นเมื่อเข้าตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 มีหลักฐานเด่นชัดว่า ได้ใช้วิธีการขยายอำนาจทางการเมืองภายในแคว้นของตนด้วยระบบเมืองคู่ ก่อนที่จะมารวมกันเป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองอำนาจขนาดใหญ่เพียงแห่งเดียวเกิดขึ้นที่อยุธยา

ลักษณะการเมืองการปกครองช่วงอยุธยาตอนต้นคือ เริ่มตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จวบจนถึงสมเด็จพระนครินทราชาธิราช จัดได้ว่าเป็นลักษณะการเมืองการปกครองที่ยังไม่เกิดเอกภาพขึ้นอย่างแท้จริงในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแห่งนี้ เพราะก่อนที่จะมีการปฏิรูปการเมืองการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้น การเมืองการปกครองของอยุธยาตอนต้นนี้มีลักษณะของการแบ่งแยกการปกครองในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มอยุธยากับกลุ่มสุพรรณบุรี โดยแต่ละกลุ่มนั้นต่างก็มีผู้ปกครองที่มีอำนาจในอาณาเขตดั้งเดิมภายในกลุ่มบ้านเมืองของตนอยู่ ถึงแม้ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราชแห่งกลุ่มสุพรรณบุรีจะยุติความขัดแย้งและผนวกกลุ่มบ้านเมืองอิสระให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันขึ้นแล้ว แต่ลักษณะของความที่เป็นศูนย์กลางแห่งจักรวรรดิอันมีวังเป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองการปกครองและทางศาสนานั้น หาได้สัมพันธ์กับลักษณะการแรกเริ่มของการเป็นศูนย์กลางแห่งอาณาจักรไม่ ดังนั้นจะศึกษาถึงการเมืองการปกครองในสมัยอยุธยาตอนต้นก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ตามลักษณะศูนย์การบริหารจัดการราชการแผ่นดินที่สัมพันธ์กับการเมืองการปกครองในช่วงนี้

แผนที่ 1 : แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

สถาบันวิทยบริการ	
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	
หมายเลข 1	วัดเดิม (วัดอโยธยา)
หมายเลข 2	บริเวณปากน้ำแม่เปี้ย
หมายเลข 3	พระตำหนักเวียงเหล็ก

ประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองในยุคเริ่มแรกของอยุธยา นั้น บริเวณที่เป็นแกนกลาง แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาประกอบด้วยกลุ่มบ้านเมืองที่ดำรงฐานะเป็นแคว้นอิสระอยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มของอยุธยาหรือละโว้ - อโยธยา ตั้งอยู่ทางซีกตะวันออกในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กับกลุ่มของสุพรรณบุรีหรือสุพรรณภูมิ - แพรกศรีราชา ตั้งอยู่ทางซีกตะวันตกแถบลุ่มแม่น้ำเดียวกัน หลักฐานในตำนานระบุว่า เมื่อเมืองอโยธยาได้เกิดโรคระบาดขึ้นในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 กษัตริย์แห่งละโว้ - อโยธยาได้ย้ายศูนย์กลางการปกครองมาตั้งที่ “เวียงเหล็ก” เป็นเวียงชั่วคราวอยู่ 3 ปี และได้สถาปนาอยุธยาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1893 ที่ตำบลหนองโสน บริเวณทางด้านตะวันตกของเมืองอโยธยาเดิมที่บรรจบล้อมรอบด้วยแม่น้ำถึง 3 สาย ในขณะที่กลุ่มสุพรรณบุรีก็ตั้งศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน ด้วยลักษณะเช่นนี้อยุธยาในช่วงต้นจึงประกอบด้วยกลุ่มเมืองที่มีพระมหากษัตริย์หรือเจ้าผู้ปกครองเป็นอิสระแยกอยู่ปกครองในบริเวณต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม กลุ่มเมืองแต่ละกลุ่มก็หาตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยวไม่ เนื่องจากแต่ละกลุ่มเมืองยังเป็นแคว้นที่มีขนาดเล็กหาได้มีฐานะเป็นอาณาจักรที่ใหญ่โต เพื่อความมั่นคงและการขยายอำนาจที่จะมีขึ้นในอนาคต แต่ละกลุ่มเมืองจึงเลือกใช้วิธีเป็นมิตรกับแคว้นข้างเคียงด้วยการผูกพันทางเครือญาติกับอีกแคว้นหนึ่ง ดังที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แห่งอยุธยาได้ทรงเลือกใช้ความผูกพันทางเครือญาติกับผู้นำแคว้นสุพรรณบุรี ด้วยการอภิเษกสมรสกับพระกนิษฐภคินีแห่งสุพรรณบุรีมาเป็นพระมเหสีของพระองค์ ด้วยความสัมพันธ์ที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 มีต่อแคว้นสุพรรณบุรีเช่นนี้ ความสัมพันธ์ของทั้งสองแคว้นจึงมีลักษณะระหว่างแคว้นต่อแคว้นหรือผู้นำกับผู้นำ และเป็นความสัมพันธ์ส่วนตัวที่ผู้นำทั้ง 2 แคว้นมีฐานะทางการเมืองที่เท่าเทียมกัน ดังที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า “โปรดให้ขุนพงั่ว ซึ่งเป็นพี่พระมเหสี และตรัสเรียกว่าพระเชษฐานั้น เป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าไปครองราชย์สมบัติ ณ เมืองสุพรรณบุรี”³⁰ จากข้อความในพระราชพงศาวดาร การที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงแต่งตั้งให้สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ปกครองเมืองสุพรรณบุรีพร้อมพระนามนี้ ก็มิได้หมายความว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 จะต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เพราะดังที่กล่าวแล้วว่า การปกครองอยุธยาในช่วงต้นเป็นการปกครองแบบแคว้นอิสระที่แต่ละแคว้นหรือแต่ละเมืองต่างมีอำนาจการปกครอง โดยยังไม่มีกรรมศูนย์อำนาจการปกครองมาไว้ที่เมืองใดเมืองหนึ่งขึ้นเป็นเมืองศูนย์กลาง ดังนั้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 จึงมีความสัมพันธ์และฐานะที่เสมอกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และการที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงเห็นศักยภาพและฐานะของเมืองสุพรรณบุรี ความผูกพันทางเครือญาติที่มีอยู่ระหว่างกันจึงทำให้เมืองสุพรรณบุรีกลายมาเป็นพันธมิตรในการสนับสนุนช่วยเหลือและเป็น

³⁰ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 111.

กำลังให้กับกลุ่มเมืองอยุธยา โดยเมื่อครั้งที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงยึดเมืองชัยนาท (พิชญ์โลก) ได้ก็ตั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ที่ครองเมืองสุพรรณบุรีเสด็จขึ้นมาปกครองเมืองนี้เป็นการชั่วคราว ก่อนที่จะส่งคืนเมืองชัยนาทให้กับพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท) แห่งสุโขทัยไป³¹ หรือครั้งที่สมเด็จพระรามศวรราชโอรสของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ยกทัพไปปราบกัมพูชาไม่สำเร็จก็ได้ทรงอาศัยกำลังพลและความสามารถของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ไปปราบกัมพูชาได้³²

ฉะนั้นการให้ความช่วยเหลือและร่วมมือกันระหว่าง 2 กลุ่มเมืองที่เป็นอิสระนี้ เป็นมาตรวัดที่ชี้ว่าแคว้นอยุธยาในระยะเริ่มแรกยังมีอำนาจและความสามารถอยู่ในระดับขีดจำกัด และยังมีได้เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจการปกครองที่มั่นคงเป็นหนึ่งเดียว เพราะแคว้นอยุธยาต้องพึ่งพาทรัพยากรด้านกำลังพลและความสามารถของผู้นำแคว้นสุพรรณบุรีในฐานะแคว้นอิสระอยู่ เนื่องจากช่วงต้นอยุธยานั้นลักษณะการจัดการปกครองเป็นแบบการกระจายอำนาจ โดยอำนาจเบ็ดเสร็จนั้นตกอยู่กับพระมหากษัตริย์ที่ปกครองแคว้น โดยมีสิทธิ์แต่งตั้งเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองภายในแคว้นของตน ทำให้ระบบการปกครองและการระดมเรียกทรัพยากรต่าง ๆ ขาดเอกภาพตกอยู่กับพระมหากษัตริย์ตามแคว้นต่าง ๆ จึงทำให้แต่ละแคว้นมีอำนาจอิสระที่ไม่ขึ้นแก่กัน ดังนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จึงทรงอาศัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ที่ปกครองแคว้นสุพรรณบุรีเป็นตัวกลางในการระดมทรัพยากรให้แก่แคว้นอยุธยา

ในช่วงต้นอยุธยานั้นลักษณะการปกครองในแต่ละกลุ่มเมืองหรือแต่ละแคว้นนั้นจะประกอบด้วย เมืองที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของแคว้น เมืองที่พระมหากษัตริย์มอบให้เชื้อสายหรือผู้ที่ไว้วางพระทัยไปปกครอง เมืองพระยามหานคร และเมืองประเทศราช³³ หรือกล่าวคือการจัดตั้งบ้านเมืองขึ้นในแต่ละแคว้นจะมีเมืองหลวงหรือเมืองที่เป็นศูนย์กลางอันเป็นที่ตั้งของวังหรือพระราชสำนัก เมืองที่เป็นฐานอำนาจของแคว้น เช่น เมืองลพบุรี เมืองแพรกศรีราชา ประกอบกับเมืองบริวารเมืองเล็กเมืองน้อย ซึ่งอำนาจการปกครองที่แท้จริงของพระมหากษัตริย์แต่ละแคว้นจะครอบคลุมอยู่ที่เมืองหลวงกับเมืองที่เป็นฐานอำนาจพร้อมทั้งเมืองบริวารที่ยอมรับในอำนาจของพระมหากษัตริย์ผู้นำแคว้นเท่านั้น ต่างกับเมืองพระยามหานครและเมืองประเทศราชที่มี

³¹ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “บทบาทของขุนหลวงพ่องั่วที่มีต่อราชวงศ์สุโขทัย,” ศิลปากร 18, 4 (พฤศจิกายน 2517): 74.

³² “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 3.

³³ อาคม พติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทพนครรวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2527), หน้า 32.

ลักษณะร่วมกันคือ มีผู้ปกครองเชื้อสายของเมืองเดิมบริหารการปกครองภายในอย่างอิสระ เพียงแต่เมืองพระยามหานครจะถูกควบคุมจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิดมากกว่าเมืองประเทศราช³⁴

สำหรับขอบเขตการปกครองแคว้นอยุธยา ในหนังสือจินกาลมาลีปกรณ์เรียกอาณาเขตโดยรวมของแคว้นนี้ว่า “แคว้นกัมโพชและอโยชชปุระ” และเอกสารจีนเรียกว่า “หลอสก๊ก” ตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้³⁵ เป็นแคว้นที่มีอาณาเขตการปกครองทิศเหนือจดชัยนาท ทิศตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือถึงจันทบุรีและลพบุรี ส่วนทางทิศใต้จดนครศรีธรรมราช โดยขึ้นกับแคว้นสุพรรณบุรี³⁶ ภายในอาณาเขตอยุธยาที่เอาแคว้นเป็นเขตการปกครองนี้ จะประกอบด้วยเมืองอยุธยาเป็นเมืองสำคัญอันเป็นที่ตั้งของพระราชสำนัก และกระจายอำนาจการปกครองไปสู่ราชวงศ์หรือผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ครองเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะเมืองลพบุรีที่มีฐานะเทียบเท่ากับเมืองอยุธยา โดยพระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งพระราชโอรสมาปกครองเพื่อรักษาสถานอำนาจเดิมและส่งต่ออำนาจในการควบคุมบรรดาเมืองอื่นหรือบริวารที่อยู่ในอาณาเขตหรือกลุ่มเมืองเดียวกัน ด้วยอาศัยความผูกพันทางเครือญาติ ดังนั้น องค์ประกอบที่สำคัญของแคว้นอยุธยาจึงอยู่ที่เมืองอยุธยา เมืองลพบุรี และเมืองบริวาร หรือเมืองเล็กเมืองน้อยในอาณาเขต โดยพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงกระจายอำนาจในการปกครองอาณาเขตให้กับเจ้าครองเมืองในราชวงศ์ที่ปกครองเมืองสำคัญ ๆ กับผู้ที่ไว้วางพระทัยไปปกครองตามเมืองต่าง ๆ เป็นสิทธิ์ขาด ฉะนั้น การเมืองภายในของแคว้นอยุธยาจึงมีระบบการเมืองการปกครองขนาดเล็กที่แยกกระจัดกระจายอยู่ตามบรรดาเจ้าผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ หาได้รวมศูนย์อำนาจอยู่ที่เมืองใดเมืองหนึ่งไม่ ดังนั้น ภายในแคว้นจึงต่างมีหลายราชสำนักเล็ก ๆ อันเป็นศูนย์การปกครองในแต่ละเมืองอยู่ตามที่ต่าง ๆ

ลักษณะการปกครองเมืองภายในแคว้นอยุธยา เมืองแต่ละเมืองภายในแคว้นจะมีราชสำนักเป็นที่บริหารงานปกครองภายในเป็นอิสระ โดยที่หน่วยงานหรือวงงานของเมืองอยุธยาไม่ได้โยงใยควบคุมการบริหารกิจการภายในของเมืองต่าง ๆ การปกครองเมืองอยุธยาเช่นนี้ในระยะเริ่มแรกก่อนการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถใช้ระบบจตุสดมภ์ โดยแบ่ง

³⁴ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรัทธามเทพนครรวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า 32.

³⁵ “พรรณนาว่าด้วยกรุงสยาม,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 4, หน้า 44.

³⁶ Charnvit Kaset Siri, “The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,” (Ph.D. Thesis, Graduate School, Cornell University, 1973), p. 135.

ข้าราชการฝ่ายพลเรือนออกเป็น 4 ฝ่าย คือ เวียง วัง คลัง และนา โดยในแต่ละฝ่ายจะมีผู้บังคับบัญชาฝ่ายละ 1 ตำแหน่ง ทำหน้าที่บริหารภายในวงงานเฉพาะของตนที่รับผิดชอบภายในเมืองดังนี้³⁷

- เวียงหรือเมือง มีขุนเวียงเป็นผู้บังคับบัญชา ปกครองรักษาความสงบเรียบร้อยภายในเวียง ปราบปรามโจรผู้ร้าย และพิจารณาตัดสินคดีความนครบาล รวมทั้งดูแลนักโทษและคุก
- วัง มีขุนวังเป็นผู้บังคับบัญชา ดูแลรับผิดชอบรักษาสถานที่และความสงบเรียบร้อยภายในวัง จัดการพระราชพิธี ตลอดจนตัดสินคดีความแทนพระมหากษัตริย์ และคดีที่เกี่ยวกับภายในวัง
- คลัง มีขุนคลังเป็นผู้บังคับบัญชา มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับดูแลการจัดเก็บรักษาพระราชทรัพย์รายจ่ายเงินแผ่นดิน จัดเก็บภาษี และดำเนินกิจการต่างประเทศ
- นา มีขุนนาเป็นผู้บังคับบัญชา มีอำนาจหน้าที่ดูแลรักษานาหลวง เก็บภาษีค่านา จัดซื้อและจ่ายข้าวใช้ในราชการ รักษาเสบียงภายในเวียง ตลอดจนพิจารณาคดีที่เกี่ยวข้องกับที่นา

อำนาจหน้าที่ของขุนหรือเสนาบดีดังกล่าวนี้ นอกจากจะปฏิบัติหน้าที่ตามหน่วยงานที่ขึ้นในสังกัดของตนตามภาวะปกติแล้ว ขุนทั้งสี่ยังเป็นผู้นำทัพออกรบในยามสงคราม อาจจะเป็นเนื่องจากว่าด้วยข้อจำกัดในด้านกำลังพลที่มีจำนวนน้อย ประกอบกับมีการศึกสงครามบ่อยครั้งในระยะต้น ขุนหรือเสนาบดีจตุสดมภ์จึงได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ในฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหารไปพร้อมกัน³⁸ ส่วนอำนาจและขอบเขตหน้าที่ความรับผิดชอบของเสนาบดีจตุสดมภ์ในระยะเริ่มแรกนั้น ยังคงมีจำกัดคือ มีอำนาจและหน้าที่บริหารภายในของแต่ละเมือง ดังสะท้อนเห็นได้จากบรรดาศักดิ์ของ

³⁷ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยในสมัยโบราณ, แปลโดย กาญจนี ละอองศรี และยุพา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2527), หน้า 72-76.

³⁸ เสนาบดี แปลว่า แม่ทัพ นี่อาจจะเป็นร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่าก่อนการปฏิรูปการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นเสนาบดีรับผิดชอบทั้งฝ่ายพลเรือนและทหาร และลักษณะความรับผิดชอบเช่นนี้ยังคงมีปรากฏมาถึงสมัยหลัง เช่น สงครามไทย-พม่า พ.ศ. 2111 สมเด็จพระมหินทราธิราชมีคำสั่งให้พระยาศรรมา (เสนาบดีกรมวัง) เป็นนายกอง บัญชาพลทหารป้องกันพระนคร แต่อย่างไรก็ตามตำแหน่งผู้ที่รับผิดชอบดูแลฝ่ายทหารมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นแล้วดังปรากฏตำแหน่ง “ขุนพล” ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ว่าปฏิบัติหน้าที่ในฐานะแม่ทัพในการรบและบังคับบัญชาไพร่พล. “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 38, หน้า 120-121 และ พูลศรี นนทรีย์, “สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม : บทบาทและอำนาจทางการเมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยamarinทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), หน้า 28.

ขุนนางชั้นเสนาบดีจตุสดมภ์ที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “ขุนเวียง ขุนวัง ขุนคลัง และ ขุนนา” บรรดาศักดิ์ของเสนาบดีที่ปรากฏเหล่านี้สามารถเป็นตัวบ่งชี้อีกจุดหนึ่งได้ว่า ระบบการปกครองปกครองในช่วงต้นอยุธยา นั้น อำนาจบริหารการปกครองจะจำกัดขอบเขตของอำนาจหน้าที่อยู่ภายในเมืองหนึ่ง ๆ เท่านั้น กล่าวคือ การปกครองภายในเมืองอยุธยาจะมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้บัญชาการปกครองและใช้อำนาจสูงสุดโดยการแต่งตั้งบุคคลขึ้นดำรงตำแหน่งทางการปกครอง โดยเสด็จออกว่าราชการแผ่นดินเพื่อทรงสั่งราชการ ไปยังขุนนางที่บังคับบัญชาหน่วยงานต่าง ๆ เป็นเรื่อง ๆ ไป บุคคลที่ได้รับแต่งตั้งให้ปฏิบัติหน้าที่ในการปกครองก็จะมีอำนาจและขอบเขตภายในเมืองหนึ่ง ๆ เท่านั้น หากได้มีอำนาจในการรับผิดชอบแต่งตั้งบุคคลอื่นให้ดำรงตำแหน่งเดียวกับตนในเมืองอื่น ๆ ไม่ เช่น ขุนเวียงก็มีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยภายในเมืองเท่านั้น ไม่มีอำนาจหน้าที่แต่งตั้งตำแหน่งขุนเวียงตามเมืองต่าง ๆ หรือขุนวังก็มีหน้าที่รับผิดชอบภายในราชสำนัก ไม่มีสิทธิแต่งตั้งตำแหน่งขุนวังในเมืองอื่น ๆ เช่นกัน ถึงแม้ระบบบริหารการปกครองจะเป็นอิสระอยู่ตามเมืองต่าง ๆ แต่อำนาจและหน้าที่ความรับผิดชอบของขุนนางในเมืองอยุธยาต่อหน่วยงานต่าง ๆ ที่ตรงกับตนในหัวเมืองก็คงจะมีการติดตามและควบคุมอยู่ห่าง ๆ โดยไม่เข้ารับผิดชอบโดยตรง เนื่องจากข้าราชการของแต่ละศูนย์ขึ้นตรงต่อเจ้าเมือง³⁹ ดังนั้น ขอบข่ายอำนาจและหน้าที่ความรับผิดชอบของการบริหารการปกครองของแต่ละเมืองภายในแคว้นจึงมีขนาดไม่ใหญ่โตกว้างขวางเพื่อสอดคล้องกับขนาดพื้นที่และตำแหน่งทางการปกครอง เห็นได้จาก ขุน อันเป็นบรรดาศักดิ์ชั้นสูงสุดในสมัยนั้น โดยเฉพาะขุนเวียงกับขุนวังผู้เป็นเสนาบดีดูแลปกครองกิจการภายในเวียงและภายในวัง จากบรรดาศักดิ์ที่ได้รับสามารถพอที่จะอนุมานได้ว่า อำนาจและหน้าที่ความรับผิดชอบของขุนเวียงคงจะปกครองดูแลเวียงที่มีขนาดไม่ใหญ่โต อันสัมพันธ์กับ วัง ซึ่งเป็นที่บริหารราชการแผ่นดินที่มีขนาดเล็กไม่กว้างขวาง หรือว่ามีลักษณะของความเป็นวังในเวียง โดยสัมพันธ์กับระบบการปกครองที่อำนาจทางการเมืองกระจายอยู่กับบรรดาเจ้าครองเมืองต่าง ๆ ทั้งในระดับเมืองในแคว้นและกลุ่มบ้านเมืองอื่นที่เป็นอิสระ จึงปรากฏตำแหน่ง ขุนเวียง และขุนวัง ที่แสดงถึงตำแหน่งที่มีอำนาจและหน้าที่ความรับผิดชอบรวมทั้งเกียรติยศที่เหมาะสมกับการปกครองต้นอยุธยาในยุคที่เอกภาพทางเมืองยังไม่ปรากฏ

ดังที่กล่าวแล้วว่าลักษณะการปกครองภายในกลุ่มเมืองอยุธยา นอกจากจะมีเมืองอยุธยาเป็นเมืองสำคัญของแคว้นแล้ว เมืองลพบุรีก็จัดได้ว่าเป็นเมืองหนึ่งที่มีฐานะเทียบเท่ากับอยุธยา เพราะลพบุรีเป็นเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 โดยทรงแต่งตั้งสมเด็จพระ

³⁹ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทพนครรวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า 34.

รามศรวราชโอรสองค์สำคัญให้ขึ้นมาปกครอง⁴⁰ การแต่งตั้งสมเด็จพระรามศรวราชขึ้นไปปกครองเมืองลพบุรี นับเป็นการรักษาเมืองฐานอำนาจเดิมของพระองค์ กับเป็นการขยายอำนาจและรวมทรัพยากรระหว่างเมืองอยุธยาและเมืองลพบุรีเข้าด้วยกัน ดังจะเห็นได้จากเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอสมเด็จพระรามธิบดีที่ 1 ก็ได้ทรงอาศัยกำลังพลของพระราชโอรสยกทัพไปปราบ⁴¹ เมืองลพบุรีในฐานะเป็นเมืองที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสมาปกครองก็อาจจะระบุได้ว่า ลพบุรีเป็นเมืองที่อยู่ในฐานะเมืองลูกหลวง แต่ในขณะนั้นยังไม่มีการจัดตั้งเมืองลูกหลวงอย่างเป็นระบบ⁴² ดังนั้นลพบุรีจึงเป็นเมืองอำนาจคู่สำคัญกับเมืองอยุธยาในฐานะที่ทั้ง 2 เมืองเป็นฐานอำนาจของสมเด็จพระรามธิบดีที่ 1 ตามที่ชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวว่า “พระรามธิบดีผู้ที่เป็นใหญ่แก่แคว้นกัมโพช และ อโยชปุระ”⁴³

ดังนั้นช่วงต้นแคว้นอยุธยาเป็นกลุ่มเมืองหนึ่งที่มีศูนย์กลางการปกครองตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีอำนาจอยู่ที่ 2 เมืองคู่กัน คือ เมืองอยุธยากับเมืองลพบุรี และมีเมืองอื่น ๆ เป็นบริวาร โดยเมืองในอาณาเขตทั้งหมดต่างก็มีผู้ปกครองทำการปกครองอยู่ตามเมืองต่าง ๆ โดยมีระเบียบวิธีการปกครองที่เหมือนกัน ตั้งกระจายปกครองอยู่เป็นศูนย์กลางย่อย ๆ จึงทำให้วังสถานที่ทำการบริหารปกครอง มีขนาดเล็ก ไม่ใหญ่โตกว้างขวาง ตามระบบอำนาจที่กระจายกระจายเป็นสิทธิ์ขาดของแต่ละเมือง ประกอบกับเอกภาพทางการเมืองในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19-20 ยังไม่เกิดขึ้น คือ ยังมีกลุ่มบ้านเมืองอื่น เช่น กลุ่มสุพรรณบุรีเป็นแคว้นอิสระตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จึงทำให้อำนาจและอิทธิพลของอยุธยามีอยู่จำกัด และต้องอาศัยความร่วมมือจากแคว้นสุพรรณบุรี

แคว้นสุพรรณบุรี เป็นกลุ่มบ้านเมืองหนึ่งที่สมเด็จพระรามธิบดีที่ 1 ได้ทรงใช้ความผูกพันทางการแต่งงานเพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ เนื่องด้วยแคว้นสุพรรณบุรีเป็นศูนย์กลางที่มีการปกครองเป็นอิสระศูนย์กลางหนึ่ง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ดังปรากฏในเอกสารจีน เรียกอาณาเขตบริเวณนี้ว่า เสียมก๊ก ที่มีบ้านเมืองตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกว่า ประกอบด้วยเมือง

⁴⁰ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 2.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2-3.

⁴² ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมือง ระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 129.

⁴³ ชินกาลมาลีปกรณ์, หน้า 111.

ไช้ชะ (ชัยนาท), บู้เล้า, บู้ไช้ (พิชัย), ตงปิ่น (ชุมพร), ลูโซ่ง (หลังสวน), พีพี (พริบพรี, เพชรบุรี), พีลี (ราชบุรี), ไช้เอี้ย (ไชยา), โตเอี้ยว, กั้นบู้ลี (กาญจนบุรี) ลี้หลวงอ้าว (ศรีสวัสดิ์), ไช้ย้อก (ไทรโยค), ฟันลี้วับ (นครสวรรค์), เจี่ยมปิ่นคอ-
ซัง⁴⁴

ซึ่งชื่อเมืองที่ปรากฏในเอกสารจีนเหล่านี้ ได้ระบุต้องกับข้อความในบานแผ่นกของพระไอยการลักพาที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เกี่ยวกับการลักพาไพร่ทาสหลบหนีขึ้นไประหว่างดินแดนแคว้นสุโขทัยกับบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาว่า

...ข้าหนีเจ้าไพร่หนีนายและเขาลักไปขายถึงเขลียงทุ่งข้างบางยมสหลวงสองแก้ว
ชาวคงราวกำแพงเพชรสุโขทัยได้ล่าฟ้าเจียว ขาดจากมือเจ้าทนายเจ้าไพร่ไปไกล
จะมาพิภยฉันเมืองเพชบุรีเมืองราชบุรีเมืองสุพรรณบุรี สพงครองพลับแพรก
ศรีราชาธิราชนครพรมนั้นนับมิชอบเลย...⁴⁵

จากหลักฐานทั้งสองสามารถที่จะบ่งชี้ได้ว่า แคว้นสุพรรณบุรีอันเป็นกลุ่มบ้านเมืองทางด้านตะวันตกที่ตั้งเมืองอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีนเป็นส่วนใหญ่ เป็นอาณาเขตแคว้นของสุพรรณบุรีประมาณว่ามีอาณาเขตครอบคลุมในบริเวณลุ่มน้ำทางทิศเหนือถึงชัยนาท ทิศตะวันตกถึงเขตแดนเมืองตะนาวศรี และทิศใต้ถึงเมืองนครศรีธรรมราช⁴⁶ ภายในอาณาเขตแคว้นสุพรรณบุรีคงจะมีลักษณะการปกครองภายในแคว้นคล้ายกับกลุ่มเมืองอยุธยา คือ จะประกอบไปด้วยเมืองต่าง ๆ ปกครองกระจายกันอยู่ในอาณาเขต โดยมีเมืองสำคัญของแคว้นนี้ 2 เมือง ได้แก่ เมืองสุพรรณบุรีกับเมืองแพรกศรีราชา กับ เมืองบริวาร เมืองพระยามหานคร และเมืองประเทศราช

การบริหารจัดการปกครองภายในแคว้นสุพรรณบุรี จะมี 2 เมืองที่เป็นเมืองสำคัญคือ เมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองหลัก กับเมืองแพรกศรีราชาที่เป็นฐานอำนาจคู่ของเมืองสุพรรณบุรี เมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองที่สำคัญของแคว้นเพราะในขณะที่พระมหากษัตริย์แคว้นอยุธยาทรงปกครองเมืองอยุธยาตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 11 เมืองสุพรรณบุรีก็มีพระมหากษัตริย์และเชื้อสายปกครองเมืองมาโดยตลอด คือ ตั้งแต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 จนถึง

⁴⁴ “พรรณนาว่าด้วยกรุงสยาม,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 4, หน้า 42-44.

⁴⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), หน้า 2.

⁴⁶ Charnvit Kasetsiri, “The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,” p. 135.

พระนครอินทร์ นอกจากผู้นำแคว้นสุพรรณบุรีจะพยายามรักษาสถานอำนาจอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรีแล้ว ผู้นำแคว้นสุพรรณบุรียังมีฐานอำนาจคู่โดยกระจายอำนาจให้เชื้อสายมาปกครองเมืองสำคัญ โดยเฉพาะเมืองแพกศรีราชาที่มีฐานะเทียบเท่ากับเมืองสุพรรณบุรีที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งเจ้านายชั้นสูงมาปกครองเมืองนี้ ดังจะเห็นได้จากด้านกายภาพเป็นเมืองสำคัญที่ปรากฏชื่ออยู่ในศิลาจารึก และเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ตั้งคร่อมอยู่ระหว่างแม่น้ำทั้ง 2 ฟัน⁴⁷ เหมือนกับเมืองสุพรรณบุรีที่มีแม่น้ำท่าจีนผ่ากลางเมือง กับเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางด้านบริหารปกครอง ดังปรากฏในระยะต่อมาเมื่อผู้นำแคว้นสุพรรณบุรีเข้ามาปกครองอยุธยาแล้วก็ยังดำเนินนโยบายแต่งตั้งพระราชโอรสมาปกครองเมืองที่เป็นฐานอำนาจเดิมของสุพรรณบุรีอยู่ อาทิ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงแต่งตั้ง เจ้าไชยพระราชโอรสองค์กลางมาปกครอง กับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงแต่งตั้งพระยาแพกพระราชโอรสมาปกครองเมืองแพกศรีราชา ก่อนที่จะให้ปกครองเมืองพระนครหลวง⁴⁸

ดังนั้น เมืองสุพรรณบุรี - แพกศรีราชา จึงเป็นเมืองฐานอำนาจคู่ของแคว้นสุพรรณบุรีที่พระมหากษัตริย์ผู้นำแคว้นนี้ทรงมีอำนาจคู่อยู่ 2 เมืองหลัก โดยทรงปกครองเมืองสุพรรณบุรีและทรงแต่งตั้งพระราชโอรสมาปกครองเพื่อรักษาสถานอำนาจ และส่งต่ออำนาจในการควบคุมเมืองบริวารอื่น ๆ คล้ายกับเมืองลพบุรีที่เป็นฐานอำนาจคู่ของเมืองอยุธยา

การปกครองเมืองต่าง ๆ ภายในแคว้นสุพรรณบุรี ประมวลว่าคงจะมีลักษณะการปกครองภายในแคว้นเหมือนกับอยุธยา กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงกระจายอำนาจการปกครองอาณาเขตให้กับเชื้อสายไปปกครองเมืองสำคัญ ๆ กับส่งผู้ที่ไว้วางพระทัยไปปกครองตามเมืองต่าง ๆ เป็นสิทธิ์ขาดโดยอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติและยอมรับในอำนาจของผู้ที่ปกครองเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งอำนาจการปกครองแคว้นที่แท้คงจะจำกัดอยู่เพียงถึงแค่เมืองบริวารที่ตั้งอยู่รอบ ๆ แคว้น เช่น เมืองนครสวรรค์ เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เป็นต้น ส่วนเมืองที่ตั้งห่างออกไป เช่น เมืองประเทศราชในแถบทางใต้ที่อาณาเขตแคว้นสุพรรณบุรีจดถึง อย่างเมืองนครศรีธรรมราชก็จะมี การปกครองตนเองเป็นอิสระเพียงแต่ยอมรับอำนาจของสุพรรณบุรีแต่ในนามเท่านั้น ตามที่พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยากล่าวถึงเมืองประเทศราชทางใต้ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ว่ามีเมืองมะละกา เมืองชวา และเมืองนครศรีธรรมราช⁴⁹

⁴⁷ ศรีศักร วัลลิโภดม, “แพกศรีราชาหรือสรรคบุรี,” ใน คันทหาอดีตของเมืองโบราณ, หน้า 20.

⁴⁸ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกหมายเลข 2/ก104,” ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์, หน้า 188.

⁴⁹ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 38, หน้า 2.

สำหรับการปกครองภายในเมืองสุพรรณบุรี คงจะใช้ระบบจตุสดมภ์ในการบริหารงานจัดการปกครองภายในคล้ายกับเมืองอยุธยา โดยผู้นำที่ปกครองเมืองสุพรรณบุรีทรงแต่งตั้งเสนาบดีให้รับผิดชอบราชการตามระบบจตุสดมภ์ทั้ง 4 แผนก คือ เวียง วัง คลัง และนา โดยที่ข้าราชการและไพร่ในกรมจะเป็นทั้งทหารและพลเรือนอยู่ในตัว ทำการบริหารราชการภายในเมืองสุพรรณบุรี ส่วนเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายในแคว้นสุพรรณบุรีที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้ไปปกครองก็คงจะเลียนแบบระบบการปกครองจากเมืองหลักไปปกครองภายในเมืองของตน ดังนั้น เมืองแต่ละเมืองภายในแคว้นสุพรรณบุรีจึงมีเมืองเป็นอาณาเขตในการปกครอง โดยมีราชสำนักเป็นที่บริหารปกครองของแต่ละเมืองเป็นเอกเทศ จึงทำให้การบริหารงานภายในของแต่ละราชสำนักที่ตั้งอยู่ตามเมืองต่าง ๆ มีขนาดไม่ใหญ่โต ดังนั้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 20 แคว้นสุพรรณบุรีเป็นกลุ่มเมืองหนึ่งที่มีเมืองสุพรรณบุรีเป็นศูนย์กลางการปกครองแคว้น โดยที่ผู้นำแคว้นสุพรรณบุรีมีอำนาจอยู่ที่ 2 เมืองคู่กัน คือ เมืองสุพรรณบุรีกับเมืองแพรกศรีราชา ซึ่งเมืองภายในอาณาเขตแคว้นสุพรรณบุรีจะมีระเบียบการปกครองและราชสำนักขนาดเล็กย่อยของแต่ละเมืองตั้งกระจายกันอยู่ จึงจัดได้ว่าเป็นกลุ่มบ้านเมืองทางด้านตะวันตกของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีกแห่งหนึ่งที่อยู่ในฐานะแคว้นอิสระคู่กับแคว้นอยุธยาที่มีพื้นฐานของการขยายอำนาจทางการเมืองในระบบเมืองคู่

ก่อนการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระนครินทราธิราชนั้น บริเวณที่เป็นเขตแกนกลางแถบกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อาจจะกล่าวได้ว่าเอกภาพทางการเมืองในบริเวณลุ่มน้ำนี้ยังไม่เกิดขึ้นอย่างแท้จริง ดังเกิดปรากฏการณ์ความแตกแยกของผู้นำแคว้นอิสระระหว่างสุพรรณบุรีกับอยุธยาที่ต่างก็มีอำนาจในการปกครองตนเองและมีผู้นำแคว้นที่มีกำลังความสามารถที่ต่างฝ่ายต่างใช้ฐานอำนาจในแคว้นของตนผลัดเข้ามายึดและขึ้นเสวยราชย์เป็นพระมหากษัตริย์อยู่ที่อยุธยาได้สำเร็จ⁵⁰ และในขณะเดียวกันเมื่อผู้นำที่สูญเสียอำนาจการปกครองที่อยุธยาไปแล้วก็หาได้ตกอยู่ใต้อำนาจการปกครองหรือถูกจัดการอย่างเด็ดขาดของผู้ที่ครองอำนาจอยู่ที่อยุธยาได้ แต่ยังคงมีอำนาจและปกครองอยู่ที่เมืองฐานอำนาจภายในแคว้นของตนอย่างเป็นอิสระ เห็นได้จากการดำเนินทางการทูตอย่างเป็นเอกเทศระหว่างแคว้นสุพรรณบุรีกับแคว้นอยุธยา อาทิ ในคราวที่สมเด็จพระรามศวรต้องเวนคืนราชสมบัติแก่ผู้นำแคว้นสุพรรณบุรี และเสด็จกลับไปปกครองเมืองลพบุรีดังเดิมนั้น พระราชมารดาของพระองค์ได้ส่งคณะทูตไปจีนเพื่อร้องเรียนจักรพรรดิเกี่ยวกับการแย่งชิงราชสมบัติของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ในขณะที่พระองค์ยังครองราชย์อยู่ที่อยุธยา เช่นเดียวกัน เมื่อสมเด็จพระรามศวรเสด็จกลับมาครองราชย์ที่อยุธยาอีกครั้ง เจ้านครอินทร์ผู้นำแคว้นสุพรรณบุรีก็ส่งคณะทูตไปจีน

⁵⁰ คูใน “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 4-5, 7, 11.

เพื่อร้องเรียนเรื่องการขึ้นครองราชย์ที่ไม่ชอบธรรมของสมเด็จพระรามาธิบดี จนสมเด็จพระรามา
ศวรต้องส่งคณะทูตกลับไปเพื่ออธิบายสิทธิอันชอบธรรมของพระองค์ จนจักรพรรดินีจินพอพระทัย

51

นอกจากความสามารถของผู้นำในแต่ละแคว้น และการแข่งขันในทางการทูตเพื่อที่จะให้
ประเทศข้างเคียง เช่น จีน ยอมรับอำนาจในฐานะเป็นแคว้นอิสระที่มีอำนาจในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
ดังที่กล่าวมาแล้ว ยังมีหลักฐานปรากฏว่า แคว้นสุพรรณบุรีในฐานะแคว้นอิสระยังได้ขยายอิทธิพล
ของกลุ่มเมืองของตนด้วยการใช้กำลังทางทหาร ความผูกพันทางเครือญาติ และความผูกพันเป็น
ส่วนตัวกับแคว้นสุโขทัยจนสามารถรวบรวมดินแดนทางเหนือของสุโขทัย และยุติความแตกแยก
ของกลุ่มผู้นำทางการเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา⁵²

ดังนั้นการที่แคว้นสุพรรณบุรีและแคว้นอยุธยาต่างมีผู้นำกลุ่มที่มีความสามารถและผลัดกัน
เข้ามายึดอำนาจอยู่ที่อยุธยา มีการแข่งขันทางการทูตระหว่างแคว้นทั้งสองเพื่อแสดงถึงผู้มีอิสระ
ทางอำนาจทางการเมืองเพื่อให้จีนยอมรับและจะได้สร้างความมั่งคั่งจากการค้ากับจีน ตลอดจนมี
การสร้างความสัมพันธ์กับแคว้นข้างเคียง เช่น แคว้นสุพรรณบุรี ได้กระทำล้วนเป็นสิ่งแสดงให้เห็น
ว่าแคว้นทั้งสองที่ต่างแยกตัวไปตั้งมั่นปกครองเป็นแคว้นอิสระ และมีการปกครองของตนภายใน
ต่างก็มีฐานะและความสำคัญที่ทัดเทียมกันในบริเวณเขตแกนกลางลุ่มน้ำเจ้าพระยา

สภาวะบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่แบ่งออกเป็น 2 ปริมณฑล อันมีแคว้นสุพรรณบุรี
และแคว้นอยุธยาที่มีพระมหากษัตริย์ปกครองดินแดนดั้งเดิมของตนเป็นอิสระนี้ ได้มายุติลงเมื่อ
เจ้านครอินทร์แห่งแคว้นสุพรรณบุรีสามารถสถาปนาอำนาจเหนือแคว้นอยุธยาในเขตลุ่มแม่น้ำ
เจ้าพระยาได้สำเร็จ จึงเท่ากับเป็นการยุติความแตกแยกที่เคยมีมาของกลุ่มผู้นำแคว้นทั้ง 2 ลง และ
ถือว่ามีจุดเริ่มต้นของการรวมอำนาจเข้าสู่เมืองราชธานีอันเป็นพัฒนาการของอยุธยาสู่การเป็นราชอาณาจักรที่มี
มีกรุงคืออยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจเพียงแห่งเดียว

⁵¹ สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. 1282 - 1853, แปลโดย กาญจณี ละอองศรี (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525), หน้า 89, 94.

⁵² ดูรายละเอียดได้ใน พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “บทบาทของขุนหลวงพ่องั่วที่มีต่อราชวงศ์สุโขทัย,” ศิลปากร 18, 4: 71-84, “การรวมอาณาจักรสุโขทัยกับอยุธยา,” เมืองโบราณ 2, 1 (มกราคม - มีนาคม 2518): 31-37. และพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ “เมืองกำแพงเพชรในสมัยสุโขทัย,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2528), หน้า 297-307.

เมื่อเจ้านครินทร์ได้เข้ามาเสวยราชย์ที่อยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระนครินทราชาธิราช (พ.ศ. 1952-1967) พระองค์ได้เริ่มสร้างความมั่นคงและความยิ่งใหญ่ทางการเมืองของอยุธยา ด้วยการขยายอำนาจขึ้นไปยังสุโขทัย กับทรงรวมแคว้นสุพรรณบุรีให้เข้ามาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับอยุธยา⁵³ คือ การขยายอำนาจครอบงำสุโขทัยนั้น สมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงใช้สถานการณ์ที่เมืองเหนือเกิดความแตกแยกทางเครือญาติภายหลังการสวรรคตของพระมหาธรรมราชาธิราช (พญาไสลือไท) ด้วยการเสด็จไประงับเหตุการจลาจลที่เมืองเหนือ การเสด็จไปยุติการจลาจลในครั้งนี้เป็นผลสำเร็จ เนื่องจากว่าสมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงมีเชื้อสายทางเครือญาติกับราชวงศ์พระร่วง ดังนั้นพระยาบานเมือง พระยาราม ซึ่งเป็นผู้นำในเมืองเหนือจึงยอมรับสมเด็จพระนครินทราชาธิราชแห่งอยุธยาที่มีความผูกพันทางเครือญาติเดียวกัน เพราะสมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงอยู่ในฐานะเป็นพระญาติผู้ใหญ่คือ อยู่ในระดับเดียวกับพญาไสลือไทซึ่งเป็นพ่อของพระยาบานเมืองกับพระยาราม⁵⁴ จึงทำให้ผู้นำต่าง ๆ ในแคว้นสุโขทัยยอมรับต่อพระมหากษัตริย์อยุธยา และเมื่อสมเด็จพระนครินท-ราชาธิราชทรงระงับเหตุการณ์เรียบร้อยแล้ว พระองค์จึงทรงใช้ความผูกพันทางเครือญาติในการอ้างสิทธิ์เหนือเมืองพิษณุโลกต่อจากพญาไสลือไท ด้วยการแต่งตั้งเจ้าสามพระยาพระราชโอรสที่ประสูติจากพระราชมารดาที่มีเชื้อสายเป็นเจ้าหญิงสุโขทัยกับพระองค์ขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก ซึ่งการที่สมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงส่งเจ้าสามพระยาขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก แสดงให้เห็นว่าอยุธยามีนโยบายในการขยายอำนาจขึ้นไปทางเมืองเหนือ โดยพยายามจะรวบรวมดินแดนสุโขทัยเข้าเป็นส่วนหนึ่งกับอยุธยา

ในส่วนของการรวมดินแดนแคว้นสุพรรณบุรีเข้ากับอยุธยานั้น เมื่อสมเด็จพระนครินทราชาธิราชเสด็จจากการระงับเหตุจลาจลที่เมืองเหนือ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า “...พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับพระนคร แล้วจึงให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าอ้ายพระยาгинเมืองสุพรรณบุรี เจ้าอัยพระยาгинเมืองแพรกศรีราชา เจ้าสามพระยาгинเมืองชัยนาท”⁵⁵ การที่สมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงแต่งตั้งพระราชโอรสไปครองสุพรรณบุรีและแพรกศรีราชานั้น เท่ากับเป็นการส่งเชื้อสายที่อยู่ในวงศ์

⁵³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 12.

⁵⁴ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “แนวคิดเกี่ยวกับการสืบราชสมบัติของแคว้นสุโขทัย,” ศิลปากร 21,6 (มีนาคม 2521): 24.

⁵⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 12.

เดียวกับพระองค์คือราชวงศ์สุพรรณบุรีให้มาปกครองเมืองสำคัญของแคว้นสุพรรณบุรีเดิมให้มาอยู่ภายใต้อำนาจของอยุธยา และเป็นการรักษาฐานอำนาจเดิมของราชวงศ์สุพรรณบุรีไว้ ในขณะที่ราชวงศ์สุพรรณบุรีเพิ่งสถาปนาราชวงศ์เป็นใหญ่เหนือลุ่มน้ำนี้⁵⁶

การที่สมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงส่งพระราชโอรสไปปกครองเมืองสุพรรณบุรี เมืองแพรกศรีราชา และเมืองชัยนาทหรือพิษณุโลก จึงถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการขยายอำนาจทางการเมืองของอยุธยาที่จะก้าวไปสู่การรวมศูนย์อยู่ที่อยุธยาในเวลาต่อมา เพราะอาจกล่าวได้ว่าในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราช เมืองลูกหลวงได้เริ่มถูกสร้างขึ้นอย่างเป็นระบบ⁵⁷ ซึ่งก่อนหน้าที่สมเด็จพระนครินทราชาธิราชจะรวมความเป็นเอกภาพขึ้นในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแห่งนี้ เมืองสุพรรณบุรี เมืองแพรกศรีราชา และเมืองพิษณุโลก ยังไม่จัดว่ามีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยา เพราะเมืองสุพรรณบุรีและเมืองแพรกศรีราชาเป็นเมืองที่ยังขึ้นอยู่กับแคว้นสุพรรณบุรีที่มีราชวงศ์สุพรรณบุรีปกครองอยู่ในอาณาเขตของตน และเมืองพิษณุโลกก็ขึ้นอยู่กับแคว้นสุโขทัย โดยมีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วงปกครองเช่นกัน ฉะนั้นการเกิดขึ้นของเมืองลูกหลวงจึงเป็นขั้นตอนของพัฒนาการทางการเมืองของอยุธยาอีกขั้นหนึ่งที่วิวัฒนาการขึ้นหลังจากการรวมกลุ่มบ้านเมืองอิสระแถบแคว้นกลางที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราช⁵⁸

ธิดา สาระยา มีความเห็นว่า ระบบเมืองลูกหลวงที่เริ่มมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราชถือได้ว่าเป็นระบบของการส่งต่ออำนาจการปกครองของอยุธยาให้กระจายครอบคลุมภายในอาณาเขต ด้วยการส่งเชื้อสายวงศ์เดียวกับพระมหากษัตริย์ที่ปกครองอยู่เมืองหลวง ไปปกครองเมืองเพื่อควบคุมบรรดาเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง ฉะนั้น เมืองลูกหลวงจึงเป็นเมืองที่สร้างขึ้นเพื่อส่งต่ออำนาจทางการเมืองของกษัตริย์ที่เมืองหลวงไปยังบรรดาเมืองต่าง ๆ ในอาณาเขต ด้วยการส่งพระราชโอรสไปปกครองแทนเจ้าเมืองเดิม ในฐานะตัวแทนผู้สืบทอดอำนาจจากเมืองหลวงเพื่อให้

สถาบันนวัตยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁶ รัตนา หนูน้อย, “ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 1893 ถึง พ.ศ. 2231,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 55.

⁵⁷ ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมือง ระบบเมืองคู่ สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 129.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

เมืองต่าง ๆ ได้รับรู้⁵⁹ ดังเช่นเมื่ออุชยชายายอำนาจทางการเมืองขึ้นไปทางเหนือเพื่อจะผนวกสุโขทัย ในสมัยสมเด็จพระนครินทราธิราช ได้ส่งเจ้าสามพระยามาปกครองเมืองพิษณุโลก ระบบเมือง ลูกหลวงที่เริ่มใช้ตั้งแต่สมเด็จพระนครินทราธิราชจนถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ได้สะท้อนให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์อยุธยาได้ใช้เมืองลูกหลวงในการกระจายพระราชอำนาจการปกครองให้

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125. สมเด็จพระยาจ่างราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับเมืองลูกหลวงเป็นพระองค์แรกว่า การปกครองอาณาเขตของอุชยามิเมืองลูกหลวง (เมืองหน้าด่าน) 4 ทิศ คือ เมืองลพบุรีทางด้านเหนือ เมืองนครนายกทางด้านตะวันออก เมืองพระประแดงทางด้านใต้ และเมืองสุพรรณบุรีทางด้านตะวันตก เหมือนกับเมืองลูกหลวงของสุโขทัยที่มีเมืองหน้าด่านอยู่ 4 เมือง คือ ศรีสัชชนาลัย สองแคว กำแพงเพชร และสระหลวง ซึ่งจำนวนเมืองลูกหลวงที่ระบุว่ามีอยู่ 4 เมืองนั้น ศรีศักร วัลลิโภดม มีความเห็นว่า เมืองลูกหลวงของแต่ละแคว้นไม่มีการกำหนดจำนวนที่แน่นอนได้ เพราะขึ้นอยู่กับ 1) พระราโชบายที่จะส่งเจ้านายผู้ใดไปปกครองเมือง แคว้นเล็ก ๆ บางแคว้นอาจมีจำนวนเมืองลูกหลวงมากก็ได้ และ 2) อาณาเขตของแคว้นกว้างใหญ่ เมืองหลวงปกครองไม่ทั่วถึง พระมหากษัตริย์ต้องทรงส่งเจ้านายไปปกครองหัวเมืองใหญ่ ๆ เป็นเมืองลูกหลวง ในลักษณะนี้จำนวนเมืองลูกหลวงอาจมีมากได้เช่นกัน ความสัมพันธ์ในส่วนบุคคลกับการเป็นยุติระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้าเมืองลูกหลวง ศรีศักรเห็นว่า ทำให้โครงสร้างในการปกครองมีลักษณะเป็นแบบหลวม ไม่มีความแน่นอนเสมอต้นเสมอปลาย เช่น รูปแบบการปกครองแบบกระชับที่ใช้ระบบขุนนางเป็นเครื่องควบคุม แต่ธิดา สาระยา กลับเห็นว่า ความสัมพันธ์ทางเครือญาติของเจ้าเมืองลูกหลวงนั้นเป็นลักษณะแอบแฝง และไม่ใช่ว่าเป็นกลไกสำคัญที่จะมาเป็นเครื่องกำหนดลักษณะทางการปกครอง เพราะเมืองลูกหลวงเป็นสถาบันที่สร้างขึ้นเพื่อจัดระบบการสืบต่ออำนาจทางการเมืองของฝ่ายพระมหากษัตริย์ที่มีอำนาจอยู่ที่เมืองหลวง โดยจัดส่งเชื้อสายไปปกครองแทนเจ้าเมืองเดิม และเป็นเมืองที่อยู่ในขอบเขตของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้น แม้เจ้าเมืองลูกหลวงจะมีอำนาจมาก แต่บรรดาเมืองลูกหลวงเหล่านี้ต่างก็ใช้เมืองของตนเป็นฐานกำลังเพื่อแข่งขันที่จะแย่งกันมีอำนาจอยู่ที่เมืองหลวงทั้งสิ้น. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจ่างราชานุภาพ, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ,” ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจ่างราชานุภาพ และงานปกครองของพระองค์ (พระนคร: กรมการปกครอง, 2505), หน้า 12-14, ศรีศักร วัลลิโภดม, “เมืองลูกหลวงกับการปกครองไทยโบราณ,” ธรรมศาสตร์ 4 (กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2518): 78-79, 81 และธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมือง ระบบเมืองคู่ สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 124-125.

กับบรรดาพระราชโอรสควบคุมเมืองในอาณาเขตให้ขึ้นกับอำนาจของเมืองหลวงอย่างมั่นคง ด้วยการนำเอาเมืองพิษณุโลกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาเขตอยุธยาโดยผ่านระบบเมืองลูกหลวง

ระบบเมืองลูกหลวงที่ใช้ส่งต่ออำนาจของเมืองหลวงออกไปคุมเมืองต่าง ๆ ในอาณาเขตที่เริ่มมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราช ถือว่าเป็นอีกจุดหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าอยุธยาเริ่มที่จะเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจเพียงแห่งเดียวในกลุ่มน้ำนี้ ดังปรากฏว่าหลังสมเด็จพระนครินทราชาธิราชเสด็จสวรรคตแล้ว ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มบ้านเมืองอิสระที่เคยมีระหว่างสุพรรณบุรีกับอยุธยาที่จะเข้ามามีอำนาจในอยุธยา ได้แปรเปลี่ยนมาเป็นความขัดแย้งภายในราชวงศ์เดียวกันที่มุ่งเข้ามามีอำนาจที่อยุธยา ดังกรณีการแย่งราชสมบัติระหว่างเจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยาแห่งราชวงศ์สุพรรณบุรี⁶⁰ ที่เป็นการสะท้อนถึงการประสบความสำเร็จในการสร้างเอกภาพที่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราช

การปกครองภายในเมืองลูกหลวง ผู้ที่ทำหน้าที่บริหารการปกครองสูงสุด ได้แก่ เจ้านายที่ปกครองเมืองลูกหลวง มีฐานะเสมือนพระมหากษัตริย์ที่มีสิทธิ์แต่งตั้งขุนนางภายในเมืองและคุมทรัพยากรทั้งภาษี แรงงาน ตลอดจนกำลังไพร่พลอย่างเป็นทางการ ดังนั้นสถานที่ทำการบริหารปกครองหรือวังของเมืองลูกหลวงแต่ละเมืองจึงเป็นศูนย์กลางทางการเมืองย่อยที่แยกออกมาจากสถานที่ทำการปกครองที่เมืองหลวง โดยจำลองการปกครองแบบเมืองหลวงไปบริหารปกครองภายในราชสำนักที่ตั้งภายในเมืองลูกหลวงนั้น ๆ ซึ่งลักษณะนี้คล้ายกับวังที่ตั้งอยู่ภายในกลุ่มเมืองของแคว้นสุพรรณบุรีกับแคว้นอยุธยาที่เป็นศูนย์กลางย่อยของแต่ละเมือง ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว การที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้บรรดาเจ้านายที่เป็นพระราชโอรสไปปกครองเมืองลูกหลวงเพื่อคุมหัวเมืองในอาณาเขตอย่างเป็นสิทธิ์ขาดจึงทำให้วังที่เป็นศูนย์กลางการปกครองใหญ่ที่เมืองหลวงหาได้มีขนาดใหญ่โตไม่ เพราะเจ้าเมืองลูกหลวงที่ปกครองเมืองต่างก็มีวังใช้เป็นที่บริหารปกครองแยกไปตั้งอยู่ภายในแต่ละเมืองจนเป็นวังหรือศูนย์กลางการปกครองย่อยของเมืองนั้น ๆ ผลก็คือวังที่เป็นศูนย์กลางการปกครองที่อยุธยาภายหลังการรวมกลุ่มบ้านเมืองอิสระโดยสมเด็จพระนครินทราชาธิราชถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ยังคงมีลักษณะเป็นแบบวังในเวียงเหมือนครั้งสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 อยู่ เนื่องจากระบบการบริหารการปกครองอาณาเขตแบบเมืองลูกหลวงที่กระจายอำนาจให้เจ้านายมีอิสระออกไปตั้งราชสำนักทำการปกครองอยู่ตามเมืองต่าง ๆ จึงทำให้วังที่เป็นศูนย์กลางการปกครองหลักที่อยุธยายังไม่เป็นศูนย์กลางการปกครองใหญ่เพียงแห่งเดียว

⁶⁰“พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 12.

ดังนั้น ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 20 บริเวณดินแดนแถบแกนกลางที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่ตั้งมั่นของแคว้นสำคัญ ได้แก่ แคว้นสุพรรณบุรี และแคว้นอยุธยา โดยแต่ละแคว้นมีผู้นำทำการปกครองเป็นอิสระ และมีอำนาจอยู่ที่เมืองฐานอำนาจภายในแคว้นที่กระจายอำนาจให้เชื้อสายปกครอง ซึ่งแต่ละแคว้นมีฐานะและศักดิ์ที่ทัดเทียมกัน จึงทำให้ในช่วงต้นอยุธยาเอกภาพทางการเมืองยังกระจายอยู่ตามเมืองหรือศูนย์อำนาจย่อยภายในแคว้นนั้น ๆ ที่มีได้รวมเป็นหนึ่งเดียว ศูนย์กลางการปกครองภายในของแต่ละแคว้นจึงมีขนาดเล็กร่วมสัมพันธ์กับเอกภาพทางการเมืองที่ยังไม่บังเกิดขึ้น จนเข้ากลางพุทธศตวรรษที่ 20 เมื่อกลุ่มผู้นำแคว้นสุพรรณบุรีสามารถเข้ามาสถาปนาความเป็นใหญ่และรวมกลุ่มบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้สำเร็จ และจัดระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวง อาจกล่าวได้ว่า ศูนย์กลางการปกครองที่เมืองหลวงนั้นยังมิได้มีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและการเป็นศูนย์อำนาจอย่างแท้จริง เนื่องจากอำนาจการปกครองยังกระจายให้กับศูนย์อำนาจย่อยของเจ้านายที่ออกไปปกครองเมืองต่าง ๆ อย่างเป็นอิสระภายในอาณาเขตของพระมหากษัตริย์อยุธยา จึงทำให้ระบบการบริหารปกครองและสถานที่ตั้งการบริหารปกครองขาดความเป็นเอกภาพกับศูนย์อำนาจการปกครองที่เมืองหลวง

2.2 วังในระบบเมืองคู่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - กลางพุทธศตวรรษที่ 20

การเมืองที่เกิดขึ้นของอยุธยาในช่วงต้นที่ต่างแคว้นหรือต่างกลุ่มเมืองล้วนแต่มีอำนาจและความสำคัญเท่าเทียมกัน ภาพที่เกิดขึ้นของความเป็นศูนย์กลางของอำนาจการบริหารและการปกครองที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างแห่งนี้จึงยังไม่เกิด โดยเฉพาะวังในช่วงยุคของการสร้างบ้านแปงเมืองต้นอยุธยานั้นจึงเป็นสถานที่จัดการบริหารปกครองราชการแผ่นดินขนาดย่อมที่กระจายตั้งอยู่ตามปริมาตรใหญ่ทั้ง 2 คือ แคว้นสุพรรณบุรี กับ แคว้นอยุธยา ในลักษณะรูปแบบของวังในเวียง⁶¹ที่เป็นสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ในฐานะคู่เคียงกัน โดยมีลักษณะขนาด

⁶¹ คำว่า “เวียง” กับ “วัง” หรือ “เวียงวัง” สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า เป็นคำเดียวกัน มีความหมายว่ารั้วล้อม หรือพื้นที่ที่มีสิ่งกั้นล้อมแสดงเป็นอาณาบริเวณเขตหนึ่งด้วยการวางหรือล้อมด้วยวัสดุที่ทำจากไม้ ดิน อิฐ หิน ศิลาแลง และคูน้ำ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามจากลักษณะทางกายภาพของเวียงตามนี้จึงทำให้คำว่า เวียง และรวมถึงคำว่า “เมือง” ที่นำมาใช้เรียกชุมชนที่ตั้งอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ มีความแตกต่างกันได้ กล่าวคือ เมืองโดยทั่วไปจะมีความหมายกว้างกว่าเวียง เพราะเมืองมิได้หมายถึงบริเวณพื้นที่เฉพาะภายในสิ่งกั้นล้อมเท่านั้น แต่เมืองจะประกอบด้วยเวียงที่เป็นศูนย์กลางเมืองและมีเวียง (ชุมชน) ต่าง ๆ อยู่ร่วมกับเมืองนั้น ๆ เช่น เมืองหริภุญไชย มีเวียงหริภุญไชยเป็นศูนย์กลางของเมือง โดยมีเวียงมโน เวียงท่า

และพื้นที่ที่เล็กอันสัมพันธ์กับลักษณะการบริหารจัดการราชการแผ่นดินที่อำนาจยังกระจายอยู่ตาม
 แคว้นต่าง ๆ โดยมีเวียงหรือเมือง เป็นอาณาเขตการปกครองที่ประกอบด้วยวัง มีพระมหากษัตริย์
 และเชื้อสายปกครอง หรืออาจจะเรียกได้ว่าเป็นเจ้าเวียงปกครองอย่างอิสระ ที่ผูกพันทางเครือญาติ

กาน เวียงเถาะ และเวียงหอด เป็นเวียงบริวารที่ขึ้นกับเวียงหริภุญไชย กระนั้นก็ดี จากลักษณะทาง
 กายภาพของเวียงตามความหมายข้างต้น เวียงและเมืองมีลักษณะและสภาพที่คล้ายกัน คือ เวียงและ
 เมืองมักจะมีสิ่งที่กั้นล้อมไว้เพื่อแสดงอาณาเขตและป้องกันการรุกรานโจมตีจากภายนอก ดัง
 ปรากฏชื่อเมืองบางแห่งมีความหมายคำว่า รั้ว หรือ กำแพง ประกอบอยู่กับชื่อเมืองนั้น ๆ เช่น หง
 สาวดี บันทายจมา ราชบุรี และ “รอบเมืองสุโขทัยนี้ตรีบูร” ซึ่งคำว่า วดี บันทาย และบูร ก็มี
 ความหมายว่า กำแพง รั้ว หรือปราการ ทั้งสิ้น

ส่วนคำว่า “วัง” ก็มีความหมายเหมือนกับคำว่า เวียง และเมือง คือ พื้นที่ที่ถูกล้อมหรือมีสิ่ง
 กั้นล้อม เนื่องจากการสร้างที่ประทับของพระมหากษัตริย์หรือเจ้าผู้ปกครองจะต้องมีการกำหนด
 บริเวณขอบเขตที่จะสร้างเป็นที่อยู่อาศัยด้วยการกั้นล้อมเช่นเดียวกันกับเวียงหรือเมือง โดยวังมีลักษณะ
 เป็นรั้ว หรือกำแพงล้อมขนาดเล็กกว่า ตั้งอยู่ภายในเวียงอีกชั้นหนึ่ง คือ เวียงเป็นรั้วชั้นนอก และวัง
 เป็นรั้วชั้นใน หรือในลักษณะกำแพงวังตั้งอยู่ในกำแพงเวียง (The walled city within the city wall)

จากการที่เวียงกับวังมีลักษณะคล้ายกัน จึงเรียกสถานที่ทั้งสองแห่งนี้ติดกันเป็นคำเดียว มี
 ความหมายไว้สำหรับเรียกทั้งเมืองและวังตามที่พจนานุกรมศัพท์พะ พระจะนะ พาสา ไท ได้ให้
 ความหมาย “เวียงวัง” คือ วัง เช่นเดียวกับพจนานุกรมลิปิกรมาชน รวมทั้งหนังสืออักษราภิธานศรับท์
 ให้ความหมาย “เวียงวัง” ว่า “เป็นคำเรียกเมืองและวัง คนพูดเป็นสร้อยถึงเมืองและวังว่า เวียงวัง”

ฉะนั้นจากลักษณะทางกายภาพและความหมายที่ปรากฏนี้ สามารถอนุมานได้ว่า วังเป็น
 สถานที่อยู่อาศัยของผู้ที่เป็นผู้ปกครองหรือประมุข สถานที่นี้ยังถูกใช้ในงานบริหารโดยวังจะตั้งอยู่
 ในเวียง สิ่งที่ทั้งวังและเวียงมีร่วมกันคือรั้วรอบขอบชิดวงล้อมไว้เพื่อใช้ป้องกันศัตรูหรือภัยคุกคาม
 จากภายนอก. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 13 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505),
 หน้า 113. สรัสวดี อ๋องสกุล, ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง
 แอนด์พับลิชชิ่ง, 2543), หน้า 52-75. เรื่องของเมือง (กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, 2525), หน้า 49.
 ชอง-บาติสต์ ปาลอกัว, ศัพท์พะ พระจะนะ พาสาไท (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542),
 หน้า 854. มิสเตอร์ อี บี มิเชล, ลิปิกรมาชนภาษาไทยแปลเป็นภาษาอังกฤษ (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.,
 ร.ศ. 110), หน้า 252, 254 และ แคนบีช แบรดลีย์, หนังสืออักษราภิธานศรับท์ (พระนคร: โรงพิมพ์
 คุรุสภาลาดพร้าว, 2514), หน้า 674.

มิใช่ระบบการปกครอง และเป็นรูปแบบวังในเวียงที่สัมพันธ์กับขนาดพื้นที่ของแคว้นที่ยังมีขนาดไม่กว้างขวาง และด้วยความมีฐานะทัดเทียมกันสมเด็จพระนครินทราธิราชแห่งแคว้นสุพรรณบุรี จึงเข้ามารวมกลุ่มบ้านเมืองและยุติระบบเมืองคู่ได้สำเร็จ พร้อมจัดตั้งระบบเมืองลูกหลวงขึ้น แต่อย่างไรก็ตามรูปแบบการปกครองยังมีลักษณะเหมือนเก่าที่ยังกระจายอำนาจการปกครองแก่เจ้านายออกไปตั้งศูนย์กลางปกครองย่อยปกครองเป็นอิสระอยู่ วังที่ศูนย์กลางจึงยังไม่รวมอำนาจและมีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งในหัวข้อนี้จะเป็นการศึกษาถึงรูปแบบและลักษณะวังในเวียง กล่าวคือ การที่แคว้นหรือกลุ่มบ้านเมืองยังมีลักษณะแบ่งแยกและมีการปกครองเป็นการภายในของคณนั้น ทำให้ศูนย์รวมอำนาจแห่งภูมิภาคนี้ยังไม่เกิดขึ้น และสถานที่จัดการบริหารราชการแผ่นดินหรือวังยังมีลักษณะความเป็นวังในเวียงที่ตั้งกระจายอยู่ตามแคว้นต่าง ๆ แถบลุ่มแม่น้ำแห่งนี้ โดยจะเริ่มกล่าวถึงลักษณะวังของแคว้นอยุธยาเป็นลำดับแรกก่อน

แคว้นอยุธยาจัดได้ว่าผ่านอยู่ในขั้นตอนการสร้างบ้านแปงเมืองในระบบเมืองคู่ โดยก่อนที่ผู้นำของแคว้นอยุธยา คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จะสถาปนาอยุธยาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1893 นั้น แคว้นอยุธยาอาศัยการเกิดขึ้นระหว่างเมืองอโยธยาและเมืองลพบุรีเป็นพื้นฐาน โดยเมืองอโยธยาเป็นเมืองขยายและเป็นเมืองที่อยู่ในขอบข่ายของลพบุรีที่เกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 19 จึงมีฐานะเป็นเมืองเก่ามาก่อนเมืองอยุธยา จนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ได้เกิดโรคระบาดที่เมือง อโยธยาจึงทำให้ต้องมีการย้ายเมืองโดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงย้ายที่ตั้งเวียงใหม่มาประทับอยู่ที่ “เวียงเหล็ก” การย้ายจากเมืองอโยธยามาตั้งที่เวียงเหล็กของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เป็นแค่การย้ายที่ตั้งมั่นชั่วคราว ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับเมืองอโยธยาเดิม และลักษณะสถานที่ทำการปกครองที่ตั้งอยู่เวียงเหล็กนั้น น่าจะมีลักษณะเป็นสถานที่ทำการปกครองแบบวังในเวียง โดยวังมีรูปแบบการสร้างด้วยไม้ และล้อมอาณาเขตด้วยไม้เช่นกัน ส่วนตัวเวียงน่าจะเป็นเหมือนค่ายระเนียดไม้ ล้อมเป็นอาณาเขตเพื่อป้องกันและเป็นป้อมให้กับวังอีกชั้นหนึ่ง ดังปรากฏชื่อว่า เวียงเหล็ก ดังนั้นเวียงเหล็กจึงเป็นแบบวังในเวียงที่มีหน้าที่สัมพันธ์กันคือ ภายในเป็นที่อยู่ของชนชั้นปกครองและเป็นป้อมป้องกันในยามศึก ซึ่งโดยรวมทั้งหมด เวียงเหล็กน่าจะเป็นวังในเวียงที่มีขนาดเล็ก และคงไม่ใช่เป็นเวียงที่ใช้ประทับอย่างมั่นคงถาวร เนื่องจากเป็นเวียงชั่วคราวใช้ประทับอยู่เพียง 3 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 1890 - 1893 อันเป็นปีการสถาปนาอยุธยา⁶²

ในส่วนลักษณะทางด้านกายภาพของเวียงเหล็ก ภายในเวียงที่ล้อมรอบด้วยระเนียดไม้จะประกอบด้วยวังและวัดที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของเวียง โดยเฉพาะบริเวณสองฝั่งคลองคูจามที่ตั้ง

⁶² พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 382.

อยู่ภายในบริเวณเวียงเหล็ก มีซากโบราณสถานที่เป็นวัดเป็นจำนวนมากทั้งสองฝั่ง⁶³ ส่วนบริเวณวังที่ตั้งอยู่ภายในเวียงเหล็กครั้งที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงมาประทับเป็นการชั่วคราว น่าจะตั้งวังอยู่ติดกับริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณวัดพุทไธสวรรย์ และสันนิษฐานว่าวังในเวียงเหล็กน่าจะมียุขขนาดเล็กเท่ากับอาณาบริเวณวัดพุทไธสวรรย์ในปัจจุบัน เพราะพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เสด็จราชย์ได้ 3 ปี ครั้นถึง

ศักราช 715 ปีมะเส็งเบญจศก (พ.ศ. 1896) วันพฤหัสบดี เดือน 4 ขึ้น 1 ค่ำ เพลา 2 นาฬิกา 5 บาท ทรงพระกรุณาตรัสว่า ที่พระตำหนักเวียงเหล็กนั้น ให้สถาปนาพระวิหารและพระมหาธาตุเป็นพระอาราม แล้วให้นามชื่อวัดพุทไธสวรรย์⁶⁴

ในข้อความของพระราชพงศาวดารพอจะระบุได้ว่า วัดพุทไธสวรรย์เดิมนั้นเป็นที่ตั้งของ “พระตำหนักเวียงเหล็ก” ส่วนพระตำหนักจะตั้งอยู่ตำแหน่งไหนในวัดนั้น สันนิษฐานว่า พระตำหนักหรือวังที่ประทับนั้นน่าจะตั้งอยู่ตรงบริเวณปราสาทประธานของวัดพุทไธสวรรย์ เนื่องจากว่าบริเวณที่เป็นที่ประทับหรือเป็นพระราชมณเฑียรนั้นเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงน่าจะสถาปนาพระมหาธาตุสร้างครอบทับสถานที่ประทับเดิมของพระองค์ เหมือนกับพญามังรายมาสร้างที่ประทับขึ้นชั่วคราวเพื่อควบคุมการสร้างเมืองเชียงใหม่ เมื่อเมืองเชียงใหม่สร้างเสร็จ ทรงเห็นว่าพระราชนิเวศน์ที่ประทับชั่วคราวนั้นเป็นหอนอนของเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินทรงจะเป็นเสนาบดีจัญไรแก่ผู้นอนทับในภายหลัง จึงโปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์ทับตำแหน่งหอนอน สถาปนาเป็นวัดเชิงมน⁶⁵ ฉะนั้น บริเวณเวียงเหล็กสถานที่ตั้งมั่นชั่วคราวของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ก่อนการสถาปนาอยุธยา นั้น มีลักษณะเวียงที่ล้อมด้วยกำแพงไม้ระเนียด ล้อมบริเวณแถบคลองคูจามแถววัดพุทไธสวรรย์ โดยภายในเวียงเป็นที่ตั้งของวัดกระจายกันอยู่กับวังหรือพระตำหนักเวียงเหล็กที่ตั้งอยู่ริมน้ำตรงบริเวณที่เป็นวัดพุทไธสวรรย์ ซึ่งล้อมรอบด้วยระเนียดไม้ เพื่อมุงรักษาความปลอดภัยเหมือนกับกำแพงไม้ระเนียดเวียง

⁶³ น.ณ.ปากน้ำ, ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ด้านสุทธการพิมพ์, 2540), หน้า 10.

⁶⁴ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 10.

⁶⁵ เชิงมน : วัดแรกแห่งเชียงใหม่, (เชียงใหม่: ส.ทรัพย์การพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 5.

ลักษณะพระตำหนักเวียงเหล็ก ตามที่พระราชพงสาวดารกล่าวว่า “...ให้สถาปนาพระวิหาร และพระมหาธาตุเป็นพระอารามแล้วให้นามชื่อวัดพุทไธสวรรย์” นอกจากจะทำให้ทราบที่พระตำหนักเวียงเหล็กตั้งอยู่ชัดเจนกับลำน้ำเจ้าพระยาแล้ว ยังพอที่จะสันนิษฐานได้ว่าพระตำหนัก เวียงเหล็กน่าจะสร้างเป็นอาคารเครื่องไม้ไม่ถาวรเหมือนตัวเวียง สำหรับส่วนที่เป็นอาคารกับเครื่องบนที่ประทับ ยอดอาคารอันแสดงฐานานุศักดิ์นั้นยากที่จะระบุ เพราะไม่มีหลักฐานทางโบราณคดี มีแต่เพียงเอกสารพระราชพงสาวดารเรียกว่า “พระตำหนัก” จึงอาจสันนิษฐานไว้เบื้องต้นก่อนว่า คงจะเป็นอาคารที่มีฐานานุศักดิ์และมีขนาดใหญ่ต่างจากบ้านเรือนราษฎรทั่วไป เพราะเป็นสถานที่ประทับของผู้นำบ้านเมือง และเป็นสถานที่ทำการปกครอง

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า เมืองอโยธยาเป็นเมืองที่มีมาก่อนการสร้างอยุธยา ดังมีหลักฐานทั้งโบราณสถาน โบราณวัตถุ และเอกสาร โดยเฉพาะเอกสารจำพวกกฎหมายเป็นหลักฐานประเภทหนึ่งที่จะชี้ให้เห็นว่า เมืองอโยธยามีกฎหมายปกครองที่ตราขึ้นก่อนหน้าการเกิดขึ้นของอยุธยา ดังมีปรากฏอยู่ 3 ฉบับ คือ พระไอยการลักษณะเบ็ดเสร็จ ม.ศ. 1263 (พ.ศ. 1884) พระไอยการลักษณะทาส ม.ศ. 1267 (พ.ศ. 1888) และพระไอยการลักษณะภูหนี่ พ.ศ. 1892⁶⁶ โดยเฉพาะพระไอยการฉบับหลังมีปรากฏในบานแผ่นทองของพระไอยการที่ชี้ให้เห็นว่า ในขณะที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงประทับอยู่ที่พระตำหนักเวียงเหล็กนั้น พระองค์ได้เสด็จออกบริหารราชการแผ่นดินพร้อมกับบรรดาข้าราชการเพื่อตราประกาศใช้พระไอยการลักษณะภูหนี่ พ.ศ. 1892 ความว่า

ศุภมัสดุ 1278 ชาวนักสัตตศก เดือนสิบเบ็ดขึ้นเก้าค่ำจันทวารกาลบริเณกำหนด มีพระบันฑูลสุรสีหนาทสมเดจ์บรมบาทพระเจ้ามหาจักรพรรดิราชาธิราชรามาริบัติ ศรีสินทรนรินทรบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ให้ตราพระราชบัญญัติเผด็จ โฆศนาแก่พระหลวงเมืองขุนมนนายพลตามาตย์ราชมนตรีทุกกระทรวงทบวงการ ว่าแต่นี้สืบไปเมื่อหน้า⁶⁷

จากบานแผ่นทองของพระไอยการฉบับนี้ จะเห็นได้ว่า พระตำหนักเวียงเหล็กเป็นศูนย์กลางบริหารการปกครองในแคว้นอยุธยาอีกแห่งหนึ่ง ที่จัดการบริหารปกครองภายในหน่วยการเมืองของตนเป็นอิสระ โดยมีวังในเวียงเป็นสถานที่ทำการปกครอง และจากการที่พระตำหนักเวียงเหล็กใช้เป็นที่บริหารจัดการปกครองภายในแคว้น จึงสันนิษฐานอีกชั้นหนึ่งว่า ภายในเวียงเหล็กคงจะประกอบ

⁶⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, “กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์,” สังคมศาสตร์ปริทัศน์ฉบับพิเศษ : 71.

⁶⁷ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, หน้า 60.

ด้วยที่อยู่ของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการปกครองร่วมกับผู้ปกครอง คือ มีสถานที่สำหรับบุคคลชั้นสูง และชนชั้นปกครอง ได้แก่ วัง บ้านข้าราชการ และวัด ตั้งอยู่ในเวียง

พระตำหนักเวียงเหล็กมีสถานะความเป็นวังในเวียงที่ใช้ทำการปกครองแคว้นเป็นการชั่วคราวอยู่ถึง 3 ปี เนื่องจากว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงใช้พระตำหนัก เวียงเหล็กเป็นสถานที่ชั่วคราวในการหาทำเลเพื่อใช้เป็นที่ตั้งเมืองใหม่ ดังปรากฏในพงสาวดารเหนือว่า “พระยาอุทองตรัสแก่เสนาบดีว่า พระตำหนักเวียงเหล็ก ให้หาที่ชัยภูมิจะสร้างเมืองใหม่...”⁶⁸ เมืองใหม่ที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จะทรงเลือกสร้างนั้น ก็คือ บริเวณหนองโสนที่อยู่ฝั่งตรงข้ามพระตำหนักเวียงเหล็กไปทางทิศเหนือ การย้ายเวียงทั้ง 2 ครั้งของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จากเมืองอโยธยามาที่เวียงเหล็ก และเวียงเหล็กมาที่หนองโสน เห็นได้ว่าสถานที่ที่ทรงเลือกนั้นเป็นบริเวณใกล้เคียงกับเมืองอโยธยาทั้งสิ้น ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า อโยธยาเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยาตรงบริเวณที่ดอนแถบแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำป่าสัก และแม่น้ำลพบุรี มาพบกัน จึงทำให้ลักษณะทางภูมิศาสตร์บริเวณเมืองอโยธยามีความสำคัญทางการเมือง เศรษฐกิจ และยุทธศาสตร์คือ ด้านการเมืองที่ตั้งของหนองโสนตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำที่สามารถติดต่อออกไปสู่ฝั่งทะเลโดยเฉพาะทางด้านอ่าวไทยได้ จึงเปรียบเสมือนเป็นปากประตูบ้านของหัวเมืองที่อยู่ลึกเข้าไป จึงจำเป็นต้องสร้างเมืองป้อมเพื่อควบคุมเมืองต่าง ๆ ที่จะออกไปสู่ชายฝั่งทะเล⁶⁹ ด้านเศรษฐกิจจากการที่หนองโสนตั้งคุมเส้นทางคมนาคมติดต่อทางทะเลกับบ้านเมืองภายใน จึงทำให้มีลักษณะเป็นแหล่งรวมผลิตภัณฑ์จากบ้านเมืองตอนในให้กระจายออกสู่ตลาดภายนอกโดยเรือสินค้าจากต่างประเทศสามารถเข้าติดต่อทำการค้าได้โดยตรง ประกอบกับตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำถึง 3 สาย บริเวณหนองโสนจึงเป็นที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์เหมาะสมกับการเพาะปลูก ดังที่คำให้การชาวกรุงเก่าพรรณนาถึงบริเวณแห่งนี้ที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมแก่การตั้งเมืองว่า “หนองโสน...มีแม่น้ำสายหนึ่งประกอบด้วยพรรณมัจฉาชาติบริบูรณ์” และ “...กรุงที่สร้างใหม่ในตำบลหนองโสนนั้นปราศจากภัยพิบัติคือข้าวแพงและอหิวาตกโรค...ฝูงชนพลเมืองรู้ทำมาหากิน มีการกสิกรรมทำไร่นา ทำพาณิชย์กรรมแลกเปลี่ยนค้าขาย...”⁷⁰ และสุดท้ายปัจจัยทางด้านยุทธศาสตร์ที่ตั้งหนองโสนมีแม่น้ำล้อมรอบเป็นคูเมืองอยู่ถึง 3 ด้าน ได้แก่ แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี และแม่น้ำป่าสัก จึงทำให้แนวปราการธรรมชาติที่จะทำ

⁶⁸ “พระราชพงสาวดารเหนือ,” ใน ประชุมพงสาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1, หน้า 64.

⁶⁹ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2515), หน้า 12.

⁷⁰ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2515), หน้า 52, 57.

ให้ปลอดภัยจากการรุกราน และเหมาะสมเป็นที่ตั้งมั่นรับข้าศึก ซึ่งเมื่อถึงฤดูน้ำหลากบริเวณรอบนอกเมืองจะท่วมไปด้วยน้ำ ข้าศึกจึงไม่สามารถตั้งทัพได้ต้องล่าถอยกลับไป ดังนั้นด้วยปัจจัยที่เกื้อหนุนทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และยุทธศาสตร์ของหนองโสนที่เหมาะสมต่อการสถาปนาอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จึงทรงมีคำริษายจากพระค่านักเวียงเหล็กมาที่หนองโสน พร้อมทั้ง “ให้อำมาตย์ข้ามไปฝั่ง ที่ฝั่งเกาะตรงวังข้ามถนนที่ไพร่ต่างแแล้ว”⁷¹

ภายหลังจากที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงหาสถานที่อันเหมาะสมและปรับพื้นที่เพื่อจะสร้างพระนครที่หนองโสนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว พระราชพงศาวดารกล่าวว่า ครั้นถึง

ศุภมัสดุ ศักราช 712 ปีชวด โทศก (พ.ศ. 1893) วันศุกร์ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 5 เพลา 3 นาฬิกา 9 บาท สถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยา ชีพื่อพรหมณ์ให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบบาตร ได้สังข์ทักษิณาวัฏได้ต้นหมันใบหนึ่ง แล้วสร้างพระที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง...⁷²

ตามข้อความที่ได้กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร พบว่าในระยะแรกสร้างนั้น พระราชวังมีพระที่นั่งตั้งเรียงประกอบกัน 3 องค์ และในข้อความของพระราชพงศาวดารหลังสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 มีปรากฏชื่อพระที่นั่งและสถานที่ที่ประทับอีก 3 แห่ง กล่าวคือ

(สมเด็จพระรามาธิบดี) เสด็จออกทรงศีลยังพระที่นั่งมังคลาภิเษก...เห็นพระสารีริกบรมธาตุเสด็จปาฏิหาริย์เรียกปลัดวังให้เอาพระราชยานทรงเสด็จออกไป ให้เอากรุยปักขึ้นไว้สถาปนาพระมหาธาตุ...แล้วให้ทำพระราชพิธีประเวศพระนครและเฉลิมพระราชมณเฑียร

...ศักราช 789 ปีมะแม นพศก (พ.ศ. 1970) ครั้งนั้นเกิดเพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข⁷³

จากนามพระที่นั่งและสถานที่ประทับที่มีปรากฏเพิ่มขึ้น คือ พระที่นั่งมังคลาภิเษก และพระราชมณเฑียร ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดี กับพระที่นั่งตรีมุข ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2

⁷¹ “พระราชพงศาวดารเหนือ,” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1, หน้า 64.

⁷² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 111.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 117, 120.

สามารถที่จะระบุได้ว่า พระราชวังที่ได้เริ่มสร้างในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 นั้น ประกอบด้วย พระที่นั่งไพฑูริย์ พระที่นั่งไพชยนต์ พระที่นั่งไอศวรรย์ จัดเป็นพระมหาปราสาทและมีพระที่นั่งมณฑลภิเษก พระที่นั่งตรีมุข กับพระราชมณเฑียร

แม้จะมีการเริ่มสร้างพระที่นั่งต่าง ๆ ขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และมีการสร้างเพิ่มขึ้นในสมัยต่อมา อาจกล่าวได้ว่า พระราชวังที่หนองโสนยังมีลักษณะที่สืบเนื่องของความเป็นวังในเวียงเหมือนครั้งพระตำหนักเวียงเหล็ก โดยพระราชวังยังมีลักษณะขนาดและพื้นที่เล็กซึ่งที่ทำการบริหารราชการแผ่นดินแบบนี้สัมพันธ์กับการปกครองแบบกระจายอำนาจภายในแคว้น และสัมพันธ์กับลักษณะของเวียงกล่าวคือ พระราชวังที่หนองโสนมีขนาดไม่ใหญ่โต โดยมีพื้นที่เท่ากับอาณาเขตวัดพระศรีสรรเพชญ์ก่อนที่จะขยายในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยพระมหาปราสาทพระที่นั่ง และพระราชมณเฑียรล้วนก่อด้วยเครื่องไม้ ล้อมด้วยกำแพงวังระเนียดไม้ เช่นเดียวกับกำแพงเมืองที่เป็นระเนียดไม้ปกบนแนวเนินดิน⁷⁴ สำหรับสถานที่และอาณาเขตเวียงที่ตั้งอยู่ที่หนองโสน ตัวเวียงในระยะนี้ตั้งอยู่ก่อนมาทางด้านเหนือและด้านตะวันตกโดยใจกลางเวียงอยู่บริเวณโดยรอบหนองโสนหรือแถวบริเวณวัง ซึ่งยังไม่ได้มีพื้นที่ครอบคลุมทั้งเกาะเมืองอย่างในสมัยหลัง⁷⁵ อาจเป็นเพราะเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 มาสร้างพระราชวังที่หนองโสนบริเวณนี้เป็นแหลมที่มีแม่น้ำล้อมรอบอยู่ 3 ด้าน คือด้านทิศเหนือ มีแม่น้ำลพบุรีไหลไปบรรจบทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้ที่เป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนทางด้านทิศตะวันออกนั้น ได้ขุดคูเมืองขึ้นเรียกว่าคูช่อหน้า จึงทำให้เมืองอยุธยากลายเป็นเกาะที่มีลำน้ำล้อมรอบ ดังนั้นกำแพงระเนียดไม้จึงได้สร้างติดกับลำน้ำทั้ง 3 ด้าน ยกเว้นทางด้านตะวันออกที่กำแพงยังอยู่ห่างจากคูช่อหน้าเข้าไปถึงหลังวังหน้า⁷⁶ ฉะนั้นพื้นที่เวียงอยุธยาจึงยังมีอาณาเขตเวียงไม่ทั่วถึงทั้งเกาะ และส่งผลให้ตัวเวียงถูกบีบมาอยู่ก่อนทางด้านเหนือและด้านตะวันตก จากลักษณะพระราชวังที่หนองโสนและเวียงที่มีความสัมพันธ์ทางด้านพื้นที่และลักษณะทางด้านรูปลักษณะเช่นการก่อสร้างด้วยวัสดุที่มีความคงทนน้อยเป็นส่วนใหญ่อีกด้วยกับวังพระตำหนักที่เวียงเหล็ก อาจกล่าวได้ว่า พระราชวังหนองโสนที่อยู่ภายในระยะเริ่มแรกคงมีลักษณะคล้ายกับวังในเวียงที่ตั้งกระจายอยู่ในบ้านเมืองต่าง ๆ เช่น แคว้นสุพรรณบุรี แคว้นสุโขทัยที่พระราชวังอันเป็นสถานที่ทำการปกครองและที่ประทับของพระมหากษัตริย์มีขนาดไม่ใหญ่โต ดังปรากฏมีพระมหาปราสาท พระที่นั่ง และพระราชมณเฑียรที่ใช้เป็นที่ประทับ เสด็จออกจากราชการ

⁷⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 384.

⁷⁵ ศรีศักร วัลลิโภคม, “เวียงและวังในสมัยกรุงศรีอยุธยา,” เมืองโบราณ 3, 3 (เมษายน - มิถุนายน 2520): 73.

⁷⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 384.

และประกอบพระราชพิธีบ้างเท่านั้น โดยทั้งหมดสร้างด้วยเครื่องไม้เป็นส่วนใหญ่ ในอาณาเขตไม่กว้างขวางและไม่มีความสลับซับซ้อน

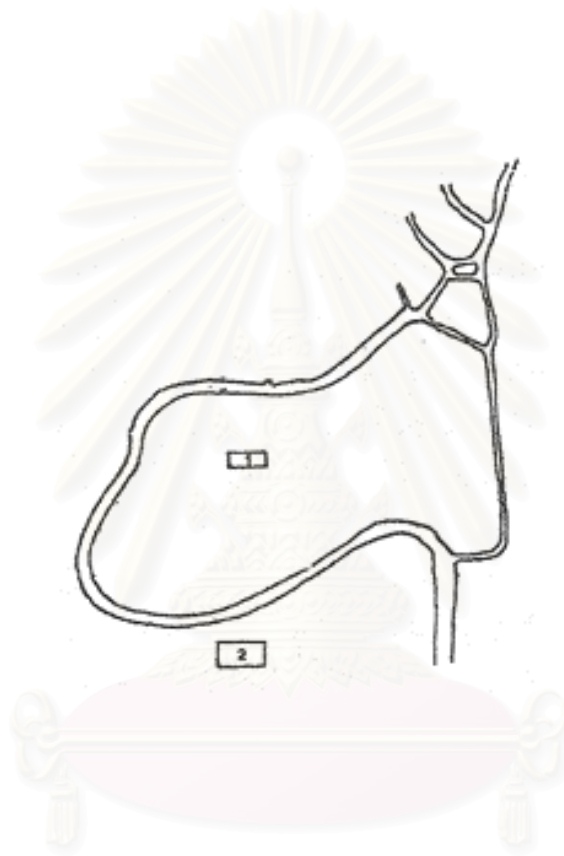
พระราชวังตามที่กล่าวนี้ตั้งอยู่บริเวณทางตอนเหนือก่อนไปทางตะวันตกของหนองโสน จุดนี้ถือว่าเป็นใจกลางเวียง เพราะเนื่องจากว่าพระราชวังยังมีขนาดเล็กและยังไม่มีมีการก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ ขึ้นมากมาย จึงทำให้บริเวณนี้ยังไม่มีมีการขยายให้กว้างออกไปไกลจากบริเวณรอบ ๆ หนองโสน โดยพระราชวังที่ตั้งอยู่ภายในเวียงนี้ล้อมรอบด้วยกำแพงระเนียดไม้ปักลงบนเนินดินที่ติดกับลำน้ำทางเหนือ ตะวันตก และทิศใต้ ยกเว้นทิศตะวันออกที่มีได้สร้างประชิดติดกับคู่อ้อมน้ำ จึงทำให้พื้นที่เวียงยังไม่ครอบคลุมทั่วทั้งเกาะ ภายในเวียงนอกจากจะเป็นที่ตั้งของพระราชวัง ยังเป็นที่ตั้งวัดทั้งที่มีมาก่อนการสถาปนาอยุธยา เช่น วัดสบสวรรค์ วัดธรรมิกราช วัดวรเชษฐาราม และ วัดขุนเมืองใจ⁷⁷ กับวัดที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น เช่น วัดมหาธาตุ (วัดพระศรีมหาธาตุ) และ วัดราชบูรณะ⁷⁸ ดังนั้นจากลักษณะเวียงในสมัยต้นอยุธยาจะเห็นได้ว่า เวียงจะมีกำแพงระเนียดไม้ล้อมรอบ อาคารสถานที่ตั้งภายในเวียงอันได้แก่ วัด พระราชวัง และที่อยู่อาศัยของชนชั้นปกครอง จะตั้งอยู่ภายในเป็นส่วนใหญ่ ส่วนราษฎรจะตั้งถิ่นฐานอยู่ตามลำน้ำรอบ ๆ เวียง โดยที่อยู่ภายในเวียงน่าจะมีจำนวนน้อย ยกเว้นเมื่อเกิดสงครามจึงอพยพเข้ามาอยู่กันภายในเวียง เนื่องจากเวียงมีกำแพงระเนียดไม้ล้อมรอบที่เป็นเครื่องป้องกันจากการรุกราน เหมือนกับพระราชวังที่มีรั้วรอบขอบชิดเพื่อรักษาความปลอดภัยแก่พระมหากษัตริย์ ฉะนั้นตัวเมืองหรือเวียงจึงมีสภาพเหมือนกับพระราชวัง

ดังที่ได้กล่าวถึงลักษณะสภาพของพระราชวังทั้งตำแหน่งที่ตั้ง การจัดแบ่งพื้นที่ จำนวน พระที่นั่ง ตลอดจนขนาดที่ตั้งอยู่ภายในเวียง อันสัมพันธ์กับระบบการปกครองในช่วงต้นอยุธยานี้ ก็เป็นการให้ภาพถึงลักษณะพระราชวังของแคว้นอยุธยาที่ตั้งอยู่บนที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเพียงแห่งหนึ่ง แต่เนื่องจากการปกครองแคว้นอยุธยาเป็นแบบการกระจายอำนาจที่ผู้นำมีอำนาจอยู่ที่เมืองฐานอำนาจคู่กับอยุธยาคือเมืองลพบุรี โดยการส่งเจ้านายชั้นสูงมาปกครอง จึงทำให้ลพบุรีเป็นศูนย์อำนาจย่อยการปกครองอีกแห่งหนึ่ง โดยเป็นทั้งสถานที่ประทับและบริหารจัดการปกครองที่แยกมาจากอยุธยา ดังนั้นจะกล่าวถึงลักษณะของวังที่เป็นฐานอำนาจคู่ของแคว้นอยุธยา

⁷⁷ ศรีศักร วัลลิโภดม, “กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์,” สังคมศาสตร์ปริทัศน์ฉบับพิเศษ : 65 และศรีศักร วัลลิโภดม, กรุงศรีอยุธยาของเรา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์สนเทศ จำกัด, 2542), หน้า 30.

⁷⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 98.

แผนที่ 2 : แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา
ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึง รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หมายเลข 1 พระราชวัง
หมายเลข 2 วัดพุทไธสวรรย์

เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงสถาปนาอยุธยาขึ้นแล้ว อาจกล่าวได้ว่า เมืองลพบุรีหรือ ละโว้เป็นเมืองขยายและอยู่ในขอบข่ายของอยุธยา ดังปรากฏว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงส่ง สมเด็จพระรามเสวราชโอรสขึ้นมาปกครอง ในฐานะผู้ปกครองที่มีอำนาจสิทธิ์ขาดภายในเมือง ดังนั้น วังของเจ้านายชั้นสูงที่มาปกครองเมืองลพบุรี จึงเป็นศูนย์อำนาจการปกครองย่อยจากพระมหากษัตริย์อยุธยาเป็นผู้แต่งตั้งและพระราชทานอำนาจให้มาปกครอง ฉะนั้นลพบุรีจึงมีพระราชวังเป็น สถานที่ประทับและบริหารจัดการปกครองที่ตั้งอยู่ในเมือง สำหรับเมืองหรือเวียงอันเป็นที่ตั้งของ วังนั้น ตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำลพบุรี อาณาเขตเมืองลพบุรีในระยะแรกก่อนที่จะมีการ ขยายเขตเมืองอีก 2 ครั้งนั้น มีผังเมืองเป็นรูปรีไม่สมมาตร ล้อมด้วยกำแพงดินและคูน้ำทั้ง 3 ด้าน ยกเว้นด้านตะวันตกเท่านั้นที่ใช้แม่น้ำลพบุรีเป็นคูเมือง พื้นที่ภายในเมืองที่ล้อมด้วยกำแพงดินและ คูน้ำ⁷⁹ อาณาเขตเมืองเดิมนี้อาจมีการระบุว่าเป็นเขตของเมืองในช่วงใด แต่จากการที่มีศาสนสถานที่ สำคัญตั้งอยู่ภายในบริเวณนี้ เช่น ปราสาทแขก วัดมหาธาตุ ปราสาทสามยอด ศาลพระกาฬ ที่เป็นโบราณสถานในฝ่ายมหายานและฮินดูที่มีอิทธิพลในลพบุรีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16-19⁸⁰ อาจสันนิษฐานได้ ว่าเป็นอาณาเขตเมืองที่น่าจะอยู่ในสมัยลพบุรีจนถึงสมัยต้นอยุธยา ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระรามเสวราช เสด็จขึ้นมาปกครองลพบุรี (พ.ศ. 1893-1912) น่าจะทรงตั้งพระราชวังในอาณาเขตเมืองเดิมนี้นี้ โดย ที่ตั้งพระราชวังนี้น่าจะตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำลพบุรี คือ ตรงบริเวณกำแพงดินทางด้านตะวันตก เพราะติดแม่น้ำสะดวกในด้านการคมนาคมติดต่อกับอยุธยา

ส่วนลักษณะทางกายภาพของพระราชวังที่ลพบุรีในช่วงต้นอยุธยาที่ส่งเจ้านายชั้นสูงมา ปกครองนั้น สันนิษฐานว่าพระราชวังน่าจะมีขนาดคล้ายคลึงกับที่อยุธยา ภายในพระราชวังมีการ จัดแบ่งเป็นบริเวณที่ตั้งอาคารสถานที่ทำการปกครองและบริเวณที่ประทับ โดยอาคารต่าง ๆ ทั้งหมด สร้างด้วยไม้ ในส่วนชื่อกว้างและที่ตั้งพระที่นั่ง และพระราชมณเฑียรไม่สามารถระบุได้ นอกจาก สันนิษฐานว่ามีพระที่นั่ง พระราชมณเฑียร และอาคารสถานที่ประทับอื่น ๆ ตั้งอยู่ในพระราชวัง แต่อาจจะมีจำนวนอาคารต่าง ๆ ไม่มากนัก เพราะพระราชวังยังมีขนาดเล็กและยังเป็นศูนย์อำนาจ ย่อยที่แยกมาจากอยุธยา โดยพระราชวังแห่งนี้ตั้งอยู่ในตัวเวียงที่ประกอบไปด้วยวัดและที่อยู่ ของผู้ที่มีส่วนในการปกครอง ล้อมด้วยกำแพงดินเป็นเขตเวียง เลยตัวเวียงออกไปก็เป็นที่ตั้งชุมชน กระจายกันอยู่ เช่น พบร่องรอยเนินดิน สระน้ำ และวัด อยู่ทางตะวันออกอันแสดงถึงการกระจาย ตัวของชุมชนที่อยู่รอบ ๆ เวียง⁸¹

⁷⁹ ศรีศักร วัลติโกดม, “ละโว้,” ใน ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ, หน้า 35.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

ลพบุรีเมืองที่เป็นฐานอำนาจของแคว้นอยุธยา เท่าที่มีปรากฏในพระราชพงสาวดารได้ดำรงสถานะความเป็นเมืองสำคัญทั้งในช่วงราชวงศ์อู่ทอง และราชวงศ์สุพรรณบุรี ครองอำนาจอยู่ที่อยุธยาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ซึ่งช่วงนี้พระราชวังที่เมืองลพบุรีจึงมีสถานะเป็นที่ประทับของเจ้านายและเป็นศูนย์อำนาจย่อยที่อยู่ในเครือข่ายกับเมืองอยุธยา โดยมีเจ้านายมาปกครอง และเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เข้ามาเสวยราชย์ที่อยุธยาแล้วก็ไม่ปรากฏมีเจ้านายพระองค์ใดขึ้นมาปกครองเมืองลพบุรีสืบมาจนกระทั่งถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมืองลพบุรีจึงมีสถานะปรากฏอยู่ในกฎหมายพิเศษบวลาว่าเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยา⁸²

ระบบเมืองลูกหลวงของอยุธยามีขึ้นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราช แต่ไม่ปรากฏในสมัยนี้ว่าได้มีการส่งเจ้านายชั้นสูงมาปกครองที่ลพบุรี จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า ลักษณะเมืองลพบุรีในช่วงสมเด็จพระนครินทราชาธิราชถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 นั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงเช่นใด จนถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงพบว่าลพบุรีมีสถานะเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยา ซึ่งจะกล่าวถึงลักษณะเมืองลพบุรีในฐานะเมืองลูกหลวงในบทถัดไป

ดังนั้น เมืองลพบุรีในช่วงต้นที่ได้ถูกกล่าวไว้ในพระราชพงสาวดาร แสดงให้เห็นว่าลพบุรีเป็นเมืองฐานอำนาจที่สำคัญของแคว้นอยุธยา โดยมีเจ้านายชั้นสูงเสด็จมาประทับ และตั้งราชสำนักทำการปกครองภายในอย่างเป็นอิสระ พร้อมทั้งใช้เมืองนี้เป็นฐานอำนาจในการเข้ามามีอำนาจปกครองที่อยุธยากับราชวงศ์สุพรรณบุรี จนเมื่อผู้นำแห่งราชวงศ์สุพรรณบุรีเข้ามาสถาปนาอำนาจเหนืออยุธยาเป็นที่มั่นคงต่อมาแล้ว ลพบุรีจึงถูกจัดอยู่ในฐานะเมืองลูกหลวงของอยุธยา ฉะนั้นจากลักษณะพระราชวังอันเป็นสถานที่ประทับและสถานที่จัดการบริหารปกครองราชการแผ่นดิน ได้สะท้อนให้เห็นว่าแคว้นอยุธยาในระบอบการสร้างบ้านแปงเมือง ผู้นำมีฐานะอำนาจอยู่ที่สองเมืองคู่กัน ลักษณะทางกายภาพของพระราชวังที่อยุธยานั้นไม่ได้มีความใหญ่โตและความอลังการสมกับเป็นศูนย์อำนาจการปกครอง เนื่องจากพระมหากษัตริย์ได้กระจายอำนาจการปกครองให้กับเจ้านายออกไปตั้งราชสำนักทำการปกครองภายในกลุ่มเมือง ประกอบกับอาณาเขตการปกครองของแคว้นอยุธยา还没有อาณาเขตกว้างขวางมากนัก เช่น บริเวณแคว้นข้างเคียงอยุธยายังมีแคว้นสุพรรณบุรีตั้งศูนย์อำนาจการปกครองภายในกลุ่มบ้านเมืองอิสระของตนอยู่ จึงทำให้เมืองอยุธยา还没有มีฐานะอยู่เหนือเมืองทั้งหลายในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแห่งนี้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ยังไม่มีสถานะความเป็นศูนย์อำนาจทางการเมืองเพียงแห่งเดียว จึงปรากฏลักษณะทางกายภาพของพระราชวังที่มีสถานะความเป็นวังในเวียง ตามที่กล่าวไป

⁸² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 72.

เนื่องจากก่อนที่สมเด็จพระนครินทราชาธิราชจะเข้ามามีอำนาจเหนืออยุธยา นั้น บริเวณที่เป็นเขตแกนกลางที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากจะมีศูนย์อำนาจการปกครองในลักษณะวังในเวียงของกลุ่มบ้านเมืองอยุธยาที่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้านตะวันออกตามที่กล่าวไปแล้ว ยังปรากฏมีศูนย์อำนาจการปกครองในลักษณะวังในเวียงบนที่ราบลุ่มแม่น้ำเดียวกันทางด้านตะวันตกอีกแห่งหนึ่ง อันเป็นที่ตั้งของกลุ่มบ้านเมืองแคว้นสุพรรณบุรี

แคว้นสุพรรณบุรี มีลักษณะเหมือนกับแคว้นอยุธยาที่ผ่านขั้นตอนการสร้างบ้านแปงเมืองในระบบเมืองคู่ โดยผู้นำของแคว้นสุพรรณบุรีในสมัยปลายพุทธศตวรรษที่ 19 คือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 เป็นผู้นำแคว้นที่สำคัญในการสร้างแคว้นสุพรรณบุรี โดยอาศัยเมืองสุพรรณบุรีและเมืองแพรงศรีราชาเป็นเมืองฐานอำนาจคู่ที่พระองค์ทรงมีอำนาจทั้ง 2 เมือง ซึ่งเมืองทั้งสองต่างก็เป็นเมืองขยายและเมืองที่อยู่ในขอบข่ายของแคว้นสุพรรณบุรีที่ตั้งอยู่บนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้านตะวันตก แถบบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง - ท่าจีน โดยมีสุพรรณบุรีเป็นเมืองสำคัญในการปกครองแคว้น และเป็นที่ตั้งมั่นของราชวงศ์สุพรรณบุรีในการเข้ามาเป็นพระมหากษัตริย์ที่อยุธยา

เมืองสุพรรณบุรีมีพระมหากษัตริย์ปกครองอยู่เสวยราชย์อย่างสิทธิขาดทั้งในช่วงมีอำนาจอยู่ที่สุพรรณบุรี และช่วงที่ผู้นำของราชวงศ์อยู่ครองอยุธยา ดังนั้นสุพรรณบุรีจึงเป็นเมืองศูนย์อำนาจการปกครองอีกแห่งหนึ่งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ที่มีเจ้าเอกราชแห่งแคว้นสุพรรณบุรีตั้งพระราชวังเป็นที่ประทับและบริหารจัดการราชการแผ่นดินภายในแคว้นของตน โดยลักษณะทางกายภาพที่ตั้งพระราชวังของแคว้นนี้ สันนิษฐานว่าพระราชวังน่าจะตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของเมืองติดกับแม่น้ำสุพรรณบุรี (แม่น้ำท่าจีน) เพราะทางด้านตะวันตกของตัวเมืองเป็นที่ตั้งของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่เป็นศูนย์กลางสำคัญของเมืองสุพรรณบุรี ลักษณะของพระราชวังไม่มีหลักฐานระบุไว้ นอกจากสันนิษฐานว่าคงจะเหมือนกับที่อยุธยาคือมีพระที่นั่ง พระราชมณเฑียร ตลอดจนอาคารสถานที่ราชการต่าง ๆ ไว้ใช้เป็นสถานที่ประทับ ประกอบพระราชพิธี และบริหารราชการแผ่นดินทั้งพระมหากษัตริย์และขุนนาง

สถานที่ตั้งภายในพระราชวังทั้งหมดนี้ น่าจะล้อมด้วยกำแพงระเนียดไม้ เหมือนกับตัวอาคารในพระราชวังที่สร้างด้วยเครื่องไม้ มีป้อมและประตูที่ทำด้วยไม้ขนาดเล็กรายล้อม เพื่อรักษาความปลอดภัยให้กับพระมหากษัตริย์และเจ้านายที่ประทับอยู่ภายใน บริเวณรอบ ๆ พระราชวังภายในเวียงเป็นที่ตั้งวัดดังที่ปรากฏมีวัดที่มีอายุก่อนการสถาปนาอยุธยาและร่วมสมัยกับอยุธยา เช่น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ วัดพระรูป วัดประดู่สาร⁸³ ตั้งกระจายอยู่ภายในเวียง

⁸³ สุนิสา มั่นคง และธณฤทธิ์ ธนโกเศศ, รายงานการขุดแต่งกำแพงเมืองโบราณสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี (ม.ป.ท.: 2539), หน้า 7.

ส่วนบริเวณอาณาเขตเมืองสุพรรณบุรีที่ภายในเป็นที่ตั้งพระราชวังและวัด โดยมีอาณาเขตเวียงเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าล้อมรอบอยู่บนสองฝั่งของแม่น้ำสุพรรณบุรีนั้น จึงทำให้ลักษณะเวียงเป็นเมืองอกแตก โดยแบ่งพื้นที่ตัวเวียงออกเป็น 2 ฝั่ง บริเวณอาณาเขตเวียงที่เป็นที่ตั้งพระราชวังของกลุ่มบ้านเมืองแคว้นสุพรรณบุรีนี้จะตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นเมืองสุพรรณภูมิเดิม โดยปรากฏชื่อเมืองนี้ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ประมาณครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 19 จนมาเปลี่ยนชื่อเรียกเป็นสุพรรณบุรีในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ⁸⁴ สำหรับลักษณะกำแพงเวียงของเมืองสุพรรณภูมิเดิมนั้นพบว่ามีลักษณะต่างจากอยุธยา คือ กำแพงเวียงไม่ได้เป็นระเนียบไม้ปักอยู่บนเนินดิน แต่มีลักษณะเป็นกำแพงคันดิน ประกอบด้วยเชิงเทินและโอบเสมาก่ออิฐหรือหินอยู่ด้านบน ส่วนเนินลาดดินด้านหน้า ที่ติดกับคูเมืองนั้น ได้ก่ออิฐหรือหินทับไว้ยกเว้นด้านในเพื่อลดการกัดเซาะและพังทลายของหน้าดินตรงบริเวณริมคูเมือง⁸⁵ ดังนั้นลักษณะเมืองสุพรรณบุรีช่วงสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ทรงตั้งเมืองอยู่ในที่เมืองสุพรรณภูมิเดิมนั้น พระราชวังตั้งอยู่ภายในเวียงที่ล้อมด้วยกำแพงคันดินก่ออิฐ (หิน) หุ้มเพื่อเป็นเครื่องป้องกันข้าศึก และเนื่องจากเมืองสุพรรณบุรีตั้งอยู่บนทั้งสองฝั่งแม่น้ำ จึงทำให้เมืองมีขนาดใหญ่ ฉะนั้นภายในเวียงจึงน่าจะประกอบด้วยพระราชวัง วัด ที่อยู่ของชนชั้นปกครองและบ้านเรือนราษฎรตั้งกระจายอยู่ภายใน แต่หน้าที่ของเวียงที่เป็นทั้งที่อยู่อาศัยและเป็นป้อมป้องกันภายในตัวยังคงมีอยู่ เพราะปรากฏว่ามีชุมชนที่ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองสุพรรณบุรี โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนตั้งอยู่ทางตะวันตก เช่น วัดป่าเลไลยก์ วัดชุมชนสงฆ์ วัดพริก วัดพิง และทางด้านตะวันออก เช่น วัดสนามชัย⁸⁶ กระจายอยู่รอบนอกเวียง ดังนั้นในเวลาเกิดสงครามชุมชนเหล่านี้ก็จะอพยพเข้ามาอยู่ในกำแพงเวียงที่มีขนาดกว้างขวางพอที่จะรองรับและเป็นที่ยึดมั่นในการต่อสู้ข้าศึกได้

ในส่วนพระราชวังที่เมืองสุพรรณบุรีนั้น ได้ถูกใช้เป็นสถานที่ประทับและที่บริหารจัดการปกครองของพระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูงที่ปกครองเมืองสุพรรณบุรีมาโดยตลอด โดยเฉพาะหลังจากที่สมเด็จพระนครินทรราชาธิราชทรงสถาปนาอาณาจักรอโยธยาเหนืออยุธยาได้สำเร็จแล้ว พระราชวังที่เมืองสุพรรณบุรีนี้ก็ได้อาณาจักรเป็นศูนย์กลางอย่างไม่ เนื่องจากมีปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระนครินทรราชาธิราชขึ้นเสวยราชย์ที่อยุธยาทรงให้เจ้าอ้ายพระยา พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จขึ้นมารองเมืองสุพรรณบุรี ช่วงเวลานี้เมืองสุพรรณบุรีจึงเริ่มมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยาที่มีเจ้านายชั้นสูงระดับพระราชโอรสขึ้นมา

⁸⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, “แคว้นสุพรรณภูมิ,” ใน ก้นหาอดีตของเมืองโบราณ, หน้า 300.

⁸⁵ สุนิสา มั่นคง และธนฤทธิ ธน โทเศศ, รายงานการขุดแต่งกำแพงเมืองโบราณสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี, หน้า 15.

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

“กินเมือง” ดังนั้นพระราชวังที่เมืองสุพรรณบุรีจึงมีพระราชโอรสมาบริหารปกครองและเป็นศูนย์อำนาจย่อยที่ส่งต่ออำนาจจากเมืองหลวงกุมบริเวณบ้านเมืองแถบนี้ การเสด็จขึ้นมากินเมืองของเจ้านายที่เมืองลูกหลวงถึงแม้จะถูกคุมและอยู่ใต้อำนาจของเมืองหลวง แต่การบริหารการปกครองภายในเมืองเจ้านายที่มาปกครองก็มีอำนาจบริหารการปกครองอย่างอิสระ แต่เพียงแต่เป็นเมืองที่อยู่ภายใต้การคุมโดยเจ้านายที่มีเชื้อสายเดียวกับพระมหากษัตริย์ที่อยู่ชยาเท่านั้น

ดังนั้นพระราชวังที่เมืองสุพรรณบุรีในฐานะเมืองลูกหลวง อาจจะกล่าวได้ว่าคงมีลักษณะเหมือนกับพระราชวังครั้งราชวงศ์สุพรรณบุรีมาปกครอง แต่เวียงมีลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่มั่นคงและแข็งแกร่ง เพราะเป็นเมืองที่คุมเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายในอาณาเขตของอยุธยา โดยมีศูนย์อำนาจย่อยหรือพระราชวังเป็นสถานที่ประทับและบริหารการปกครองที่ตั้งอยู่ภายในเมืองลูกหลวงที่มีคูน้ำและป้อมปราการที่แข็งแรงล้อมรอบเพื่อทำหน้าที่ป้องกันข้าศึกและให้สมกับเป็นเมืองที่ส่งต่ออำนาจจากเมืองหลวงในการควบคุมเมืองต่าง ๆ ดังปรากฏว่าเมืองสุพรรณบุรีในระยะนี้ได้มีการปรับปรุงกำแพงป้อมปราการจากเดิมโดยมีการก่ออิฐและหินหุ้มแนวคันดินด้านในจากเดิมที่ไม่ได้หุ้ม ทำให้แนวลาดคันดินด้านหน้าคูเมืองและด้านในถูกหุ้มด้วยอิฐและหินทั้ง 2 ด้าน โดยด้านบนคันดินมีคานอิฐเชื่อมกำแพงด้านในและนอกเพื่อยึด⁸⁷ จึงทำให้กำแพงเมืองสุพรรณบุรีครั้งปรับปรุงนี้มีความมั่นคงมากถึงขนาดในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงต้องมีดำริให้รื้อป้อมกำแพงเมืองสุพรรณบุรีเพื่อไม่ให้เป็นประโยชน์กับข้าศึกไว้ใช้เป็นที่ยึดมั่นในการรบกับอยุธยา⁸⁸

ดังนั้นพระราชวังของแคว้นสุพรรณบุรีในช่วงก่อนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชราชานั้น พระราชวังที่เมืองสุพรรณบุรีมีสถานะเป็นศูนย์อำนาจการปกครองแคว้น โดยมีผู้นำในราชวงศ์สุพรรณบุรีอยู่เสวยราชย์ และเมื่อเข้ามามีอำนาจในอยุธยาก็จะส่งเชื้อสายภายในราชวงศ์มาปกครองเมือง โดยพระราชวังที่ใช้เป็นที่ประทับและที่ทำการบริหารการปกครองนั้น ยังมีขนาดไม่ใหญ่โตกว้างขวางนัก อันสมกับเป็นที่บริหารบ้านเมืองในระดับแคว้น จนเมื่อราชวงศ์สุพรรณบุรีเข้ามามีอำนาจที่อยุธยาและตั้งระบบเมืองลูกหลวงขึ้น พระราชวังที่สุพรรณบุรีในฐานะเมืองลูกหลวงจึงมีเจ้านายมากินเมืองทำการปกครอง โดยสถานที่ปกครองก็ยังมีลักษณะเหมือนกับครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 และสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงมาปกครองเมืองสุพรรณบุรี เพียงแต่ว่าพระ

⁸⁷ สุนิสา มั่นคง และรณฤทธิ์ ธนโกเศศ, รายงานการขุดแต่งกำแพงเมืองโบราณสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี, หน้า 15-16.

⁸⁸ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “สุพรรณภูมิ : ตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์กับสุโขทัย,” ศิลปวัฒนธรรม 17, 12 (ตุลาคม 2539): 72.

ราชวังตั้งอยู่ภายในตัวเวียงที่มีความมั่นคงและแข็งแรงมากขึ้นเพื่อให้สมกับฐานะเมืองลูกหลวงที่รับหน้าที่เป็นเมืองควบคุมเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในอาณาเขต

การที่ผู้นำแคว้นสุพรรณบุรีมีอำนาจอยู่ที่ 2 เมืองคู่กัน คือ สุพรรณบุรี - แพรกศรีราชา ซึ่งจะเห็นได้ว่านอกจากจะมีพระราชวังเป็นสถานที่ประทับและบริหารการปกครองอยู่ภายในเมืองสุพรรณบุรีแล้ว เมืองแพรกศรีราชายังมีการตั้งสถานที่ทำการปกครองโดยการส่งเจ้านายออกไปคุมเมืองที่เป็นฐานอำนาจของกลุ่มบ้านเมือง กล่าวคือ ในช่วงก่อนสมเด็จพระนครินทราชาธิราชนั้น ไม่มีหลักฐานที่แน่ชัดระบุลงไปว่าเมืองสุพรรณบุรีได้จัดส่งเจ้านายพระองค์ใดขึ้นมาปกครอง นอกจากสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราชได้ครองราชย์สมบัติที่อยุธยาแล้ว จึงปรากฏว่าโปรดฯ ให้เจ้าพี่พระยาพระราชโอรสพระองค์กลางมาปกครองเมืองนี้ และถัดมาในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ยังปรากฏมีพระราชโอรสพระนามว่า พระยาแพรกที่ถูกส่งไปปกครองกัมพูชามาปกครองจากการส่งพระราชโอรสมาปกครองเมืองนี้ในสมัยหลัง ได้บ่งบอกให้เห็นว่าเมืองแพรกศรีราชาก่อนหน้านั้นขึ้นไปต้องเป็นเมืองที่มีเจ้านายชั้นสูงแห่งราชวงศ์สุพรรณบุรีมาปกครองเมืองฐานอำนาจคู่นี้ เหมือนอย่างการส่งสมเด็จพระรามศวรขึ้นมาปกครองที่เมืองลพบุรีเป็นแน่แท้ ดังที่จารึกหลักที่ 41 เป็นจารึกลานเงินพบที่วัดมหาธาตุ อยุธยา กล่าวถึงขุนศรีรัตนกรสร้างพระพิมพ์ถวายอานิสงส์ไปให้ แต่ “สมเด็จพระรามธิบติ แต่สมเด็จพระศรีราชาธิราช”⁸⁹ จากจารึกดังกล่าวที่ระบุถึงผู้ครองอยุธยา คู่กันกับผู้ครองแพรกศรีราชา น่าจะแสดงให้เห็นว่าเมืองแพรกศรีราชาเป็นเมืองใหญ่และมีความสำคัญต่อเมืองสุพรรณบุรี โดยมีเจ้านายชั้นสูงดำรงสถานะเป็นสมเด็จพระศรีราชาธิราชปกครอง ฉะนั้นจากการที่เมืองแพรกศรีราชาเป็นศูนย์กลางการปกครองอีกแห่งหนึ่งของแคว้นสุพรรณบุรี โดยผู้นำที่สุพรรณบุรีเป็นผู้แต่งตั้งและพระราชทานอำนาจให้เสด็จขึ้นมา ปกครอง แพรกศรีราชา จึงเป็นเมืองที่มีพระราชวังเป็นสถานที่ประทับและบริหารจัดการปกครองที่ตั้งอยู่ในเมืองอีกแห่งหนึ่งโดยสันนิษฐานว่า พระราชวังอันเป็นที่ประทับและเป็นที่บริหารการปกครองของเจ้านายชั้นสูงที่เสด็จมาเสวยราชย์ในฐานะสมเด็จพระศรีราชาธิราชนี้ น่าจะมีลักษณะคล้ายคลึงกับที่เมืองอยุธยา เมืองลพบุรี และเมืองสุพรรณบุรี คือตั้งอยู่ภายในเวียงที่ประกอบด้วยคูน้ำ คันดินล้อมรอบ โดยพระราชวังนั้นน่าจะก่อด้วยเครื่องไม้เหมือนสถานที่ปกครองตามเมืองต่าง ๆ ทั่วไป เพราะไม่ปรากฏมีร่องรอยเหลือให้เห็น ภายในพระราชวังประกอบด้วยพระที่นั่ง พระราชมณเฑียร ตลอดจนอาคารสถานที่ราชการตั้งอยู่ในบริเวณพระราชวัง โดยมีการแบ่งเขตเป็นสถานที่ประทับอาจจะอยู่ด้านใน และจัดสถานที่ไว้เสด็จออกว่าราชการบ้านเมืองร่วมกับขุนนาง และประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ แยก

⁸⁹ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2508), หน้า

จากที่ประทับซึ่งอาจจะตั้งอยู่ด้านหน้า พระราชวังที่ประทับน่าจะมีทั้งความแตกต่างและขนาดใหญ่โตกว่าบรรดาอาคารที่อยู่อาศัยของราษฎรทั่วไป เนื่องจากเป็นทั้งที่อยู่ของผู้ปกครองและเป็นสถานที่ปกครองซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกัน แต่คงจะมีลักษณะทางกายภาพที่ใหญ่โตมากเหมือนในสมัยหลังไม่ โดยยังเป็นสถานที่ทำการปกครองภายในแคว้นแคว้นขนาดเล็ก อาคารและสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังจะตั้งอยู่ภายในกำแพงระเนียดไม้ ป้อม ประตูทำด้วยไม้เช่นเดียวกับตัวอาคารในพระราชวังตั้งโอบล้อมอาณาบริเวณพื้นที่ภายในพระราชวังทั้งหมด

พระราชวังที่เมืองแพรทศรียาธานอกจากจะตั้งอยู่ภายในกำแพงระเนียดไม้ที่มีไว้เป็นเครื่องป้องกันภัยให้กับผู้ที่อยู่อาศัยภายในพระราชวังแล้ว พระราชวังยังตั้งอยู่ภายในเวียงที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ โดยเมืองแพรทศรียาธานเดิมจะประกอบด้วยอาณาเขตของเวียงด้านเหนือและด้านใต้ โดยเวียงทางเหนือยังปรากฏแนวคันดินและคูน้ำล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน เวียงนี้มีการสันนิษฐานว่าเป็นเมืองแพรทศรียาธานเดิมที่มีขึ้นก่อนการตั้งอยุธยา และมีการกล่าวถึงชื่อเมืองนี้ไว้ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า “แพรท”⁹⁰ ส่วนเวียงทางใต้เป็นเวียงขยายโดยสร้างต่อออกไปจากอาณาเขตของเวียงเดิม (ด้านเหนือ) การขยายเวียงออกมามีติดกับเวียงเดิม (เมืองแพรทศรียาธาน) นี้ น่าจะเกิดขึ้นหลังจากการสถาปนาอยุธยาแล้ว เนื่องจากอาณาเขตเวียงที่ขยายออกนี้ได้คลุมลำน้ำเก่าเข้าไปภายในเวียง จึงทำให้เมืองแพรทศรียาธานในช่วงนี้เป็นเวียงที่มีขนาดใหญ่และเป็นเมืองเอกแตกเนื่องจากมีลำน้ำผ่านกลางเมือง⁹¹ บริเวณที่ขยายออกนี้เองที่น่าจะสันนิษฐานได้ว่าเป็นที่ตั้งของพระราชวัง เพราะเป็นบริเวณเดียวกับที่ตั้งวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่เป็นศูนย์กลางเมือง ดังนั้นพระราชวังจึงน่าจะตั้งอยู่ติดชิดกับแนวคันดินด้านทิศตะวันออกที่มีแม่น้ำน้อยเป็นคูเมืองด้านนี้ หรือตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นเมืองสรรคบุรีต่อมา

แพรทศรียาธานเมืองในฐานะอำนาจคู่ที่สำคัญของแคว้นสุพรรณบุรี ดังปรากฏมีการส่งเจ้านายชั้นสูงขึ้นมาเสวยราชย์ในฐานะสมเด็จพระศรีราชาธิราชคู่กับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่เมืองสุพรรณบุรีมาทำการปกครองโดยตั้งพระราชสำนักเป็นศูนย์กลางย่อย จนถึงสมเด็จพระนครินทราชาธิราชเมื่อทรงรวมกลุ่มบ้านเมืองต่าง ๆ ได้สำเร็จแล้ว พระราชวังที่ครั้งยังมีผู้นำปกครองก็ยังเป็นที่ประทับและเป็นสถานที่บริหารราชการแผ่นดินสืบต่อมา โดยมีการส่งพระราชโอรสเสด็จขึ้นมาขึ้นเมืองแพรทศรียาธานอยู่ตลอด ก่อนที่จะลดฐานะมาเป็นเมืองชั้นจัตวา พระราชวังที่เมืองแพรทศรียาธานจึงมีบทบาทของการเป็นศูนย์กลางย่อยที่สำคัญอยู่ 2 ช่วง คือ ช่วงที่เป็นเมืองฐานอำนาจคู่กับในฐานะเมืองลูกหลวง เมืองแพรทศรียาธานในฐานะเมืองลูกหลวงที่มีบทบาทของการ

⁹⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม, “แพรทศรียาธานหรือสรรคบุรี,” ใน ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ, หน้า 22.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

เป็นศูนย์อำนาจย่อยก่อนที่จะกลายมาเป็นเมืองชั้นจัตวานั้น พระราชวังที่ประทับสันนิษฐานว่า ลักษณะทางกายภาพ ขนาด และที่ตั้ง คงจะเหมือนกับครั้งที่สมเด็จพระศรีราชาธิราชเสด็จมา ปกครอง และคงเป็นศูนย์อำนาจย่อยเช่นนี้จนถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 เนื่องจากหลักการและสาระการปกครองแบบลูกหลวงยังให้อำนาจแก่เจ้านายมีสิทธิ์ขาดในการครองเมืองอยู่ จนเมื่อมีการย้ายตัวเมืองจากเวียงค้ำเหนือขยับลงมาอยู่เวียงค้ำใต้ และร่นอาณาเขตเวียงลงในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแล้ว⁹² เมืองแพรกศรีราชาจึงเปลี่ยนฐานะจากเมืองลูกหลวงมาเป็นหัวเมืองชั้นใน ยังผลให้การส่งเจ้านายและการมาตั้งพระราชวังที่เมืองนี้ต้องยุติลง อย่างไรก็ตาม ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์เมืองแพรกศรีราชาที่ตั้งอยู่ติดกับเขตของแคว้นแคว้นสุโขทัยทางเหนือและสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 เมื่อพระองค์ประสบความสำเร็จในการเข้าแทรกแซงกิจการเมืองภายในของแคว้นสุโขทัย พร้อมทั้งส่งพระราชโอรสขึ้นมาปกครองเมืองแพรกศรีราชาและพิษณุโลก⁹³ เมืองแพรกศรีราชาฐานะเมืองลูกหลวงช่วงนี้น่าจะมีการปรับปรุงตัวเวียงให้มีความมั่นคงแข็งแรงมากขึ้น เหมือนอย่างเมืองสุพรรณบุรี เพื่อให้เมืองที่สำคัญในการส่งต่ออำนาจจากเมืองหลวงคอยคุ้มแคว้นสุโขทัยร่วมกับเมืองพิษณุโลก

ดังนั้นเมืองแพรกศรีราชาในช่วงแรกเป็นเมืองที่มีความสำคัญต่อแคว้นสุพรรณบุรีในฐานะเป็นเมืองฐานอำนาจคู่ที่พระมหากษัตริย์ส่งเจ้านายชั้นสูงออกมาตั้งพระราชวังทำการปกครองเพื่อรักษาฐานอำนาจที่เมืองเดิมไว้ ต่อมาเมืองแพรกศรีราชาถูกจัดอยู่ในฐานะเมืองลูกหลวงโดยการส่งพระราชโอรสมาปกครองเมืองนั้น พระราชวังที่เป็นศูนย์อำนาจย่อยก็ยังมีลักษณะเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง คงมีเพียงตัวเวียงเท่านั้นที่มีความมั่นคงแข็งแรง จนเมื่อเมืองแพรกศรีราชาถูกลดฐานะมาเป็นหัวเมืองชั้นใน การออกมาตั้งพระราชวังเป็นสถานที่ทำการปกครองจึงได้ยุติลง

ลักษณะของพระราชวังตามที่กล่าวมาคงปรากฏขึ้นในแคว้นอยุธยาและแคว้นสุพรรณบุรีสามารถสรุปได้ว่าพระราชวังของแต่ละแคว้นมีสถานะของความเป็นวังในเวียง โดยสถานที่ประทับและสถานที่จัดการบริหารการปกครองยังมีขนาดเล็ก อันสัมพันธ์กับอำนาจการปกครองที่ยังกระจายอยู่ตามศูนย์อำนาจต่าง ๆ โดยแคว้นอยุธยาและแคว้นสุพรรณบุรีต่างก็มีการจัดตั้งพระราชวังเป็นศูนย์อำนาจย่อยอยู่ที่ 2 เมืองคู่กัน ซึ่งพระราชวังที่ตั้งอยู่ที่เมืองอยุธยาและเมืองสุพรรณบุรีนี้ถือว่าเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองแคว้น และมีการตั้งพระราชสำนักเป็นศูนย์กลางอำนาจ

⁹² ศรีศักร วัลลิโภดม, “แพรกศรีราชาหรือสรรคบุรี,” ใน ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ, หน้า 22.

⁹³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 12.

ย่อยในเมืองที่เป็นฐานอำนาจของแต่ละแคว้นด้วยการตั้งเจ้านายชั้นสูงออกไปปกครอง ซึ่งรูปแบบและลักษณะของพระราชวังที่ตั้งอยู่ทั้ง 2 เมืองของแต่ละแคว้นมีความคล้ายคลึงกัน โดยเป็นพระราชวังที่สร้างด้วยเครื่องไม้ แบ่งพื้นที่เป็นสถานที่ประทับและที่บริหารจัดการแผ่นดินแยกออกจากกัน โดยพระราชวังทั้ง 2 เมืองภายในแต่ละแคว้นต่างก็มีเจ้านายทำการปกครองเป็นอิสระอยู่ภายในของแต่ละเมือง โดยลักษณะเมืองหรือเวียงเหล่านี้จะเป็นเครื่องป้องกันภัยจากภายนอกเป็นคูน้ำ คันดิน กำแพงระเนียดไม้ หรืออย่างใดอย่างหนึ่งล้อมพระราชวังที่อยู่อาศัยของชนชั้นปกครอง วัดและชุมชน ที่ตั้งอยู่ในเวียง พร้อมทั้งเป็นที่หลบภัยให้แก่ชุมชนที่ตั้งอยู่นอกเวียงด้วย โดยมีขนาดเวียงเล็กบ้างใหญ่บ้างตามลักษณะของพื้นที่ และหลังจากที่มีการตั้งระบบเมืองลูกหลวงโดยการส่งเจ้านายชั้นสูงขึ้นมากินเมือง พระราชวังในครั้งที่ยังมีเจ้านายชั้นสูงมาปกครองอยู่ที่เมืองฐานอำนาจก็ยังคงมีลักษณะเช่นเดิมอยู่ เพียงแต่มีการปรับปรุงตัวเวียงด้วยการสร้างความแข็งแรงและมั่นคงให้มากขึ้นเพื่อให้เป็นเมืองในการส่งต่ออำนาจจากเมืองหลวงคุมเมืองต่าง ๆ ในอาณาเขต

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 3

วังในกรุงของราชอาณาจักรอยุธยา ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 - พุทธศตวรรษที่ 24

การศึกษาในบทนี้จะเป็นการกล่าวถึงพัฒนาการของวังในกรุงของไทยผ่านกำเนิดและพัฒนาการของวังในกรุงแห่งราชอาณาจักรอยุธยาต่อจากวังในเวียง (ในบทที่ 2) โดยเริ่มตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24 (ระหว่าง พ.ศ. 1991-2352) ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่เมืองราชธานีอย่างกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์เป็นกรุงหรือรัฐรวมศูนย์อำนาจขนาดใหญ่ที่มีวังเป็นศูนย์กลางปกครองและเกิดวังประเภทต่าง ๆ อันมีพัฒนาการทั้งในด้านมิติทางกายภาพที่สลับซับซ้อน การจัดการบริหารภายในวังและคติความเชื่อที่สัมพันธ์กัน โดยแบ่งออกเป็นระยะเวลาที่สำคัญ 3 ช่วงเวลา ได้แก่ สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ - สมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 1991-2133) สมัยสมเด็จพระนเรศวร - สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2133-2310) และหลังราชอาณาจักรอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2310-2352) ซึ่งแต่ละช่วงสมัยดังกล่าวจะกล่าวถึงการเมืองการปกครองสมัยอยุธยา ธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ อันสัมพันธ์กับวังที่เป็นศูนย์กลางการปกครอง และวังประเภทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละระยะ โดยจะเริ่มกล่าวถึงการเมืองการปกครองที่สัมพันธ์กับการเกิดและลักษณะทางกายภาพของวังที่ควบคู่กันในแต่ละช่วงเวลา ก่อน ๆ ที่จะกล่าวถึงการบริหารจัดการภายในวังและคติความเชื่อ อันจะทำให้มองเห็นกำเนิดและพัฒนาการของวังที่เกิดขึ้นในแต่ละยุคสมัยเพื่อให้รับรู้และเข้าใจถึงรูปแบบและธรรมชาติของการเมืองการปกครองอยุธยา ธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ชัดเจนเป็นรูปธรรมขึ้น

3.1 ความหมายของ “กรุง”

คำว่า “กรุง” เป็นคำที่ใช้เน้นเรียกเมืองที่มีขนาดใหญ่ และเมืองที่เป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครองและการเมืองของราชอาณาจักร¹ โดยเฉพาะเมืองที่เป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองและการเมือง หลังสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา จัดได้ว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจเพียงแห่งเดียวในกลุ่มน้ำนี้ที่ปรากฏขึ้น ซึ่ง กรุง ตามนัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชธิบายว่า ผู้ใดมีอำนาจหรือเป็นเจ้าของพื้นที่น้ำตั้งแต่ปากน้ำไปจนถึงที่สุดแม่น้ำสายนั้น

¹ ศรีศักร วัลลิโภดม, นครหลวงไทย, หน้า 16 และศรีศักร วัลลิโภดม, “เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์,” ใน ก้นหาอดีตของเมืองโบราณ, หน้า 557.

โดยตลอดทั้งหมด ถือได้ว่าเป็นเจ้ากรุงและเรียกเมืองที่เจ้ากรุงประทับอยู่นั้นว่า กรุง²

อยุธยาได้เริ่มปรากฏฐานะความเป็นกรุงศรีอยุธยาขึ้นเมื่อสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงรวบรวมบ้านเมืองทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันตกและตะวันออกมารวมกันอยู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันออก โดยมีกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจเพียงแห่งเดียวในลุ่มแม่น้ำนี้ ซึ่งนั่นก็คือการรวมกลุ่มบ้านเมืองทั้ง 2 กลุ่มเข้าด้วยกัน โดยมีกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางแทนศูนย์กลางหรือเมืองหลักของกลุ่มบ้านเมืองเดิม จนถึงสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 หลังจากที่อยุธยาได้ขยายอาณาเขตและแผ่อำนาจขึ้นไปทางลุ่มน้ำตอนบน โดยเฉพาะหัวเมืองฝ่ายเหนือ และมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต่อมา อาจกล่าวได้ว่า อยุธยาอยู่ในฐานะความเป็นกรุงที่โดดเด่นและชัดเจนแตกต่างระหว่างบรรดาเมืองทั่วไป คือเป็นกรุงโดยสมบูรณ์ ในฐานะเมืองที่ยิ่งใหญ่และเป็นศูนย์กลางการปกครองของราชอาณาจักรที่เกิดขึ้น จึงมีการนำคำเรียกเมืองที่ยิ่งใหญ่และเป็นศูนย์กลางในลุ่มแม่น้ำนี้เพียงแห่งเดียวว่า กรุงศรีอยุธยา ขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ³ ซึ่งการเป็นกรุงที่เกิดขึ้นในระบอบนี้จึงทำให้อยุธยามีสถานะเป็นเมืองที่เหนือ

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า คำว่า กรุง นั้นมาจากคำในภาษามอญ ว่า เกร็ง (เสียงสั้น) มีความหมายว่า แม่น้ำลำคลอง เช่นเดียวกับสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า กรุง มาจากคำในภาษาจีนว่า เกียง มีความหมายว่า แม่น้ำ หรือลุ่มน้ำเช่นกัน ส่วนคำว่า กรุง ในภาษาขอม มี 2 ความหมาย คือ ถ้าเป็นคำกริยา หมายถึง ครอบ รักรักษาป้องกัน และถ้าเป็นคำนามหมายถึง นครหรือราชธานี. ลักษณะไทย เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525), หน้า 282, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เล่ม 6 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 68. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3, หน้า 17.

³ ศรีศักร วัลลิโภดม, นครหลวงไทย, หน้า 16. กรุงศรีอยุธยาในสมัยอยุธยาตอนต้นจนถึงสมัยสมเด็จพระนเรศวร เรียกนามพระนครว่า กรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏในลิลิตยวนพ่ายว่า “กรุงพระนครอยุธยา”, จารึกพระธาตุนครศรีสองรักว่า “กรุงศรีอยุธยา”, จารึกลานทองวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สุพรรณบุรีว่า “โยชมราชปรโมรุ” และจารึกลานทองวัดสองควบว่า “สุริโยทยา” (ศรีอยุธยา) ชื่อพระนครกรุงศรีอยุธยานี้ เป็นชื่อตั้งเลียนแบบเมืองหลวงของวงศ์พระรามในมหากาพย์รามายณะเพื่อให้สัมพันธ์กับพระนามของกษัตริย์ที่ครอบครองกรุงแห่งนี้ ซึ่งดำรงสถานะเป็นพระรามธิบดี ชื่อพระนครนี้ได้ใช้เรื่อยมาจนถึงสมัยสมเด็จพระนเรศวร จึงได้เปลี่ยนชื่อเรียกพระนครใหม่ว่า กรุงศรีอยุธยา ที่หมายถึงไม่อาจครอบได้ ภายหลังได้รับชัยชนะในสงครามยุทธหัตถี อย่างไรก็ตามในวิทยานิพนธ์เล่มนี้จะใช้ชื่อเรียกพระนครนี้ว่ากรุงศรีอยุธยาหรืออยุธยาบ้าง เพื่อสะดวกและ

กว่าเมืองทั่ว ๆ ไป คือ กรุงศรีอยุธยาในฐานะเป็นจักรวรรดิ และผู้ปกครองกรุงในฐานะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ⁴ ดังปรากฏเรียกอยุธยาในฐานะที่เป็นเมืองศูนย์กลางว่า กรุงศรีอยุธยาที่สัมพันธ์กับฐานะของพระมหากษัตริย์ที่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ครอบครองกรุงว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ซึ่งจากลักษณะที่กรุงมีฐานะเป็นศูนย์กลางของจักรวรรดิ และผู้ครองกรุงมีฐานะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ดังจะเห็นได้จากเจ้านายพระองค์ใดที่ต่างมุ่งหวังความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิโดยครอบครองจักรวรรดิแห่งอาณาจักรลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างก็มักจะเข้าชิงเอากรุงศรีอยุธยาไว้ในอำนาจให้ได้ ดังปรากฏพระมหากษัตริย์นับแต่รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชเป็นต้นไปต่างมุ่งเพื่อครอบครองกรุงศรี-อยุธยาได้แย่งชิงอำนาจทางการเมืองภายในพระนครแทนการยกกำลังจากเมืองอิสระที่เป็นเมืองฐานอำนาจเดิมอย่างแต่ก่อน⁵ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจของอาณาจักรที่สำคัญเพียงแห่งเดียว และมีสถานะอยู่เหนือกว่าเมืองทั้งหลาย

เมื่ออยุธยาได้กลายมาเป็นเมืองศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองเพียงแห่งเดียวที่สำคัญของอาณาจักร และมีสถานะอยู่เหนือกว่าเมืองทั้งหลาย จึงมีการนำคำว่า กรุง นำหน้าชื่อเมือง เพื่อให้บ่งบอกถึงลักษณะความสำคัญและฐานะที่แตกต่างจากเมืองทั่ว ๆ ไป กล่าวคือ คำว่า กรุง ได้ถูกนำไปใช้ในเอกสารทั่วไปทั้งในกฎหมาย วรรณคดี หนังสือสัญญา และพระราชพงศาวดาร ดังต่อไปนี้ กฎหมายพระไอยการกบฏศึก ได้ใช้คำว่า กรุงศรีอยุธยา เป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรอันมีเมืองต่าง ๆ อยู่ใต้อำนาจว่า “...เจ้าเมืองทั้งหลายอันอยู่ในพระราชเสมาอาณาเขต เปนข้าพระเจ้าอยู่หัวในแคว้นแคว้นอันขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยา เมืองใหญ่น้อย ให้เจ้าเมือง ... รักษาเมืองท่าน อย่าให้เกิดอุบัต”⁶ วรรณคดีเรื่องลิลิตยวนพ่าย ได้ใช้คำว่า กรุง แสดงให้เห็นว่า กรุงศรีอยุธยาเป็นพระนครที่ยิ่งใหญ่ ความว่า “แถลงปางเทนครศรีหรือ ยังกรุง พระนครอโยธยา ยิ่งฟ้า”⁷ หนังสือสัญญาไทย-

ง่ายต่อความเข้าใจ. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช 400 ปีของการครองราชย์, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, 2540), หน้า 103, 105-106.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 6, หน้า 102.

⁵ ปิยะธน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 4.

⁶ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 127-128.

⁷ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, ยวนพ่ายโคลงดั้น (พระนคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2513), หน้า

ฝรั่งเศส ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ มีข้อสังเกตว่าในหนังสือสัญญาทั้ง 2 ฝ่ายจะใช้คำว่า กรุง เรียกขกย่องเฉพาะเมืองที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะอันยิ่งใหญ่ และมีพระบรมเดชานุภาพโดยครอบครองเมืองที่ใหญ่โตเสมอกันทั้ง 2 ฝ่าย โดยเรียกอยุธยาว่า “ฝ่ายสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้ากรุงศรีอยุธยาผู้ใหญ่” เมื่อเทียบกับ “ฝ่ายสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้ากรุงฝรั่งเศสผู้ใหญ่”⁸ ในทางตรงกันข้ามถ้าเมืองใดมีสถานะความเป็นเมืองที่ยิ่งใหญ่น้อยกว่า และมีพระมหากษัตริย์หย่อนพระบรมเดชานุภาพเป็นรองพระมหากษัตริย์อยุธยา จะไม่ใช่คำว่า กรุง กับบ้านเมืองนั้น แต่จะเรียกเมืองแทน ดังปรากฏในจารึกพระเจดีย์ศรีสองรักษ์ที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระไชยเชษฐาธิราช โดยแสดงความยิ่งใหญ่ของกรุงศรีอยุธยาที่อยู่เหนือเมืองศรีสัตตนาคนหุตที่ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเรียกฐานะของพระมหากษัตริย์อันสัมพันธ์กับเมืองว่า “มหาจักรวรรดิถาวรราชาธิราช ตนเป็นอาชญาในเมืองกรุงศรี อโยชัยมหาดิลกนพรัตนบุรีมหานครบรรณราชธานีบุรีเลิงรม” เมื่อเทียบกับเมืองล้านช้างว่า “พระยาธรรมิกราช เป็นอาชญาในเมืองจันทบุรีศรีสัตตนาคนหุต มหานครบรรณราชธานี”⁹

ลักษณะการเน้นความสำคัญของกรุงที่เป็นเมืองสำคัญอันยิ่งใหญ่ และเป็นศูนย์กลางการปกครองอาณาจักรอันสัมพันธ์กับฐานะผู้ปกครอง ยังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข 2/ก 104 ได้สะท้อนให้เห็นความสำคัญของเมืองที่มีฐานะความสำคัญในระดับกรุงว่า เมื่อครั้งที่พระนครอินทร์ราชโอรสในสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงไปปกครองพระนครหลวงแห่งราชอาณาจักรกัมพูชาเสด็จสวรรคตแล้วนั้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 มีพระราชดำริจะทรงตั้ง “อำมาตย์มนตรี” ไปปกครองแทน แต่ “ท้าวพระยาพลุฒยามาตย์” ไม่เห็นชอบด้วยเพราะเหตุผลที่ว่า “พระนครหลวงไซร์เป็นกรุงราชธานีใหญ่หลวงไซร์เมืองเล็กเมืองน้อย...จะให้อำมาตย์มนตรีไปกินมิกวร” สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 จึงทรงส่งพระราชโอรสคือพระยาแพรกไปปกครองแทนพระนครอินทร์¹⁰ เช่นเดียวกับตัวอย่างต่อไปนี้ที่สะท้อนให้เห็นแนวความคิดความสำคัญของกรุงในฐานะที่เป็นเมืองที่มีฐานะสูงกว่าเมืองปกติสามัญอื่น ๆ ทั้งยังเป็นศูนย์กลางสำคัญของอาณาจักร เช่น พระราชพงศาวดารสังเขปในประวัติกรุงเก่าของพระยาโบราณราชธานินทร์กล่าวว่า ก่อนที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จะสถาปนาสร้างพระนครขึ้นที่หนองโสนนั้น อยุธยามิใช่

⁸ ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1 (พระนคร: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510), หน้า 12.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1.

¹⁰ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกหมายเลข 2/ก104,” ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์, หน้า 188.

เป็นเมืองหลวงแห่งแรก แต่โดยก่อนหน้านี้นี้ศักราช 300 ปีขึ้นไป เคยมีเมืองหลวงของประเทศสยาม มาก่อนแล้วคือ กรุงศรีอยุธยา ต่อมาได้เสื่อมถอยและถูกเมืองอื่นเข้าครอบครองจนกลายเป็นเมือง เรียกว่า เมืองเสนาราชนคร ผู้แต่งได้สรุปความเห็นเกี่ยวกับสภาวะการที่กรุงศรีอยุธยากลายมาเป็น เมืองเสนาราชนครว่า เพราะ “กรุงศรีอยุธยาเสื่อมถอยลง เมืองอื่นมีอำนาจเข้มแข็งก็ปกแผ่ลงมาได้ ไปเป็นเมืองขึ้น จึงได้ลดจากกรุงมาเป็นเมืองไป”¹¹

คำว่า กรุง ที่มีความหมายเรียกเมืองที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของเมืองใหญ่ โดยก่อน หน้าอยุธยาจะกลายเป็นเมืองที่ยิ่งใหญ่ และเป็นศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นก็ได้มีการใช้คำว่า กรุง เรียกเมืองที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของแต่ละ รัฐที่เป็นเมืองใหญ่มาก่อนหน้ากรุงศรีอยุธยา เช่น กรุงสุโขทัย กรุงศรีธรรมมาโศก โดยเฉพาะพระเจ้า ศรีธรรมมาโศกราช ผู้ปกครองกรุงศรีธรรมมาโศก ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ และศูนย์กลางของ นครศรีธรรมราชที่มีอาณาเขตปกครองเมือง 12 นครในรัฐของตน¹² ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าก่อนที่ อยุธยาจะวิวัฒนาการปกครองที่มีอำนาจรวมศูนย์ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้น ดิน แดนอิสระที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคทางใต้ต่างก็เป็นกลุ่มเมืองอิสระที่มีเมืองต่าง ๆ อยู่ในอาณาเขต และเป็น ศูนย์กลางปกครองคือ กรุง ที่มีฐานะและความสำคัญทั้งความเป็นศูนย์กลางทางการเมือง และ สถานะของเจ้าผู้ปกครองที่อยู่ศูนย์กลางโดยมีสถานะเหนือเจ้าเมืองต่าง ๆ ทั้งหลายในอาณาจักร

กรุง เป็นคำที่ใช้แสดงระดับและความสำคัญของเมืองที่สูงกว่าคำว่า นคร และ เมือง ดังที่มี ผู้แสดงความเห็นโดยพิจารณาจากลักษณะทางกายภาพและทางการเมืองว่า กรุง คือ เมืองที่เป็น ศูนย์กลางทางการเมืองปกครองที่มีขนาดใหญ่โตและสำคัญกว่า นคร เทียบได้กับคำว่า “พระนคร” หรือ “ราชธานี” ส่วนคำว่า นคร มักเน้นเรียกเมืองที่มีขนาดใหญ่และเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองทาง ศาสนาและวัฒนธรรม เช่น นครศรีธรรมราช นครชุม สระหลวง สองแคว เป็นต้น และคำว่า เมือง เป็นคำที่ระบุว่าเป็นเมืองเท่านั้นมักใช้ต่อท้ายชื่อเมือง เช่น สุพรรณบุรี ลพบุรี ซึ่งมีได้เน้น ทางด้านกายภาพต่างกับคำว่า นคร และกรุง¹³

¹¹ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63, พิมพ์ครั้งที่ 4 (พระนคร: โรงพิมพ์การ ศาสนา, 2514), หน้า 17.

¹² ชิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมืองระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณ ในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 113.

¹³ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์,” ใน ค้นหาอดีตของ เมืองโบราณ, หน้า 557-558 และ นครหลวงของไทย, หน้า 15-16.

คำว่า “กรุง นคร เมือง” นี้ ได้แสดงให้เห็นถึงการวิวัฒนาการของการสร้างบ้านแปงเมืองที่ก้าวขึ้นมาเป็นอาณาจักรว่า เมื่ออยุธยายังไม่เกิดเอกภาพทางการเมืองเป็นหนึ่งเดียวในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้น สถานะของอยุธยาจึงเป็นเมือง ๆ หนึ่งของแคว้นซึ่งมีเวียงเป็นที่ทำการปกครอง และมีเมืองต่าง ๆ ปกครองอยู่ภายในอาณาเขตเป็นอิสระ จนถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อยุธยาจึงได้พยายามเป็นศูนย์กลางทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่มีเมืองต่าง ๆ ขอมรับในอำนาจและอิทธิพลของอยุธยาในฐานะเป็นศูนย์กลาง อยุธยาจึงก้าวขึ้นมาเป็น “กรุงพระนครศรีอยุธยา หรือ กรุงศรีอยุธยา” ที่เป็นเมืองอันยิ่งใหญ่ และเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของอาณาจักร โดยมีเมืองต่าง ๆ อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของศูนย์กลางใหญ่ อันมีพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครอง ที่เป็นผลมาจากการสร้างอำนาจรวมศูนย์ขึ้นที่เมืองราชธานีซึ่งก่อนหน้าที่อยุธยาจะวิวัฒนามาสู่ขั้นนี้ บ้านเมืองที่เคยเป็นรัฐอิสระมาก่อนก็ได้ยกฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองของแต่ละรัฐเป็นกรุงเช่นเดียวกัน และเมื่ออยุธยามีฐานะเป็นเมืองกรุงของอาณาจักรด้วยการรวมแคว้นใหญ่น้อยเป็นหนึ่งเดียวกัน บรรดาเมืองกรุงของรัฐอิสระเดิมจึงค่อยถูกผนวกรวมจนกลายมาเป็นหัวเมืองที่อยู่ภายใต้ขอบเขตพิสัยมาของกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา

3.2 วงในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ - สมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 1991-2133)

หลังจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เสด็จเข้ามาสถาปนาความเป็นใหญ่และทรงรวมกลุ่มบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้เป็นผลสำเร็จ และทรงจัดระบบการปกครองอาณาเขตโดยลดฐานะเมืองอิสระต่าง ๆ มาเป็นเมืองลูกหลวงทั้งในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและในหัวเมืองฝ่ายเหนือ อันเป็นผลทำให้อยุธยาได้เข้าครอบครองพื้นที่ และมีอำนาจเหนือเมืองต่าง ๆ มากขึ้น โดยอาศัยระบบเมืองลูกหลวงเป็นกลไกในการส่งต่ออำนาจและควบคุมเมืองในอาณาเขต จึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ที่เริ่มต้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ได้ทรงรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง โดยแบ่งแยกกิจการเป็นฝ่ายทหารกับฝ่ายพลเรือน และจัดระดับความสำคัญของหัวเมืองที่อยู่ถัดออกไปเป็นเมืองเอก โท ศรี โดยส่วนกลางจะตั้งเจ้านายและเจ้าเมืองไปปกครอง กล่าวได้ว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจที่สำคัญแห่งเดียวในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่สามารถสร้างศูนย์กลางคืออยุธยาให้เป็น “กรุง ได้อย่างมั่นคง ซึ่งการเมืองการปกครองในช่วงเวลาที่เริ่ม พ.ศ. 1991 เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถขึ้นครองราชย์และจัดให้มีการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ซึ่งในระยะเวลานี้ได้มีการใช้ระบบเมืองลูกหลวงปกครองอาณาเขตเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางที่ใช้ดำเนินเรื่อยมาจนถึงในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา จึงได้ทรงยกเลิกการส่งเจ้านายปกครองอาณาเขตแบบเมืองลูกหลวง

3.2.1 การเมืองการปกครอง

ลักษณะการเมืองการปกครองระหว่าง พ.ศ. 1991-2077 อาจกล่าวได้ว่าเป็นไปในลักษณะการปกครองอาณาเขตที่ใช้ระบบเมืองลูกหลวงกับการจัดระดับชั้นของหัวเมือง โดยเฉพาะการให้อำนาจการปกครองแก่เจ้านายที่ใกล้ชิดออกไปปกครองเมืองเหมือนตอนต้นอยุธยา¹⁴ มากกว่าการเข้าใจที่ว่า การปฏิรูปการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทรงยกเลิกการปกครองส่วนภูมิภาคด้วยการงดส่งเจ้านายออกไปปกครองเมืองลูกหลวง และกำหนดให้เจ้านายที่เคยปกครองเมืองเหล่านี้ อยู่ภายในราชธานี โดยลดฐานะเมืองลูกหลวงมาจัดแบ่งเป็นหัวเมืองชั้นเอก โท ตรี ที่แต่งตั้งขุนนางจากส่วนกลางไปปกครอง แทนการไว้ใจแบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติ¹⁵ ซึ่งเป็นที่แน่ชัดว่าระบบเมืองลูกหลวงที่ส่วนกลางส่งเจ้านายออกไปปกครองเมืองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยังคงมีอยู่ เพราะมีชื่อเมืองลูกหลวงในระบบราชการอยุธยากำหนดไว้ในกฎหมายเทียรบาล ซึ่งเป็นกฎหมายที่ได้ตราขึ้นในสมัยของพระองค์¹⁶ และมีหลักฐานกล่าวว่าหลังสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยังมีการส่งเจ้านายออกไปปกครองเมืองอยู่ โดยเฉพาะเมืองพิษณุโลก

การปฏิรูปการปกครองที่เกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 20 นั้น มีต้นเค้าเริ่มมาจากเมื่อสมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงประสบความสำเร็จในการรวบรวมกลุ่มบ้านเมืองแคว้นสุพรรณบุรีเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเกิดเป็นเอกภาพขึ้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยได้ลดฐานะกลุ่มบ้านเมืองในแคว้นสุพรรณบุรี เช่น เมืองสุพรรณบุรี เมืองแพรกศรีราชา มาเป็นเมืองลูกหลวง ประกอบกับอยุธยาในช่วงเวลานี้เป็นต้นไปได้ขยายอาณาเขตการปกครองออกไปครอบคลุมได้หัวเมืองต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง อาทิ ดินแดนทางเหนือของแคว้นสุโขทัย สมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงขยายอำนาจในหัวเมืองเหนือด้วยการแต่งตั้งเจ้าสามพระยาพระราชโอรสปกครองเมืองพิษณุโลก ถึงแม้ในสมัยต่อมาจะมีหลักฐานระบุว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงแต่งตั้งพระมหาธรรมราชาธิราชที่ 5 (บาลเมือง) เจ้านายในราชวงศ์พระร่วงปกครองเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองพระยามหานคร โดยที่อยุธยาไม่ได้แต่งตั้งเจ้านายและขุนนางออกไปปกครอง¹⁷ แต่ก็ได้สะท้อนให้เห็นว่าอยุธยามี

¹⁴ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 86.

¹⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เมืองลูกหลวงกับการปกครองไทยโบราณ,” วารสารธรรมศาสตร์ 4: 86.

¹⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 705.

¹⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกหมายเลข 2/ก104,” ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์, หน้า 175-176. ก่อนหน้าสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราชนั้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ทรงเคยยกทัพโจมตีหัวเมืองเหนือของสุโขทัยถึง 5 ครั้ง ในระหว่าง พ.ศ. 1914-1921 ดู “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 5-6.

อำนาจในหัวเมืองเหนือในการแต่งตั้งผู้ปกครองที่เป็นจุดเริ่มต้นในการรวมหัวเมืองเหนือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาได้ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต่อมา

หลังจากรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครั้นตั้งแต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ลงมาถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงขยายอำนาจทางการทหารเพื่อครอบครองอาณาเขตอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทางตะวันออก ทรงตีเมืองพระนครหลวงของกัมพูชาได้ใน พ.ศ. 1974 และทรงส่งพระราชโอรสคือพระนครอินทร์ และเจ้าพระยาแพรกไปปกครองเมืองพระนครหลวงตามลำดับ¹⁸ ทางตะวันออกเฉียงเหนือทรงได้เมืองพิมาย พนมรุ้ง กับเมืองบริวารไว้¹⁹ ทางตะวันตกในหัวเมืองเมืองมอญทรงได้เมืองตยทอง²⁰ ทางเหนือทรงได้เมืองไตรตรึงส์²¹ และในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทางใต้ทรงได้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราช เพราะพระราชพงศาวดารระบุว่า พ.ศ. 1998 พระองค์ทรงยกทัพไปตีเมืองมะละกา ฉะนั้นการที่อยุธยาสามารถขยายอำนาจทางการเมืองและการทหารลงไปถึงเมืองมะละกาได้ ย่อมแสดงว่าเมืองนครศรีธรรมราชอันเป็นเมืองศูนย์กลางที่คุมเมืองต่าง ๆ ในแหลมมลายูเป็นหัวเมืองที่ยอมรับในอำนาจของอยุธยา²²

นับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นไป จะเห็นได้ว่าอยุธยาเริ่มก่อรูปขึ้นเป็นรัฐอาณาจักร เริ่มจากการรวมตัวระหว่างสุพรรณบุรีกับอยุธยาเป็นหนึ่งเดียวกันบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างแห่งนี้ และตามมาด้วยการขยายอำนาจทางการเมืองและการทหารออกไปทุกทิศทุกทางลักษณะเช่นนี้เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าอยุธยามีการเจริญเติบโตและรุ่งเรืองในขั้นเป็นเมืองกรุงแบบราชอาณาจักรสมบูรณ์แบบ เนื่องจากว่าการแผ่ขยายอำนาจและอาณาเขตของอยุธยาอย่างต่อเนื่อง

¹⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกหมายเลข 2/ก104,” ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์, หน้า 188-189. อยุธยาเคยประสบชัยชนะตีได้เมืองพระนครหลวงของกัมพูชามาแล้วในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 กับสมัยสมเด็จพระรามาเสว (ครั้งที่ 2) ดู “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 2-3, 10.

¹⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกหมายเลข 2/ก104,” ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์, หน้า 174.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 202.

²² สุเนตร ชุตินธรานนท์, “ลักษณะเฉพาะของเมืองนครศรีธรรมราชศึกษาจาก The Suma Oriental ของ Tomé Pires,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 3 ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชจากภาษาและวรรณกรรม (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2528), หน้า 202.

ในช่วงเวลานี้ ได้ทำให้อยุธยาเข้าครอบครองพื้นที่อย่างกว้างขวางและมีอำนาจเหนือเมืองสำคัญต่าง ๆ มากขึ้น รวมทั้งยังได้ทรัพยากรด้านกำลังคนมาเป็นแรงงานจากการกวาดต้อนเป็นจำนวนมาก อย่างเมื่อ พ.ศ. 1973 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงกวาดต้อนเชลยชาวเชียงใหม่ได้ถึง 120,000 คน²³ การได้พื้นที่และประชากรเป็นจำนวนมากจากการขยายตัวของอยุธยาที่มีอยู่ตลอดเวลาในช่วงนี้ เมื่อตกมาถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงต้องมีการจัดการปกครองส่วนกลางที่ขยายตัวอย่างเต็มที่ให้สัมพันธ์กับการขยายอำนาจทางการเมืองและการทหารของอยุธยา ซึ่งในจังหวัดนี้เอง ที่ระบบเมืองลูกหลวงเดิมได้ถูกจัดอย่างเป็นทางการ

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงนำระบบเมืองลูกหลวงที่เคยใช้มาแต่เดิมเข้ามาจัดระดับความลดหลั่นของเมืองและกำหนดอย่างเป็นทางการ เนื่องจากอยุธยา นับตั้งแต่สมเด็จพระนครินทรราชาธิราชมาถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้พัฒนาโครงสร้างทางการเมืองแบบรัฐอาณาจักร โดยเมืองหลวงได้เข้าไปมีอำนาจและครอบงำระบบราชการและกำลังคนเหนือเมืองต่าง ๆ มากขึ้น จึงเป็นเหตุให้การปกครองภายในราชอาณาจักรระยะนี้ยังคงใช้ระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงที่พระมหากษัตริย์จากส่วนกลางทรงกระจายพระราชอำนาจให้อยู่ในสายขั้วตติยวงศ์เดียวกันออกไปปกครอง

ระบบเมืองลูกหลวงที่ส่วนกลางให้ความสำคัญและมีกำหนดไว้อย่างเป็นทางการในกฎหมายตราเป็นดัชนีชี้วัดได้ว่าอยุธยาได้เจริญเติบโตในฐานะรัฐอาณาจักร ที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้ระบบนี้เป็นเครื่องมือในการส่งต่ออำนาจจากส่วนกลางออกไปครอบคลุมหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลภายในอาณาเขต ดังที่ธิดา สาระยา กล่าวไว้ว่า

การสร้างสถาบันเมืองลูกหลวงขึ้น แสดงให้เห็นว่าอำนาจของเมืองศูนย์กลางแผ่ไปไม่สมบูรณ์จึงมีความพยายามที่จะสร้างเมืองรองให้อยู่ในฐานะเมืองรับส่งต่ออำนาจจากเมืองเดิมให้กระจายไปทั่วเขตแคว้น เมืองลูกหลวงจึงเป็นสถาบันเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าว และเป็นกลไกทางการเมืองระบบเครือญาติที่ได้รับการปรับให้เข้ากับเงื่อนไขอย่างใหม่ คือ การรวมตัวของเมืองเป็นรัฐ การเกิดของเมืองลูกจึงเป็นเครื่องบ่งชี้การขยายอำนาจทางการเมืองของรัฐ...²⁴

²³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 15.

²⁴ ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมืองระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณ ในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 123.

ดังนั้นระบบเมืองลูกหลวงที่ขยายเขตการปกครองถัดจากพระราชธานีออกไป จึงเป็นระบบที่สืบต่ออำนาจทางการเมืองของฝ่ายพระมหากษัตริย์ที่มีอำนาจอยู่ในเมืองหลวงให้หัวเมืองต่าง ๆ ในอาณาเขตได้รับรู้ด้วยการส่งเชื้อสายในหมู่ลูกหลวงไปปกครอง ในฐานะเป็นผู้แทนองค์พระมหากษัตริย์ที่ได้รับสืบทอดอำนาจมาจากเมืองหลวง เมืองลูกหลวงจึงมิได้เป็นเมืองมีอำนาจอิสระ หากเป็นเมืองที่มีฐานะเป็นเมืองรองจากเมืองหลวงที่อยู่ภายในอาณาเขต และเป็นเมืองฐานอำนาจของผู้ที่จะสืบเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไปในอนาคต²⁵ เช่น พิษณุโลกเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยา และเป็นฐานอำนาจเดิมของพระเจ้าสุริยวงศา (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) พระอาทิตย์วงศ์ (สมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร) และ พระชัยราชา (สมเด็จพระชัยราชาธิราช) ก่อนที่จะเสด็จเข้ามาเสวยราชย์ที่อยุธยา²⁶

เมืองลูกหลวงที่ระบุไว้ในกฎหมายเทียรบาลมาตรา 8 จำนวน 5 เมืองนั้น แบ่งได้เป็นเมืองที่ตั้งบนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา คือ เมืองสิงหนบุรี และเมืองลพบุรี กับเมืองที่ตั้งอยู่ทางตอนเหนือในอาณาเขตของสุโขทัย ได้แก่ เมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก (ศรีสัชชนาลัย) และเมืองกำแพงเพชร โดยเฉพาะ 3 เมืองหลังนี้ก่อนหน้าสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ยังมีเจ้านายเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงปกครองในฐานะเมืองประเทศราชของอยุธยาอยู่²⁷ ซึ่งปรากฏในกฎหมายเทียรบาลมาตรา 2 ว่า เมืองพิษณุโลก เมืองศรีสัชชนาลัย เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เคยเป็นเมืองที่ได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาต่ออยุธยา²⁸ ฉะนั้นเมืองลูกหลวงที่ระบุไว้ในกฎหมายเทียรบาลที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้แสดงให้เห็นว่าอยุธยาได้ควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือได้อย่างมั่นคงแล้ว จึงมีการกำหนดและระบุไว้ในกฎหมายว่า หัวเมืองเหนือทั้ง 3 เมืองมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงเช่นเดียวกับเมืองบนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีก 2 เมือง

การตั้งระบบเมืองลูกหลวงเพื่อส่งต่ออำนาจทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ที่เมืองหลวง โดยให้เหล่าบรรดาเชื้อสายออกไปปกครองและควบคุมเมืองในอาณาเขตที่ขยายกว้างออกไปถึงดินแดนอาณาเขตของสุโขทัยเดิมนั้น เห็นได้ว่าในช่วงนี้เมืองหลวงได้ขยายอำนาจได้หัวเมืองมาก จึงต้องขยายการปกครองอาณาเขตเพิ่มมากขึ้น โดยการนำเอาระบบเมืองลูกหลวงมาเป็นกลไกที่พระมหากษัตริย์อาศัยอำนาจของเจ้าเมืองลูกหลวงมาปกครองและควบคุมหัวเมืองที่อยู่ปลายแดน

²⁵ ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมืองระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 125.

²⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 527.

²⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกหมายเลข 2/ก104,” ใน ความขอกย้อนของประวัติศาสตร์, หน้า 197.

²⁸ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 70.

เจ้าเมืองลูกหลวงในฐานะที่เป็นเจ้านายชั้นสูง โดยได้รับการแต่งตั้งและออกมาทำการบริหารปกครองอยู่ที่เมืองลูกหลวงนี้ได้ทำให้เกิด “วัง” ของเจ้านายที่มาครองเมืองลูกหลวง วังของเจ้าเมืองลูกหลวง และรวมถึงวังของเจ้าเมืองหลานหลวง ได้กลายมาเป็นพระราชสำนักย่อยหรือศูนย์ย่อยทางการเมืองและวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับส่วนกลางคืออยุธยาในฐานะที่เป็นศูนย์กลางใหญ่ในการแต่งตั้งและให้อำนาจแก่เจ้านายออกมาปกครอง การปกครองภายในเมืองลูกหลวงอันมีวังเป็นสถานที่ประทับและเป็นศูนย์อำนาจย่อยจากส่วนกลางของบรรดาเจ้าเมืองลูกหลวงได้จำลองหรือเอาแบบการจัดการบริหารของส่วนกลางไปใช้ในการจัดบริหารราชการของแต่ละเมือง²⁹ กล่าวคือ การปกครองอาณาเขตชั้นที่สองหรือบริเวณที่เป็นเขตปกครองของเมืองลูกหลวง จะเอาบรรดาเมืองที่เป็นเมืองลูกหลวงเป็นเขตการปกครอง ซึ่งประกอบด้วย เมืองลูกหลวง และพระราชสำนักหรือวังเป็นศูนย์อำนาจย่อยปกครองเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่กับเมืองลูกหลวง โดยพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสของพระองค์ไปปกครอง ซึ่งในทางปฏิบัติเจ้าเมืองลูกหลวงเหล่านี้มีสิทธิ์ในการจัดตั้งผู้คนของตนในการบริหารปกครองเมือง เช่น การแต่งตั้งขุนนาง พนักงานกรมการได้ตามชอบใจ หรือมีสิทธิ์จัดเก็บภาษีอากร ส่วย หรือเรียกเกณฑ์แรงงานได้ตามสมควรภายในอาณาเขตของตน ฉะนั้นจึงดูเหมือนว่าเมืองลูกหลวงแต่ละเมืองล้วนแล้วแต่เป็นเมืองอิสระ เป็นฐานกำลังทางเศรษฐกิจและกำลังคนของเจ้านายที่มาปกครอง แต่ในความเป็นจริง เมืองลูกหลวงและรวมทั้งเมืองหลานหลวงไม่ได้เป็นเมืองที่มีอำนาจอิสระเหมือนดังแต่ก่อน โดยเฉพาะเมืองลูกหลวงสมัยครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 แม้โดยทางปฏิบัติเจ้าเมืองลูกหลวงจะมีอำนาจมาก แต่เมืองลูกหลวงและเมืองหลานหลวงในสมัยนี้เป็นเมืองที่ถูกจัดเข้าระบบความลดหลั่นของเมืองที่ส่วนกลาง ดังปรากฏในกฎหมายเทียรบาลระบุงการจตุลัดบพระอิสริยยศและฐานานุศักดิ์ของลูกหลวงและหลานหลวงให้ลดหลั่นกัน (ดังจะกล่าวต่อไป) ที่แสดงให้เห็นว่าส่วนกลางได้เข้าไปจัดระบบโดยการดึงอำนาจเข้าสู่ราชธานี โดยเฉพาะเมืองลูกหลวงให้มีฐานะเป็นรองจากเมืองหลวง

ดังนั้น นับแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจนถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นไป อยุธยาถือได้ว่ายกฐานะเป็น กรุง ของราชอาณาจักรได้อย่างมั่นคง คืออยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองที่เข้าครอบครองเมืองต่าง ๆ ให้อยู่ภายใต้การปกครองของอยุธยา ด้วยการขยายดินแดนปฏิรูปการปกครอง และจัดส่งเจ้านายที่สัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์จากส่วนกลางออกไปปกครองเมือง การจัดรูปแบบอำนาจการปกครองในช่วงนี้มีการตราทำเนียบศักดินาใช้ครอบงำระบบราชการที่ขยายออกไปด้วยการพยายามกลืนระบบราชการย่อย เช่น บริเวณเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บนลุ่มแม่น้ำ

²⁹ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 126.

เจ้าพระยา และห่างไกลออกไปได้ขยายอำนาจการปกครองของราชธานีเพื่อควบคุมอาณาจักรได้มากขึ้น ด้วยการให้ระบบเมืองลูกหลวงเป็นตัวแทนในการส่งต่ออำนาจจากส่วนกลางเพื่อสร้างความเข้มแข็งและมั่นคงให้กับราชอาณาจักร โดยเฉพาะเมืองลูกหลวงนั้นมิใช่เป็นเมืองอิสระแต่เป็นเมืองรองต่อจากเมืองหลวงที่ถูกจัดเข้าระบบการปกครองของส่วนกลาง ลักษณะการปกครองราชอาณาจักรที่แบ่งเป็นราชธานี วรราชธานี และเมืองลูกหลวง จึงเป็นรูปแบบการปกครองที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับภายใต้ระบบใหญ่ของกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะเมืองพิษณุโลกที่มีหลักฐานระบุว่ามีการส่งออกมาปกครองโดยตลอดจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา

พิษณุโลกได้เริ่มฐานะเป็นเมืองลูกหลวงเนื่องจากมีหลักฐานระบุไว้อย่างแน่ชัดว่า พระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา คือ สมเด็จพระนครินทรราชาธิราชได้ทรงส่งเจ้าสามพระยาพระราชโอรสที่มีพระราชมารดาเป็นเจ้านายในราชวงศ์พระร่วงมาปกครองเมืองพิษณุโลกเป็นพระองค์แรก เมื่อพ.ศ. 1962 เจ้าสามพระยาทรงปกครองเมืองพิษณุโลกเป็นเวลา 5 ปี เมื่อสมเด็จพระนครินทรราชาธิราชเสด็จสวรรคต ในปี พ.ศ. 1967 จึงได้เสด็จลงมาเสวยราชย์สมบัติและปกครองอยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ในรัชกาลนี้ปรากฏว่าถึงแม้ทางอยุธยาไม่ได้ส่งสมเด็จพระรามศวรพระราชโอรสในสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก³⁰ แต่ในรัชกาลต่อมาคือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงใช้เมืองพิษณุโลกรวมหัวเมืองเหนือได้สำเร็จ

ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นสมัยที่อยุธยาแผ่อำนาจออกไปควบคุมหัวเมืองเหนือได้อย่างเด็ดขาด ดังปรากฏว่ามีการกำหนดให้เมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชรมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง ฉะนั้นเมืองลูกหลวงที่กำหนดไว้ในกฎหมายเกียรติบรรดรวมทั้งอีกสองเมืองที่เป็นเมืองหลานหลวงด้วยนี้ จึงถือว่าในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้กำหนดระบบเมืองลูกหลวงขึ้นเป็นทางการ³¹ การกำหนดระบบเมืองลูกหลวงอย่างเป็นทางการพร้อมกับการปรากฏในกฎหมายเกียรติบรรดามาตรา 3 กล่าวถึงการจัดลำดับพระอิสริยยศของลูกหลวงให้ลดหลั่นกันตามสถานะของพระมารดาว่า พระราชโอรสประสูติจากพระอัครมเหสีเป็นสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า พระราชโอรสประสูติจากแม่หัวเมืองเป็นพระมหาอุปราช พระราชโอรสประสูติจากพระมารดาที่เป็นพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์เป็นลูกหลวงเอก ครองเมืองเอก พระราชโอรสประสูติจาก

³⁰ ดูการวิเคราะห์สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ไม่ได้ทรงส่งสมเด็จพระรามศวรขึ้นมาครองเมืองพิษณุโลก ใน สมาคมประวัติศาสตร์ ข้อมูลประวัติศาสตร์ ในรอบทศวรรษ (พ.ศ. 2520-2530). จันทรักษ์ กัคอัครม, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด, 2531), หน้า 84-86.

³¹ ธิดา สารยา, “สร้างบ้านแปงเมืองระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณ ในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 131.

พระมารดาที่เป็นพระราชนัดดาของพระมหากษัตริย์เป็นลูกหลวงโท ครองเมืองโท และพระราชโอรสประสูติจากพระสนมเป็นพระเยาวราช³² เห็นได้ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงขยายพระราชอำนาจให้กับบรรดาเหล่าพระราชโอรสไปปกครองเมืองในฐานะเป็นเมืองลูกหลวง ซึ่งเมืองที่ลูกหลวงไปปกครองจะมีความสำคัญมากน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับพระอิศริยยศของพระราชโอรส ตามศักดิ์พระมารดาที่มาปกครอง จึงเกิดมีการจัดระดับเมืองลูกหลวงออกเป็นเมืองเอก เมืองโท กล่าวคือ ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสที่มีพระอิศริยยศสูง และเป็นลูกหลวงเอกมาปกครองเมืองนั้นก็เป็เมืองเอก และถ้าทรงแต่งตั้งพระราชโอรสที่มีพระอิศริยยศเป็นลูกหลวงโท มาปกครองเมืองนั้นก็เป็เมืองโท ดังนั้นการจัดระดับเมืองลูกหลวงตามความสำคัญของเมือง จึงสัมพันธ์กับพระอิศริยยศของพระราชโอรส (ลูกหลวง) ที่มาปกครอง ยกเว้นพระราชโอรสประสูติจากพระสนมเป็นพระเยาวราชเท่านั้นที่ไม่ได้ถูกส่งออกไปปกครองเมือง³³

การจัดระบบเมืองลูกหลวงด้วยการแบ่งระดับออกเป็นเมืองลูกหลวงกับเมืองหลานหลวง และเมืองลูกหลวงยังแบ่งออกเป็นเมืองเอก และเมืองโท ที่มีความสำคัญและศักดิ์ลดหลั่นกัน ตามแต่ว่าเมืองลูกหลวงนั้นจะถูกปกครองด้วยพระราชโอรสที่มีพระอิศริยยศระดับใด ปรากฏในหลักฐานตั้งแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชามีเพียงเมืองพิษณุโลก เท่านั้นที่ส่วนกลางได้ส่งและแต่งตั้งผู้ปกครองซึ่งเป็นพระราชโอรสที่มีพระอิศริยยศสมเด็จพระพุทธเจ้า พระมหาอุปราช และรวมถึงเจ้านายชั้นสูงมาปกครอง มีข้อเสนอว่าในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงส่งพระราชโอรสองค์สำคัญที่จะได้เป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปขึ้น มาปกครองเมืองพิษณุโลก เพราะถึงกับผิดสัญญาที่ให้ไว้กับพระยาอุททิศฐิเฐียรว่าจะให้ครองเมืองพิษณุโลก เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ พระยาอุททิศฐิเฐียรจึงหนีไปเข้ากับพระเจ้าติโลกราช และนำกองทัพมาตีหัวเมืองเหนือในเวลาต่อมา³⁴ การส่งพระราชโอรสองค์สำคัญที่เป็นเสมือนรัชทายาท มาปกครองเมืองพิษณุโลกตามข้อเสนอที่ว่านี้ น่าจะเป็นพระราชโอรสที่มีพระอิศริยยศสมเด็จพระพุทธเจ้าชั้นสูงสุดในบรรดาพระราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่พระองค์ทรงเลือกและแต่งตั้งให้มาปกครองเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงเอก ประเด็นเกี่ยวกับการมีตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในสมัยนี้ จากที่มีการรับรู้อยู่ทั่วไปในพระราชพงศาวดาร

³² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 71.

³³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม, พิมพ์ครั้งที่ 5 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2542), หน้า 4.

³⁴ ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปงเมืองระบบเมืองคู่สถาบันเมืองลูกหลวง,” ใน รัฐโบราณ ในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 129.

ฉบับหลวงประเสริฐว่า ตำแหน่งนี้มีขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระหน่อพุทธางกูรพระราชโอรสขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก และเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เสด็จสวรรคต พระองค์จึงเสด็จลงมาเสวยราชย์สมบัติปกครองกรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชามาหาพุทธางกูร³⁵ บุษกร กาญจนจารี กล่าวว่า ตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้ามีมาแล้วในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังปรากฏในบานแพนงของกฏมณฑลเข็รบาลกล่าวถึงสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกท้องพระโรงร่วมกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กับในพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงแต่งตั้งสมเด็จพระบรมราชาพระราชโอรสปกครองกรุงศรีอยุธยา ในขณะที่พระองค์เสด็จขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก ซึ่งพระราชโอรสองค์นี้ต่อมาได้ครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 จากหลักฐานทั้ง 2 แห่ง บุษกร เห็นว่า สมเด็จพระบรมราชาพระองค์นี้คือพระราชโอรสพระองค์ใหญ่และเป็นองค์สำคัญในฐานะรัชทายาทที่ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้าที่ประสูติจากพระอัครมเหสี³⁶

ดังนั้น เมืองพิษณุโลกครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงเอก ที่ผู้ปกครองคือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้าประสูติจากพระอัครมเหสีมาปกครอง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 คงจะเสด็จขึ้นไปคุมและปกครองเมืองพิษณุโลกเรื่อยมาจนเกิดเหตุการณ์พระยาเชลียงคิดกบฏไปเข้ากับพระเจ้าติโลกราชใน พ.ศ. 2003 และพ.ศ. 2004 พระยาเชลียงพร้อมกับพระเจ้าติโลกราชได้นำกองทัพมาตีเมืองพิษณุโลก จึงทำให้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จมาประทับและปกครองเมืองพิษณุโลกเพื่อทรงบังคับบัญชาการศึกษาและป้องกันการรุกรานของพระเจ้าติโลกราชและให้สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 เสด็จกลับไปครองกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2006³⁷ การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก ทำให้เมืองพิษณุโลกมีฐานะเป็นเมืองหลวงของอยุธยาและทางกรุงศรีอยุธยากลายเป็นเมืองลูกหลวงของเมืองพิษณุโลก โดยมีสมเด็จพระ

³⁵ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ใน ประชุมพงสาวดารเล่ม 1, หน้า 12.

³⁶ Busakorn Lailert, “The Ban Phlu Luang Dynasty 1688-1767 : A Study of the Thai Monarchy During the Closing Years of the Ayuthya Period,” (Ph.D. thesis, University of London, 1972), p. 194-195.

³⁷ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ใน ประชุมพงสาวดารเล่ม 1, หน้า 7.

พระบรมราชาธิราชที่ 3 พระราชโอรสทรงปกครองราชอาณาจักรอยุธยาในช่วงเวลานั้น จึงมีพระราชสำนักตั้งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา กับเมืองพิษณุโลก³⁸

ในขณะที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จมาตั้งพระราชสำนักทำการปกครองที่เมืองพิษณุโลกเพื่อควบคุมดูแลดินแดนหัวเมืองเหนือที่เคยเป็นอาณาเขตของสุโขทัยเดิมนั้น พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสที่ประสูติ ณ เมืองพิษณุโลกขึ้นดำรงอิสริยยศสำคัญอีกตำแหน่งหนึ่งรองจากสมเด็จพระนอพุทธเจ้า คือ พระมหาอุปราช โดยทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเชษฐาธิราชขึ้นดำรงตำแหน่งนี้และประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกพร้อมกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยมีพระราชมารดาเป็นเจ้านายในราชวงศ์พระร่วง³⁹ ดังนั้นในสมัยของพระองค์จึงมีพระราชโอรสที่ดำรงพระอิสริยยศชั้นสูงอยู่ 2 พระองค์ที่ประทับอยู่เมืองพิษณุโลกกับกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จสวรรคต สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ที่กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเชษฐาธิราชพระมหาอุปราชจึงทรงปกครองเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงเอกสืบต่อมาเป็นเวลา 4 ปี เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 เสด็จสวรรคตแล้ว พระองค์จึงได้เสด็จลงมาเสวยราชย์มีพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2⁴⁰ ซึ่งในสมัยนี้ยังมีการส่งเจ้านายชั้นสูงคือสมเด็จพระนอพุทธางกูรพระราชโอรสของพระองค์ไปปกครองเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงเอกอยู่⁴¹ ซึ่งต่อมาเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 สวรรคต พระองค์จึงได้เสด็จลงมาเสวยราชย์ที่อยุธยาทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชมหาพุทธางกูรแล้ว ส่วนที่เมืองพิษณุโลกก็ยังโปรดฯ ให้สมเด็จพระชัยราชาพระราชโอรสของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ขึ้นปกครองอยู่ จนถึงสมเด็จพระรัชฎาธิราชได้ราชสมบัติ สมเด็จพระชัยราชาธิราชจึงทรงยกกำลังจากเมืองพิษณุโลกเข้ามายึดอำนาจขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์⁴²

การเมืองการปกครองของราชอาณาจักรอยุธยาในหัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงสมัยสมเด็จพระรัชฎาธิราช เป็นการปกครองแบบระบบเมืองลูกหลวงเพื่อทำหน้าที่ควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดไว้ให้รวมเข้ากับอยุธยาด้วยการส่งพระราชโอรสที่ดำรง

³⁸ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, สุริโยไท (ม.ป.ท.: ส.เอเชียเพรส, ม.ป.ป.), หน้า 58.

³⁹ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, การเมืองในประวัติศาสตร์ยุคสุโขทัย - อยุธยา พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช (กรุงเทพฯ: บริษัท พินนุส พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2546), หน้า 94.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 96-97.

พระอิศริยยศชั้นสูงที่มีเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงและเจ้านายที่ทรงไว้วางพระทัยไปปกครองเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงเอก เนื่องจากว่าพิษณุโลกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 เป็นเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ที่อยู่ภายใต้ความสนใจต่อการขยายอำนาจและอิทธิพลขึ้นสู่ดินแดนตอนบน เพราะเมืองพิษณุโลกตั้งอยู่ระหว่างตรงกลางอาณาเขตของบ้านเมืองทางเหนือกับดินแดนของบ้านเมืองทางใต้ ประกอบกับเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยเสบียงอาหาร เป็นศูนย์กลางทางการค้าและการคมนาคมของดินแดนทางเหนือ จึงทำให้พิษณุโลกเป็นเมืองที่ผู้นำบ้านเมืองต่าง ๆ อาทิ สุโขทัย ลานนา และอยุธยา ต่างต้องการมีอำนาจเหนือบ้านเมืองบริเวณนี้⁴³ และเมื่ออยุธยาสามารถแผ่ขยายอำนาจและอิทธิพลเหนือเมืองพิษณุโลก อยุธยาจึงต้องสร้างฐานอำนาจทางการเมืองที่มั่นคงในเมืองนี้ให้ได้เพื่อสะดวกในการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางต่อไป ด้วยการแต่งตั้งเจ้านายที่มีพระอิศริยยศชั้นสูงและเป็นที่ไว้วางพระทัยมาปกครอง หรือไม่ก็ย้ายศูนย์กลางการปกครองอาณาจักรมาตั้งอยู่ที่เมืองพิษณุโลก พิษณุโลกจึงเป็นเมืองสำคัญในเวลาที่อยู่ภายใต้อำนาจที่ยังให้ความสำคัญต่อการขยายอำนาจขึ้นสู่หัวเมืองทางเหนือและใช้เป็นเมืองควบคุมหัวเมืองในอาณาเขต โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราชที่อยู่ภายใต้การปกครองของสุโขทัยและเชียงใหม่รวมทั้งหมดถึง 13 ครั้ง⁴⁴ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าพิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์และการเมืองต่ออยุธยาในฐานะเป็นเมืองป้องกันการรุกรานจากทางเหนือ เป็นศูนย์กลางบัญชาการทัพ และเป็นเมืองส่งต่ออำนาจจากเมืองหลวงในการควบคุมหัวเมืองที่อยู่ปลายแดน ดังเช่น การเสด็จมาปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับการจัดส่งเจ้านายชั้นสูงมาปกครองในรัชกาลต่อ ๆ มา จนกระทั่งได้มายุติลงในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช

เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) ทำการแย่งชิงอำนาจการปกครองมาจากสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2076-2077) ได้เป็นผลสำเร็จ พระองค์ได้ทรงยกเลิกการปกครองระบบเมืองลูกหลวงด้วยการไม่จัดส่งเจ้านายจากส่วนกลางขึ้นไปปกครองเมืองแต่แต่งตั้งขุนนางขึ้นไป

⁴³ สุเนตร ชุตินธรานนท์, “การขยายตัวของอยุธยาสู่หัวเมืองทางเหนือ,” ใน รายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2527), หน้า 90.

⁴⁴ การทำสงครามระหว่างอยุธยากับสุโขทัยและเชียงใหม่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ 5 ครั้ง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 5 ครั้ง สมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร 1 ครั้ง และสมเด็จพระชัยราชาธิราช 2 ครั้ง. พุทธศรี นนทรี, “สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม : บทบาทและอำนาจทางการเมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยamarinทร์,” หน้า 120.

ปกครองแทน⁴⁵ การเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองจากเดิมที่เจ้านายปกครองเมืองมาเป็นขุนนางแทนนั้นได้สร้างความไม่พอใจให้แก่หัวเมืองเหนือบางเมืองและถูกปราบปรามในที่สุด เช่น การเกิดกบฏพระยานารายณ์ที่เมืองกำแพงเพชร⁴⁶ ส่วนมณฑลที่อยู่เบื้องหลังการจัดระบบการปกครองที่เกิดขึ้นใหม่ในครั้งนี้ อาจเป็นไปได้ว่า สมเด็จพระชัยราชาธิราชทรงเห็นอันตรายจากเจ้านายที่ใช้เมืองถูกหลวงที่ตนปกครองอยู่สั่งสมอำนาจเข้ามาแย่งชิงอำนาจจากพระมหากษัตริย์ที่อยุธยา อันเป็นความขัดแย้งระหว่างสองพระราชสำนัก ได้แก่ พระมหากษัตริย์ทางกรุงศรีอยุธยา กับเจ้านายที่ปกครองเมืองพิษณุโลก ที่สามารถเข้ามายึดอำนาจในกรุงศรีอยุธยาได้ ดังนั้นเพื่อขจัดปัญหานี้ที่จะเกิดขึ้นอีกในอนาคตพระองค์จึงทรงลดบทบาทเดิมของเจ้านายที่เคยออกไปปกครองเมืองลงและเปลี่ยนมาแต่งตั้งขุนนางไปปกครองเมืองแทน ขุนนางจึงได้เข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารปกครอง ในขณะที่เจ้านายที่เคยมีบทบาทสำคัญต้องถูกลดทอนอำนาจและอิทธิพล รวมทั้งยังถูกจำกัดขอบเขตให้อยู่ภายในราชธานีดังปรากฏพระเทียรราชามีวังชัยเป็นที่ประทับอยู่ในอยุธยา

การปกครองในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราชที่ทรงเปลี่ยนจากเจ้านายครองเมืองมาเป็นระบบขุนนางปกครองหัวเมืองแทนจึงเป็นการรวมศูนย์อำนาจที่เกิดขึ้นในระบบการบริหารราชการส่วนกลางไว้ที่พระมหากษัตริย์และราชธานี แต่การเกิดเอกภาพทางการปกครองที่มั่นคงในสมัยนี้ก็เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาไม่นานนัก เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระยอดฟ้าพระราชโอรสของสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ (พ.ศ. 2089-2091) ช่วงเวลานี้ได้เกิดวิกฤตการณ์ทางการเมืองในอยุธยา เมื่อพันบุตรศรีเทพได้รับการสนับสนุนจากแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เลื่อนขึ้นมาในตำแหน่งขุนชินราช และได้รับสถาปนาขึ้นเป็นขุนวรวงศาธิราชในตำแหน่งพระมหากษัตริย์ พร้อมทั้งได้สร้างความมั่นคงในราชบัลลังก์ด้วยการตั้งนายจันพระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช⁴⁷ ในขณะที่หัวเมืองฝ่ายเหนือกระด้างกระเดื่อง แม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์จึงมีรับสั่งให้ขุนนางหัวเมืองเหนือลงมายังอยุธยาเพื่อจะจัดส่งคนของตนขึ้นไปปกครองแทน สันนิษฐานว่าพระมหาอุปราชจันน่าจะอยู่ในข่ายที่ได้รับแต่งตั้งขึ้นไปปกครองเมืองใดเมืองหนึ่งแถบหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วย แต่ยังไม่มีการเตรียมการดังกล่าวเผชิญเหตุการณ์ลอบปลงพระชนม์สมเด็จพระยอดฟ้าเสียก่อน การสวรรคตของสมเด็จพระยอดฟ้าทำให้กลุ่มขุนนางหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ลงมาประจำอยู่อยุธยาครั้งสมเด็จพระชัยราชาธิราชทรงรวบรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้ในพระราชอำนาจ ได้แก่ ขุนพิเรนทรเทพ

⁴⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 25.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29-32.

ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสนาหา และหลวงศรียศ ร่วมกับพระยาสุวรรณคโลก และพระยาพิชัย⁴⁸ ไม่พอใจ จึงได้ร่วมมือกันทำการแย่งชิงอำนาจจากขุนวรวงศาธิราชเป็นผลสำเร็จ และอัญเชิญพระเทียรราชา ขึ้นครองราชสมบัติเป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091-2111)

การแย่งชิงอำนาจที่เกิดขึ้นในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันคือ ขุนวรวงศาธิราชแย่งชิงราชสมบัติจาก สมเด็จพระยอดฟ้า และตามมาด้วยขุนพิเรนทรเทพกำจัดขุนวรวงศาธิราช ซึ่งเป็นคู่อริระหว่างขุนนาง กับพระมหากษัตริย์นั้น ได้สะท้อนให้เห็นว่านโยบายการปกครองของสมเด็จพระชัยราชาธิราชที่ ทรงจำกัดบทบาทและอำนาจของเจ้านายค่อนข้างมีประสิทธิภาพ เพราะไม่มีเจ้านายพระองค์ใด สามารถเข้าร่วมและหาโอกาสที่จะทำการแย่งชิงอำนาจได้ ดังปรากฏว่าหลังการสวรรคตของ สมเด็จพระชัยราชาธิราชพระเทียรราชาออกผนวชเพื่อลี้ภัยการเมือง⁴⁹ ขณะเดียวกันเมื่อเจ้านายมี ฐานะและฐานอำนาจทางการเมืองที่อ่อนแอ จะเห็นได้ว่าช่วงระยะนี้ขุนนางกลับมีอิทธิพลและบทบาททางการเมืองที่สูงขึ้น ดังปรากฏขุนนางเลือกและอัญเชิญพระเทียรราชาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์

เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชสมบัติ พระองค์ทรงตระหนักดีเกี่ยวกับฐานอำนาจ ของพระองค์และสถานการณ์ที่ยังไม่เรียบร้อยในหัวเมืองฝ่ายเหนือ พระองค์จึงพระราชทานบำเหน็จ รางวัลแก่ขุนนางที่สนับสนุนพระองค์เป็นอันมาก⁵⁰ โดยเฉพาะขุนพิเรนทรเทพผู้เป็นปฐมคตินั้นทรง สถาปนาขึ้น

⁴⁸ พระยาสุวรรณคโลกและพระยาพิชัยลงมาอยุธยาเนื่องจากขุนวรวงศาธิราช และเมื่ออยู่หัว ศรีสุทนต์จันทร์มีรับสั่งให้สมุหนายกมีตราขึ้นไปหาเมืองเหนือทั้ง 7 หัวเมืองลงมา จึงเข้าร่วมกับกลุ่ม ของขุนพิเรนทรเทพ. “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 32.

⁴⁹ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 28.

⁵⁰ ขุนอินทรเทพ เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช หลวงศรียศ เป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดี หมื่นราชเสนาหา เป็นเจ้าพระยามหาเทพ และหมื่นราชเสนานอกราชการ เป็นเจ้าพระยาภักดีนุชิต ทั้งหมดได้รับพระราชทานลูกพระสนมเป็นภรรยาและเครื่องประกอบยศ ส่วนพระยาพิชัย พระยา สุวรรณคโลก โปรดฯให้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยา พระราชทานเจียดทองช้ำยขวา กระบี่บั้งทอง ใต้อำนาจ ทอง นอกนั้นพระหลวงขุนหมื่นพระราชทานบำเหน็จความชอบโดยลำดับ. “พงศาวดารกรุงศรี อยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 40-41.

...เป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ให้รับพระราชบัณฑูร ครองเมือง
พิษณุโลก จึงตรัสเรียกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระสวัสดิราชธิดา ถวายพระนามชื่อ
พระวิสุทธิกษัตริย์ เป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีเมืองพิษณุโลก เครื่องราชบริโภค
ให้ตั้งตำแหน่งศักดิ์ฝ่ายทหารพลเรือน เรือชัยพื้นกำแพงคู่อื่น และเครื่องราช
กฤษฎีกา ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าทรงขึ้นไป...⁵¹

เมื่อพิจารณาการปูนบำเหน็จรางวัลตามข้อความในพระราชพงศาวดารจะเห็นได้ว่า สมเด็จพระมหา
จักรพรรดิทรงยกย่องขุนพิเรนทรเทพที่เป็นขุนนางขึ้นเป็น “กษัตริย์” โดยได้รับพระราชทานเครื่อง
ราชกกุธภัณฑ์และได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็น “สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า”
ปกครองเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นการปูนบำเหน็จความดีความชอบอย่างสูงสุดแก่ขุนนางที่ไม่มีใคร
เคยได้รับพระราชทานมาก่อน⁵²

การที่ขุนพิเรนทรเทพได้รับการยกย่องสูงเป็นกรณีพิเศษรวมทั้งขุนนางอื่น ๆ ที่สนับสนุน
ช่วยเหลือพระองค์ขึ้นครองราชสมบัติ ได้สะท้อนให้เห็นว่าด้านหนึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ทรงสร้างความมั่นคงในราชบัลลังก์ไว้กับบรรดากลุ่มขุนนางแล้ว แต่พระองค์ยังไม่สามารถใช้
อำนาจเข้าควบคุมเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ทั้งหมดโดยตรง ดังนั้นพระองค์จึงสถาปนาขุนพิ
เรนทรเทพขึ้นเป็นเจ้าในฐานะกษัตริย์ไปปกครองและควบคุมกำลังพลในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด
ไว้⁵³ ด้วยการรื้อฟื้นการปกครองระบบเมืองลูกหลวงที่ยกเลิกในครั้งสมเด็จพระชัยราชาธิราชนำกลับ
มาใช้ใหม่ โดยให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นครองเมืองพิษณุโลก และเพื่อสร้างความเป็นปึก
แผ่นของราชอาณาจักร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงอาศัยความผูกพันในราชวงศ์ระหว่างอยุธยา
กับพิษณุโลกด้วยการพระราชทานพระราชธิดาให้อภิเษกกับสมเด็จพระมหาธรรมราชา

⁵¹ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38,
หน้า 38-40.

⁵² แม้แต่ “เจ้ามหาเสนาบดี” ช่วยเหลือสมเด็จพระนครินทราชาธิราช ได้ราชสมบัติ ได้รับ
พระราชทานเพียงแค่ลูกพระสนมองค์หนึ่ง เจียดทองคู่อื่น พานทองคู่อื่น เต้าน้ำทอง กระบี่-
ก้านหยัน เสลี่ยงงา และเสลี่ยงกลีบบัว เท่านั้น. “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),”
ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 39-40.

⁵³ Sunait Chutintaranond, ““Mandala” “Segmentary State” and Politics of Centralization
in Medieval Ayudhya,” in On Both Sides of the Tenasserim Range History of Siamese-Burmese
Relations (Bangkok: Chulalongkorn University Printing House, 1995), p.85.

การตั้งขุนพิเรนทรเทพขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชามีอำนาจการปกครองสิทธิ์ขาด แถบหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดถือได้ว่าเป็นการกระจายอำนาจการปกครองของอยุธยาที่สมเด็จพระชัยราชาธิราชได้ทรงรวมอำนาจเอาไว้ที่อยุธยา เนื่องจาก การปกครองของระบบเมืองลูกหลวงสมัยนี้แตกต่างจากเมืองลูกหลวงที่มีมาก่อนสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช กล่าวคือ ตามธรรมเนียมเดิมผู้ปกครองเมืองลูกหลวงมักเป็นพระราชโอรสหรือเจ้านายที่ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ทรงจัดส่งออกไปปกครอง แต่ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์ไม่ได้ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสหรือเจ้านายโดยตรงทางฝ่ายอยุธยาไปปกครอง กลับทรงแต่งตั้งบุคคลนอกราชวงศ์คือขุนพิเรนทรเทพที่เป็นขุนนางมิใช่เชื้อพระวงศ์ของอยุธยาไปปกครองเมืองพิษณุโลก⁵⁴ หัวเมืองฝ่ายเหนือในระยะนี้จึงมีการเปลี่ยนจากศูนย์อำนาจหลายศูนย์ที่เคยแยกย้ายกันปกครองอยู่ตามเมืองต่าง ๆ กลายมาเป็นรวมศูนย์อำนาจปกครองอยู่ที่เมืองพิษณุโลกแห่งเดียว⁵⁵ ดังนั้นนโยบายการปกครองอาณาจักรอยุธยาช่วงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีศูนย์กลางการปกครองหรือพระราชสำนักอยู่สองแห่งใหญ่ ได้แก่ ภาคเหนือ มีเมืองพิษณุโลกเป็นศูนย์กลางการปกครอง มีสมเด็จพระมหาธรรมราชาเป็นผู้ปกครอง และภาคใต้ มีกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองหลวง มีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นพระมหากษัตริย์

นโยบายการปกครองที่ส่วนกลางให้อำนาจแก่สมเด็จพระมหาธรรมราชาออกไปตั้งพระราชสำนักทำการปกครองและควบคุมกำลังคนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เป็นที่ประจักษ์ให้เห็น เมื่อพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้แห่งกรุงหงสาวดีทรงทราบข่าวการเกิดจลาจลเรื่องขุนวรวงศาธิราชกับแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ จึงทรงตัดสินพระทัยยกกองทัพหมายตีเอากรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. 2091 การสงครามครั้งนี้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้มีรับสั่งให้สมเด็จพระมหาธรรมราชายกทัพลงมาช่วยตีกระหนาบกองทัพพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงยกกำลังหัวเมืองฝ่ายเหนือ

⁵⁴ พระราชพงศาวดารกล่าวว่าขุนพิเรนทรเทพเป็นเชื้อวงศ์พระร่วง แต่ในสมัยนี้ได้กลายเป็นตระกูลขุนนางไปแล้ว ดังปรากฏยศและราชทินนามในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองว่า หลวงพิเรนทรเทพเจ้ากรมตำรวจใหญ่ขวา นา 2000 “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 40 และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 286.

⁵⁵ มานพ ถาวรวัฒนัสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 94-95, 194. ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง มาตรา 8 ระบุว่าเมืองลูกหลวงหัวเมืองฝ่ายเหนือมีเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก และกำแพงเพชร. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 72.

50,000 คน จากเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย พิษัย และเมืองพิจิตร⁵⁶ ลงมาช่วย จนฝ่ายพม่า เห็นว่าไม่สามารถตีเอากรุงศรีอยุธยาจึงได้เลิกทัพกลับ เหตุการณ์ที่พม่ายกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยาในระยะไม่ถึงขวบปีที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิขึ้นครองราชย์ได้แสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับสมเด็จพระมหาธรรมราชามีเสถียรภาพและความมั่นคง

อย่างไรก็ตามความมั่นคงในราชบัลลังก์ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่ส่วนกลางกลับถูกท้าทายอำนาจจากการเกิดกบฏพระศรีศิลป์ แต่ในที่สุดกบฏก็ถูกปราบลงโดยกำลังพลของสมเด็จพระรามศวร สมเด็จพระมหินทราธิราช และเหล่าขุนนาง⁵⁷ และหลังจากเหตุการณ์กบฏครั้งนี้แล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงมีความมั่นคงในราชบัลลังก์ จนมาเกิดสงครามไทยกับพม่า พ.ศ. 2106 ได้ทำให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองพิษณุโลกขึ้น

สาเหตุของสงครามครั้งนี้เกิดจากพระเจ้าบุเรงนองแห่งพม่าทรงทราบกิตติศัพท์ล่ำลือว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิมีช้างเผือกมาสู่พระบารมี 7 เชือก จึงทรงส่งราชทูตเชิญพระราชสาสน์มาขอ ช้างเผือก 2 เชือก แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงตอบปฏิเสธที่จะประทานให้ พระเจ้าบุเรงนองจึงทรงยกทัพใหญ่มาตีอยุธยา⁵⁸ สឹกครั้งนี้พระเจ้าบุเรงนองทรงมุ่งเข้าตีหัวเมืองฝ่ายเหนือก่อนเพื่อป้องกันมิให้ส่งกำลังมาตีกระหนาบพม่าอย่างในครั้งก่อน ผลคือหัวเมืองฝ่ายเหนือยอมอ่อนน้อมกับพม่าทั้งหมด และพระเจ้าบุเรงนองทรงให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาจัดกำลังพล 30,000 ตามเสด็จมาในกองทัพหลวงลงมาที่อยุธยา⁵⁹ เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงทราบว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดเสียให้แก่พม่าแล้วก็ทรงใช้พระนครเป็นที่ตั้งรับ พม่าจึงทำการล้อมกรุงและใช้ปืนใหญ่ระดมยิงเข้ามาในพระนคร จนในที่สุดสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงยอมเป็นไมตรีกับพระเจ้าบุเรงนอง และเสด็จไปเมืองหงสาวดีตามคำเชิญของพระเจ้าบุเรงนองโดยทรงให้สมเด็จพระมหิน-ทราธิราชพระราชโอรสทรงปกครองอยุธยา⁶⁰

เมื่อสมเด็จพระมหินทราธิราชขึ้นปกครองอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ได้สิ้นความยำเกรงและมีอำนาจปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นอิสระออกจากอยุธยา ตามที่พระราชพงศาวดาร

⁵⁶ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 60-61.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77-78.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 79-84.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89.

⁶⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (กรุงเทพฯ: บุรินทร์การพิมพ์, 2519), หน้า 12.

กล่าวว่า “ครั้งนั้นเมืองเหนือทั้งปวงเป็นสิทธิ์แก่พระมหาธรรมราชาเจ้า อนึ่ง การแผ่นดินในกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาบังคับบัญชาลงมาประการใด สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินต้องกระทำตามทุกประการ...”⁶¹ การที่สมเด็จพระมหาธรรมราชามีอำนาจมากจนสามารถเข้าแทรกแซงกิจการปกครองของสมเด็จพระมหินทราธิราช ทำให้พระองค์ “ขุนเคืองพระราชหฤทัย” และทรงหาทางที่จะหยุดยั้งพระราชอำนาจของสมเด็จพระมหาธรรมราชาด้วยการทรงร่วมมือกับพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งล้านช้างยกกองทัพไปโจมตีเมืองพิษณุโลก พระเจ้าไชยเชษฐาทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะแก้แค้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาผู้เป็นต้นคิดให้พม่ามาชิงตัวพระเทพกษัตริย์ซึ่งทางอยุธยาจะจัดส่งไปถวายพระเจ้าไชยเชษฐา แต่กลับถูกชิงไปถวายพระเจ้าบุเรงนอง แต่แผนการร่วมตีเมืองพิษณุโลกระหว่างอยุธยากับล้านช้างไม่ประสบความสำเร็จ เพราะสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงทราบถึงแผนการนี้ พระองค์จึงเสด็จไปกรุงหงสาวดีเพื่อกราบทูลให้พระเจ้าบุเรงนองทรงทราบ พระเจ้าบุเรงนองจึงอภิเษกสมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นเป็น เจ้าฟ้าสองแคว ได้รับพระราชทานจุลมงกุฏและเสวตฉัตรเป็นประเทศราชขึ้นตรงต่อเมืองหงสาวดี⁶² และต่อมาพระเจ้าบุเรงนองก็ยกกองทัพร่วมกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาเข้ามาตีอยุธยา พ.ศ. 2111 จนกระทั่งยึดกรุงศรีอยุธยาสำเร็จใน พ.ศ. 2112 พระเจ้าบุเรงนองก็ได้ทรงแต่งการพระราชพิธีราชาภิเษกสมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ปกครองกรุงศรีอยุธยา⁶³

จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างอยุธยากับพิษณุโลกในช่วงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถึงสมเด็จพระมหินทราธิราชนั้นจะเห็นได้ว่า การรื้อฟื้นระบบเมืองลูกหลวงที่ให้พิษณุโลกเป็นเมืองใหญ่ในการคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด โดยอยุธยาแต่งตั้งขุนนางที่มีเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงยกเป็นเจ้าไปปกครองเมืองพิษณุโลกที่ยังคงเป็นปัญหาและทางกรุงศรีอยุธยาไม่สามารถควบคุมอย่างเด็ดขาดได้ ทำให้พิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงกลายมาเป็นเมืองที่สั่งสมอำนาจของสกุลวงศ์อื่นมาแข่งกับราชสกุลที่ปกครองอยุธยามาแต่เดิม อันเป็นเหตุนำมาซึ่งการต่อสู้และความขัดแย้งระหว่างเมืองหลวงอยุธยากับเมืองพิษณุโลก ประกอบกับการขยายอำนาจของพม่าเข้ามาคุกคามอยุธยาทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาหันไปเข้าข้างฝ่ายพม่า เพื่ออาศัยกองกำลังจากพม่าเข้ามาแย่งชิงอำนาจ

⁶¹ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 105.

⁶² สมเด็จพระนเรศวรมหาราช 400 ปีของการครองราชย์, หน้า 79.

⁶³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 148.

และตั้งตนขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ปกครองกรุงศรีอยุธยาได้เป็นผลสำเร็จ ราชวงศ์สุพรรณภูมิที่เคยปกครองอยุธยามาแต่เดิมจึงได้สูญสิ้นอำนาจลง และเกิดราชวงศ์สุโขทัยซึ่งเป็นราชวงศ์ใหม่มาโดยสมเด็จพระมหาธรรมราชาเข้ามามีอำนาจในการปกครองอยุธยาแทน⁶⁴

เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ปกครองกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 2112-2133) ในระยะเวลาประมาณ 15 ปี ที่อยุธยาตกอยู่ในฐานะประเทศราชของพม่า การปกครองของอยุธยายังคงใช้พิษณุโลกเป็นเมืองลูกหลวงแห่งเดียวที่ควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ การที่สมเด็จพระมหาธรรมราชายังคงแบ่งการปกครองอาณาเขตให้มีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่พิษณุโลกกับอยุธยานั้นน่าจะมีสาเหตุมาจากเพื่อต้องการรวบรวมและเกลี้ยกล่อมกำลังพลในหัวเมืองและในเขตปริมณฑลของพระนครที่กระจัดกระจายหนีหายภายหลังสงครามเสียกรุง พ.ศ. 2112 ให้กลับมาเข้าสังกัดหมูกอง เห็นได้ว่าในเขตพระนคร เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นครองราชย์ พระเจ้าบุเรงนองพระราชทานไพร่พลชายหญิงไว้เป็นกำลังสำหรับพระนครจำนวน 10,000 คน ขุนหมื่นไว้ทำราชการ 100 คน และไพร่พลชาวเมืองนครพรหมจำนวน 3,000 คน ไว้รักษาพระนคร⁶⁵ จากจำนวนกำลังพลที่พระราชทานนี้นับว่าน้อยมาก สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงทรงรวบรวมและจัดไพร่พลเข้าสังกัดกรมกองในเขตพระนครขึ้นอีกด้วยการ “...ตั้งช่องจัดไพร่พลหมูกองรักษัจฉกร์นารายณ์ชาวด่านชาวเรือ และหมู่ทหารอันกำจัดทั้งปวง ประมูลเข้ามาโดยหมู่โดยกรม แล้วจึงให้จัดไพร่พลสิบสอง พระกำนันทั้งปวงอันกระจัดพลัดพรายนั้น มาประมูลไว้โดยหมู่โดยกรม รับราชการกรุงพระนคร...”⁶⁶

ส่วนหัวเมืองโดยเฉพาะหัวเมืองฝ่ายเหนือ หลังสงครามช้างเผือก พ.ศ. 2106 และสงครามเสียกรุงครั้งแรก ได้ถูกโจมตีเข้าก่อนจึงเสียกำลังไพร่พลจากการรบและถูกกวาดต้อนไปพม่าราว 1 ใน

⁶⁴ มานพ ถาวรวัฒนัสกุล, *ขุนนางอยุธยา*, หน้า 95.

⁶⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน *ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38*, หน้า 148-149.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 151. จำนวนไพร่พลที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงรวบรวมขึ้นในครั้งนี้ก็หาได้มีเป็นจำนวนมากไม่ เมื่อพระยาละแวกยกพลจากกัมพูชาประมาณ 5000 คน และช้าง 30 เชือก จะมาตีพระนคร สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงตกพระทัยในกำลังของข้าศึกถึงกับจะทรงหนีไปตั้งมั่นที่เมืองพิษณุโลก เหล่าขุนนางจึงต้องกราบทูลเตือนพระสติพระองค์ว่าต่อสู้ได้ จึงทรงต่อสู้และรักษาเมืองได้. เรื่องเดียวกัน, หน้า 151-154.

3 ของจำนวนคนในมณฑล⁶⁷ และคราวสงครามเสียกรุงถึงแม้หัวเมืองฝ่ายเหนือจะไม่ยับเยินเหมือนครั้งแรก แต่จากการที่เกิดสงครามและพม่ามารวมพลอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร จึงทำให้ไพร่พลต่างกระจัดกระจายแยกย้ายหนีหายและหลบหนีไปอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ที่ไกลจากเส้นทางการเดินทัพของพม่า ประกอบกับสงครามครั้งหลังไทยพ่ายแพ้ต่อพม่า มีผลให้ไพร่พลถูกกวาดต้อนไปพม่าอีก ไพร่พลในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เช่น พิชณุโลก และกำแพงเพชร คงเหลืออยู่ไม่มาก ดังนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงทรงส่งสมเด็จพระนเรศวรพระราชโอรสในตำแหน่งพระมหาอุปราชขึ้นไปปกครองพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงเพื่อทรงรวบรวมไพร่พลที่กระจัดกระจายหนีหายมาเข้าหมู่ และเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นแก่พม่า พ.ศ. 2127 พระองค์จึงทรงย้ายกำลังพลเหล่านี้จากหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาไว้ที่อยุธยาเพียงแห่งเดียวเพื่อรับศึกกับพม่าต่อไป⁶⁸

การขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกของสมเด็จพระนเรศวรครั้งนี้จึงเป็นไปตามธรรมเนียมเดิมที่เจ้าเมืองลูกหลวงเป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์อยุธยา โดยสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงสถาปนาสมเด็จพระนเรศวรเป็นพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกใน พ.ศ. 2114 ให้สำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถนั้นประทับอยู่ในกรุงด้วยยังทรงพระเยาว์⁶⁹ พิชณุโลกในสมัยนี้จึงจัดได้ว่าเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยาอย่างแท้จริง การปกครองภาคเหนือที่มีเมืองพิชิตร์ สุโขทัย สวรรคโลก พิษัย เพชรบูรณ์ กำแพงเพชร นครสวรรค์ และพิษณุโลก⁷⁰ ถือได้ว่าพิษณุโลกเป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองเมืองทั้ง 7 ที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นที่ตั้งพระราชสำนักของพระมหาอุปราชที่เรียกว่า “วังจันทร์” ไว้สำหรับเป็นสถานที่ประทับและบริหารปกครองดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงที่ขึ้นกับอยุธยา และยังเป็นเมืองศูนย์กลางในการรวบรวมกำลังพลและฝึกหัดกำลังอาวุธของฝ่ายไทยเพื่อสู้รบกับพม่า ดังเช่น คราวเสด็จยกทัพจากเมืองพิษณุโลกไปช่วยพระเจ้านันทบุเรงปราบกบฏเมืองอังวะ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงกวาดต้อนคนไทยประมาณหมื่นเศษที่ถูกพม่าจับมาไว้ในเมืองหงสาวดี และยังสามารถปลพรรคของพระยาเกียรติและพระยารามที่เข้ากับฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรลงมาอยุธยา หรือการกบฏพระยา สวรรคโลก และพระยาพิชัยที่ยังเกรงอิทธิพลพม่าไม่เชื่อในพระเดชานุภาพของสมเด็จพระนเรศวร พระองค์ได้

⁶⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ: เจริญรัตน์การพิมพ์, 2520), หน้า 82.

⁶⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 191.

⁶⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 74.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

ทรงปราบปรามและนำกำลังพลเมือง สวรรคโลกและพิชัยมาไว้ที่เมืองพิษณุโลก⁷¹ และเมื่อสมเด็จพระนเรศวรได้ทรงประกาศอิสรภาพประกอบกับทรงรวบรวมกำลังไพร่พลได้มากแล้ว จึงทรงอพยพผู้คนและทรัพยากรหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงลงมายังกรุงศรีอยุธยาเพื่อไม่ให้พม่าใช้หัวเมืองฝ่ายเหนือและทรัพยากรไพร่พลเป็นประโยชน์อย่างครั้งที่พระเจ้าบุเรงนองยกกองทัพมา และจะได้เป็นการนำกำลังเหล่านี้มาไว้ที่อยุธยาซึ่งตั้งอยู่ในชัยภูมิที่ดีกว่าเพียงแห่งเดียวเพื่อรวมกำลังต่อสู้กับพม่าต่อไป ซึ่งทั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือให้ร้างและเสด็จลงมาประทับอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเพื่อทรงบังคับบัญชาการศึก จึงทำให้เกิดวังที่ประทับสำคัญคือวังหน้าและวังหลังขึ้นในราชธานี

3.2.2 วังในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ - สมเด็จพระมหาธรรมราชา

ศูนย์อำนาจที่เป็นสถานที่ประทับและการบริหารปกครองแผ่นดินที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลา นี้เรียกว่า “วังในกรุง” ความเป็นวังในกรุงเห็นได้ชัดในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่วังในยุค นี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากอันสัมพันธ์กับการปฏิรูปการปกครอง อาทิ ในด้านกายภาพมีการขยายพื้นที่ให้กว้างขึ้น และจัดแบ่งพื้นที่การใช้งานเป็นไปอย่างเด่นชัดเพื่อสำหรับการใช้งานบริหารจัดการปกครองแผ่นดิน และมีการสร้างวัดประจำวัง โดยให้ทั้งหมดเป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาและจักรวาล วังในกรุงที่ตั้งอยู่อยุธยา มีสถานะอยู่เหนือวังทั้งหลายโดยเฉพาะวังเจ้านายฝ่ายหัวเมืองและวังเจ้านายในราชธานี เพราะส่วนกลางมีการจัดระดับความลดหลั่นทางพระอิสริยยศ และฐานานุศักดิ์วังของเจ้านายที่ออกไปปกครองเมืองและอยู่ในราชธานี อันแสดงให้เห็นถึงความ เป็นศูนย์กลางอำนาจของกรุงศรีอยุธยาที่มีพระราชสำนักในกรุงเพียงแห่งเดียวที่เป็นศูนย์กลาง อำนาจการปกครองที่สำคัญที่สุดในราชอาณาจักร ซึ่งต่อไปนี้จะกล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของ พระราชวังหลวงหรือวังหลวง วังเจ้านายฝ่ายหัวเมืองและวังเจ้านายในราชธานี ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้

พระราชวังหลวง

เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงรวมอำนาจในการปกครองราชอาณาจักรมาไว้ที่ราชธานี ด้วยการแยกเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ออกพระไอยการกำหนดยศ บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินา แก่ขุนนางฝ่ายทหาร พลเรือน และประชาชนพลเมือง ข้าทาสทั่วราชอาณาจักร รวมทั้ง ทรงจัดตั้งระบบเมืองลูกหลวงอย่างเป็นทางการ ด้วยการจัดส่งเจ้านายออกไปปกครองเมืองใน อาณาเขตและออกพระราชกำหนดกฎหมายตราลจระดบบรรดาเจ้านายให้มีเกียรติยศลดหลั่นกัน

⁷¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 94-100 และ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 180-187.

ตามพระอิสริยยศ อันเป็นการประกาศถึงสถานะที่กรุงศรีอยุธยาอยู่เหนือเมืองทั้งหลาย และเป็นศูนย์รวมแห่งอำนาจในราชอาณาจักร โดยมีพระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะศูนย์กลางแห่งอำนาจในเมืองหลวง การเกิด “กรุง” หรือเมืองแห่งศูนย์กลางการปกครองจึงเกิดขึ้นเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเปลี่ยนแปลงปรับปรุงเมืองหลวงของราชอาณาจักร โดยเฉพาะพระราชวังหรือศูนย์อำนาจให้เหมาะสมกับการเป็นพระราชวัง ใน กรุง ด้วยการย้ายและขยายเขตพระราชวังขึ้นมาใกล้กับแม่น้ำลพบุรีทางด้านเหนือ ส่วนบริเวณพระราชวังเดิมที่สร้างมาแต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ซึ่งเป็นที่ประทับและที่ทำการบริหารปกครองมาจนถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 นั้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงอุทิศถวายให้เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์⁷²

การย้ายและสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ใกล้กับริมน้ำ โดยขยับขึ้นไปทางเหนือจากบริเวณพระราชวังเดิมเพียงเล็กน้อยเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าอยุธยาที่สถาปนาขึ้นโดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ใน พ.ศ. 1893 นั้นเป็นเมืองหลวงถาวร และเป็นสถาบันทางการเมืองที่มีความสืบเนื่องจนอยุธยาก้าวขึ้นมาเป็นราชอาณาจักรในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

การสร้างพระราชวังขึ้นใหม่บนพื้นที่ตอนเหนือของพระราชวังเดิมนั้นบริเวณนี้เดิมเป็นที่โล่งและเป็นที่ยุ่มาจนถึงแม่น้ำลพบุรี ดังปรากฏสระที่แต่เดิมเป็นแอ่งหรือหนองน้ำมาก่อน เมื่อมีการสร้างพระราชวังจึงได้มีการถมดินปรับพื้นที่ให้สูงขึ้น⁷³ อาณาเขตพระราชวังในสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถหาได้มีพื้นที่ครอบคลุมอย่างที่ปรากฏในแผนที่ของพระราชวังในสมัยหลังไม่ แต่มีการขยายเพิ่มเติมพื้นที่ต่อมาเป็นระยะๆ เพราะเมื่อคูฝัพระราชวังในชั้นหลังจะพบว่า ฝับริเวณพระราชวังทั้งหมดจะมีฝัลักษณะสี่เหลี่ยมผืนผ้า 2 ฝั คือ ฝัสี่เหลี่ยมผืนผ้าบริเวณวัดพระศรีสรรเพชญ์ กับบริเวณที่ตั้งพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทและพระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท ตั้งซ้อนอยู่ในวงกำแพงที่เชื่อมต่อเข้าด้วยกันจากการขยายกำแพงพระราชวังในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง⁷⁴ กล่าวคือ อาณาเขตพระราชวังในช่วงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก่อนถึงสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

⁷²พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 15.

⁷³จากการขุดค้นทาง โบราณคดีบริเวณพื้นที่ทางตอนเหนือของพระราชวังเดิม พบว่าสิ่งก่อสร้างที่สร้างขึ้นเป็นครั้งแรกสุดในบริเวณนี้เริ่มในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ก็แสดงว่าบริเวณนี้เดิมเคยเป็นที่โล่งมาก่อน. บวรเวท รุ่งรุจี, “การขุดค้นทางโบราณคดี ภายในบริเวณพระราชวังโบราณ (วังหลวง) อยุธยา,” ใน หลักฐานด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีสมัยอยุธยา, การสัมมนาประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา 14-16 มิถุนายน 2528 ณ หอประชุมมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ, หน้า 6, 17.

⁷⁴“พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า

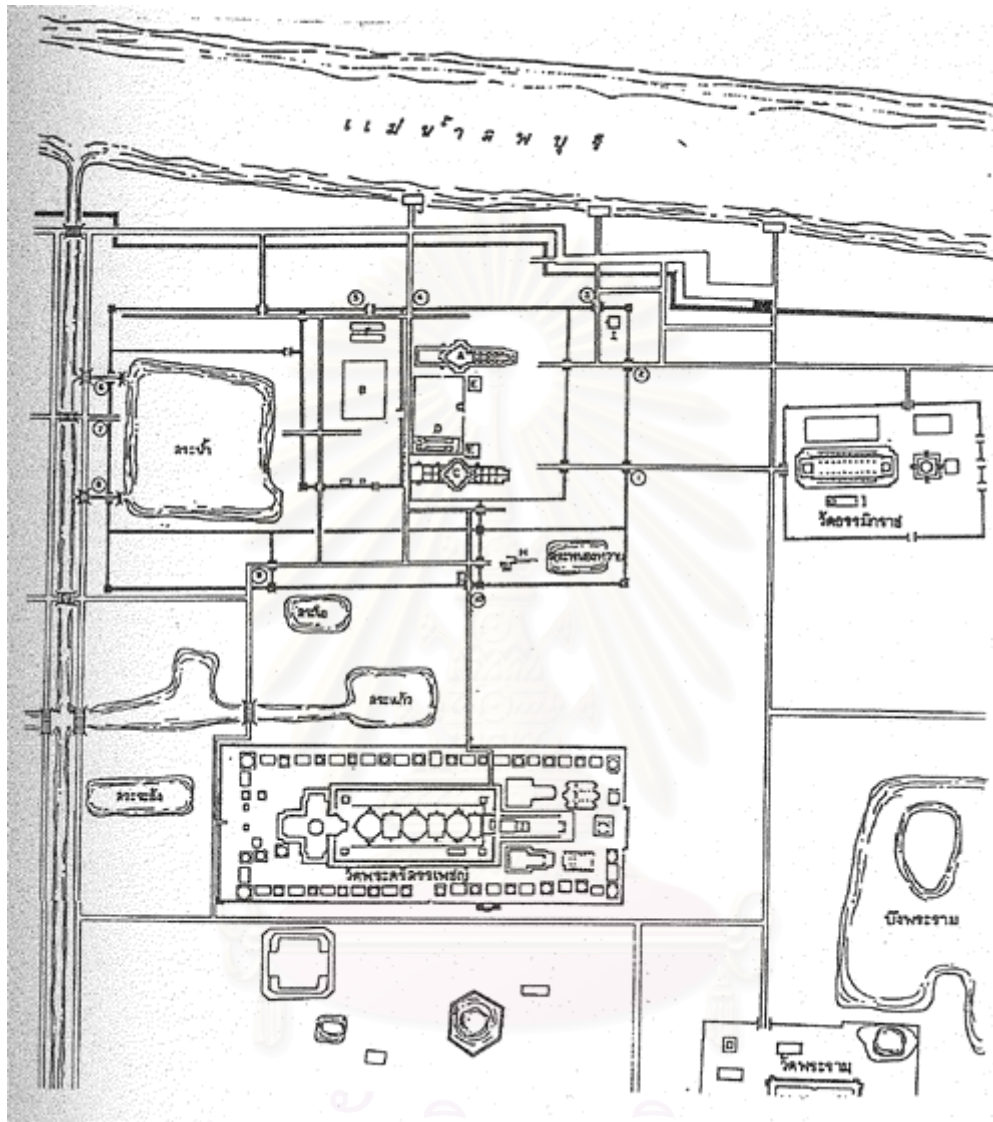
ยังไม่ได้เชื่อมต่อกันเป็นผืนเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ คือ อาณาเขตพระราชวังที่ย้ายและสร้างขึ้นใหม่ใกล้กับริมน้ำมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเหมือนกับวัดพระศรีสรรเพชญ์แต่มีพื้นที่ใหญ่กว่า ดังนี้แนวกำแพงพระราชวังทางทิศตะวันออกซึ่งเป็นหน้าพระราชวังอยู่กึ่งกลางท้องสนามหน้าจักรวรรดิ มีประตูทางเข้า 2 ประตู คือ ประตูมณฑลสุนทร และประตูไพชยนต์ แนวกำแพงพระราชวังด้านเหนือยังไม่ได้จดไปถึงริมแม่น้ำ มีประตูทางเข้า 3 ประตู ได้แก่ ประตูไชยมงคลไตรภพชล ประตูโคหาภพชล และประตูส้มโอ แนวกำแพงพระราชวังทางทิศตะวันตกซึ่งเป็นท้ายวังติดกับคลองท่อ มีประตูทางเข้าเป็นประตูบก คือ ประตูมหาโกกราช และประตูน้ำ 2 ประตูคือ ประตูอุดมคงคา กับประตูชลชาติทวารสาร และแนวกำแพงพระราชวังด้านใต้กั้นเป็นกำแพง 2 ชั้น มีประตูบวรเจษฎานารี (ประตูสวนอู่) ประตูฉนวน และประตูข้างหน้าหอพระมณฑเฑียรธรรม⁷⁵ สันนิษฐานว่ากำแพงล้อมพระราชวังก่อด้วยอิฐถือปูน มีป้อมประจำตั้งอยู่ตรงมุมทั้ง 4 ของผัง ดังปรากฏมีป้อมสวนอู่ตั้งอยู่มุมกำแพงวังด้านใต้ติดกับคลองท่อ

ภายในอาณาเขตพระราชวังตามที่ปรากฏนี้แบ่งออกเป็น 3 ส่วน โดยมีกำแพงล้อมในแต่ละส่วนไว้ ซึ่งการแบ่งบริเวณพระราชวังออกเป็นชั้น ๆ เพื่อแบ่งพื้นที่ออกตามประโยชน์ใช้สอยได้มีก่อนหน้านี้แล้ว แต่การแบ่งพื้นที่ในพระราชวังออกเป็น 3 ชั้น ดังที่กำสรวลสมุทร (กำสรวลศรีปราชญ์) ที่เป็นวรรณคดีในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมา เรียกพระราชวังที่แบ่งออกเป็น 3 ชั้นว่า “ตรีบูร”⁷⁶ นี้เป็นผลมาจากการขยายพระราชวังที่เป็นศูนย์กลางปกครองเพื่อรองรับ

⁷⁵ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์ (กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาคารพิมพ์, 2539), หน้า 29-30.

⁷⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม กล่าวว่า ตรีบูร หรือการแบ่งพื้นที่พระราชวังเป็น 3 ส่วน เป็นสิ่งที่อยู่ในบ้านเมืองหรือรัฐอื่นทั่วไปซึ่งมีอำนาจรวมศูนย์อยู่ที่กษัตริย์ในเมืองหลวง เช่น วังในกรุงปักกิ่งก็มีการแบ่งวังออกเป็น 3 ส่วน และอาจเป็นไปได้ว่าวังอยุธยาได้รับอิทธิพลนี้จากจีน ส่วน Mayamata ซึ่งเป็นหนังสือเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมภาษาสันสกฤตได้กล่าวว่า ผังของพระราชวังในอินเดียโดยทั่วไปก็จะแบ่งด้วยกำแพงรูปจัตุรัสออกเป็น 3 ชั้น ชั้นในสุดตรงกลางเป็นที่ตั้งของวัดในศาสนาพราหมณ์ พระคลัง ที่ประทับของกษัตริย์ ราชนิ ดั้งหันหน้าออกทางทิศตะวันออก และถัดเข้าไปเป็นที่อยู่ของเหล่านางใน ชั้นถัดไปเป็นที่ตั้งของอาคารข้าราชการ ราชองครักษ์ และอุทยาน และชั้นนอกสุดเป็นที่ตั้งของโรงเรียน ที่ประทับของรัชทายาท ร้านรวง อ่างเก็บน้ำ สระน้ำ คอกม้า โรงรถม้า วัด และหอประชุม. ศรีศักร วัลลิโภดม, “อยุธยาไฟโรจได้ ตรีบูร,” เมืองโบราณ 26, 4 (ตุลาคม - ธันวาคม 2543): 25 และ Jacques Dumarçay, The Palaces of South-East Asia Architecture and Customs, trans and edited. Michael Smithies (Singapore: Kyodo Printing Co. (S) Pte. Ltd., 1991), p. 5.

แผนที่ 3 : แผนที่พระราชวังหลวงตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ถึง
รัชกาลสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำอธิบายแผนที่ 3

อักษร A	พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท
อักษร B	พระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท (ตำแหน่งสันนิษฐาน)
อักษร C	พระที่นั่งมังคลาภิเษก
อักษร D	พระคลังมหาสมบัติ
อักษร E	โรงช้าง
อักษร F	โรงเครื่องต้น
อักษร G	หอพระมณเฑียรธรรม
อักษร H	ปราสาทพระเทพบิดร
อักษร I	ศาลหลวง
อักษร J	ฉนวนน้ำท่าवासกรี
หมายเลข 1	ประตูมงคสุนทร
หมายเลข 2	ประตูไพชยนต์
หมายเลข 3	ประตูไชยมงคลไตรภพชล
หมายเลข 4	ประตูโคหาภพชล
หมายเลข 5	ประตูต้นส้มโอ
หมายเลข 6	ประตูอุดมคงคา
หมายเลข 7	ประตูมหาโกคราช
หมายเลข 8	ประตูชลาติทวารสาคร
หมายเลข 9	ประตูสวนอู่ (บวรเจษฎานารี)
หมายเลข 10	ประตูฉนวน

ที่มา : ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์ (กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, 2539), หน้า 35.

ความเจริญเติบโตของราชอาณาจักร ซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ คือ ศูนย์รวมแห่งอำนาจ ดังนั้นจึงต้องมีการแบ่งอาณาบริเวณให้เหมาะสมเพื่อความมั่นคงและความปลอดภัยต่อพระมหากษัตริย์และเจ้านายที่ประทับอยู่ภายใน กับเพื่อแบ่งเขตไว้สำหรับใช้สอยเฉพาะภายในเขตนั้น ๆ เช่น มีการแยกออกเป็นบริเวณที่อยู่อาศัย ที่ออกกว่าราชการ ที่ทำการของขุนนาง และบริเวณที่ประกอบพระราชพิธี ซึ่งแต่ละบริเวณแต่ละเขตนั้นจะแยกออกจากกันอย่างเป็นเอกเทศไม่ยุ่งเกี่ยวปะปนกัน โดยในแต่ละชั้นจะประกอบไปด้วยอาคารต่าง ๆ ที่ใช้สำหรับเฉพาะพื้นที่ของการจัดแบ่งในกรอบของตรีบูรออกเป็น พระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน ดังนี้

พระราชฐานชั้นนอก

พระราชฐานชั้นนอก เป็นบริเวณที่อยู่นอกสุดในเขตกำแพงพระราชวัง โดยทั่วไปอาคารที่ตั้งอยู่ในเขตบริเวณพระราชฐานชั้นนี้มักเป็นสถานที่ตั้งของหน่วยงานข้าราชการ และสถานที่ตั้งเพื่อถวายความปลอดภัยสำหรับพระมหากษัตริย์ เช่น ศาลาลูกขุน ศาลหลวง หอแปลพระราชสาสน์ อาคารกองรักษาการณ์ รวมทั้งโรงช้าง โรงม้า และทิมดาบ

พระราชฐานชั้นนอกในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก่อนถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ตั้งอยู่บริเวณทางด้านตะวันออกหรือตรงทางเข้าพระราชวัง เนื่องจากพระราชวังหันหน้าสู่ทิศตะวันออก ดังนั้นพระราชฐานชั้นนี้จึงเริ่มจากประตู 2 ประตูที่เป็นทางเข้าพระราชวังทางด้านหน้า คือ ประตูไพชยนต์ภพชล ตรงเข้าประตูหน้าพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท กับประตุมงคลสุนทร ตรงเข้าประตูหน้าพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเษกมหาปราสาท เป็นอาณาเขตพระราชฐานชั้นนอก

พระราชฐานชั้นกลาง

พระราชฐานชั้นกลาง เป็นบริเวณที่อยู่ถัดเข้าไปจากพระราชฐานชั้นนอก โดยมีกำแพงก่อกั้นกำหนดเป็นเขตแยกออกจากพระราชฐานชั้นนอก พระราชฐานชั้นนี้เป็นเขตที่สำคัญที่สุดในพระราชวัง เพราะเป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาท พระที่นั่ง สำหรับเป็นที่ออกว่าราชการแผ่นดิน และประกอบพระราชพิธีสำคัญ ๆ ของราชอาณาจักรที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์และเจ้านาย เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีอุปราชาภิเษก พระราชพิธีโสกันต์ และพระราชพิธีเสด็จออกรับราชทูต เป็นต้น และนอกจากนั้นพระราชฐานชั้นนี้ยังเป็นที่ตั้งอาคารสำคัญ ๆ เช่น พระคลังมหาสมบัติ โรงยี่นช้างเผือก และโรงไว้ม้าพระที่นั่ง

พระราชฐานชั้นกลาง เป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาทสำคัญ เช่น พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท พระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท พระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท และพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ โดยเฉพาะพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทกับพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท

เป็นพระที่นั่ง 2 องค์แรกที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ⁷⁷ โดยพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทตั้งอยู่ในพระราชฐานชั้นกลาง และพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทตั้งอยู่ในพระราชฐานชั้นในท้ายพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท⁷⁸ และในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงสร้างพระที่นั่งมังคลาภิเษกมหาปราสาท⁷⁹ อยู่ทางใต้พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท ต่อมาเกิดเพลิงไหม้ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงทรงสร้างพระที่นั่งวิหารสมเด็จแทนพระที่นั่งมังคลาภิเษกในตำแหน่งเดิม⁸⁰ พระที่นั่งที่ปรากฏชื่อครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงสมเด็จพระเจ้าปราสาททองก่อนการขยายกำแพงวัง มีอยู่ 2 องค์ คือ พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท และพระที่นั่งมังคลาภิเษกมหาปราสาท ตั้งอยู่ในพระราชฐานชั้นกลางที่เริ่มตั้งแต่หน้าประตูทางเข้า 2 ประตู หน้าพระที่นั่งทั้ง 2 องค์ เข้าไปทางทิศตะวันตกจดพระฉนวน

พระราชฐานชั้นใน

พระราชฐานชั้นใน เป็นบริเวณที่อยู่ถัดเข้าไปจากพระราชฐานชั้นกลาง ถือได้ว่าเป็นบริเวณที่สำคัญในพระราชวังอีกเขตหนึ่ง เพราะพระราชฐานชั้นนี้เป็นที่รโหฐานใช้สำหรับเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นผู้หญิง และข้าราชการฝ่ายใน มีพระมหาปราสาท พระตำหนัก และที่อยู่อาศัยของพนักงานฝ่ายในที่ปฏิบัติหน้าที่เฉพาะในเขตนี้ พระราชฐานชั้นนี้จึงเป็นที่อยู่อาศัยโดยเฉพาะและห้ามไม่ให้บุคคลฝ่ายนอกที่เป็นผู้ชายผ่านเข้าไป

⁷⁷ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 15.

⁷⁸ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 42. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสันนิษฐานว่าพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทอยู่ริมน้ำทางเหนือพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท หรือตรงที่ตั้งพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ต่อมาได้รื้อพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทและสร้างพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์แทน “ปราสาทกรุงศรีอยุธยา (จากพระนิพนธ์เรื่อง สาส์นสมเด็จพระ ภาค 47-48),” ศิลปากร 10, 6 (มีนาคม 2510): 137.

⁷⁹ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวง ประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 99.

⁸⁰ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 43.

พระราชฐานชั้นในช่วงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มีพระเบญจรัตนมหาปราสาทตั้งอยู่ข้างใน ซึ่งสันนิษฐานว่าอยู่ตรงตำแหน่งพระที่นั่งตรีมุข⁸¹ คงจะใช้เป็นมณฑลที่ประทับด้วย พระราชฐานชั้นนี้มีอาณาบริเวณตั้งแต่พระฉนวนเข้าไปจนถึงประตูมหาโกศราช ประตูอุมคองคา และประตูชลชาติทวารสาร

ดังนั้นการจัดแบ่งบริเวณพระราชวังในกรอบของตรีบุรุษออกเป็นพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง ชั้นใน ไล่เข้าไปโดยแต่ละส่วนมีกำแพงกันเป็นขอบเขตนี้จะพบว่าพระราชวังตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นไป เริ่มมีความสลับซับซ้อนมากขึ้นกว่าวังในเวียงอย่างแต่ก่อน อันเป็นเหตุมาจากการรวมอำนาจอยู่ที่ศูนย์กลาง คือ พระราชวัง จึงส่งผลให้พระราชวังมีการขยายและมีความสลับซับซ้อน เพื่อสัมพันธ์กับการเจริญเติบโตและการพัฒนาการของอยุธยาที่ก้าวสู่การเป็นราชอาณาจักร และการแบ่งเขตในพระราชวังโดยมีกำแพงกันเป็นสัดส่วนอย่างชัดเจนยังเป็นการแสดงถึงการรักษาความปลอดภัยแก่พระมหากษัตริย์ที่อยู่ในฐานะศูนย์กลาง โดยเฉพาะการรักษาความปลอดภัยในเขตพระราชฐานชั้นกลางและชั้นในที่มีการรักษาความปลอดภัยอย่างเข้มงวดมากกว่าพระราชฐานในส่วนอื่น ดังปรากฏว่า ถ้ามีกบฏ ศัตรู สัตว์ร้าย ล่วงเข้าถึงบนท้องพระโรง พนักงานเฝ้ามีโทษถึงตาย และถ้าลอบเข้าไปในพระราชมณฑลที่ประทับข้างในก็มีโทษถึงตายด้วยเช่นกัน⁸²

นอกจากการแบ่งพระราชวังออกเป็นชั้น ๆ เพื่อความมั่นคงและความปลอดภัยของผู้ที่อยู่ภายใน กับแบ่งพื้นที่เพื่อประโยชน์ใช้สอยตามบริเวณที่เป็นที่ตั้ง พระราชนิเวศน์ อาคารราชการ และอาคารบริวารต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นสัดส่วนอย่างชัดเจนแล้ว ในสมัยนี้ยังปรากฏว่าการยกพื้นที่ซึ่งเป็นพระราชวังเดิมสร้างขึ้นเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งตั้งอยู่ติดกับเขตพระราชฐานเป็นวัดประจำวังเพื่อใช้เป็นที่ประกอบพระราชกุศลเกี่ยวกับการพระราชพิธีทางพุทธศาสนาและพระราชพิธีสำคัญของอาณาจักร อาทิ พระราชพิธีถือน้ำสาบาน

วัดพระศรีสรรเพชญ์

วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นพระอารามหลวงประจำพระราชวัง สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถบนบริเวณพื้นที่ของพระราชวังเดิมที่พระองค์ทรงอุทิศถวายให้เป็นเขตพุทธาวาส

⁸¹ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 36.

⁸² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 99-100.

โดยเป็นวัดที่ไม่มีพระสงฆ์จำพรรษา เพื่อใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทาง พุทธศาสนา และประกอบพระราชพิธีสำคัญของรัฐโดยเฉพาะ

การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงอุทิศถวายพระราชวังให้เป็นที่วัดหาได้เป็นพระราชกรณียกิจที่เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยพระองค์ไม่ อดีตบูรพพระมหากษัตริย์ เช่น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ได้เคยทรงประพาศปฏิบัติพระราชมณียกิจเรื่องนี้ ด้วยการทรงอุทิศถวายพระตำหนักเวียงเหล็ก และสร้างเป็นวัดพุทไธสวรรย์มาแล้ว ซึ่งราชประเพณีอันนี้ได้มีมาถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและปฏิบัติสืบต่อเรื่อยมาจนถึงพระมหากษัตริย์ในชั้นหลัง เพียงแต่ว่าไม่ได้อุทิศถวายพระราชวังเป็นวัด แต่เป็นการอุทิศถวายที่ประทับเดิมหรือบ้านเดิมเป็นวัด แต่ก็ยังคงหลักการคล้ายกับพระราชกรณียกิจครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถอยู่ อาทิ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงอุทิศถวายพระตำหนักวังเดิมเป็นวัดวังชัย⁸³ และสมเด็จพระเพทราชาทรงอุทิศถวาย “บ้านหลวง” ขึ้นเป็นวัดบรมพุทธาราม เป็นต้น⁸⁴ อย่างไรก็ตามการอุทิศถวายพระราชวังขึ้นเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ในรัชกาลนี้ถือได้ว่าสำคัญ เพราะเป็นพระอารามหลวงประจำพระราชสำนักและเป็นวัดสำคัญที่สุดของราชอาณาจักรในฐานะเป็นที่รวมสถาปัตยกรรมทางศาสนาและสิ่งมีค่าของแผ่นดินไว้ตลอดจนพระมหากษัตริย์ทรงให้การอุปถัมภ์ เสริมสร้าง และบูรณะปฏิสังขรณ์มาโดยตลอด

การสร้างศาสนสถานหรือสิ่งก่อสร้างขึ้นภายในวัดพระศรีสรรเพชญ์ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นไม่มีหลักฐานระบุไว้ นอกจากกล่าวไว้ว่า “...พระบรมไตรโลกนาถยกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์”⁸⁵ สันนิษฐานว่าอาคารศาสนสถานที่ยกขึ้นในรัชสมัยนี้คงจะมีไม่มากนัก เนื่องจากพระองค์ต้องเสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองพิษณุโลกเพื่อทรงบัญชาการรบและต่อต้านการรุกรานกับล้านนาตลอดรัชกาล อาจทำให้การก่อสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ในสมัยนี้ขาดความต่อเนื่อง และเมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 พระราชโอรสเสด็จครองราชย์ต่อจากพระองค์ ก็ไม่มีหลักฐานระบุเช่นกันว่าทรงสถาปนาสิ่งใดบ้างภายในวัดพระศรีสรรเพชญ์ การก่อสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์

⁸³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 44.

⁸⁴ เว้นแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่ทรงอุทิศถวายบ้านพระราชมารดาของพระองค์เป็นวัดไชยวัฒนาราม และสมเด็จพระเจ้าเสือทรงสร้างวัดโพธิ์ประทับช้างไว้ตรงที่พระราชสมภพ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 112, 222, 235.

⁸⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 15.

ได้เริ่มการก่อสร้างศาสนสถานและถาวรวัตถุขึ้นอย่างจริงจังในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 โดยมีหลักฐานระบุว่า พระองค์โปรดฯให้สร้างพระเจดีย์สององค์ขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2035 เพื่อบรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 พระเชษฐาธิราชของพระองค์ และอีก 7 ปีต่อมา พ.ศ. 2043 โปรดฯให้สร้างพระวิหาร และปีรุ่งขึ้นโปรดฯให้สร้างพระพุทธรูปยืนชื่อพระศรีสรรเพชญ์ขึ้น จนสำเร็จเสร็จสิ้นใน พ.ศ. 2046⁸⁶ และรัชกาลต่อมาสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร โปรดฯให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นอีกหนึ่งองค์ เมื่อ พ.ศ. 2075 เพื่อบรรจุพระบรมอัฐิสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 พระชนกนาถของพระองค์⁸⁷

การที่พระมหากษัตริย์แห่งอยุธยาทรงอุทิศถวายพระราชวังเป็นวัด และทรงสร้างศาสนสถานถาวรวัตถุสำคัญต่าง ๆ ขึ้นเพื่อให้สมกับการมีวัดเป็นบริเวณส่วนหนึ่งของพระราชวังนั้น ไม่ใช่เป็นแนวคิดหรือคติที่อยุธยาได้แบบแผนมาจากสุโขทัย จากความเห็นที่ว่า เนินปราสาทที่ระบุว่าเป็นฐานปราสาทพระราชวังของสุโขทัยที่ตั้งอยู่นอกเขตพุทธาวาสของวัดมหาธาตุ และสรุปว่าวัดมหาธาตุเป็นวัดในกำแพงพระราชวังของสุโขทัยโดยที่อยู่ชัวยาวรับเอาคตินี้มาสร้างเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นตาม⁸⁸ แต่ปัจจุบันพบว่าเนินปราสาทที่ตั้งเป็นส่วนหนึ่งของวัดมหาธาตุไม่ใช่เป็นฐานของพระราชวังที่สร้างด้วยไม้ หากแต่เป็นฐานตั้งของอาคารไม้ที่ใช้เป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมทางศาสนา⁸⁹ ดังนั้นเนินหรือฐานนี้จึงไม่ใช่เป็นฐานปราสาทแต่เป็นฐานอาคารศาสนสถาน ฉะนั้นวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยจึงไม่ได้มีพระราชวังอยู่รวมในอาณาเขต และแนวคิดที่อยุธยามีวัดอยู่ในวังโดยเลียนแบบเอาอย่างสุโขทัยจึงเป็นอันตกไป การสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นเป็นวัดประจำวังน่าจะมิสาเหตุดังนี้

⁸⁶ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ใน ประชุมพงสาวดารเล่ม 1, หน้า 10-11.

⁸⁷ พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511) หน้า 29. มีการเสนอประเด็นเกี่ยวกับการสร้างพระเจดีย์ประธาน 3 องค์ว่าอาจจะสร้างขึ้นในคราวเดียวกัน ดู มรดกโลกอยุธยา (กรุงเทพฯ: ทวีวัฒนาการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 44.

⁸⁸ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, หน้า 453.

⁸⁹ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เสนอว่า พระราชวังเมืองสุโขทัยตั้งอยู่ทางเหนือของวัดมหาธาตุตรงมุมกำแพงเมืองทิศตะวันตกเฉียงเหนือ. พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “พระราชวังกษัตริย์สุโขทัย,” ใน พลิกประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย, สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: บริษัท มติชน จำกัด (มหาชน), 2540), หน้า 141, 160-161.

1. การสร้างให้กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางจักรวรรดิโดยสมบูรณ กล่าวคือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงดำเนินนโยบายการสร้างกรุงศรีอยุธยาตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์ในรัชกาลก่อน ด้วยการสร้างกรุงศรีอยุธยาให้เป็นศูนย์กลางอำนาจและวัฒนธรรมขึ้นมาแทนที่เมืองพระนครหลวงของกัมพูชา เหมือนอย่างที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ได้ทรงกระทำ โดยเรื่องนี้ ศรีศักร วัลลิโภดม มีความเห็นว่า การมีวัดพระศรีสรรเพชญ์ใกล้กับบริเวณเขตพระราชวังเป็นแนวคิดที่อยุธยารับมาจากเมืองพระนครหลวงของกัมพูชา⁹⁰ โดยศรีศักร ได้ทำการเปรียบเทียบผังเมืองพระนครหลวงหรือนครธรรมกับผังกรุงศรีอยุธยาที่เป็นที่ตั้งของพระราชวังทั้งสองเมือง ถึงแม้โดยขนาดของเมืองทั้ง 2 จะแตกต่างกันคือ อยุธยามีสัณฐานเมืองที่เป็นเกาะไม่สม่ำเสมอเมื่อเทียบกับสัณฐานเมืองพระนครหลวงที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส แต่ตำแหน่งสิ่งก่อสร้างสำคัญภายในกรุงศรีอยุธยากลับคล้ายคลึงเมืองพระนครหลวงของกัมพูชา จึงเป็นสิ่งที่น่าจะแสดงให้เห็นว่ากรุงศรีอยุธยาสร้างสิ่งก่อสร้างภายในเมืองลอกเลียนแบบเมืองพระนครหลวงอย่างไม่ต้องสงสัย

ผังเมืองพระนครหลวงมีกำแพงเมืองล้อมทั้ง 4 ด้าน ภายในมีปราสาทบาปวนเป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุตั้งอยู่ตรงกลางเมือง เชื่อมขึ้นไปทางเหนือใกล้กับปราสาทบาปวนมีถนนเชื่อมต่อกันเป็นที่ตั้งพระราชวังหลวงตั้งหันออกสู่ทิศตะวันออก ทางด้านทิศใต้ใกล้กับพระราชวังเป็นตำแหน่งที่ตั้งของปราสาทบาปวน ตำแหน่งของสถานที่ตั้งปราสาทและพระราชวังเมืองพระนครหลวง เมื่อนำมาเทียบกับสถานที่ตั้งวัดและพระราชวังในกรุงศรีอยุธยาพบว่ามีความคล้ายกัน คือ กรุงศรีอยุธยามีพระปรางค์วัดพระรามเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุตั้งอยู่กลางใจเมือง เชื่อมขึ้นไปทางเหนือใกล้กับวัดพระรามมีถนนเชื่อมต่อกันเป็นที่ตั้งพระราชวังตั้งหันออกสู่ทิศตะวันออก และทางด้านทิศใต้ใกล้กับพระราชวังเป็นตำแหน่งที่ตั้งวัดพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งเทียบได้กับปราสาทบาปวน จากตำแหน่งที่ตั้งของสิ่งก่อสร้างระหว่างเมืองพระนครหลวงของกัมพูชากับอยุธยา จะเห็นว่าอยุธยาลอกเลียนแบบเมืองพระนครหลวง โดยเฉพาะตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่คล้ายคลึงกับตำแหน่งที่ตั้งของพระราชวังหลวงและปราสาทบาปวน ทำให้น่าเชื่อว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงได้แนวคิดการมีวัดประจำพระราชฐานเหมือนอย่างปราสาทบาปวนที่เมืองพระนคร⁹¹ อย่างไรก็ดีปราสาทบาปวนไม่ใช่ศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในพระราชวังหลวง แต่ตั้งอยู่ใกล้กับพระราชวังหลวงโดยมีประตูและถนนเชื่อมต่อกัน⁹² ซึ่งเหมือนกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ในช่วงแรกที่ยังไม่ได้ถูกรวมอยู่ในกำแพงพระราชวัง แต่ถือได้ว่าเป็นวัดประจำวังที่ตั้งอยู่ใกล้กับบริเวณ

⁹⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม, “อยุธยาไฟโรจได้ ตรีบูร,” เมืองโบราณ 26, 4 : 26.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

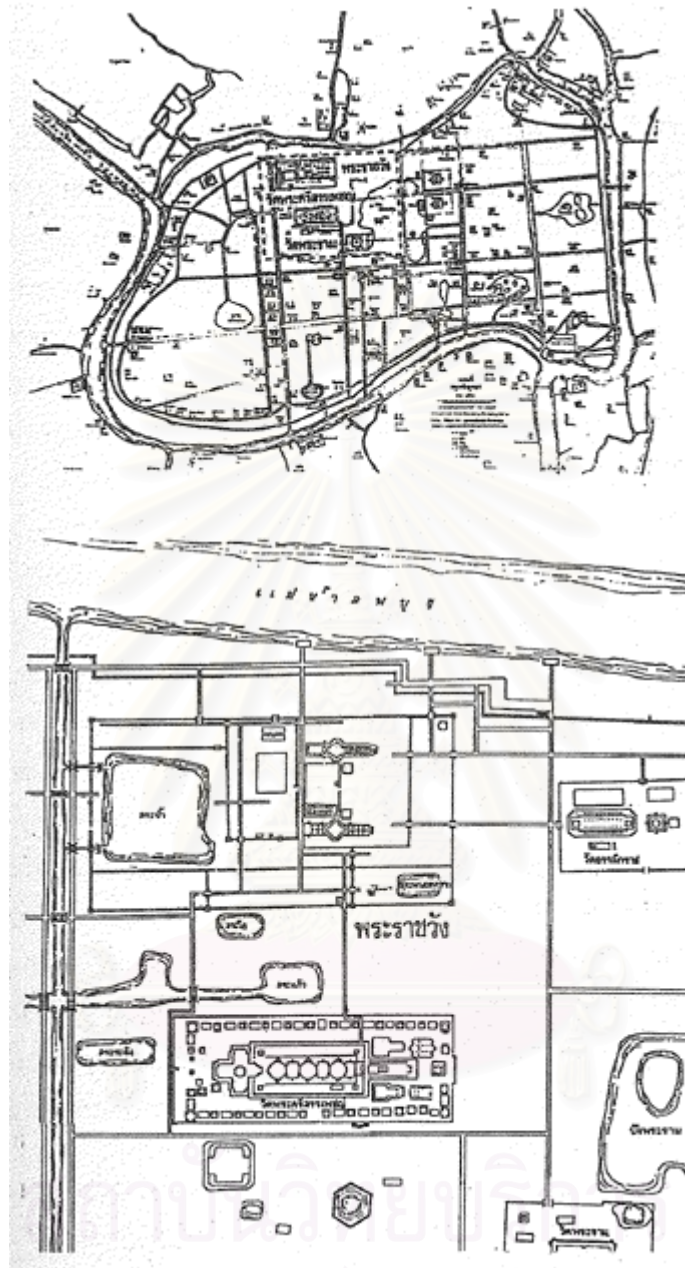
พระราชวัง โดยมีประตูลูกนวนจากพระราชฐานชั้นกลาง และประตูบรรเจิดฐานาริจากพระราชฐานชั้นในที่ตั้งอยู่ตรงแนวกำแพงพระราชวังด้านใต้ โดยมีถนนปูอิฐยาวออกมาจากทั้งสองประตูเป็นทางเสด็จเชื่อมต่อไปยังวัดพระศรีสรรเพชญ์⁹³ ฉะนั้นการที่อยุธยาพยายามจำลองหรือลอกเลียนแบบเมืองพระนครหลวงของกัมพูชาเท่ากับเป็นการสร้างให้กรุงศรีอยุธยาได้เป็นศูนย์กลางโดยสมบูรณ์ของจักรวรรดิที่เกิดขึ้นอีกครั้งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

2. การสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดประจำวัง มาจากธรรมเนียมวังในเวียงเดิม กล่าวคือ บ้านเมืองในแถบแกนกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ก่อนสมัยสมเด็จพระนครินทรราชาธิราชนั้นยังแยกกันปกครองเป็นกลุ่มบ้านเมืองของตน โดยมีเวียงเป็นอาณาเขตการปกครอง ซึ่งเวียงประกอบด้วยวังกับวัดที่มีรั้วรอบขอบชิดตั้งอยู่ภายในเวียง เช่น เมืองสุพรรณบุรี มีลักษณะเป็นเวียงล้อมรอบด้วยกำแพงและคูน้ำ ภายในเวียงมีวังกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของเวียงหรืออยุธยา มีกำแพงล้อมด้วยระเนียดไม้และแม่น้ำภายในเวียงมีวังกับวัดมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของเวียง ซึ่งภายในแต่ละเวียงจะมีวัดหรือพระปรางค์เป็นศูนย์กลางเมือง และเมื่ออยุธยาเลื่อนสถานะขึ้นเป็นกรุงของราชอาณาจักรที่รวมศูนย์อำนาจไว้ที่พระมหากษัตริย์ พระราชวังจึงเป็นบริเวณศูนย์อำนาจที่สำคัญของราชอาณาจักรและเป็นเหมือนเมือง ๆ หนึ่ง ดังนั้นเมื่ออยุธยามีพระราชวังตั้งอยู่ในกรุงที่เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจ จึงเอาธรรมเนียมเหมือนอย่างในอดีตครั้งที่วังอยู่ในเวียงและมีวัดเป็นศูนย์กลางเมืองมาสร้างวัดประจำวังให้เป็นศูนย์กลางของเมืองเหมือนอย่างศูนย์กลางของเวียงเดิม คือ มีการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นเป็นวัดศูนย์กลาง และทรงให้มีการก่อสร้างอย่างใหญ่โต ดังปรากฏพระเจดีย์ พระวิหารหลวง และพระพุทธรูปยืนหุ้มทองคำขนาดใหญ่

การที่วังและวัดเป็นองค์ประกอบสำคัญของเวียงมาแต่เดิม โดยเฉพาะวัดมหาธาตุที่ตั้งอยู่ในเวียงจะมีบทบาทในฐานะเป็นศูนย์กลางเมืองมากกว่าวัง แต่เมื่ออยุธยามีสถานะการเป็นกรุงของราชอาณาจักร พระราชวังในกรุงจึงมีบทบาทที่สำคัญมากกว่าวัดในเวียง คือ เป็นศูนย์กลางเมืองในฐานะที่รวมของอำนาจ และจากการที่วัดเคยทำหน้าที่ในฐานะเป็นศูนย์กลางเมืองและจิตวิญญาณของชุมชนภายในเวียงมาก่อน วัดจึงเป็นสัญลักษณ์ที่ผู้นำไม่ละทิ้ง เพียงแต่นำสัญลักษณ์นี้ขึ้นมาสร้างเป็นวัดคู่พระราชสำนัก เพื่อให้พระราชวังเป็นที่รวมสัญลักษณ์ที่เป็นศูนย์กลางของทั้งฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักรไปพร้อมกัน

⁹³ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 36.

แผนที่ 5 : แผนที่กรุงศรีอยุธยาเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและศาสนสถานสำคัญภายในเมือง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

3. การสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นส่วนหนึ่งของการแสดงออกถึงความเป็นธรรมราชาของพระมหากษัตริย์ คือ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงคุณธรรมด้วยการเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก พุทธศาสนาด້วยการสร้างและทำนุบำรุงวัดและคณะสงฆ์ เพื่อแสดงให้เห็นถึงบุญบารมีสูงสุดของพระมหากษัตริย์ที่จะส่งผลให้เกิดสิทธิธรรมต่อราชบัลลังก์ โดยเฉพาะการก่อสร้างวัดเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงบุญบารมีและพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์ที่บุคคลทั่วไปสามารถเห็นและรับรู้ในพระราชกรณียกิจที่สำคัญนี้ได้

ดังนั้นการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์จึงเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญที่แสดงถึงพระราชมหัทธาและความเป็นบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ที่ทรงสละพระราชวังเดิม และพระราชทรัพย์จำนวนมหาศาลเพื่อสร้างวัดที่งดงามใหญ่โตและเต็มไปด้วยความมั่งคั่ง ดังปรากฏการสร้างพระเจดีย์ประธานและพระวิหารหลวงขนาดใหญ่ 11 ห้อง เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งเป็นพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ถึง 8 วา (16 เมตร) ที่สร้างโดยใช้ทองสำริดหล่อเป็นแกนหนักถึง 58,000 ชั่ง (34,000 กิโลกรัม) และหุ้มทองคำทับหนัก 286 ชั่ง (171.6 กิโลกรัม) เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา⁹⁴ และประกาศความเป็นธรรมราชาหรือพุทธราชาของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มา

4. วัดพระศรีสรรเพชญ์สร้างเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ พระอัฐิ ของพระมหากษัตริย์และเจ้านาย กล่าวคือ ในชั้นเดิมมีราชประเพณีการเก็บพระอัฐิของเจ้านายโดยบรรจุในพระปรางค์หรือพระเจดีย์ที่สถาปนาขึ้นเป็นวัดตรงที่ถวายพระเพลิงพระศพของเจ้านายพระองค์นั้น เช่น เจ้าแก้วเจ้าไทย สิ้นพระชนม์ให้สถาปนาที่ปลงพระศพเป็นวัดป่าแก้ว หรือเจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยาชนช้างชิงราชสมบัติจนสิ้นพระชนม์ ที่ถวายพระเพลิงให้สถาปนาเป็นวัดราชบูรณะ⁹⁵ ส่วนพระบรมอัฐิของพระมหากษัตริย์และพระอัฐิของเจ้านายทั่วไปเก็บไว้ในวัดมหาธาตุ⁹⁶ เมื่อมีการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นเป็นวัดประจำพระราชวัง จึงเปลี่ยนราชประเพณีการเก็บพระบรมอัฐิ พระอัฐิในวัดมหาธาตุและวัดที่สถาปนาตรงที่ถวายพระเพลิงมาเก็บไว้ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ โดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้น 2 องค์ เป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถไว้องค์ตะวันออก กับองค์กลางบรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 และสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร ทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้นอีก 1 องค์ทางตะวันตกเรียงต่อกัน ไว้บรรจุ

⁹⁴ พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 27.

⁹⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 4, 13.

⁹⁶ น.ณ.ปากน้ำ, ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา, หน้า 111.

พระบรมอัฐิของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2⁹⁷ นอกจากพระเจดีย์ 3 องค์เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิแล้ว ยังมีการอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุมาบรรจุไว้ในพระเจดีย์องค์ตะวันออกด้วย⁹⁸ ซึ่งภายหลังในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ได้มีการสร้างพระเจดีย์รายขึ้นภายในวัดเพื่อบรรจุพระอัฐิของเจ้านายเพิ่มเติมจนที่สร้างพระเจดีย์รายหมดลง จึงได้สร้างวิหารโถงจตุรมุขติดกับพระระเบียงหลังพระเจดีย์องค์ตะวันตกขึ้นอีกแห่งหนึ่งซึ่งภายในมีพระเจดีย์ตั้งอยู่ตรงกลางข้างพระเจดีย์ทั้ง 4 ด้านเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิและพระอัฐิ ที่ภายหลังการถวายพระเพลิงแล้วได้อัญเชิญมาบรรจุไว้ที่วิหารโถงจตุรมุขนี้ ดังที่พระราชพงสาวดารกล่าวว่า “...อัญเชิญพระโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจรณาพระมหาวีหารวัดพระศรีสรรเพชญ์คาราม”⁹⁹ ซึ่งราชประเพณีการบรรจุพระบรมอัฐิ และพระอัฐิ ไว้ในพระเจดีย์ก็ดี หรือตามอาคารศาสนสถานภายในวัดพระศรีสรรเพชญ์ หรือการเก็บอัฐิในวัด ได้มีสืบเนื่องเรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์¹⁰⁰

การเก็บอัฐิไว้วัดเป็นธรรมเนียมที่นิยมทำกันมากในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะขุนนางและราษฎรผู้มีทรัพย์ มักจะสร้างวัดขึ้นเพื่อไว้อัฐิของวงศ์ตระกูล เนื่องจากไม่มีธรรมเนียมการเก็บอัฐิไว้ในบ้านเรือน ดังที่ลาอูแบร์กล่าวไว้ว่า “...ชาวสยามเก็บอัฐิกับอังคารไปฝังไว้ใต้พีรามิดอยู่รายรอบพระอุโบสถ” เว้นแต่ “บุคคลที่ไม่มีพระอุโบสถหรือพระเจดีย์ก็เก็บอัฐิของบิดามารดาไว้ที่

⁹⁷ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 88.

⁹⁸ พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 28.

⁹⁹ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 131. วิหารโถงจตุรมุขในหนังสือ “พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท” เรียกอาคารนี้ว่า “ปราสาทพระนารายณ์” ภายในมุขทั้งสี่เป็นที่ประดิษฐานพระที่นั่ง นอน ยืน เดิน สี่อิริยาบถตามคตินิยมในสมัยสุโขทัย ตรงกลางวิหารมีพระสถูปทำเป็นช่องบรรจุอัฐิไว้หลายช่อง. พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 29.

¹⁰⁰ ราชประเพณีการเก็บพระบรมอัฐิและพระอัฐิไว้ในพระราชวังเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยพระองค์ทรงเห็นว่ากรุงรัตนโกสินทร์เพิ่งจะได้รับการสถาปนาอย่างไม่มั่นคงแข็งแรงมากนัก ถ้านำพระบรมอัฐิ พระอัฐิ บรรจุในที่ ๆ ถาวรตามอย่างราชประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยา เกิดมีข้าศึกรุกรานและรักษาป้องกันพระนครไม่ได้ พระบรมอัฐิ พระอัฐิ ของพระบรมราชบุพการีก็จะถูกเหยียบย่ำทำลายสูญหาย จึงเห็นควรอัญเชิญไว้ในพระโกศประดิษฐานไว้ในพระราชมณฑลเพื่อจะได้อัญเชิญติดไปกับพระองค์โดยง่าย. ประเพณีการเก็บรักษาพระบรมอัฐิ และพระอัฐิในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2529), หน้า 5-6.

บ้านเรือนของตน”¹⁰¹ คำกล่าวของลาอูแบร์สะท้อนให้เห็นว่า ผู้มีอำนาจหรือผู้มีทรัพย์สามารถสร้างวัดประจำตระกูลขึ้นเพื่อเก็บอัฐิภายในวงศ์ตระกูลของตนที่บ่งบอกถึงฐานะความมั่งคั่งและความมีหน้ามีตาในสังคมแก่ผู้สร้างด้วย ฉะนั้นการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ส่วนหนึ่งมาจากการเก็บอัฐิไว้วัดซึ่งเป็นธรรมเนียมปฏิบัติครั้งกรุงศรีอยุธยาที่นิยมแพร่หลายในหมู่ชนชั้นสูง ดังปรากฏวัดหลวงและวัดราชบูรพ์มีปรากฏอยู่ทั่วเกาะเมืองกรุงศรีอยุธยา

5. วัดพระศรีสรรเพชญ์สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญของราชอาณาจักรแทนวัดมหาธาตุเดิม กล่าวคือ ก่อนการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ วัดสำคัญที่เป็นศูนย์กลางเมืองและเป็นที่ประกอบพระราชพิธีและพิธีกรรมทางศาสนาที่สำคัญของเมืองคือวัดมหาธาตุ เมื่อมีการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ในบริเวณที่เคยเป็นพระราชวังมาแต่เดิมขึ้นเป็นพระอารามหลวงของพระราชสำนัก พระมหากษัตริย์จึงทรงประกอบพระราชพิธีและศาสนพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ เจ้านาย และราชอาณาจักร ขึ้นที่วัดพระศรีสรรเพชญ์แทนวัดมหาธาตุ¹⁰²

การประกอบพิธีกรรมเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงประพฤติปฏิบัติเพื่อก่อให้เกิดความเป็นสวัสดิมงคลแก่พระนคร ความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดิน และเป็น การแสดงความยิ่งใหญ่และความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ในฐานะทรงเป็นประธานผู้ประกอบพิธีกรรม พระราชพิธีต่าง ๆ ที่จัดขึ้นภายในวัดพระศรีสรรเพชญ์มักจะเกี่ยวเนื่องกับพิธีในส่วนองค์พระมหากษัตริย์ และพิธีทางศาสนาและประเพณี

พระราชพิธีในส่วนองค์พระมหากษัตริย์ที่ประกอบพระราชพิธีในวัดพระศรีสรรเพชญ์ได้แก่พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา มีการจัดปีละ 2 ครั้ง ภายในพระวิหารหลวงพระศรีสรรเพชญ์¹⁰³ ซึ่งเป็นพระราชพิธีที่มีความหมายทางการเมืองและความมั่นคงในราชบัลลังก์ ส่วนพระราชพิธีเกี่ยวกับศาสนาและประเพณีมักเป็น “พระราชพิธี 12 ราศี” หรือพระราชพิธีประจำปี 12 เดือน สำหรับพระนครที่จะต้องประกอบขึ้นทุกเดือนในรอบหนึ่งปีเพื่อความเป็นสวัสดิมงคลแก่พระนคร และความอุดมสมบูรณ์ของราชอาณาจักร พระราชพิธีสิบสองเดือนที่จัดขึ้นแบ่งออกเป็นพระราชพิธีที่

¹⁰¹ มร.เดอะลาอูแบร์, จดหมายเหตุลาอูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2510), หน้า 551, 553. โดยทั่วไปแล้วราชฎยังนิยมการเก็บอัฐิบรรพบุรุษไว้ที่วัดมากกว่าบ้าน ดังปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ที่ออกกฎ “ห้ามเก็บอัฐิไปทิ้งไว้ในกุฎีวิหาร” ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2506), หน้า 369-372.

¹⁰² ศรีศักร วัลลิโภดม, นครหลวงของไทย, หน้า 188.

¹⁰³ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง (ม.ป.ท.: 2534), หน้า 22.

จัดขึ้นในพระราชวังกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ ตามที่ปรากฏในหลักฐานพระราชพิธีสิบสองเดือนที่ประกอบขึ้นในวัดพระศรีสรรเพชญ์ มีพระราชพิธีเถลิงศกสงกรานต์ (พิธีเผด็จศึก) ในเดือนห้า พระมหากษัตริย์จะเสด็จทรงน้ำพระพุทธรูป เทวรูป และพระสงฆ์ ทรงถวายภัตตาหารและทำบุญ มีการก่อและฉลองพระเจดีย์ทรายในวัด จนย่างเข้าเทศกาลเข้าพรรษาในเดือนแปดจัดให้มีพระราชพิธีอาสาร โดยพระมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบวชนาคหลวงจำนวนเท่าพระชนมายุ มีมหรสพ สมโภชพระพุทธรูป (พระพุทธรูปสี่หิ้งค์) และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในวันเข้าพรรษา ด้วยการทรงหล่อเทียนส่งไปถวายเป็นพุทธรูปตามพระอารามต่าง ๆ จนถึงออกพรรษาในเดือนสิบ จัดพระราชพิธีพัทธบท (ภัทรบท) เพื่อทรงฉลองพระภิกษุสามเณรนาคหลวงที่ทรงบวชไว้เมื่อเดือนแปด ในการนี้ทรงร่วมออกทรงบาตรพระและสดับพระมหาชาติของหลวงภายในพระศรีสรรเพชญ์ด้วย¹⁰⁴

การสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ของจักรวรรดิที่สมบูรณ์และเป็นมณฑลของการประกอบพระราชพิธีสำคัญของราชอาณาจักรแทนวัดมหาธาตุเดิม รวมทั้งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ พระอัฐิของพระมหากษัตริย์ และเจ้านาย ในฐานะเป็นพระอารามหลวงสำคัญที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชศรัทธาให้การสนับสนุนก่อสร้างและทำนุบำรุง เพื่อแสดงถึงความเป็นพุทธราชาแล้ว การมีวัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นพระอารามประจำพระราชวัง ซึ่งต่อมาถูกรวมเข้ามาอยู่ในกำแพงพระราชวังเป็นวัดในเขตพระราชฐานในสมัยต่อมา เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นได้ว่า วังกับวัดเป็นองค์ประกอบสำคัญของเมือง (เวียง) มาแต่ในอดีต ที่อยู่ชานาคิดนี้กับการมีศาสนสถานสำคัญของพระราชวังแบบเขมรมาสร้างเป็นวัดประจำพระราชสำนัก ซึ่งทำให้พระราชวังนอกจากมีความสลับซับซ้อนจากการแบ่งในกรอบของตรีบูรแล้ว ยังมีวัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งในฐานะวัดประจำพระราชฐานของพระราชสำนักด้วย

วังเจ้านายฝ่ายหัวเมืองและวังเจ้านายในราชธานี

การสถาปนาระบบเมืองลูกหลวงหรือเมืองหลานหลวงขึ้นเป็นทางการในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยการจัดส่งพระราชโอรสและพระราชนัดดาที่ไว้วางพระทัยไปปกครองเมืองต่าง ๆ ในอาณาเขต ได้ทำให้เกิดการมี “วัง” หรือ “พระราชสำนัก” ของเจ้านายเหล่านี้ขึ้นนอกเหนือจากการมีพระราชวังที่ส่วนกลาง วังของเจ้านายที่ออกมาปกครองเมืองจึงกลายเป็นวังหรือศูนย์ย่อย

¹⁰⁴ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 265-267 และ ตำราราชเสวตครั้งกรุงเก่า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537), หน้า 17.

ทางการเมืองและวัฒนธรรม ซึ่งเป็นตัวแทนจากส่วนกลางที่ได้สถาปนาขึ้นแพร่ออกไปภายในอาณาเขต โดยที่พระราชวังในส่วนกลางจะเชื่อมโยงกันกับวังเจ้านายครองเมือง

วังเจ้านายครองเมืองที่เกิดขึ้นในระบายนี้อาจไม่ได้มีฐานะเป็นเมืองภายในกลุ่มเมืองอิสระที่มีพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติเหมือนในสมัยครั้งก่อนสมเด็จพระนครินทราชาธิราช แต่เป็นวังในเมืองที่มีฐานะเป็นเพียงเมืองลูกหลวงและเมืองหลานหลวง โดยเจ้านายที่ส่วนกลางเลือกมาปกครองจะมีวังที่ประทับเป็นศูนย์อำนาจปกครองแทนเมืองหลวง อันมีระบบราชการ พระอิสริยยศ และฐานานุศักดิ์ของวังตามที่เมืองหลวงกำหนด

ลักษณะวังเจ้านายครองเมือง โดยเฉพาะเมืองลูกหลวง วังจะตั้งอยู่ในเมืองที่แข็งแรงมั่นคงคือตั้งอยู่ในเมืองที่มีคูน้ำและกำแพงป้อมปราการล้อมรอบเพื่อทำหน้าที่เป็นเมืองป้องกันข้าศึกศัตรู¹⁰⁵ ดังจะเห็นจากเมืองลูกหลวงของอยุธยา ได้แก่ เมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร และเมืองลพบุรี ต่างก็มีกำแพงเมืองที่ก่อด้วยอิฐถือปูนหรือก่อด้วยศิลาแลงมีใบเสมาและป้อมปราการรับทางปืนทั้งสิ้น¹⁰⁶ การที่วังของเมืองลูกหลวงตั้งอยู่ภายในเมืองที่มีกำแพงและป้อมปราการที่มั่นคง เป็นเพราะว่าพิษณุโลก สวรรคโลก และกำแพงเพชร เป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่ตั้งอยู่ระหว่างอาณาเขตทางเหนือลุ่มแม่น้ำน่าน ลุ่มแม่น้ำยม และลุ่มแม่น้ำปิง กับลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน เมื่ออยุธยาขยายอำนาจและอิทธิพลจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างขึ้นสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนและได้หัวเมืองในอาณาเขตของสุโขทัยมาเป็นเมืองลูกหลวง เมืองเหล่านี้จึงเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญของอยุธยาในฐานะเป็นเมืองที่อยู่ระหว่างกลางดินแดนของสุโขทัยกับอยุธยา จึงทำให้เมืองลูกหลวงที่ระบุไว้ทั้ง 3 เมืองเป็นเมืองป้อมรับศึกที่ต้องสร้างกำแพงและป้อมปราการที่แข็งแรงรับไว้ รวมทั้งเมืองลพบุรีในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ก่อนการรื้อกำแพงและป้อมปราการในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ คงเป็นเมืองป้อมรับศึกที่ตั้งลดหลั่นลงมาเพื่อป้องกันราชธานีอีกเมืองหนึ่งด้วย

สำหรับลักษณะและรูปแบบของวังเจ้านายครองเมือง ไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีเหลือให้ศึกษา นอกจากสันนิษฐานจากหลักฐานทางเอกสารที่หลงเหลือไว้ อาทิ กฎมณเฑียรบาล มาตรา 4 กำหนดให้พระราชโอรสชั้นพระเจ้าลูกเธอที่ออกไปปกครองเมืองว่า

¹⁰⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เมืองลูกหลวงกับการปกครองไทยโบราณ,” วารสารธรรมศาสตร์ 4 : 77.

¹⁰⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เวียงและวังในสมัยกรุงศรีอยุธยา,” เมืองโบราณ 3, 3 : 68-69.

พระเจ้าลูกเธอกินเมือง จี๋พระยานนุมาศกลีบบัว พระอัครมเหสีทรงด้วยสหัสธารา
เงินมีราชทยาน มีกรมผู้ชาย หลิง มีหออพระ มีพระธินั่งออกโรง มีสมโพธิ มี
เลี้ยงลูกขุนถวายบังคมตรุดสาท ใช้พระราชกฤษฎีกา มีขุนสนม มีขุนช้าง มีขุน
ม้า มีเรือกันเรือแห่¹⁰⁷

จากข้อความในมาตรา 4 พระเจ้าลูกเธอที่ได้รับการแต่งตั้งให้ออกมาปกครองเมือง จะมีลักษณะวังที่
ประทับและตำแหน่งข้าราชการจำนวนหนึ่งอยู่ภายใต้เพื่อช่วยบริหารทำการปกครองเหมือนกับเมือง
หลวง สันนิษฐานว่ามาตรา 4 นี้คงเป็นการกำหนดให้พระเจ้าลูกเธอทั่วไปซึ่งได้รับการแต่งตั้งออก
ไปปกครองเมืองในฐานะเมืองลูกหลวง มีวังที่ประทับ ตำแหน่งข้าราชการ ข้าคน และการใช้
เครื่องประกอบพระอิสริยยศ เช่น พระยานนุมาศ ราชยาน ตามที่ระบุกำหนดไว้เท่านั้น โดยเฉพาะ
วังที่ประทับของพระเจ้าลูกเธอ เมืองลูกหลวงที่กมฺมเทียรบาลกล่าวว่ามี ท้องพระโรงเสด็จออกว่า
ราชการกับหออพระเท่านั้น

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า ลักษณะและรูปแบบของวังชั้นเจ้าฟ้าที่มี
ปรากฏให้เห็นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นการสร้างวังเหมือนกับครั้งที่มีการส่งเจ้านายชั้นเจ้าฟ้า
ออกไปปกครองเมือง คือ ตัวพระตำหนักก่อด้วยเครื่องไม้ ประกอบด้วยท้องพระโรงเป็นอาคาร
ประธานของวัง กับมีพระตำหนักแฝดอีก 3 หลัง แบ่งออกเป็นหอกกลาง ที่บรรทม และห้อง
ถัดเข้าไปหลังพระตำหนักแฝด 3 หลัง เป็นที่อยู่ของพระชายากับพระโอรสพระธิดา และมีอาคาร
บริวารประกอบทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตั้งอยู่ในกำแพงก่ออิฐมีลักษณะเหมือนกับกำแพงเมือง¹⁰⁸ จาก
วังเจ้าฟ้าที่ปรากฏขึ้นในสมัยหลัง อาจสันนิษฐานได้ว่า วังของพระเจ้าลูกเธอกินเมืองที่ระบุไว้ใน
มาตรา 4 ของกมฺมเทียรบาล คงจะมีลักษณะและรูปแบบคล้ายกับวังเจ้าฟ้า เช่น มีท้องพระโรงเป็นที่
เสด็จออกว่าราชการเพื่อให้ “ลูกขุนถวายบังคม” มีหอกกลาง ห้อง “หออพระ” มีการแบ่งเป็นข้าง
หน้าข้างใน โดยเฉพาะข้างในใช้เป็นที่อยู่ของพระโอรสพระธิดา “พระอัครมเหสี” และมีเรือน
บริวารประกอบไว้สำหรับ “ขุนสนม ขุนช้าง ขุนม้า” จากลักษณะและรูปแบบของวังเจ้าฟ้าที่มี

¹⁰⁷ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 71.

¹⁰⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 108. และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 2, 2 (2523): 12-13.

ส่วนคล้ายกับที่กล่าวในกฎหมายเทียรบาลมาตรา 4 นี้ สันนิษฐานว่าวังของพระเจ้าลูกเธอกินเมืองมีลักษณะคล้ายกับวังเจ้าฟ้า

ลักษณะและรูปแบบของวังพระเจ้าลูกเธอกินเมือง ในฐานะเมืองลูกหลวง คงจะมีการก่อสร้างวังตามมาตรา 4 ระบุไว้เหมือนกันหมดทุกเมือง แต่เนื่องจากเมืองลูกหลวงได้แบ่งออกเป็นเมืองเอกและเมืองโทที่ขึ้นอยู่กับพระราชโอรสพระอิสริยยศชั้นใดมาปกครอง เช่น เมืองพิษณุโลก เป็นเมืองเอกเพราะมีพระราชโอรสพระอิสริยยศชั้นสมเด็จพระเจ้าและพระมหาอุปราชมาปกครอง ดังนั้น ฐานานุศักดิ์ของวังพระเจ้าลูกเธอกินเมืองพิษณุโลกน่าจะตุงสูงกว่าวังพระเจ้าลูกเธอกินเมืองลูกหลวงทั่วไปไปตามพระอิสริยยศของพระเจ้าลูกเธอที่เสด็จมาปกครอง ถึงแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานระบุว่าวังของเมืองลูกหลวงเอกอย่างพิษณุโลกจะมีลักษณะและรูปแบบที่ต่างจากวังเจ้าเมืองลูกหลวงทั่วไป อย่างน้อยก็คงจะผิดแผกกันตรงที่เครื่องประกอบพระอิสริยยศอันแสดงให้เห็นถึงความต่างกันตามศักดิ์ของพระเจ้าลูกเธอที่มากินเมือง เช่น สมเด็จพระเจ้าเสด็จออกท้องพระโรงว่าราชการจะมีพระที่นั่งออกโรง เป็นพระที่นั่งเทริด พระมหาอุปราชมีพระที่นั่งออกโรงเป็นเตียงทองสูง 2 ศอกมีเบาะเจียม และพระเจ้าลูกเธอกินเมืองทั่วไป ระบุไว้ว่า มีพระที่นั่งออกโรงเป็นเตียงสูง 1 ศอกมีเจียมขลิบ¹⁰⁹

ฉะนั้นวังเจ้านายครองเมืองหรือวังพระเจ้าลูกเธอกินเมืองในฐานะเมืองลูกหลวงทุกเมือง กฎมณเฑียรบาลได้กำหนดว่าให้มีวังที่ประทับคล้ายกัน ยกเว้นสมเด็จพระเจ้าและพระมหาอุปราชที่ใช้เครื่องประกอบพระอิสริยยศต่างออกไป และมีวังที่ประทับในเมืองพิษณุโลกต่างจากวังพระเจ้าลูกเธอกินเมืองทั่วไป ซึ่งทั้งวังที่ประทับและเครื่องประกอบยศที่ใช้ตามพระอิสริยยศ จะต้องใช้ให้สมกับฐานะและฐานันดรศักดิ์ของตน ห้ามสร้างวังใหญ่โตและใช้ของเกินศักดิ์และฐานะ ดังที่กฎหมายเทียรบาลกำหนดว่า ถ้า “...ลูกขุนมนตรีมุขท้าวพญาพระหลวงหัวเมืองทั้งปวง แลทำยศศักดิ์พื้นตำแหน่งใช้ ควรให้รับเอาสมพลออกแลตัวนั้นอย่าเลี้ยง”¹¹⁰ ยกเว้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่เสด็จขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลกนานถึง 25 ปี วังที่เมืองพิษณุโลกคงจะได้รับการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมกับการเป็นพระราชสถานของพระมหากษัตริย์

นอกจากวังของพระเจ้าลูกเธอกินเมืองจะถูกกำหนดตามพระอิสริยยศของผู้มาปกครองเมืองในกฎหมายเทียรบาลแล้ว การบริหารงานภายในเมืองลูกหลวงยังอยู่ภายใต้การควบคุมจากส่วนกลางด้วย กล่าวคือ ในพระโอยการตำแหน่งนาหัวเมือง ได้ระบุตำแหน่งขุนนางในหัวเมืองไว้ เช่น เมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก และเมืองกำแพงเพชร มีทำเนียบขุนนางทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพล

¹⁰⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 71-72, 112.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

เรือน โดยหัวหน้าฝ่ายทหารเรียกว่า พล กับหัวหน้าฝ่ายพลเรือนเรียกว่า มหาคไทย และมีขุนนางตำแหน่งจตุสดมภ์ ได้แก่ เมือง วัง คลัง นา โดยเฉพาะตำแหน่ง วัง พิษณุโลกเมืองเอกศักดินา 1400 และเมืองสวรรคโลกและเมืองกำแพงเพชร ตำแหน่ง วัง นา 800 เท่ากัน ซึ่งตำแหน่งนี้จะทำหน้าที่รับผิดชอบทุกเรื่องเกี่ยวกับวังของพระเจ้าลูกเธอกินเมือง นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งสัสดีและขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ ขึ้นกับฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน¹¹¹ จากพระไอยการฉบับนี้ทำให้ทราบว่าเมืองลูกหลวงได้จำลองแบบการปกครองจากส่วนกลางโดยมีเจ้านายเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดทางการปกครองและการบริหารภายในเมืองที่ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ที่เมืองหลวง และมีตำแหน่งข้าราชการฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนที่ถูกกำหนดศักดินาตามยศศักดิ์ภายใต้พระไอยการตำแหน่งนาหัวเมืองที่พระเจ้าลูกเธอกินเมืองนั้น ๆ เป็นผู้แต่งตั้งตามที่กฎหมายอาญาหลวง มาตรา 95 ระบุว่า “...ท่านให้เจ้าเมืองทั้งปวงจัดหาผู้จะเป็นหมื่นแพ่ง หมื่นนครบาล หมื่นวัง หมื่นคลัง หมื่นนา หมื่นมหาคไทย แลหมื่นพล...”¹¹²

วังของพระเจ้าลูกเธอกินเมืองลูกหลวงเท่าที่ตามหลักฐานปรากฏ¹¹³ จะตั้งอยู่ภายในเมืองที่มีกำแพงและปราการที่มั่นคง วังหรือตัวพระตำหนักจะแบ่งออกเป็นส่วนที่บริหารจัดการราชการแผ่นดินกับที่ประทับอยู่ข้างในล้อมรอบด้วยกำแพงเช่นเดียวกับกำแพงเมือง โดยเฉพาะวังพระเจ้าลูกเธอกินเมืองพิษณุโลกมีฐานานุศักดิ์วัง และมีเครื่องประกอบแสดงพระอิสริยยศที่สูงกว่า ซึ่งทั้ง

¹¹¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 317-321.

¹¹² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 69.

¹¹³ ส่วนวังของเมืองหลานหลวงไม่มีหลักฐานหรือการกล่าวอ้างใด ๆ ที่ชี้ให้เห็นว่าจะมีลักษณะและรูปแบบที่พอเทียบเคียงได้กับวังเจ้าฟ้า วังพระองค์เจ้า และวังเจ้านายชั้นสามัญในชั้นหลัง เนื่องจากกฎหมายตราสามดวงไม่มีการระบุวังของเมืองหลานหลวงเหมือนกับวังของพระเจ้าลูกเธอกินเมืองในมาตรา 4 มีแต่มาตรา 178 ระบุว่า

“อนึ่งหลานหลวงอยู่นอกวัง ท้าววังเมืองจีเรือบด ลาดกินพานหมากรองตะลุ่มกว่านั้นผิดอาชญาการ

หลานหลวงกินเจ็ดมุกขพานมุกขก็ได้ กว่านั้นผิดอาชญาการ

กชิ่งหุ้มผ้าแดงได้แต่หลานหลวงอยู่ในวัง อยู่นอกวังกชิ่งหุ้มผ้าขาวแล้ว”

ข้อความในมาตรา 178 วังของพระราชนัดดาที่ออกไปปกครองเมืองหลานหลวง สันนิษฐานว่าคงมีห้องพระโรง ตำหนักที่ประทับ และอาคารบริวารคล้ายกับวังของพระเจ้าลูกเธอกินเมือง แต่น่าจะมีขนาดและจำนวนอาคารย่อมกว่าและน้อยกว่าวังของเมืองลูกหลวง เนื่องจากมีฐานันดรศักดิ์เป็นรองพระเจ้าลูกเธอ. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 156-157.

ฐานานุศักดิ์ของวัง พระอิสริยยศของพระเจ้าลูกเธอครองเมือง และตำแหน่งข้าราชการภายในเมือง ถูกหลวง ได้ถูกกำหนดและจัดลำดับศักดิ์ไว้ในกฎมณเฑียรบาล และพระไอยการตำแหน่งนาหัวเมือง ของส่วนกลาง อันแสดงให้เห็นถึงพระราชวังที่ตั้งอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรม มีสถานะสูงส่งและเหนือกว่าวังหรือราชสำนักของพระเจ้าลูกเธอกินเมืองและเจ้าเมืองของศูนย์อื่น ๆ

ส่วนเจ้านายที่ไม่ได้ถูกส่งออกมาปกครองเมือง เช่น เจ้านายที่มีพระอิสริยยศเป็นพระเยาวราชอันประสูติจากพระสนมนั้นจะมีวังที่ประทับอยู่ในเมืองหลวง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชธาติบายว่า พระราชโอรสที่ประสูติจากพระสนมเรียกว่า พระองค์เจ้า¹¹⁴ ดังนั้นถ้าพระอิสริยยศชั้นพระเยาวราชได้กลายเป็นพระอิสริยยศชั้นพระองค์เจ้าในชั้นหลังตามพระราชธาติบายนี้ อาจจะทำให้สันนิษฐานได้ว่า วังของพระเยาวราชที่อยู่ในเมืองหลวงคงมีลักษณะและรูปแบบคล้ายกับวังพระองค์เจ้า กล่าวคือ วังพระองค์เจ้ามีลักษณะและรูปแบบเหมือนกับวังเจ้าฟ้า โดยตัววังก่อด้วยเครื่องไม้ ประกอบด้วยท้องพระโรงกับพระตำหนักแฝด 3 หลัง ซึ่งอยู่ด้านหลังท้องพระโรง แต่วังพระองค์เจ้าจะต่างกับวังเจ้าฟ้าตรงที่ขนาดและหลังคาท้องพระโรงมีชั้นเดียวไม่มีมุขลด หน้าบันเป็นราวระกามอยู่ไม่ติดช่อฟ้าใบระกาหางหงส์นาคศคั้งแบบวังเจ้าฟ้า และล้อมด้วยกำแพงบัวหลังเจียดก่ออิฐถือปูน ประตูวังตัดเป็นช่องขาด ซึ่งต่างจากวังเจ้าฟ้าที่เป็นประตูซุ้ม และกำแพงมีใบเสมาปักอยู่บนหลังกำแพง¹¹⁵ จากลักษณะและรูปแบบวังพระองค์เจ้า โดยเฉพาะประตูและกำแพงวังที่กำหนดให้สร้างเป็นประตูช่องขาด ไม่มีซุ้มประตู และใบเสมาบนกำแพง น่าจะแสดงให้เห็นว่าวังพระองค์เจ้าคงจะได้รับลักษณะและรูปแบบวังของพระเยาวราช ที่ตั้งอยู่ภายในราชธานีแต่ดั้งเดิมจึงไม่มีซุ้มประตูและกำแพงที่มีใบเสมาอันเป็นสัญลักษณ์ของเมืองซึ่งออกไปปกครอง เหมือนอย่างพระเจ้าลูกเธอกินเมือง อันบ่งบอกถึงว่าแต่เดิมพระเยาวราชไม่ได้ปกครองเมือง จึงมีลักษณะและรูปแบบวังต่างจากวังพระเจ้าลูกเธอกินเมือง และเป็นต้นแบบในการกำหนดการสร้างวังพระองค์เจ้าในชั้นหลัง

¹¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม, หน้า 23.

¹¹⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15, หน้า 108-109 และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 2, 2 (2523): 11-12.

3.3 วังในสมัยสมเด็จพระนเรศวร - สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2133-2310)

การศึกษาเรื่องนี้ในหัวข้อแรกจะกล่าวถึง การเมืองการปกครองช่วงสมเด็จพระนเรศวร เมื่อมีการยกเลิกการส่งเจ้านายออกไปปกครองเมืองพิษณุโลก และพระมหาอุปราชประทับอยู่ในราชธานี พระมหากษัตริย์ได้ทรงใช้ตำแหน่งพระมหาอุปราชมาสนับสนุนเป็นฐานพระราชอำนาจในส่วนกลางบ้าง และงดมีการสถาปนาตำแหน่งนี้บ้าง เมื่อกระทบต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์ด้วยการนำระบบการทรงกรมขนาดเล็กมาใช้จนปลายสมัยอยุธยาช่วงสอง รัชกาลสุดท้าย ตำแหน่งพระมหาอุปราชก็ไม่ได้รับการแต่งตั้งขึ้นมาอีกเลยกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยา

3.3.1 การเมืองการปกครอง

นับตั้งแต่การทิ้งหัวเมืองฝ่ายเหนือให้ร้างลงชั่วคราว (พ.ศ. 2127-2135) เพื่อกวาดต้อนผู้คนลงมาเตรียมรับศึกกับพม่าที่กรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา โดยมีสมเด็จพระนเรศวร พระมหาอุปราช เสด็จลงมาประทับอยู่ในราชธานี เพื่อทรงบังคับบัญชาการศึกษาผู้รบกับพม่านั้น เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงขึ้นครองราชย์ (พ.ศ. 2133-2148) และทรงกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชแห่งพม่าได้รับชัยชนะใน พ.ศ. 2135 แล้ว¹¹⁶ พระองค์ได้โปรดฯให้มีการรื้อฟื้นการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นใหม่ ด้วยการแต่งตั้งขุนนางออกไปปกครองเมืองพิษณุโลกกับหัวเมืองใกล้เคียง¹¹⁷

นโยบายการปกครองใหม่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือของสมเด็จพระนเรศวร ด้วยการแต่งตั้งขุนนางให้แยกย้ายกันไปปกครองบริเวณพื้นที่แถบนี้ โดยมีการอพยพแบ่งผู้คนกลับคืนไป และให้เจ้าเมืองกรมการรวบรวมและเกลี้ยกล่อมผู้คนให้มาเข้าสังกัดหมุกองในแต่ละเมือง¹¹⁸ จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงแต่งตั้งเจ้านายชั้นสูงออกไปปกครองเมืองเหมือนครั้งที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงส่งพระองค์ในฐานะพระมหาอุปราชขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกอย่างในอดีต แต่เปลี่ยนมาเป็นแต่งตั้งขุนนางมาปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดแทน การยกเลิกแต่งตั้งพระมหาอุปราชออกไปปกครองเมืองพิษณุโลก อาจจะเป็นเพราะว่าในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงแต่งตั้งขุนพิเรนทรเทพยกขึ้นเป็นเจ้าปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด นโยบายการปกครองนี้เท่ากับ

¹¹⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 106-149.

¹¹⁷ สมเด็จพระนเรศวรทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ครองเมืองพิษณุโลก พระศรีเสาวราชไปรักษาเมืองสุโขทัย พระองค์ทงไปรักษาเมืองพิษัย และหลวงจำไปรักษาเมืองสวรรคโลก “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 255.

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เป็นการแบ่งแยกเอกภาพการรวมศูนย์อำนาจของอยุธยาไปปกครองและควบคุมกำลังพลอย่างอิสระ ดังปรากฏสมเด็จพระมหาธรรมราชาในขณะที่ทรงปกครองพิษณุโลก แทนที่ในศึกไทยจะนำกองกำลังเข้าต่อต้านพม่ากลับเข้าช่วยพระเจ้าบุเรงนอง และในท้ายที่สุดได้ตั้งตนขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ปกครองอยุธยา¹¹⁹ ฉะนั้นการปล่อยให้ผู้ใดก็ตามมีอำนาจขึ้นไปปกครองเมืองเป็นอิสระและใช้เมืองนั้นเป็นเครื่องมือสั่งสมอำนาจจนเป็นอันตรายต่ออำนาจรัฐที่ส่วนกลาง น่าจะเป็นเหตุผลให้หลังจากมีการรื้อฟื้นการตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นสมเด็จพระนเรศวรจึงได้ทรงยกเลิกการส่งพระมหาอุปราชออกไปปกครองเมืองมาเป็นขุนนางแทน และทำให้ต่อแต่นี้เป็นต้นไปพระมหาอุปราชและเจ้านายระดับต่าง ๆ ทรงถูกจำกัดบทบาทให้อยู่ในราชธานี และมีการเกิดวังสำคัญอย่างถาวรในกรุงศรีอยุธยา คือ วังหน้าและวังหลัง ขึ้นภายหลังจากใช้ขุนนางปกครองหัวเมืองแทนเจ้านาย

นโยบายการปกครองของสมเด็จพระนเรศวรที่ทรงยกเลิกเจ้านายออกไปปกครองเมืองมาเป็นขุนนางแทนนั้น ได้ทำให้ความขัดแย้งที่เคยเกิดขึ้นระหว่างเมืองหลวงกับเมืองลูกหลวงยุติลง และถือว่าการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางคือราชธานี ที่ในระยะต่อมาแม้นโยบายการปฏิบัตินี้จะทำให้เจ้านายและขุนนางอยู่ในพระนคร แต่พระมหากษัตริย์ก็ไม่สามารถทรงควบคุมเจ้านายที่มีอำนาจ โดยเฉพาะพระมหาอุปราชและขุนนางชั้นสูงที่ส่วนกลางได้ ดังปรากฏการแย่งชิงราชสมบัติที่เกิดขึ้นระหว่างวังหน้ากับพระมหากษัตริย์ เจ้านายกับพระมหากษัตริย์ และขุนนางกับพระมหากษัตริย์ ภายหลังจากการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางแต่ยังผลให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองขึ้นในราชธานี

การกวาดต้อนกำลังคนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง และแต่งตั้งขุนนางจากส่วนกลางขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกกับหัวเมืองใกล้เคียงต่าง ๆ นอกจากจะเห็นตำแหน่งพระมหาอุปราชประทับอยู่วังหน้าในราชธานีแล้ว การที่อยุธยาเข้าไปปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือได้โดยตรงที่แต่เดิมเคยมีอำนาจและตั้งตัวเป็นอิสระ ทำให้ระบบราชการของอยุธยาในสมัยนี้มีความซับซ้อนใหญ่โตขึ้น คือ ส่วนกลางได้ขยายอำนาจการปกครองหัวเมืองโดยแบ่งชั้นของหัวเมืองออกเป็นเอก โท ตรี และจัตวา¹²⁰ โดยให้สมุหนายกมีอำนาจในการแต่งตั้งเจ้าเมือง

¹¹⁹ Busakorn Lailert, "The Ban Phlu Luang Dynasty 1688-1767 : A Study of the Thai Monarchy During the Closing Years of the Ayuthya Period," p. 166.

¹²⁰ เมืองเอกมี 2 เมืองคือ พิษณุโลกและนครศรีธรรมราช เมืองโทมี 6 เมือง คือ สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร เพชรบูรณ์ นครราชสีมา และตะนาวศรี เมืองตรีมี 7 เมือง คือ พิษัย พิจิตร นครสวรรค์ จันทบุรี ไชยา พัทลุง และชุมพร ส่วนเมืองจัตวามีจำนวนมากที่สุด. ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 316-326.

ทุกชั้นยกเว้นเมืองจัตวา¹²¹ ฉะนั้น นับจาก พ.ศ. 2135 เป็นต้นมา เมื่อเมืองหลวงใช้ระบบขุนนางปกครองหัวเมืองแทนเจ้านาย โดยมีเสนาบดีทำหน้าที่แต่งตั้งเจ้าเมืองทุกระดับชั้นถูกกำหนดศักดิ์นาคำแหน่ง การดูแลควบคุมต่าง ๆ จากเมืองหลวงครอบงำเหนือหัวเมืองต่าง ๆ ประกอบกับในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรทรงเป็นพระมหากษัตริย์นักรบที่มีความเข้มแข็งและเด็ดขาด เนื่องจากบ้านเมืองอยู่ในภาวะที่ต้องเผชิญและทำสงครามอยู่ตลอดเวลา¹²² อันทำให้เกิดจารีตของการบังคับบัญชาในระบบราชการที่มีการฝึกปรือขุนนางข้าราชการเพื่อสำเร็จกิจเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเวลานาน ๆ ที่สอนให้รู้จักความร่วมมือและการประสานงานในระบบอย่างที่เกิดขึ้นได้ยากในยามสงบ และพระปรีชาสามารถของพระองค์ที่ทรงประสบความสำเร็จในด้านการขยายพระราชอำนาจ และทรงได้รับชัยชนะจากบรรดาเมืองต่าง ๆ รอบข้าง ล้วนเป็นปัจจัยเสริมให้ระบบราชการมีขนาดใหญ่โตซับซ้อน และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น¹²³

ในช่วงที่การบริหารระบบราชการของเมืองหลวงมีการขยายใหญ่โตขึ้นนี้ จึงมีการดึงขุนนางเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองมากขึ้น ในขณะที่เจ้านายไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารปกครองเหมือนในอดีตยกเว้นเจ้านายที่ใกล้ชิด เช่น พระอนุชา และพระราชโอรสในตำแหน่งพระมหาอุปราชที่จะมีอำนาจและอิทธิพลต่อไป อย่างไรก็ตามระบบการปกครองส่วนกลางที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวได้ทำให้ขุนนางเข้ามามีบทบาทและสร้างความมั่นคง อิทธิพล และอำนาจที่จะปรากฏให้เห็นในระยะหลัง แต่ขุนนางที่อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาที่เข้มงวดอย่างสมเด็จพระนเรศวรที่ทรงเป็นนักรบและแสดงฝีมือในการพระราชสงครามให้เป็นที่ประจักษ์ จึงทรงสามารถควบคุมกลุ่มขุนนางต่าง ๆ ไม่ให้รวมตัวกันทำทลายในพระราชอำนาจของพระองค์ ดังไม่ปรากฏความขัดแย้งทางการ

¹²¹ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 90 และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ,” ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานปกครองของพระองค์, หน้า 23-24.

¹²² ในรัชสมัยของสมเด็จพระนเรศวรทำสงครามภายนอกกับสุโขทัยและเชียงใหม่ 1 ครั้ง พม่าและมอญ 6 ครั้ง กัมพูชา 6 ครั้ง รวมทั้งหมด 13 ครั้ง มากกว่าทุกรัชสมัยในระยะเวลาที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี. พุทธศรี นนทริย์, “สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม : บทบาทและอำนาจทางด้านการเมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์,” หน้า 120.

¹²³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 13.

เมืองภายในระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางเลขในสมัยนี้ ยกเว้นการกบฏของพระยาศรีไสยณรงค์ เจ้าเมืองตะนาวศรีแข็งเมือง แต่ก็ยังเป็นกบฏที่เกิดจากเหตุผลส่วนตัวมิใช่กบฏเพราะไม่ยอมรับในพระราชอำนาจของพระองค์¹²⁴

หลังจากการทิ้งร้างของหัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ปราบปรามการที่เกิดขึ้นคือ พระราชโอรสของสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้แก่สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถประทับอยู่ในราชธานี การที่เจ้านายทรงศักดิ์สูงทั้งสองพระองค์ประทับอยู่ในกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ สมเด็จพระนเรศวรทรงเป็นพระมหาอุปราชเดิมปกครองเมืองพิษณุโลกกับสมเด็จพระเอกาทศรถในฐานะพระอนุชาใกล้ชิดไม่ได้ถูกส่งออกไปปกครองเมือง ในช่วงเวลานี้จึงเกิดที่ประทับในพระนครของพระราชโอรสทั้ง 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่วังหน้า และสมเด็จพระเอกาทศรถประทับอยู่วังหลัง¹²⁵ ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นพระมหากษัตริย์ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถในฐานะพระอนุชาขึ้นเป็นพระมหาอุปราช¹²⁶ แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือจากเจ้านายครองเมืองมาเป็นขุนนางแทนแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถจึงไม่ได้เสด็จขึ้นไปปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยเฉพาะเมืองพิษณุโลกเหมือนอย่างครั้งสมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปปกครอง พระองค์จึงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชมีที่ประทับอยู่วังหน้าในพระนคร ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศรถแต่เดิมนั้นทรงดำรงตำแหน่งเจ้าวังหลัง หรือ “ฝ่ายหลัง” ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชามาก่อน¹²⁷ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรขึ้นเสวยราชย์จึงได้รับแต่งตั้งขึ้นดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชเจ้าวังหน้า หรือ “ฝ่ายหน้า” โดยทรงยกย่องให้ใช้พระราชโองการเหมือนอย่างพระมหากษัตริย์และให้มีพระเกียรติยศเป็นพิเศษ เรียกว่า “พระเจ้าฝ่าย

¹²⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิเคราะห์ว่าคงเกิดจากความเสียใจที่คิดว่า สมเด็จพระนเรศวรไม่โปรดปรานเหมือนแต่ก่อนจึงไม่ใช้ให้เป็นแม่ทัพไปรบในเขมร กลับตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปลายแดนเล็ก ๆ อย่างตะนาวศรีจึงไม่พอใจ เรื่องลูกหลานใหญ่โตจนต้องกลายเป็นกบฏ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า 109-112.

¹²⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15, หน้า 74.

¹²⁶ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 636.

¹²⁷ วัน วลิต, พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182 แปลโดย วนาศรี สามนเสน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2523), หน้า 96.

หน้า”¹²⁸ ซึ่งเป็นตำแหน่งเดียวกันกับที่ระบุในกฎมณเฑียรบาลมาตรา 179 สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถความว่า “...พระราชกุมารได้เป็นพระหน่อพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายหน้า...”¹²⁹ ที่ต่อมาในชั้นหลังเมื่อไม่มีการแต่งตั้งตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้าขึ้นแล้ว จึงมีการนำเอาตำแหน่งนี้มาใช้เรียกแทนตำแหน่งพระมหาอุปราช ดังปรากฏนำมาใช้เรียกสมเด็จพระเอกาทศรถขึ้น

การแต่งตั้งพระมหาอุปราชและเฉลิมพระเกียรติยศเป็นกรณีพิเศษเช่นนี้ อาจเนื่องจากว่าเป็นพระอนุชาผู้มีอำนาจและมีสิทธิ์เป็นเจ้าของราชสมบัติ¹³⁰ ประกอบกับเป็นคู่ทุกข์คู่ยากที่ได้ทรงร่วมรบกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชตั้งแต่ก่อนและหลังครองราชย์อยู่ตลอดเวลา และเป็นเจ้านายชั้นสูงที่ใกล้ชิด สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงได้รับการแต่งตั้งเป็นพระมหาอุปราชมีพระเกียรติยศเสมอพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏสมเด็จพระเอกาทศรถทรงประกาศกฎหมายด้วยพระองค์เองในสมัยสมเด็จพระนเรศวร ที่เป็นพระราชกฤษฎีกาวางหน้า ว่าด้วยการยกเงินหลวงที่ติดค้างพระราชทานแก่บุตรภรรยาข้าราชการที่ไปตายในการศึกสมเด็จพระนเรศวรรบกับพระมหาอุปราช¹³¹ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงพระราชอำนาจที่พระราชทานให้กับสมเด็จพระเอกาทศรถ อย่างไรก็ตามบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเอกาทศรถได้เริ่มมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาแล้ว เมื่อทรงได้รับ

¹²⁸ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 636 และ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1, หน้า 29.

¹²⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 157.

¹³⁰ ดังมีเรื่องเล่าปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาเสด็จสวรรคตขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรอยู่ในฐานะตัวประกันที่เมืองหงสาวดี ขุนนางทั้งปวงคิดยกราชสมบัติถวายสมเด็จพระเอกาทศรถ แต่พระองค์ไม่ยอมรับด้วยสมเด็จพระเชษฐาธิราชยังอยู่ สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงเป็นผู้รักษาราชสมบัติไว้ จนเมื่อสมเด็จพระนเรศวรหนีกลับมา สมเด็จพระเอกาทศรถจึงถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระนเรศวร ลักษณะเรื่องเล่าที่คล้ายคลึงกันว่าสมเด็จพระเอกาทศรถทรงอยู่ในฐานะเป็นผู้รับราชสมบัติ ปรากฏในพงศาวดารฉบับวัน วลิตว่า สมเด็จพระนเรศวรไม่ประสงค์จะรับราชสมบัติเนื่องจากว่าพระองค์ทรงสังหารคนมามากและทรงเข้มงวดมากเกินไปถ้าได้ปกครอง ฉะนั้นสมเด็จพระเอกาทศรถจึงเป็นผู้ที่เหมาะสมกว่า. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 636-637. คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและ พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 89-98 และวัน วลิต, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182, หน้า 95-96.

¹³¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 155-157.

มอบหมายให้เป็นผู้สำเร็จราชการและรักษาพระนครแทนในขณะที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาและสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปช่วยพระเจ้าันตบุเรงดีเมืองเวียงจันทน์¹³² และเมื่อทรงได้รับตำแหน่งพระมหาอุปราชบทบาทและหน้าที่ของพระองค์ตลอดรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรก็ยิ่งเด่นชัดขึ้น โดยเฉพาะด้านการรบ ดังปรากฏสมเด็จพระเอกาทศรถทรงเข้าร่วมรบไปในกองทัพกับสมเด็จพระนเรศวร และทรงได้รับมอบหมายการศึกให้นำทัพไปจัดการแทนสมเด็จพระนเรศวร เช่น สงครามพระมหาอุปราชา พ.ศ. 2133 สงครามยุทธหัตถี พ.ศ. 2135 การปราบกบฏที่เมืองตะนาวศรี พ.ศ. 2137 การเสด็จนำทัพไประงับวิวาทที่เมืองลำพูน พ.ศ. 2143 เป็นต้น¹³³ ซึ่งหน้าที่ของสมเด็จพระเอกาทศรถในฐานะพระมหาอุปราชคงจะช่วยแบ่งเบาพระราชภาระเกี่ยวกับการพระราชสงคราม อาทิ ทรงเป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับการสงคราม และทรงร่วมทำศึกกับสมเด็จพระนเรศวรอยู่เกือบตลอด ให้เป็นที่ประจักษ์และสร้างความพึงพอใจให้กับสมเด็จพระนเรศวรเป็นอย่างดี จนพระองค์มีความเกรงพระทัยในพระอนุชา ดังปรากฏคราวสมเด็จพระนเรศวรยกทัพตีเมืองละแวกโปรตุเกสให้พระราชมนูทหารเอกเป็นกองทัพหน้ายกกองทัพไปตีเมืองแต่กลับพ่ายเสียที่มาสเด็จพระนเรศวรทรงพิโรธพระราชมนูมากจะให้ประหารชีวิต แต่สมเด็จพระเอกาทศรถทูลขอห้ามไว้และให้พระราชมนูยกไปตีเมืองพระตะบองและโพธิสัตว์เป็นการไถ่โทษ¹³⁴

การสงครามที่เกิดขึ้นตลอดรัชสมัยของสมเด็จพระนเรศวรไม่ว่าจะเป็นการทำสงครามเพื่อกู้อิสรภาพ และรวบรวมแผ่ขยายอาณาเขตทั้งหมดจำนวน 13 ครั้ง ซึ่งโดยมากไทยจะเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะนั้น¹³⁵ เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ทั้งสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถพระมหาอุปราชทรงมีอำนาจ อิทธิพล และความมั่นคงทางการเมือง กล่าวคือ การสงครามถือว่าเป็นวิกฤตการณ์หนึ่งที่บั่นทอนฐานอำนาจและอิทธิพลของขุนนาง เพราะขุนนางไม่สามารถแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าทั้งภายในและภายนอกในยามสงครามได้ แต่สงครามภายใต้ผู้นำที่สามารถและเด็ดขาดอย่างสมเด็จพระนเรศวรกลับทำให้พระองค์ได้ทรัพยากรจากเมืองข้างเคียง เช่น ทรัพย์สิน ช้างม้า

¹³² “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 155.

¹³³ จรรยา ประชิตโรมรัน, การสงครามในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถ (ม.ป.ท.: บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์จำกัด, 2534), หน้า 196-199.

¹³⁴ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 269-270.

¹³⁵ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช 400 ปีของการครองราชย์, หน้า 142-143.

ไพร่พล และเชลยที่กวาดต้อนมา¹³⁶ รวมทั้งไพร่ไร้สังกัดของมุลนายจำนวนมากที่เสียชีวิตในสงคราม มาเป็นกำลังพลโดยแปลงมาเป็นไพร่หลวงเพิ่มขึ้น เช่น พระราชพงสาวดารกล่าวถึงสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพไปถึงเมืองเถิน แล้วมีรับสั่งไปยังพระเจ้าเชียงใหม่และเจ้าเมืองใหญ่น้อย ในดินแดนล้านนาให้ลงมาเฝ้าเพื่อที่จะทรงจัดการระงับวิวาท พ.ศ. 2143 ว่า

พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถอิศวร บรมนาถบรมบพิตรพระพุทธรเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการตรัสสั่งเพี้ยหลวงคุมคามให้ทูลพระเจ้าเชียงใหม่ว่า พระยาฝางแสน หลวง เมืองนาค และพระยารามเดโชแต่งดอกไม้เงินทองมาถวายแล้วตัวจะลงมา ถวายบังคมภายหลัง พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถอิศวร...มีพระราชโองการตรัสใช้ ขุนทรงภรา และขุนศรี ถือพระราชสาสน์ไปเมืองเขมรราชู จึงแสนหลวงเมืองนาค และท้าวพระยาแสนหมื่นเจ้าเมืองนาค ก็ลงมาถวายบังคมและแสนหลวงเมืองนาค ถวายช้างพลาย 6 สอกมีเศษ ถวายช้างพัง 2 ช้าง ถวายม้าดี 20 ม้า เครื่องบรรณาการมาก อนึ่งท้าวพระยาแสนหมื่นอันมาด้วยแสนหลวงเมืองนาคนั้น ถวายม้าและเครื่องบรรณาการก็มาก อนึ่งพระยาฝางและท้าวพระยาแสนหมื่นชาวเมือง ฝางลงมาถวายบังคม พระยาฝางถวายช้างพลายงารัดทองช้างหนึ่ง สูง 6 สอกเศษ ช้างพังรูปดี 2 ช้าง ถวายม้า 30 ม้า และเครื่องบรรณาการก็มาก อนึ่งท้าวพระยาแสนหมื่นอันลงมาด้วยพระยาฝางนั้น ถวายม้าและเครื่องบรรณาการก็มาก อยู่ 3 วัน พระรามเดโช และท้าวพระยาแสนหมื่นชาวเมืองเชียงแสนและเชียงรายก็มาถวายบังคม พระรามเดโชถวายช้างพลายพระสะดึกช้างหนึ่งสูง 5 สอกกีบ ช้างพลายมรนาทช้างหนึ่ง ถวายม้า 50 ม้า และเครื่องบรรณาการก็มาก อนึ่งท้าวพระยาแสน

¹³⁶ เช่น คราวสงครามยุทธหัตถีทรงได้ไพร่พล ช้างใหญ่ 6 สอก 300 ช้าง ช้างพลายพัง 500 ม้า 2000 และคราวสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถนำทัพไปตีเมืองตะแวก พ.ศ. 2136 ทรงกวาดต้อนไพร่พลเขมร 30,000 เศษกลับมาพระนคร ซึ่งการทำสงครามในลักษณะนี้เป็นการรวบรวมและเพิ่มพูนกำลังคนวิธีหนึ่งที่มีกยุดิลงด้วยฝ่ายผู้ชนะเก็บกวาดทรัพย์สินและกวาดต้อนผู้คนจากฝ่ายแพ้กลับไปดินแดนของตน. “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 249, 300 และ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี นัตรพลรักษ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 26.

หมื่นอันมาด้วยพระรามเดโชนั้น ถวายเครื่องบรรณาการก็มาก พระยาพลศึกฝ่าย
 น้องพระยาหลวงเมืองน่านก็ลงมาถวายบังคม และถวายช้างพลายบุญเรืองฤทธิ์หนึ่ง
 สูง 5 ศอกคืบเศษ ถวายม้าและเครื่องบรรณาการก็มาก พระยาแพร์ พระยาลวะ
 พระยาเซียง พระยาเซียงของ พระยาพะเยา พระยาพะยาก พระยาเมืองยอง
 และท้าวพระยาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวง ก็ถวายบังคม และถวายช้างม้า และเครื่อง
 บรรณาการมากนัก...

...ฝ่ายท้าวพระยาลาวทั้งปวงนั้นไซ้ร้ ก็ยอมมีกำลังช้างม้ารีพลมั่งคั่งทุกเมือง และ
 ท้าวพระยาทั้งปวงมาราบคาบที่นี้ ด้วยเดชานุภาพพระราชสมภาร จึงพระเจ้า
 เชียงใหม่ พระยาพะเยา นำเอาช้างพลายมา ณ ช้างหนึ่ง สูง 7 ศอกเศษลงมาด้วย
 หมื่นอินทรรักษา เอามาถวายในตำบลเมืองเถิน แล้วพระเจ้าเชียงใหม่ก็แต่งเครื่อง
 บรรณาการให้แสนหมื่นถือนลงมาถวายเป็นหลายครั้ง¹³⁷

จากข้อความในพระราชพงสาวดารที่ยกมาเป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า แม้สมเด็จพระเอกาทศรถจะไม่ได้ทรงทำสงครามกับดินแดนล้านนา เพียงเสด็จขึ้นไประงับความวุ่นวายที่เกิดขึ้น แต่ กองทัพของพระองค์ก็ได้รับทรัพยากรที่เจ้าเมืองใหญ่น้อยในดินแดนนี้ต่างลงมาถวาย เช่น ช้างม้า ทรัพย์สิน และเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งสิ่งเหล่านี้แม้ส่วนหนึ่งจะตกเป็นของพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระเอกาทศรถคงจะได้รับพระราชทานมาด้วยในฐานะที่ระงับเหตุได้สำเร็จ ซึ่งการสงคราม ที่มีอยู่ต่อเนื่องและการรบชนะหลายครั้งน่าจะทำให้สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถ พระมหาอุปราชทรงได้รับผลประโยชน์จากการทำสงคราม ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรผู้คนที่ได้มาจากการกวาดต้อน ทรัพย์สินจากเมืองข้างเคียง และเครื่องราชบรรณาการจากประเทศราชที่ยอมอ่อน น้อม อันเป็นส่วนหนึ่งที่เสริมให้พระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราชทรงสามารถเพิ่มพูนพระราช ทรัพย์และอำนาจนอกเหนือจากวิธีการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์และอำนาจโดยอาศัยการขยายตัวของ ระบบราชการที่เกิดขึ้นใหญ่โตในสมัยนี้

¹³⁷ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 48-51.

ดังนั้นความมั่นคงทางการเมืองภายใต้จารีตของการบังคับบัญชาที่เด็ดขาดแบบทหาร¹³⁸ ตลอดรัชสมัยของสมเด็จพระนเรศวรทำให้ขุนนางไม่มีอำนาจและอิทธิพลมากพอที่จะขึ้นมาท้าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์ดังไม่ปรากฏความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางขึ้น และในขณะเดียวกันความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระมหากุปราชในรัชกาลนี้ก็ทรงมีความผูกพันใกล้ชิดจงรักภักดี¹³⁹ และทรงช่วยเหลือแบ่งเบาพระราชภาระ อาทิ การบริหารราชการบ้านเมือง และการสงครามมาตลอดรัชกาล จนสมเด็จพระนเรศวรสวรรคต สมเด็จพระเอกาทศรถพระมหากุปราชจึงได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อมาเป็นปกติ

หลังจากการทำสงครามรวบรวมและขยายพระราชอาณาเขตตลอดรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถพระมหากุปราชเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ (พ.ศ. 2148-2153) นับได้ว่าเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมของบ้านเมืองได้เข้าสู่ความเป็นปกติอีกครั้ง เนื่องจากในสมัยนี้ไม่มีการทำศึกสงครามเลย¹⁴⁰ สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงอาศัยระบบการปกครองรวมศูนย์อำนาจของเมืองหลวงที่มีระบบราชการอันหนึ่งอันเดียวขนาดใหญ่ โดยมีขุนนางเมืองหลวงและหัวเมืองบริหารเชื่อมโยงต่อกัน ซึ่งเกิดขึ้นจากความสำเร็จในการแผ่ขยายพระราชอำนาจของสมเด็จพระนเรศวรที่ทำให้หัวเมืองในส่วนภูมิภาคอยู่ภายใต้การควบคุมของระบบราชการอยุธยา ด้วยการทรงใช้ประโยชน์จากระบบราชการนี้ในการรวบรวมทรัพยากรผ่านระบบไพร่¹⁴¹

การรวบรวมทรัพยากรในด้านต่าง ๆ จากหัวเมืองมารวมไว้ที่เมืองหลวงโดยผ่านการจัดสรรและควบคุมกำลังคนในระบบไพร่ ทำให้สมเด็จพระเอกาทศรถและขุนนางที่ควบคุมกำลังคน (ไพร่หลวง ไพร่สม และเชลยที่ได้รับพระราชทาน) ในฐานะที่เคยเป็นแม่ทัพนายกองมาก่อนสามารถใช้ประโยชน์จากระบบราชการดึงเอาผลประโยชน์จากไพร่ไม่ว่าจะเป็นส่วย (สิ่งของ) ทรัพย์สิน และแรงงาน มาเพิ่มพูนทรัพย์และอำนาจให้กับพระมหากษัตริย์และขุนนาง เพื่อนำมา

¹³⁸ วัน วลิต, พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182, หน้า 98.

¹³⁹ ดังปรากฏคราวพระยาจันจันตู่เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อไทยแล้วลอบลงเรือสำเภาคิดหนีไปจากพระนคร สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบได้เสด็จลงเรือตามไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ถึงปากน้ำทั้งสองฝ่ายได้รับกัน ปีนเข้าศึกยิงธนูกรางพระแสงปืนของสมเด็จพระนเรศวรที่ทรงอยู่ในพระหัตถ์แตก สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเกรงว่าจะเป็นอันตรายจึงตรัสสั่งให้เร่งเรือลำที่ทรงเองเข้าไปบังเรือสมเด็จพระนเรศวร. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า 38-39.

¹⁴⁰ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 692.

¹⁴¹ วัน วลิต, พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182, หน้า 111-112.

ตอบสนองด้วยวิธีการแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้า¹⁴² โดยเฉพาะการค้าของป่าที่เคยเป็นสินค้าออกหลักมาตั้งแต่สมัยต้นอยุธยา โดยมีแหล่งกำเนิดอยู่หัวเมืองตอนในภูมิภาค¹⁴³ แต่เนื่องจากสงครามข้ามภูมิภาคระหว่างไทยกับพม่าที่เกิดขึ้นในช่วงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถึงสมเด็จพระนเรศวรที่รบกันบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือกับที่ราบภาคกลางได้ทำให้การค้าของป่าต้องหยุดลงชั่วคราว จนกระทั่งถึงสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อภาวะบ้านเมืองสงบและเป็นปกติ ประกอบกับตลาดภายนอกที่สำคัญคือญี่ปุ่นมีความต้องการสินค้าของป่าโดยเฉพาะไม้ฝางกับหนังกวางจากอยุธยาในปริมาณที่สูงมาก การค้าของป่ากับตลาดต่างประเทศจึงกลับหันมารุ่งเรืองอีกครั้งในรัชกาลนี้¹⁴⁴

การขยายตัวของการค้าของป่าในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นต้นมา นอกจากส่งผลให้พระมหากษัตริย์เกณฑ์ทรัพยากรในด้านต่าง ๆ จากหัวเมืองมาไว้ที่ส่วนกลางเพื่อผลประโยชน์ทางการค้าแล้ว ยังเป็นการปูทางให้ขุนนางได้อาศัยตำแหน่งและบทบาทหน้าที่ในระบบราชการเริ่มเข้าไปแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าของป่าจนสามารถสั่งสมโภคทรัพย์และอำนาจ กำลังพลทำทนายพระราชอำนาจ จนก้าวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ดังปรากฏหลังสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถซึ่งต่อมา อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่าบรรดาเหล่าขุนนางในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถจะลุกขึ้นมาช่วงชิงและทำทนายอำนาจของพระมหากษัตริย์ อาจเนื่องจากว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์นักรบและทรงประสบความสำเร็จในการจัดระบบควบคุมกำลังคนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ประกอบกับเมื่อทรงเห็นขุนนางเริ่มเข้ามามีบทบาททางการค้าจึงทรงหาวิธีการตรอนอำนาจของขุนนาง ดังปรากฏในพงสาวดารฯ ฉบับวัน วลิต ที่กล่าวว่า เมื่อขุนนางผู้ใดก็ตามเสียชีวิตลง ทรัพย์สิน 1 ใน 3 ของขุนนางผู้นั้นจะต้องตกเป็นของพระมหากษัตริย์¹⁴⁵ สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงควบคุมกลุ่มอำนาจและผลประโยชน์ของขุนนางที่ส่งผลให้พระองค์มีความมั่นคงทางการเมืองมาตลอดรัชกาล แต่อย่างไรก็ตาม ภาพความขัดแย้งทางการเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยนี้พระมหากษัตริย์กลับทรงระแวงเจ้า

¹⁴² การแสวงหารายได้ของรัฐในสมัยนี้ นอกจากการทำการค้าขายแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถโปรดฯ ให้ตั้ง “ช่วยสกัดพัฒนากรขนอนตลาด” โดยแบ่งเป็นรายได้เข้ารัฐ คือ ช่วย อากร-ขนอน อากรตลาด และทรงจัดเก็บรายได้จากอากรสวนด้วย พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 718-721 และ วัน วลิต, พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182, หน้า 112.

¹⁴³ ปาริชาติ วิลาวรรณ, “การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 61.

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

¹⁴⁵ วัน วลิต, พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182, หน้า 112.

ฟ้าสุทัศน์พระราชโอรสที่ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีบทบาทและความสำคัญมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวร

เจ้าฟ้าสุทัศน์เป็นพระราชโอรสที่ประสูติจากพระมเหสี เพราะมีสกุลยศเป็นเจ้าฟ้า และเมื่อทรงเจริญพระชันษาราวปลายรัชกาล สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงแต่งตั้งให้เจ้าฟ้าสุทัศน์เป็นพระมหาอุปราช พระราชพงศาวดารกล่าวว่า ในขณะที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชได้เพียง 4 เดือนเศษนั้น “...พระมหาอุปราชกราบทูลพระกรุณาว่าขอพิจารณาคนออก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าจะเป็นคนกบฏหรือ พระมหาอุปราชมีความกลัวสมเด็จพระราชาธิบดีเป็นกำลัง ออกจากที่เฝ้าเสด็จมาพระราชวังบวรสถานมงคล เพลาค่าเสวยยาพิษเสด็จสวรรคต...”¹⁴⁶ ความขัดแย้ง (ความระแวง) ระหว่างสมเด็จพระเอกาทศรถกับพระมหาอุปราชที่ต้องเสวยยาพิษปลงพระชนม์ชีพ ด้วยเหตุในพระราชพงศาวดารที่กล่าวอย่างสั้น ๆ ว่า “ขอพิจารณาคนออก” นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระวินิจฉัยว่า คือการปลดคนชรา ทูพผลภพที่เข้ามารับราชการประจำของออก ซึ่งพระองค์ไม่ได้ทรงระบุไพร่ที่ปลดนั้นสังกัดผู้ใด¹⁴⁷ อย่างไรก็ตามการปลดคนออกน่าจะเป็นคน (ข้าราชการ ไพร่พล) ที่สังกัดเฉพาะวังหน้ามากกว่าเพราะการยกเลิกพระมหาอุปราชออกไปปกครองเมือง พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งให้เจ้านายโดยเฉพาะผู้ขึ้นมาดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชมีข้าราชการรวมทั้งไพร่พลในสังกัดให้ปกครองเสมือนเป็นผู้ปกครองเมืองแต่เดิม โดยมีตำแหน่งข้าราชการและไพร่พลทำหน้าที่รับใช้เป็นขุนนางและชาวเมืองที่ตนปกครอง¹⁴⁸ ประกอบกับพระมหากษัตริย์ทรงไม่สามารถควบคุมไพร่พลทั้งหมดได้จึงทรงแจกจ่ายให้ขึ้นสังกัดต่อพระอุปราชและขุนนางเป็นผู้ควบคุมดูแลต่างพระเนตรพระกรรณแทน

การที่เจ้าฟ้าสุทัศน์ทรงกราบทูลขอพิจารณาคนออก จึงน่าจะเกี่ยวกับการปลดคนชรา ทูพผลภพที่สังกัดวังหน้าออก ซึ่งกฎหมายระบุว่าการปลดคนออกเพื่อมิให้ราชการเกณฑ์ต่อไปได้

¹⁴⁶ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 95.

¹⁴⁷ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 722. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวเรื่องนี้เพิ่มเติม ว่าขอพิจารณาคนออกอาจเป็นขอให้ลดเวลารับราชการให้น้อยลงกว่าปีละ 6 เดือน. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ เล่ม 11 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2504), หน้า 335-336.

¹⁴⁸ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 46.

จะทำเมื่อเลิกไพร่เสียชีวิต หลบหนี วิกลจริต และพิการ เท่านั้นจึงออกจากราชการได้¹⁴⁹ ฉะนั้นเจ้าฟ้าสุทัศน์ผู้เป็นมุลนายใหญ่วังหน้าเมื่อทรงทราบว่าคนในสังกัดของพระองค์มีคุณสมบัติที่จะปลดได้ จึงนำความมากราบทูลขอพิจารณาคนออก ซึ่งการกราบทูลเรื่องการปลดคนในสังกัดของพระองค์ ออก นับเป็นการบอกให้สมเด็จพระเอกาทศรถ อย่างน้อยกรมพระสุรัสวดี ได้รับทราบการกระทำของเจ้าฟ้าสุทัศน์ เนื่องจากถ้าคนในสังกัดของวังหน้าไม่แจ้งแก่กรมพระสุรัสวดีว่ามีการจำหน่ายคนออก เวลาเกณฑ์ราชการ กรมพระสุรัสวดีจะเรียกเกณฑ์ตามทะเบียนที่มุลนายได้ยื่นไว้เดิมซึ่งมุลนายต้นสังกัดต้องหากคนหรือช่วยมาส่งให้ครบตามจำนวนที่เกณฑ์ และหากเลขที่จำหน่ายหนีหรือบวชกลับมาเข้าสังกัด มุลนายก็ต้องแจ้งแก้ไขทะเบียนเลขใหม่เพื่อเตรียมเกณฑ์ราชการครั้งต่อไป¹⁵⁰ เมื่อเป็นไปตามนี้เจ้าฟ้าสุทัศน์ทรงเห็นว่าคนในสังกัดของพระองค์มีเกณฑ์จะจำหน่ายจึงได้มากราบทูลเพื่อจะได้ทรงจำหน่ายออก และสามารถเกณฑ์กำลังพลใหม่มาทดแทนจะได้ไม่เป็นที่สงสัย เพราะพงสาวดารฯ ฉบับวัน วลิต ระบุว่า สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเข้มงวดในเรื่องการควบคุมกำลังคนซึ่งออกเป็นพระราชกฤษฎีกาหลายฉบับกำหนด “...ให้ประชาชนในแผ่นดินและเมืองขึ้นทั้งหลายของสยามส่งรายชื่อทาสของตน จากนั้นพระองค์ให้มีการสำรวจจำนวนข้าทาสในเมืองและประเทศในบังคับบัญชา... หากผู้ใดมีทาสมากกว่าที่แจ้งไว้แล้ว ทาสที่ไม่ได้แจ้งจะต้องถวายแก่พระเจ้าแผ่นดิน...”¹⁵¹ ดังนั้น เจ้าฟ้าสุทัศน์ในฐานะพระมหาอุปราชผู้ควบคุมกำลังพลขนาดใหญ่และทรงคิดที่จะพิจารณาคนออกจึงเสด็จมากราบทูลสมเด็จพระเอกาทศรถตามที่พระองค์ทรงกำหนด ซึ่งการทูลขอพิจารณาคนออกและอาจมีการเกณฑ์กำลังพลใหม่เข้ามาทดแทนกำลังพลเก่าที่ไร้สมรรถภาพของพระมหาอุปราชนี้เองน่าจะโยงใยเกี่ยวพันไปถึงความขัดแย้งระหว่างพระมหาอุปราชกับขุนนางคนสนิทของพระมหากษัตริย์ที่เป็นสาเหตุให้พระมหาอุปราชสิ้นพระชนม์ในเวลาต่อมา

การสิ้นพระชนม์ของพระมหาอุปราช ในจดหมายเหตุของปีเตอร์ วิลเลียมสัน ฟลอริส มีข้อความกล่าวถึงการสิ้นพระชนม์ต่างจากพระราชพงสาวดารว่า

...พระองค์ขาว (สมเด็จพระเอกาทศรถ - ผู้เขียน) ... ขณะประจวบหน้ากโกลีสัน พระชัชพันน์ ได้มีรับสั่งให้สำเร็จโทษพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ (เจ้าฟ้าสุทัศน์

¹⁴⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), หน้า 20.

¹⁵⁰ อัญชลี สุสาขันธ์, “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 111.

¹⁵¹ วัน วลิต, พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182, หน้า 112-113.

พระมหาอุปราช - ผู้เขียน) ซึ่งเป็นชายหนุ่มที่ทรงพระปรีชาสามารถมาก โดยการ
 ยุยงของออกกรมพระไวย (Jockrommewaye) ขุนนางผู้ใหญ่คนหนึ่งของสยามที่มี
 ข้าทาสบริวารมากมายจึงคิดจะตั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดิน...¹⁵²

ตามจดหมายเหตุของฟลอริส ออกกรมพระไวยที่เป็นต้นเหตุการสิ้นพระชนม์ของพระมหาอุปราช
 ดำรงตำแหน่ง 1 ใน 4 ของหัวหน้ามหาดเล็กรักษาพระองค์ที่รับใช้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์¹⁵³ และได้
 รับพระราชทานให้บังคับบัญชากรมอาสาญี่ปุ่นซึ่งเป็นทหารรักษาพระองค์ ตามที่ ฟลอริสว่า “ใน
 หมู่ข้าทาสบริวารออกกรมพระไวยมีเข้ารับใช้เป็นชาวญี่ปุ่นด้วย 280 คน”¹⁵⁴ ออกกรมพระไวยจึงเป็น
 ขุนนางที่มีบทบาทและมีอิทธิพลในราชสำนัก

อิทธิพลของออกกรมพระไวยเริ่มปรากฏเด่นชัดปลายรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อ
 แสดงความปรารถนาอำนาจทางการเมืองตามที่เอกสารของสปริงเกิล (Sprinckel) นายห้างฮอลันดา
 ประจำเมืองปัตตานีว่า ออกกรมพระไวย “มีแผนการที่จะยึดครองกรุงศรีอยุธยาแต่ทำไปไม่สำเร็จ
 ขณะพระมหากษัตริย์ (เอกาทศรถ) ยังทรงพระชนม์อยู่”¹⁵⁵ การที่แผนการของออกกรมพระไวยทำ
 ไม่สำเร็จเนื่องจากต้องเผชิญกับเจ้าฟ้าสุทัศน์พระมหาอุปราชที่คอยขัดขวางอำนาจการเป็นใหญ่ของ
 ออกกรมพระไวยอยู่ตามที่เอกสารของตุร์แปง (Turpin) ที่เขียนขึ้นหลังปลายพุทธศตวรรษที่ 24
 กล่าวว่า

...คนโปรด (ออกกรมพระไวย - ผู้เขียน) ที่ไม่จงรักภักดีนี้พร้อมด้วยข้าทาส
 บริวารจำนวนมาก รวมทั้งพวกญี่ปุ่น 280 คนด้วย มีแผนที่จะยึดราชบัลลังก์พระ
 องค์ขาว ถูกตัดกำลังโดยให้เสบียงของมีนเมาซึ่งอาจมีอันตรายถึงชีวิตได้ แต่พระ

¹⁵² จดหมายเหตุปีเตอร์ วิลเลียมสัน ฟลอริส (Peter Williamson Floris): การใช้เอกสารต่าง
 ประเทศสอบวินิจฉัยพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระราชหัตถเลขาเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถ / อินทราชา / “ทรงธรรม” (ค.ศ. 1610-1628) อธิบายความโดย วินัย พงศ์ศรีเพียร;
 แปลโดย อนันตชัย เลาหะพันธุ์, อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 8, 1 (2528): 21.

¹⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁵⁵ จอร์ สุขพานิช, “สอบศักราชปีรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ,” ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์:
 สมัยอยุธยา, วุฒิชัย มูลศิลป์, บรรณาธิการ (ม.ป.ท.: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ม.ป.ป.),
 หน้า 93.

ราชโอรสของพระองค์ (เจ้าฟ้าสุทัศน์พระมหาอุปราช - ผู้เขียน) ซึ่งเป็นรัชทายาท
เป็นอุปสรรคในความมักใหญ่ใฝ่สูงของคนโปรดผู้นี้¹⁵⁶

ดังนั้นจากหลักฐานทั้งพระราชพงศาวดารและเอกสารต่างชาติได้ประมวลภาพให้เห็นว่า
ความขัดแย้งทางการเมืองปลายรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถที่เกิดขึ้นระหว่างพระมหาอุปราชกับ
ขุนนางโดยต่างฝ่ายเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการขึ้นมาอำนาจของอีกฝ่ายหนึ่ง โดยเฉพาะพระมหา
อุปราชทรงถือว่าพระองค์มีสิทธิธรรมทั้งในฐานะและตำแหน่ง จึงทรงต้องขัดขวางและปกป้องสิทธิ
ของพระองค์เพื่อที่จะขึ้นมาเป็นพระมหากษัตริย์ในวันข้างหน้า ขณะที่ขุนนางคู่แข่งคือออกกรม
พระไวยได้เตรียมแผนการชิงอำนาจไว้แต่ไม่สำเร็จเพราะติดที่พระมหาอุปราชเป็นอุปสรรค ออก
กรมพระไวยจึงอาศัยความเป็นคนสนิทและเป็นทีโปรดปรานของพระมหากษัตริย์ ตามที่ดูรแปลง
กล่าวว่า “พระองค์ขาว...เป็นเหยื่ออันโอชาขอมอยู่ในความดูแลของขุนนางสำคัญคนหนึ่ง (ออก
กรมพระไวย - ผู้เขียน) ในพระราชวัง”¹⁵⁷ หากทงกำจัดพระมหาอุปราชด้วยการกราบทูลขอยกโดย
อาศัยจังหวะที่พระมหาอุปราชทูลขอพิจารณาคนออกเพื่อเตรียมกำลังต่อสู้กับตนขึ้นมาใส่ร้ายว่า
พระมหาอุปราชเตรียมก่อการกบฏ สมเด็จพระเอกาทศรถมิได้ทรงพิจารณาอย่างถ่องแท้ เชื่อว่าพระ
มหาอุปราชจะก่อการกบฏจริง ท้ายสุดพระมหาอุปราชต้องพ่ายแพ้ต่อออกกรมพระไวยด้วยการจับ
พระชนม์ชีพลง¹⁵⁸

หลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระมหาอุปราช และสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จสวรรคตใน
เวลาต่อมา ออกกรมพระไวยได้ก่อการกบฏขึ้นแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์
พระราชโอรสสมเด็จพระเอกาทศรถได้ขึ้นครองราชย์และปราบปรามกบฏออกกรมพระไวยได้ ตาม
ที่ฟลอริสกล่าวว่า “เมื่อพระองค์ขาวเสด็จสวรรคตไปแล้วพระราชโอรสองค์ที่สอง (พระนามเดิมเจ้า

¹⁵⁶ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับดูรแปลง, แปลโดย สมศรี เอี่ยมธรรม
(กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล สหประชาพานิชย์, 2522), หน้า 25-26.

¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

¹⁵⁸ ส่วนปิยรัตน์ อินทร์อ่อน วิเคราะห์ถึงสาเหตุการสิ้นพระชนม์ของเจ้าฟ้าสุทัศน์พระมหา
อุปราชว่า พระองค์ทูลขอพิจารณาคนออกคือ ให้สมเด็จพระเอกาทศรถทรงปลดออกกรมพระไวย
ในข้อหากบฏ แต่เนื่องจากออกกรมพระไวยเป็นคนสนิทและเป็นทีไว้วางพระทัยมาก การกราบทูล
ขอให้ปลดจึงไม่สำเร็จ ออกกรมพระไวยจึงกราบทูลว่าพระมหาอุปราชคิดกบฏมิใช่ตน พระองค์จึง
เป็นฝ่ายถูกกำจัด ดู ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ.
1893-2310,” หน้า 29-33.

ฟ้าศรีเสาวภาคย์ - ผู้เขียน) ได้สืบราชสมบัติแทน พระองค์ได้รับการขุยงในทันทีให้รับกำจัดออกกรมพระไวยให้พ้นเส้นทาง”¹⁵⁹ แต่การปราบกบฏออกกรมพระไวยส่งผลให้สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ต้องเผชิญการกบฏทหารอาสาญี่ปุ่นอีกครั้ง เมื่อทหารเหล่านี้ได้ลุกฮือและทำการจับกุมสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์และเรียกร้องให้พระองค์ประหารขุนนางที่เกี่ยวข้องกับการตายของออกกรมพระไวย สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ทรงทำตามข้อเรียกร้องจนทหารอาสาญี่ปุ่นพอใจและจึงได้ถอนกำลังออกไปจากอยุธยา¹⁶⁰ เมื่อเหตุการณ์เป็นปกติสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ได้ครองราชย์ต่อมา 2-3 เดือน พระอินทราชา (สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม) พระอนุชา จึงได้ทำการแย่งชิงราชสมบัติ¹⁶¹

เมื่อพระอินทราชาบุกเข้าพระราชวังจับสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์สำเร็จโทษขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153-2171) ในรัชกาลนี้อาจกล่าวได้ว่าการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจการค้ามีผลอย่างมากต่อการเมืองภายในอยุธยา กล่าวคือ การขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะการค้าของปีนังตั้งแต่สมเด็จพระเอกาทศรถ จนมาถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้นอยุธยาเป็นเมืองท่าและตลาดแหล่งรวมสินค้าของป่าสำคัญที่จำหน่ายให้กับพ่อค้าจากตะวันออก ได้แก่ จีน และญี่ปุ่น กับพ่อค้าจากตะวันตก ได้แก่ ฮอลันดา ที่มารับซื้อสินค้าของป่าจากอยุธยาและจัดส่งไปขายยังประเทศญี่ปุ่น รวมทั้งอยุธยาจัดตั้งสำเภาบรรทุกของป่าออกไปค้าขายเองโดยผ่านพระคลังสินค้าให้กับตลาดญี่ปุ่นในอัตราที่สูงมาก¹⁶² การเติบโตของการค้าของป่าที่เกิด

¹⁵⁹ จดหมายเหตุปีเตอร์ วิลเลียมสัน ฟลอริส (Peter Williamson Floris): การใช้เอกสารต่างประเทศสอบวินิจฉัยพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระราชหัตถเลขาเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ/อินทราชา/ “ทรงธรรม” (ค.ศ. 1610-1628) อธิบายความโดย วินัย พงศ์ศรีเพียร, อักษรศาสตร์มหาวิทยาลัยศิลปากร 8, 1: 21.

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21-22.

¹⁶¹ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 97. เรื่องราวในหลักฐานไทยและต่างประเทศกล่าวถึงเหตุการณ์รัชกาลสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ไม่ตรงกัน กล่าวคือ สปรินเกลระบุว่า สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ครองราชสมบัติจนถึงสวรรคต และพระอนุชาองค์เล็กได้ราชสมบัติปกครองต่อมา แต่พระราชพงสาวดารกล่าวว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมซึ่งมีพระนามเดิมปรากฏในพงสาวดารฯ ฉบับ วัน วิไลคิดว่า พระอินทราชาและระบุว่าเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระเอกาทศรถแย่งชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ ดู ขจร สุขพานิช, “สอบศักราชปีรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ,” ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยอยุธยา, หน้า 93, 149-150 และวัน วิไล, พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วิไล พ.ศ. 2182, หน้า 116.

¹⁶² ปารีชาติ วิลาวรรณ, “การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา,” หน้า 158.

ในช่วงเวลานี้จึงทำให้ขุนนางที่มีอำนาจหน้าที่อยู่ในวงราชการเข้ามามีส่วนร่วมและแสวงหาผลประโยชน์และความมั่งคั่งจากการค้า โดยเฉพาะขุนนางที่มีตำแหน่งในระดับสูงหรือขุนนางฝ่ายปกครองที่สำคัญ เช่น ตำแหน่งในฝ่ายกลาโหมและพระคลัง ซึ่งในสมัยนี้ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ไม่ได้ทรงใช้นโยบายควบคุมและรัดรอนอำนาจทางเศรษฐกิจเพื่อป้องกันมิให้ขุนนางสร้างความมั่งคั่งร่ำรวยด้วยการใช้อำนาจหน้าที่กับการค้าอย่างครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถ แต่พระองค์ทรงโอนอ่อนผ่อนปรนด้วยการปล่อยให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่มีอิสระในการทำการค้า โดยไม่ทรงปล่อยให้ขุนนางตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งผูกขาดการแสวงหาผลประโยชน์และความร่ำรวยจากการค้านี้เพียงผู้เดียว¹⁶³

การเปิดโอกาสให้ขุนนางระดับสูงได้เข้าควบคุมกำลังคน แสวงหาและสังสมโภคทรัพย์อย่างอิสระจากการขยายตัวทางการค้าสะท้อนให้เห็นตามที่ วัน วลิต กล่าวถึงความมั่งคั่งของขุนนางสมัยนี้ว่า “...ขุนนางแต่งกายดีและมีที่อยู่ดี”¹⁶⁴ จึงทำให้ขุนนางในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีอิทธิพล อำนาจ และเป็นผู้คุมกำลังพลรายใหญ่ ๆ ที่เข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง โดยเฉพาะการตัดสินใจคัดเลือกและสนับสนุนเจ้านายขึ้นมาดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์

ในส่วนของเจ้านายเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทำการแย่งชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ ทรงได้รับการช่วยเหลือและสนับสนุนจากเจ้านครศรีธรรมราชซึ่งมีตำแหน่งเป็นหัวหน้ามหาดเล็ก¹⁶⁵ ได้รวบรวมผู้คนจำนวนมากร่วมทำการชิงราชย์ได้สำเร็จ พระองค์จึงทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช แต่เป็นอยู่ได้ 7 วันก็สิ้นพระชนม์ลง¹⁶⁶ ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงแต่งตั้งผู้ใดขึ้นเป็นพระมหาอุปราชต่อจากเจ้านครศรีธรรมราช มีแต่เอกสารของวัน วลิตเท่านั้นที่ระบุว่าพระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมคือพระศรีศิลป์เป็นพระมหาอุปราช¹⁶⁷ แต่ก็ไม่มีการกล่าวถึงพระมหาอุปราชพระองค์นี้ในพระราชพงศาวดารเลยเช่นเดียวกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่เอกสารดังกล่าวมีเรื่องพระมหาอุปราช (ฝ่ายหน้า) แต่พระราชพงศาวดารก็ไม่

¹⁶³ มาณพ ถาวรวัฒนีสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 216.

¹⁶⁴ วัน วลิต, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182, หน้า 116.

¹⁶⁵ ตำราราชเสวตครั้งกรุงเก่า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537), หน้า 1.

¹⁶⁶ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 97-98.

¹⁶⁷ “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2514), หน้า 123.

ได้ระบุอีกเช่นกันว่ามีการแต่งตั้งตำแหน่งนี้ ซึ่งหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตแล้ว พระราชโอรสของพระองค์คือสมเด็จพระเชษฐาธิราชก็ขึ้นครองราชสมบัติโดยมีออกญา کالاโหม ขึ้นมา มีบทบาทและอำนาจทางการเมืองมากในสมัยนี้

ก่อนที่ออกญา کالاโหมจะขึ้นเสวยราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระราชพงศาวดาร กล่าวว่า พระองค์ได้รับราชการในตำแหน่งพระมหาอำมาตย์ ด้วยความชอบในการปราบกบฏอาสา ญี่ปุ่น 500 คน ที่มาโจมตีพระราชวังได้สำเร็จ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงโปรดฯ ให้เลื่อนตำแหน่ง เป็นเจ้าพระยา کالاโหมสุริยวงศ์¹⁶⁸ ส่วนจดหมายเหตุวัน วลิต กล่าวเพิ่มเติมว่า ออกญา کالاโหมมี พระนามเดิมว่า พระองค์ไธ เป็นบุตรของออกญาศรีธรรมราชาซึ่งเป็นพี่ชายคนโตของพระชนนีใน สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เริ่มเข้ารับราชการในกรมมหาดเล็กในตำแหน่งจมื่นศรีสรรัักษ์ และตำแหน่ง จมื่นสรพรเพชภักดีภายหลังจากการไปร่วมรบในเขมร แล้วเลื่อนเป็นออกญาศรีวรวงศ์มีหน้าที่ ควบคุมดูแลพระราชวังตอนปลายรัชกาล¹⁶⁹ ในรัชกาลสมเด็จพระเชษฐาธิราช หลังจากที่ออกญา ศรีวรวงศ์ร่วมมือกับออกญา กำแหง ออกญาเสนาภิมุข กำจัดศัตรูทางการเมืองฝ่ายตรงข้าม และยก สมเด็จพระเชษฐาธิราชขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แล้ว ออกญาศรีวรวงศ์จึงได้รับตำแหน่งออกญา กالاโหม และหลังจากได้ดำรงตำแหน่งนี้ออกญา کالاโหมก็ได้แสดงบทบาทโดยการเข้ามา มีอำนาจ อย่างเต็มที่ในกิจการบริหารการปกครองบ้านเมือง และมีอิทธิพลเหนือราชสำนักกับขุนนาง ตามที่ วัน วลิต กล่าวว่า “...ออกญา کالاโหมกลายเป็นคนสำคัญ มีความเป็นใหญ่เหนือกิจการงานเมืองทั้ง ปวง ทุกคนหันมาแสวงหาความโปรดปรานและซื้อหาเอาโดยให้ทรัพย์สินเป็นกำนัล ในงานฉลอง หรือวันงานพิธีมีคนติดตามออกญา کالاโหมคับคั่งยิ่งกว่าเวลาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จเสียบอีก”¹⁷⁰

อำนาจและอิทธิพลของออกญา کالاโหมที่มีอยู่อย่างกว้างขวางได้ทำให้สมเด็จพระเชษฐาธิราช ทรงระแวงในพฤติกรรมและหวั่นเกรงในอำนาจของออกญา کالاโหม เมื่อออกญา کالاโหมได้จัด งานเผาพ้องชายกับอัฐิของบิดาอย่างใหญ่โต โดยมีขุนนางข้าราชการเข้าร่วมงานอยู่เป็นจำนวนมาก สมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงเห็นขุนนางข้าราชการไม่ได้มาเข้าเฝ้า เนื่องจากต้องค้างแรมอยู่ใน งานเพื่อรอเผาพ้องและอัฐิ จึงทรงวางแผนกำจัดออกญา کالاโหมโดยให้กองทัพขึ้นประจำหน้าที่

¹⁶⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 98-99.

¹⁶⁹ “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 146, 154-156 และ Beth Fouser, The Lord of the Golden Tower : King Prasat Thong and the Building of Wat Chaiwatthanaram (Bangkok: White Lotus Co., Ltd., 1996), pp. 21-23.

¹⁷⁰ “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 145.

รักษาพระราชวัง และเรียกตัวออกญากลาโหมมาเข้าเฝ้าเป็นการด่วน แต่ออกญากลาโหมทราบจากออกญาคลังว่าเป็นการลวงมาฆ่า จึงหารือกับขุนนางที่ร่วมอยู่ในงานยกกำลังพลเข้ามายังพระราชวังจับสมเด็จพระเชษฐาธิราชนำไปสำเร็จโทษ แล้วยกสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์พระชนม์ 9 พรรษา พระอนุชาในสมเด็จพระเชษฐาธิราชขึ้นครองราชสมบัติ โดยมีออกญากลาโหมเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน¹⁷¹ และได้ใช้ตำแหน่งอำนาจนี้กำจัดขุนนางที่ทรงอิทธิพลสำคัญ 2 คน ได้แก่ ออกญาตำแหน่งด้วยข้อหาตั้งตนเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และออกญาเสนาภิมุขถูกส่งไปเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช และถูกลอบฆ่าในเมืองนั้น¹⁷²

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเมื่อออกญากลาโหมได้เป็นผู้สำเร็จราชการได้ใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์ในการกำจัดขุนนางที่มีอำนาจและเป็นศัตรูขวางความเป็นใหญ่ของตนเองด้วยการประหารชีวิตและลอบฆ่า รวมทั้งริบทรัพย์สินอันเป็นบ่อเกิดของอำนาจและกำลังคนมาเป็นของตน และแจกจ่ายกับพวกพ้อง เช่นทรัพย์สินของออกญาตำแหน่ง วัน วลิต กล่าวว่า “...บ้านเรือนของออกญาตำแหน่งถูกปล้นและข้าทาสบริวารถูกแบ่งปันกันในบรรดามิตรสหายของออกญากลาโหม”¹⁷³ เมื่อออกญากลาโหมในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกุมอำนาจเหนือพระมหากษัตริย์ และขุนนางอยู่ในอาณัติทั้งหมดได้แล้ว จึงถอดสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ออกจากราชสมบัติและนำไปสำเร็จโทษ และขึ้นครองราชสมบัติทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

การก้าวขึ้นมาของขุนนางที่มีอำนาจ อิทธิพล และความร่ำรวยมั่งคั่งสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ดังเช่นสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173-2198) ได้ทำให้พระองค์ทรงตระหนักในบทบาทและหน้าที่ของขุนนางที่ผ่านมามากขึ้น แต่ในช่วงต้นรัชกาลพระองค์ไม่ได้ทรงมีปฏิกริยาต่อขุนนางมากนัก เนื่องจากทรงต้องเผชิญกับปัญหาการปราบปรามบรรดาเมืองประเทศราชกับเมืองบริวารต่าง ๆ เช่น ลำปาง นครราชสีมา กัมพูชา นครศรีธรรมราช มะริด ตะนาวศรี พัทลุง สงขลา และปัตตานี ที่ไม่ยอมรับฐานะของพระองค์ด้วยการแข็งเมืองก่อการกบฏขึ้น และต้องใช้เวลาในการปราบปรามอยู่ระยะหนึ่ง จนในปีที่ 7 ของรัชกาล พระองค์ก็เริ่มประหารออกญาพิษณุโลก เพราะทรง

¹⁷¹ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 102-108 และ “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 159-163, 184.

¹⁷² “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 191-192, 217-218..

¹⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 188.

ห้วนเกรงในอำนาจของออกญาผู้^{๑๗๔} และทรงจัดการกับขุนนางที่มีพฤติกรรมไม่นำไว้วางพระทัยด้วยการลงโทษ จำคุก และริบทรัพย์อย่าง ออกญาวัง ออกญาอมราช และออกญาจักรี เป็นต้น^{๑๗๕}

นอกจากการบั่นทอนทรัพย์สินสมบัติของขุนนางด้วยการลงโทษริบราชบาตรทำให้ไม่สามารถมีทรัพย์สินมาขายกำลัคนเพิ่มอำนาจได้แล้ว สมเด็จพระเจ้าปราสาททองยังทรงเข้าแทรกแซงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและความมั่งคั่งร่ำรวยของขุนนางที่เข้าไปเกี่ยวข้องหรือดำเนินการค้าให้ลดน้อยลง ด้วยการทรงดำเนินการค้าขายส่วนพระองค์กับการค้าผูกขาดของหลวง ได้แก่ การค้าส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงดำเนินการค้าบนเส้นทางสำคัญ 2 แห่ง ทั้งทางด้านตะวันออกและตะวันตก โดยทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาทุกสินค้าของป่าที่ได้มาในรูปของส่วยและสินค้านำเข้าต้องห้ามจากพระคลังสินค้าไปค้าขายกับจีน^{๑๗๖} และทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาไปค้าขายแถบอินเดีย ตามที่วัน วลิต กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงผูกสัมพันธไมตรีกับเจ้านายอินเดียทุกพระองค์ ตลอดจนแคว้นแลวันทั้งปวงในหมู่เกาะอินเดีย เพื่อจะได้ส่งเรือสำเภาของพระองค์และของชาวสยาม ไปทำการค้าขายได้โดยเสรีตามเมืองท่าต่างประเทศเหล่านั้น^{๑๗๗} ซึ่งการค้าขายส่วนพระองค์ทั้งที่ประเทศจีนและอินเดียได้นำผลกำไรจากการค้ามาสู่พระองค์เป็นจำนวนมาก เพราะสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเข้มงวดเกี่ยวกับการผูกขาดการค้ามากขึ้นด้วยการกำหนดสินค้านำเข้าต้องห้ามประเภทของป่าซึ่งกำลังเป็นที่ต้องการของตลาดในขณะนั้นเพิ่มเติม และให้เป็นสินค้านำเข้าต้องห้ามที่ต้องซื้อขายผ่านพระคลังสินค้าเท่านั้น^{๑๗๘} ซึ่งทำให้พระองค์ได้รับผลประโยชน์จากการค้าเป็นจำนวนมาก ในขณะที่ขุนนางที่มีอำนาจหน้าที่อยู่ในวงราชการถูกกีดกันผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและความมั่งคั่งร่ำรวยที่ตนเคยเข้าไปเกี่ยวข้องหรือดำเนินการค้า เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงดำเนินกิจกรรมทางการค้าอย่างกว้างขวาง จึงส่งผลให้ขุนนางที่มีทุนและมุ่งหากำไรจากการค้าทั้งทางตรงและทางอ้อมในวงราชการต้องถูกบั่นทอนผลกำไรเป็นจำนวนไม่น้อยจากการค้าของหลวง^{๑๗๙} ประกอบกับขุนนางที่ดำรงตำแหน่งในวงราชการก็ไม่สามารถแสวงหาผลประโยชน์จากตำแหน่งหน้าที่ของตนเองได้อย่างเต็มที่ เพราะขุนนางจะดำรงตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งเป็นการชั่วคราว เนื่องจากมีการสับเปลี่ยน

^{๑๗๔} “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๙, หน้า 233-234, 253-255.

^{๑๗๕} สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. 1282-1853, หน้า 110.

^{๑๗๖} “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๙, หน้า 243.

^{๑๗๗} ปาริชาติ วิลาวรรณ, “การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา,” หน้า 137.

^{๑๗๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 18.

ตำแหน่งขุนนางอย่างสม่ำเสมอ¹⁷⁹ จึงทำให้ขุนนางในสมัยนี้ไร้เสถียรภาพ และยังคงควบคุมความเคลื่อนไหวและผลประโยชน์ในบรรดาเหล่าขุนนางภายใต้้นโยบายที่เข้มงวดของพระมหากษัตริย์ เช่น ห้ามขุนนางพูดคุยหรือกระซิบกระซาบกันเองในขณะที่เข้าเฝ้า ห้ามขุนนางศักดินา 10,000 ถึง 1,600 ลอบติดต่อกัน¹⁸⁰ ขุนนางต้องมาเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ทุกวัน¹⁸¹ รวมทั้งถ้าขุนนางสิ้นชีวิตลงจะต้องจ่ายทองหนักหนึ่งบาทต่อที่ดินทุก ๆ สิบไร่ และทรัพย์สินที่เป็นมรดกจำนวน 1 ใน 3 จะต้องตกเป็นของพระมหากษัตริย์¹⁸²

สำหรับในส่วนของการสร้างความมั่นคงในราชบัลลังก์ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองกับเจ้านาย พระองค์ได้สร้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติด้วยการอภิเษกสมรสกับเชื้อพระวงศ์ฝ่ายหญิงของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และแต่งตั้งออกญาศรีวรวงศ์น้องชายที่ช่วยพระองค์ได้ราชสมบัติยกขึ้นเป็นเจ้า โดยดำรงตำแหน่งฝ่ายหน้าหรือพระมหาอุปราชที่จะได้สืบราชสมบัติต่อไป¹⁸³ ซึ่งการแต่งตั้งพระอนุชาดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช พระราชพงศาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสถาปนาพระอนุชาเป็นเจ้าพระคือยกขึ้นเป็นเจ้า มีพระนามว่า พระศรีสุธรรมราชา แต่ไม่ได้ให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช โดยทรงให้ที่ประทับด้วยการตั้งบ้านหลวงอยู่ริมวัดสุทธาวาสแทน¹⁸⁴ การแต่งตั้งพระมหาอุปราชในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองตามที่วัน วลิขิต กล่าวว่าพระอนุชาของพระองค์ดำรงตำแหน่งฝ่ายหน้าหรือพระมหาอุปราช กับพระราชพงศาวดารกล่าวว่า “ไม่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระมหาอุปราชนั้นยังเป็นปัญหาอยู่ว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงตั้งพระอนุชาดำรงตำแหน่งนี้หรือไม่ อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาจากตำแหน่งพระมหาอุปราชในรัชกาลที่ผ่านมาตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรถึงสมเด็จพระเอกาทศรถ เช่น เจ้าฟ้าสุทัศน์เป็นที่หวาดระแวงของสมเด็จพระเอกาทศรถจนต้องสิ้นพระชนม์ด้วยการทูลยุยงของขุนนาง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้น่าจะทำให้สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเห็นข้อเสียของการมีตำแหน่งพระมหาอุปราชและปล่อยให้เจ้านายที่ดำรงในตำแหน่งนี้มีอำนาจและอิทธิพลมาก เผลอเช่นการปล่อยขุนนางให้มีอิสระในการแสวงหาความร่ำรวยจากการค้า ดังนั้นด้วยประสบการณ์ทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

¹⁷⁹ “จดหมายเหตุวัน วลิขิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 257.

¹⁸⁰ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 93-95, 102.

¹⁸¹ “จดหมายเหตุวัน วลิขิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 257.

¹⁸² วัน วลิขิต, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิขิต พ.ศ. 2182, หน้า 137.

¹⁸³ “จดหมายเหตุวัน วลิขิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 247.

¹⁸⁴ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 112.

เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์และมิน โยบายลิดรอนอำนาจของขุนนางก็นำที่จะลิดรอนอำนาจของเจ้านายด้วยการไม่ยกย่องพระศรีสุธรรมราชาขึ้นเป็นพระมหาอุปราช เพื่อสั่งสมอำนาจและความนิยมอย่างพระมหาอุปราชในอดีต เห็นได้จากพระอิสริยยศที่ได้รับพระราชทานเป็นแค่เจ้าพระ และไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เสด็จประทับอยู่ในวังหน้าอันเป็นสถานที่แสดงพระอิสริยยศที่สำคัญของพระมหาอุปราช แต่ถูกลดพระเกียรติยศโดยให้มาตั้ง “บ้านหลวง” เป็นที่ประทับอยู่บริเวณใกล้กับพระราชวังหลวงเพื่อจะได้ทรงควบคุมอย่างใกล้ชิด ฉะนั้นด้วยเหตุนโยบายทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงน่าจะทำให้พระศรีสุธรรมราชาไม่ได้รับยกย่องขึ้นเป็นพระมหาอุปราชตามที่พระราชพงศาวดารกล่าว และไม่เกี่ยวกับเหตุผลที่ระบุในพระราชพงศาวดารเช่นกันว่าพระศรีสุธรรม-ราชาทรงมีคุณสมบัติไม่เหมาะสมที่จะดำรงตำแหน่งนี้¹⁸⁵

สำหรับหลักฐานต่างชาติโดยเฉพาะเอกสารของฮอลันดา (ดัตช์) อาทิเช่น วัน วลิต กล่าวถึงพระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พระศรีสุธรรมราชา) ด้วยคำว่า “ฝ่ายหน้า” หรือ “พระมหาอุปราช” นั้น จริง ๆ แล้ว พระศรีสุธรรมราชาไม่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งฝ่ายหน้าหรือพระมหาอุปราช แต่ดัตช์อาจจะนำคำว่า ฝ่ายหน้า มาใช้เรียกเพื่อหมายถึงเจ้านายที่มีอำนาจเป็นใหญ่ในแผ่นดินรองจากพระมหากษัตริย์เท่านั้น¹⁸⁶ เหตุที่ดัตช์เรียกพระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองว่า ฝ่ายหน้าหรือพระมหาอุปราช หมายถึงเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งนี้เป็นรองพระมหากษัตริย์นั้น เนื่องจากว่า วัน วลิต ระบุในงานของเขาว่า ตามกฎหมายแล้วพระอนุชาของพระมหากษัตริย์เป็นรัชทายาทที่ถูกต้อง¹⁸⁷ ด้วยความเข้าใจเช่นนี้เมื่อวัน วลิต กล่าวถึงพระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระศรีสุธรรมราชาแต่ไม่ได้รับการยกย่องขึ้นเป็นพระมหาอุปราช จึงนำคำว่าฝ่ายหน้าหรือพระมหาอุปราชมาเรียกพระศรีสุธรรมราชาในฐานะรัชทายาท ว่าเป็นรองพระมหากษัตริย์ตามความเข้าใจของตน

¹⁸⁵ พระราชพงศาวดารกล่าวถึงเหตุที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองไม่ทรงแต่งตั้งพระอนุชาดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชว่า “...น้องเรานั้นน้ำใจก็ขลนหยาบช้า มิได้มีหิริโอตตปปะ จะให้เป็นอุปราชรักษาแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณมิได้ ให้เป็นแต่เจ้าพระชื่อพระศรีสุธรรมราชา” “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 112.

¹⁸⁶ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” (Ph.D. thesis, University of London, 1984), p. 46.

¹⁸⁷ “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 110 และ วัน วลิต, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182, หน้า 120.

การที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงไม่แต่งตั้งผู้ใดขึ้นมาดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชอย่างเป็นทางการ ทำให้ออกญาพิษณุโลกผู้ช่วยคนสำคัญในคราวสมเด็จพระเจ้าปราสาททองก่อการรัฐประหาร และทรงสัญญาว่าจะให้ออกญาผู้นี้เป็นพระมหาอุปราช ได้กราบทูลขอให้ตนได้ดำรงตำแหน่งนี้ แต่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็ทรงบ่ายเบี่ยงที่จะแต่งตั้ง ซึ่งว่าไปแล้วออกญาพิษณุโลกคงอยากจะให้สมเด็จพระเจ้าปราสาททองยกตนในตำแหน่งพระมหาอุปราชมากกว่าตำแหน่งออกญาพิษณุโลก แต่เนื่องจากพระองค์ทรงมีนโยบายที่จะไม่ยกผู้ใดขึ้นดำรงตำแหน่งนี้เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์จึงทรงตอบแทนออกญาคลังในตำแหน่งออกญาพิษณุโลก โดยวัน วลิตกล่าวว่า ตำแหน่งผู้ปกครองมณฑลพิษณุโลกนี้จะแต่งตั้งเฉพาะพระราชโอรสและพระราชวงศ์เท่านั้น¹⁸⁸ แม้วัน วลิตจะเข้าใจคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับตำแหน่งนี้เพราะในสมัยต่อมามีการส่งขุนนางไปปกครองแล้ว แต่ก็น่าสะท้อนให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ทรงยกย่องออกญาคลังให้เป็นออกญาพิษณุโลกไปปกครองหัวเมืองเอกซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นเมืองที่มีพระมหาอุปราชปกครองก็เสมือนได้ทรงแต่งตั้งออกญาพิษณุโลกเทียบเท่าตำแหน่งพระมหาอุปราชอยู่แล้ว อย่างไรก็ตามเมื่อออกญาพิษณุโลกเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองไม่ทรงแต่งตั้งตนขึ้นเป็นพระมหาอุปราชอย่างแท้จริง ความขัดแย้งระหว่างออกญาพิษณุโลกกับพระศรีสุธรรมราชาที่เอกสารฮอลันดาว่าเป็นฝ่ายหน้าได้เริ่มขึ้น เมื่อออกญาพิษณุโลกเกรงว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจะมอบราชสมบัติแก่พระศรีสุธรรมราชา¹⁸⁹ จึงหาทางกำจัดด้วยการกล่าวหาว่าพระศรีสุธรรมราชาจะทำการแย่งชิงราชสมบัติ แต่เนื่องจากข้อกล่าวหานี้ไม่สามารถทำให้พระศรีสุธรรมราชาตกเป็นผู้ต้องหาได้ ประกอบกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงระแวงในความทะเยอทะยานและความสามารถของออกญาผู้นี้และบรรดาเจ้านายรวมทั้งพระศรีสุธรรมราชาและพวกขุนกราทูลให้ประหารออกญาพิษณุโลกออกญาพิษณุโลกจึงเป็นฝ่ายถูกกำจัดในที่สุด¹⁹⁰

หลังจากการประหารออกญาพิษณุโลก พ.ศ.2179 แล้ว สมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็ทรงมีความมั่นคงในบัลลังก์มาโดยตลอด จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2185 พระราชโอรสองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมที่ยังมีพระชนม์ชีพอยู่ได้ก่อการกบฏ โดยรวบรวมไพร่พล 150-200 คนที่วัดท่าทราย

¹⁸⁸ “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 247.

¹⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 248.

¹⁹⁰ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” pp. 185-186.

บุกเข้ายึดพระราชวังได้เพียง 1 คืน¹⁹¹ ในวันรุ่งขึ้นสมเด็จพระเจ้าปราสาททองพร้อมด้วยพระศรี-สุธรรมราชาและเจ้าฟ้าไชยพระราชโอรสได้ทรงรวบรวมกำลังคนยึดพระราชวังกลับคืน และปราบกบฏพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้สำเร็จ¹⁹² หลังการกบฏครั้งนี้ได้ส่งผลให้สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงระแวงพระศรีสุธรรมราชา เนื่องจากมีการลือกันว่าพระอนุชาทรงอยู่เบื้องหลังคอยช่วยเหลือกลุ่มกบฏ จากหลักฐานบันทึกรายวันของพ่อค้าชาวฮอลันดาชื่อ มูร์ ไดค์ (Moerdijk) ได้กล่าวว่า พ.ศ. 2187 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ทรงให้มีการบูรณะเมืองพิษณุโลกด้วยการก่อสร้างวัง กำแพงเมือง และขุดคลองเตรียมไว้เพื่อให้พระศรีสุธรรมราชาขึ้นมาปกครอง อย่างไรก็ตามหลักฐานฮอลันดาที่ไม่ได้มีบันทึกที่แน่นอนเกี่ยวกับการขึ้นมาประทับของพระศรีสุธรรมราชาที่เมืองพิษณุโลกนี้¹⁹³ เช่นเดียวกับในทศวรรษสุดท้ายของรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2193-2199) ก็มีข่าวลือเรื่องเกี่ยวกับการแบ่งอาณาจักรให้บรรดาเจ้านายได้ปกครอง เช่น สมเด็จพระเจ้าปราสาททองอาจจะทรงส่งเจ้าฟ้าไชยขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกแทนพระศรีสุธรรมราชา พระนารายณ์ทรงได้รับมอบหมายให้ปกครองบริเวณรอบ ๆ อยุธยา และพระราชโอรสองค์อื่น ๆ ทรงได้รับมอบหมายเมืองให้ปกครอง¹⁹⁴ ดังนั้นนโยบายทางการเมืองรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่ทรงลิดรอนและควบคุมขุนนางอย่างเข้มงวดมาโดยตลอดรัชกาล เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสด็จสวรรคต พ.ศ. 2199 จะเห็นได้ว่าไม่มีขุนนางลูกขึ้นมาแย่งอำนาจหรือสถาปนาตัวเองขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์เลย จะมีก็เพียงแต่เจ้านายด้วยกันเอง โดยมีขุนนางเป็นผู้สนับสนุนได้แก่ เจ้าฟ้าไชย พระนารายณ์ กับพระศรีสุธรรมราชา

เจ้าฟ้าไชย เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่ประสูติจากพระมเหสี มีพระนามเดิมว่า พระองค์อิน หลังโสกันต์แล้วได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้า และเป็นพระราชโอรสองค์โตที่ประสูติก่อนสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจะได้รับราชสมบัติ พระองค์จึงเป็นผู้ที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงหมายมั่นให้เป็นผู้สืบทอดราชบัลลังก์ของพระองค์ เห็นได้จากพระองค์

¹⁹¹ ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310,” หน้า 46.

¹⁹² Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” p. 217.

¹⁹³ Ibid., pp. 223, 253.

¹⁹⁴ Ibid., p. 254.

ถูกเลือกให้รับราชสมบัติ และได้รับพระราชทานพระแสงขรรค์ชัยศรี และมีขุนนางชั้นสูงเข้าร่วมสนับสนุนหลายคน¹⁹⁵ จึงเป็นกลุ่มที่มีกำลังอำนาจมากกว่าเจ้านายองค์อื่น ส่วนพระนารายณ์เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองอีกองค์หนึ่งที่มีสิทธิในราชสมบัติ เนื่องจากพระองค์เป็นพระราชโอรสของพระมหาเทวีพระมเหสีที่เป็นพระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระองค์จึงมีเชื้อสายทั้งราชวงศ์เก่า (สุโขทัย) และราชวงศ์ใหม่ (ปราสาททอง) และมีขุนนางชั้นสูงเข้าร่วมสนับสนุนหลายคนด้วยเช่นกัน¹⁹⁶ สำหรับพระศรีสุธรรมราชา พระราชพงศาวดารกล่าวว่า พระนารายณ์คิดการกับพระศรีสุธรรมราชาบุกเข้าพระราชวังจับกุมเจ้าฟ้าไชยพระเชษฐาต่างมารดาไปสำเร็จโทษที่วัดโลกพระยา¹⁹⁷ แต่หลักฐานร่วมสมัยว่าพระนารายณ์ทรงนำกองกำลังแต่เพียงพระองค์เดียวเข้าต่อสู้กับเจ้าฟ้าไชย และเมื่อพระองค์ยึดพระราชวังได้สำเร็จจึงไปอัญเชิญพระศรีสุธรรมราชาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์¹⁹⁸ จากหลักฐานทั้งสองแห่ง เอกสารร่วมสมัยของฮอลันดาน่าจะมีความถูกต้องมากกว่าที่กล่าวว่าพระนารายณ์ทรงเป็นผู้นำพระองค์เดียวในการแย่งชิงอำนาจ เนื่องจากว่าพระศรีสุธรรมราชาไม่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระมหากษัตริย์ปราศจากนโยบายทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์จึงทรงเป็นเจ้านายที่ไม่มีอำนาจและอิทธิพลเพียงพอที่จะลุกขึ้นมาต่อสู้แย่งชิงอำนาจเพียงลำพังพระองค์เองได้ พระนารายณ์จึงเป็นกำลังสำคัญที่อยู่ฝ่ายเดียวกับพระศรีสุธรรมราชาลุกขึ้นมาแย่งชิงอำนาจจากเจ้าฟ้าไชยได้สำเร็จและสถาปนาพระศรีสุธรรมราชา (พระปิตุลา) ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ เพราะพระศรีสุธรรมราชาเป็นผู้มีสิทธิธรรมในราชสมบัติใน

¹⁹⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 115, 135 และ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” pp. 258-260.

¹⁹⁶ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” pp. 249, 265-266.

¹⁹⁷ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 135-136.

¹⁹⁸ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” pp. 258-259.

ฐานะพระอนุชาของพระมหากษัตริย์และขุนนางทั่วไปต่างสนับสนุนพระศรีสุธรรมราชาผู้อ่อนแอขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์เนื่องจากควบคุมได้ง่ายกว่าพระนารายณ์ผู้เข้มแข็ง¹⁹⁹

เมื่อสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติด้วยฐานะทางการเมืองที่ไม่เข้มแข็งมากนัก ในรัชกาลก่อนจนได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือจากพระนารายณ์ให้เป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์จึงได้ทรงตอบแทนพระนารายณ์พระราชนัดดาด้วยการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชเสด็จไปประทับอยู่วังหน้าเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศ ในระหว่างพระนารายณ์ทรงดำรงตำแหน่งนี้ คงจะเป็นฐานพระราชอำนาจสำคัญและทรงมีอำนาจอิทธิพลมาก เพราะออกญาจักรีขุนนางคนสำคัญที่ให้การสนับสนุนพระศรีสุธรรมราชามาตั้งแต่ต้นปรารณาที่จะครองราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา เนื่องจากทรงไม่มีพระราชโอรส จึงได้พยายามสร้างความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระศรีสุธรรมราชากับพระนารายณ์ขึ้นเพื่อกำจัดพระมหาอุปราชที่เป็นอุปสรรคจนสำเร็จ เมื่อสมเด็จพระศรีสุธรรมราชามีรับสั่งให้ออกญาจักรีเข้าทำการจับกุมพระนารายณ์ในพระราชวัง แต่เนื่องจากพระนารายณ์ไม่ปรากฏพระองค์ในราชสำนัก จึงทรงหนีรอดจากการจับกุมไปได้²⁰⁰ และเมื่อพระองค์ทรง

¹⁹⁹ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, *ขุนนางอยุธยา*, หน้า 233.

²⁰⁰ Dhiravat na Pombejra, "A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty," pp. 261-263. ในพระราชพงศาวดารกล่าวถึงสาเหตุการยึดอำนาจของพระนารายณ์ว่า สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาทรงต้องประสพพระราชกัลยาณีพระชนินษฐาของพระนารายณ์ด้วยการเรียกพระราชกัลยาณีมาเข้าหาเพื่อเป็นพระสนม แต่พระราชกัลยาณีทรงไม่ยินยอมเสด็จขึ้นไปจึงหนีมาหาพระเชษฐาที่วังหน้าเพื่อขอความช่วยเหลือ พระนารายณ์ทรงเห็นว่าพระปิตุลา "...ปราศจากหิริโอดตปปะไหนจะครองสมบัติเป็นยุคธรรมเล่า" จึงตัดสินพระทัยแย่งชิงอำนาจจากพระปิตุลา จะเห็นได้ว่าพระราชพงศาวดารได้สร้างภาพสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาเป็นผู้ปราศจากหิริโอดตปปะจนต้องพลาดตำแหน่งพระมหาอุปราช และมาปรากฏให้เห็นอีกครั้งกับกรณีพระราชกัลยาณี จนถูกพระนารายณ์แย่งชิงราชสมบัติ ถ้าเรื่องสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาต้องการพระราชกัลยาณีพระราชนัดดาเป็นพระสนมจริง ถือได้ว่าสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาก็มิได้ทรงประพฤติดีแต่อย่างใดเพราะมีราชประเพณีอยู่แล้วว่าพระมหากษัตริย์สามารถจะทรงอภิเษกสมรสกับเจ้านายฝ่ายหญิงที่เป็นพระประยูรญาติใกล้ชิดได้ ดังนั้นสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาจึงไม่ปราศจากหิริโอดตปปะแต่ประการใดในกรณีนี้ และการเสด็จไปขอความช่วยเหลือของพระราชกัลยาณีจึงเป็นเพียงข้ออ้างประการหนึ่งที่พระนารายณ์ใช้ในการล้มล้างอำนาจจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา. "พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)," ใน *ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39*, หน้า 136-137.

ทราบว่าพระปิตุลาคิจะกำจัดพระองค์จึงทรงรวบรวมกำลังพลที่ประกอบด้วย ข้าราชการวังหน้า ขุนนางฝ่ายปกครองชั้นผู้น้อย กองอาสา และหัวหน้าของประชามต่างด้าว²⁰¹ นำกำลังจากวังหน้าบุกเข้าพระราชวังหลวงเข้าทำการต่อสู้กันบริเวณท้องสนามหลวงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ จนฝ่ายพระมหาอุปราชได้รับชัยชนะยึดพระราชวังได้ จึงมีรับสั่งให้จับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาที่ได้ลอบเสด็จหนีไปหลบซ่อนอยู่ ณ วังหลังขึ้นมาสำเร็จโทษ²⁰² การยึดอำนาจของพระนารายณ์ครั้งนี้ถือว่าเป็นการรวบรวมและยกกำลังพลจากวังหน้าบุกเข้ามาทำการแย่งชิงอำนาจจากพระมหากษัตริย์ถึงในพระราชวังหลวงเป็นครั้งแรกของพระมหาอุปราชนับตั้งแต่มีการกำหนดให้ตำแหน่งนี้อยู่ในราชธานี

หลังจากการปราบปรามเจ้านายชั้นสูงและกลุ่มขุนนางสำคัญที่สนับสนุนเจ้าฟ้าไชยและสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาลงได้แล้ว เสถียรภาพทางการเมืองของสมเด็จพระนารายณ์เมื่อขึ้นครองราชย์ (พ.ศ. 2199-2231) ยังไม่มีความมั่นคงมากนัก เห็นได้ว่า สมเด็จพระนารายณ์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ไม่ทรงเลือกพระราชวังหลวงเป็นที่ประทับ กลับใช้วังหน้าซึ่งเป็นฐานอำนาจเดิมของพระองค์ครั้งดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นที่ประทับแทน (ยกเว้นในกรณีของสมเด็จพระนเรศวรคงจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) ถ้าพิจารณาถึงสาเหตุที่ทำให้สมเด็จพระนารายณ์เลือกประทับอยู่ในวังหน้าอาจจะมองได้จากความเหมาะสมของที่ประทับกับสถานการณ์ทางการเมืองบังคับ กล่าวคือ พระราชวังหลวงได้รับความเสียหายเป็นอย่างมากในคราวการยึดอำนาจของสมเด็จพระนารายณ์ เนื่องจากพระองค์ทรงให้กำลังพลไปตั้งปืนใหญ่ 3 กระบอกที่ท้องสนามหลวงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์หันยิงเข้าไปในพระราชวังเป็นหลายนัด เมื่อยิงเข้าไปครั้งใดวันหนึ่งเห็นโขดหินขึ้นไปประจูดัง²⁰³ ฉะนั้นจากเหตุการณ์นี้พระราชวังหลวงคงจะถูกทำลายเสียหายมากจึงไม่เหมาะสมสำหรับเป็นที่ประทับ และไม่สามารถทำหน้าที่เป็นปราการคุ้มภัยให้กับพระองค์ได้ สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงเลือกประทับอยู่ในวังหน้าที่ไม่ได้รับความเสียหาย และส่วนสถานการณ์ทางการเมืองบังคับในช่วงเริ่มรัชกาลจะเห็นได้ว่าสมเด็จพระนารายณ์ยังไม่สามารถทรงปราบปรามกลุ่มขุนนางผู้ที่ไม่ยอมรับในอำนาจของพระองค์ให้หมดสิ้นได้ เพราะเมื่อครองราชย์ได้เพียง 2 เดือน การกบฏของพระไทรภูวนาทิพย์พระอนุชาที่สมเด็จพระนารายณ์ให้เสด็จไปประทับอยู่วังหลัง

²⁰¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 27-28.

²⁰² “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 142.

²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140.

ก็เกิดขึ้น เมื่อพระไตรภูวนาติศย์ถูกข้าหลวงยุ้งว่าพระองค์เข้าด้วยกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา และช่วยการรบยอมเป็นปฏิปักษ์กับสมเด็จพระนารายณ์ ด้วยความระแวง พระไตรภูวนาติศย์จึงรวบรวมกำลังพลไว้เป็นจำนวนมากนอกพระนครเพื่อป้องกันพระองค์ สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบ ว่าพระอนุชาช่องสุ่มกำลังผู้คนและมีขุนนางสำคัญเข้าร่วมและทำการติดต่อกับพระไตรภูวนาติศย์ เช่น พระยากลาโหม พระยาพลเทพ พระยามหามณฑลเศียร พระยาสุโขทัย พระยาวิชิตสุรินทร์ พระยาศรีสุนทรภักดี มหาเจ้าอุปราช พระยาพิจิตร หลวงพรหมพิจิตร และขุนนางข้าหลวงผู้น้อยอีกหลายคนเข้าร่วม และวางแผนจะชุมนุมทำร้ายสมเด็จพระนารายณ์ในขณะเสด็จไปประกอบพระราชพิธีตรียัมปวาย แต่ยังไม่เกิดเหตุการณ์เกิดขึ้น จนสมเด็จพระนารายณ์ทรงรอดูและทรงเห็นว่าพระอนุชาคิดก่อการจริงแต่พระองค์ไม่สามารถที่จะจับพระอนุชาและนำตัวมาสำเร็จโทษในพระนครได้ จึงทรงออกอุบายให้พระไตรภูวนาติศย์เสด็จไปพระตำหนักพระนครหลวงกับพระองค์ และพระองค์ก็ทรงสั่งให้ขุนนางสกัดทางเข้าออกพระตำหนักทุกด้านจึงทำการจับกุมตัวพระอนุชาทั้งหมดได้ และให้ประหารพระไตรภูวนาติศย์และพระองค์ทองเสียในที่นั้น ส่วนพระอินทราชาทรงเห็นว่าไม่ได้เข้าร่วมจึงไว้ชีวิต²⁰⁴

การกบฏพระไตรภูวนาติศย์ที่มีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ซึ่งคุมไพร่จำนวนมากสนับสนุนและมีส่วนร่วมในครั้งนี้ เป็นการแสดงความพยายามอีกครั้งของขุนนางฝ่ายปกครองที่มีปฏิริยาต่อต้านสมเด็จพระนารายณ์ที่พวกตนไม่สามารถควบคุมได้²⁰⁵ ด้วยการยกพระไตรภูวนาติศย์ขึ้นมาแทนแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ต้องออกอุบายลวงพระอนุชาไปประหารที่พระตำหนักนครหลวง เพราะพระไตรภูวนาติศย์ได้รับการสนับสนุนจากขุนนางชั้นสูงที่คุมไพร่รายใหญ่ ๆ สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบดีจึงทรงเล็งที่จะถูกกองกำลังของพระอนุชาที่มีขุนนางชั้นสูงมาโจมตีวังหน้าฐานที่มั่นของพระองค์ โดยถ้าเทียบลักษณะทางกายภาพทั่วไปในด้านความมั่นคงปลอดภัยระหว่างพระราชวังหลวงกับวังหน้าแล้ว วังหน้าย่อมมีน้อยกว่า ประกอบกับพระไตรภูวนาติศย์

²⁰⁴ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 147-156.

²⁰⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 29.

และพรรคพวกมีแผนการว่าจะยกกำลังพลที่มีทั้งหมดเข้าโจมตีวังหน้าทั้งทางน้ำทางบก²⁰⁶ ฉะนั้น สมเด็จพระนารายณ์จึงไม่ทรงใช้วังหน้าเป็นสถานที่เผชิญหน้าในการเข้าจับกุมพระอนุชาแต่ออกอุบายให้พระอนุชาเสด็จขึ้นไปพระตำหนักนครหลวงเพื่อที่จะให้พระอนุชาพ้นจากการคุ้มครองของบรรดาขุนนางเหล่านี้ในอยุธยา และการที่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่รู้ในกลอุบายแต่กลับปล่อยพระไตรภูวนาทิศขึ้นไปพระตำหนักนครหลวง อาจเป็นเพราะพระไตรภูวนาทิศทรงอ่อนประสบการณ์ และเป็นเพียงหุ่นเชิดที่อยู่ท่ามกลางความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างสมเด็จพระนารายณ์กับขุนนางเท่านั้น²⁰⁷ ดังนั้นในช่วงที่เสถียรภาพทางการเมืองของสมเด็จพระนารายณ์ยังต้องทรงจัดการกับกลุ่มขุนนางชั้นสูงหรือขุนนางฝ่ายปกครองที่คิดจะล้มล้างอำนาจของพระองค์ในตอนต้นรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงเลือกที่ประทับอยู่ในวังหน้าและรักษาฐานที่มั่นซึ่งเป็นเขตอิทธิพลเดิมของพระองค์ไว้มากกว่าเลือกประทับอยู่ที่พระราชวังหลวง

การปราบปรามเจ้านายชั้นสูงและขุนนางสำคัญที่ดำเนินมาต่อเนื่องจนถึงการกบฏพระไตรภูวนาทิศที่ถูกกวาดล้างไปเป็นจำนวนมาก เมื่อสมเด็จพระนารายณ์เริ่มมีเสถียรภาพในทางการเมือง พระองค์จึงทรงดำเนินนโยบายการปกครองด้วยการควบคุมอำนาจของขุนนางกับใช้ขุนนางต่างด้าวเข้ามาในระบบราชการ²⁰⁸ กล่าวคือ เนื่องจากสภาวะการค้าขายโดยเฉพาะของป่ากับต่างประเทศในช่วงนี้มีการขยายตัวอย่างมาก คือ ทางด้านตะวันออก อยุธยายังคงรักษาตลาดการค้าขายกับจีนและญี่ปุ่นตามปกติ และทางด้านตะวันตกปรากฏว่าอยุธยาได้ขยายตลาดการค้าของป่าเพิ่มขึ้นโดย

²⁰⁶ พระราชพงศาวดารกล่าวถึงแผนการโจมตีวังหน้าของฝ่ายพระไตรภูวนาทิศว่า “...พระศรีสุริยปริชา หมื่นราชามาตย์ หมื่นคำจาย...กับนายทิมและคนมีชื่อทั้ง 4 คนนี้จะคุมคน 100 ... จะยกเข้ามาเฝ้าแต่สะพานข้างมา ณ ประตูพระราชวัง พระยาพิทลุงจะคุมกำลัง...150 สรรพด้วยเครื่องศาสตราวุธจะมาโดยทางริมน้ำ จะเข้าทางประตูคืนพระราชบรรสถานมงคล ขุนศรีเทพบาล และหมื่นภักดีศวรร จะคุมบ่าวและสมัครพรรคพวก 120...ยกเข้ามาโดยทางท่าทราย จะเข้าประตูลับข้างหลัง อนึ่งคนเดิมพระไตรภูวนาทิศวงศ์ประมาณ 3,000 และคนพระราชทานประมาณ 1,000 เศษ พระสิทธิชัย หลวงสรรพสิทธิ กับน้องพระสิทธิชัย และพระหลวงขุนหมื่นพันทนายขอเฝ้าและมหาดเล็กนั้น จะมาด้วยพระไตรภูวนาทิศวงศ์”. “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 159-160.

²⁰⁷ ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310,” หน้า 55-56.

²⁰⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 30.

ใช้เมืองท่าชายฝั่งทะเลตะวันตก ได้แก่ ทวาย มะริด ตะนาวศรี เป็นแหล่งระบายและส่งสินค้าของป่าไปค้าขายกับพ่อค้ามุสลิมและอินเดียทางอ่าวเบงกอลเรื่อยไปจนกระทั่งถึงอ่าวเปอร์เซีย และในขณะเดียวกันชาติตะวันตกที่ทำการค้าของป่ากับอยุธยา นอกจากฮอลันดาแล้วยังมีการเข้ามาของพ่อค้านานาชาติ เช่น อังกฤษและฝรั่งเศส เข้ามาเปิดตลาดการค้ากับอยุธยาอีกด้วย²⁰⁹ ภาวะที่ของป่ากลายเป็นสินค้าที่นิยมและเป็นที่ต้องการของตลาดทางด้านตะวันออกและตะวันตกตลอดจนมีพ่อค้าต่างชาติเข้ามาทำการซื้อขาย ทำให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงหาวิธีเพิ่มพูนพระราชทรัพย์เพื่อเสริมสร้างอำนาจและความมั่งคั่งเหมือนกับพระราชบิดาของพระองค์ด้วยการทรงจัดตั้งสำเภากลางบรรทุกสินค้าของป่าเดินทางไปค้าขายกับต่างประเทศ และทรงประกาศสินค้าของป่าที่เป็นของหายากและกำลังเป็นที่ต้องการของตลาดให้กลายเป็นสินค้าต้องห้ามที่ต้องซื้อผ่านพระคลังสินค้าเท่านั้น²¹⁰

การที่การค้าของหลวงได้ขยายใหญ่โตโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ควบคุม ทำให้ตำแหน่งพระคลังและตำแหน่งอื่น ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับผลประโยชน์ของหลวงและกิจการต่างประเทศในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ตกเป็นของขุนนางที่ใกล้ชิดและเป็นที่ไว้วางพระทัย เช่น ออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ออกญาพิชิต (อับดุล ราซัค) ออกพระศรีเนาวรัตน์ (อกามะหะหมัด) และออกพระฤทธิ์กำแหง (ฟอลคอน) จากรายชื่อของขุนนางที่มีตำแหน่งและหน้าที่ในกรมพระคลังพบว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงสนับสนุนให้ขุนนางต่างชาติ (ยกเว้นออกญาโกษาธิบดี) เข้ามามีบทบาทในตำแหน่งฝ่ายปกครองเพิ่มขึ้น เพื่อเป็นพันธมิตรกับขุนนางราชอำนาจถ่วงดุลกับขุนนางฝ่ายปกครองเพราะขุนนางต่างชาติเหล่านี้เป็นผู้นำของประชาคมต่างด้าวซึ่งมีกำลังพลอยู่ในสังกัด และเป็นประชาคมอิสระจากระบบไพร่ โดยอยู่ภายใต้การควบคุมของพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีกับขุนนางต่างชาติเท่านั้น ประชาคมต่างด้าวจึงเป็นกองทหารส่วนพระองค์ที่มีกองกำลังอาวุธทันสมัยและสามารถเรียกระดมพลได้อย่างรวดเร็ว²¹¹ เช่น อกามะหะหมัด หัวหน้าประชาคมอิหร่าน ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งออกพระศรีเนาวรัตน์ เจ้ากรมท่าขวาและอัศรมหาเสนาบดี นอกจากนี้มีหน้าที่ดูแลด้านการค้า การคลัง และประชาคมอิหร่านในอยุธยาแล้ว ยังเป็นผู้จัดหาทองคำจากอิหร่านอินเดีย ตุรกี เข้ามาเป็นทหารรักษาพระองค์ในราชสำนัก ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ภายใต้การ

²⁰⁹ ปารีชาติ วิลาวรรณ, “การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา,” หน้า 128, 130.

²¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135, 138.

²¹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 20, 43.

ควบคุมของออกพระศรีเนาวรัตน์อีกต่อหนึ่ง²¹² หรือต่อมาภายหลังเมื่อประชาคมอิหร่านได้เกิดความแตกแยกจนแตกสลาย สมเด็จพระนารายณ์ทรงหาพันธมิตรใหม่คือ ฝรั่งเศส โดยมีออกพระฤทธิ์กำแหง ดำรงตำแหน่งในกรมพระคลัง และเป็นหัวหน้าประชาคมคริสเตียน ควบคุมกองทหารฝรั่งเศสรักษาพระองค์²¹³

ดังนั้น ในช่วงที่การค้าของป่าระหว่างอยุธยากับตลาดต่างประเทศขยายตัวอย่างเต็มที่ ตำแหน่งสำคัญในกรมพระคลัง จะเห็นได้ว่าตกอยู่กับขุนนางใกล้ชิด เช่น ออกญาโกษาธิบดี และขุนนางต่างชาติ เช่น อิหร่าน และฟอลคอน เพื่อเป็นหลักประกันว่าผลประโยชน์และโภคทรัพย์อันเกิดจากการค้าจะสามารถระดมเข้าท้องพระคลังอย่างเต็มที่ โดยเฉพาะการที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงหันมาพึ่งขุนนางต่างชาติเพื่อลิดรอนอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครอง เนื่องจากขุนนางต่างชาติขาดฐานอำนาจที่ฝังรากลึกอยู่ในสังคมอยุธยา จึงไม่สามารถลุกขึ้นมาท้าทายอำนาจทางการเมืองของสมเด็จพระนารายณ์ได้ นโยบายการลิดรอนอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครองในสมัยนี้ยังใช้วิธีปล่อยตำแหน่งสำคัญ ๆ ให้ว่างไว้เช่น ตำแหน่งจกักริ กลาโหม และออกญามหาอุปราช และถ้าต้องการให้ขุนนางไปปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งนั้น ๆ ก็จะใช้ให้ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งเดิมไปจัดการในตำแหน่งที่ว่าง ซึ่งก็ทำให้ขุนนางไม่สามารถสร้างความมั่นคงในตำแหน่งได้ และในขณะเดียวกันยังมีการนำขุนนางจากหัวเมืองมารับราชการอยู่ในราชธานีเพื่อเป็นการลดและจำกัดอำนาจของขุนนางหัวเมืองมิให้สั่งสมอำนาจในเขตปกครองของตนเหมือนสมัยครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง²¹⁴

นอกจากมีการปล่อยให้ตำแหน่งของขุนนางฝ่ายปกครองชั้นสูงให้ว่างลงแล้ว ตำแหน่งสูงสุดของเจ้านายที่สำคัญได้แก่พระมหากุฎราช สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงปล่อยไว้โดยไม่ทรงสถาปนาเจ้านายพระองค์ใดขึ้นดำรงตำแหน่งนี้มาตลอดรัชกาล การที่สมเด็จพระนารายณ์ไม่ทรงแต่งตั้งตำแหน่งพระมหากุฎราช อาจเป็นเพราะว่าพระองค์ไม่ทรงมีพระราชโอรสจึงไม่สถาปนาตำแหน่งนี้ขึ้น อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงมีพระอนุชาแต่หาปรากฏว่าพระองค์ทรงยกย่องพระอนุชาในตำแหน่งนี้ไม่ ก่อนกบฏพระไทรภูวนาทิตย์สมเด็จพระนารายณ์ทรงมีพระอนุชา 5 พระองค์ ได้แก่ พระไทรภูวนาทิตย์ พระองค์ทอง พระอินทรราชา เจ้าฟ้าอภัยทศ และเจ้าฟ้าน้อย

²¹² จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “อากะมะหะหมัด ชาวเมืองแอสตาราบัด (Aqa Mahammad Astarabadi) อัครมหาเสนาบดีชาวอิหร่านในราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์,” *ศิลปวัฒนธรรม* 20, 4 (กุมภาพันธ์ 2542): 109-110.

²¹³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*, หน้า 59, 62-63.

²¹⁴ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, *ขุนนางอยุธยา*, หน้า 246-248.

ต่อมาพระไตรภูวนาติศย์กับพระองค์ทองถูกประหารที่พระตำหนักนครหลวง จึงเหลือพระอนุชา 3 พระองค์ ใน 3 พระองค์นี้บาทหลวงเดอ ชัวซีย์ กับบาทหลวงเดอแอส กล่าวตรงกันว่า มีเจ้าฟ้าอภัยทศกับเจ้าฟ้าน้อยเท่านั้น²¹⁵ ส่วนแสรแอสกล่าวว่า พระอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์อีกพระองค์หนึ่งผนวชจำวัดอยู่ใกล้ ๆ กับพระราชวัง พระองค์เสด็จไปเยี่ยมอยู่เสมอ และทรงเสนอให้ลาผนวชเพื่อกลับเข้ามารับราชการแต่พระอนุชาทรงปฏิเสธ²¹⁶ สันนิษฐานว่าพระอนุชาพระองค์นี้น่าจะเป็นพระอินทราชาที่ประสูติร่วมพระมารดาเดียวกันกับพระไตรภูวนาติศย์และพระองค์ทอง เนื่องจากพระราชพงศาวดารกล่าวว่า 3 พระองค์นี้ประสูติจากพระสนม²¹⁷ เมื่อพระไตรภูวนาติศย์และพระองค์ทองถูกประหาร พระอินทราชาได้รับการยกเว้นโทษจึงเสด็จออกบวช ตามที่แสรแอสว่า “... เพื่อที่จะให้พระเจ้าแผ่นดิน (สมเด็จพระนารายณ์ - ผู้เขียน) ทรงสิ้นความระแวงแคลงพระทัย ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุเสีย”²¹⁸ ดังนั้นสมเด็จพระนารายณ์จึงมีพระอนุชาเหลืออยู่ 3 พระองค์ ได้แก่ เจ้าฟ้าอภัยทศ เจ้าฟ้าน้อย และพระอินทราชาที่ผนวช

พระอนุชาที่เหลือของสมเด็จพระนารายณ์ไม่ปรากฏว่ามีพระองค์ใดได้รับตำแหน่งพระมหาอุปราชเลย จะเห็นได้ว่าปลายจนถึงสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จากการที่เจ้านายได้เข้ามามีบทบาทในการปกครองเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เจ้านายมีอำนาจและเป็นผู้ดำเนินการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองโดยมีกลุ่มขุนนางสำคัญต่างให้การสนับสนุนซึ่งเกิดต่อเนื่องมาจนถึงพระไตรภูวนาติศย์ หลังจากเหตุการณ์กบฏพระไตรภูวนาติศย์น่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระนารายณ์ไม่ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดให้ดำรงตำแหน่งนี้อย่างออกหน้าออกตา เพื่อสร้างอำนาจบารมีมา

²¹⁵ ชัวซีย์ กล่าวถึงเจ้าฟ้าอภัยทศว่า มีพระชนมายุ 37 พรรษา ทรงเป็นบุคลิกไร้สมรรถภาพ (พิการ) และเจ้าฟ้าน้อยพระชนมายุ 20 พรรษา พระวรกายเป็นปกติแต่ทรงเป็นใบ้. บาทหลวงเดอชัวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้าการพิมพ์, 2516), หน้า 437 และ บาทหลวงเดอแอส, บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเดอแอส เกี่ยวกับชีวิตและมรณกรรมของก๊องสตั้งซ์ ฟอลคอน, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2508), หน้า 142, 145.

²¹⁶ นิโกลาส์ แสรแอส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2506), หน้า 228.

²¹⁷ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 116.

²¹⁸ นิโกลาส์ แสรแอส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 228.

เป็นผู้นำของขุนนางลูกขึ้นมาค่อด้านอำนาจของพระองค์ เพราะการตั้งพระมหาอุปราชทำให้พระมหากษัตริย์ทรงเสี่ยงกับการที่พระมหาอุปราชใช้วังหน้าเป็นฐานอำนาจเข้าโจมตีพระราชวังหลวง คราวที่การยึดอำนาจโดยสมบูรณ์ยังใช้วิธีการบุกเข้ายึดพระราชวังหลวงอยู่ ดังเช่นการยึดอำนาจของสมเด็จพระนารายณ์จากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา ฉะนั้นสมเด็จพระนารายณ์จึงไม่ทรงแต่งตั้งให้พระอนุชาของพระองค์ที่เหลือขึ้นดำรงตำแหน่งที่มีเกียรติยศแต่สิ้นคลอนความมั่นคงราชบัลลังก์ การปล่อยตำแหน่งพระมหาอุปราชให้ว่างทำให้วังหน้าช่วงต้นรัชกาลเป็นสถานที่ประทับของสมเด็จพระนารายณ์ ไม่ปรากฏว่าตอนกลางถึงปลายรัชกาลเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงย้ายเข้ามาประทับอยู่ที่พระราชวังหลวงกับพระราชวังที่เมืองลพบุรีแล้ว ทรงให้พระอนุชาประทับอยู่ในวังหน้าและวังหลัง แต่พระองค์พระราชทานวังให้พระอนุชาแยกประทับอยู่กันต่างหากในกรุงศรีอยุธยาตามที่ชั่วชัย และแชรแอส กล่าวว่า พระอนุชาแต่ละองค์ของสมเด็จพระนารายณ์มีวังเล็ก ๆ ในกรุงเป็นที่ประทับ โดยมีอุทยาน พระสนม และบริวารเป็นส่วนสัก²¹⁹ คำกล่าวของชั่วชัย และแชรแอส น่าสะท้อนให้เห็นว่า เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ไม่ทรงแต่งตั้งพระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช ก็ทรงไม่อนุญาตให้ใช้วังหน้าเป็นสถานที่ประทับ เพราะการให้พระอนุชาเสด็จเข้าไปประทับก็เสมือนเป็นการยกย่องพระอนุชาของพระองค์ทางอ้อม เนื่องจากวังหน้านอกจากใช้เป็นที่ประทับแล้วยังถือเป็นสถานที่แสดงหรือเฉลิมพระเกียรติยศให้กับผู้ใดครอบครอง ฉะนั้นพระองค์จึงไม่ให้พระอนุชาเสด็จมาประทับ เช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททองไม่ทรงตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชและไม่ทรงอนุญาตให้พระอนุชาประทับอยู่ในวังหน้า ส่วนวังหลังหลังจากสมเด็จพระนารายณ์โปรดฯให้พระไตรภูวนาที่ตย์ประทับอยู่ พระไตรภูวนาที่ตย์กับขุนนางที่สนับสนุนได้ใช้วังหลังเป็นที่รวบรวมผู้คนวางแผนบุกเข้ามาโจมตีวังหน้าที่พระองค์ประทับอยู่ในขณะนั้น ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระนารายณ์จึงไม่ทรงให้พระอนุชามาเสด็จประทับอยู่ที่วังทั้งสองแห่งนี้ แต่ได้สร้างวังพระราชทานที่มีขนาดเล็กกว่าวังหน้าและวังหลังให้ประทับอยู่แทน²²⁰ และพระองค์ทรงควบคุมดูแลพระอนุชาอย่างเคร่งครัดตามที่แชรแอสกล่าวถึงเจ้าฟ้าอภัยทศว่า ทรง “...ดำรงพระชนม์อยู่อย่างเจียม ๆ และทนมานประทับอยู่ในตำหนักเล็ก ๆ หลังหนึ่งทีในกรุง ซึ่งพระองค์ทรงพำนักอยู่อย่างถูกกักขังไม่ได้รับ

²¹⁹ บาทหลวงเดอ ชัวชัย, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, หน้า 436 และนิโกลาส์ แชรแอส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 229.

²²⁰ ส่วนพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เจ้าฟ้าอภัยทศประทับพระตำหนักในพระราชวังหลัง. “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 215.

พระราชทานอนุญาตให้เข้าไปสู่ราชสำนัก”²²¹ จากคำกล่าวของแชนแวนส น่าจะเป็นข้อเท็จจริงที่สะท้อนได้ว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงไม่เปิดโอกาสให้พระอนุชาได้เข้ามามีบทบาทและอิทธิพลทางการเมืองเลย ดังปรากฏว่าพระอนุชาของพระองค์ไม่ได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศให้ทรงกรมเหมือนอย่างเจ้านายชั้นสูงฝ่ายหญิง²²²

ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ พระองค์โปรดฯให้มีการสร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรีเป็นที่ประทับอีกแห่งหนึ่งนอกเหนือจากที่กรุงศรีอยุธยา การสร้างพระราชวังหรือที่ประทับของพระมหากษัตริย์อยู่นอกพระนครเริ่มมีขึ้นแล้วในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เมื่อมีการพบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรี พระองค์จึงโปรดฯให้สร้างพระตำหนักเจ้าท่าสนุกไว้เป็นที่ประทับ คราวเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปขึ้น ต่อมาเมื่อการเสด็จนมัสการพระพุทธรูปได้กลายเป็นราชประเพณีสำคัญที่พระมหากษัตริย์ต้องเสด็จมานมัสการและทรงบำเพ็ญพระราชกุศล รวมทั้งมีการเสด็จประพาสตามที่ต่าง ๆ ในระหว่างการเสด็จเป็นเวลาหลายวันจึงมีการสร้างที่ประทับกึ่งถาวรขึ้นโดยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดฯให้สร้างพระตำหนักท้ายพิบูลไว้เป็นที่ประทับ และสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สร้างพระตำหนักนครหลวงไว้เป็นที่ประทับระหว่างทางเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูป กับโปรดฯให้สร้างพระตำหนักธารเกษมขึ้นอีกแห่งหนึ่งไว้เป็นที่ทรงสำราญพระอิริยาบถหลังทรงนมัสการพระพุทธรูป เช่นเดียวกับทรงโปรดฯให้สร้างพระราชวังที่เกาะบางปะอินไว้เป็นที่สำราญ จนถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์ทรงโปรดฯให้สร้างพระตำหนักสระยอ (พระตำหนักนารายณ์) ไว้เป็นที่ประทับระหว่างทางก่อนถึงพระพุทธรูปด้วยเช่นกัน²²³ อย่างไรก็ตาม การสร้างพระตำหนักไว้เป็นที่ประทับแรมในการเสด็จนมัสการพระพุทธรูปก็เพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนากับไว้เป็นสถานที่ประทับสำราญพระอิริยาบถเท่านั้น แต่พระราชวังลพบุรีนอกจากเป็นสถานที่ประทับใน

²²¹ นิโกลาส์ แชนแวนส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 229.

²²² สมเด็จพระนารายณ์ทรงสถาปนาพระชนินุราชขึ้นเป็นกรมหลวงโยธาเทพ และพระราชธิดาขึ้นเป็นกรมหลวงโยธาเทพ. “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 218.

²²³ บุหล่ง ศรีกนก และสุนิสา มั่นคง, “ที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธรูป สระบุรี,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 62-66 และ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 115.

โอกาสเสด็จประพาสขึ้นมาล่าสัตว์ที่เมืองนี้แล้ว²²⁴ วัตถุประสงค์ที่แท้จริงของสมเด็จพระนารายณ์ในการสร้างพระราชวังนี้คือ เพื่อเป็นฐานที่มั่นทางการเมืองของพระองค์ ตามที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์ให้เห็นภาวะที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงตกอยู่ในสถานการณ์ตึงเครียดต่อการถูกท้าทายอำนาจจากบรรดากลุ่มขุนนางต่าง ๆ ในราชสำนักภายหลังเกิดความแตกร้างภายในประจําคมอิหร่าน อันนำมาสู่การสร้างพระราชวังเมืองลพบุรีว่า

ความแตกร้างของประจําคมพวก “มัวร์” ซึ่งมีอิหร่านเป็นผู้นำนั้นทำความปั่นป่วนให้แก่แผนการเมืองของพระนารายณ์ได้มากก่อนหน้าที่จะสรรหาประจําคมต่างด้าวอื่น ๆ ขึ้นมารับหน้าที่แทน ย่อมหมายถึงความขลุกขลักของผู้นำซึ่งจะใช้ประโยชน์จากประจําคมต่างด้าวเหล่านี้ในยามฉุกเฉิน หรือเพื่อชิงไหวพริบกับขุนนางชาวพื้นเมืองฝ่ายปกครอง เหตุฉะนั้นในช่วงประมาณ 1680 (พ.ศ. 2223 - ผู้เขียน) สถานะทางการเมืองของพระนารายณ์จึงออกจะมีอันตรายอยู่ไม่น้อย เมืองสงขลาซึ่งก่อการกบฏมาแต่ต้นรัชกาลก็ยังเป็นปัญหาที่แก้ไม่ตก ซ้ำร้ายในราว ค.ศ. 1680 ยังมีทีท่าว่าจะเลวร้ายลงอีกเพราะบริษัทยังกฤษไปช่วยซ่อมสร้างป้อมปราการให้แก่เจ้าเมืองสงขลาซึ่งเป็นกบฏต่อพระองค์ ความเคลื่อนไหวของพวกขุนนางฝ่ายปกครองร่วมกับพระบรมวงศ์เป็นอริกับพระองค์ก็ได้ซบเซาลงนัก... ในช่วงที่ดูจะน่ากลัวแก่สถานะทางการเมืองนี้เองที่ฟอลคอนและฝรั่งเศสเปิดโอกาสให้ทรงจัด “แนวร่วม” ใหม่และดัดแปลงพระราโชบายทางการเมืองให้เหมาะสมกับสถานการณ์ แม้ว่ายังทรงรักษาหลักการในแนวทางเดิมไว้ก็ตาม²²⁵

ดังนั้นสถานการณ์ที่ไม่เรียบร้อยซึ่งเกิดขึ้น พ.ศ. 2223 ทั้งภายในและภายนอก โดยเฉพาะการเมืองภายในเมื่อพันธมิตรที่เคยค้าชูพระราชอำนาจอย่างอิหร่านเกิดการแตกสลาย และขุนนางฝ่ายปกครองวางแผนจะใช้กำลังจัดการกับพระองค์ก่อนที่พันธมิตรใหม่อย่างฟอลคอนจะเข้ามา สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงแก้ไขสถานการณ์ด้วยการปรับปรุงและสร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรีที่เคยเสด็จมาประทับอยู่ก่อนขึ้นอย่างจริงจัง ในพ.ศ. 2223²²⁶ เพื่อใช้เป็นที่ประทับและเป็นศูนย์กลางการปกครอง

²²⁴ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 297.

²²⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 41, 52-53.

²²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

แห่งใหม่ในฐานะเมืองฐานที่มั่นทางการเมืองของพระองค์ที่ปราศจากการวางแผนประทุษร้าย การโค่นล้มอำนาจ และปลดปล่อยจากรัฐประหารในการโจมตีพระราชวังของบรรดาเหล่าขุนนาง เพราะเมื่อพระองค์ทรงหลุดพ้นจากอิทธิพลของขุนนางที่กุมอำนาจและกำลังพลของตนไว้ในอยุธยาได้ ขุนนางเหล่านี้เมื่อขึ้นมาเขตอิทธิพลของพระองค์คือเมืองลพบุรีก็ไม่สามารถต่อต้านอำนาจของพระองค์หรือคิดโจมตีพระราชวังได้ เพราะขาดฐานกำลังของตนที่อยู่ในอยุธยา²²⁷

การที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงเล็งที่จะประทับอยู่ในพระราชวังหลวงและวังหน้าที่กรุงศรีอยุธยาโดยทรงมาสร้างพระราชวังประทับอยู่ที่เมืองลพบุรี เพราะลพบุรีเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนภูมิศาสตร์อย่างเหมาะสม คือ ลพบุรีอยู่ทางตอนเหนือของอยุธยา และต่อมาเมื่อมีการสร้างป้อมที่บางกอกซึ่งเป็นเมืองทางตอนใต้ของอยุธยาโดยให้กองทหารฝรั่งเศสดูแลควบคุมอยู่ จึงทำให้กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองอยู่กลางทางระหว่างลพบุรีและบางกอกที่มีผลต่อการเมืองภายใน กล่าวคือ เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงกุมลพบุรีและบางกอกทั้งตอนเหนือและตอนใต้ได้ ขุนนางในอยุธยาที่ไม่สามารถทำการรัฐประหารภายในพระราชวังได้เช่นกัน²²⁸ ฉะนั้นพระราชวังเมืองลพบุรีสถานที่ประทับตั้งอยู่นอกกรุงศรีอยุธยา จึงสร้างขึ้นด้วยเหตุผลทางการเมืองซึ่งต่างจากการสร้างพระตำหนัก (ที่ประทับ) นอกพระนครทั่วไปอย่างที่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลก่อนเคยสร้างมาไว้เฉพาะเป็นที่ประทับชั่วคราวและในคราวเสด็จประพาสเท่านั้น แต่พระราชวังเมืองลพบุรีสมเด็จพระนารายณ์ทรงสถาปนาไว้เป็นศูนย์อำนาจการปกครองของพระองค์อีกแห่งหนึ่งนอกเหนือจากที่อยุธยาไว้ใช้เป็นเมืองฐานอำนาจ ดังจะเห็นได้จากลักษณะทางกายภาพของพระราชวังทรงสร้างไว้อย่างถาวร เนื่องจากพระองค์มักประทับอยู่ครั้งหนึ่งเป็นเวลานาน²²⁹ และสร้างขึ้นอย่างใหญ่โตโดยให้คล้ายกับพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาแต่มีขนาดย่อมกว่าเพื่อไว้สำหรับเป็นที่บริหารปกครองและเป็นปราการปกป้องพระองค์ โดยพระราชวังมีลักษณะล้อมรอบด้วยกำแพงก่ออิฐถือปูน มีป้อมและฐานวางปืนใหญ่ ไบเสมาเรียงบนสันกำแพง ภายในกำแพงแบ่งออกเป็นพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน ซึ่งแต่ละชั้นมี

²²⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 40.

²²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

²²⁹ แชรแวงส กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระนารายณ์ประทับอยู่ที่พระราชวังแห่งนี้เกือบตลอดทั้งปีคือระหว่างเดือนพฤศจิกายนจนถึงต้นเดือนสิงหาคม. นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 44, 267.

อาคารสถานที่ราชการต่าง ๆ พระมหาปราสาท พระที่นั่ง ตำหนัก²³⁰ ตามแบบแผนการสร้างพระราชวัง

นโยบายทางการเมืองของสมเด็จพระนารายณ์ที่ดึงขุนนางต่างชาติ เช่น อิหร่าน เข้ามารับตำแหน่งเป็นฐานกำลังของพระองค์ อาทิ ออกมะหะหมัด ในตำแหน่งออกพระศรีเนาวรัตน์ เสนาบดีกรมท่า จนเกิดการแตกแยกภายในประชคมอิหร่านที่ออกพระศรีเนาวรัตน์ไม่สามารถควบคุมได้ และได้ถึงแก่กรรมลง พ.ศ. 2222 ช่วงเวลานี้ทำให้สมเด็จพระนารายณ์ขาดฐานอำนาจสนับสนุนที่อาจจะต้องเสี่ยงกับการคุกคามของขุนนางในราชสำนักได้ พระองค์จึงทรงตัดสินพระทัยเลิยงประทับอยู่ที่พระราชวังหลวงและวังหน้าในอยุธยา ด้วยการสร้างพระราชวังแห่งใหม่เพื่อเป็นฐานที่มั่นอิสระที่เมืองลพบุรี และทรงหาขุนนางคนใหม่เข้ามารับหน้าที่แทนออกพระศรีเนาวรัตน์เพื่อเป็นฐานกำลังให้กับพระองค์คือ ฟอลคอน ฟอลคอนรับราชการอยู่ในกรมพระคลังสินค้าในตำแหน่งออกหลวงสุรสงคราม ทำหน้าที่ควบคุมการต่อกำปั่นหลวงและจัดส่งสินค้าไปขาย เมื่อออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ถึงแก่กรรม ออกญาพระเสด็จเจ้ากรมธรรมการรักษาราชการแทนเนื่องจากออกญาพระเสด็จไม่สันทัดในการค้า ออกหลวงสุรสงครามผู้ช่วยจึงได้เลื่อนเป็นออกพระฤทธิ์กำแหง ผู้ช่วยราชการในโกษาธิบดี ก่อนที่จะเลื่อนขึ้นเป็นออกญาวิไชยเณทร์ว่าที่สมุหนายกในที่สุด²³¹ เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงเลือกฟอลคอนมาเป็นพันธมิตรระหว่างพระองค์กับฝรั่งเศส ฟอลคอนได้เริ่มจัดการนำกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาเป็นกองกำลังส่วนพระองค์แทนทหารจ้างชาวอิหร่าน และให้กองทหารเหล่านี้ประจำอยู่ที่บางกอก พร้อมกันนั้นฟอลคอนยังเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการควบคุมดูแลการค้าและกราบทูตให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงแต่งตั้งคนของตนไปเป็นผู้ดูแลเมืองท่าต่าง ๆ ที่มีความสำคัญต่อการค้าของอยุธยา เช่น มะริด ตะนาวศรี และผู้ดูแลสินค้าหลวงที่อินเดีย เพื่อควบคุมเส้นทางการค้าในอ่าวเบงกอลอันเป็นการเพิ่มพูนรายได้ให้แก่ตนและพระคลัง²³² นโยบายของฟอลคอนที่นำกองทหารต่างชาติเข้ามาเป็นทหารรับจ้างประจำและผูกขาดการค้าอย่างเด็ดขาดภายในกลุ่มของตนนั้น ทำให้เกิดผู้นำกลุ่มขุนนางที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายนี้ ได้แก่

²³⁰ เรวดี ฐิตะโลहित, “พระนารายณ์ราชนิเวศน์,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 70 และ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 45-48.

²³¹ ขจร สุขพานิช, ออกญาวิไชยเณทร์ (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2527), หน้า 20-21.

²³² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 61-64 และ พลับพลึง มูลศิลป์, ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศสสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ: ดวงดีการพิมพ์, 2523), หน้า 185-186.

ออกพระเพทราชา ขุนนางฝ่ายปกครอง ตำแหน่งสมุหพระคชบาลจางวางขวาในกรมพระคชบาล ขวา พร้อมกับออกหลวงสรศักดิ์บุตรชาย ก่อการรัฐประหารขึ้นในขณะที่สมเด็จพระนารายณ์ทรง ประชวรและประทับอยู่ที่พระราชวังเมืองลพบุรี ด้วยการเข้ายึดพระราชวังและหลวงพลคอนเข้ามาเพื่อ ทำการจับกุม และให้ประหารพร้อมกับศัตรูทางการเมืองฝ่ายตรงข้ามที่สำคัญเช่น เจ้าฟ้าอภัยทศ เจ้า ฟ้าน้อย และพระปีย์ (พระราชบุตรบุญธรรม) ที่เมืองลพบุรี²³³

หลังจากการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระนารายณ์ที่เมืองลพบุรี และการปราบปรามกลุ่ม การเมืองฝ่ายตรงข้ามเป็นผลสำเร็จแล้ว ออกพระเพทราชาก็มีได้ใช้พระราชวังลพบุรีเป็นศูนย์กลาง การปกครองอย่างสมัยสมเด็จพระนารายณ์²³⁴ ออกพระเพทราชาได้ลงมายังกรุงศรีอยุธยาเพื่อตั้งการ พระราชพิธีราชาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเพทราชา ขึ้นในพระราชวัง หลวงที่กรุงศรีอยุธยา และเลือกใช้พระราชวังแห่งนี้เป็นที่ประทับและที่ทำการปกครองของ ราชวงศ์บ้านพลูหลวง

เมื่อสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2231-2245) ทำการยึดอำนาจที่เมืองลพบุรีได้สำเร็จแล้ว เสด็จกลับสู่กรุงศรีอยุธยาเพื่อขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ พร้อมกับทรง สถาปนาราชวงศ์บ้านพลูหลวงขึ้นปกครองราชอาณาจักรอยุธยา พระราชกรณียกิจแรกที่พระองค์ ทรงกระทำเพื่อรักษาสถานะและความมั่นคงของราชวงศ์ที่เพิ่งสถาปนาขึ้นใหม่ด้วยการสร้างสาย สัมพันธ์กับเจ้านายในราชวงศ์เก่าและทรงสถาปนาพระประยูรญาติขึ้นเป็นเจ้า โดยพระราชทาน บำเหน็จความชอบแก่ผู้ช่วยเหลือให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติ ดังนี้

ให้หลวงสรศักดิ์ ซึ่งเป็นบรมโอรสาธิราชขึ้นประดิษฐาน ณ ที่กรมพระราชบวร สถานมงคล ... ตั้งเจ้าฟ้าศรีสุวรรณซึ่งเรียกว่า พระราชกัลยาณี ซึ่งเป็นกรมหลวง โยธาทิพ เป็นพระบรมราชกนิษฐาของสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้านั้น เป็นพระอัคร มเหสีฝ่ายขวา ตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งเป็นพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระ

²³³ ดูรายละเอียดการยึดอำนาจของออกพระเพทราชาได้ใน ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบ การแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310,” หน้า 56-62 และ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” p. 424.

²³⁴ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงอุทิศพระมหาปราสาทและพระราช วังที่เมืองลพบุรีทั้งหมดให้เป็นวิสุงคามสีมาแก่พระสงฆ์ เพื่อจะได้เป็นที่ทำสังฆกรรมบวชข้าหลวง เดิมของพระองค์ให้รอดพ้นจากการถูกจับกุมในเหตุการณ์ยึดอำนาจของออกพระเพทราชา. พระราช พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 119-120.

นารายณ์เป็นเจ้านั้น เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย ... ตั้งนายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ทรง-
 ภาสขวาในกรมช้างซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวร
 สถานภิมุขฝ่ายหลังรับพระบัญชาตั้งนายกรินทกษประสิทธิ์ทรงบาศซ้ายเป็นพระ
 ราชนัดดาเป็นเจ้าราชินิกุลชื่อเจ้าพระยาพิชัยสุรินทร์ ตั้งขุนทิพพลภักดิ์เชื้อพระวงศ์
 เป็นเจ้าราชินิกุลชื่อเจ้าพระอินทร์อภัย ... และซึ่งเจ้าพระยาสุรสงครามนั้นก็พระ
 ราชทานเครื่องยศให้เสมอกับกรมพระราชวังหลัง และทรงพระกรุณาตั้งนายบุญ
 มากข้าหลวงเดิมคนหนึ่งเป็นพระยาวิจิตรภูบาล ... ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จไปอยู่ ณ วังจันทร์ ... และ
 พระบัญชานั้นก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ไปอยู่ ณ วังหลัง และเจ้าพระยาสุรสงคราม
 นั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้อยู่ตึกสี่เหลี่ยมบ้านเดิม และพระราชทานเครื่องสูงสาม
 ชั้นให้แห่เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเหมือนกันทั้งสามแห่ง²³⁵

ข้อความที่คัดลอกมาจากพระราชพงสาวดารนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ภายหลังเหตุการณ์ยึดอำนาจ พ.ศ.
 2231 ได้เกิดการเลื่อนฐานะทางชนชั้นในสังคมขนาดใหญ่ระหว่างชนชั้นไพร่มาเป็นขุนนาง และ
 ชนชั้นขุนนางมาเป็นเจ้าในฝ่ายของฐานอำนาจสมเด็จพระเพทราชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระประยูร
 ญาติที่สนับสนุนหลักได้รับการแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้า และบางองค์ได้ดำรงพระอิสริยยศสำคัญอย่างเช่น
 ตำแหน่งวังหน้าและวังหลัง

การที่สมเด็จพระเพทราชาทรงแต่งตั้งผู้สนับสนุนพระองค์ได้มีฐานะและยศศักดิ์ที่สูงนั้นมา
 จากฐานะและสภาพทางการเมืองที่ไม่มั่นคงของพระองค์ กล่าวคือ แม้สมเด็จพระเพทราชาจะมีสาย
 สัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับสมเด็จพระนารายณ์เนื่องจากเป็นบุตรในพระนมของสมเด็จพระนารายณ์²³⁶
 ซึ่งทำให้สมเด็จพระเพทราชาครั้งยังเป็นขุนนางได้เข้ามาดำรงถึงตำแหน่งสมุหพระคชบาลจางวาง
 ขวาจนมีอิทธิพลในราชสำนัก²³⁷ แต่สมเด็จพระเพทราชาก็ยังขาดความเป็นผู้ที่เหมาะสมและมีสิทธิ
 ธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติ คือ ขาดความเป็นเชื้อพระวงศ์ผู้สืบราชบัลลังก์โดยตรง ไม่เหมือน
 อย่างเจ้าฟ้าอภัยทศและเจ้าฟ้าน้อยซึ่งเป็นพระอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์ พระองค์จึงทรง
 สร้างสิทธิธรรมในเบื้องต้นด้วยการอภิเษกพระธิดาและพระขนิษฐาของสมเด็จพระนารายณ์ทั้งสอง

²³⁵ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 123, 127-128.

²³⁶ มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 398.

²³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พระองค์มาเป็นพระมหาลี กับทรงสถาปนาพระประยูรญาติและผู้สนับสนุนมาช่วยค้ำจุนพระราชบัลลังก์ของพระองค์

การปูนบำเหน็จความชอบให้กับกลุ่มผู้สนับสนุนหลักของสมเด็จพระเพทราชา ได้แก่ หลวงสรศักดิ์ พระราชโอรสขึ้นเป็น “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” (วังหน้า) หรือ “พระมหาอุปราช” นายจบกษประสิทธิ์ศิลป์พระราชนัดดาขึ้นเป็น “กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข” (วังหลัง) เจ้าพระยาสุรสงครามยกขึ้นเป็นเจ้าเทียบเท่าวังหลัง นายกรินทร์คชประสิทธิ์พระราชนัดดายกขึ้นเป็นเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ และขุนทิพพลภักดิ์เชื้อพระวงศ์ยกขึ้นเป็นเจ้าพระยาอินทรอภัย จะเห็นได้ว่าผู้ที่ได้รับการยกย่องขึ้นเป็น “เจ้า” และได้ครอบครองพระอิสริยยศสำคัญ ได้แก่ ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลกับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ตกเป็นของผู้มีความสัมพันธ์และใกล้ชิดกับสมเด็จพระเพทราชาทั้งสิ้น ซึ่งการสถาปนายกษัตริย์กับวังหลังตั้งขึ้นเป็นกรม มีข้าราชการและกำลังไพร่พลในสังกัดอยู่ภายใต้พระมหาอุปราชกับเจ้าวังหลังที่มีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชามาจากวิถีโคบายทางการเมืองของพระองค์ ย้อนขึ้นไปในสมัยสมเด็จพระนารายณ์จะเห็นได้ว่ามีการนำชาวต่างชาติเข้ามารับราชการในตำแหน่งสูงฝ่ายปกครอง ซึ่งขุนนางต่างด้าวในระบบราชการอย่างออกพระศรีเนาวรัตน์ หรือออกญาวิไชยจันทร์ สมเด็จพระนารายณ์ทรงสนับสนุนและอาศัยเป็นตัวการในการจัดหากองทัพต่างชาติเข้ามารับราชการเป็นทหารราชองครักษ์ (ทหารส่วนพระองค์) ขึ้นกับพระองค์โดยตรง²³⁸ เพื่อใช้คนอำนาจกับขุนนางฝ่ายปกครองและเลื่องการเผชิญหน้ากับขุนนางเหล่านี้ด้วยการย้ายปรากรที่ประทับไปอยู่พระราชวังเมืองลพบุรี

ครั้งสมเด็จพระเพทราชาขึ้นครองราชย์ และกรุงศรีอยุธยากลับมาเป็นศูนย์กลางการปกครองและการบัญชาการราชการต่าง ๆ ขึ้นอีกครั้ง ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเพทราชาทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองอย่างสมเด็จพระนารายณ์ แต่ที่เด่นชัดสมเด็จพระเพทราชาทรงมีวิถีโคบายทางการเมืองของพระองค์เพื่อเสริมสร้างพระราชอำนาจ คือ การตั้งกรมเจ้านายโดยทรงใช้พระราชวังบวรสถานมงคลกับพระราชวังบวรสถานพิมุขที่เล็กร้างตำแหน่งเจ้าขึ้นปกครองวังทั้งสองแห่งในรัชกาลก่อน มาสถาปนาจัดตั้งขึ้นเป็นกรม โดยแต่งตั้งให้เจ้านายที่ใกล้ชิดทรงกำกับ ซึ่งการตั้งกรมเจ้านายลักษณะนี้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ที่ทรงสถาปนาเจ้าฟ้าศรีสุพรรณ (พระชนิษฐา) เป็นเจ้ากรมหลวงโยธาเทพ และเจ้าฟ้าสุดาวดี (พระราชธิดา) เป็นเจ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระราช

²³⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 50.

ทานข้าคน และขุนนางภายในกรมอยู่จำนวนหนึ่ง ทำหน้าที่เป็นเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี²³⁹ แต่สำหรับการตั้งกรมพระราชวังทั้งสองแห่งในสมัยสมเด็จพระเพทราชามีความแตกต่างจากสมัยสมเด็จพระนารายณ์อย่างมาก เนื่องจากสองกรมนี้เป็นกรมขนาดใหญ่ ภายในกรมมีตำแหน่งขุนนาง และทำเนียบข้าราชการกำหนดยศ ราชทินนาม สักคินาของแต่ละกรมเหมือนการปกครองส่วนกลาง แต่มีขนาดย่อมกว่าขึ้นอยู่กับอยู่ภายใต้กรมทั้งสอง รวมทั้งมีไพร่พลในสังกัดขึ้นสังกัดกรมต่าง ๆ อยู่ภายใต้การควบคุมของมูลนายใหญ่สุดของแต่ละกรม คือ พระมหาอุปราชและเจ้าวังหลัง

การที่สมเด็จพระเพทราชาตั้งกรมพระราชบวรสถานมงคลกับกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ก็เพื่อใช้เป็นฐานอำนาจทางการเมืองของพระองค์ในการคูลอำนาจกับขุนนางฝ่ายปกครอง เพราะการตั้งกรมเจ้านายขนาดใหญ่ที่ทรงควบคุมกำลังพลเป็นจำนวนมากตามขนาดและความสำคัญของกรมในสังกัดเป็นการสร้างกลุ่มอำนาจทางการเมืองที่กรมพระราชวังทั้งสองนี้ย่อมสนับสนุนอำนาจของสมเด็จพระเพทราชาผู้ทรงแต่งตั้ง ซึ่งหากพิจารณาเปรียบเทียบดูเห็นได้ว่าทั้งสมเด็จพระนารายณ์และสมเด็จพระเพทราชาล้วนแล้วแต่ทรงหวั่นในอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครองในราชสำนักด้วยกันทั้งนั้น โดยที่ทั้งสองพระองค์ทรงมีวิธีการดำเนินนโยบายทางการเมืองรับมือในรูปแบบที่แตกต่างกันคือ สมเด็จพระเพทราชาทรงดึงเจ้านายมาเป็นฐานอำนาจแทนขุนนางต่างด้าวอย่างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ และไม่ทรงเล็งถึงการเผชิญหน้ากับขุนนางฝ่ายปกครองในกรุงศรีอยุธยาเหมือนสมเด็จพระนารายณ์ แต่ทรงใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นฐานอำนาจด้วยการเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังหลวง ซึ่งการเสด็จประทับอยู่พระราชวังหลวงในพระนคร สมเด็จพระเพทราชาคงจะตระหนักดีถึงการเสี่ยงต่อการถูกทำรัฐประหารในราชสำนักจากขุนนางฝ่ายปกครองที่ควบคุมกำลังไพร่พลเป็นจำนวนมากไม่น้อยในกรุงศรีอยุธยา พระองค์จึงทรงกลับทิศของพระราชวังหลวง โดยเปลี่ยนทิศตะวันออก (ด้านหน้าพระราชวัง) เป็นด้านหลัง และทิศตะวันตก (ด้านหลังพระราชวัง) เป็นด้านหน้า ด้วยการสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์เป็นที่ประทับ และสร้างพระที่นั่งทรงปืนเป็นที่เสด็จออก และให้ขุนนางเข้าเฝ้าทางด้านหลัง²⁴⁰ (จะกล่าวต่อไปในลักษณะทางกายภาพ) กับทรงตั้งกรมพระราชวังทั้งสอง โดยให้เจ้านายใกล้ชิดคุมกำลังไพร่พล (ไพร่หลวง) ส่วนหนึ่งไว้ที่ส่วนกลางเพื่อป้องกันการแย่งชิงอำนาจในราชธานี การตั้งกรมพระราชวังจึงเสมือนเป็นการจัดตั้งกองกำลังรักษาพระองค์ในพระนครคล้ายกับกองทหารต่างชาติรับจ้างเข้ารับราชการเป็นทหารองครักษ์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เพื่อเรียกเกณฑ์ได้สะดวกรวดเร็วกว่าไพร่หลวงในระบบเข้าเดือนที่ขุนนาง

²³⁹ เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายฉบับมีพระรูป, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2538), หน้า 12.

²⁴⁰ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 149-150.

ควบคุม หากเกิดเหตุการณ์ไม่พึงประสงค์ ซึ่งความล่าช้าในการเรียกเกณฑ์ไพร่ในระบอบนี้ สมเด็จพระเพทราชาที่เคยกทรงประสบปัญหานี้มาแล้วคราวเหตุการณ์ยึดอำนาจ พ.ศ. 2231 หากแต่บรรดาขุนนางกลุ่มต่าง ๆ ประชาชน พระสงฆ์ และพ่อค้าเข้าร่วมให้การสนับสนุน²⁴¹ จึงสามารถทำการยึดอำนาจได้สำเร็จ

ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา สภาพทางการเมืองของพระองค์มีฐานะที่ไม่มั่นคงมากนัก เนื่องจากมีเหตุการณ์ที่คอยสั่นคลอนเสถียรภาพทั้งจากภายในและภายนอกกระทบต่อราชวงศ์บ้านพลูหลวงอย่างรุนแรง กล่าวคือ การเกิดกบฏขึ้นตามหัวเมืองใหญ่ ได้แก่ กบฏพระยายมราช (สังข์) เจ้าเมืองนครราชสีมา และกบฏพระยาเดโช เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเมืองทั้งสองเป็นศูนย์อำนาจทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและทางใต้ที่คุมตลอดถึงหัวเมืองประเทศราชหลายของอยุธยาที่ปฏิเสธการยอมรับอำนาจจากส่วนกลาง สมเด็จพระเพทราชาต้องใช้เวลาปราบกบฏหัวเมืองใหญ่ทั้งสองถึง 10 ปีจึงปราบสำเร็จ²⁴² ซึ่งช่วงระยะเวลาการกบฏนี้ได้เกิดกบฏขึ้นอีก 2 ครั้งคือ กบฏธรรมเถียร พ.ศ. 2232 และกบฏบุญกว้าง พ.ศ. 2241 ที่หัวหน้ากบฏนี้อ้างตัวว่าเป็นผู้มีบุญเข้ายึดเมืองนครราชสีมาต่อภายหลังพระยายมราชสิ้นอำนาจลง สมเด็จพระเพทราชาจึงต้องส่งกองทัพใหญ่พร้อมด้วยกำลังทหารและอาวุธที่ทันสมัยไปปราบปราม²⁴³

การกบฏที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งและบางครั้งใช้ระยะเวลาในการปราบปรามที่ยืดเยื้อ ก่อผลให้สภาพทางการเมืองภายในราชสำนักขยับเขยื้อน ตลอดจนสร้างความกดดันและความระแวงระวังเพิ่มขึ้นให้กับสมเด็จพระเพทราชาที่มีต่อขุนนางในราชสำนัก ตามที่บาทหลวงฝรั่งเศสได้บันทึกบรรยายสภาพทางการเมืองในขณะนั้นว่า

... ในเวลานี้ราชสำนักไทย... จะหาความจริงหรือวาทะที่จริงหรือความซื่อสัตย์ไม่ได้เลยจนอย่างเดียว... และพระเจ้ากรุงสยามก็ทรงกริ้วกราดอยู่เป็นนิตย์ ขุนนางข้าราชการจึงได้เดือดร้อนมาก เพราะใครจะมีความผิดอย่างใดแม้แต่เล็กน้อยก็ต้องถูกเขี่ยน และการที่เขี่ยนกันนี้มีทุกวันมิได้เว้นเลย ผู้ที่ถูกลงอาญานี้ไม่เลือกว่าข้าราชการผู้น้อยหรือผู้ใหญ่ ต้องถูกกันทุกคนมิได้เว้น หลังของเจ้าพระยาพระคลังและออกญาพิพัฒน์เชื้อชาติอยู่เสมอ... มีเสียงพูดกันว่าข้าราชการแตกสามัคคีกันหมด

²⁴¹ มานพ ถาวรวัฒนีสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 259.

²⁴² สุเนตร ชุตินธรานนท์, “กบฏไพร่สมัยอยุธยา,” ศิลปวัฒนธรรม 4, 12 (2526): 19.

²⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19-21.

และบางคนก็คิดการกบฏก็มี จนที่สุดงานการอย่างใดเป็นอันไม่ได้ทำ ยุ่งเหยิงจน
ไม่รู้ว่าเป็นใครแล้ว...²⁴⁴

เหตุการณ์กบฏที่คอยบั่นทอนฐานะทางการเมืองของสมเด็จพระเพทราชา ทำให้พระองค์
เพิ่มความระมัดระวังและดูแลสอดส่องควบคุมขุนนางอย่างเฉียบขาด ดังสะท้อนให้เห็นจากข้อความ
บันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสกล่าวถึงการลงโทษประหารชีวิตขุนนางที่มีอยู่บ่อยครั้งจนสร้างความ
ไม่พอใจให้กับชนทุกชั้นต่อสมเด็จพระเพทราชาว่า “การประหารพวกขุนนางข้าราชการโดยอาการ
อย่างร้ายกาจทั้งบุตรภรรยาข้าราชการเหล่านี้ยังต้องเป็นทาสอีกนั้น เป็นการที่กระทำให้พระสงฆ์
เหล่านี้เอาใจออกหากทุกองค์ ราษฎร พลเมือง อีกทั้งขุนนางข้าราชการก็เกลียดพระเจ้าแผ่นดินองค์นี้
ทั้งสิ้น”²⁴⁵

ดังนั้น สถานการณ์ทางการเมืองภายนอกอันมาจากกบฏตามหัวเมืองต่าง ๆ จนก่อให้เกิด
ความปั่นป่วนต่อศูนย์กลางอำนาจที่เมืองหลวง ทำให้สมเด็จพระเพทราชาทรงดำเนินการควบคุม
และบีบบังคับขุนนางด้วยวิธีการที่เข้มงวดและรุนแรง ซึ่งทำให้ขุนนางไม่สามารถลุกขึ้นมาต่อต้าน
พระราชอำนาจได้ ดังไม่ปรากฏเหตุการณ์แย่งชิงอำนาจของขุนนางในเมืองหลวง เพราะนอกจาก
วิธีการควบคุมขุนนางให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจ มีการอภิเษกสมรสเชื่อมสายสัมพันธ์กับราชวงศ์
เก่า มีการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองใหม่โดยให้สมุหนายกบังคับบัญชาฝ่ายพลเรือนและทหาร
ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และสมุหพระกลาโหมบังคับบัญชาทั้งสองฝ่ายในหัวเมืองฝ่ายใต้แล้ว²⁴⁶ การ
ตั้งกรมเจ้าถึงสองกรมใหญ่ดังกล่าวข้างต้น โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรสถานมงคลยังเป็นฐาน
อำนาจทางการเมืองสำคัญที่ค้ำจุนพระราชอำนาจของสมเด็จพระเพทราชามาตลอดรัชกาลด้วย

ก่อนจะกล่าวถึงลักษณะทั่วไปของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลกับบทบาทและหน้าที่
ของพระมหาอุปราชผู้ทรงกำกับกรมนี้ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา จำเป็นต้องกล่าวถึงที่มาของผู้
ดำรงตำแหน่งพระอิสริยยศพระมหาอุปราชนับตั้งแต่แรกตั้งตำแหน่งนี้ก่อนเพื่อให้เห็นถึงความ

²⁴⁴ “เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดิน
พระเพทราชา,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 21 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511), หน้า
207-208, 295.

²⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 308.

²⁴⁶ ดูรายละเอียดการจัดระเบียบการปกครองหัวเมืองในสมัยสมเด็จพระเพทราชาใน ควอริช
เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 70.

เปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายของตำแหน่งพระมหากษัตริย์มาถึงการตั้งเป็นกรมเจ้านายขนาดใหญ่อันเป็นพัฒนาการของวังหน้าชั้นสูงสุดในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง

เดิมในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 พระอิสริยยศสูงสุดที่เจ้านายจะได้รับคือ ตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้า และพระอิสริยยศถัดลงมาคือพระมหากษัตริย์ ตามที่ระบุในกฎหมายเทียรบาล มาตรา 3 ความว่า

กำหนดพระราชกฤษฎีกาไอยการ พระราชกุมาร พระราชันดา ฝ่ายพระราชกุมาร เกิดด้วยพระอัครมเหสีคือสมเด็จพระพุทธเจ้า อันเกิดด้วยแม่หัวเมือง เป็นพระมหากษัตริย์ เกิดด้วยลูกหลวง กินเมืองเอก เกิดด้วยหลานหลวง กินเมืองโท เกิดด้วยพระสนม เป็นพระเยาวราช²⁴⁷

ตามความมาตรา 3 นี้ ส่วนใหญ่พระมหากษัตริย์มักทรงปฏิบัติด้วยการแต่งตั้งพระราชโอรสดำรงตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์ทั้งนั้น (ยกเว้นรัชกาลขุนวรวงศาธิราช) เช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงแต่งตั้งพระราชโอรสเป็นสมเด็จพระพุทธเจ้า (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3) และพระมหากษัตริย์ (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชกุมาร พระราชโอรสเป็นสมเด็จพระพุทธเจ้า และให้รับตำแหน่งพระมหากษัตริย์ขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก และสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงแต่งตั้งสมเด็จพระนเรศวรพระราชโอรสเป็นพระมหากษัตริย์ขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกเช่นกัน

ในขณะที่พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา 2 ระบุว่า พระอิสริยยศสูงสุดที่เจ้านายจะได้รับมีตำแหน่งเดียว คือ พระมหากษัตริย์ และดูเหมือนว่าพระอนุชาจะมีฐานะและความสำคัญมากกว่าพระราชโอรส ดังนี้

1. สมเด็จพระอนุชาธิราช	ศักดิ์นา 20,000	ถ้ามีกรม	ศักดิ์นา 50,000	}	*
2. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ	ศักดิ์นา 15,000	ถ้ามีกรม	ศักดิ์นา 40,000		
3. พระอนุชา	ศักดิ์นา 7,000	ถ้ามีกรม	ศักดิ์นา 15,000		
4. พระเจ้าลูกเธอ	} ศักดิ์นา 6,000	ถ้ามีกรม	ศักดิ์นา 15,000		
5. สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ					
6. พระเจ้าหลานเธอ	ศักดิ์นา 4,000	ถ้ามีกรม	ศักดิ์นา 11,000		

²⁴⁷ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 70-71.

* ถ้าเฉลิมพระราชสมัญญาที่พระมหากษัตริย์ ศักดิ์นา 100,000

7. หม่อมเจ้า	ศักดินา 1,500
8. เจ้าราชินิกุล	ศักดินา 1,000-500 ²⁴⁸

มาตรา 2 ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนจะเห็นได้ว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชกับพระอนุชาที่ประสูติจากพระราชมารดาเดียวกันและต่างพระราชมารดากับพระมหากษัตริย์จะมีฐานะและความสำคัญสูงกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกับพระเจ้าลูกเธอ (พระราชโอรส) ที่ประสูติจากพระมเหสีและพระสนม ตามที่พระอนุชามักมีศักดินามากกว่าพระราชโอรส แต่ถ้าได้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช พระไอยการระบุว่าทั้งพระอนุชาและพระราชโอรสจะได้รับศักดินาคณะ 100,000 เท่ากัน ซึ่งหากนำมาตรา 2 ในพระไอยการฉบับนี้เทียบกับมาตรา 3 ในกฎมณเฑียรบาลจะพบว่าผู้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชมีพระอนุชาของพระมหากษัตริย์เพิ่มเข้ามา ส่วนตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหายไไป โดยมีตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นพระอิสริยยศสูงสุด ซึ่งเห็นได้ชัดว่าขัดแย้งกับมาตรา 3 ที่ให้ความสำคัญแก่พระราชโอรสดำรงพระอิสริยยศสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นตำแหน่งสูงสุด

ประเด็นส่วนนี้ได้มีการวิเคราะห์แล้วว่า รายละเอียดในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนที่ประกาศใช้ต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ได้ปรับปรุงแก้ไขเกี่ยวกับการจัดระเบียบยศศักดิ์เจ้านายขึ้นใหม่ในพุทธศตวรรษที่ 22-23 โดยกำหนดตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นพระอิสริยยศสูงสุดที่เจ้านายจะได้รับ ซึ่งจากเดิมในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 ตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นพระอิสริยยศสูงสุด และตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นพระอิสริยยศรอง²⁴⁹ ตามที่ปรากฏอยู่ในมาตรา 3 ของกฎมณเฑียรบาล

ส่วนผู้เขียนมีความเชื่อว่าการปกครองที่อยุธยาใช้ระบบเมืองลูกหลวงขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือเพื่อผนวกหัวเมืองเหล่านี้เข้ากับราชอาณาจักรอยุธยา ด้วยการสร้างฐานอำนาจที่มั่นคงในเมืองพิษณุโลก โดยส่งพระราชโอรสที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระพุทธเจ้าและพระมหาอุปราชจากส่วนกลางขึ้นไปปกครอง ช่วงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ได้ทำให้ตำแหน่งทั้งสองนี้มีความสำคัญอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งต่อมาเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสในตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้า และโปรดฯ ให้ขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกในฐานะพระมหาอุปราชแล้ว หลังจากรัชกาลนี้ทางกรุงศรีอยุธยาก็ไม่ได้แต่งตั้ง

²⁴⁸ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 219-220.

²⁴⁹ มานพ ถาวรวัฒนีสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 128.

เจ้านายในตำแหน่งพระมหาอุปราชขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกอีกเลยจนกระทั่งถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา

ตำแหน่งพระมหาอุปราชมาปรากฏขึ้นอีกครั้งเมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงแต่งตั้งสมเด็จพระนเรศวรพระราชโอรสดำรงพระอิสริยยศนี้ขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก เพื่อรวบรวมกำลังคนในแถบหัวเมืองเหนือและกวาดต้อนลงมาอยู่ในแถบเมืองหลวงไว้เป็นกำลังในการต่อสู้กับพม่า และหลังจากสมเด็จพระนเรศวรทรงมีชัยชนะเหนือพม่าอย่างเด็ดขาดแล้ว จึงมีการแบ่งกำลังคนพร้อมกับตั้งขุนนางไปปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งการใช้ขุนนางเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองอาณาเขต ทำให้สมเด็จพระนเรศวรทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเอกาทศรถพระอนุชาดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชประทับอยู่ในราชธานี โดยการจำกัดบทบาทพระมหาอุปราชในการบริหารปกครองหัวเมืองในอดีตทั้งนี้ก็เนื่องมาจากกรณีสมเด็จพระมหาธรรมราชา ทำให้หลังจากนั้นเป็นต้นมา ตำแหน่งพระมหาอุปราชก็ประจำและมีวังที่ประทับอยู่ในส่วนกลาง ดังจะเห็นได้ว่าหลังรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรแล้วสมเด็จพระเอกาทศรถทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้าสุทัศน์พระราชโอรสขึ้นเป็นพระมหาอุปราชประทับอยู่ในพระนครเช่นเดียวกัน

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 นี้พบว่าเป็นครั้งแรกที่สมเด็จพระนเรศวรทรงแต่งตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเข้ามาดำรงตำแหน่งนี้ที่แต่เดิมเป็นพระราชโอรส เพราะพระองค์ไม่ทรงมีพระราชโอรส และต่อมาสมเด็จพระเอกาทศรถทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทัศน์ที่ประสูติจากพระมเหสีขึ้นเป็นพระมหาอุปราช สันนิษฐานเพิ่มเติมว่า พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือนมาตรา 2 คงจะได้รับการปรับปรุงแก้ไขจัดระเบียบยศศักดิ์เจ้านายขึ้นใหม่ในระยณะนี้ โดยกำหนดให้เจ้านายโดยเฉพาะพระมหาอุปราชจัดอยู่ในฝ่ายพลเรือน เนื่องจากพระมหาอุปราชไม่ได้ทรงปกครองเมืองพิษณุโลกหัวเมืองเอกอย่างที่มีมาตรา 3 ในกฎหมายเทียรบาลระบุนุ และไม่ได้จัดอยู่ในฝ่ายทหาร เนื่องจากภายหลังการยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงแล้ว พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองก็ได้ประกาศใช้เพื่อกำหนดยศ บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม ตำแหน่ง และศักดินา ให้กับเจ้าเมืองปกครองหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร โดยเฉพาะเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองเอก มีเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ศักดินา 10,000 ปกครอง²⁵⁰ ดังนั้น ในพุทธศตวรรษที่ 22 เหล่าบรรดาเจ้านายในระดับต่าง ๆ และพระมหาอุปราชจึงถูกจัดอยู่ในพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน โดยมีตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นพระอิสริยยศสำหรับเจ้านายสูงสุด ซึ่งผู้ดำรงตำแหน่งนี้มีทั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ

²⁵⁰ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 317.

การที่พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนจัดศักดินาสมเด็จพระอนุชาธิราชสูงกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เพราะถือว่าสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงเป็นพระประยูรญาติร่วมสายโลหิตเดียวกันกับพระมารดาของพระมหากษัตริย์ที่ใกล้ชิดมากที่สุด เมื่อสมเด็จพระเชษฐาธิราชขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระอนุชาธิราชพระองค์รองผู้อยู่ในข่ายพร้อมทั้งสกุลยศที่ประสูติจากพระราชมารดาด้วยกันและมีวัยวุฒิ จึงได้รับตำแหน่งพระมหาอุปราชมีพระอิสริยยศรองจากพระมหากษัตริย์ แต่ถ้าไม่ทรงมีสมเด็จพระอนุชาธิราชตำแหน่งพระมหาอุปราชจะพระราชทานให้กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ที่มีสกุลยศสูงสุด²⁵¹

อย่างไรก็ตามหลังจากรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ ตำแหน่งพระมหาอุปราชนอกจากพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งแก่ผู้มีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระองค์มากที่สุด ตามที่ระบุไว้ในมาตรา 2 ของพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนแล้ว พบว่าผู้ที่ช่วยเหลือให้พระมหากษัตริย์ได้ขึ้นครองราชสมบัติซึ่งผู้นั้นมีฐานะเป็นพระราชนัดดาและขุนนาง ยังได้รับแต่งตั้งเป็นพระมหาอุปราช เพื่อตอบแทนความดีความชอบแก่บุคคลผู้นั้นด้วย ซึ่งการแต่งตั้งผู้ที่มาดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชให้ไปทำตามหลักการตามที่ระบุไว้ในมาตรา 2 ได้แก่ สมเด็จพระอนุชาธิราช กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้นมาได้รับการปฏิบัติอย่างจริงจังในราชวงศ์บ้านพลูหลวง

พระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้านับตั้งแต่เป็นที่ประทับของตำแหน่งพระมหาอุปราชในราชธานีตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรถึงสมเด็จพระนารายณ์นั้น ไม่ได้มีการแต่งตั้งตำแหน่งนี้ทุกรัชกาล เนื่องจากเป็นตำแหน่งที่ยิ่งใหญ่ มีพระอิสริยยศ และข้าคนมาก ในบางรัชกาลจึงงดการสถาปนาตำแหน่งพระมหาอุปราชให้กับเจ้านายหรือปล่อยให้ตำแหน่งว่างไว้ก็มีเพื่อความมั่นคงปลอดภัยในราชบัลลังก์ อย่างเช่น รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เป็นต้น พระราชวังบวรสถานมงคลมาได้รับการรื้อฟื้นขึ้นอีกครั้งในสมัยสมเด็จพระเพทราชา เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. 2231 ได้ทรงตั้งกรมเจ้านายขึ้นโดยโปรดฯให้หลวงสรศักดิ์พระราชโอรสเป็นพระมหาอุปราช และนำชื่อพระราชวังบวรสถานมงคลเดิมมาเรียกรวมข้าราชการที่ขึ้นในสังกัดพระมหาอุปราชว่า “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” คู่กับ “กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข” (ดังจะกล่าวต่อไป)

การตั้งกรมขนาดใหญ่ให้เจ้านายขึ้นบังคับบัญชาอยู่ในราชธานี ได้แก่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่มีขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ด้วยเหตุผลที่มาจากวิถีไสบายทางการเมืองของพระองค์ มีปรากฏอยู่ในมาตรา 2 ของพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ความว่า

²⁵¹ Busakorn Lailert, “The Ban Phlu Luang Dynasty 1688-1767 : A Study of the Thai Monarchy During the Closing Years of the Ayuthya Period,” pp. 198-199.

“จึงพระบาทพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการดำรัสตรัสเหนือกระหม่อมสั่งว่า
 สมเด็จ พระอนุชาธิราชทรงศักดินา 20000 } ลงอาษาตีจำได้แต่ในกรม ถ้ามีกรม
 พระเจ้าลูกเธอทรงศักดินา 15000 }
 นา 5000 ถ้าได้เฉลิมพระราชมลเทียรที่มหาอุปราชดำรงศักดินา 100000 ลง
 นา 4000 อาษาประหารชีวิตริบราชบาทข้าเฝ้านางกำนัลมิได้”²⁵²

ฉะนั้น ข้อความในมาตรา 2 ของพระไอยการฉบับนี้จึงน่าจะเป็นการจัดระเบียบพระอิสริยยศ และ ศักดินาของสมเด็จพระอนุชาธิราชกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้นอีกครั้งในพุทธศตวรรษที่ 23 ที่มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการเมืองด้วยการสนับสนุนให้เจ้านายได้มีบทบาททางการเมืองการปกครอง (ควบคุม กำลังคน) โดยกำหนดให้พระราชวังบวรสถานมงคลเลื่อนขึ้นเป็นกรมโดยเจ้านายองค์ใดระหว่าง สมเด็จพระอนุชาธิราชและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ได้รับสถาปนาดำรงพระอิสริยยศเป็นพระมหาอุปราช ทรงกำกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลจะได้เลื่อนศักดินาเพิ่มขึ้นเป็น 100,000

การที่สมเด็จพระเพทราชาทรงตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นก็เพื่อแบ่งแยกไพร่พล ให้ขึ้นสังกัดในกรมของพระมหาอุปราช ซึ่งการตั้งกรมนี้เป็นวิธีหนึ่งที่สมเด็จพระเพทราชาทรงใช้ ควบคุมไพร่ในส่วนกลาง โดยมอบหมายไพร่พลให้อยู่ภายใต้การปกครองของพระมหาอุปราช เพื่อ สะดวกต่อการเรียกเกณฑ์กำลังพลมาใช้เป็นแรงงาน และในยามเกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ขึ้นในราชธานี

กรม หมายถึง คนหมู่หนึ่งซึ่งจัดให้มีผู้บังคับบัญชาต่างหาก ซึ่งกรมที่ตั้งจะมีอยู่ 2 ประเภท คือ กรมประจำกับกรมชั่วคราว²⁵³ กรมประจำ เช่น กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม และกรมวัง เป็นต้น กรมเหล่านี้มีหน้าที่ประจำราชการและมีพนักงานเจ้าหน้าที่ (ขุนนาง) ทำการอย่างใดอย่าง หนึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไอยการทำเนียบศักดินาต่าง ๆ มากมายหลายตำแหน่ง ส่วน กรมชั่วคราว คือ กรมที่พระมหากษัตริย์โปรดฯสถาปนาขึ้นพระราชทานแก่เจ้านายองค์ใดองค์หนึ่งทรงบังคับ บัญชา กรมชั่วคราวนี้จึงต่างกับกรมประจำ เพราะตั้งขึ้นมาสำหรับเจ้านายทรงควบคุมไพร่พลชั่วคราวและไม่มีหน้าที่ตำแหน่ง หรือไม่มีงานประจำอย่างกรมทางราชการ เช่น หลวงโยธาทิพ และ หลวงโยธาเทพ เป็นเจ้ากรมของเจ้าฟ้าศรีสุพรรณและเจ้าฟ้าสุดาวดีในสมเด็จพระนารายณ์ มีสภาพ เป็นกรมชั่วคราว ตราบพระชนมายุของเจ้านายพระองค์นั้น หากเจ้าฟ้ากรมหลวงทั้งสองสิ้นพระชนม์ กรมก็จะถูกยุบ และไพร่พลในกรมจะโอนย้ายมาเป็นของหลวง (กรมประจำ) ซึ่งกรมพระราชวัง

²⁵² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 219-220.

²⁵³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรม วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ เล่ม 12 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 167.

บวรสถานมงคลกับกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หากสิ้นพระชนม์ลงก็ใช้หลักการเดียวกันนี้ แต่ต่างตรงที่ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงตั้งพระมหาอุปราชขึ้นใหม่ข้าคนก็ต้องกลับไปรับราชการอยู่ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตามเดิม²⁵⁴

แม้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลจะถือว่าเป็นกรมชั่วคราว แต่ภายในกรมของพระมหาอุปราชนี้ก็กลับมีตำแหน่งทางราชการเหมือนกับกรมประจำทางราชการแบบการปกครองส่วนกลาง อยู่ในสังกัดกรม ต่างจากกรมเจ้านายทั่วไปที่มีขุนนางอยู่จำนวนหนึ่งและไม่ได้มีหน้าที่บริหารราชการเหมือนอย่างกรมของพระมหาอุปราช กล่าวคือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นกรมขนาดใหญ่กว่ากรมเจ้านายทั่วไปที่มีการจำลองตำแหน่งขุนนางข้าราชการแบบการปกครองส่วนกลางเข้ามาไว้เป็นตำแหน่งประจำกรม โดยสมเด็จพระเพทราชาโปรดฯให้ตราทำเนียบขุนนางข้าราชการวังหน้ากำหนดให้เป็นหมวดหมู่ขึ้นเป็นครั้งแรก²⁵⁵ มีหน้าที่ในด้านกลาโหม มหาดไทย และจตุสดมภ์ คล้ายหัวหน้ากรมเสนาบดี 6 ตำแหน่งของวังหลวง การตั้งขุนนางวังหน้าย้อนขึ้นไปสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ครั้งพิชัย โลกเป็นเมืองลูกหลวงมีพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระพุทธเจ้า และพระมหาอุปราชขึ้นมาปกครอง ได้มีการตั้งขุนนางในตำแหน่งกลาโหม มหาดไทย และจตุสดมภ์ ตรงกับเมืองหลวงขึ้นเพื่อช่วยเหลือบริหารปฏิบัติราชการในเมืองนั้น และเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหรือพระมหาอุปราชเสด็จลงมาเสวยราชสมบัติที่กรุงศรีอยุธยา จึงทรงนำขุนนาง (ข้าหลวงเดิม) ที่รับราชการในเมืองพิชัย โลกเข้ามารับราชการตรงกับตำแหน่งที่เคยรับผิดชอบในเมืองหลวง ด้วยการแต่งตั้งกรมราชการเพื่อเป็นกรมของขุนนางเมืองเหนือ ดังปรากฏทำเนียบขุนนางในกรมกลาโหม และมหาดไทยฝ่ายเหนือในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองกับนาพลเรือน ที่แสดงให้เห็นว่าเป็นกรมใหญ่และสำคัญ ประกอบด้วย เจ้ากรม (หัวหน้ากรม) ปลัดทูลฉลอง (ผู้ช่วยหัวหน้ากรม โดยทั่วไปถ้าเป็นกรมเล็กจะเรียกว่า ปลัดกรม) และปลัดบัญชี โดยระบุตำแหน่งหัวหน้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือสังกัดกรมมหาดไทยมี “พระยามหาอำมาตยาธิบดีฯ นา 3,000” เป็นเจ้ากรม และตำแหน่งหัวหน้ากรมพระกลาโหมฝ่ายเหนือสังกัดกรมพระกลาโหมมี “พระยาธรรมไตรโลกสมุหพระกลาโหม

²⁵⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 12, หน้า 168-169.

²⁵⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 102.

นา 3,000” เป็นเจ้ากรม²⁵⁶

ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงตั้งขุนนางเมืองเหนือในราชสำนักกรุงศรีอยุธยาซึ่งคงมีอยู่ ซึ่งที่กล่าวมาเป็นการนำข้าหลวงเดิมเข้ามารับราชการในตำแหน่งขุนนางระดับสูงของการปกครองส่วนกลาง (พระราชวังหลวง) เท่านั้น สำหรับตำแหน่งขุนนางวังหน้านั้นเกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อพระองค์โปรดฯ ให้เลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือชั่วคราว และให้สมเด็จพระนเรศวรพระมหาอุปราชประทับอยู่ในราชธานี สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงนำขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ ที่เคยบริหารราชการในเมืองพิษณุโลก เช่น กลาโหม มหาดไทย และจตุสดมภ์ เข้ามารับราชการอยู่ในวังหน้า เพราะปรากฏว่าเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ และกลับตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นอีกครั้ง ในการนี้ทรงแต่งตั้งขุนนางข้าหลวงเดิมที่ปรากฏชื่อว่า “หลวงจำ” ไปปกครองเมืองสวรรคโลก²⁵⁷ ซึ่งยศและราชทินนามนี้คือ “หลวงจำแสนยากร” เป็นตำแหน่ง สมุหนายกของวังหน้าที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า เป็นตำแหน่ง 1 ใน 4 ข้าราชการในพระมหาอุปราช²⁵⁸

ตำแหน่งสมุหนายกวังหน้าดังกล่าวนี้มาปรากฏขึ้นอีกครั้งในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร เมื่อพระองค์เสด็จยกกองทัพไปตีเมืองตองอูพร้อมกับสมเด็จพระเอกาทศรถพระมหาอุปราช พระราชพงศาวดารกล่าวว่า มีขุนนางตำแหน่ง “หลวงจำแสน” เข้าร่วมตามเสด็จกับขุนนางวังหลวงในกองทัพหลวงด้วย²⁵⁹ ตำแหน่งและราชทินนามนี้คงจะเป็นตำแหน่งและราชทินนามเดียวกันกับหลวงจำในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร และเป็นตำแหน่งเดียวกับที่กล่าวไว้ในคำให้การชาวกรุงเก่า เมื่อสมเด็จพระ

²⁵⁶ พูลศรี นนทรีย์, “สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม : บทบาทและอำนาจทางด้านการเมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์,” หน้า 157-158. นอกจากนี้ทำเนียบตำแหน่งข้าราชการวังหน้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยังได้ระบุตำแหน่งหัวหน้ากรมมหาดไทยและกลาโหมฝ่ายเหนือขึ้นกับกรมมหาดไทยและกลาโหมสังกัดวังหน้าว่า มีพระยาราชาโยธา นา 1500 เป็นเจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ และพระยาเสนาภูเบศร์ นา 1500 เป็นเจ้ากรมกลาโหมฝ่ายเหนือ แต่ละกรมประกอบด้วย ปลัดทูตฉลอง และปลัดบัญชี. ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลังและทำเนียบสมณศักดิ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยแบบเรียน, 2511), หน้า 1, 27.

²⁵⁷ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 255.

²⁵⁸ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 241.

²⁵⁹ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 37-38.

พระนเรศวรทรงตั้งสมเด็จพระเอกาทศรถดำรงพระอิสริยยศพระมหาอุปราช จึงให้มีตำแหน่งกลาโหมมหาดไทย และจตุสดมภ์ เหมือนครั้งพระมหาอุปราชมีตำแหน่งขุนนางข้าราชการปกครองเมืองพิษณุโลก

ตำแหน่ง ยศศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินา ของขุนนางระดับต่าง ๆ ในวังหน้า ก่อนสมัยสมเด็จพระเพทราชา นั้น ยากที่จะระบุว่าขุนนางสังกัดวังหน้ามีเกณฑ์ศักดินา และแตกต่างกัน้อยจากขุนนางวังหลวงอย่างไร ส่วนตำแหน่ง ราชทินนาม และยศศักดิ์ พอสามารถอนุมานได้จากพระไอยการนาททหารหัวเมืองที่ระบุตำแหน่งขุนนางฝ่ายทหาร พลเรือน และจตุสดมภ์ ตำแหน่งประจำเมืองพิษณุโลก เทียบกับ “ชื่อข้าราชการในพระมหาอุปราช” ที่ระบุไว้ในคำให้การชาวกรุงเก่า (เอกสารยุคปลายอยุธยาสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) ดังนี้²⁶⁰

ทำเนียบขุนนางเมืองพิษณุโลก		ชื่อข้าราชการในพระมหาอุปราช
ขุนศรีพิไชยสงคราม	ขุนพล	* หลวงกลาโหม
หลวงเสนามาตย์	มหาดไทย	
หลวงศรีราชยศ	หลวงเมือง	** - (หลวงมณฑิยบาล) ²⁶¹ หลวงใจ (หลวงไกรโกษา) หลวงพกิจ (หลวงเกษตรรักษา)
หลวงจตุรศจินดา	หลวงวัง	
หลวงศรีราชโกษา	หลวงคลัง	
หลวงศรีทศคนศวร	หลวงนา	

²⁶⁰ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 317-318 และ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 241.

* ศักดินาคนละ 1,600

** ศักดินาคนละ 1,600

²⁶¹ ตำแหน่งนี้ปรากฏอยู่ในพระราชพงสาวดารฉบับพระจักรพรรดิพงษ์ว่า “หลวงมณฑิยบาล” สมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระราชโอรสของพระองค์คือ เจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ หมายจะตัดกำลังของเจ้าฟ้าพรพระมหาอุปราชผู้เป็นพระอนุชาสมเด็จพระเจ้าท้ายสระในระหว่าง การออกผนวช ด้วยการปล่อยขุนนางวังหน้าออกจากคุก คือ หลวงมณฑิยบาลกับหลวงกลาโหม ให้มารับราชการในวังหลวงเป็นพระบำเรอศักดิ์และหมื่นไวยวรรณตามลำดับ. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงษ์ (จาด) (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2507), หน้า 942-943.

จากหลักฐานทั้งสองเห็นได้ชัดว่า เมืองพิษณุโลก และวังหน้า มีขุนนางตำแหน่งเมือง วัง คลัง นา (แม้ระบุไม่ครบ) เหมือนกับจตุสดมภ์ หัวหน้าฝ่ายทหารเมืองพิษณุโลกมีขุนศรีพิไชย สงครามเป็นพล กับหลวงเสนามาตย์เป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือน ส่วนวังหน้ามีหลวงกลาโหมกับหลวง จำ-แสนยากร เปรียบเสมือนตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและสมุหนายกในราชธานี ไม่สามารถ กล่าวอย่างแน่ชัดได้ว่า เมืองพิษณุโลกเป็นต้นแบบของทำเนียบตำแหน่งขุนนางข้าราชการวังหน้า แต่ก็น่าสะท้อนให้เห็นว่าตำแหน่งกลาโหม มหาดไทย และจตุสดมภ์ (รวมทั้งตำแหน่งขุนนาง ต่าง ๆ ที่ขึ้นสังกัดอีกหลายตำแหน่ง) คงเป็นตำแหน่งขุนนางหลักสำคัญของวังหน้าเหมือนครั้งพระ มหาอุปราชทรงปกครองอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ซึ่งราชทินนามและศักดินาของขุนนางวังหน้าก่อน สมัยสมเด็จพระเพทราชาไม่สามารถระบุได้ โดยยึดขุนนางเมืองพิษณุโลกเป็นเกณฑ์ แต่คาดว่าคง ต้องมีศักดินาที่มากกว่า ส่วนขุนนางวังหน้าที่เป็นเสนาบดีใน 6 ตำแหน่งหลักนี้ จะมียศหรือ บรรดาศักดิ์ที่ตนจะได้รับสูงสุดแค่ “หลวง” สอดคล้องตามหลักฐานที่พบได้แก่ตำแหน่งขุนนาง เมืองพิษณุโลก ชื่อข้าราชการในพระมหาอุปราช และกฎหมายเข็ยรบาล มาตรา 181 ที่กำหนดเกณฑ์การ แต่งตั้งขุนนางวังหน้า ว่า

...ถ้าตั้งหลวงขุนหมื่นให้ตั้งแต่หลวงขุนหมื่นลงไปถึงพันทนาย อย่าให้ต้องชื่อ หลวงขุนหมื่นพันทนายในพระราชวังหลวง ผู้เปนที่หลวงจกนเจียดทรงมันได้แต่ หลวงกลาโหม หลวงจำแสนอนนั้นให้กินแต่เจียดมองहुเงิน²⁶²

ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรก่อนถึงสมเด็จพระเพทราชา ขุนนางวังหน้าที่มียศชั้น หลวง ขุน หมื่น โดยไม่ได้ระบุราชทินนาม และศักดินา ตามมาตรานี้ คงจะมีทำเนียบตำแหน่งของ ขุนนางวังหน้าจนส่วนกลางต้องเข้ามาวางมาตรการคอยควบคุมไม่ให้เทียบเท่าวังหลวง เป็นเกณฑ์ กำหนดศักดินาและอำนาจหน้าที่ให้กับขุนนางปกครองไพร่พลที่สังกัดตำแหน่งขุนนางประจำวังหน้า ของแต่ละคน เพื่อจัดระเบียบการควบคุมไพร่พลและการปฏิบัติหน้าที่ของขุนนางที่อยู่ภายใต้การ ดูแลของพระมหาอุปราชให้เกิดประสิทธิภาพ

ต่อมาเมื่อขอบข่ายงานของตำแหน่งขุนนางวังหน้าได้รับการขยายกว้างขวางมากขึ้น ในสมัย สมเด็จพระเพทราชาที่มีการยกวังหน้าพร้อมกับบัญชาดินามวังนี้และเรียกสังกัดขุนนางที่ขึ้นกับ พระมหาอุปราชว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงได้มีการวางหลักเกณฑ์กำหนดศักดินาของ ขุนนางวังหน้าโดยการเทียบตำแหน่งขุนนางวังหลวงที่มีหน้าที่ตรงกับตำแหน่งขุนนางวังหน้า กับ ใช้วิธีกำหนดศักดินาตามทำเนียบตำแหน่งขุนนางวังหน้าที่มีมาเดิม คือ

²⁶² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 158.

...ถ้าจะเทียบตำแหน่งข้าราชการกรมพระราชวัง ให้เทียบเอาตามตำแหน่งข้าราชการในพระราชวังหลวงตั้งแต่นำ 400 ขึ้นไป ให้แบ่งเอาครึ่งหนึ่ง ถ้าตำแหน่งข้าราชการในพระราชวังหลวงต่ำกว่า 400 ลงมา อย่าเอาตำแหน่งข้าราชการกรมพระราชวังฯ มาเทียบแบ่งเลย ให้ดูเทียบตามตำแหน่งนำข้าเจ้าต่างกรมนั้น...²⁶³

วิธีการกำหนดศักดินาดำแหน่งขุนนางในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตามที่บัญญัตินี้จะมี 2 วิธี คือ กำหนดให้นำตำแหน่งขุนนางวังหน้าที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป ไปเทียบกับตำแหน่งที่ตรงกับขุนนางวังหลวง โดยศักดินาที่ได้ของตำแหน่งขุนนางวังหน้าจะถูกทอนลงครึ่งหนึ่งจากศักดินาเต็มของตำแหน่งขุนนางวังหลวง กับกำหนดศักดินาตามทำเนียบตำแหน่งขุนนางในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลโดยไม่ต้องไปเทียบกับตำแหน่งขุนนางวังหลวง เมื่อศักดินาของตำแหน่งขุนนางวังหน้านั้นต่ำกว่าตั้งแต่ 400 ลงมา เพื่อให้เห็นถึงวิธีการกำหนดศักดินาของขุนนางในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลอย่างชัดเจน จะยกตัวอย่างวิธีการกำหนดศักดินา 6 ตำแหน่ง คือ กลาโหม มหาดไทย และจตุสดมภ์ ซึ่งเป็นเสนาบดีหลักสำคัญในการบริหารราชการ โดยใช้ตำแหน่งขุนนางวังหลวงที่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง และพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน เทียบกับทำเนียบตำแหน่งขุนนางฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่ตราขึ้น โดยเอาอย่างทำเนียบตำแหน่งขุนนางกรมพระราชวังบวรสถานมงคลครั้งกรุงศรีอยุธยาตั้ง²⁶⁴ เนื่องจากไม่พบหลักฐานที่ระบุทั้งตำแหน่งและศักดินาขุนนางวังหน้าในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่จะเทียบพอให้เห็นถึงวิธีการกำหนดศักดินาของขุนนางวังหน้าได้ชัดเจนเหมือนอย่างทำเนียบนี้ได้ ดังนี้

<u>ตำแหน่งขุนนางเสนาบดีในพระราชวังหลวง</u>	<u>ตำแหน่งขุนนาง (เทียบ) เสนาบดีในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล</u>
1. เจ้าพระยามหาเสนาบดีฯ สมุหพระกลาโหม ศักดินา 10,000	พระยากลาโหมราชเสนา เทียบอัครมหาเสนา ศักดินา 5,000
2. เจ้าพระยาจักรีฯ สมุหนายก ศักดินา 10,000	พระยาจำแสนยากร เทียบสมุหนายก ศักดินา 5,000

²⁶³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 316.

²⁶⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 102.

3. พระยายมราชฯ กรมเมือง ศักดินา 10,000	พระยาพิไชยบุรินทร์ฯ เทียบยมราช ศักดินา 5,000
4. พระยาธรรมมาฯ กรมวัง ศักดินา 10,000	พระยามณเฑียรบาล เทียบธรรมมา ศักดินา 5,000
5. พระยาศรีธรรมราชฯ กรมคลัง ศักดินา 10,000	พระยาไกรโกษา เทียบพระคลัง ศักดินา 5,000
6. พระยาพลเทพฯ กรมนา ศักดินา 10,000	พระยาเกษตรรักษา เทียบพลเทพ ศักดินา 5,000 ²⁶⁵

ตำแหน่งและศักดินาของเสนาบดีทั้ง 6 ของขุนนางวังหน้าที่ปรากฏนี้เป็นของในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่นำมาเป็นตัวอย่างให้เห็นวิธีการกำหนดศักดินาขุนนางสังกัดกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่ตำแหน่งมากกว่า 400 ครั้งอยุธยาว่ามีหลักการเทียบเกณฑ์อย่างเดียวกันนี้ และขุนนางกรมพระราชวังหน้าที่ตำแหน่งต่ำกว่า 400 ก็จะมีศักดินาตามทำเนียบขุนนางฝ่ายกรมพระราชวังหน้าได้ตราไว้โดยไม่ต้องไปเทียบตำแหน่งขุนนางวังหลวง ดังปรากฏตำแหน่งขุนนางกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเหล่านี้ มีระบุอยู่ในทำเนียบ “ตำแหน่งนาข้าเจ้าต่างกรม” แล้ว ซึ่งก็มักเป็นตำแหน่งของกรมขนาดเล็กหลาย ๆ กรมรวมอยู่ภายใต้กรมขนาดใหญ่ที่มีวงงานกว้างและสำคัญ ฉะนั้นทำเนียบตำแหน่งขุนนางกรมพระราชวังบวรสถานมงคลจึงนำไม่ได้ตราขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระเพทราชาตามที่อ้างมา แต่คงจะมีมาก่อนหน้านั้นแล้ว และได้รับการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงแก้ไขเพื่อให้สอดคล้องกับการยกขึ้นเป็นกรมอย่างเป็นทางการที่มีขอบข่ายงานขยายและมีกรมย่อย ๆ หลายประเภทเข้ามารวมกันมากขึ้น

สำหรับศักดินาขุนนางกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยอยุธยา ถ้าพระไอยการตำแหน่งนาสองฉบับไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลง คือ ศักดินาขุนนางฝ่ายปกครองสูงสุด 10,000 และต่ำสุด 100²⁶⁶ ศักดินาขุนนางในกรมนี้สูงสุดไม่น่าเกิน 5,000 และต่ำสุด 100 ซึ่งยศขุนนางกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยอยุธยาไม่ได้ถึงลำดับพระยา (ยศนี้มาเพิ่มในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์) แต่มียศอยู่ 4 ลำดับนับตั้งแต่สูงสุดจนถึงต่ำสุด ได้แก่ หลวง ขุน หมื่น และพัน เท่านั้น ตามหลักฐานร่วมสมัยที่

²⁶⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 224, 229, 231, 233, 237 และ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลังและทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 1, 5, 8-10, 27.

²⁶⁶ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 276.

กล่าวไว้ และตามฐานะเจ้ากรม (มูลนายใหญ่สุด) คือพระมหาอุปราชที่มีพระยศเป็นกรมพระ (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล)

ตามทำเนียบตำแหน่งขุนนางฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งได้ระบุและจัดขุนนางที่สังกัดอยู่ในตำแหน่งของกรมต่าง ๆ ทำหน้าที่บริหารราชการประจำกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแห่งนี้ ได้แก่ ฝ่ายสมุหนายกมีกรมทั้งขนาดเล็กใหญ่ที่ขึ้นและจัดอยู่ฝ่ายนี้ เช่น กรมวัง กรมเมือง กรมนา กรมพระคลัง กรมพระสุรัสวดี กรมสนมพลเรือน ฯลฯ กับฝ่ายสมุหพระกลาโหม มีกรมทั้งขนาดเล็กใหญ่ที่ขึ้นและจัดอยู่ฝ่ายนี้ เช่น กรมพระตำรวจ กรมพลปืน กรมทนายเล็กลูก กรมทหารอาสาต่างชาติ ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น²⁶⁷ เหมือนกับตำแหน่งของกรมที่ปรากฏอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง น่าจะเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า พระมหาอุปราชเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยอยุธยา มีอำนาจในการปกครองแบบพระมหากษัตริย์บางประการ คือ มีหน้าที่รับผิดชอบในการปกครองและบังคับบัญชาสูงสุด รวมทั้งทรงแต่งตั้งขุนนางข้าราชการ (ข้าหลวงเดิม) กรมทุกกรมในพระราชวังบวรสถานมงคล โดยมีทำเนียบตำแหน่งขุนนาง (คล้ายพระไอยการสองฉบับของฝ่ายปกครอง) ระบุศรราชทินนาม ศักดินา และอำนาจหน้าที่ของขุนนางผู้บังคับบัญชาในแต่ละกรมที่แสดงให้เห็นถึงการจัดระบบการบริหารราชการที่เป็นระเบียบลดหลั่นกันตามลำดับชั้นภายในกรมของพระมหาอุปราช ซึ่งการตั้งและแบ่งแยกกรมต่าง ๆ ในสังกัดตามประเภทงานนอกจากเป็นการมอบอำนาจหน้าที่ให้กับขุนนางบริหารราชการ (ดูซ้ำซ้อนกับตำแหน่งของขุนนางฝ่ายปกครองแล้ว) ยังถือว่าเป็นการระดมไพร่พลให้มากขึ้นสังกัดกรมต่าง ๆ ที่จัดตั้งขึ้นในพระราชวังบวรสถานมงคล โดยมีขุนนางในตำแหน่งประจำกรมนั้น ๆ ดูแลควบคุมไพร่ และด้วยเหตุที่ภายในกรมของพระมหาอุปราชมีการจัดแบ่งตำแหน่งขุนนางออกเป็นหมวดหมู่เดียวกันกับตำแหน่งขุนนางของพระมหากษัตริย์ ซึ่งแต่ละตำแหน่งก็มักจะมีมูลนายได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางจากพระมหาอุปราช ทำหน้าที่ทางการปกครองภายในกรมและควบคุมไพร่ ประกอบกับพระมหาอุปราชเป็นผู้ที่ได้รับศักดินาสูงที่สุดถึง 100,000 มีสิทธิที่จะควบคุมไพร่พลในปกครองได้เป็นจำนวนมาก จึงทำให้พระมหาอุปราชเป็นผู้มีไพร่พลมากที่สุดรองจากพระมหากษัตริย์ และเป็นตำแหน่งที่มีอิทธิพลมากที่สุดในราชอาณาจักร ดังปรากฏการแย่งชิงราชสมบัติสมัยอยุธยาตอนปลายที่พระมหาอุปราชลุกขึ้นมาเป็นผู้นำสำคัญในการช่วงชิงอำนาจกับพระโอรสของพระมหากษัตริย์ ภายหลังจากการตั้งขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อสำหรับเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ในการคานอำนาจกับขุนนางฝ่ายปกครองจนปล่อยให้ตำแหน่งที่มีฐานะและบทบาทสูงมากในระบบการเมืองปลายสมัยอยุธยา

²⁶⁷ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลังและทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 1-46.

เจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือพระมหากุปราชนอกจากเป็นมูลนายใหญ่ มีตำแหน่งขุนนางข้าราชการแบบการปกครองส่วนกลางของพระมหากษัตริย์แต่เล็กกว่าคอยบริหารราชการและควบคุมกำลังไพร่พลจำนวนมากซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการจัดตั้งกรม อันแสดงให้เห็นถึงฐานะและความสำคัญของผู้ดำรงตำแหน่งนี้แล้ว หลักฐานและรวมถึงจำพวกคำให้การต่าง ๆ ยังได้ระบุพระเกียรติยศที่พระมหากุปราชจะได้รับว่า เมื่อเจ้านายพระองค์ใด (ตามมาตรา 2 ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนที่ระบุว่าเป็นเจ้านาย) ได้รับพระราชทานพระอิสริยยศพระมหากุปราชทางพระราชสำนักจะจัดประกอบพิธีการสถาปนาตำแหน่งพระมหากุปราช หรือที่เรียกว่าพระราชพิธีอุปราชาภิเษกขึ้น ในสมัยอยุธยาพระราชพิธีนี้จัดขึ้นที่วังหน้า (บางรัชกาลก็จัดที่พระราชวังหลวง) โดยพระมหากุปราชจะเสด็จไปฟังสวด สรงอภิเษก และเสด็จมาพระราชวังหลวงเพื่อรับพระราชทานเครื่องประกอบพระอิสริยยศประจำตำแหน่งของพระมหากุปราช²⁶⁸ กับพระสุพรรณบัตร²⁶⁹ และเสด็จกลับไปเฉลิมพระราชมณเฑียรที่วังหน้า²⁷⁰

เจ้านายที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระมหากุปราชแล้ว คำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวว่า จะได้รับพระราชทานผลประโยชน์กึ่งหนึ่งของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา²⁷¹ และตามราชประเพณีของกรุงศรีอยุธยา กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงเป็นผู้รับพระราชโองการประกาศสั่งในพระนครทั้ง 4 ตำบล 8 ตำบล ให้ราษฎรจดฆ่าสัตว์ในวันพระเดือนละ 4 วัน²⁷² และห้ามไม่ให้เจ้านาย ขุนนางอำมาตย์ กคจี

²⁶⁸ ได้แก่ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ ฉัตรห้าชั้น และพระแสงดาบญี่ปุ่น เป็นพระแสงสำหรับพระเกียรติยศกรมพระราชวังบวรสถานมงคล. ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 26 และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 47.

²⁶⁹ คำจารึกพระนามในพระสุพรรณบัตรว่า “พระมหากุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” ใช้คำขานรับสั่ง “พระบันฑูร”. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 80.

²⁷⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 59.

²⁷¹ ปรากฏเฉพาะแต่เพียงว่า พระมหากุปราช ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดประจำตำแหน่งปีละ 500 ชั่ง. คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวง ประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 282.

²⁷² ราชประเพณีนี้ได้รับการปฏิบัติสืบต่อมา ดังปรากฏในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ทรงประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรฆ่าสัตว์ขายแก่ผู้นับถือพุทธศาสนาที่ตลาดในพระนคร ยกเว้นผู้นับถือศาสนาอื่นฆ่าและขายได้. คำให้การขุนหลวงหาวัดประจักษ์ธรรมเนียมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 13.

ข่มเหงราษฎร²⁷³ และเนื่องจากพระมหาอุปราชถือศักดินา 100,000 มีพระอิสริยยศอยู่ในฐานะเหนือกว่าบุคคลทั้งหลายโดยเฉพาะในหมู่เจ้านาย เป็นรองก็แต่เพียงพระมหากษัตริย์ จึงมีการกำหนดให้พระมหาอุปราชทรงเป็นผู้นำฝ่ายเจ้านาย เช่น ทรงนำเจ้านายประกอบพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และถูกจัดให้มีสิทธิเดินนำหน้าเจ้านายในการพระราชพิธีต่าง ๆ ด้วย²⁷⁴

นอกจากนี้แล้ว เวลาพระมหาอุปราชเสด็จลงมาเฝ้าพระมหากษัตริย์ที่พระราชวังหลวง ทางพระราชสำนักจะจัดที่รับเสด็จเพื่อการเข้าเฝ้าเป็นการเฉพาะ โดยพระแท่นรับเสด็จปูด้วยผ้าสุณี มีพระขี้กู่รองพระกร ตั้งพระล่วม พระสมุด และบัวนพระโอบยู้ (กระโถน) อย่างพร้อมสรรพ²⁷⁵ และเมื่อสิ้นพระชนม์จะได้รับพระราชทานเครื่องยศสำหรับทรงพระศพอย่างเอกเป็นพระเกียรติยศ²⁷⁶

การตั้งกรมขนาดใหญ่เพื่อควบคุมกำลังไพร่พลให้เจ้านายทรงกำกับอันประกอบด้วยพระเกียรติยศที่สูงส่ง นอกจากมีกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือกรมพระราชวังหน้าแล้ว สมเด็จพระเพทราชายังโปรดฯ ให้ยกวังหลังขึ้นเป็นกรม มีข้าราชการและกำลังไพร่พลขึ้นสังกัดเหมือนกรมพระราชวังหน้า และบัญญัตินามเรียกสังกัดวังแห่งนี้ว่า กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือกรมพระราชวังหลัง โดยทรงแต่งตั้งนายจบกษประสิทธิ์ศิลป์พระราชนัดดาขึ้นเป็นเจ้านายองค์แรกที่ทรงกำกับกรมนี้ เป็นที่น่าเสียดายว่าในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนไม่ได้ระบุเลยว่า พระอิสริยยศนี้มีศักดินาเท่าไร และผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้จะเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ใว้อย่างชัดเจน เหมือนผู้ที่ได้รับพระราชทานตำแหน่งพระมหาอุปราช อย่างไรก็ตามเท่าที่พระมหากษัตริย์ทรงหมายเลือกและแต่งตั้งผู้ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมพระราชวังหลังในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ นายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ (พระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก)²⁷⁷ ทำให้ทราบว่าผู้ที่มาดำรงตำแหน่งนี้มักจะเป็นเจ้านาย ที่ประกอบความดีความชอบเป็นพิเศษ เช่น สมเด็จพระเพทราชาทรงแต่งตั้งนายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ผู้ฝึกสอนในกรมช้าง มีกำลังมาก ได้ร่วมคิดเอา

²⁷³ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 275.

²⁷⁴ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 23 และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม, หน้า 44.

²⁷⁵ ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า, หน้า 12.

²⁷⁶ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 28.

²⁷⁷ กรมพระราชวังหลัง (พระนคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2509), หน้า 1, 6, 22.

ราชสมบัติ ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมพระราชวังหลัง²⁷⁸ พร้อมกับพระราชทานเครื่องยศแก่เจ้าพระยาสุรสงครามให้สูงเสมอเจ้ากรมพระราชวังหลังด้วย และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งสมเด็จพระอนุรักษเทวศรีดำรงตำแหน่งนี้ เนื่องจากทรงทำสงครามครั้งใหญ่มีชัยชนะพม่าที่ยกมาทางเหนือ พ.ศ. 2329 เป็นต้น²⁷⁹

กรมพระราชวังหลังเป็นกรมชั่วคราวที่มีขนาดใหญ่โดยมีตำแหน่งขุนนางประจำกรมต่าง ๆ ทั้งเล็กและใหญ่หลายกรมอยู่ในสังกัดเหมือนกรมพระราชวังหน้า ยศขุนนางในกรมพระราชวังหลังคงเหมือนกับกรมพระราชวังหน้าเรียงตามลำดับสูงสุดจนถึงต่ำสุด ได้แก่ หลวง ขุน หมื่น และพัน เพราะเจ้ากรมพระราชวังหลังมีพระยศเป็นกรมพระ (กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข) และขุนนางกรมพระราชวังหลังน่าจะมีศักดินาเป็นรองขุนนางกรมพระราชวังหน้าด้วย ในทำเนียบตำแหน่งขุนนางฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขที่ตราขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ได้ระบุศักดินาของตำแหน่งขุนนางกรมพระราชวังหลังไว้เลย มีแต่เพียงระบุแค่ตำแหน่งต่าง ๆ ของขุนนางฝ่ายพลเรือนกับฝ่ายทหารเท่านั้น กรมต่าง ๆ ที่ระบุไว้ในทำเนียบนี้ประกอบด้วยกรมหลายกรมแยกไปตามตำแหน่งหน้าที่ ซึ่งแต่ละกรมก็มีตำแหน่งขุนนางไม่เท่ากัน และมีจำนวนกรมและตำแหน่งขุนนางน้อยกว่ากรมพระราชวังหน้า จากทำเนียบนามดังกล่าวน่าจะสะท้อนให้เห็นว่า เจ้ากรมพระราชวังหลังสมัยอยุธยาใช้อำนาจการปกครองแบบพระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราชบางประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีตำแหน่งขุนนางของกรมสำคัญอย่างเสนาบดีฝ่ายปกครอง และขุนนางตำแหน่งอื่น ๆ ทำหน้าที่บริหารราชการภายในกรมกับดูแลควบคุมกำลังไพร่พลของแต่ละสังกัด โดยมีเจ้ากรมพระราชวังหลังเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด ซึ่งกรมพระราชวังหลังคงจะต้องมีทำเนียบตำแหน่งขุนนางที่ระบุยศ ราชทินนาม ศักดินา และอำนาจหน้าที่ของขุนนางในแต่ละกรมที่แสดงให้เห็นถึงการจัดระบบบริหารราชการของการเป็นกรมเจ้านายขนาดใหญ่และมีอำนาจกรมหนึ่งเหมือนอย่างกรมพระมหาอุปราช ดังสะท้อนให้เห็นจากเมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงตั้งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขอยู่ไม่นาน ทรงระแวงว่าเจ้ากรมพระราชวังหลังมีพระอิสริยยศและบริวารมากเกรงว่าจะเป็นกบฏชิงราชสมบัติ จึงได้สำเร็จโทษพร้อมกับเจ้าพระยาสุรสงครามเสียทั้งสองพระองค์²⁸⁰

นอกจากเจ้ากรมพระราชวังหลังได้รับพระราชทานไพร่พลและมีสิทธิแต่งตั้งขุนนางภายในกรมเพื่อบริหารงานและควบคุมกำลังไพร่พลภายในกรมแล้ว เจ้ากรมพระราชวังหลังยังได้รับพระ

²⁷⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 218.

²⁷⁹ กรมพระราชวังหลัง, หน้า 5-6.

²⁸⁰ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 130-131.

เกียรติยศด้วยการใช้คำขานรับสั่งว่า พระบัญชา มีเครื่องสูงสามชั้น ให้ประทับอยู่ ณ พระราชวัง
 บวรสถานพิมุข²⁸¹ และเมื่อเวลาเสด็จทางชลมารคทรงเรือพระที่นั่งกราบ ขบวนเรือประกอบด้วย
 เรือกลองแขกหนึ่งลำ เรือประตู่หน้าหนึ่งคู่ และเรือคู่ซึกหลังคากันยาคาดฟ้าแดงไม่มีลายทอง
 ดาวกระจายเส้ากู่แดง และเส้ากระทุ้ง เป็นเครื่องแสดงพระอิสริยยศของเจ้ากรมพระราชวังบวร-
 สถานพิมุข²⁸²

การที่สมเด็จพระเพทราชาทรงตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และกรมพระราชวังบวร-
 สถานพิมุข แม้การตั้งเจ้าทรงกรมในสมัยของพระองค์มีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับสมัยหลัง²⁸³ แต่สอง
 กรมนี้ถือได้ว่าเป็นกรมเจ้านายขนาดใหญ่ และมีความสำคัญต่อสมเด็จพระเพทราชามาก เพราะ
 ทรงแต่งตั้งเจ้าทรงกรมมาจากเจ้านายที่ใกล้ชิดเพื่อเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของพระองค์ โดยตั้ง
 วังหน้ากับวังหลังขึ้นเป็นกรมใหญ่ กำหนดให้มีตำแหน่งงานหลายประเภทแบบการปกครองส่วน
 กลางมาจัดเข้าร่วมไว้ในแต่ละกรมเพื่อเป็นการดึงมูลนายและไพร่พลมาขึ้นอยู่ในสังกัดเฉพาะของ
 กรมพระราชวังหน้าและกรมพระราชวังหลัง ซึ่งมูลนายของแต่ละกรมจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็น
 ขุนนางจากเจ้ากรมพระราชวังหน้าและเจ้ากรมพระราชวังหลังให้มีตำแหน่ง ยศศักดิ์ ราชทินนาม
 และศักดินา ทำหน้าที่บริหารและควบคุมไพร่พลภายในกรม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สมเด็จพระ
 เพทราชาทรงตั้งกรมพระราชวังทั้งสองขึ้นให้มีอำนาจมากขึ้นกว่าแต่ก่อน โดยเฉพาะให้เจ้ากรมพระ
 ราชวังมีอำนาจในการควบคุมกำลังไพร่พลมากขึ้น ด้วยการพระราชทานพระเกียรติยศ และลักษณะ
 การปกครองแบบพระมหากษัตริย์บางประการให้ เพื่อเป็นกลุ่มการเมืองสำคัญฝ่ายเดียวกับพระมหา
 กษัตริย์ในการดูแลอำนาจกับกลุ่มขุนนางที่มีกำลังไพร่พลอยู่ในปกครองภายใต้ระบบราชการ ฉะนั้น
 การสร้างฐานอำนาจของสมเด็จพระเพทราชาด้วยการสถาปนาเจ้ากรมพระราชวังหน้าและเจ้ากรม
 พระราชวังหลังจึงอยู่ที่การเพิ่มจำนวนไพร่พลโดยเฉพาะไพร่พลวง ให้เจ้านายใกล้ชิดทรงควบคุมดู
 แลนอกเหนือจากขุนนาง ทั้งนี้ก็เพื่อรักษาเสถียรภาพพระราชบัลลังก์ของพระองค์

²⁸¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 128.

²⁸² กรมพระราชวังหลัง, หน้า 11.

²⁸³ การแต่งตั้งเจ้าทรงกรมในสมัยสมเด็จพระเพทราชามี 3 พระองค์ ได้แก่ หลวงสรศักดิ์ เจ้า
 กรมพระราชวังหน้า นายจอบคชประสิทธิ์ศิลป์ เจ้ากรมพระราชวังหลัง และพระองค์เจ้าหญิงแก้ว
 (พระราชนัดดาในสมเด็จพระเพทราชา) เป็นกรมขุนเสนาบริรักษ์. เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายฉบับมี
 พระรูป, หน้า 14-15.

สมเด็จพระเทพราชาทรงสถาปนาหลวงสรศักดิ์พระราชโอรสผู้มีส่วนร่วมสำคัญในการช่วยเหลือสนับสนุนให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติ²⁸⁴ เป็นพระมหาอุปราช เจ้ากรมพระราชวังหน้า พระมหาอุปราชในรัชกาลนี้ถือได้ว่าสมเด็จพระเทพราชาทรงไว้วางพระทัย และปล่อยให้มีส่วนร่วมทางการปกครองแทนพระองค์ ตามที่เกมป์เฟอร์กล่าวถึงบทบาทขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในราชการแผ่นดิน โดยมีหลวงสรศักดิ์เป็นผู้นำสำคัญอยู่ร่วมในกลุ่มคณะผู้ปกครองว่า

พระยาสุรศักดิ์ อีกนามหนึ่งว่า พระยาวังหน้าและฝ่ายหน้า ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งให้ว่าราชการ เป็นต้น ให้มีอำนาจสิทธิ์ในราชการศาล พระราชอาญา และการยึดทรัพย์ในแผ่นดิน อันเป็นราชการส่วนนำเกลียดที่สุด การที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมอบความไว้วางพระราชหฤทัยแก่ขุนนางผู้นี้ถึงเพียงนั้น เป็นที่คิดเห็นกันโดยทั่ว ๆ ไปว่า เพื่อปิดความเกลียดชังของพลเมืองให้พ้นพระองค์ไปตกแก่บุคคลในตำแหน่งนี้เสีย แต่บ้างก็คิดเห็นกันว่าที่ทรงทำเช่นนี้เพื่อให้พระยาสุรศักดิ์ได้ราชสมบัติสืบต่อจากพระองค์ไปนั้นมากกว่า²⁸⁵

อำนาจหน้าที่ในการปกครองและข้อคิดเห็นที่เกมป์เฟอร์ได้รับมีต่อหลวงสรศักดิ์ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเทพราชาทรงมอบพระราชอำนาจให้พระมหาอุปราชดูแลรับผิดชอบในการปฏิบัติราชการแผ่นดินทุกอย่างรองจากพระมหากษัตริย์ ตามวิเทศไสยทางการเมืองโดยใช้เจ้าทรงกรมเป็นฐานอำนาจ

การที่หลวงสรศักดิ์มีอิทธิพลอำนาจทางการเมือง ประกอบกับทรงดำรงตำแหน่งเจ้ากรมพระราชวังหน้า มีขุนนางข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ และไพร่พลขึ้นสังกัดภายในกรมของพระองค์อยู่เป็นจำนวนมาก หลวงสรศักดิ์จึงเปรียบเสมือนเป็นเสาหลักค้ำจุนพระราชบัลลังก์ที่สำคัญของสมเด็จพระเทพราชา คือ ถ้ากลุ่มการเมืองฝ่ายใดต้องการที่จะล้มล้างพระราชอำนาจของสมเด็จพระเทพราชาให้ได้จะต้องหมายกำจัดหลวงสรศักดิ์เป็นอันดับแรกก่อน ข้อพิสูจน์นี้เห็นได้จากกฎธรรมเถียรที่อ้างตัวว่าเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศพระอนุชาสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งถูกสำเร็จโทษไปแล้วว่ายัง

²⁸⁴ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า หลวงสรศักดิ์นำกำลังพลเข้าควบคุมตึกพระเจ้าเหาในพระราชวังเมืองลพบุรี และบังคับเหล่าบรรดาขุนนางจำนวนมากที่อยู่ในนั้น เข้าเป็นฝ่ายเดียวกับสมเด็จพระเทพราชา. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 116-117.

²⁸⁵ เอนเซลเบิร์ต เกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุเกมป์เฟอร์, แปลโดย อ.สายสุวรรณ (พระนคร: โรงพิมพ์พานิชสุรผล, 2487), หน้า 39-40.

ไม่ตาย กลับมารวบรวมชาวบ้านแขวงเมืองสระบุรี ลพบุรี และขุนละคอน ขึ้นเป็นกองกำลังเพื่อต้องการมาชิงราชสมบัติกลับคืน²⁸⁶ ที่น่าสนใจคือ การวางแผนของกลุ่มกบฏโดยเกมปีเฟอร์ กล่าวว่า

...มีพระมอญรูปหนึ่ง เดิมติดคุกอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา ... ล่องลงว่าเป็นพระอนุชาองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อน...จึงเป็นรัชทายาทที่ควรจะได้เถลิงราชสมบัติโดยถูกต้องตามโบราณราชประเพณี คนทั้งปวงพากันหลงเชื่อจนกระทั่งได้สมัครพรรคพวกส้องสุมไว้ถึงหมื่นคน...ครั้นรู้ว่ากรมพระราชวังบวรจะเสด็จไปเปลี่ยนพระอิริยาบถ ณ ที่แห่งหนึ่ง²⁸⁷ พร้อมด้วยข้าราชการบริพารของพระองค์ ตัวกบฏก็ไปชุมนุมอยู่ในป่าสกัดทางจะทำร้ายกรมพระราชวังบวร พร้อมด้วยไพร่พลทั้งสิ้นเสีย แล้วก็ยกจู่โจมเข้าไปในพระนครต่อภายหลังเพื่อจับพระเจ้าแผ่นดินและขุนนางทั้งปวงไว้...²⁸⁸

เห็นได้ว่ากบฏวางแผนโดยอาศัยช่วงจังหวะที่จะกำจัดหลวงสรศักดิ์ในขณะที่เสด็จออกนอกพระนครไปเพี้ยดก่อนแล้วค่อยยึดอำนาจ (หรือฆ่า) สมเด็จพระเพทราชาในพระนครที่หลัง แต่แผนการของกบฏไม่สำเร็จ เมื่อหลวงสรศักดิ์ทรงทราบและเสด็จกลับเข้าพระนครเพื่อทรงตั้งรับต่อสู้กับฝ่ายกบฏจนฝ่ายพระองค์มีชัยชนะ ฉะนั้นจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ ได้แสดงให้เห็นว่าหลวงสรศักดิ์พระมหาอุปราชมีอำนาจและอิทธิพลมากผู้หนึ่งที่เป็นฐานกำลังสำคัญในการปกป้องราชบัลลังก์ของสมเด็จพระเพทราชา

เมื่อหลวงสรศักดิ์ได้รับพระราชทานพระอิสริยยศชั้นสูงสุดและมีอำนาจในการปกครองบ้านเมือง รวมทั้งเป็นผู้ค้ำจุนพระราชบัลลังก์ให้กับสมเด็จพระเพทราชา หลวงสรศักดิ์จึงมีความต้องการที่จะได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปในอนาคต เพื่อบรรลุเป้าหมายดังกล่าว หลวงสรศักดิ์ได้วางแผนกำจัดศัตรูทางการเมืองคนสำคัญที่เป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ ได้แก่ เจ้ากรมพระราชวังหลัง เจ้าพระยาสุรสงคราม และเจ้าพระขวัญ

สมเด็จพระเพทราชาทรงแต่งตั้งนายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ทรงบาศขวา ในกรมช้าง เป็นเจ้ากรมพระราชวังหลัง และทรงปูนบำเหน็จความชอบแก่เจ้าพระยาสุรสงครามที่มีส่วนร่วมในการกำจัดออกญาวิชาเอนทร์ให้มีพระเกียรติยศเสมอด้วยวังหลัง ทั้งนายจบกษประสิทธิ์ศิลป์และเจ้าพระยา

²⁸⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 132.

²⁸⁷ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า เสด็จไปเพี้ยดทอดพระเนตรการจับช้าง. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 132.

²⁸⁸ เอนเฮลเบิร์ต เกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุเกมปีเฟอร์, หน้า 38-39.

สุรสงครามจึงเป็นบุคคลสำคัญที่มีฐานะรองจากหลวงสรศักดิ์ หลวงสรศักดิ์ทรงตระหนักถึงฐานะและความสำคัญของเจ้ากรมพระราชวังหลังที่นับวันจะมีอิทธิพลมาก จึงหาทางกำจัดเจ้ากรมพระราชวังหลังและรวมถึงเจ้าพระยาสุรสงครามไปด้วย โดยการออกอุบายนำถาดทองในพระราชวังไปซ่อนไว้ที่วังหลัง แล้วแจ้งว่าถาดทองในพระราชวังหายและให้มีการสอบสวน²⁸⁹ เหตุการณ์กำจัดเจ้ากรมพระราชวังหลังกับเจ้าพระยาสุรสงคราม พระราชพงศาวดารระบุว่าเกิดขึ้นหลังจากสมเด็จพระเพทราชาทรงขึ้นครองราชสมบัติได้ไม่นาน หรือก่อนเกิดกบฏธรรมเถียร พ.ศ. 2232 แต่เกมปีเฟอร์ที่ได้เดินทางเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาสมัยต้นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา เมื่อ พ.ศ. 2233 กล่าวถึง “วังเจ้ากรมข้างต้น” ว่า นายจอบชขประสิทธิ์ศิลป์ยังคงประทับ ณ พระราชวังแห่งนี้²⁹⁰ จากบันทึกของเกมปีเฟอร์ที่เขียนร่วมสมัยทำให้เชื่อว่า การประหารเจ้ากรมพระราชวังหลังกับเจ้าพระยาสุรสงครามไม่ได้เกิดขึ้นภายหลังการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเพทราชาที่เพิ่งสถาปนาเจ้ากรมพระราชวังหลังอย่างแน่นอน เพราะสถานการณ์ทางการเมืองภายในภายนอกยังไม่มั่นคงมากนัก สมเด็จพระเพทราชาจึงยังคงอาศัยกรมพระราชวังหลังเป็นกลุ่มอำนาจทางการเมืองให้การสนับสนุนพระองค์ไปก่อน ซึ่งในเวลานี้เจ้ากรมพระราชวังหลังและเจ้าพระยาสุรสงครามคงจะสร้างฐานอำนาจเรื่อยมาจนกลายเป็นผู้มีอำนาจและมีกำลังไพร่พลอยู่ในสังกัดปกครองของตนเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏในหลักฐานของแกมเฟอร์กล่าวว่า สมเด็จพระเพทราชาโปรดฯ ให้เจ้ากรมพระราชวังหลังเป็นเจ้ากรมข้างต้น ด้วยคอยทำหน้าที่เป็นควาญและจัดแจงข้างทรงถวายพระเข้าแผ่นดิน²⁹¹ หลักฐานดังกล่าวนี้ น่าจะแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเพทราชาโปรดฯ ให้เจ้ากรมพระราชวังหลังผู้เป็นพระราชนัดดาเป็นใหญ่ในกรมพระคชบาล ซึ่งเป็นกรมขนาดใหญ่ และมีไพร่พลในสังกัดมากเข้าไปดูแลจัดการ และด้วยเหตุที่นายจอบชขประสิทธิ์ศิลป์ดำรงตำแหน่งใหญ่และสำคัญได้แก่เจ้ากรมพระราชวังหลังและกรมพระคชบาล จึงสร้างความหวาดระแวงเป็นอันมากให้กับหลวงสรศักดิ์ ตามที่พระราชพงศาวดารกล่าวว่า

...สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระราชดำริแกลงกรมพระราชวังหลังและเจ้าพระยาสุรสงคราม ด้วยมีอิศริยยศบริวารยศก็มาก เกรงจะเป็นศัตรูแก่ราชสมบัติ จึงเอาคดีอันเป็นคุ้ยห้รห้สนั้นมากราบทูลแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง...²⁹²

²⁸⁹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 130.

²⁹⁰ เอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเฟอร์, หน้า 50.

²⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²⁹² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 130.

เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงเห็นตามอย่างหลวงสรศักดิ์กล่าวอ้าง จึงร่วมกันออกอุบายนำ ถาดทองไปซ่อนที่พระราชวังหลัง แล้วให้มีการแจ้งว่าถาดทองในพระราชวังหาย และให้สืบค้นดู พบว่าซ่อนอยู่ในพระราชวังหลัง เจ้ากรมพระราชวังหลังจึงถูกตัดสินให้ประหารชีวิตพร้อมกับ เจ้าพระยาสุรสงครามผู้คัดค้านการประหารเจ้ากรมพระราชวังหลัง²⁹³

การประหารเจ้ากรมพระราชวังหลังและเจ้าพระยาสุรสงคราม เห็นได้ชัดว่า หลวงสรศักดิ์ เป็นตัวการสำคัญที่อยู่เบื้องหลังการกำจัดบุคคลทั้งสองนี้ ที่อาศัยพระอิสริยยศตำแหน่งเจ้ากรม พระราชวังหลังกับตำแหน่งสำคัญทางราชการและพระเกียรติยศที่ได้รับพระราชทานเสมอวังหลัง จนมีอำนาจและอิทธิพลมาก ด้วยการออกอุบายกำจัดศัตรูทางการเมืองคู่แข่งคนสำคัญเพื่อสะดวก ต่อการขึ้นครองราชย์ต่อไปของพระองค์ ความหวังของหลวงสรศักดิ์ที่จะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์²⁹⁴ โดยไม่มีผู้ใดมาขัดขวาง ภายหลังการประหารเจ้ากรมพระราชวังหลังและเจ้าพระยาสุรสงคราม แล้ว ก็เชื่อว่าจะราบรื่นแต่กลับต้องมาหยุดชะงักลงเมื่อหลวงสรศักดิ์ทำการสำเร็จโทษเจ้าพระขวัญ

เจ้าพระขวัญเป็นพระโอรสของสมเด็จพระเพทราชาที่ประสูติจากกรมหลวงโยทิยพระ มเหสีฝ่ายขวา²⁹⁵ เจ้าพระขวัญแม้จะมีพระชนม์อายุและประสบการณ์ทางการเมืองน้อยกว่าพระเชษฐา คือ หลวงสรศักดิ์พระมหาอุปราช แต่ก็ทรงมีสิทธิธรรมอันสมบูรณ์ในการขึ้นครองราชย์เป็น พระมหากษัตริย์ ตามที่พระราชพงสาวดารกล่าวว่า “เจ้าพระขวัญ...เมื่อวันประสูติเพลากลางคืนนั้น แผ่นดินไหวเป็นอัศจรรย์ ครั้นทรงวัฒนาขึ้นมาคนทั้งหลายนับถือมาก ด้วยเป็นพระราชนัดดาของ สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า เป็นวงศ์กษัตริย์อันประเสริฐ และคนทั้งหลายเข้าสวามิภักดิ์เป็นข้าได้ฝ่า พระบาทเป็นอันมาก”²⁹⁶ ด้วยฐานะของเจ้าพระขวัญที่เหนือกว่าและมีกลุ่มผู้สนับสนุนเป็นจำนวนมาก ได้ทำให้หลวงสรศักดิ์ถึงแม้จะดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชมีอิทธิพลและอำนาจมากในราชสำนัก

²⁹³ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 131.

²⁹⁴ ความต้องการราชสมบัติของหลวงสรศักดิ์สะท้อนให้เห็นจากคำอธิบายของพระองค์ คราวยิงปืนใหญ่บนป้อมมหาชัยสู้กับกบฏธรรมเถียรว่า “ถ้าและข้าพเจ้ามีบุญญาภิสังขารบารมีมาก อาจสามารถจะดำรงราชสมบัติในเศวตฉัตรเฉลิมแผ่นดินสยามประเทศได้ไซริ้ ขอให้กระสุนปืนใหญ่ ไปตอกต้องคสกรให้พินาศนิบาตเกิด” พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 134.

²⁹⁵ หลักฐานของชาวตะวันตกได้แก่ ฮอลันดา และฝรั่งเศส ระบุต่างออกไปจากพระราช พงสาวดารว่า เจ้าพระขวัญเป็นพระโอรสของสมเด็จพระเพทราชาที่ประสูติจากกรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งเป็นพระธิดาในสมเด็จพระนารายณ์ ดูรายละเอียดใน Dhiravat na Pomejra, “Dutch and French Evidence Concerning Court Conflicts at the end of King Phetracha’s Reign, C.1699-1703,” *Silpakorn University International Journal* 2, No.1 (January - June 2002): 62-66.

²⁹⁶ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 140.

แต่ก็ทรงเห็นว่าเจ้าพระขวัญ “เป็นศัตรูราชสมบัติ”²⁹⁷ ที่สำคัญซึ่งอาจขัดขวางการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ได้ ดังนั้นเมื่อปลายรัชกาลขณะที่สมเด็จพระเพทราชาประชวรหนัก หลวงสรศักดิ์ร่วมกับเจ้าฟ้าเพชรและเจ้าฟ้าพรพระโอรสของพระองค์ วางอุบายลวงเจ้าพระขวัญเสด็จมาที่พระตำหนักหนองหวาย และสำเร็จโทษเจ้าพระขวัญภายในพระตำหนัก²⁹⁸ เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงทราบว่าเจ้าพระขวัญถูกหลวงสรศักดิ์สำเร็จโทษ จึงตรัสมอบราชสมบัติให้กับเจ้าพระพิชัยสุรินทร์แทน และเสด็จสวรรคตในวันเดียวกัน หลังจากนั้นเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ก็มอบราชสมบัติถวายคืนให้แก่หลวงสรศักดิ์²⁹⁹

การสำเร็จโทษเจ้าพระขวัญอาจกล่าวได้ว่าเป็นการเผชิญหน้ากันระหว่างพระโอรสของสมเด็จพระเพทราชาผู้มีตำแหน่งเป็นพระมหาอุปราชกับผู้มีสิทธิธรรมในราชสมบัติ แม้หลักฐานทางประวัติศาสตร์จะไม่ได้ระบุว่าเจ้าพระขวัญทรงปรารถนาในราชสมบัติ แต่ด้วยฐานะความเป็นเจ้านายชั้นสูงประสูติจากพระมเหสีฝ่ายขวาที่มีเชื้อสายมาจากพระราชวงศ์เก่า และมีผู้สนับสนุนอยู่เป็นจำนวนมาก ทำให้หลวงสรศักดิ์ผู้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชที่เคยช่วยเหลือและค้ำจุนพระราชบัลลังก์ของสมเด็จพระเพทราชามาก่อนและเตรียมรอที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ทรงระแวงว่าสมเด็จพระเพทราชากับขุนนางจะแต่งตั้งและสนับสนุนเจ้าพระขวัญได้ครองราชย์ จึงหาทางกำจัดเจ้าพระขวัญก่อนที่สมเด็จพระเพทราชาจะทรงแต่งตั้งเจ้านายองค์ใดขึ้นครองราชสมบัติ

ความไม่มั่นใจที่หลวงสรศักดิ์จะได้ครองราชสมบัติอันนำไปสู่การสิ้นพระชนม์ของเจ้าพระขวัญนั้น ทำให้สมเด็จพระเพทราชาตรัสมอบราชสมบัติแก่เจ้าพระพิชัยสุรินทร์พระราชนัดดาของพระองค์ การมอบราชสมบัติแก่พระราชนัดดาแทนที่จะเป็นหลวงสรศักดิ์พระราชโอรส แสดงออกชัดว่า สมเด็จพระเพทราชาทรงไม่พอพระทัยเป็นอย่างมากที่หลวงสรศักดิ์ทำทลายพระราชอำนาจสำเร็จโทษพระโอรสของพระองค์ทั้ง ๆ ที่ราชสมบัติจะต้องตกเป็นของหลวงสรศักดิ์อย่างไม่ต้องสงสัย เนื่องจากประสบการณ์ทางการเมืองทรงทราบว่าตำแหน่งนี้จะเป็นผู้ที่มีอำนาจและอิทธิพลมากที่สุด ซึ่งได้แก่ หลวงสรศักดิ์ เห็นได้จากภายหลังการสวรรคตของสมเด็จพระเพทราชาแล้วเจ้าพระพิชัยสุรินทร์พร้อมด้วยบรรดาเหล่าขุนนางต่างขึ้นไปวังหน้านำเครื่องราชกกุธภัณฑ์ไปถวายหลวงสรศักดิ์ให้เป็นพระมหากษัตริย์³⁰⁰

²⁹⁷ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 141.

²⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165-166.

²⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

³⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

วิเทศขยายทางการเมืองของสมเด็จพระเพทราชาด้วยการตั้งกรมพระราชวังบวรสถาน-
มงคล และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข พระราชทานพระเกียรติยศ ไพร่พล และขุนนางข้าราชการ
ให้เจ้านายที่ใกล้ชิดทรงกำกับปกครองเพื่อสร้างเป็นกลุ่มการเมืองที่มีอำนาจควบคุมกำลังพลในการ
คานอำนาจกับกลุ่มการเมืองอื่น ๆ โดยเฉพาะขุนนางของสมเด็จพระเพทราชาถือได้ว่าทรงประสบ
ผลสำเร็จในการตั้งเจ้านายทรงกรมขนาดใหญ่เป็นฐานอำนาจค้ำจุนพระราชบัลลังก์ของพระองค์ให้
มีความมั่นคงตลอดรัชกาล โดยไม่มีเหตุการณ์ร่วมตัวของขุนนางฝ่ายปกครองในพระนครก่อการ
กบฏเลย ในทางกลับกันนโยบายที่ทรงตั้งเจ้านายเข้ามามีบทบาทสำคัญทางการเมืองทำให้ความ
ขัดแย้งที่เกิดขึ้นปรากฏในหมู่เจ้านาย จนสามารถทำทลายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เนื่อง
จากทรงไม่สามารถควบคุมอำนาจและรวมถึงความมั่งคั่งในตำแหน่งที่เจ้านายทรงใช้หาประโยชน์จน
ขึ้นมามีอิทธิพลและอำนาจมากที่สุดในการเมืองอย่างหลวงสรศักดิ์พระมหาอุปราช

เมื่อหลวงสรศักดิ์พระมหาอุปราชขึ้นครองราชสมบัติทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าเสือ
(พ.ศ. 2245-2252) พระราชพงศาวดารกล่าวว่า ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสที่มีส่วนร่วมสำคัญในการ
กำจัดเจ้าพระขวัญ โดยให้เจ้าฟ้าเพชรพระราชโอรสองค์ใหญ่ ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช เจ้ากรม
พระราชวังบวรสถานมงคล และพระราชโอรสองค์น้อย เจ้าฟ้าพร ทรงแต่งตั้งเป็นพระบันฑูรน้อย³⁰¹
เท่าที่ปรากฏการแต่งตั้งเจ้าฟ้าเพชรเป็นเจ้ากรมพระราชวังหน้า (ส่วนเจ้าฟ้าพรเป็นพระบันฑูรน้อย
เทียบเท่าตำแหน่งพระมหาอุปราช แต่ไม่ปรากฏสังกัดนามกรม) ในสถานการณ์การเมืองภายนอกที่
ยังคงสร้างความกดดันต่อราชสำนัก เช่น เมืองนครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี ทำการแข็งเมือง³⁰²
และการเมืองภายในที่สมเด็จพระเจ้าเสือยังคงต้องดำเนินการดูแลควบคุมขุนนางอย่างเข้มงวด ทำให้
พระองค์ทรงมีพระอหัมมาศัยที่ดุขัน กร้าวแข็ง ตามที่บาทหลวงฝรั่งเศสกล่าวว่า “เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
ที่ดุร้ายอย่างแสนสาหัส บรรดาคนที่อยู่ในเมืองไทยไม่ว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน หรือชนชาวต่างภาษา มี
ความกลัวเกรงสะทสะถ้านอย่างยิ่ง”³⁰³ การตั้งเจ้ากรมพระราชวังหน้าช่วงนี้เป็นฐานอำนาจยังคงมีอยู่

³⁰¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 171.

³⁰² “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดิน
พระเจ้าเสือและพระเจ้าท้ายสระ ภาค 4,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9
(พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2508), หน้า 185.

³⁰³ “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดิน
พระเจ้าเสือและพระเจ้าท้ายสระ ภาค 4,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, หน้า
238. พระราชพงศาวดารกล่าวถึงลักษณะนิสัยของพระองค์ ดูสอดคล้องกับพระนามสมเด็จพระเจ้า
เสือว่า ทรงมีพระทัยกักขะหยาบช้าทารุณร้ายกาจ. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม
2, หน้า 185.

แต่ในขณะที่เดียวกันก็สร้างความหวาดระแวงให้กับพระมหากษัตริย์ เห็นได้ชัดจากเหตุการณ์คราวเสด็จล้อมช้างที่เมืองนครสวรรค์ เมื่อช้างพระที่นั่งเกิดติดหล่มไม่สามารถเสด็จต่อไปได้ สมเด็จพระเจ้าเสือทรงคิดว่าพระราชโอรสร่วมกันคิดจะฆ่าพระองค์เพื่อชิงราชสมบัติ จึงทรงพระแสงของง้าวหมายจะตัดคอพระมหาอุปราช แต่ด้วยความช่วยเหลือของสมเด็จพระเทพามาตย์ ทั้งเจ้าฟ้าเพชรและเจ้าฟ้าพรจึงได้รับพระราชทานอภัยโทษ³⁰⁴

เหตุการณ์ช้างพระที่นั่งติดหล่มแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าเสือทรงมีความหวาดระแวงเจ้าฟ้าเพชรพระมหาอุปราชเป็นอย่างมาก อาจเนื่องจากว่า ด้วยประสบการณ์ทางการเมืองและทรงเป็นพระมหาอุปราชมาก่อนทรงทราบดีว่าตำแหน่งนี้มีอิทธิพลและอำนาจมากเพียงใด ดังนั้นเมื่อพระองค์ทรงตั้งกรมพระราชวังหน้าและพระราชทานพระเกียรติยศแก่เจ้าฟ้าเพชรเป็นอย่างสูง เพื่อเป็นกลุ่มการเมืองสนับสนุนพระองค์ในสถานการณ์ที่ราชสำนักเต็มไปด้วยความหวาดระแวงของกลุ่มการเมืองต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าเสือจึงต้องทรงควบคุมพระราชโอรสและขุนนางอย่างเข้มงวดเป็นพิเศษ โดยเฉพาะพระราชโอรสที่ดำรงตำแหน่งฐานะทางการเมืองสูง สมเด็จพระเจ้าเสือทรงไม่ปล่อยให้มีความอำนาจและอิทธิพลจนลุกขึ้นมาท้าทายพระราชอำนาจขณะพระองค์ทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ได้ เห็นได้จากพระองค์ทรงดำเนินการควบคุมพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจ ตามที่บาทหลวงฝรั่งเศสได้บันทึกว่า “...ทรงพระอาญาอย่างร้ายกาจแก่พระราชบุตรทั้ง 2 ของพระองค์ ซึ่งพระองค์ไม่ไว้พระทัย และทรงลงพระอาญาเฉียนคืออยู่เสมอ...”³⁰⁵

ฉะนั้นด้วยสถานการณ์ทางการเมืองที่มีความกดดันต่อราชสำนัก นโยบายการตั้งกรมเจ้านายขนาดใหญ่ซึ่งมีพระราชโอรสทรงกำกับกำลังไพร่พลเพื่อสนับสนุนพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ยังคงมีอยู่ และสมเด็จพระเจ้าเสือก็ทรงสามารถใช้อำนาจของพระองค์ในการควบคุมได้ ดังไม่ปรากฏมีเจ้านายองค์ใดสามารถล่วงเกินพระราชอำนาจ เฉกเช่นเดียวกับที่ทรงเข้มงวดกับขุนนางโดยไม่มีกรก่อกบฏของขุนนางในเมืองหลวง

หลังการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าเสือ ไม่ปรากฏเหตุการณ์ความวุ่นวายใด ๆ ระหว่างเจ้านายกับขุนนางเกิดขึ้น เจ้าฟ้าเพชรพระมหาอุปราชทรงขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระเจ้าเสืออย่างสันติ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (พ.ศ. 2252-2275) พร้อมกับทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้าพรพระบิณฑุรน้อยผู้เป็นพระอนุชาขึ้นเป็นพระมหาอุปราชเจ้ากรมพระราชวังหน้า

³⁰⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 179-184.

³⁰⁵ “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งแรกที่กรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเสือและพระเจ้าท้ายสระ ภาค 4,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, หน้า 175.

ในรัชกาลนี้เป็นช่วงเวลาที่ยุนนางได้เริ่มเข้ามามีบทบาททางการเมืองในระดับสูงอีกครั้ง เช่นเดียวกับเจ้านายที่มีอำนาจเพิ่มมากขึ้น³⁰⁶

นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเพทราชาและสมเด็จพระเจ้าเสือต้องทรงเผชิญกับปัญหาการเมืองภายในของอยุธยาที่ทรงต้องเข้มงวดกับยุนนางด้วยวิธีการต่าง ๆ และทรงมีแนวพระราชโบายติดต่อกับโลกตะวันตกน้อยลงในสมัยสมเด็จพระเพทราชา รวมทั้งเหตุการณ์ความไม่สงบเรียบร้อยภายในราชอาณาจักรอันเป็นผลมาจากการก่อกบฏตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยความตระหนักถึงการสร้างเสถียรภาพและความมั่นคงภายในที่ผู้นำอยุธยาต้องจัดการกับปัญหาเหล่านี้ก่อน ทำให้ตลาดการค้าหลักที่อยุธยาเคยทำการค้าโดยเฉพาะการค้าของป่ากับตลาดจีน อินเดีย และตลาดทางยุโรปลดปริมาณการค้าขายระหว่างกันลงเกือบทั้งสิ้น³⁰⁷ การค้าระหว่างอยุธยากับตลาดต่างประเทศกลับมาเจริญรุ่งเรืองอีกครั้ง โดยเฉพาะการค้าขายกับจีน นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สถานการณ์ภายในอยุธยาเป็นปกติ และตรงกับระยะเวลาที่จีนเกิดพิภพภัยอย่างรุนแรงขึ้นภายในประเทศทำให้ต้องแก้ไขปัญหาความอดอยากที่เกิดขึ้นด้วยการสั่งซื้อข้าวจากอยุธยาที่มีราคาถูกและมีจำนวนมากมายำนำเข้าประเทศเพื่อเลี้ยงประชากรในบริเวณที่ผลิตข้าวได้ไม่พอ แทนการนำเข้าสินค้าของป่าอย่างในอดีต³⁰⁸

ภายใต้การปกครองของราชวงศ์บ้านพลูหลวง อยุธยาได้ติดต่อค้าขายด้วยการส่งทูตไปจีนเป็นครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ 1 ครั้ง (พ.ศ. 2251) และส่งติดต่ออีก 3 ครั้ง (พ.ศ. 2265, 2267 และ 2272) ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ³⁰⁹ โดยผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินการค้าขายระหว่างประเทศทั้งสองคือ เจ้าพระยาโกษาธิบดี (จีน) ยุนนางผู้นี้ได้ดำรงตำแหน่งพระคลังมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ และสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็โปรดปรานและไว้วางพระทัยให้ดำรงตำแหน่งนี้ต่อไปอีกจนกลายเป็นยุนนางสำคัญที่มีบทบาทและอิทธิพลในราชสำนัก ในฐานะผู้ดูแลรักษาผลประโยชน์ของหลวงที่เกิดจากการค้าขายกับจีน และกลุ่มชาวจีนซึ่งเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญ

³⁰⁶ มานพ ถาวรวัฒนัสกุล, “ยุนนางกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองในสมัยอยุธยา,” วารสารอักษรศาสตร์ (จุฬา) 22, 1 (มกราคม 2533): 166.

³⁰⁷ ปาริชาติ วิลาวรรณ, “การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา,” หน้า 178, 181.

³⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 182-183.

³⁰⁹ Busakorn Lailert, “The Ban Phlu Luang Dynasty 1688-1767 : A Study of the Thai Monarchy During the Closing Years of the Ayuthya Period,” p. 70.

ในการหารายได้เข้ารัฐ³¹⁰ ความชำนาญชำนาญของเจ้าพระยาโกษาธิบดีที่มีต่อตำแหน่งพระคลังได้แสดงให้เห็นชัดคร่าวเจ้าพระยาโกษาธิบดีเป็นแม่ทัพไปทำศึกกับกัมพูชาแต่ได้หนีทัพทำให้กองทัพถูกตีแตกกลับมา สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงลงพระราชอาญาแก่เจ้าพระยาโกษาธิบดีเพียงแค่ปรับเป็นปีน ลูกกระสุน และดินประสิวเท่านั้น³¹¹ การที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงละเว้นโทษตายตามที่ระบุไว้ในพระไอยการสงคราม³¹² ด้วยการชดใช้เป็นค่าเสียหาย เห็นชัดว่าเจ้าพระยาโกษาธิบดีเป็นขุนนางที่มีความสามารถทางการค้าขายและหาผลประโยชน์รายได้เข้าพระคลัง ดังปรากฏภายหลังเหตุการณ์นี้ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระโปรดฯ ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดีต่อเรือกำปั่นขนาดใหญ่ขึ้นเพื่อบรรทุกช้างออกไปขายที่อินเดียเป็นจำนวน 40 เชือก³¹³ ซึ่งนอกจากสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงปล่อยให้เจ้าพระยาโกษาธิบดีได้อาศัยอำนาจหน้าที่ในสายงานดังกล่าวผลประโยชน์จากการทำการค้าในตำแหน่งพระคลังได้แล้ว ยังมีขุนนางตำแหน่งอื่น ๆ เช่น ขุนนางหัวหน้าชาวอิหร่านก็สามารถใช้อำนาจหน้าที่เรียกหาผลประโยชน์จากพ่อค้าที่เข้ามาค้าขายในอยุธยาด้วย³¹⁴

การที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงผ่อนปรนให้ขุนนางเข้ามามีบทบาททางการเมืองและมีโอกาสส่งสมอำนาจรวมทั้งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้มากขึ้นก็เพื่อเป็นการสร้างฐานอำนาจของฝ่ายวังหลวงให้เข้มแข็ง โดยการสนับสนุนให้ขุนนางฝ่ายวังหลวงที่มีความสามารถให้ดำรงตำแหน่งทางการเมืองที่สำคัญไว้คานอำนาจกับพระมหากษัตริย์ที่มีบทบาทและอำนาจอิทธิพลสูงในรัชกาลนี้ ดังจะเห็นภาพความขัดแย้งที่แบ่งเป็นสองฝ่ายระหว่างขุนนางวังหลวงกับพระมหากษัตริย์ และขุนนางวังหลวงกับขุนนาง (ข้าหลวงเดิม) ของวังหน้า ที่กลุ่มสนับสนุนของแต่ละฝ่ายต่างก็พยายามช่วยเหลือเจ้านายของตนให้ชนะในการแย่งชิงราชสมบัติระหว่างพระราชโอรสฝ่ายวังหลวงกับพระมหากษัตริย์ฝ่ายวังหน้า จนก่อให้เกิดเป็นสงครามกลางเมืองครั้งใหญ่ในราชธานี นับตั้งแต่มีการรวมศูนย์อำนาจ

³¹⁰ “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเสือและพระเจ้าท้ายสระ ภาค 4,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, หน้า 195-196.

³¹¹ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 240.

³¹² “ถ้าผู้ใดถอยแต่ชั่วเส้าหนึ่งลงอาชาติหัวตัดเท้าทวนรอบทับลูกหลานอย่าเลี้ยงเมื่อหน้า”. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 90.

³¹³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 243.

³¹⁴ มานพ ถาวรวัฒนีสกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 266.

ด้วยการยกเลิกดตำแหน่งพระมหาอุปราชปกครองเมืองพิษณุโลกมารวมอยู่ที่ส่วนกลาง และมาสร้างให้เป็นตำแหน่งที่เข้มแข็งเพื่อค้ำจุนพระราชอำนาจจนกลายมาเป็นตำแหน่งใหญ่โตทรงอิทธิพล ดังปรากฏให้เห็นในสมัยและหลังการสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

เจ้าฟ้าพรพระอนุชาผู้ที่ได้ดำเนินบทบาททางการเมืองของพระองค์มาตลอดกับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระผู้เป็นพระเชษฐาตั้งแต่เหตุการณ์ร่วมกำจัดเจ้าพระขวัญ เหตุการณ์ข้างพระที่นั่งคิดหล่มที่เจ้าฟ้าพรเข้าช่วยชีวิตพระเชษฐาจนได้รับพระราชอาญาร่วมกัน และมีหลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสระบุว่าปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือทรงมีเรื่องขัดแย้งกับเจ้าฟ้าเพชรพระมหาอุปราช ถึงกับทรงให้เจ้าฟ้าพรครองราชย์สืบต่อพระองค์แทนเจ้าฟ้าเพชร แต่เจ้าฟ้าพรทรงปฏิเสธและเปิดทางให้พระเชษฐารับราชสมบัติโดยทรงสัญญาว่าจะรับตำแหน่งพระมหากษัตริย์สืบต่อจากพระเชษฐาท่านั้น³¹⁵ ประกอบกับเจ้าฟ้าพรทรงมีพระอิสริยยศเทียบเท่าตำแหน่งพระมหาอุปราช เมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงขึ้นครองราชสมบัติจึงทรงแต่งตั้งให้เจ้าฟ้าพรดำรงพระอิสริยยศพระมหาอุปราช และเนื่องด้วยเหตุนี้คงจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงค่อนข้างเกรงพระทัยเจ้าฟ้าพร และเป็นโอกาสให้เจ้าฟ้าพรสร้างฐานอำนาจทางการเมืองจนกลายเป็นพระมหาอุปราชที่มีบทบาทเด่นมากในสมัยปลายอยุธยา

พระมหาอุปราชในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระถือได้ว่าทรงมีฐานะและบทบาททางการเมืองที่สำคัญมากอีกสมัยหนึ่ง หลักฐานฮอลันดาระบุว่าพระมหาอุปราชทรงมีฐานะเทียบเท่ากับพระมหากษัตริย์³¹⁶ เช่นเดียวกับหลักฐานชาวฝรั่งเศสได้กล่าวถึงฐานะและบทบาทของพระมหาอุปราชในสมัยนี้ว่า

...อำนาจของเจ้าองค์ใหญ่เป็นที่เกรงกลัวยิ่งกว่าพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน เพราะ...ได้รับการกำหนดให้เป็นเจ้าเหนือหัวในวันหนึ่งข้างหนึ่ง...ไม่ว่าพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปล่าสัตว์ หรือทรงมีพระราชภารกิจต้องเสด็จไปจากพระนครหลวง เจ้าองค์ใหญ่เป็นผู้ได้รับมอบหมายให้ปกครองบ้านเมือง คำสั่งทุกข้อทุก

³¹⁵ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับบูรณะ, หน้า 137.

³¹⁶ โสพิศ หนูทอง, “การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 23.

ประการจะได้รับการปฏิบัติให้ลุล่วงไปอย่างศรัทธาเลื่อมใส เสมือนว่าเป็นคำสั่ง
ที่ออกมาจากพระราชบัลลังก์...³¹⁷

ฐานะและบทบาททางการเมืองที่พระมหาอุปราชได้รับเป็นอย่างสูงนี้ทำให้พระมหาอุปราช
ได้แสดงถึงอำนาจและบุญบารมีของพระองค์ในการเฝ้ารอขึ้นครองราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระเจ้า
ท้ายสระ เห็นได้จากคราวที่พระมหาอุปราชโปรดฯ ให้บูรณะวัดกุฎีดาว เช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้า
ท้ายสระทรงบูรณะวัดมเหยงก์ การบูรณะวัดทั้งสองแห่งนี้เป็นงานใหญ่ใช้เวลานานถึง 3 ปี เมื่องาน
บูรณะเสร็จทั้งสมเด็จพระเจ้าท้ายสระและพระมหาอุปราชก็โปรดฯ ให้จัดงานฉลองสมโภชวัดซึ่งแต่
ละพระองค์ทรงบูรณะขึ้นเป็นเวลาติดต่อกันถึง 7 วัน³¹⁸ การบูรณะวัดกุฎีดาวนอกจากจะเป็นการ
แสดงบุญบารมีของพระมหาอุปราชว่าเท่าเทียมกับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระแล้ว ยังแสดงออกถึงความ
มั่งคั่งและผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่ได้รับในขณะดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชด้วย ซึ่งการที่พระมหา
อุปราชสามารถเข้ามามีบทบาททางการเมืองจนมีอำนาจและอิทธิพลมากที่สุดผู้หนึ่งในราชสำนักยัง
ทำให้ต้องเผชิญความขัดแย้งกับขุนนางที่มีบทบาททางการเมืองสำคัญ ผู้เป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระ
เจ้าท้ายสระเช่นเดียวกับพระองค์ คือ เจ้าพระยาโกษาธิบดีที่พระมหาอุปราชเข้าไปแทรกแซงช่วย
เหลือขุนนางวังหน้าที่ถูกเจ้าพระยาโกษาธิบดีกล่าวหาว่าขัดพระบรมราชโองการและรับสินบน และ
เรื่องพระมหาอุปราชเข้าไปช่วยเหลือผู้เข้านิเวศที่อยู่ภายใต้การดูแลของเจ้าพระยาโกษาธิบดีที่เมือง
มะริด³¹⁹

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างขุนนางวังหลวงที่มีอำนาจและบทบาทสำคัญทางการเมืองกับ
พระมหาอุปราชและคนในสังกัดของพระองค์ภายหลังการสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ
จะเห็นได้ว่าพระมหาอุปราชทรงไม่ได้รับการยอมรับให้ขึ้นครองราชสมบัติโดยทันทีเหมือนอย่าง
กรณีสมเด็จพระเจ้าเสือกับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แต่พระมหาอุปราชกลับต้องมาทรงแย่งชิงอำนาจ
กับเจ้าฟ้าอภัยพระราชโอรสที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้ตรัสมอบราชสมบัติให้ โดยมีกลุ่มขุนนาง
ชั้นผู้ใหญ่ของวังหลวง ได้แก่ เจ้าพระยาโกษาธิบดี พระยาพิชัยราชา พระยายมราช หลวงไชยบูรณ์
พระธนบุรี หลวงราชสิทธิธรรม และขุนศรียงศ ให้การสนับสนุนต่อสู้กับขุนนางวังหน้าอย่างเช่น

³¹⁷ ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย ปอล ชาเวียร์ (กรุงเทพฯ: บริษัท
เอดิสัน เพรส โปรดักส์ จำกัด, 2539), หน้า 62-63.

³¹⁸ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 201-202.

³¹⁹ คุรุยละเอียดได้ใน โสพิศ หนูทอง, “การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ,” หน้า 24.

ขุนชำนาญชาญณรงค์ และหลวงจำแสนยากร ที่ให้การสนับสนุนฝ่ายพระมหาอุปราช³²⁰ การต่อสู้แย่งชิงราชสมบัติจนกลายเป็นสงครามกลางเมืองที่แต่ละฝ่ายต่างก็มีขุนนางในสังกัดให้การช่วยเหลือ ซึ่งดูเหมือนว่าในระยะแรกฝ่ายพระมหาอุปราชมีกำลังไพร่พลน้อยกว่าเกือบจะพ่ายแพ้แก่วังหลวง แต่ภายหลังขุนชำนาญชาญณรงค์รับอาสาเป็นผู้ทำศึกจนกระทั่งพระมหาอุปราชเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะในที่สุด³²¹

เพราะฉะนั้นการที่พระมหาอุปราชผู้มิชอบบงการการเมืองและอิทธิพลมากในราชสำนักต้องเผชิญกับการสู้แย่งชิงอำนาจกับขุนนางวังหลวง แสดงให้เห็นชัดว่าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงตระหนักดีในตำแหน่งพระมหาอุปราชที่พระองค์ทรงใช้สนับสนุนพระราชอำนาจ และในขณะเดียวกันก็ทรงสร้างฐานอำนาจของขุนนางวังหลวงให้เข้มแข็งเพื่อเป็นกำลังสำคัญให้กับพระโอรสของพระองค์ ซึ่งก็ดูเหมือนว่านโยบายของพระองค์ทรงประสบความสำเร็จ หากแต่พระมหาอุปราชทรงมีวิสัยทัศน์ทางประสบการณ์การเมืองที่เหนือกว่าและมีขุนนางที่มีความสามารถอยู่ในสังกัด จึงทำให้พระมหาอุปราชขึ้นครองราชย์ท่ามกลางความขัดแย้งได้ในที่สุด

เจ้าฟ้าพรพระมหาอุปราชขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่า พระมหาธรรมราชาธิราชหรือที่รู้จักโดยทั่วไปอีกพระนามหนึ่งว่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2276-2301) ในเบื้องต้นหลังจากมีการกวาดล้างขุนนางฝ่ายวังหลวงที่สนับสนุนเจ้าฟ้าอภัยเป็นที่เรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งขุนนางวังหน้าให้การช่วยเหลือพระองค์อย่างมากในเหตุการณ์แย่งชิงราชสมบัติ ได้แก่ ขุนชำนาญชาญณรงค์ เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ว่าที่โกษาธิบดี (พระคลัง) หลวงจำแสนยากรเป็นเจ้าพระยาอภัยมนตรี ว่าที่สมุหนายก พระยาราชสงครามผู้วางตัวเป็นกลางในเหตุการณ์โปรดฯ ให้เป็นพระยาราชนายก ว่าที่สมุหกลาโหม และข้าหลวงเดิมคนอื่นๆ ทั้งหมดโปรดฯ ให้เป็นเจ้าพระยาพระ หลวง เมือง ขุน หมื่น พัน ทนาย ตามลำดับ³²² ในการแต่งตั้งขุนนางผู้นำสำคัญที่สนับสนุนพระมหาอุปราชได้ราชสมบัติ โดยเฉพาะเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ขุนนางคนสนิท ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ทรงเพิ่มอำนาจหน้าที่ของขุนนางผู้นำสำคัญด้วยการโอนอำนาจการบังคับบัญชาหัวเมืองภาคใต้ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของสมุหพระกลาโหมมาขึ้นอยู่กับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์³²³

³²⁰ โสพิศ หนูทอง, “การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ,” หน้า 32.

³²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

³²² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 214-215.

³²³ บุญกร กาญจนจारी, “ปัญหาการควบคุมกำลังคนและแง่หนึ่งของการเมือง เศรษฐกิจ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย,” ใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การศึกษาวิเคราะห์เฉพาะเรื่อง (ม.ป.ท.: ม.ป.ป.), หน้า 80.

อำนาจและผลประโยชน์ที่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ได้รับจากตำแหน่งพระคลังกับสมุห-
พระกลาโหมให้มีอำนาจปกครองและได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากหัวเมืองฝ่ายใต้ที่เป็น
เมืองท่าเพิ่มเติม นอกจากแสดงถึงเป็นการตอบแทนให้แก่ขุนนางที่สนับสนุนพระองค์มาโดยตลอด
แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมโกศยังทรงใช้เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์กุมตำแหน่งสำคัญไว้สำหรับคอย
รักษาพระราชอำนาจของพระองค์อีกด้วย อย่างไรก็ตาม ด้วยประสบการณ์ทางการเมืองของสมเด็จพระ
เจ้าบรมโกศ พระองค์ทรงตระหนักดีว่าการปล่อยให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีโอกาสในการแสวงหา
อำนาจและผลประโยชน์อยู่ฝ่ายเดียวโดยไม่มีการควบคุมคอยรั้งอำนาจไว้ พระมหากษัตริย์มักจะ
ทรงตกอยู่ในภาวะเสียเปรียบถึงแม้ขุนนางเหล่านี้จะเป็นข้าหลวงเดิมมาก่อน เพราะฉะนั้นสมเด็จพระ
เจ้าบรมโกศจึงทรงสร้างดุลอำนาจในราชสำนักด้วยการตั้งกรมเจ้าขึ้นไว้เป็นฐานอำนาจทางการ
เมืองที่ใกล้ชิดที่สุดของพระองค์เพื่อคานอำนาจกับกลุ่มการเมืองของขุนนางที่มีอำนาจและบทบาท
เป็นอย่างสูงขึ้นในรัชกาลนี้

การตั้งกรมเจ้าในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศถือได้ว่าเป็นวิเทโศบายทางการเมืองเฉพาะใน
สมัยของพระองค์ กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเป็นเจ้ากรม
ขนาดใหญ่อย่างกรมพระราชวังหน้าและกรมพระราชวังหลังไว้สนับสนุนพระราชอำนาจเหมือน
พระมหากษัตริย์ 3 พระองค์แรกในราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้ทรงปฏิบัติ แต่พระองค์ทรงกลับตั้งกรม
เจ้านายให้มีขนาดเล็กเป็นจำนวนหลาย ๆ กรม แทนกรมขนาดใหญ่เพื่อพระราชทานให้กับเจ้านาย
ชั้นต่าง ๆ คอยควบคุมกันเอง และไม่ให้มีอำนาจเกินไปจนสามารถท้าทายพระราชอำนาจของ
พระมหากษัตริย์ได้ โดยเฉพาะตำแหน่งพระมหาอุปราชที่พระองค์เคยดำรงพระอิสริยยศนี้มาก่อน

ดังนั้นวิเทโศบายการตั้งกรมเจ้าในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโดยงดสถาปนากรมขนาด
ใหญ่อย่างเช่นกรมพระราชวังหน้าในต้นรัชกาล จึงทำให้ช่วงแรกมีเจ้านายทรงกรมจำนวน 11
พระองค์ โดยแบ่งเป็นฝ่ายหน้า 7 พระองค์ และฝ่ายใน 3 พระองค์ โดยเฉพาะฝ่ายหน้า สมเด็จพระ
เจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งพระราชโอรสทรงกรมทั้งหมด ได้แก่ พระราชโอรสที่ประสูติจากกรมหลวง
อภัยนุชิต (พระมหาสีใหญ่) มีกรมขุนเสนาพิทักษ์ (เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์) ประสูติจากกรมหลวงพิพิธ-
มนตรี (พระมหาสีน้อย) มีกรมขุนอนุรักษ์มนตรี (เจ้าฟ้าเอกทัศน์) กับกรมขุนพรพินิต (เจ้าฟ้า
อุทุมพร) และประสูติจากพระสนม มีกรมหมื่นเทพพิพิธ (พระองค์เจ้าแขก) กรมหมื่นจิตรสุนทร
(พระเจ้ามิ่งคุณ) กรมหมื่นสุนทรเทพ (พระองค์เจ้าอรุณ) และกรมหมื่นเสวกศักดิ์ (พระองค์เจ้าปาน)³²⁴

³²⁴ Busakorn Lailert, "The Ban Phlu Luang Dynasty 1688-1767 : A Study of the Thai Monarchy During the Closing Years of the Ayutthya Period," pp. 189-191.

การตั้งกรมเจ้าเป็นจำนวนมากเห็นได้ชัดว่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ทรงจัดสรรอำนาจส่วนหนึ่งไว้กับฝ่ายเจ้านาย ได้แก่ พระราชโอรสแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ พระราชโอรสที่ประสูติจากพระมเหสีเป็นกรมขุน กับพระราชโอรสที่ประสูติจากพระสนมเป็นกรมหมื่น (ส่วนกรมพระไม่มีเนื่องจากไม่มีการแต่งตั้งพระมหาอุปราช) ซึ่งในกรมเจ้าทั้ง 2 ระดับนี้ พระมหากษัตริย์จะพระราชทานกำลังพล ส่วนหนึ่งให้อยู่ในความปกครองของเจ้านายโดยมีขุนนางทำหน้าที่เป็นเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบาญชี เหมือนกันทั้งสองระดับแต่ไม่มีหน้าที่ทางราชการเหมือนกรมประจำการ และต่างกันตรงที่ตำแหน่งเจ้ากรม ถ้าเจ้านายเป็นกรมขุน เจ้ากรมในสังกัดเป็นขุน ส่วนถ้าเจ้านายเป็นกรมหมื่น เจ้ากรมในสังกัดจะเป็นหมื่น³²⁵ ฉะนั้นนโยบายการตั้งกรมเจ้าเป็นจำนวนมากนอกจากพระมหากษัตริย์ทรงใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติเป็นฐานพระราชอำนาจอีกฝ่ายหนึ่งในการคานอำนาจกับขุนนางแล้ว กรมของพระราชโอรสที่ทรงควบคุมกำลังคน (รวมกับกรมเจ้าฝ่ายใน) ยังเป็นกำลังสำคัญในการช่วยพระมหากษัตริย์ระดมกำลังพลแทนหัวเมืองต่าง ๆ เมื่อเกิดเหตุการณ์ไม่สงบขึ้นในราชธานีได้³²⁶ และนโยบายนี้ยังทำให้เห็นถึงการเกิดขึ้นของที่ประทับหรือวังของพระราชโอรส ทรงกรมที่มีขนาดไม่ใหญ่โตอย่างวังหน้าและวังหลัง เช่น พระตำหนักสวนกระต่าย พระตำหนักสระแก้ว และพระตำหนักศาลาลวด เป็นต้น

การที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตั้งเจ้าทรงกรมเป็นจำนวนมากขึ้นแทนตำแหน่งพระมหาอุปราชต่างออกไปจากพระมหากษัตริย์ก่อนหน้านี้นี้ เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาลจะมีการตั้งพระมหาอุปราช ทำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์พระราชโอรสที่ประสูติจากพระมเหสีใหญ่ที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเพียงกรมขุนเสนาพิทักษ์ ทรงระแวงระวังในตัวกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ (เจ้าฟ้านเรนทร) เป็นอันมาก เนื่องจากกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระและเป็นพระราชนัดดาที่โปรดปรานของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ครั้งหนึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศประชวรหนัก และกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เสด็จเข้ามาเยี่ยมสมเด็จพระเจ้าบรมโกศอยู่บ่อยครั้ง กรมขุนเสนาพิทักษ์ทรงระแวง

³²⁵ Busakorn Lailert, "The Ban Phlu Luang Dynasty 1688-1767 : A Study of the Thai Monarchy During the Closing Years of the Ayuthya Period," pp. 168, 170.

³²⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเป็นอีกสมัยหนึ่งที่ประสบปัญหาการควบคุมกำลังคนอย่างรุนแรง ดังปรากฏเมืองขึ้นจัตวาในเขตพระราชธานีที่อยู่ภายใต้การปกครองของเมืองหลวงโดยตรง ยังไม่สามารถเรียกเกณฑ์ไพร่พลครบตามจำนวนที่ต้องการได้เนื่องจากมีไพร่ไร้สังกัดหรือหนีออกจากระบบเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระเจ้าบรมโกศต้องโปรดฯให้ขุนนางออกไปเกลี้ยกล่อมเลิกไพร่หัวเมืองพิเศษชัยชาญ สุพรรณบุรี นครชัยศรี พรหมบุรี อินทรบุรี สิงห์บุรี สรรคบุรี ชัยนาทบุรี มโนรมย์ อุทัยธานี และเมืองนครสวรรค์ ให้กลับเข้ามารับราชการเป็นจำนวนมาก. พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 223-224.

ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจะตรัสมอบราชสมบัติให้จึงคิดลอบปลงพระชนม์ แต่ไม่สำเร็จ และเป็นเหตุให้ต้องทรงหนีราชภัยด้วยการออกผนวช³²⁷ การลอบปลงพระชนม์กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เป็นปฏิกริยาที่แสดงถึงความไม่พอใจของกรมขุนเสนาพิทักษ์ผู้มีสิทธิดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช แต่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศกลับไม่ทรงแต่งตั้ง กรมขุนเสนาพิทักษ์ผนวชอยู่ 2 ปี หลังจากพ้นโทษแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ยังไม่ได้ทรงยกย่องพระราชโอรสพระองค์ใดขึ้นเป็นพิเศษ ช่วงระยะเวลานี้จนถึงก่อนการแต่งตั้งกรมขุนเสนาพิทักษ์ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช พ.ศ. 2284 พระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงต่างพยายามสร้างฐานอำนาจและกำลังให้กับกรมของตนเพื่อเป็นใหญ่กว่าเจ้าต่างกรมพระองค์อื่น ดังปรากฏใน พ.ศ. 2283 ทรงตราพระราชกำหนดหลายฉบับเพื่อห้ามเจ้านายยุ่งเกี่ยวกับการพิจารณาคดีความและพิจารณาช่วยสาอากรในหัวเมือง ห้ามเจ้านายมีหมายรับสั่งขัดขวางเหนือพระราชโองการ ห้ามข้าเจ้าต่างกรมถือหนังสือปิดตราในกรมออกไปหัวเมืองกรรโชกเอาพัสดุดินทอง ห้ามเจ้ากรมปลัดกรมนายเวรปลัดเวรเข้าเฝ้าเจ้านาย และห้ามข้าทูลอองเจ้านายต่างกรมรับฟ้องอนาประชาราษฎร์ที่ไม่ได้ขึ้นต่อกรมของเจ้านายพระองค์นั้น การออกกฎหมายประกาศใช้เหล่านี้แสดงชัดว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงพยายามอย่างยิ่งที่จะควบคุมการขยายอิทธิพลและผลประโยชน์ของบรรดาเจ้านายโดยพลการ³²⁸

การแตกแยกของกรมเจ้าออกเป็นกลุ่มย่อย ๆ มายุติลงเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งกรมขุนเสนาพิทักษ์ขึ้นดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชเจ้ากรมพระราชวังหน้า ในปี พ.ศ. 2284 ตามคำกราบบังคมทูลของพระราชโอรส (ปาน) บ้านวัดระฆัง³²⁹ เพื่อยุติปัญหาการแย่งชิงความเป็นใหญ่ในบรรดาเจ้าทรงกรมต่าง ๆ ปรากฏว่าภายหลังการแต่งตั้งกรมขุนเสนาพิทักษ์ กลุ่มเจ้าทรงกรมได้มีการรวมตัวกันแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มอย่างชัดเจน คือ ฝ่ายพระมหาอุปราช มี กรมขุนอนุรักษ์มนตรี กรมขุนพรพินิต และกรมหมื่นเทพพิพิธ เป็นผู้สนับสนุน กับกลุ่มของกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสวกศักดิ์³³⁰ สำหรับกรมขุนเสนาพิทักษ์เมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้สถาปนาเจ้าฟ้าหญิงอินทสุดาวดี พระราชธิดา ซึ่งเป็น

³²⁷ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 219-220.

³²⁸ สายชล วรรณรัตน์, เศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัยปลายอยุธยา (ม.ป.ท.: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), หน้า 30.

³²⁹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 222-223.

³³⁰ บุษกร กาญจนจารี, “ปัญหาการควบคุมกำลังคนและแง่หนึ่งของการเมือง เศรษฐกิจ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย,” ใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การศึกษาวิเคราะห์เฉพาะเรื่อง, หน้า 85.

พระกนิษฐภคินีร่วมพระชนนีกับพระมหาอุปราช เป็นกรมขุนยี่สารเสนี (พิศาลเสนี) พระราชทานให้เป็นพระมเหสีของพระมหาอุปราช³³¹

รัชกาลนี้เป็นครั้งแรกที่พระมหาอุปราชต้องประทับอยู่ในพระราชวังหลวงแทนพระราชวังบวรสถานมงคลที่ประทับตามตำแหน่ง ขณะที่พระมหากษัตริย์ประทับอยู่ในวังหน้า ถ้าพิจารณาสถานการณ์ทางการเมืองที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงเผชิญในขณะที่เป็นพระมหาอุปราชพบว่าคล้ายคลึงกับสมเด็จพระนารายณ์ กล่าวคือ ในเหตุการณ์สงครามกลางเมืองแย่งราชสมบัติสมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่ได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือจากขุนนางวังหลวงเลย (เช่นเดียวกับสมเด็จพระนารายณ์ทรงไม่ได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือจากขุนนางชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายวังหลวงมากนัก) ฉะนั้นท่ามกลางความแตกแยกระหว่างพระองค์กับขุนนางวังหลวงที่ยังไม่ยอมรับพระราชอำนาจหลงเหลืออยู่ (แม้จะไม่มีกบฏเกิดขึ้น) สะท้อนให้เห็นจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงยังไม่เสด็จประทับที่วังหลวงทันทีเมื่อได้รับราชสมบัติ แต่พระองค์ทรงเลือกประทับอยู่วังหน้าที่ทรงคุ้นเคย และเป็นปรากรที่มั่นคงปลอดภัยมากกว่าประทับอยู่วังหลวงท่ามกลางปรีภัย ตามที่หลักฐานบาทหลวงฝรั่งเศสบันทึกว่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงเชื่อในคำทำนายของโหรว่าถ้าพระองค์เสด็จไปประทับที่วังหลวงจะต้องสวรรคต³³² ความไม่ไว้ใจที่ทรงมีต่อขุนนางวังหลวงและความคุ้นเคยที่ทรงมีต่อสถานที่ประทับเดิม ทำให้พระองค์หมายให้วังหน้าเป็นศูนย์อำนาจบังคับบัญชาการปกครองที่สำคัญแทนวังหลวง เห็นได้จากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกขึ้นที่พระที่นั่งวิมานรัตยา (พิมานรัตยา) ในวังหน้า³³³ แทนการจัดที่วังหลวงอย่างพระมหากษัตริย์ในอดีต (แม้แต่สมเด็จพระนารายณ์ทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกที่วังหลวงก่อนและค่อยเสด็จขึ้นไปประทับอยู่วังหน้า) และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงใช้วังหน้าเป็นที่ประทับมาโดยตลอด ซึ่งทำให้เมื่อมีการแต่งตั้งพระมหาอุปราชขึ้นแล้วพระมหาอุปราชจึงต้องประทับอยู่ในวังหลวงแทน ดูเหมือนว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตั้งพระทัยจะประทับอยู่วังหน้าอย่างถาวร แต่เกิดเหตุการณ์เพลิงไหม้วังหน้าครั้งใหญ่ พ.ศ. 2287 บาทหลวงฝรั่งเศสบันทึกว่า เพลิงได้เผาพระที่นั่งและพระตำหนักต่าง ๆ ทั้งหมดภายในวังหน้า³³⁴ เหตุการณ์นี้จึงทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตัดสินใจพระทัย

³³¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 223.

³³² “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ ภาค 5,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, หน้า 282.

³³³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 214.

³³⁴ “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ ภาค 5,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9, หน้า 282.

ย้ายเข้ามาประทับอยู่ที่วังหลวงเป็นการถาวร ซึ่งการย้ายเข้ามาประทับที่วังหลวง สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงตระหนักดีถึงความปลอดภัยของสถานที่ที่พระองค์ไม่ทรงคุ้นเคยมาก่อน (เนื่องจากทรงประทับอยู่วังหน้านานถึง 14 ปี) พระองค์จึงทรงเลือกประทับที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ และเสด็จออกให้ขุนนางเข้าเฝ้าที่พระที่นั่งทรงปืน³³⁵ อย่างครั้งสมเด็จพระเพทราชาทรงกลับทิศของพระราชวัง โดยให้มีทางเข้าเพียงด้านเดียวอยู่ด้านหลังพระราชวังและข้างหน้าพระราชวังเดิมได้ปิดตาย

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศประทับอยู่ในวังหลวงแล้ว ได้โปรดฯให้มีการซ่อมแซมวังหน้าขึ้นใหม่และให้พระมหาอุปราชเสด็จขึ้นไปประทับอยู่วังหน้าตามตำแหน่ง นับตั้งแต่กรมขุนเสนาพิทักษ์ได้รับแต่งตั้งขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ความขัดแย้งระหว่างพระองค์กับขุนนางวังหลวงและเจ้าทรงกรมก็เกิดขึ้น เช่น พระองค์ได้กราบทูลการกระทำผิดของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ต่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเพื่อให้พระองค์ทรงกลางแกลงพระทัย เนื่องจากเป็นขุนนางที่มีอำนาจมาก และพระมหาอุปราชยังขัดแย้งกับพระยากลาโหมในเรื่องทรงคัดค้านการลงโทษพวกเข้ารีต ท้ายสุดเมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์สิ้นชีวิต พระมหาอุปราชได้มีรับสั่งให้จับตัวพระยากลาโหมมาเขียนจนถึงแก่ความตายฐานลักลอบเป็นชู้กับพระสนมของพระองค์³³⁶ ส่วนเจ้าทรงกรมสามพระองค์นั้น พระมหาอุปราชทรงมีพระบัญชาให้จับตัวเจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี กรมของกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทร และกรมหมื่นเสวกักดี ไปเขียนด้วยข้อหาว่าเจ้าทั้งสามพระองค์ทรงตั้งขุนนางในกรมให้มียศสูงเกินศักดิ์ถึงขุนทั้งที่ทรงเป็นเพียงกรมหมื่น และยังส่งคนของพระองค์มาลอบดูความเคลื่อนไหวที่พระตำหนักสระแก้วของกรมหมื่นสุนทรเทพ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้ทำให้กรมหมื่นสุนทรเทพทรงใช้เป็นจังหวะในการดำเนินการกำจัดพระมหาอุปราช ด้วยการกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่าพระมหาอุปราชทรงเป็นชู้กับเจ้าฟ้านิมและเจ้าฟ้าสังวาลย์ ทำให้พระมหาอุปราชทรงถูกถอดออกเป็นไพร่และถูกโบยจนเสียชีวิต³³⁷

ดังนั้นหลังการสิ้นชีวิตของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์จะเห็นได้ว่าพระมหาอุปราชทรงใช้อำนาจในตำแหน่งนี้เข้าจัดการกับขุนนางวังหลวงอย่างเด็ดขาด และเผชิญหน้ากับเจ้าทรงกรมสามพระองค์อย่างเปิดเผยจนได้รับพระราชอาญาถึงแก่พระชนม์ชีพ ซึ่งหลังจากพระมหาอุปราชสิ้นพระชนม์ไปแล้ว 2 ปี ขุนนางใหม่ที่ได้รับการแต่งตั้งได้แก่ เจ้าพระยาอภัยราชา ดำรงตำแหน่งสมุหนายก พระยาธรรมไตรโลก ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมต่อจากผู้ดำรงตำแหน่งเดิมที่ถึง

³³⁵ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 226.

³³⁶ ความขัดแย้งระหว่างพระมหาอุปราชกับขุนนางวังหลวง ใน มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า 270-271.

³³⁷ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 237-239.

แก่กรรมทั้งสองคน ร่วมกับพระคลังและกรมหมื่นเทพพิพิธ ได้กราบบังคมทูลให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งกรมขุนพรพินิตราชโอรสพระองค์เล็กขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ใน พ.ศ. 2300 พร้อมกับให้กรมขุนอนุรักษ์มนตรีพระเชษฐาออกผนวชเพื่อไม่ให้กีดขวางการดำรงตำแหน่งของพระมหาอุปราช³³⁸ เป็นที่น่าสังเกตว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่โปรดฯ ให้กรมขุนพรพินิตพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นไปประทับอยู่วังหน้า แต่ใช้พระตำหนักสวนกระต่ายที่ประทับเดิมของพระมหาอุปราชให้อยู่แทน³³⁹ การที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้พระมหาอุปราชประทับอยู่พระตำหนักสวนกระต่ายซึ่งเป็นเขตอยู่ติดกับวังหลวง น่าจะมีสาเหตุมาจากเพื่อจะได้ทรงควบคุมและสอดส่องดูพฤติกรรมของพระมหาอุปราช เห็นได้ว่าคราวสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งกรมขุนเสนาพิทักษ์ขึ้นเป็นพระมหาอุปราชและโปรดฯ ให้เสด็จขึ้นไปประทับอยู่วังหน้า กรมขุนเสนาพิทักษ์พระมหาอุปราชได้กระทำการอุกอาจเกินกว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงรับได้หลายอย่าง เช่น การเขียนพระยาคลาโหมขุนนางระดับสูงถึงแก่ความตาย³⁴⁰ ทรงลักลอบเป็นซู้กับฝ่ายใน และยังมีหลักฐานสอดคล้องกันว่าทรงซื้อและเก็บสะสมศาสตราวุธไว้³⁴¹ ด้วยเหตุพฤติกรรมดังกล่าวของกรมขุนเสนาพิทักษ์ที่แล้วมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงหมายที่จะให้กรมขุนพรพินิตครองราชย์สืบต่อพระองค์³⁴² และทรงแต่งตั้งให้เป็นพระมหาอุปราช พระองค์จึงทรงต้องคอยควบคุมดูแลพฤติกรรมของพระมหาอุปราชอย่างใกล้ชิดเพื่อไม่ให้สามารถทำการเกินกว่าเหตุได้ ซึ่งก็ปรากฏว่ากรมขุนพรพินิตไม่ได้ใช้อำนาจของพระมหาอุปราชทำทนายพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเลยตลอดเวลาที่ดำรงตำแหน่งนี้

³³⁸ บุญกร กาญจนจารี, “ปัญหาการควบคุมกำลังคนและแง่หนึ่งของการเมือง เศรษฐกิจ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย,” ใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การศึกษาวิเคราะห์เฉพาะเรื่อง, หน้า 86, 99.

³³⁹ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 241.

³⁴⁰ เหตุการณ์นี้ทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงออกกฎหมายกำหนดโทษ “อัตราเงินค่าปรับชายชู้ตามศักดิ์นา” คือให้เพียงปรับไหมตามศักดิ์นา ไม่ให้ลงโทษหนักถึงกับเขียน. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 188.

³⁴¹ เทพมนตรี ลิมปพยอม, การบ้านการเมืองเรื่องเจ้าฟ้ากุ้ง (กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์นครพริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2541), หน้า 106. หลักฐานสอดคล้องกันกล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างพระมหาอุปราชกับกรมหมื่นสุนทรเทพเพิ่มเติมจากพระราชพงสาวดารว่า พระมหาอุปราชทรงสั่งให้นำกำลังบุกไปที่วังหลวงเพื่อจะจับกุมตัวกรมหมื่นสุนทรเทพ แต่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงช่วยไว้และทรงเรียกตัวพระมหาอุปราชมาสอบสวนถึงการกระทำครั้งนี้. เรื่องเดียวกัน, หน้า 104-105.

³⁴² พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 241.

กรมขุนพรพินิตดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชอยู่ได้ 1 ปี สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้เสด็จสวรรคต ทรงขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ช่วงระยะเวลาที่ทรงเผชิญกับฝ่ายเจ้าสามกรมที่ยังไม่ยอมรับพระราชอำนาจของพระองค์ ด้วยการเตรียมอาวุธและกำลังพลภายในกรมโดยใช้พระตำหนักศาลาลวดที่ประทับของกรมหมื่นจิตรสุนทรเป็นที่บัญชาการ³⁴³ เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงขึ้นครองราชย์ด้วยการสนับสนุนจากขุนนางในราชสำนักกลุ่มใหม่ที่ยังมีอิทธิพลทางการเมืองในราชสำนักไม่มากนัก ประกอบกับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรขณะที่เป็นพระมหาอุปราชเพียง 1 ปี ก็ไม่ได้มีเวลาสร้างฐานอำนาจให้เข้มแข็งได้ และยังทรงถูกควบคุมจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศอีก ฉะนั้นเพื่อเลี่ยงความรุนแรงที่อาจจะเกิดขึ้น สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงใช้ให้พระราชกษัตริย์ที่สำคัญไปเกลี้ยกล่อมเจ้าสามกรมให้มาถวายสัตย์จงรักภักดีต่อพระองค์จนเจ้าสามกรมโอนอ่อนแล้ว สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงร่วมกับกรมขุนอนุรักษ์มนตรีวางแผนลวงเจ้าสามกรมเข้ามาเฝ้าที่พระตำหนักตึก และเข้าทำการจับกุมนำตัวเจ้าสามกรมไปสำเร็จโทษรวมกันที่พระคลังวิเศษ³⁴⁴

หลังการสำเร็จโทษเจ้าสามกรมแล้ว สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรครองราชย์ได้ไม่นานก็เสด็จออกผนวชถวายราชสมบัติแก่กรมขุนอนุรักษ์มนตรีขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2301-2310) รัชกาลนี้พม่าเริ่มเข้ามารุกรานกรุงศรีอยุธยา และไม่ปรากฏว่าโปรดฯให้มีการแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชอีกเลยจนสิ้นสุดสมัยกรุงศรีอยุธยา

3.3.2 วังในสมัยสมเด็จพระนเรศวร - สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

การศึกษาในหัวข้อนี้จะเป็นการกล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของวังที่เกิดขึ้นมาในช่วงการเมืองการปกครองในสมัยสมเด็จพระนเรศวรถึงสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ได้แก่ พระราชวังหลวง พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) พระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) และพระตำหนักของเจ้าทรงกรม รวมทั้งวังที่ประทับนอกพระนครในด้านกายภาพที่สัมพันธ์กับตำแหน่งที่ตั้งอันเป็นที่มาของการกำหนดชื่อเรียกของวัง ลักษณะรูปแบบของวังประเภทต่าง ๆ และสาเหตุการสร้างพระที่นั่ง และการปรับปรุงพระราชวังหลวงให้มีความมั่นคงแข็งแรงภายหลังจากการรวมอำนาจเข้าสู่ราชธานีที่ทำให้พระราชวังหลวงศูนย์กลางแห่งอำนาจเป็นเป้าหมายของการแย่งชิงอำนาจทางการเมือง

³⁴³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 244.

³⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 244-245.

ความหมายของ “วังหลวง” “วังหน้า” “วังหลัง”

วังหลวง วังหน้า และวังหลัง เป็นคำสามัญที่ใช้เรียกสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พระมหาอุปราช และเจ้านายที่มีตำแหน่งรองจากพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งคำเรียกสามัญทั้งสามนี้มีที่มาจากการวางตำแหน่งที่ตั้งของวังตามแผนที่กรุงศรีอยุธยาว่า

จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา ท่านสาบสันช่วงมาแต่ปางก่อน (จุจ) รูปนั้นจุจสำเภา (นาวา) มีกงคาล้อมรอบเป็นคูพระนครด้าน (เป็น) แปอยู่ทิศอุดร ทางหนึ่ง ด้าน แปอยู่ทักษิณ (โดยหมาย) (เป็น) ปากสำเภาอยู่ริมฆาคร) หัวสำเภาด้านซีกนั้น (บวร) อยู่ทิศบูรพาถวายสำเภาด้านซีกนั้น (ท้ายเขตธา) อยู่ทิศปัจฉิม (สาทร) มี กำแพงทำด้วยอิฐลือล้อมรอบเป็นขอบพระนคร (ตั้งริมฝั่งชะโลธรนามพระนคร-ศรีอยุธยา) ...³⁴⁵

พระตำราในหอหลวงที่ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยาเป็นเกาะจุจรูปสำเภาหันหัวเรือไปทางทิศตะวันออก มีแม่น้ำล้อมรอบทิศนี้ว่า ลำคูชื่อหน้า และหันท้ายสำเภาไปทางทิศตะวันตก มีแม่น้ำล้อมรอบเช่นกันว่า ลำคูชื่อหลัง นั้น³⁴⁶ เมื่อที่ประทับของพระมหาอุปราชและเจ้านายที่ได้รับแต่งตั้งดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าฝ่ายหลังมาตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระนครที่ถือว่าเป็นด้านหน้าเมืองและทิศตะวันตกที่ถือว่าเป็นด้านท้ายเมือง จึงเรียกที่ประทับซึ่งตั้งอยู่บริเวณทั้ง 2 เป็นสามัญตามแผนที่กรุงศรีอยุธยาว่า วังหน้าและวังหลัง นอกจากนี้แล้วยังเรียกโดยอาศัยวังหลวงที่ตั้งอยู่ระหว่าง 2 วังนี้ว่า วังหน้า (ฝ่ายหน้า) เพราะตั้งอยู่ข้างหน้าวังหลวง กับวังหลังซึ่งตั้งอยู่ข้างหลัง (ฝ่ายหลัง) ตามทิศของเมืองที่หันหน้าเมืองออกไปทางทิศตะวันออกอีกด้วย อนึ่ง เป็นที่สังเกตว่าที่ประทับของพระมหากษัตริย์ที่ตั้งอยู่ตรงกลางไม่เรียกว่าวังกลางตามตำแหน่งที่ตั้งของแผนที่กลับเรียกว่า วังหลวง เนื่อง

³⁴⁵ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 120.

³⁴⁶ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม กล่าวถึง ลักษณะกรุงศรีอยุธยาเหมือนกับพระตำราในหอหลวงว่า “จะกล่าวถึงภูมิลำเนาพระนคร ตั้งอยู่บนเกาะหนองโสนในประเทศสยาม มีแม่น้ำล้อมรอบเกาะ เกาะนั้นมีสันถนนคล้ายรูปสำเภานาวา ด้านยาวอยู่ทิศเหนือแลทิศใต้ ด้านกว้างข้างรูปสี่เหลี่ยมด้านหน้าอยู่ทิศตะวันออก ด้านกว้างข้างท้ายสำเภาอยู่ทิศตะวันตก มีกำแพงก่อด้วยอิฐบ้างศิลาลงบ้าง...ล้อมรอบเป็นพระนคร พระนามกรปรากฏว่ากรุงเทพมหานครบวรทวารวดีศรีอยุธยา...” คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 8.

จากวังของพระมหากษัตริย์เป็นวังขนาดใหญ่กว่าวังอื่น ๆ ทั้งหมด และเป็นวังประธาน จึงเรียกว่า วังหลวงแทน³⁴⁷

นอกจากนี้ยังมีคำสามัญไว้ใช้เรียกแทนวังหน้าอีก คือ “วังจันทร วังจันทรบวร และวังจันทรเกษม” วังจันทร และวังจันทรบวร ใช้เรียกที่ประทับของพระมหาอุปราชในสมัยกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีบรรดาธิบายว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงดำรงพระยศพระมหาอุปราชปกครองเมืองพิษณุโลกได้เสด็จประทับอยู่วังจันทรมาก่อน ครั้งเสด็จลงมากรุงศรีอยุธยาประทับอยู่เป็นครั้งคราว ได้สร้างที่ประทับเรียกในพระราชพงศาวดารว่า วังใหม่ขึ้น ต่อมาเมื่อมีการอพยพผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือเพื่อรับศึกพม่า และเสด็จลงมาประทับในวังใหม่พวกเขาเหนือจึงเรียกวังแห่งนี้ว่า วังจันทร เหมือนวังที่เคยประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก³⁴⁸ และเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นพระมหาอุปราชจึงมีการเพิ่มคำว่า “บวร” ใช้เรียกที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถพระมหาอุปราชว่า วังจันทรบวร³⁴⁹ ส่วนคำว่า วังจันทรเกษม สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกล่าวไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำคำสร้อยว่า “เกษม” มาต่อท้ายเพื่อใช้เรียกเป็นที่ประทับของพระองค์ขณะเสด็จมาประทับที่กรุงเก่าในวังหน้าว่า วังจันทรเกษม³⁵⁰

สำหรับคำว่า “จันทร หรือ จันท์” สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า มาจากคำเต็มว่า “วังคานักจันท์” แต่ย่อเป็น “วังจันท์” ไว้สำหรับใช้เรียกอาคารที่อยู่ของเจ้านายใหญ่โตเพื่อแสดงถึงฐานะอันศักดิ์สิทธิ์และพระเกียรติยศของเจ้านายที่มีเรือนท่าจากไม้มีค่าที่แตกต่างจากเรือนสามัญชนสร้างจากไม้ทั่วไป เหมือนกับพระมหากษัตริย์ทรงมีพระที่นั่งหรืออาคารที่ประทับในลักษณะที่มีความหมายว่าทรงประทับและครอบครองเรือนทอง เช่น พระเจ้ามณฑิรทอง

³⁴⁷ หลวง มีความหมายว่า ใหญ่ โต เช่น เมืองหลวง หมายถึง เมืองใหญ่ที่มีความสำคัญกว่าเมืองอื่น ขุนหลวง หมายถึง พระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ ดังนั้นวังหลวงเมื่อนำมาเรียกรวมกันจึงมีความหมายว่า วังที่มีขนาดใหญ่และความสำคัญกว่าวังอื่น ๆ ส่วนหนังสืออักษรวิธานศรียท์ให้ความหมายวังหลวงว่า “วังเปนที่อยู่ขุนหลวง ที่เปนใหญ่ในประเทศแคว้นอันหนึ่งนั้น” กรมศิลปากร, อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ข (กรุงเทพฯ: หจก. โรงพิมพ์ยูไนเต็๊ดโปรดักชั่น, 2527), หน้า 82-83 และ แคนบิช แบรดเลย์, หนังสืออักษรวิธานศรียท์, หน้า 671.

³⁴⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 13, หน้า 23.

³⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19-20.

พระเจ้าปราสาททอง และพระเจ้าหอคำ อันเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงบุญบารมีและพระเกียรติยศที่เหนือกว่าและแตกต่างจากที่อยู่อาศัยของบุคคลธรรมดาสามัญ³⁵¹

วังหลวง วังหน้า และวังหลัง ยังมีชื่อเรียกอย่างเป็นทางการอีก กล่าวคือ วังหลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยา เรียกว่า “พระราชวังหลวง” ส่วนวังหน้ากับวังหลัง ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถึงสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา ไม่ปรากฏว่าวังทั้ง 2 แห่งนี้มีชื่อเรียกอย่างเป็นทางการว่าเช่นไร นอกจากเรียกเป็นสามัญว่า วังหน้า วังฝ่ายหน้า วังจันทร์บวร กับวังหลัง มีปรากฏเฉพาะวังหน้าเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงมีชัยได้ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยวังหน้าเป็นสถานที่มงคลที่ได้สวดยราชย์และเสด็จประทับอยู่ที่วังแห่งนี้ จึงเรียกว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล”³⁵² ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบัญญัติให้ใช้คำ “บรม” เพิ่มในพระราชวังหลวง กับคำว่า “บวร” เพิ่มในวังหน้า เป็นพระบรมมหาราชวัง และพระบวรราชวัง เนื่องจากทรงสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระอนุชา มีพระอิสริยยศและพระเกียรติยศเสมอเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง จึงเกิดบัญญัติคำเรียก วังหลวง และวังหน้า ขึ้นใหม่ เพื่อระบุให้รู้และเห็นถึงความแตกต่าง³⁵³ อย่างไรก็ตามในสมัยสมเด็จพระเพทราชา เมื่อพระองค์ทรงยกวังหน้าและวังหลังขึ้นเป็นกรมมีสังกัด จึงทรงบัญญัตินามเรียกสังกัดวังทั้งสองใหม่อย่างเป็นทางการว่า “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” (วังหน้า) และ “กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข” (วังหลัง) ใช้เรียกมาตลอดสมัยอยุธยา³⁵⁴

ดังนั้น ในสมัยอยุธยา พระราชวังหลวง และวังหลวง หมายถึงที่ประทับของพระมหากษัตริย์ และจากการที่วังหน้าและวังหลังตั้งอยู่ข้างหน้าและหลังวังหลวง จึงมีชื่อเรียกสามัญและเป็น

³⁵¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 13, หน้า 23 และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 21 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 11-13.

³⁵² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 9, 19.

³⁵³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15, หน้า 72-73.

³⁵⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 11.

ทางการสำหรับที่อยู่ของพระมหาอุปราชว่า วังหน้า วังจันทรวร พระราชวังบวรสถานมงคล และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล³⁵⁵ เช่นเดียวกับที่อยู่ของเจ้านายที่ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าฝ่ายหลังว่า วังหลัง กับกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข³⁵⁶

ที่ตั้งของวังกับตำแหน่งยุทธศาสตร์ของเมือง

การแบ่งเขตการปกครองราชอาณาจักรอยุธยาออกเป็นบริเวณเมืองราชธานี (วงราชธานี) เมืองลูกหลวง และเมืองประเทศราช โดยเมืองราชธานีหรือเมืองหลวงตั้งเป็นศูนย์กลางและเป็นที่พักประทับของพระมหากษัตริย์ที่ล้อมด้วยเมืองลูกหลวง และหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองประเทศราช ซึ่งตั้งลดหลั่นกันปกครองอาณาเขตและป้องกันเมืองหลวงที่ตั้งอยู่ตรงกลางออกเป็นชั้น ๆ ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองอาณาเขตด้วยการยกเลิกระบบเมืองลูกหลวง และมีการแบ่งหัวเมืองออกเป็นระดับชั้นในสมัยสมเด็จพระนเรศวร โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อพระองค์โปรดฯ ให้สมเด็จพระนเรศวรทรงเทครัวหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดลงมายังกรุงศรีอยุธยาจนมาถึงสมเด็จพระนเรศวรทรงกลับตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นอีกครั้ง ด้วยการส่งขุนนางขึ้นไปปกครองหัวเมืองเหล่านั้น จึงเท่ากับเป็นการยกเลิกการปกครองอาณาเขตด้วยระบบเมืองลูกหลวงลง

การยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงโดยพระมหากษัตริย์ไม่ทรงแต่งตั้งเจ้านายออกไปปกครองเมืองเพื่อควบคุมดูแลอาณาเขตและบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ อย่างในอดีตทำให้มีการสร้างวังของเจ้านายประทับอยู่ในเมืองหลวง โดยเฉพาะการเกิดมีวังหน้าและวังหลังขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา เป็นครั้งแรก เกี่ยวกับเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงกล่าวไว้ว่า เมืองหลวงเป็นสัญลักษณ์แทนราชอาณาจักรที่ประกอบด้วยพระราชวังหลวงซึ่งตั้งอยู่ตรงกลางแทนพระนคร

³⁵⁵ บางรัชกาลวังหน้าก็ใช้เป็นสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ เช่น สมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระนารายณ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งพระราชพงศาวดารเรียกวังหน้าในขณะที่สมเด็จพระนารายณ์และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เสด็จมาประทับว่า พระราชวังบวรสถานมงคล (ฝ่ายหน้า). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 38, 214.

³⁵⁶ คำว่า “พิมุข” เกิดจากการนำอุปสรรค คือ “วิ” นำหน้าศัพท์ “มุข” รวมเป็น “วิมุข” มีความหมายว่า “หลัง” ตรงข้ามกับมุขที่แปลว่า “หน้า” เมื่ออาเทศ “ว” เป็น “พ” จึงเป็น “พิมุข” ดังนั้น กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หมายถึง กรมพระราชวังหลัง หากเขียน กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขจะหมายถึง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า). กรมศิลปากร, อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ก เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: หจก. ไอเดียสแควร์, 2540), หน้า 113.

(ราชธานี) และมีวังของเจ้านายแทนหัวเมืองตั้งรายล้อมพระราชวัง โดยเจ้านายสำคัญที่เข้มแข็งได้แก่ พระมหาอุปราชประทับอยู่วังหน้ารักษาพระนครด้านตะวันออก และเจ้านายที่รองลงมาประทับอยู่ วังหลังรักษาพระนครด้านตะวันตก³⁵⁷ เมื่อพิจารณาถึงการเกิดวังหน้าและวังหลังในช่วงสมเด็จพระมหาธรรมราชาถึงสมเด็จพระนเรศวร ขณะที่กรุงศรีอยุธยากำลังเผชิญกับการทำสงครามกับพม่าอยู่ในขณะนั้น การวางตำแหน่งที่ตั้งของวังสำคัญ ได้แก่ วังหน้า วังหลัง และรวมถึงวังหลวง มีความสัมพันธ์อย่างมากในการป้องกันรักษาพระนครเหมือนอย่างครั้งที่หัวเมืองลูกหลวงป้องกันเมืองราชธานี กล่าวคือ หลังจากสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาลงบนจุดรวมของแม่น้ำซึ่งเป็นแนวปราการทางธรรมชาติที่เหมาะสมเป็นที่มั่นรับข้าศึก โดยเมื่อถึงฤดูน้ำหลากบริเวณรอบนอกพระนครจะท่วมไปด้วยน้ำจนข้าศึกไม่สามารถตั้งทัพได้ และต้องล่าถอยกลับไปนั้น ความสำคัญทางยุทธศาสตร์เช่นนี้ไม่เคยแสดงบทบาทให้ปรากฏแก่ศัตรูฝ่ายตรงข้ามกรุงศรีอยุธยาเลยในระยะเวลา 200 ปีแรก เนื่องจากไม่เคยมีข้าศึกศัตรูบุกเข้ามาโจมตีถึงกรุงศรีอยุธยามาก่อน จนกระทั่งถึงสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ การสงครามระหว่างอยุธยากับพม่าที่ใช้สมรภูมิตั้งบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างได้เริ่มเกิดขึ้นเมื่อพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ทรงนำกองทัพบุกเข้ามาถึงซานพระนครและตั้งค่ายล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้ สงครามครั้งนี้ (พ.ศ. 2091) จึงถือว่าเป็นครั้งแรกที่พม่านำกำลังเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยา³⁵⁸ และเป็นครั้งแรกเช่นกันที่กรุงศรีอยุธยาเป็นฝ่ายตั้งรับ โดยใช้พระนครเป็นฐานรับศึก การใช้พระนครเป็นฐานรับศึกจะเห็นได้ว่าภายหลังจากสงคราม พ.ศ. 2091 แล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงได้ปรับปรุงกรุงศรีอยุธยาด้วยการให้หรือกำแพงเมืองสุพรรณบุรี เมืองนครนายก และเมืองลพบุรี เพื่อไม่ให้ข้าศึกยึดเป็นฐานที่มั่นเข้าตีกรุง และนำอิฐที่ได้เหล่านี้มาก่อนเป็นกำแพงอิฐสอปูนแทนกำแพงกระเบื้องไม้ของเดิม³⁵⁹ การปรับปรุงพระนครด้วยการแก้ไขข้อบกพร่องจากสงครามกับพม่าที่ยกเข้ามาถึงซานพระนครในครั้งต่อมา เช่น สงครามช้างเผือก พ.ศ. 2106 และสงครามเสียมกรุง พ.ศ. 2112 เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงให้มีการ

³⁵⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 3 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 26-27 และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 11, หน้า 6.

³⁵⁸ จรรยา ประชิตโรมรัน, การเสียมกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 31.

³⁵⁹ กรมศิลปากร, มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนเรศวรทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890 - พ.ศ. 2310 (กรุงเทพฯ: บริษัท ประชาชน จำกัด, 2543), หน้า 25.

ขยายกำแพงพระนครออกไปถึงริมน้ำ และโปรดฯให้ขุดคลองขื่อน้ำคูพระนครให้ลึกและกว้าง บรรจบกันเป็นแม่น้ำ และยังโปรดฯให้ทิ้งหัวเมืองฝ่ายเหนือให้ร้างด้วยการอพยพกำลังคนทั้งหมด ลงมายังกรุงศรีอยุธยา³⁶⁰ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชา ได้แสดงให้เห็นว่าผู้ปกครองอยุธยามีนโยบายที่จะใช้พระนครเป็นฐานที่มั่นในการรับศึก

ดังนั้น เมื่อผู้ปกครองอยุธยามีความประสงค์จะใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นฐานที่มั่นตั้งรับข้าศึก โดยเฉพาะกับพม่าแล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชาเมื่อพระองค์ทรงยกเลิเจ้านายออกไปปกครองเมือง โดยให้สมเด็จพระนเรศวรพระมหาอุปราชเมืองพิษณุโลกและสมเด็จพระเอกาทศรถประทับอยู่ในราชธานีในตำแหน่งวังหน้าและวังหลัง จึงมีการเลือกจัดวางตำแหน่งที่ตั้งของวังหน้าและวังหลัง ให้สอดคล้องกับการป้องกันพระนครที่เป็นฐานรับศึกตามรูปแบบการตั้งทัพในตำราพิชัยสงคราม กล่าวคือ ตำราพิชัยสงครามระบุว่า การตั้งทัพต้องมีการวางข้อแปของกองทัพไว้เหมือนกับการวางแปลนบ้านโดยต้องมีข้อแป (ด้านข้อคือด้านหน้าหรือด้านกว้าง ส่วนด้านแปกองทัพคือด้านข้างหรือด้านยาว)³⁶¹ ซึ่งกรุงศรีอยุธยาก็มีการวางข้อแปของบ้านเมืองเช่นเดียวกับกองทัพ ดังมีปรากฏในแผนที่กรุงศรีอยุธยาว่า “...กรุงศรีอยุธยา...(จุด) รูปสำเภา (นาวา) มี...ด้าน (เป็น) แปอยู่ที่ทิศอุดร ทางหนึ่ง ด้านแปอยู่ที่ทักษิณ ... ด้านข้อนั้น (บวร) อยู่ทิศบูรพา ... ด้านข้อนั้น (ท้ายเกตรา) อยู่ทิศปัดจิม (สาทร) ...”³⁶² คือ ข้อของกรุงศรีอยุธยามี 2 ด้าน ด้านหน้าทางทิศตะวันออกเป็นหน้าเมือง มีแม่น้ำผ่าน เรียกว่า ลำคูขื่อน้ำ กับด้านหลังทางทิศตะวันตกเป็นข้อหลัง ส่วนแปของกรุงศรีอยุธยามี 2 ด้าน ด้านข้างทางทิศเหนือกับทิศใต้ ซึ่งถ้านำแผนที่กรุงศรีอยุธยาไปเทียบกับภูมิศาสตร์ในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่า แปลนเมืองกรุงศรีอยุธยาหันออกสู่ทิศตะวันออก มีแม่น้ำด้านทิศนี้ว่าลำคูขื่อน้ำ (แม่น้ำป่าสัก) ทิศตะวันตกลำคูขื่อน้ำ (แม่น้ำเจ้าพระยา) เป็นด้านข้อเมือง กับด้านแปเมืองมีแม่น้ำลพบุรีทางทิศเหนือ และแม่น้ำเจ้าพระยาล้อมรอบอยู่ทางทิศใต้ ลักษณะภูมิประเทศของกรุงศรีอยุธยาบนชัยภูมิที่มีแม่น้ำล้อมรอบตรงตามอย่างตำราพิชัยสงครามของกองทัพที่มีข้อแปอย่าง

³⁶⁰ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 165, 191.

³⁶¹ พลุลวง, “บางส่วนของคัมภีร์พิชัยสงคราม,” เมืองโบราณ 2, 1 (ตุลาคม - ธันวาคม 2518) : 88.

³⁶² “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 120.

พริ้งพร้อมสมบุรณ์นี้ จึงทำให้กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองรับศึกที่แข็งแรงและมั่นคงยากที่ข้าศึกจะตีแตกได้หรือตีได้โดยยาก³⁶³

การสงครามภายนอกระหว่างไทยกับพม่าตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถึงสมเด็จพระนเรศวรที่มีการทำศึกในแบบตั้งรับและรุกอยู่บ่อยครั้ง โดยเฉพาะฝ่ายอยุธยาที่มักเลือกทำการรับ

³⁶³ การที่กรุงศรีอยุธยามีกำแพงเมืองที่แข็งแรงมั่นคง และมีแม่น้ำล้อมรอบเป็นข้อแเป ทำให้พระเจ้าบุเรงนองที่ยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาคราวสงครามเสียมรุก พ.ศ. 2112 ทรงกล่าวถึงภูมิยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยาที่เป็นอุปสรรคสำคัญในการเข้าตีด้วยความยากลำบากว่า “...แผ่นดินอยุธยานี้เป็นราชธานีใหญ่หลวง เอาสมุทรเป็นคู่นรอบ คูเขาพระสินธุราช อันมีแม่น้ำสีทันดรที่รอบคอบ...จะปล้นเอาเหมือนนครทั้งปวงนั้นมิได้ และซึ่งจะเอาอยุธยาครั้งนี้ เราจะแต่งการเป็นงานปีจึงจะได้...” การเป็นเมืองที่มีแม่น้ำล้อมรอบ ป้อมปราการ และกำแพงเมืองที่แข็งแรงซึ่งใช้เป็นฐานที่มั่นในการรับศึกเช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยานี้ยังมีปรากฏให้เห็นที่เมืองศรีสัชชนาลัยในฐานะเมืองรับศึกที่มีลำน้ำยมเป็นแเป ลำน้ำเม็งเป็นข้อ มีภูเขาล้อมเมือง มีกำแพงแลง และคูเมืองลึก 3 ชั้น ในลักษณะที่เรียกว่า “เบญจทวารการ” หมายถึงอาคารลำบาก 5 ประการที่ทำให้การโจมตีเมืองเป็นไปได้ด้วยความยาก ตามที่ลิลิตยวนพ่ายว่า

“เมืองนี้เชิงไซ่ด้วย	ภูซพล ง่ายนา
เบญจทวารการ	พ่างถ้วน
มรรคาส่วนสถลสถูร	ทุกท้อ
พลพวกช้างม้าถ้วน	โงยแจ
บางเม็งเป็นข้อหน้า	ขวางขนัน ก่อนแฮ
มีแม่ยมเป็นแยะ (เป็นแเป)	แก่งกั้น
เขาสามเกือบกันกัน	เมืองมิ่ง เขาแฮ
คูขอบสามชั้นซึ่ง	ขวางแขวง
เร่งหมันเหลือหมันยัง	เวียงเหล็ก
มีกำแพงแลงเลื่อน	ต่อด้าย
หัวเมืองแตกเสียดกล่าว	แก่บ่าว
ทั้งขาทั้งซ่ายถ้วน	หมุ่มหมาย”

“พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 124 ธิดา สารยา, เมืองศรีสัชชนาลัย, หน้า 96 และ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, ยวนพ่ายโคลงฉันท์ ถวายพระเกียรติ พระเจ้าช้างเผือก กรุงเก่า, หน้า 229-232.

เนื่องจากผู้นำอยุธยาให้ความสำคัญเน้นหนักไปในด้านของทำเลที่ตั้งของเมืองด้วยการใช้กำแพงและคูเมือง (แม่น้ำ) ตลอดจนสถาปัตยกรรมศาสตร์ที่ได้เปรียบเอาพระนครเป็นฐานรับศึกแล้ว ผู้นำอยุธยายังเน้นการวางแผนผังรายละเอียดภายในตัวเมืองด้วยการจัดวางตำแหน่งที่ตั้งวังหน้าและวังหลังให้สัมพันธ์กับการป้องกันพระนครด้วย เกี่ยวกับเรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพทรงกล่าวว่าการจัดตำแหน่งวังหน้าและวังหลังให้อยู่ข้างหน้าและข้างหลังของวังหลวงซึ่งตั้งอยู่ตรงกลางนั้นมาจากลักษณะพยุหะโยธา คือ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นแม่ทัพใหญ่คุมทัพหลวง โดยมีพระมหาอุปราชคุมทัพหน้า และมีทัพหนุนช่วยทัพหลวงเรียกว่าทัพหลัง จากแบบแผนการตั้งทัพจึงนำมาเรียกวังทั้ง 3 แห่งนี้ว่า วังหลวง วังหน้า และวังหลัง³⁶⁴ อย่างไรก็ตามการตั้งทัพโดยมีทัพต่าง ๆ แวดล้อมทัพหลวงที่อยู่ตรงกลางในลักษณะนี้ตามตำราพิไชยสงครามระบุว่า มีอยู่หลายรูปแบบซึ่งก็รวมถึงรูปหนึ่งที่ว่า ครุฑพยุหะ ซึ่งลาลูแบร์ได้กล่าวถึงการตั้งทัพของชาวสยามในรูปแบบนี้ว่า

ชาวสยามตั้งทัพเป็นสามแถว แต่ละแถวมี 3 กองพันใหญ่ จัดเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และพระมหากษัตริย์หรือนายพลซึ่งพระองค์ทรงแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ต่างพระองค์นั้นอยู่ในกองพันกลาง (คือกองพันที่ 2 ในแถวที่ 2) อันประกอบด้วยกองทหารที่เก่งกล้าที่สุดแวดล้อมรักษาความปลอดภัยให้ ตัวแม่ทัพรอง ๆ อันเป็นผู้บังคับกองพันก็ประจำอยู่กลางกองพันของตน...³⁶⁵

จากคำกล่าวทั้งหมดของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ กับของลาลูแบร์ได้ทำให้เห็นว่าหลักการที่ปรากฏอยู่ในตำราพิไชยสงครามว่าด้วยการตั้งทัพ โดยมีทัพหลวงตั้งอยู่กลาง และมีทัพหน้าทัพหลังหรือทัพรอง ตามแบบการตั้งทัพมีการปฏิบัติอยู่จริง แต่ตามหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์

³⁶⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 11, หน้า 2 และ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: สำนักพระราชเลขานุการ, 2537), หน้า 8.

³⁶⁵ มร.เดอะ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 408. ส่วนนิโกลาส์ แชรแวงส กล่าวถึงการตั้งทัพคล้ายกับลาลูแบร์ว่า “กองทัพนั้นประกอบด้วยแม่ทัพ 1 ปลัดทัพ 1 นายกอง นายหมวด และนายหมู่มากมาย แม่ทัพนั้นตั้งศูนย์บัญชาการอยู่ท่ามกลางกองทัพเพื่อดูแลได้ทั่วถึง มีปลัดทัพและนายกองนายหมวดอยู่ใกล้ ๆ บ้าง เพื่อนำคำสั่งไปสู่หน่วยทหารในที่ต่าง ๆ ได้โดยรวดเร็ว.” นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 126.

ที่ปรากฏเกี่ยวกับการรบไม่เคยมีการจัดกองทัพให้พระมหาอุปราชคุมกองทัพหน้า และเจ้าวังหลัง คุมทัพหลัง เสด็จเข้าร่วมพร้อมกับกองทัพหลวงของพระมหากษัตริย์มาก่อนเลย³⁶⁶ มีแต่เฉพาะพระ มหาอุปราชเสด็จเข้าร่วมในกองทัพหลวงนำทัพคู่กับพระมหากษัตริย์ เช่น สงครามคราวยุทธหัตถี พ.ศ. 2135 ไทยจัดกองทัพเป็นกระบวนเบญจเสนออกเป็น 5 ทัพ คือครั้งนี้สมเด็จพระเอกาทศรถ พระมหาอุปราชเสด็จเข้าร่วมในกองทัพที่ 3 (กองกลาง) ซึ่งเป็นทัพหลวง โดยมีสมเด็จพระนเรศวร เป็นจอมทัพ ในขณะที่กองทัพที่ 1 กองหน้า มีพระยาสิทธิราชเดโชชัยเป็นแม่ทัพ และกองทัพที่ 5 กองหลัง มีพระยาท้ายน้ำเป็นแม่ทัพ³⁶⁷

ดังนั้น ถึงแม้ในทางปฏิบัติจะไม่พบว่าพระมหากษัตริย์ พระมหาอุปราช และเจ้าวังหลัง เสด็จคุมทัพหลวง ทัพหน้า และทัพหลัง เข้าร่วมรบพร้อมกันตามกลยุทธ์ในตำราพิไชยสงคราม แต่ผู้นำอยุธยาก็นำหลักการจากตำราพิไชยสงครามมาเป็นการกำหนดกรอบของการใช้พระนคร เป็นฐานรับศึกด้วยการจัดวางตำแหน่งที่ตั้งวังหน้าและวังหลัง รวมทั้งการใช้วังหลวงมาปรากฏให้เห็นลงในสภาพภูมิยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา คือ ให้วังหลวงซึ่งเปรียบเสมือนค่ายหลวงตั้งอยู่ตรงกลางรักษาพระนครด้านเหนือ วังหน้าเป็นค่ายด้านหน้ารักษาพระนครด้านตะวันออก และวังหลังเป็นค่ายหลังรักษาพระนครด้านตะวันตก³⁶⁸ การวางตำแหน่งของวังทั้ง 3 แห่ง ได้แก่ วังหลวง ซึ่งตั้งอยู่ที่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ วังหน้าตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และวังหลังตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ตามทิศทั้ง 3 นี้ เมื่อพิจารณากับแผนที่กรุงศรีอยุธยาในหอหลวงจะพบว่า วังหลวงตั้งอยู่ทางด้านแปดทิศกับแม่น้ำลพบุรีทางเหนือ วังหน้าและวังหลังตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกโดยวังหน้าตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกติดกับคู่อื่นหน้า และวังหลังตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกติดกับคู่อื่นหลัง การวางตำแหน่ง วังหลวงก่อนไปทางทิศเหนือมาตั้งแต่แรกเริ่มสร้างกรุงจนมาถึงการเกิดวังหน้าวังหลังในช่วงกรุงศรี อยุธยากำลังเผชิญกับภาวะสงครามอย่างต่อเนื่อง และจัดวางตำแหน่งของวังทั้งสองแห่งนี้ไว้ทาง ด้านทิศตะวันออกและตะวันตกนั้น เป็นการแสดงให้เห็นอย่างแน่ชัดว่าผู้ปกครองอยุธยาได้เสริม สร้างวังไว้เป็นสถานที่ป้องกันพระนครอันสอดคล้องกับการใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นฐานรับศึกกับพม่า กล่าวคือ ลักษณะตัวเกาะเมืองกรุงศรีอยุธยาก่อนที่จะขุดคู่อื่นหน้าพระนครขยายใหญ่ขึ้นจนกลายเป็น

³⁶⁶ คู่มือการเสด็จในการพระราชสงครามทั้งพระมหากษัตริย์ พระมหาอุปราช และเจ้าวังหลัง พร้อมกัน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 342-344.

³⁶⁷ จรรยา ประชิตโรมรัน, การสงครามในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถ, หน้า 112.

³⁶⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 6.

เป็นแม่น้ำป่าสักในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชานั้น เกาะเมืองอยุธยาเดิมมีแม่น้ำใหญ่ล้อมรอบสองสาย คือ แม่น้ำลพบุรีทางทิศเหนือ และแม่น้ำเจ้าพระยาไหลลงไปทางทิศตะวันตกและทิศใต้ บรรจบกับคลองคู่อ้อมหน้าด้านตะวันออกซึ่งเป็นคลองขุดเชื่อมแม่น้ำลพบุรีและป่าสักไหลรวมกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ เกาะเมืองอยุธยาที่ล้อมรอบด้วยแม่น้ำและลำคูทั้ง 4 ด้าน ภายหลังมีการขยายกำแพงเมืองตรงบริเวณทางด้านตะวันออกไปถึงริมคู่อ้อมหน้า และมีการสร้างป้อมบางป้อมขึ้นถาวรในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา จึงทำให้บริเวณทางด้านตะวันออก ตะวันตก และด้านทิศใต้ของเกาะเมืองอยุธยาจัดว่าเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์สำคัญ คือ เป็นที่ตั้งป้อมขนาดใหญ่ 3 ป้อมอยู่ตรงแม่น้ำบรรจบกัน ได้แก่ทิศตะวันออกตรงด้านขีมีป้อมมหาชัยตั้งอยู่ตรงแม่น้ำลพบุรีไหลมาบรรจบกับคู่อ้อมหน้า ทิศตะวันตกสุดเขตด้านขีมีป้อมซัดกบ (สัตว์สดหรือสัตว์กบ) ตั้งอยู่ตรงหัวแหลมของเกาะเมือง โดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลมาจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเกาะเมืองไหลอ้อมมาทางด้านตะวันตกแล้วไหลวกไปทางทิศตะวันออกทางใต้ของเกาะเมือง ไปบรรจบกับคู่อ้อมหน้าซึ่งเป็นที่ตั้งของป้อมเพชรอยู่ทางทิศใต้ ป้อมสำคัญ 2 ใน 3 ป้อมนี้พบว่ามีการตั้งวังกำกับรักษาพระนครในบริเวณใกล้เคียงกับป้อมที่ตั้งคือ วังหน้าอยู่ตรงด้านหลังของป้อมมหาชัย และวังหลังอยู่ตรงบริเวณหัวแหลมใกล้เคียงกับป้อมซัดกบ ส่วนป้อมเพชรนั้น ไม่มีวังกำกับแต่ถือว่าเป็นป้อมสำคัญไว้สำหรับยิงต่อสู้ข้าศึกที่ยกมาทางเรือตามลำน้ำใหญ่ด้านใต้กรุง

การที่ไม่ปรากฏมีการตั้งวังกำกับรักษาพระนครอยู่ทางทิศใต้ เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่น้ำลึกและลำน้ำกว้างข้าศึกเข้ามายาก เห็นได้จากมีการสร้างป้อมในระยะที่ห่างกันมาก ฉะนั้น วังหลวง วังหน้า และวังหลัง จึงตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก มากกว่าด้านใต้ โดยเฉพาะทางด้านขีมีป้อมตะวันออกบริเวณคู่อ้อมหน้าเป็นด้านที่สำคัญยิ่งของเกาะเมืองอยุธยา เนื่องจากก่อนที่จะขุดคู่อ้อมหน้าให้กว้างจนกลายเป็นแม่น้ำป่าสัก คูเมืองด้านนี้แต่เดิมแคบ เมื่อพระเจ้าบุเรงนองยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาคราวสงครามเสียมกรุง พ.ศ. 2112 พระองค์ทรงใช้ยุทธวิธีเข้าตีกรุงศรีอยุธยาทางด้านตะวันออกด้านเดียวโดยให้ทหารเอาดินทิ้งถมคูเป็นถนนเข้ามาทางตอนใต้ที่เกาะแก้ว³⁶⁹ หลังจากสงครามครั้งนี้ เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงได้ทรงปรับปรุงแก้ไขด้วยการขุดขยายคูหน้าพระนครตลอดแนวตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มตรงปากคลองเมืองลงไปจนปากข้าวสารให้ลึก (3 วา) กว้าง (10 วา) และให้ขยายแนวกำแพงเมืองออกไปถึงริมคู่อ้อมหน้าพร้อมกับสร้างป้อมมหาชัยตรงมุมเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งหลังจากที่พระองค์มีรับสั่งให้สมเด็จพระนเรศวรเทครัวหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดลงมายังกรุงศรีอยุธยาแล้วก็ได้มีการขุด

³⁶⁹ จรรยา ประชิตโรมรัน, การเสียมกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112, หน้า 121, 124.

ขยายคู่อื่นให้กว้างลึกเป็นแม่น้ำบรรจบกันล้อมรอบพระนครอีกครั้ง³⁷⁰ การปรับปรุงพระนครด้านทิศตะวันออกเพื่อรับศึกกับพม่าได้แสดงให้เห็นว่าด้านชื่อพระนครตรงบริเวณนี้เป็นด้านที่สำคัญ เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือ และให้สมเด็จพระนเรศวรลงมาประทับอยู่ในราชธานีจึงเลือกตั้งสถานที่ประทับของพระมหาอุปราชหรือวังหน้าไว้ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตรงมุมพระนครข้างหลังป้อมมหาชัยเพื่อไว้เป็นเสมือนค่ายกำกับรักษาป้องกันแนวพระนครด้านนี้ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ถึงแม้อยุธยาจะไม่ได้ใช้ตัวพระนครเป็นที่ตั้งรับโดยหันมาใช้วิธีตั้งรับพม่านอกเขตพระนครเพื่อมิให้ข้าศึกเข้าถึงกรุงศรีอยุธยา แต่ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรก็ยังทรงใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นฐานที่ตั้งรับศึกพม่าอยู่ด้วยการทรงระดมกำลังพลทั้งในและนอกกรุงเข้ามาประจำการในพระนคร และจัดตั้งเป็นกองโจรขึ้นเพื่อคอยโจมตีตัดการลำเลียงของข้าศึก โดยเฉพาะศึกใหญ่ของพระเจ้าันทบุเรงที่ทรงใช้ยุทธวิธีการรบแบบกองโจรคือ ทรงลอบเข้าปล้นค่ายพม่าโดยไม่ให้ข้าศึกรู้ตัวแล้วเสด็จกลับคืนพระนคร³⁷¹ อย่างไรก็ตามการศึกกับพม่าในสมัยสมเด็จพระนเรศวร พระองค์ยังทรงใช้ยุทธวิธีทั้งการตั้งรับนอกเขตพระนครผสมผสานกับการเตรียมพร้อมในเมืองหลวงควบคู่กันไปด้วย เพื่อให้การทำศึกถึงขั้นแตกหักและทำลายฝ่ายข้าศึกได้อย่างรวดเร็วมากกว่าการตั้งรับอยู่ในพระนครเพียงอย่างเดียว

ดังนั้น การสงครามโดยเฉพาะกับพม่าตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจนถึงสมเด็จพระนเรศวรด้วยยุทธวิธีใช้พระนครเป็นฐานรับศึกกับการตั้งรับเชิงรุกนอกพระนครนั้น ฝ่ายอยุธยาจะประเมินคุณสมบัติและความเตรียมพร้อมของข้าศึกเป็นสำคัญก่อน กล่าวคือ ถ้าข้าศึกเตรียมพร้อมมาเป็นอย่างดี เช่น ศึกพระเจ้าตะเบงชะเวตี้ ศึกพระเจ้าบุเรงนอง และศึกพระเจ้าันทบุเรงที่เป็นศึกใหญ่และมากด้วยกำลัง ฝ่ายอยุธยาจะใช้พระนครเป็นปราการในการตั้งรับโดยอาศัยกำแพง ป้อม คูเมือง และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น น้ำหลาก เป็นเครื่องช่วย แต่ถ้าข้าศึกขาดความเตรียมพร้อมในการรบ ผู้นำอยุธยาจะอาศัยจังหวะนี้ด้วยการเข้าต่อสู้กับข้าศึกโดยตรงด้วยวิธีตั้งรับเชิงรุกนอกเขตพระนคร ฉะนั้น การที่ผู้นำอยุธยาโดยเฉพาะสมเด็จพระนเรศวรยังคงให้ความสำคัญการใช้พระนครเป็นฐานที่มั่นรับข้าศึกอยู่นี้ จะเห็นได้ว่าเมื่อพระองค์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แล้วสมเด็จพระนเรศวรเสด็จมาประทับอยู่ในวังหน้าเป็นเวลาถึง 3 ปี การเสด็จเข้าไปประทับอยู่ในวังหน้า

³⁷⁰ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 218-219 และ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 165, 191.

³⁷¹ กรมศิลปากร, มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนครทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890 - พ.ศ. 2310), หน้า 53.

ช่วงปี พ.ศ. 2133-2136 ขณะที่อยุธยากำลังทำศึกพม่าอยู่ในช่วงเวลานี้ น่าจะเป็นการเสด็จมาประทับเป็นประธานเพื่อทรงดูแลและกำกับรักษาปกป้องพระนครบริเวณด้านทิศตะวันออกหรือด้านชื่อที่สำคัญ โดยไม่เกี่ยวข้องกับสาเหตุทางการเมืองอย่างที่พระมหากษัตริย์ในสมัยหลังเสด็จมาประทับ และเมื่อสงครามกับพม่าคราวยุทธหัตถีสิ้นสุดลง และมีการกลับตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้น สมเด็จพระนเรศวรจึงได้เสด็จเข้าไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวงตามพระอิสริยยศของพระมหากษัตริย์ ดังที่พระราชพงศาวดารกล่าวว่า “ศักราช 955 มะเสงศก (พ.ศ. 2136) ... เสด็จเถลิงพระมหาปราสาท...”³⁷² ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกล่าวไว้ว่า ทรงย้ายที่ประทับจากวังหน้าเสด็จอยู่พระราชวังหลวง พร้อมกับทรงจัดการพระราชพิธีราชาภิเษกขึ้น³⁷³ การเสด็จเข้าไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวงและพระองค์ทรงจัดให้มีพระราชพิธีราชาภิเษกขึ้นอีกครั้งหลังจากที่เคยผ่านพระราชพิธีนี้มาอย่างคร่าว ๆ ในช่วงการทำสงคราม เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมั่นใจว่าการศึกษาที่พม่าจะเข้ามาทำการต่อสู้ถึงชนพระนครและเข้าล้อมกรุงคงจะไม่เกิดขึ้นแล้ว เพราะหลังสงครามครั้งนี้สมเด็จพระนเรศวรทรงมีนโยบายในการทำสงครามรวบรวมและแผ่ขยายอาณาเขตด้วยการรุกเข้าไปในดินแดนของข้าศึก การเสด็จเข้าไปประทับที่พระราชวังหลวงแทนวังหน้าจึงเป็นสิ่งที่บ่งบอกว่าตัวพระนครมีความปลอดภัยจากการถูกรุกรานของข้าศึก แต่วังหน้าในสมัยของพระองค์ก็ยังคงมีสมเด็จพระเอกาทศรถพระมหาอุปราชเสด็จมาประทับตามพระอิสริยยศและทรงเป็นประธานในการกำกับดูแลรักษาพระนครด้านนี้ควบคู่กัน

สำหรับด้านชื่อทางทิศตะวันตกเป็นบริเวณหนึ่งที่มีความสำคัญ เนื่องจากก่อนที่จะมีการตั้งวังหลังเพื่อดูแลรักษาพระนครด้านนี้ ในคราวศึกพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ สงครามช้างเผือก และคราวเสียกรุง พม่าได้เคยตั้งค่ายล้อมพระนครบริเวณด้านนี้ไว้ เช่น สงครามคราวเสียกรุง ครั้งแรกพระเจ้าบุเรงนองตั้งทัพอยู่ทุ่งลุมพลี ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเป็นใหญ่ตั้งใน “ช่องมูมสบสวรรค์” ยิงกองทัพพระเจ้าบุเรงนองจนต้องถอยกองทัพหลวงไปตั้งที่บ้านมหาพราหมณ์เพื่อให้พ้นทางปืนใหญ่ และให้กองทัพสมเด็จพระมหาธรรมราชาไปตั้งล้อมทางด้านตะวันตกแทน อย่างไรก็ตามเนื่องจากบริเวณด้านนี้มีแม่น้ำกว้างกว่าด้านตะวันออกพม่าจึงไม่ใช่เป็นทางหลักเข้าตีพระนคร³⁷⁴ แต่จากการที่ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์ของเกาะเมืองด้านนี้เป็นหัวแหลมยื่นออกไป และมีแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลมาจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือมุ่งตรงเข้าสู่เกาะเมืองและวกไหลไปทางทิศตะวันตกและทิศใต้ จึงมีการ

³⁷² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1, หน้า 28.

³⁷³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 656.

³⁷⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทรยบบพม่า, หน้า 49.

ตั้งป้อมปืนสกัดไว้ และเมื่อผู้นำอยุธยาใช้พระนครเป็นฐานที่มั่นรับศึก เลยเลือกพื้นที่นี้สร้างเป็นวังหลังขึ้นเพื่อดูแลปกป้องพระนครเช่นเดียวกับด้านชื่อทางทิศตะวันออก ซึ่งในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระเอกาทศรถประทับอยู่วังหลังในตำแหน่งเจ้าวังหลัง และเมื่อได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นพระมหาอุปราช พระองค์ยังคงประทับอยู่วังหลังเพื่อทรงดูแลรักษาพระนครด้านนี้ก่อนที่จะเสด็จย้ายไปประทับอยู่วังหน้า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จย้ายไปประทับอยู่พระราชวังหลวง

ในส่วนด้านแปทางทิศเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งวังหลวงหรือพระราชวังหลวงก่อนมีการขยายกำแพงวังหลวงทางทิศเหนือจรดแนวกำแพงเมืองและมีการสร้างป้อมเพิ่มเติมขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้น แนวกำแพงเมืองทิศเหนือด้านแม่น้ำลพบุรีภายหลังการขยายกำแพงเมืองถึงริมน้ำแล้ว มีป้อมปืนอยู่ทางทิศเหนือ 3 ป้อม คือ ป้อมสุพรรณบุรี ป้อมประตูข้าวเปลือก และป้อมมหาไชย³⁷⁵ บริเวณด้านแปนี้เป็นด้านที่สำคัญอีกด้านหนึ่งเนื่องจากเป็นที่ตั้งของวังหลวง ดังนั้นสงครามคราวพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ยกทัพมาล้อมกรุง ทางฝ่ายอยุธยาจึงได้ให้พระยาจักรีไปตั้งค่ายรับพม่าที่ตั้งทัพล้อมกรุงอยู่ทางทิศเหนือที่ทุ่งลุมพลี เพื่อป้องกันไม่ให้ข้าศึกเข้าถึงเชิงกำแพงเมืองด้านพระราชวังได้³⁷⁶ นอกจากไทยวางกำลังป้องกันทางด้านทุ่งลุมพลีแล้ว พระมหานาคที่บวชอยู่ที่วัดภูเขาทองยังได้สึกออกมาช่วยราชการรวบรวมผู้คนขุดคลองด้านเหนือหลังทุ่งภูเขาทองติดกับทุ่งลุมพลีเป็นคูพระนครชั้นนอกต่อออกไปอีกชั้นหนึ่งเพื่อป้องกันพระราชวังให้ห่างทางปืนข้าศึก และไว้เป็นแนวกันข้าศึกให้ห่างพระราชวังออกไป³⁷⁷ การจัดวางกำลังตั้งรับและสร้างแนวป้องกันพระนครขึ้นใหม่ในขณะที่ป้อมปราการตั้งรับด้านนี้ยังมีน้อย ได้แสดงให้เห็นว่าตลอดแนวด้านแปทิศเหนือเป็นด้านสำคัญ ที่ในสงครามครั้งต่อมาคือคราวเสียกรุง พ.ศ. 2112 สมเด็จพระนรินทรธิราชได้ทรงใช้วังหลวงเป็นปราการป้องกันพระนครทางเหนือ โดยให้พระยาสิทธิราชเดโชชัยเป็นนายกองใหญ่ (นายกองพล) ดูแลรับผิดชอบตั้งแต่มุมศาลหลวงมาถึงพระราชวังร่วมกับพระยาธรรมมา (กรมวัง) นายกองใหญ่ ดูแลรับผิดชอบตั้งแต่พระราชวังมาถึงชื่อน้ำ³⁷⁸ อนึ่ง เนื่องจากสงครามครั้งนี้พม่าได้ทำถนนทางคูชื่อน้ำเข้าไปตรงเชิงกำแพงพระนครได้ สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงโปรดฯ ให้ขุดคูชื่อน้ำขยายกว้างออกไป ทำให้กระแสน้ำจากแม่น้ำลพบุรีที่เคยไหลลงทางทิศตะวันตกคูพระนครด้านเหนือของพระราชวังมีปริมาณลดลง และไหลบ่าลงคูชื่อน้ำที่ขยายมากขึ้น เพื่อแก้ปัญหานี้จึง

³⁷⁵ กรมศิลปากร, มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนเรศวรทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890 - พ.ศ. 2310), หน้า 30-31.

³⁷⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 547.

³⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 547.

³⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 192.

มีการปรับปรุงสะพาน (ตรงหน้าป้อมมหาชัย) ที่พม่าสร้างขึ้นเพื่อข้ามเข้ามาในพระนครเป็นทำนบ รอคอยกันและบังคับให้สายน้ำที่มาจากแม่น้ำลพบุรีส่วนหนึ่งไหลกลับไปในทิศทางเดิม เพื่อให้ แม่น้ำลพบุรีซึ่งเป็นคูเมืองทางเหนือตรงพระราชวังกว้างและลึกอย่างเก่า ข้ำศึกจะได้ไม่สามารถข้าม และบุกเข้ามาทางด้านพระราชวังหลวงได้³⁷⁹

ดังนั้นการปกครองอาณาเขตด้วยระบบเมืองลูกหลวงโดยให้เจ้านายปกป้องรักษาพระนคร อยู่รายรอบอย่างในอดีต เมื่อมีการยกเลิกเมืองลูกหลวงและเจ้านายประทับอยู่ในราชธานี จึงมี การจัดตั้งวังของเจ้านายสำคัญ เช่น วังหน้า และวังหลัง ให้สอดคล้องกับการป้องกันรักษาพระนคร ในขณะที่กรุงศรีอยุธยากำลังอยู่ในภาวะการทำสงคราม และใช้ยุทธวิธีเอาพระนครเป็นฐานรับศึกที่ ผู้นำอยุธยาได้ปรับปรุงตัวพระนครเพื่อให้สัมพันธ์กับสถานการณ์ที่กำลังเกิดขึ้น โดยเฉพาะการใช้ พระราชวังหลวง วังหน้า และวังหลัง ในการกำกับดูแลรักษาอยู่ตามภูมิยุทธศาสตร์สำคัญบนเกาะ เมืองกรุงศรีอยุธยา

ลักษณะทางกายภาพ : พระราชวังหลวง (วังหลวง)

พระราชวังหลวงหรือวังหลวงตั้งอยู่ทางทิศเหนือก่อนไปทางซีกตะวันตกของเกาะเมืองริม แม่น้ำลพบุรีหรือตรงด้านแปในบริเวณที่พระตำราของหอหลวงว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา เรียกว่า ด้านยาวปากสำเภา หรือ ด้านแปฝ่ายอุดรทิศ³⁸⁰ ด้านยาวปากสำเภาที่วังหลวงตั้งอยู่ตามความหมาย

³⁷⁹ คำเนียร เลขะกุล, “การทหารสมัยอยุธยา,” ใน รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี เล่ม 2 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, 2510), หน้า 69-70 และ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 2.

³⁸⁰ ด้านยาว (แป) ปากสำเภามีอยู่ 2 ทิศ คือ ทิศเหนือกับทิศใต้ สำหรับทิศใต้เริ่มตั้งแต่หัวสาร พามุมกรุง มามีประตูช่องกุด 1 ช่อง แล้วมาถึงป้อมปืน (อยู่ตรงข้ามวัดพนัญเชิง) แล้วมีประตูช่องกุด 1 ช่อง จึงมาถึงป้อมเพชร (อยู่ตรงแม่น้ำบางกะจะ) แล้วมาถึงประตูในไก่อคลองน้ำ 1 ช่อง แล้วมี ประตูช่องกุด 5 ช่อง มาถึงป้อมมอกไก่อ แล้วมีประตูช่องกุดอีก 2 ช่อง แล้วมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำ ชื่อประตูจีน แล้วมีประตูช่องกุด 2 ช่อง มาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตูเขาสมิ (เทพหมี) แล้วมา ถึงด่านท่าชัย (ท่าชัย) มีประตูช่องกุด 2 ช่อง มาถึงป้อมปืนปากคลองคูจาม แล้วมีประตูช่องกุดอีก 2 ช่อง อยู่ในด่านท่าชัย แล้วมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตูละไกรน้อย แล้วมีประตูช่องกุด 2 ช่อง จึงมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตูชัย แล้วมีประตูช่องกุด 3 ช่อง จึงมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตูละ ไกรใหญ่ แล้วมีประตูช่องกุด 2 ช่อง มาถึงป้อมปืนปากคลองละครชัย แล้วมีประตูช่องกุดอีก 1 ช่อง สุดด้านแปทักษิณทิศ. “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 124-127.

ของพระตำราในหอหลวงเริ่มตั้งแต่ประตูช่องกุศ 1 ประตู (ต่อถัดมาจากป้อมซัดกบด้านชั๊อตะวันตก) จึงมาถึงประตูใหญ่ชื่อสัตตศษ (สัตว์สด) แล้วมีประตูช่องกุศ 1 ช่อง จึงมาถึงป้อมปืนสุพรรณ แล้วมีประตูช่องกุศ 1 ช่อง แล้วมาถึงประตูห่าน แล้วมีประตูช่องกุศ 1 ช่อง จึงมาถึงประตูใหญ่เชิญพระศพ (ประตูผี) ไปถวายพระเพลิงที่วัดไชยวัฒนารามชื่อประตูหมุทหลวง แล้วมีประตูช่องกุศ 1 ช่อง จึงมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำ (ประตูปากท่อ) อยู่มุมกำแพงพระราชฐานตะวันตก ไปจนมุมพระราชฐานตะวันออกจึงถึงประตูใหญ่ท่าขัน (อยู่ริมกำแพงวัง) และมีประตูช่องกุศ 1 ช่องจึงถึงประตูใหญ่ชื่อท่าซัก แล้วมีประตูช่องกุศอีก 3 ช่องจึงถึงประตูท่าสิบเบี้ย (ข้างลงน้ำ) มีค่ายนอกกำแพงริมน้ำ แล้วมีประตูช่องกุศ 1 ช่องจึงมาถึงช่องมหาเถรไม้แชรซักน้ำเข้าเมือง แล้วมีประตูช่องกุศ 2 ช่อง มาถึงประตูท่ากลาโหม แล้วมีประตูช่องกุศอีก 2 ช่อง มาถึงประตูน้ำข้าวเปลือก แล้วมีประตูช่องกุศ 1 ช่อง มาถึงป้อมปืน (ประตู) ข้าวเปลือก แล้วมีประตูช่องกุศ 2 ช่อง จึงมาถึงป้อมมหาไชย เป็นป้อมใหญ่ที่สุด ตรงมุมพระนครสุดด้านแปทิศอุดรและกำแพงรอบกรุง³⁸¹ ซึ่งตลอดแนวกำแพงเมืองด้านแปทิศเหนือตั้งแต่ประตูช่องกุศถัดป้อมซัดกบถึงป้อมมหาไชยภายหลังขยายกำแพงถึงริมน้ำ และขยายกำแพงวังด้านทิศเหนือจรดแนวกำแพงเมืองในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ระหว่างประตูปากท่อกับประตูท่าขันเป็นที่ตั้งกำแพงด้านทิศเหนือของวังหลวงติดกับแม่น้ำลพบุรี ซึ่งบริเวณด้านนี้มีทำนน้ำสำคัญ 2 แห่ง คือ ฉนวนทำนน้ำวาสุกรีเป็นท่าเสด็จลงเรือพระที่นั่งเสด็จประพาสทางชลมารค หรือเสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลในที่ต่าง ๆ อาทิ การไปนมัสการพระพุทธบาท กระบวน พุทธยาตรา หรือการกฐินหลวงอันเป็นพิธีสำคัญประจำปี ฉนวนทำน้ำนี้ตั้งอยู่ตรงกับประตูมหาไทรทวารอุทก (ประตูฉนวนประจำท่า) เป็นประตูที่กำแพงวังหลวงชั้นนอกด้านทิศเหนือ และท่าคอยหรือท่าคั่นเป็นทำนน้ำสำหรับขึ้นลงของข้าราชการที่เข้ามาทำงานในวังหลวง ทำนนี้ตั้งอยู่ถัดจากฉนวนน้ำท่าวาสุกรีไปทางมุมกำแพงวังหลวงด้านทิศตะวันออกคั่นระหว่างวังหลวงกับเขตอื่น ๆ ในพระนคร³⁸²

การเมืองการปกครองภายหลังสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงประสบผลสำเร็จในการรวบรวมบ้านเมืองก่อเกิดเป็นเอกภาพบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง และตามมาด้วยการจัดการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ การเจริญเติบโตของราชอาณาจักรที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาดังกล่าวส่งผลให้กรุงศรีอยุธยาก้าวขึ้นมาเป็นเมืองศูนย์กลางสำคัญ ดังปรากฏศูนย์กลางอำนาจในการปกครองอาณาจักรคือพระราชวังมีการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพที่สลับซับซ้อนในกรอบของตึบริบูรดังได้กล่าวไปแล้วนั้น ต่อมาก็ได้มีความพยายามในการรวมอำนาจการปกครอง

³⁸¹ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 127-131.

³⁸² กรมศิลปากร, มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนครทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890 - พ.ศ. 2310), หน้า 15-16.

เข้าสู่ส่วนกลางซึ่งเป็นนโยบายสำคัญที่พระมหากษัตริย์อยุธยาทรงสืบสานมาโดยตลอด เช่น สมเด็จพระชัยราชาธิราชทรงยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงด้วยการควบคุมเจ้านายหัวเมืองสำคัญมาประทับและรับราชการอยู่ในราชธานีที่ดำเนินเรื่อยมาจนประสบความสำเร็จในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรและนับจากการจัดระเบียบการปกครองรวมศูนย์ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรเป็นต้นไป นอกจากนี้ทำให้ทรัพยากรและความมั่งคั่งของหัวเมืองทั้งหลายต่างมาอยู่รวมที่เมืองหลวงแล้ว เมืองหลวงยังเป็นศูนย์กลางอำนาจขนาดใหญ่ของราชอาณาจักรอันเป็นที่หมายปองจากบรรดากลุ่มชนชั้นปกครองต่าง ๆ ให้เข้ามาต่อสู้แย่งชิงอำนาจทางการเมืองมารวมอยู่ที่ส่วนกลาง ดังปรากฏการเกิดรัฐประหารและกบฏเพื่อให้ได้อำนาจอันสูงสุดหรือได้ครอบครองตำแหน่งพระมหากษัตริย์ด้วยการโจมตีและเข้ายึดพระราชวัง

การก่อกบฏและทำรัฐประหารในช่วงระยะเวลาสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถึงสมเด็จพระเชษฐาธิราชที่มีการรวบรวมกำลังพลจำนวนมากในกำแพงพระนครบุกโจมตีและเข้ายึดพระราชวังครั้งสำคัญเรียงตามลำดับเหตุการณ์ได้แก่

1. กบฏพระศรีศิลป์ พระศรีศิลป์พระราชโอรสของสมเด็จพระชัยราชาธิราช นำกำลังไพร่พลยกเข้ามาทางหอรัตนชัย บุกเข้าประตูเสาชิงชัย เข้าพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตกพระทัยเพราะไม่ทันรู้พระองค์ จึงเสด็จหนีลงเรือพระที่นั่งหนีไปยังเกาะมหาพราหมณ์³⁸³

2. กบฏพระยาตานีศรีสุริยสุลต่าน พระยาตานีฯ เจ้าเมืองปัตตานีซึ่งนำกำลังทหารเรือจำนวน 200 ลำพร้อมพลรบมาช่วยราชการสงครามคราวกรุงศรีอยุธยารบกับพม่า พ.ศ. 2106 ทอดสมอยู่บริเวณบางกะจะ เมื่อเห็นว่ากรุงศรีอยุธยากำลังติดศึกจึงฉวยโอกาสนำกำลังมาขึ้นที่ประตูชัย บุกเข้าไปในพระนครเข้าปล้นพระราชวัง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์จึงเสด็จหนีลงเรือพระที่นั่งหนีไปยังเกาะมหาพราหมณ์³⁸⁴

3. การยึดอำนาจของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ทรงรวบรวมไพร่พลที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และบุกเข้าทางประตูมณฑลสุนทรเข้าไปถึงท้องสนามหลวงในพระราชวังจับกุมสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ไปสำเร็จโทษ³⁸⁵

³⁸³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 77.

³⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

³⁸⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 96-97.

4. กบฏญี่ปุ่น เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมขึ้นครองราชย์ ทหารอาสาญี่ปุ่นจำนวน 500 คน โกรธแค้นพระมหากษัตริย์เนื่องจากสำเร็จโทษสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ จึงนำกำลังบุกเข้าไปถึงท้องสนามหลวงในพระราชวังขณะพระองค์เสด็จออกมาฟังพระสงฆ์บอกรับหนังสือเพื่อทำการจับกุมพระมหากษัตริย์แต่แผนการไม่ประสบความสำเร็จ³⁸⁶

5. การยึดอำนาจของออกญาคลาโหม ออกญาคลาโหมนำกำลังไพร่พลยกเข้ามาขึ้นที่ประตูชัย และมารวมพลที่วัดสุขาวาส เคลื่อนกำลังพลบุกเข้าทางประตูมงคลสุนทรถึงท้องสนามหลวงในพระราชวัง จับกุมสมเด็จพระเชษฐาธิราชที่เสด็จลอบหนีได้ตรงป่าโมกไปสำเร็จโทษ และต่อมาปลดสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง³⁸⁷

ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับการกบฏและรัฐประหารทั้ง 5 ครั้งในช่วงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถึงสมเด็จพระเชษฐาธิราช คือ การเลือกเส้นทางเข้าโจมตีเพื่อยึดพระราชวัง เส้นทางเข้าโจมตีพระราชวังตามที่กล่าวไว้ใน 5 เหตุการณ์ดังกล่าวของพระราชพงศาวดารถือว่าสำคัญมากเกี่ยวกับการกำหนดลักษณะทางกายภาพของพระราชวังที่มีการปรับเปลี่ยนเพื่อให้สอดคล้องกับการตั้งรับการปฏิบัติการในการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองที่เกิดขึ้นในพระนคร โดยมีพระราชวังเป็นเป้าหมายในการโจมตี กล่าวคือ ลักษณะทางกายภาพเดิมของพระราชวังครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก่อนถึงสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง อาณาเขตพระราชวังยังไม่ได้เชื่อมต่อกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้วยการขยายกำแพงออกไปข้างหน้าวัดและวัง รวมทั้งด้านทิศเหนือติดกับกำแพงเมืองให้เป็นผืนเดียวกัน คือ บริเวณหน้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ต่อกับบริเวณที่ต่อมาเป็นที่ตั้งสนามหลวงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์พระราชฐานชั้นนอกนั้นเดิมเป็นพื้นที่โล่งว่างตลอดแนวตั้งแต่หลังวัดธรรมิกราชถึงมุมวัดพระราม และด้านทิศเหนือกำแพงวังยังไม่จดกำแพงเมืองจึงทำให้แนวปราการที่เป็นกำแพงวังด้านทิศตะวันออกมีประตูไพชยนต์และประตูมงคลสุนทรเป็นประตูทางเข้าออกกว้างเพียง 2 ประตูหลักทางด้านหน้า และมีถนนหน้าวังหรือถนนป่าตองอยู่ข้างหน้า ประตูทั้งสองแห่งตัดผ่านหน้าพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพชญ์ไปยังทิศใต้ยาวตรงตลอดถึงประตูชัย

ฉะนั้น ถ้าพิจารณาเส้นทางเคลื่อนกำลังโจมตีพระราชวังทั้ง 5 เหตุการณ์ เข้าประกอบกับลักษณะทางกายภาพเดิมของพระราชวัง จะเห็นได้ว่าผู้นำการกบฏและการยึดอำนาจมักเลือกใช้เส้นทางที่มุ่งตรงและเข้าโจมตีพระราชวัง ด้านที่แนวปราการป้องกันง่ายต่อการโจมตีคือด้านหน้าหรือด้านทิศตะวันออก โดยนำกำลังมาตามถนนหน้าพระราชวัง เข้าประตูมงคลสุนทรถึง

³⁸⁶ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 98.

³⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 106-109.

คำอธิบายแผนที่ 6

- หมายเลข 1 เส้นทางเคลื่อนกำลังพลเข้าโจมตีพระราชวังของพระศรีศิลป์จากหอรัตนชัย ถึงประตูเสาชิงไชย
- หมายเลข 2 เส้นทางเคลื่อนกำลังพลเข้าโจมตีพระราชวังของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุถึงประตูมณฑลสุนทร
- หมายเลข 3 เส้นทางเคลื่อนกำลังพลเข้าโจมตีพระราชวังของพระยาตานีศรีสุริยสุดต่านกับสมเด็จพระเจ้าปราสาทจากประตูชัยถึงประตูมณฑลสุนทร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ท้องสนามหลวงในเขตพระราชฐาน ซึ่งการยึดพระราชวังตามที่พระราชพงศาวดารว่า “ยกพลมา ฟันประตุมงคลสุนทรเข้าไปได้ในท้องสนาม”³⁸⁸ แสดงให้เห็นว่าด้านหน้าของพระราชวังมีแนว กำแพงชั้นนอกป้องกันสำคัญอยู่ที่ประตูไพชยนต์กับประตุมงคลสุนทร เมื่อพ้นจากสองประตูนี้เข้าไป เท่ากับว่าเข้าพระราชวังได้โดยไม่มีแนวปราการอื่นในพระราชวังมาขวางกั้น ปรากฏในพระราช พงศาวดารว่าเมื่อเข้ามาได้ก็สามารถ “กุมเอาพระเจ้าอยู่หัว”³⁸⁹ ซึ่งการเลือกโจมตีพระราชวังทาง ด้านหน้ามากกว่าด้านทิศตะวันตกข้างหลังพระราชวัง นอกจากมีถนนตัดตรงสู่พระราชวังและแนว ปราการยังไม่มากนัก ด้านหลังพระราชวังยังมีคลองท่อเป็นแนวทางน้ำกีดขวางอยู่ จึงทำให้ไม่ สะดวกต่อการเข้าโจมตีเหมือนด้านหน้าที่เป็นทางบกมีถนนและพื้นที่ว่างโล่งอยู่หน้าพระราชวัง

นอกจากการเคลื่อนกำลังพลเข้าตีทางด้านหน้าพระราชวังแล้ว ยังมีการเข้าโจมตีทางด้าน ทิศเหนือพระราชวังตรงริมน้ำ คราวพระศรีศิลป์ยกพลมาทางหอรัตนชัยแล้วเข้ามายึดพระราชวัง ทางประตูเสาชิงไชยที่เป็นประตูทางเข้าออกพระราชวังด้านทิศเหนือ ถ้าพิจารณาเส้นทางเข้าตีพระ ราชวังของพระศรีศิลป์จะเห็นว่าพระศรีศิลป์ทรงเลือกทางที่ง่ายต่อการเข้าตี คือ บริเวณทางทิศเหนือ ซึ่งขณะนั้นกำแพงเมืองยังไม่ขยายถึงริมน้ำและกำแพงวังด้านทิศเหนือยังไม่จดกำแพงเมือง พระ ศรีศิลป์จึงทรงนำพลที่ตั้งอยู่ที่ว่างนอกกำแพงเมืองบริเวณหอรัตนชัยมาตามแนวกำแพงเมือง (ต่อมา ได้ขยายกำแพงเมืองถึงริมน้ำบริเวณนี้กลายเป็นถนนปามะพร้าว ถนนป่าตะกั่ว และถนนหน้า บางตรา) เมื่อมาถึงตรงบริเวณนอกกำแพงเมืองตรงกับช่วงถนนหน้าบางตรา เจ้าพระยามหาเสนาฯ ช้างเผือกข้ามท่า (แม่น้ำ ?) มาขัดขวางและปะทะกับพระศรีศิลป์นอกกำแพง พระศรีศิลป์ชนะจึงยก พลเข้าพระราชวังทางประตูเสาชิงไชย การที่พระราชพงศาวดารกล่าวถึงประตูเสาชิงไชย ซึ่งประตู นี้เป็นประตูสร้างขึ้นสมัยหลังการขยายกำแพงพระราชวังติดกับกำแพงเมืองแล้วนั้น น่าจะเป็นการ เรียกให้รู้ว่าพระศรีศิลป์เข้าโจมตีพระราชวังทางทิศเหนือตรงที่ซึ่งภายหลังต่อมาเป็นประตูเสาชิงไชย

เส้นทางเคลื่อนกำลังพลบุกเข้าโจมตีพระราชวังด้านทิศเหนือ โดยอาศัยพื้นที่ว่างด้าน เหนือนอกพระนครตั้งกำลังพลบุกเข้าพระราชวัง และการใช้บริเวณวัดที่มีขนาดใหญ่เป็นที่รวบรวม กำลังพลในพระนครและเคลื่อนกำลังพลมาตามแนวถนนหน้าวังเข้าโจมตีทางด้านหน้าพระราชวัง โดยเฉพาะที่ประตุมงคลสุนทรซึ่งเป็นเส้นทางเข้าสู่ท้องสนามหลวงในเขตพระราชฐาน ซึ่งผู้นำการ กบฏและรัฐประหารมักใช้เป็นเส้นทางโจมตีพระราชวังในช่วงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิถึงสมเด็จพระ เชนฐาธิราช โดยครั้งสุดท้ายการใช้เส้นทางเดิมและประตูเดิมบุกเข้าพระราชวังของออกญา

³⁸⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 97.

³⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

กลาโหมยึดอำนาจจากสมเด็จพระเชษฐาธิราช เมื่อออกญากลาโหมขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์จึงทรงแก้ไขข้อบกพร่องในเรื่องความปลอดภัยตามกำแพงด้านสำคัญของพระราชวังด้วยการ “ให้ยกกำแพงพระราชวังออกไป”³⁹⁰ การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพด้วยการขยายอาณาเขตของพระราชวังออกไปในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงคล้ายกับการถวายเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วขยายเขตพระราชวังไปตั้งตรงริมน้ำ ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถคือ การขยายเขตพระราชวังครั้งแรกนั้นเป็นการสร้างศูนย์กลางอำนาจหรือจักรวาลใหม่ที่สัมพันธ์กับการเจริญเติบโตของรัฐและบ้านเมืองขึ้นเป็นกรุง (ราชอาณาจักร) และการขยายเขตพระราชวังครั้งที่ 2 แสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องจากครั้งแรกว่ากรุงศรีอยุธยาโดยเฉพาะพระราชวัง เป็นศูนย์กลางอำนาจที่ใหญ่ที่สุดและสำคัญที่สุดของราชอาณาจักร เป็นผลมาจากการดำเนินนโยบายการปกครองเข้าสู่ส่วนกลางที่สมบูรณ์ดังปรากฏพระราชวังของยุคสมัยนี้เป็นเป้าหมายที่นำมาสู่การแย่งชิงอำนาจและการต่อสู้ทางการเมืองให้เข้ามารวมตัวอยู่ในราชธานี ซึ่งผลที่ตามมาก็คือการสร้างความมั่นคงปลอดภัยของศูนย์บัญชาการปกครองของราชอาณาจักรที่รวมศูนย์อำนาจอยู่ที่พระมหากษัตริย์ในพระราชวัง

เป็นที่น่าสังเกตว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองหลังจากสำเร็จโทษสมเด็จพระเชษฐาธิราช และปลดสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์แล้วยกพระองค์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ไม่ได้ทรงแสดงความหวาดระแวงด้วยการย้ายหรือเปลี่ยนสถานที่ประทับไปประทับอยู่ตามพระราชฐานแห่งอื่นเหมือนกับพระมหากษัตริย์ในสมัยต่อมา แต่พระองค์ยังคงเลือกพระราชวังหลวงเป็นที่ประทับถาวรพร้อมกับทรงเสริมสร้างความมั่นคงของพระราชวังเพื่อเป็นปราการปกป้องพระองค์ โดยให้มีการขยายอาณาเขตของพระราชวังออกไปโดยรอบคือ ด้านทิศเหนือจดแนวกำแพงเมือง ด้านทิศตะวันออกจดท้ายวัดธรรมิกราช ด้านทิศใต้จดวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งทำให้พระราชวังและวัดพระศรีสรรเพชญ์ถูกล้อมอยู่ในกำแพงและเป็นพื้นที่เดียวกัน³⁹¹ รวมทั้งมีการเพิ่มขนาดของกำแพงพระราชวัง

³⁹⁰ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 121.

³⁹¹ ปรากฏในระวางแผนที่ชื่อ Plan De La Ville De Siam และ Ville De Siam Ou Juthia ว่า ในส่วนของพระราชวังกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ถูกผนวกอยู่ในวงกำแพงเดียวกัน รวมทั้งแสดงบริเวณของพระราชวังตอนเหนือติดกับกำแพงเมือง และด้านตะวันออกติดกับวัดธรรมิกราชแล้ว. อนุชาติ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา, “การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 132-133.

ชั้นนอกให้หนามากขึ้น และมีการสร้างป้อมโดยรอบกำแพงพระราชวังขึ้นเพิ่มเติมในรัชกาลนี้³⁹²

กำแพงพระราชวังที่ขยายออกเพิ่มเติมทางด้านทิศตะวันออกที่เคยเป็นพื้นที่ว่างโล่งหน้าพระราชวังเดิมและทิศเหนือ ทำให้อาณาเขตพระราชวังมีขนาดกว้างและใหญ่ขึ้น คือ กำแพงพระราชวังชั้นนอกทิศตะวันออกด้านหน้ากั้นต่อกำแพงเมืองที่ทำคั่น ตรงไปหลังวัดธรรมิกราช เลี้ยวมุมไปบรรจบข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วไปหักมุมที่หลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ สุดเขตวัดจึงเลี้ยวตรงไปทางด้านตะวันตก หักมุมเลาะขึ้นไปริมคลองท่อบรรจบกำแพงเมืองที่ปากคลองท่อ³⁹³ เป็นอาณาเขตที่ขยายเพิ่มเติมและวงพื้นที่เดิมของพระราชวังเข้าเป็นผืนเดียวกันมาตลอดจนถึงสิ้นสุดสมัยอยุธยา ซึ่งสำหรับป้อมและประตูตามแนวและมุมกำแพงพระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่และของเดิมมีดังนี้

กำแพงพระราชวังด้านตะวันออกจากทิศเหนือไปได้ มีป้อมทำคั่นต่อออกมาทางด้านทิศใต้คือประตูจักรมहिมา ถัดมาคือประตูศรีไชยศักดิ์อยู่ตรงหน้าพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท ตรงออกถนนหน้าบางตรา ต่อมาคือประตูสวรรค์พิจิตรอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ประตูนี้ออกตรงท้ายวิหารหลวงวัดธรรมิกราช ต่อมาคือประตูสมณพิศาลดี ก่อนถึงป้อมปืนตรงถนนหน้าพรหม³⁹⁴ หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ต่อมาคือประตูศิลาภิรมย์ และประตูอาคเนยตรา อยู่ใกล้ป้อมศาลาสารบัญชี่ เป็นป้อมมุมกำแพงพระราชวังด้านตะวันออกเฉียงใต้

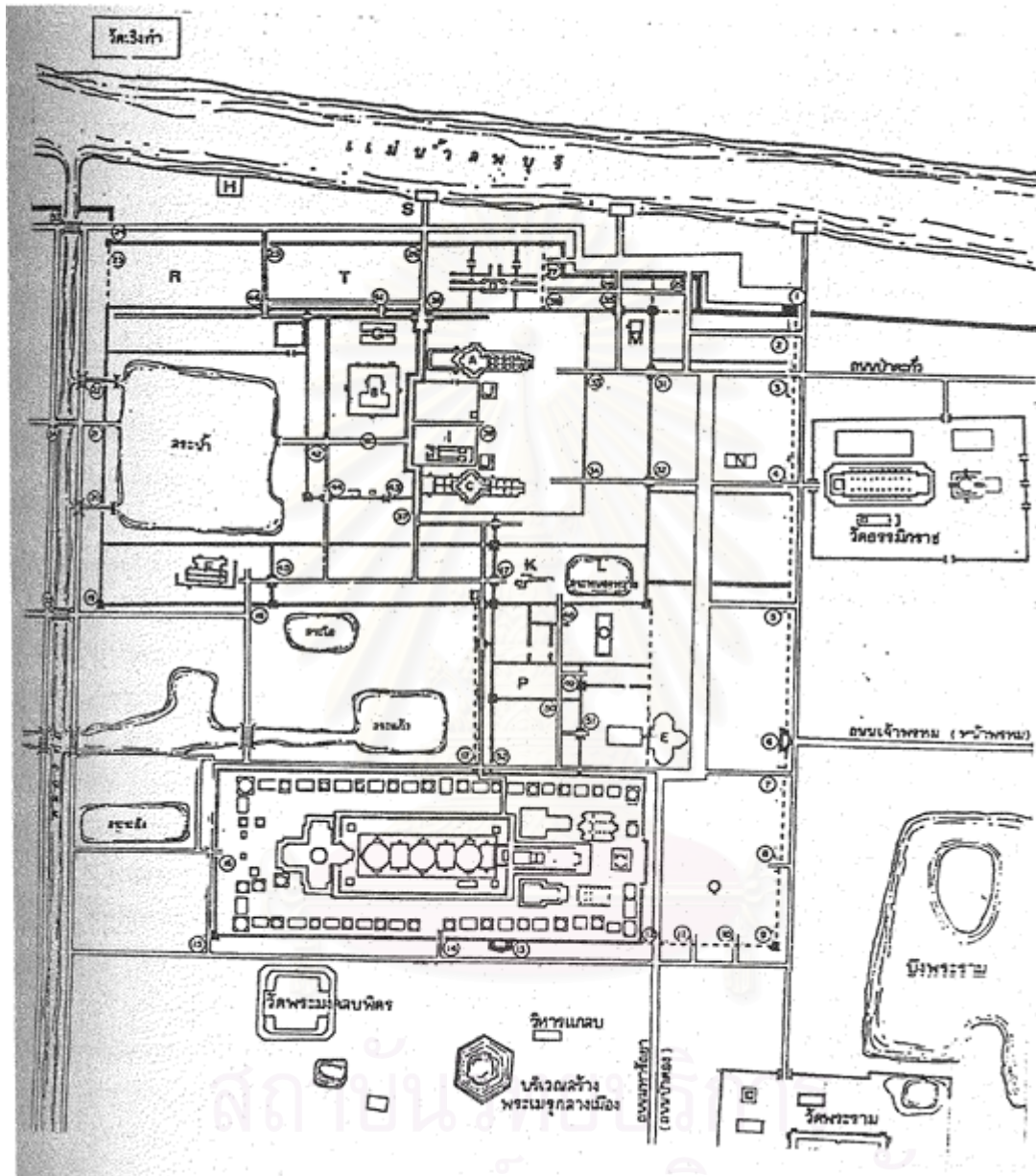
กำแพงพระราชวังด้านใต้จากทิศตะวันออกไปตะวันตก มีประตูวิจิตรพิมลและประตูมงคลภิษานต์ก่อนจะถึงประตูฤทธิไพษานต์ตรงหัวถนนหน้าวัง (ถนนป่าตอง) กึ่งกลางกำแพงพระราชวังด้านทิศใต้มีป้อมปืนตรงวัดชีเขียง หรือเรียกว่าป้อมศาลาพระมงคลบพิตร ถัดมาคือประตูบรรณนิมิตร จนมาถึงป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ หรือป้อมมุมวัดรามาวาสเป็นป้อมมุมกำแพงพระราชวังด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้

³⁹² ประทีป เฟ็งตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 31.

³⁹³ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 67.

³⁹⁴ เป็นถนนสายหนึ่งในอยุธยาอยู่ตรงหน้ายอดปราสาทมีพรหมพักตร์ของพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ถนนสายนี้ทั้งสายตั้งแต่คอสะพานป่าถ่านไปถึงกำแพงพระราชวังด้านหน้าพระที่นั่งจึงเรียกว่า “ถนนหน้าพรหม” แต่ในปัจจุบันเรียกเป็น ถนนเจ้าพรหม. ประทีป เฟ็งตะโก, “สถาปัตยกรรมที่วัดไชยวัฒนาราม,” เมืองโบราณ 20, 3 (กรกฎาคม - กันยายน 2537): 51.

แผนที่ 7 : แผนที่พระราชวังหลวงตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
ถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

สถาบันวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำอธิบายแผนที่ 7

A	พระที่นั่งสรรเพชญมหา ปราสาท	6	ป้อมปืน	31	ประตูตำราญไพน
		7	ประตูศิลาภิรมย์	32	ประตูสุรินทร์ทวาร
B	พระที่นั่งเบญจรัตนมหา ปราสาท (ตำแหน่ง สันนิษฐาน) ปัจจุบันเป็นที่ตั้ง ของพระที่นั่งตรีมุข	8	ประตูอาคเนยตรา	33	ประตูพิไชยสุนทร
		9	ป้อมศาลาสารบัญชี่	34	ประตูพิศาลคิด
		10	ประตูวิจิตรพิมล	35	ประตูไชยมงคลไตรภพ
		11	ประตูมงคลกสิศาสตร์	36	ประตูคูหาภพ
C	พระที่นั่งวิหารสมเด็จ	12	ประตูฤทธิ์ไพศาล	37	ประตูสวรรค์โคหา
D	พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์	13	ป้อมปืนตรงวัดชีเขียง หรือ	38	ประตูพิมานมงคล
E	พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์		ป้อมศาลาพระมงกุฎ	39	ประตูไพชยนต์ทวาร
F	ตำหนักโคหาสวรรค์หรือ ตำหนักตึก	14	ประตูบรรณนิมิต	40	ถนนต้นดอกเหล็ก
		15	ป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ หรือป้อมมุมวัดรามาวาส	41	ประตูต้นส้มโอ
G	โรงเครื่องต้น			42	ประตูฉนวน
H	ระหัดน้ำ	16	ประตูช่องกุศ	43	ประตูสุเมรุ
I	พระคลังมหาสมบัติ	17	ป้อมปืนมุมสระแก้ว	44	ประตูสะพานแพะ
J	โรงช้างเผือก	18	ประตูบรรณเจษฎานารี หรือ	45	ประตูสวรรค์ภิรมย์
K	ปราสาทพระเทพบิดร		ประตูสวนอู่	46	ประตูอุดมอารีย์
L	หอพระมณเฑียรธรรม	19	ป้อมสวนอู่	47	ประตูสวรรค์ภิรมย์
M	ศาลหลวง	20	ประตูชลชาติทวารสาร	48	ประตูสวรรค์ไพชยนต์รัตน
N	ศาลาลูกขุน	21	ประตูมหาโกกราช	49	ประตูภิรมย์เจษฎา
O	โรงราชรถ	22	ประตูอุดมคงคา	50	ประตูสุทรภูสิต
P	บริเวณพระคลังมหาสมบัติ	23	ประตูจันทวารมรณาภิรมย์	51	ประตูภิรมย์ธารา
Q	ศาลาสารบัญชี่และหอแปล พระราชสาสน์	24	ป้อมปากท่อหรือป้อมท้าย สนม	52	ประตูอุดมพัตรา
				53	สะพานทอง
R	บริเวณท้ายสนม	25	ประตูบรรณารีย์มหากษัตริย์ หรือประตูดิน	54	สะพานสายโซ่
S	ฉนวนน้ำประจําท้าวสุกรี			55	สะพานไกรลาส
T	ตำหนักประทมเพลิง	26	ประตูมหาไตรภพทวาร อุทก หรือประตูฉนวนน้ำ		เส้นประ ----- คือแนวกำแพง
1	ป้อมท่าคั่น				พระราชวังที่ขยายออกไปใน
2	ประตูจักรมहिมา		ประจําท้าวสุกรี		รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาท
3	ประตูศรีไชยศักดิ์	27	ประตูเสาชิงไชย		ทอง
4	ประตูสวรรค์พิจิตร	28	ประตูเจ้าปราบ		
5	ประตูสมณพิศาลดี	29	ประตูช้างเผือก		
		30	ประตูท่าค้อย		

ที่มา : ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์

(กรุงเทพฯ: สำนักสถาปนการพิมพ์, 2539), หน้า 39.

กำแพงพระราชวังด้านตะวันตกเริ่มจากป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ไปทางทิศใต้คือกำแพงท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์ มีประตูช่องกุด 1 ช่อง เมื่อสุดกำแพงท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์แนวกำแพงหักไปทางทิศตะวันออกถึงป้อมมุมสระแก้ว มีแนวกำแพงต่อจากป้อมนี้ไปทางทิศเหนือ แล้ววกกลับไปทางทิศตะวันตกมีประตูบรรเจิดฐานาริ และต่อมาคือป้อมสวนองุ่น เป็นป้อมมุมกำแพงพระราชวัง ต่อจากนี้กำแพงหักขึ้นไปทางทิศเหนือถึงประตูชลชาติทวาราสคร เป็นประตูน้ำ ต่อมาคือประตูมหาโกกราช มาถึงประตูน้ำชื่อประตูอุดมคงคา และประตูจันทวารมรณาภิรมย์ ซึ่งเป็นประตูช่องกุด แนวกำแพงมาบรรจบกับกำแพงเมืองที่ป้อมท้ายสนม (ป้อมปากท่อ)

กำแพงพระราชวังด้านเหนือเป็นแนวเดียวกับกำแพงเมือง นับจากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออกมีประตูบรรณาริมหากพชนม์หรือประตูหิน อยู่ตรงระหัดน้ำ ต่อมาคือประตูมหาไตรภพ-ชลทวารอุทก (ประตูฉนวนประจำท่าवासกรี) ต่อมาคือประตูเสาชงไชยสำหรับแห่พระเจ้าลูกเธอลงทรง ประตูเจ้าปราบหรือประตูท่าเจ้าปราบอยู่ตรงประตูไชยมงคลไตรภพชล ถัดมาคือประตูช้างเผือกอยู่ตรงหัวถนนหน้าจักรวรรดิ ประตูท่าคอยมีท่าเรือสำหรับข้าราชการ อยู่ใกล้กับป้อมท่าคั่นมุมพระราชวังด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

กำแพงล้อมพระราชฐานทั้ง 4 ด้านพระราชวังหลวงทั้งหมดนี้ก่อด้วยอิฐฉาบปูนสูงถึงที่ตั้งเสมา 4 เมตร ใบเสมาสูง 1 เมตร รวมกำแพงสูง 5 เมตร หนา 5 เมตร มีป้อมปืนโคยรอบ 8 ป้อม มีเชิงเทินสำหรับทหารยืนรักษาการโคยรอบ มีประตูบก 20 ประตู ประตูน้ำ 2 ประตู และช่องกุด 1 ประตู³⁹⁵

การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของพระราชวังครั้งสำคัญในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองด้วยการขยายอาณาเขต เพิ่มขนาดกำแพงพระราชวังรอบนอกให้หนามากขึ้น และมีการสร้างป้อมตามจุดสำคัญรอบพระราชวัง ทำให้พระราชวังมีลักษณะเป็นเมือง ๆ หนึ่งที่ตั้งซ้อนอยู่ในกำแพงเมืองกรุงศรีอยุธยา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือสร้างให้เป็นเสมือนเมืองป้อมเพื่อใช้เป็น

³⁹⁵ ประทีป เพ็งตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 32-33. คำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวลักษณะกำแพงพระราชวังว่า กำแพงสูง 10 สอก หนา 4 สอก มีชานสำหรับทหารยืนประจำ 2 สอก วัดตามแนวกำแพงโคยรอบได้ 95 เส้น มีประตูพระราชวัง 16 ประตู ส่วนหนังสือเรื่องกรุงเก่าว่า กำแพงก่ออิฐสูงจากพื้นถึงใบเสมา 10 สอก มีกระท่อมพล เชิงเทิน ใต้เตี้ย และมีประตูซุ้มยอด ป้อมปืนรอบพระราชวัง. คำให้การชาวกรุงเก่าทำให้การขุดหลวงหวัดและพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 216-217 และ“เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 134.

ปรากฏการปกป้องพระมหากษัตริย์ที่ประทับอยู่ภายใน ตามที่วัน วลิต ได้บันทึกข้อความเกี่ยวกับการพบเห็นพระราชวังภายหลังการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญนี้ว่า

พระราชวังของพระเจ้าแผ่นดินใหญ่โตโอ้อ่า ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ คล้ายเป็นเมืองที่สร้างขึ้นอย่างดีแยกออกอีกเมืองหนึ่ง มีหอสูง 5 หอ และสุวรรณปราสาทหลายองค์ พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ (สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง - ผู้เขียน) ทรงปรับปรุงสร้างเสริมพระราชวังมากมายหลายอย่าง ณ ริมที่นั่นเป็นท้องสนามหลวง เมื่อเร็ว ๆ นี้ มีการสร้างกำแพงหินล้อมรอบบริเวณ มีถนนใหญ่เพียงสายเดียวกับทางเล็ก ๆ อีกสองสายตัดไปสู่พระราชวัง ดังนั้นเดี๋ยวนี้ เมื่อเกิดการพลิกแผ่นดินและประชาชนเข้าโจมตี หรือเมื่ออริราชศัตรูใกล้เคียงเข้ามาทำร้าย วังนี้ย่อมจะคุ้มภัยได้เป็นอย่างดีดีกว่าเก่า³⁹⁶

การสร้างพระราชวังให้เหมือนกับการเป็นป้อมปราการป้องกันรักษาความปลอดภัยให้กับพระมหากษัตริย์ ถ้าพิจารณาดำเนินการที่ตั้งป้อมตรงมุมและตามกำแพงพระราชวัง³⁹⁷ ที่ขยายออกในรัชกาลนี้พบว่า การสร้างป้อมรายรอบพระราชวังจะตั้งกำกับอยู่ตรงเส้นทางสำคัญทั้งทางบกและทางน้ำที่เส้นทางนั้นมุ่งตัดตรงไปสู่พระราชวังคือ กำแพงด้านหน้าพระราชวังทิศตะวันออก จากทิศเหนือไปได้ มีป้อมมุมกำแพงด้านทิศเหนือชื่อป้อมท่าคันตั้งกำกับตรงริมแม่น้ำลพบุรีรักษาทางด้านเหนือพระราชวัง ต่อลงมาคือป้อมตรงกำแพงพระราชวังหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ตั้งกำกับรักษาอยู่ตรงกึ่งกลางหัวถนนหน้าพรหมซึ่งเป็นถนนตัดจากทิศตะวันออกไปตะวันตก เริ่มจากหน้าป้อมนี้ตรงไปสุดชื่อหน้าประตูเจ้าจันทร์ซึ่งเป็นประตูเมือง ถัดลงมามีป้อมมุมกำแพงพระราชวัง

³⁹⁶ สังข์ พัฒโนทัย, พระเจ้าปราสาททอง (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, 2516), หน้า 249.

³⁹⁷ พระยาโบราณฯ ได้กล่าวถึงลักษณะป้อมรอบพระราชวังว่า ป้อมมุมกำแพงพระราชวังจะก่อขึ้นออกไปจากกำแพงทั้ง 2 ข้าง ส่วนป้อมตามแนวกำแพงพระราชวังจะก่อขึ้นออกไปเป็นเหลี่ยมรูปรี ภายในป้อมแบ่งเป็น 2 ชั้นคือ ชั้นบนเป็นพื้นปูกระดานและชั้นล่างเป็นพื้นโปรง มีช่องคูหาออกจากกำแพงพระราชวังเข้าไปในป้อมได้ ที่ได้กำแพงป้อมลงมาสูงจากพื้นดินราวสองศอก มีช่องข้างในกว้างเกือบ 2 ศอก สูง 2 ศอกเศษ เป็นรูปโค้งก่อเรียงไปถึงข้างนอก เป็นช่องกลมวัดเส้นผ่าศูนย์กลาง 20 นิ้ว เป็นช่องสำหรับสอดปากกระบอกปืนออกมายิงเข้าศึกข้างนอกในที่ต่ำอีกทางหนึ่งด้วย. “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 70.

ชื่อ ป้อมศาลาบัญชี ตั้งกำกับรักษาพระราชวังทางด้านทิศใต้ร่วมกับป้อมศาลาพระมงกุฎพิตร และ ป้อมมุ่มสระแก้ว โดยป้อมศาลาบัญชีและป้อมศาลาพระมงกุฎพิตรตั้งอยู่ปลายข้างทั้งสองของถนน ปาดองซึ่งเป็นถนนตัดจากประตูชัยขึ้นมาทางเหนือสุดตรงประตูพระราชวังชื่อประตูสุทธิไพศาล และกำแพงด้านหลังพระราชวังทิศตะวันตกจากทิศใต้ไปเหนือ มีป้อมมุ่มกำแพงชื่อป้อมสวนองุ่นตั้ง กำกับอยู่ริมคลองที่รักษาทางเข้าพระราชวังมาจากคลองที่ด้านใต้ และทางเหนือมีป้อมมุ่มกำแพง ชื่อป้อมปากท่อตั้งกำกับตรึงริมปากคลองที่รักษาริมด้านเหนือริมแม่น้ำลพบุรี และทางเข้ามา พระราชวังจากปากคลองที่ด้านเหนือ

ดังนั้น การขยายกำแพงและเสริมสร้าง ตลอดจนกำหนดจุดที่ตั้งของป้อมรายรอบพระราช วังให้สัมพันธ์กับลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ตั้งพระราชวังมาแต่เดิม ทำให้ลักษณะทางกายภาพ ของพระราชวังในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมีลักษณะเป็นเมืองป้อมขนาดเล็กตั้งอยู่ในพระ นคร เพื่อใช้เป็นที่ป้องกัน (ที่ตั้งรับ) การเกิดเหตุการณ์แย่งชิงอำนาจทางการเมืองที่ผู้นำการยึด อำนาจใช้พระราชวังเป็นเป้าหมายในการโจมตี

สำหรับลักษณะทางกายภาพภายในพระราชวังหลวงหลังการขยายกำแพง เริ่มจากกำแพงเข้า เขตพระราชฐานชั้นกลางด้านหน้ามีประตูสำราญไพชนกับประตูสุรินทวาร ตรงกับประตูสำราญ ไพชนเข้าไปเป็นประตูพิไชยสุนทรตรงเข้าพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท และตรงกับประตูสุริน ทวารเข้าไปเป็นประตูพิศาลศิลาตรงเข้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จ แนวกำแพงประตูทางเข้าทั้งสอง (ประตู พิไชยสุนทรกับประตูพิศาลศิลา) คู่พระมหาปราสาทนี้จะประกอบด้วยเชิงเทินและใต้ถุน³⁹⁸ สำหรับ ทหารขึ้นประจำสร้างขึ้นเป็นแนวปราการกันรักษาความปลอดภัยอีกชั้นตรงทางเข้าสู่พระมหา ปราสาท ก่อนรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง บริเวณนี้เดิมมีพระมหาปราสาท 2 องค์ คือ พระที่ นั่งสรรเพชญ-มหาปราสาทกับพระที่นั่งมังคลาภิเษก หลังจากพระที่นั่งมังคลาภิเษกถูกเพลิงไหม้พัง ทลายลง พ.ศ. 2186 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงโปรดฯให้ก่อสร้างพระมหาปราสาทขึ้นใหม่ตรง ตำแหน่งเดิม และให้ชื่อว่า พระที่นั่งวิหารสมเด็จ³⁹⁹

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มีการสร้างพระที่นั่งขึ้นหลายองค์ในพระราชวังที่ สำคัญและยังมีปรากฏเป็นหลักฐานทางโบราณคดี ได้แก่ พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์กับพระที่นั่ง สุริยาสน์อมรินทร์ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ขึ้น พ.ศ.

³⁹⁸ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 142.

³⁹⁹ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบัน พระมหากษัตริย์, หน้า 43.

2175 เป็นพระที่นั่งโถงจตุรมุข ตั้งอยู่บนกำแพงทางด้านหน้าพระราชวัง ซึ่งก่อนการขยายกำแพงพระราชวัง พ.ศ. 2179 พระที่นั่งองค์นี้ตั้งอยู่นอกเขตพระราชวังบนพื้นที่ว่างระหว่างพระราชวังกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ คือ ตั้งอยู่บนแนวกำแพงที่ต่อเชื่อมระหว่างกำแพงด้านหน้าพระราชวังกับวัด ต่อมาเมื่อมีการขยายกำแพงจากแนวข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ทางด้านใต้ออกไปทางตะวันออกหักมุมเลี้ยวไปตามข้างหลังวัดธรรมิกราชจดกำแพงเมืองด้านเหนือ ทำให้ด้านหน้าพระราชวังมีกำแพง 2 ชั้น พระที่นั่งองค์นี้จึงถูกไว้ข้างในกำแพงอยู่ข้างหลังตรงกันข้ามกับป้อมปืนตรงหัวถนนหน้าพรหม พระที่นั่งองค์เดิมมีชื่อเรียกว่า “ศิริยศโสธรรมหาพิมานบรรยงค์” ครั้นภายหลังประกอบพระราชพิธีอินทราภิเษก พ.ศ. 2181 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้โปรดฯ ให้เปลี่ยนนามพระที่นั่งนี้ใหม่ว่า “จักรวรรดิไพชยนต์” ใช้เป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตรการฝึกพลสวนสนาม การมหรสพ และการซ้อมกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคที่ท้องสนามหลวงหน้าจักรวรรดิ⁴⁰⁰

ส่วนพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ มีข้อความในพระราชพงสาวดารว่า “ศักราช 998 ปีชวดศก (พ.ศ. 2179) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ... ให้ยกกำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จ”⁴⁰¹ ข้อความในพระราชพงสาวดารที่กล่าวว่าพระที่นั่งวิหารสมเด็จสร้างขึ้นพร้อมกับการขยายกำแพงพระราชวัง พ.ศ. 2179 นั้น ขัดแย้งกับข้อความในพระราชพงสาวดารต่อมาว่า

ศักราช 1005 ปีมะแมศก (พ.ศ. 2186) ... เกิดเพลิงในพระราชวัง ... ดัดต่อไปทั้งห้องคลังเรือนหน้าเรือนหลัง 110 เรือน ... ครั้งนั้นใหม่แต่พระที่นั่งมังคลาภิเษกที่ชื่อปราสาททอง พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทและพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท จะได้ใหม่ด้วยหามิได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ... ทรงพระกรุณาให้ช่างจับการก่อพระมหาปราสาท และทำคลังเรือนข้างในทั้งปวง 3 เดือนเรือนข้างในเสร็จ แต่พระมหาปราสาทปีหนึ่งจึงสำเร็จ ให้นามชื่อ พระวิหารสมเด็จ⁴⁰²

⁴⁰⁰ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 45. และ กรมศิลปากร, คำฉันท์สรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปราสาททอง (ม.ป.ท.: บริษัท เอดิสัน เพรส โปรดักส์ จำกัด, 2543), หน้า 17.

⁴⁰¹ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 121.

⁴⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 132-134.

การที่ระบุชื่อพระที่นั่งวิหารสมเด็จในปี จ.ศ. 998 ก็กับการสร้างพระที่นั่งวิหารสมเด็จภายหลังเหตุการณ์เพลิงไหม้พระที่นั่งมณฑลภิเษก ในปี จ.ศ. 1005 นั้นเป็นความคลาดเคลื่อนของพระราชพงศาวดาร เกี่ยวกับปัญหาที่พระยาโบราณฯ ได้วิเคราะห์ว่า

...พระวิหารสมเด็จนี้ ในพงศาวดารกล่าวความชัดเจนว่า เมื่อศักราช 1005 ปีอสนีบาตตกลงเป็นเพลิงไหม้พระที่นั่งมณฑลภิเษกที่ชื่อปราสาททอง ทรงโปรดให้ช่างจัดการก่อใหม่ ปีหนึ่งสำเร็จ ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จ ศักราชผิดกันถึง 7 ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จองค์ที่แปลงชื่อมาจากมณฑลภิเษกหรือปราสาททองนั้นก็พระที่นั่งอยู่ในกำแพงชั้นใน เป็นแต่ทำใหม่ให้ดีขึ้นเท่านั้น หากต้องขยายกำแพงวังไม่ ... คราวที่ขยายกำแพงวังเป็นคราวสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ แต่พระที่นั่งจักรวรรดิก็สร้างเสียแล้วแต่เมื่อศักราช 994 ก่อนปราสาทที่กล่าวชื่อมาเมื่อศักราช 998 ขึ้นไปอีก 3 ปี และพระที่นั่งจักรวรรดินั้นก็หาต้องขยายกำแพงวังไม่ ด้วยตั้งอยู่บนกำแพงชั้นในและอยู่ภายในกำแพงชั้นนอก ทั้งกำแพงข้างก็มีแล้ว จึงเห็นว่าตามพงศาวดารที่กล่าวว่าปราสาทซึ่งสร้างเมื่อศักราช 998 ปีที่ต้องยกกำแพงวังออกไปนั้น น่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์นี้เอง ด้วยมีรอยขยายกำแพงออกไปถึงสองหยัก⁴⁰³

ฉะนั้นจากการวิเคราะห์ของพระยาโบราณฯ สรุปได้ว่าคราวขยายกำแพงในปี จ.ศ. 998 ไม่ได้มีการสร้างพระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งวิหารสมเด็จมาสร้างในปี จ.ศ. 1005 หลังขยายกำแพงพระราชวังได้ 7 ปี พระที่นั่งองค์ที่สร้าง จ.ศ. 998 คราวขยายกำแพงพระราชวังติดกับกำแพงเมืองด้านเหนือสุดของพระราชฐานชั้นกลาง คือ พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ซึ่งเป็นพระที่นั่งแห่งที่สองที่สร้างขึ้นหลังจากพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ และพระที่นั่งวิหารสมเด็จสร้างขึ้นเป็นลำดับสุดท้าย เมื่อพระที่นั่งมณฑลภิเษกเกิดเพลิงไหม้เสียหาย

พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์นี้ตั้งอยู่ใกล้กำแพงด้านเหนือริมน้ำ หรือทางทิศเหนือพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท ลักษณะพระที่นั่งเป็นปราสาทจตุรมุข 2 ชั้น ตั้งอยู่บนฐานสูงจากพื้น 5 ศอก คืบ พื้นพระที่นั่งชั้นบนสุดอยู่ทางมุขด้านเหนือเป็นมุขโถง (พระที่นั่งเย็น) ไว้เป็นที่ประทับสำหรับ

⁴⁰³ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 59-60.

ทอดพระเนตรข้ามกำแพงเมืองออกไป เห็นทางแม่น้ำข้างพระราชวัง พระที่นั่งองค์นี้จึงมีพื้นสูงกว่าพระที่นั่งองค์อื่น ๆ และใช้เป็นพระวิมานบรรทมของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง⁴⁰⁴

ความน่าสนใจเกี่ยวกับการสร้างพระที่นั่งทั้งสององค์พบว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเลือกวางตำแหน่งที่ตั้งสร้างพระที่นั่งลงบนพื้นที่ของพระราชวังที่ขยายออกไป ได้แก่ พื้นที่ของพระราชวังที่ขยายออกไปทางทิศเหนือจดแนวกำแพงเมือง โปรดฯให้สร้างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ และพื้นที่ที่ขยายออกมาทางทิศตะวันออก โปรดฯให้สร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ซึ่งถ้าพิจารณาตำแหน่งที่ตั้งประกอบกับลักษณะของพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ที่สร้างบนฐานสูง โดยมีพื้นที่พระที่นั่งสูงสุดอยู่ตรงมุขโถงด้านเหนือริมน้ำ เช่นเดียวกับพระที่นั่งไพชยนต์ที่สร้างอยู่บนกำแพงพระราชฐานชั้นกลางกับพระราชฐานชั้นนอกเป็นปราสาทโถง น่าจะบ่งชี้ได้ว่าพระที่นั่งทั้งสองแห่งนอกจากใช้เป็นสถานที่ประทับและประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ แล้ว ยังใช้เป็นเสมือนหอสังเกตการณ์คอยเฝ้าดูความเคลื่อนไหวต่าง ๆ บริเวณทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของพระราชวัง รวมทั้งแนวกำแพงที่มีพระที่นั่งทั้ง 2 ตั้งกำกับอยู่นั้นยังเป็นปราการป้องกันพระราชวังอีกชั้นหนึ่งด้วย ดังปรากฏคร่าวสมเด็จพระนารายณ์ทรงยกกำลังพลจากวังหน้ามาโจมตีวังหลวง เมื่อพระองค์บุกเข้าวังหลวงได้ก็ยังไม่สามารถเข้าทำการจับกุมสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาได้ทันที สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงให้ตั้งกำลังพลทั้งข้างในข้างนอกล้อมวังหลวง โดยข้างนอกนั้นล้อมทางด้านเหนือแถบบริเวณพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ทางด้านใต้บริเวณสระแก้วกับวัดพระรามาวาส (วัดพระราม) ส่วนข้างในวังหลวงทรงใช้พระราชฐานชั้นนอกที่เป็นพื้นที่ที่ขยายออกมาทางทิศตะวันออกสร้างอาคารที่ทำการของข้าราชการในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองตั้งกำลังพลอยู่ด้านหน้าศาลาอุทูนด้านหน้าพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท และทรงใช้พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์เป็นที่บังคับบัญชาการรบกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา ล้อมพระราชวังทางทิศตะวันออกตลอดแนว⁴⁰⁵

ฉะนั้นการขยายกำแพงพระราชวังด้านทิศเหนือจดกำแพงเมือง และการสร้างกำแพงระหว่างรอยต่อเขตพระราชฐานทั้งสอง โดยมีพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ตั้งอยู่บนกำแพง จะเห็นได้ว่าการบุกเข้าโจมตีพระราชวังมีความยากลำบากมากขึ้นกว่าครั้งก่อน อย่างกรณีของสมเด็จพระนารายณ์ครั้งบุกเข้าถึงพระราชฐานชั้นนอกแล้วก็ยังไม่สามารถเข้าทำการจับกุมสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาได้

⁴⁰⁴ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 57-58, 147 และประทีป เฟ็งตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 44.

⁴⁰⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 138-140 และ ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310,” หน้า 49.

เพราะติดกำแพงที่กั้นระหว่างพระราชฐานชั้นนอกกับชั้นกลางอยู่ สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงวางกำลังล้อมอยู่ชั้นนอก และใช้พระราชฐานชั้นนี้เป็นสนามรบกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา⁴⁰⁶ โดยอาศัยพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์บนกำแพงเป็นที่บัญชาการรบ ส่วนทางกองกำลังที่วางตรงแนวกำแพงด้านเหนือพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ก็ไม่สามารถเข้ายึดพระราชวังบริเวณนี้ได้ เพราะพระราชพงสาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงเข้ายึดพระราชวังได้ทางด้านตะวันออกตรงประตูหน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จ⁴⁰⁷

การยึดอำนาจของสมเด็จพระนารายณ์ด้วยการเข้าโจมตีพระราชวัง เป็นเหตุการณ์รัฐประหารหนึ่งที่พิสูจน์ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของพระราชวังครั้งสำคัญในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่มีการวางแนวกำแพงและพระที่นั่งให้สัมพันธ์กับการป้องกันรักษาพระราชวัง ทำให้การเข้ายึดอำนาจโดยมีพระราชวังเป็นเป้าหมายในการโจมตีมีความยากขึ้นกว่าแต่ก่อน อย่างน้อยสมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงไม่สามารถยึดพระราชวังได้ในทันที โดยต้องทรงเสียเวลาอยู่ในขณะหนึ่งรบกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาซึ่งใช้พระราชฐานชั้นกลางเป็นปราการที่มั่นรบกับสมเด็จพระนารายณ์ที่วางกำลังล้อมพระราชฐานชั้นนอกอยู่ แม้ภายหลังจะทรงประสบความสำเร็จในการเข้ายึดพระราชวัง แต่อย่างไรก็ตาม ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองภายหลังทรงเสริมสร้างความมั่นคงให้กับพระราชวังแล้วก็หาใช่ว่าจะไม่มีศัตรูฝ่ายตรงข้ามลุกขึ้นมาเข้าโจมตีพระราชวัง トラบเท่าที่การยึดอำนาจยังคงใช้พระราชวังเป็นเป้าหมายอยู่นั้น ปรากฏในพระราชพงสาวดารว่า

ศักราช 999 ปีฉลูนพศก (พ.ศ. 2180) พระอาทิตย์วงศ์คบคิดกันกับขุนนางที่เป็นโทษตลอดเสียดการแต่ก่อนนั้น ครั้นได้พวก 200 เศษ เพลาย่าม้องรุ่งเปิดประตู ก็กรูกันเข้าไปในพระราชวัง ถึงหน้าสิงห์สรรเพ็ชณ์ปราสาทโห่ร้องอื้ออึง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทันรู้พระองค์ ลงเรือพระที่นั่งลอยอยู่หน้าขนานประจำทำตริสให้ตำรวจไปเร่งขุนนางเข้าไปจับเหล่าร้าย เสนาบดีทั้งปวงรู้ก็พากันคุมไพร่เข้าไปไล่ตีพวกพระอาทิตย์วงศ์แตกกระจัดกระจาย จับตัวพระอาทิตย์วงศ์ได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นพระราชวัง ... ให้เอาไปประหารชีวิตเสีย ณ ตะแคงแกง⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 140-142.

⁴⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 142.

⁴⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

การก่อกบฏของสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ที่ถูกสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงปลดจากราชบัลลังก์ เป็นกรณีกบฏที่แสดงให้เห็นว่าการ โจมตีพระราชวังหลังการขยายกำแพงวังออกไปแล้วเป็นการยากที่จะเข้าไปทำการจับกุมพระมหากษัตริย์เหมือนเหตุการณ์กบฏและรัฐประหารอย่างที่แล้ว ๆ มา จึงได้อาศัยจังหวะเวลาตอนย่ำรุ่งซึ่งเป็นเวลาประตูพระราชวังเปิดบุกผ่านเข้าไปจนถึงพระราชฐานกลางตรงหน้าบริเวณพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทได้อย่างสะดวกโดยไม่มีการปะทะ จนสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงไม่คาดคิดว่าจะก่อการได้ เพราะจำนวนกำลังพล 200 กว่าคนถือว่าน้อยนักในการ โจมตีพระราชวังถ้าไม่อาศัยช่วงเวลาดังกล่าว

ดังนั้นพระราชฐานชั้นกลางหลังการขยายอาณาเขตพระราชวังออกไปแล้วเป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาทสำคัญ 3 องค์ เรียงตามเหนือ-ใต้ คือ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท และพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ตั้งล้อมด้วยกำแพงถึง 2 ชั้น ได้แก่ กำแพงล้อมหมู่พระมหาปราสาท (ไม่ใช่กำแพงแก้ว) เป็นกำแพงมีเชิงเทิน ใต้เตี้ย มีประตู 2 ประตูเป็นทางเข้าพระมหาปราสาทและออกสู่กำแพงกั้นระหว่างพระราชฐานชั้นกลางกับชั้นนอก มีประตู 2 ประตู (ตรงกับแนวประตูทั้งสองของกำแพงข้างใน) ประตูกำแพงทั้งสองนี้เป็นยอดทรงปรางค์มีพรมพักตร์⁴⁰⁹ ตามแนวกำแพงประตูนี้ทางใต้ก่อนถึงวัดพระศรีสรรเพชญ์มีพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ตั้งอยู่บนกำแพง และถัดจากพระราชฐานชั้นนี้เข้าไปทางทิศตะวันตกหรือพระมหาปราสาททั้งสามมีพระฉนวนซึ่งเชื่อมต่อระหว่างฉนวนท่อน้ำวาสุกรีไปวัดพระศรีสรรเพชญ์ ใช้เป็นแนวแบ่งเขตระหว่างพระราชฐานชั้นกลางกับชั้นใน พระราชฐานชั้นนี้เป็นที่ตั้งพระที่นั่งเบญจรัตน์⁴¹⁰ พระตำหนัก เรือนหลวง และที่อยู่ของพนักงานชั้นใน

ส่วนบริเวณพื้นที่พระราชฐานชั้นกลางที่เคยเป็นสถานที่ตั้งของส่วนราชการครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้ขยายเขตพระราชวังด้วยการสร้างป้อม ประตู และกำแพงพระราชวังเป็นกำแพงชั้นนอก กำแพงพระราชวังชั้นนอกเดิมจึงกลายเป็นกำแพงพระราชฐานชั้นกลาง ซึ่งระหว่างกำแพงชั้นนอกกับชั้นกลางบริเวณที่เคยพื้นที่ว่างหน้าพระราชวัง สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้เป็นเขตพระราชฐานชั้นนอก มีสถานที่ราชการตั้งอยู่เช่น ศาลาลูกขุน ศาลากลางมหาดไทย ศาลาคูสมคมภ์ ศาลาสารบัญชี่ หอแปลพระราชสาส์น โรงปืนใหญ่ โรงช้าง โรงม้า เป็นต้น และในเขตพระราชฐานชั้นนี้ยังมีถนนและสนามตั้งอยู่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ เรียกว่า ถนน

⁴⁰⁹ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 34.

⁴¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

หน้าจักรวรรดิ กับสนามหน้าจักรวรรดิ⁴¹¹ โดยสนามนี้เป็นสนามใหญ่ยาวตลอดกำแพงพระราชวังเป็นที่ตั้งของส่วนราชการ ส่วนถนนมีความกว้าง 6 วา วางตัวในแนวเหนือ-ใต้ มีความยาวตลอดกำแพงพระราชวังทางเหนือตั้งแต่ประตูช้างเผือก ผ่านหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มาสุดที่ประตูทรีไพศานต์⁴¹² ประตูทางใต้ของพระราชวังตั้งอยู่ตรงหัวถนนหน้าวังซึ่งถนนนี้ไปสุดที่ประตูชัยประตูเมืองทางด้านใต้ริมแม่น้ำเจ้าพระยา สำหรับประตูรายรอบพระราชวังชั้นนอก โดยเฉพาะทางด้านทิศเหนือและด้านตะวันออกเป็นยอดรูปทรงมณฑป⁴¹³

การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของพระราชวังครั้งสำคัญในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง นอกจากโปรดฯให้มีการขยายอาณาเขต สร้างกำแพง ประตู ป้อม และพระที่นั่งต่าง ๆ ขึ้นเพิ่มเติมเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงของพระราชวังในฐานะที่เป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองของราชอาณาจักรที่ใหญ่ที่สุดแล้ว ยังพบว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงก่อสร้างพระที่นั่งและจัดวางแผนผังพระราชวังตามแบบอย่างพระราชวังเมืองพระนคร⁴¹⁴ เพื่อยืนยันถึงความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่งของกรุงศรีอยุธยา

การสร้างหรือถ่ายแบบวัดสุทัศน์สำคัญในเมืองพระนครที่บ้านเมืองบริเวณแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันออกและตะวันตก นำเอาศิลปกรรมของเมืองพระนครมาผสมผสานกับศิลปกรรมท้องถิ่นสร้างขึ้นในรูปแบบเฉพาะของตน เพื่อประกาศการสร้างมณฑล เป็นศูนย์กลางอำนาจและวัฒนธรรมขึ้นมาแทนที่สืบเนื่องมาจากเมืองพระนครนั้น สำหรับอยุธยาได้กระทำเช่นนี้มาแล้วในคราวสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาให้เป็นศูนย์กลางจักรวาลใหม่ขึ้นมาแทนเมืองพระนคร⁴¹⁵ การสร้างมณฑลด้วยศิลปกรรมแบบเหมือนเมืองพระนครนี้ต่อมาเมื่อ

⁴¹¹ ในกฎหมายเทียรบาลได้ระบุสถานที่เสด็จออกนอกเหนือจากสนามหน้าจักรวรรดิว่า “อนึ่งถ้าเบิกนา 10000 แลนา 5000 แลลูกขุนผู้ใดถวายบังคมในสนามไชยสนามจันทิมาณรัทธาก็ดีฤๅไทยราชภักดีกันยุบาตราสเสวกขานขันหมากเอาถวายบังคม” แต่ไม่สามารถระบุได้ว่าอยู่ตรงตำแหน่งไหน. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 82.

⁴¹² คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 20 และ ประทีป เฟิง-ตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 34.

⁴¹³ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 72.

⁴¹⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, “อยุธยาไฟโรจได้ ตรีบูร,” เมืองโบราณ 26, 4 : 27.

⁴¹⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” เมืองโบราณ 7, 3:

อยุธยาได้กลายเป็นศูนย์กลางอำนาจที่สำคัญแถบลุ่มแม่น้ำนี้ ประกอบกับอิทธิพลทางพุทธศาสนา เถรวาทเข้ามาผสมผสานในศิลปกรรมมากขึ้น การสร้างศิลปกรรมแบบเหมือนเมืองพระนครเดิม จึงได้ลดน้อยลง⁴¹⁶ จนเมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงได้ทรงรื้อฟื้นการสร้างศาสนสถานและพระที่นั่งด้วยการจำลองแบบมาจากเมืองพระนครขึ้นอีกครั้งเพื่อเฉลิมพระเกียรติ

การแสดงพระบรมเชษานุภาพและพระราชกฤษฎาภินิหารให้เป็นที่ประจักษ์ด้วยการสร้าง ถ้ำวัดกุสุมาสถานแบบเมืองพระนครมาสร้างเป็นเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศในรัชกาลนี้ ต่างจากสมัย สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงกระทำ เพราะสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมิได้ทรงมีเชื้อสายพระมหากษัตริย์ตามขัตติยราชประเพณีการสืบราชสันตติวงศ์ แม้พระองค์จะนับเนื่องอยู่ในพระราชวงศ์เป็น พระญาติกับพระชนนีในสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม⁴¹⁷ แต่เนื่องด้วยทรงเป็นขุนนางมาก่อน ซึ่งไม่ได้ สืบเชื้อสายของราชวงศ์มาโดยตรง การได้มาซึ่งพระราชอำนาจตามคติสกุลวงศ์ของพระองค์จึงไม่มี ดังนั้นแนวทางหนึ่งเพื่อให้เกิดสิทธิธรรมและความชอบธรรมต่อผู้ปกครองในวิธีการได้มาซึ่งพระ ราชอำนาจโดยสมบูรณ์ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ทรงทำให้พระองค์เป็นที่ยอมรับของบรรดา ขุนนางและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ด้วยการแสดงออกทางวัตถุที่เคยเป็นศิลปกรรมชั้นสูงและเป็นที่ยอมรับ ของบ้านเมืองทั่วไปในอดีต เพื่อก่อให้เกิดอำนาจและเฉลิมพระเกียรติของพระองค์คือ การสร้าง พระที่นั่ง และวางแผนผังในพระราชวังให้คล้ายคลึงกับพระราชวังในเมืองพระนคร

พระราชวังเมืองกัมพูชาตั้งอยู่ภายในกำแพงเมืองพระนครรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ตรงจุดกึ่งกลาง เมืองมีปราสาทบายนเป็นศูนย์กลาง ซึ่งทางทิศเหนือของตัวปราสาทเป็นที่ตั้งพระราชวัง ผังเป็นรูป สี่เหลี่ยมผืนผ้าหันออกสู่ทิศตะวันออก ด้านหน้าประตูทางเข้าพระราชวังมีฐานปราสาท (พลับพลา) สูงยาวเป็นหน้ากระดานวางตัวในแนวเหนือ-ใต้ มีทางขึ้นปราสาทอยู่ 3 ทาง คือ บันไดกลางตั้งอยู่ ตรงกลางฐานปราสาทที่ผนังเชิงบันไดด้านล่างจำหลักเป็นรูปครุฑแบกและสิงห์แบก และบันไดขึ้น สู่ปราสาทอีก 2 ข้างอยู่ทางซ้าย-ขวา บันไดกลางที่ผนังเชิงบันไดทั้ง 2 ข้างจำหลักเป็นรูปช้างและ ภาพการรบ ทางขึ้นตรงกลางฐานจากบันไดกลางมีปราสาทจตุรมุขตั้งอยู่ข้างบน ผ่านปราสาท จตุรมุขมีทางลงด้านหลังเข้าประตูพระราชวัง ปราสาทจตุรมุขหลังนี้เป็นสถานที่สำหรับพระมหา กษัตริย์เสด็จออกเป็นประธานทอดพระเนตรพระราชพิธีสนามที่จัดขึ้นบริเวณลานสนามหน้าฐาน

⁴¹⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, “อยุธยาไฟโรจได้ ตรีบูร,” เมืองโบราณ 26, 4 : 43.

⁴¹⁷ “จดหมายเหตุวัน วลิต (ฉบับสมบูรณ์),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 145.

ปราสาทสูงซึ่งมีแนวถนนตัดตรงจากหน้าฐานปราสาทจตุรมุขยาวไปออกประตูเมืองทางด้านทิศตะวันตกที่ประตูชัย⁴¹⁸

จากลักษณะทางกายภาพของพระราชวังเมืองพระนคร หากเปรียบเทียบกับพระราชวังกรุงศรีอยุธยาโดยเฉพาะพระราชฐานชั้นนอกที่เป็นแนวเขตขยายกำแพงพระราชวังออกมาในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองพบว่า มีลักษณะคล้ายคลึงกับพระราชวังเมืองพระนคร กล่าวคือ ฐานขนาดใหญ่ข้างบนเป็นที่ตั้งปราสาทจตุรมุขเทียบได้กับพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ตั้งอยู่บนกำแพงพระราชวังกั้นระหว่างเขตพระราชฐาน โดยเบื้องล่างพระที่นั่งมีรูปครุฑแบกสิงห์แบกปูนปั้นตั้งประดับฐานพระที่นั่งอยู่ด้านหน้าเหมือนกับผนังฐานปราสาทจตุรมุข พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ถูกสร้างขึ้นเพื่อการท้าวสำหรับทอดพระเนตรกระบวนแห่พยุหยาตราในพระราชพิธีออกสนามมาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ตามที่พระราชพงศาวดารว่า โปรดฯให้ตั้งจักรพยุหะอันเป็นที่ตั้งใหญ่ในมหาพิชัยสงคราม⁴¹⁹ พระที่นั่งองค์นี้จึงเหมือนกับปราสาทจตุรมุขเป็นที่เสด็จออกทอดพระเนตรการพระราชพิธีนี้ด้วยเช่นกัน

พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์เป็นพระที่นั่งที่จำลองมาจากปราสาทจตุรมุข บนฐานสูงของพระราชวังเมืองพระนครอย่างมีต้องสงสัย เนื่องจากเมื่อแรกสร้างพระที่นั่งองค์นี้มีนามว่า ศิริยโสธร-พิมานบรรยงก์ ซึ่งคำว่า “ศิริยโสธร” เป็นชื่อเมือง “ยโสธรปุระ” ที่ตั้งของเมืองพระนคร ส่วน “พิมานบรรยงก์” คือปราสาทบายน (บรรยงก์, ยรรยงก์)⁴²⁰ ภายหลังได้เปลี่ยนชื่อมาเป็น พระที่นั่ง

⁴¹⁸ มาดแลน จิโต, ประวัติเมืองพระนคร แปลโดย ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ: บริษัท จันทนิช จำกัด, 2526), หน้า 67-68, ศรีศักร วัลลิโภดม, “อยุธยาไฟโรจได้ ตรีบูร,” เมืองโบราณ 26, 4 : 26-27 และเสนีย์ เกษมวัฒนากุล, แอบชมลายขอม (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ม.ป.ป.), หน้า 126-130.

⁴¹⁹ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 114. จักรพยุหะ เป็นการจัดรูปขบวนการตั้งทัพ รูปขบวนหนึ่งซึ่งมีอยู่ทั้งหมด 24 รูปขบวนทัพ โดยจัดรูปขบวนเป็นวงกลม มีทัพหลวงตั้งอยู่ตรงกลาง และทัพหน้า ทัพหลังตั้งล้อมอยู่ด้านละครึ่งวงกลม เวลาเคลื่อนทัพให้ยกออกพร้อมกันรวดเร็วดุจจักร. ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนธุ์, กระบวนพยุหยาตราประวัตติและพระราชพิธี, พิมพ์ครั้งที่ 2 (ม.ป.ท.: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด, 2543), หน้า 15, 28, 30.

⁴²⁰ บายน ที่ออกเสียงและเขียนเป็นภาษาสันสกฤตว่า ยรรยงก์ หรือยรรยงก์ แปลว่า ที่สถิตสูงสุดของเทพเจ้า. ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 45 และ เสนีย์ เกษมวัฒนากุล, แอบชมลายขอม, หน้า 35.

จักรวรรดิไผชนด์ พระที่นั่งจักรวรรดิไผชนด์มีลักษณะเป็นปราสาทโถงจตุรมุขเช่นเดียวกับปราสาทจตุรมุขบนฐานสูงเมืองพระนคร

ส่วนสนามหน้าพระราชวังเมืองพระนคร ไม่มีกำแพงพระราชวังล้อมเหมือนอย่างสนามหน้าจักรวรรดิในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา แต่สนามหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไผชนด์ และปราสาทจตุรมุขที่เสด็จออกใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีออกสนามเหมือนกัน และมีถนนหน้าสถานที่ทั้งสองเช่นกัน แต่ต่างกันตรงที่ถนนหน้าจักรวรรดิวางตัวตามแนวเหนือ-ใต้ ความยาวของถนนจำกัดอยู่ในกำแพงพระราชวังไม่ต่อยาวออกไปจากกำแพงพระราชวังทางทิศใต้ถึงประตูชัยอย่างถนนหน้าฐานปราสาทจตุรมุขเมืองพระนคร

ดังนั้น ลักษณะทางกายภาพของพระราชวังที่เปลี่ยนแปลงในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองด้วยการวางแผนผังและสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไผชนด์ โดยถ่ายแบบมาจากปราสาทจตุรมุขบนฐานสูงของพระราชวังเมืองพระนครมาสร้างในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา และนำชื่อเมืองกับสถานที่เป็นศูนย์กลางของเมืองพระนครมาใช้ตั้งเป็นนามพระที่นั่งอยู่ในระยะหนึ่ง ได้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างจักรวาลใหม่ เพื่อให้เกิดอำนาจและสิทธิธรรมด้วยการรื้อฟื้นอดีตที่เคยเจริญรุ่งเรือง⁴²¹ มาเสริมสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ คล้ายกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างจักรวาลหรือมณฑลใหม่ให้กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางที่สืบเนื่องแทนเมืองพระนคร ซึ่งการเปลี่ยนลักษณะทางกายภาพครั้งนี้ยังทำให้พระราชวังมีความแข็งแรงมั่นคงเป็นปราการรักษาความปลอดภัยให้กับพระมหากษัตริย์ที่ประทับอยู่ภายใน

ลักษณะทางกายภาพของพระราชวังหลวงตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองลงมา ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเลยจนมาถึงในช่วงบ้านพลูหลวงซึ่งเป็นราชวงศ์สุดท้ายที่ปกครองกรุงศรีอยุธยานั้น พื้นที่ของพระราชวังก็ได้มีการก่อสร้างพระที่นั่ง สถานที่ราชการ อาคารบริวารต่างๆ ขึ้นเพิ่มเติมในพื้นที่เดิม รวมทั้งยังได้มีการสร้างพระตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอในบริเวณใกล้เคียงนอกเขตติดกับพระราชวัง

⁴²¹ แชรแอส กล่าวถึง ความเจริญรุ่งเรืองในอดีตของกัมพูชาว่า “...กรุงกัมพูชา อาณาจักรนี้แต่ก่อนที่จะมีศึกกลางเมืองอันทำให้บ้านเมืองล่มจมลง เคยเป็นประเทศที่รุ่งเรืองที่สุดในชมพูทวีปทีเดียว มีทุกสิ่งอุดมสมบูรณ์ มีนายพานิชไปติดต่อทำมาค้าขายจากทุกหนทุกแห่ง ทำให้มั่งคั่งเกือบเท่าประเทศสยามที่เดียว” นิโกลาส์ แชรแอส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 300.

การสร้างพระที่นั่งองค์สำคัญขึ้นในต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวงเริ่มขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชาที่โปรดฯให้สร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ขึ้นที่ท้ายพระราชวัง เมื่อ พ.ศ. 2233 ตามที่พระราชพงศาวดารหลายฉบับระบุตรงกันว่า

...ให้ช่างพนักงานจัดการสร้างพระมหาปราสาทองค์หนึ่งในพระราชวังข้างใน ครั้นเสร็จแล้วพระราชทานนามบัญญัติมหาปราสาท ชื่อ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์... แล้วให้ขุดสระเป็นคู่อ้อมซ้ายขวาพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ แล้วให้ก่ออ่างแก้ว และภูเขามิที่ออกทศาราไหลลงในอ่างแก้วนั้น ที่ริมสระคูพระมหาปราสาทนั้น และให้ทำระหัดน้ำ ณ อ่างแก้วริมน้ำ ฝังท่อให้น้ำเดินเข้าไปผุดขึ้น ณ อ่างแก้วริมสระนั้น และให้ทำพระที่นั่งทรงปืน ณ ท้ายสระเป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท้ายสนามเป็นที่ข้างหน้า และให้ทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา และโปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ พระที่นั่งทรงปืน และเข้าทางประตูมหา-โกศราช⁴²²

การที่สมเด็จพระเพทราชาโปรดฯให้สร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ในเขตพระราชฐานชั้นในเป็นที่ประทับ และให้สร้างพระที่นั่งทรงปืนขึ้นที่ท้ายสระเป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท้ายสนาม (ตรงทิศตะวันตก) เป็นที่ข้างหน้า และให้ทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา และโปรดฯให้ขุนนางเข้ามาเฝ้าที่พระที่นั่งทรงปืนโดยมีทางเข้าทางเดียวอยู่ที่ประตูมหาโกศราชนั้น เป็นเพราะสมเด็จพระเพทราชาทรงใช้พระราชวังในกรุงศรีอยุธยาเป็นปราการปกป้องพระองค์ ดังที่กล่าวแล้วว่าสมเด็จพระเพทราชามิได้ทรงย้ายปราการเพื่อเลี่ยงกับการเผชิญหน้ากับกลุ่มการเมืองของขุนนางในเมืองหลวงอย่างสมเด็จพระนารายณ์ ดังนั้นเมื่อพระองค์เลือกที่จะประทับอยู่ในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา พระราชวังในฐานะการเป็นศูนย์กลางการปกครองจึงเกิดขึ้น และกลายมาเป็นสถานที่เป้าหมายในการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองโดยปริยาย ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเพทราชาจึงทรงหาวิธีปกป้องพระองค์เพื่อทำให้การโจมตีพระราชวังมีความยากขึ้นด้วยการสร้างพระที่นั่ง สถานที่ราชการ และที่สำราญพระอิริยาบถ ย้ายไปอยู่รวมที่เดียวกันในเขตพระราชฐานชั้นในสุดทางด้านหลังของพระราชวังติดกับคลองท่อเป็นปราการรักษาด้านหน้า และด้านหน้า (ทิศตะวันออก) ที่กลับเป็นด้านหลังก็ใช้แนวกำแพงพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน เป็นแนวปราการที่มีอยู่หลายชั้นคอยรักษาอยู่ด้านหลัง

⁴²² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 149-150.

บริเวณพื้นที่ตั้งของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์แต่เดิมก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นพื้นที่ลุ่มอยู่ริมแม่น้ำลพบุรี มีสระ หนอง บึงอยู่ก่อน เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงย้ายที่ประทับมาสร้างอยู่ทางเหนือติดกับแม่น้ำลพบุรี ได้ทรงคิดแปลงพื้นที่ลุ่มบริเวณนี้ทำเป็นสระเพื่อไว้เป็นประโยชน์ภายในราชสำนัก ซึ่งสระนี้ต่อมาได้สร้างเป็นพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ก็เป็นสระเดิมที่ทรงคิดแปลงและตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในมาตั้งแต่แรกครั้งทรงสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ในบริเวณนี้⁴²³ ซึ่งสาเหตุที่สมเด็จพระเพทราชาทรงเลือกพื้นที่ในเขตพระราชฐานชั้นในเพื่อสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ขึ้นที่กลางสระเดิมทางด้านหลังพระราชวังนั้น อาจมีสาเหตุมาจากพื้นที่ทางด้านหน้าพระราชวังมีจำกัดไม่เพียงพอที่จะสร้างพระที่นั่งและอาคารประกอบอื่น ๆ ขึ้นมาได้ เห็นได้จากครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สร้างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์และพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ก็ได้โปรดฯให้ขยายพื้นที่การสร้างพระที่นั่งทั้งสององค์ออกไปสุดติดกับริมกำแพงด้านเหนือใกล้แม่น้ำลพบุรี และด้านทิศตะวันออก และอีกสาเหตุหนึ่งที่สำคัญก็คือ ในช่วงการยึดอำนาจตั้งแต่หลังรัชกาลสมเด็จพระทรงธรรมเป็นต้นมามีการยกกำลังไปโจมตีและบุกเข้าพระราชวังเข้าจับกุมพระมหากษัตริย์ พบว่า ไม่เคยมีการวางกำลังเข้าโจมตีและล้อมพระราชวังตรงบริเวณตลอดแนวคลองท่อทางด้านหลังพระราชวังกับทางเรือตรงแม่น้ำลพบุรีทางทิศเหนือพระราชวังเลย เนื่องจากแนวคลองท่อช่วงกำแพงพระราชวังมีสะพานที่ยากแก่การข้าม⁴²⁴ และยังมีเจ้าพนักงานดูแลความปลอดภัยในบริเวณนี้เช่นเดียวกับทางตอนเหนือของพระราชวัง (ดังจะกล่าวต่อไป) จะเห็นได้ว่าคราวสมเด็จพระเจ้าปราสาททองยึดอำนาจได้จากสมเด็จพระเชษฐาธิราช พระองค์ทรงหนีออกจากพระราชวังทางประตูฉนวนประจำทำทางทิศเหนือ ที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองไม่วางกำลังทางเรือล้อมบริเวณนี้ไว้ ก็คราวสมเด็จพระนารายณ์ยึดอำนาจได้จากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา พระองค์ก็ทรงหนีออกจากพระราชวังทางทิศตะวันตกไปยังวังหลัง เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์ไม่

⁴²³ บวรเวท รุ่งรุจี, “การขุดค้นทางโบราณคดี ภายในบริเวณพระราชวังโบราณ (วังหลวง) ยุชยา,” ใน หลักฐานด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีสมัยอยุธยา, หน้า 8.

⁴²⁴ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม กล่าวถึงสะพานที่ข้ามจากคลองท่อเข้ามาบริเวณท้ายพระราชวังว่า มีสะพานสายโซ่อยู่ตรงถนนหลังวัดระฆัง สองข้างก่ออิฐ ตัวสะพานเป็นกระดานหกชักเปิด-ปิดได้เพื่อไม่ให้เป็นทางเดินข้ามมาถึงกำแพงพระราชวัง และสะพานทองอยู่ตรงปากคลองท่อข้ามเข้าไปในพระราชวังตรงศาลาคู่ท้ายประตูหาช่องลม ข้ามไปถนนหลวงหน้าศาลาล้อทาน เป็นสะพานไม่มีประตูหุ้มข้างปิดต้นสะพานทั้งสองข้างห้ามคนเดินข้าม เว้นแต่มีพระราชพิธีแห่จึงเดินข้ามได้. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 11.

สามารถทรงวางกำลังตรงคลองท่อได้⁴²⁵ ฉะนั้นด้วยลักษณะทางกายภาพของด้านหลังพระราชวังที่มีความเหมาะสมทั้งทางด้านพื้นที่และมีแนวคลองท่อเป็นปราการ ซึ่งจากทางเข้าคลองนี้มาพระราชวังยังมีป้อมท้ายสนมตั้งกำกับรักษาอยู่ตรงปากคลอง จึงทำให้เป็นพื้นที่ที่ยากแก่การวางกำลังเข้าโจมตีเหมือนอย่างด้านหน้าพระราชวัง เพราะมีลำน้ำเป็นแนวขวางกั้น ถ้าจะบุกยึดพระราชวังทางด้านนี้ต้องใช้กำลังทางเรือเข้ามาเท่านั้นซึ่งก็ไม่สะดวก ดังนั้นสมเด็จพระเพทราชาจึงทรงเลือกบริเวณพื้นที่พระราชฐานชั้นในที่ตั้งอยู่ด้านในสุดท้ายพระราชวังเป็นสถานที่ประทับด้วยการสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ และสร้างที่เสด็จออก และอาคารสถานที่ราชการขึ้นให้เหมือนกับพระราชฐานชั้นนอกและชั้นกลาง แต่ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นใน ตามที่มีการเปลี่ยนทิศตะวันตกเป็นด้านหน้า และกลับทิศตะวันออกที่แต่เดิมเป็นเขตพระราชฐานชั้นนอกและชั้นกลางเป็นด้านหลังและให้ปิดเสีย โดยให้ขุนนางข้าราชการมาเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ได้ทางเดียวคือทางน้ำ และเข้าพระราชวังทางประตูมหาโกศราชเท่านั้น

อาคารต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชาตรงบริเวณนี้ก่อนที่จะมีการก่อสร้างอาคารขึ้นเพิ่มเติมในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศที่พระองค์โปรดฯ มาประทับ ณ ที่แห่งนี้เช่นเดียวกับสมเด็จพระเพทราชา พระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระเพทราชาโปรดฯ ให้สร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ พระที่นั่งทรงปืน อ่างแก้ว และศาลาลูกขุน 2 หลังเท่านั้น

สมเด็จพระเพทราชาโปรดฯ ให้ลอกท้องสระเดิมเพื่อนำดินขึ้นมาถมเป็นเกาะกลางสระสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ พระที่นั่งองค์นี้เป็นปราสาทจตุรมุขก่อด้วยอิฐสลับกับศิลาแลงตั้งอยู่ภายในกำแพงล้อมรอบสองชั้น ภายในกำแพงแก้วบนชานาพระราชที่นั่งทางด้านตะวันตกมีอ่างแก้ว ภายในอ่างมีภูเขาจำลองและน้ำพุไว้สำหรับเป็นที่เลี้ยงปลา ส่วนที่ขอบสระมีถนนเดินได้รอบสระ และบนสันกำแพงชั้นนอกล้อมสระมีโคมไฟดินเผาประดับและมีสะพานข้ามคูไปยังเขตพระราชฐานชั้นกลางทางด้านทิศตะวันออกและประตูมหาโกศราชทางทิศตะวันตก⁴²⁶ เป็นสถานที่ที่สมเด็จพระเพทราชาทรงใช้เป็นที่ประทับ และเสด็จออกให้ขุนนางเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่พระที่นั่งทรงปืน

พระราชพงศาวดารระบุที่ตั้งของพระที่นั่งทรงปืนเพียงสั้น ๆ ว่า ตั้งอยู่ท้ายสระ ส่วนคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวเพิ่มเติมว่า ถัดจากพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ออกไปทางทิศ

⁴²⁵ ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310,” หน้า 42, 45, 49.

⁴²⁶ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 47.

ตะวันตกมีสะพานทำเป็นพระฉนวนข้ามไปพระที่นั่งทรงปืนอยู่ท้ายสระ⁴²⁷ ถ้าพิจารณาคำว่า ท้ายสระ ก็ดูเหมือนว่าพระที่นั่งทรงปืนนี้น่าจะตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ซึ่งอยู่ติดกับประตูมหาโกศราชที่ขุนนางเข้าไปเฝ้าพระมหากษัตริย์ในพระที่นั่งทรงปืน ตามหลักฐานเอกสารที่ได้กล่าวไว้ แต่จากเอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมได้กล่าวถึงอาคารประกอบอื่น ๆ บริเวณที่ตั้งอยู่ท้ายสระจำนวนหนึ่งว่าอยู่หน้าประตูสวนอู่ และมีส่วนตั้งอยู่หน้าพระที่นั่งทรงปืน⁴²⁸ ซึ่งข้อความที่ระบุว่ามีส่วนอาคารตั้งอยู่ท้ายสระตรงหน้าสวนอู่นั้นขัดแย้งกับเอกสารเดิมที่กล่าวว่าพระที่นั่งทรงปืนอยู่ริมสุดทางทิศตะวันตกถัดจากพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ เนื่องจากสวนอู่เป็นเขตนอกกำแพงที่อยู่ติดกับพระราชวังถัดลงมาทางทิศใต้ของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ หรือบริเวณที่เป็นพื้นที่ทางด้านทิศตะวันตกของฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์จนถึงคลองท่อ ฉะนั้นจากเอกสารเดิมจึงมีการระบุพื้นที่ตั้งของท้ายสระถึงสองแห่งคือ ทางทิศตะวันตกกับทางทิศใต้ของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์

จากการขุดค้นทางโบราณคดีตรงด้านทิศใต้เกาะของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ เชื้องออกไปทางทิศตะวันตกเล็กน้อย พบซากโบราณสถานเป็นรูปสี่เหลี่ยมใหญ่เหมาะที่จะเป็นอาคารขนาดใหญ่ตั้งอยู่บริเวณที่มีพื้นที่กว้างขวางว่าเป็นที่ตั้งพระที่นั่งทรงปืนมากกว่าด้านทิศตะวันตก⁴²⁹ การสันนิษฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีว่า พระที่นั่งทรงปืนตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ ประกอบกับหลักฐานเอกสารที่ระบุว่า ถัดจากท้ายสระลงมาทางทิศใต้เป็นเขตสวนอู่ ก็ได้ข้อสรุปว่า พระที่นั่งทรงปืนตั้งอยู่ทางทิศใต้บนพื้นที่ขนาดใหญ่ เนื่องจากเป็นอาคารใหญ่โตใช้สำหรับเป็นที่ประชุมบริหารการปกครองราชการแผ่นดิน ตรงกับคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวถึงลักษณะอาคารพระที่นั่งองค์นี้ว่ามีขนาดสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการใช้ดังกล่าวว่า “...พระที่นั่งทรงปืน เปนตึกใหญ่มีฉื่อฟ้าหางหงษ์มุขสร (ช้อน) เปนห้องพระโรงสำหรับเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน พระราชวงษาแลข้าพูลล่องธูลีพระบาทเข้าเฝ้าพระกรุณา ในพระที่นั่ง

⁴²⁷ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 19.

⁴²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

⁴²⁹ รายงานการขุดแต่งเนินโบราณสถานด้านทิศตะวันตกของพระราชวังหลวง ตำบลประดู่ชัย อำเภพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ม.ป.ท.: โครงการอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, 2530), หน้า 65.

ทรงปืนท้ายสระ”⁴³⁰ ซึ่งพระที่นั่งองค์นี้ยังใช้เป็นสถานที่ฝึกยิงปืนของพระมหากษัตริย์ และตลอดจนข้าราชการด้วย⁴³¹

ส่วนศาลาลูกขุนที่สมเด็จพระเพทราชาโปรดฯให้สร้างขึ้นสองหลังในพระราชวังซึ่งเรียกว่าศาลาลูกขุนในซ้ายขวา แยกไว้สำหรับเป็นที่ประชุมขุนนางฝ่ายมหาดไทยอยู่ทางหลังซ้าย และขุนนางฝ่ายกลาโหมอยู่ทางหลังขวา น่าจะตั้งอยู่บริเวณท้ายสระใกล้เคียงกับพระที่นั่งทรงปืน ตามที่พระราชพงศาวดารกล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงจะชำระความผิดกรมขุนเสนาพิทักษ์ (พระมหาอุปราช) ฐานลักลอบเป็นซู้กับฝ่ายในของพระองค์ โดยให้พระมหาอุปราชเสด็จเข้ามาเฝ้าที่พระราชวังว่า “...เสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงพระเสด็จมาถึงศรีตำราญทอดพระเนตรเห็นคนนั่งประชุมอยู่ริมศาลาลูกขุนนอกพระที่นั่งทรงปืนเป็นอันมาก จะให้กลับพระเสด็จ หลวงศรีทวิงกราบทูลว่า ขอพระราชทานเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าจึงจะชอบ ก็เสด็จเข้าไปอยู่ ณ ทิมดาบ...”⁴³² ศาลาลูกขุนที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารตอนนี้ คงจะหมายถึงศาลาลูกขุนในซ้ายขวาที่สร้างขึ้นพร้อมกับพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ในสมัยสมเด็จพระเพทราชาแล้ว

ดังนั้น การกลับมาทำสนมเป็นข้างหน้า โดยใช้เขตพระราชฐานชั้นในสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์เป็นสถานที่ประทับทำนองคล้ายกับพระราชมณเฑียร และมีอาคารประกอบอื่น ๆ ที่สำคัญตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของพระที่นั่ง ตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารได้แก่ พระที่นั่งทรงปืนไว้สำหรับเป็นที่เสด็จออกว่าราชการแผ่นดินแยกออกมาจากสถานที่ประทับ และมีศาลาลูกขุนในซ้ายขวาไว้เป็นสถานที่ทำงานให้กับขุนนาง โดยเฉพาะอัครมหาเสนาบดีฝ่ายมหาดไทยและกลาโหมมาประชุมสั่งงานตามกรมกองของแต่ละฝ่ายแยกกันไปปฏิบัติ รวมทั้งสร้างส่วนที่เป็นที่ผ่อนคลายพระอิริยาบถบนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ แสดงให้เห็นชัดว่าสมเด็จพระเพทราชาทรงต้องการใช้พระราชฐานชั้นในนี้เป็นสถานที่ประทับอย่างถาวร และทรงบริหารปกครองราชการแผ่นดินควบคู่กันขึ้นในพื้นที่บริเวณพระราชฐานชั้นนี้

⁴³⁰ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 19.

⁴³¹ พระที่นั่งองค์นี้นอกจากจะใช้สำหรับเป็นที่เสด็จออกว่าราชการแผ่นดินแล้ว ด้วยทำเลที่ตั้งอยู่ห่างไปทางด้านใต้ของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์พอสมควร และเป็นบริเวณที่มีพื้นที่กว้างขวาง พระมหากษัตริย์จึงทรงใช้พระที่นั่งทรงปืนนี้เป็นที่ซ้อมยิงปืน ดังปรากฏอยู่ในตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่าว่า “อนึ่งถ้าทรงปืนนั้น พนักงานตำรวจในซ้ายขวาได้ตั้งป้อมปักเป้าชีไลป้อม ถ้าทรงให้ข้าทูลตลอดฯ หัดยิงปืนนั้น ตำรวจในก็ได้ตั้งป้อมปักเป้า แลเจ้ากรมปลัดกรมผู้เฝ้าได้ตรวจเอาบาญชีผู้ยิงผิดยิงถูกกราบทูลพระกรุณา”. ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า, หน้า 20.

⁴³² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 238.

การเสด็จมาประทับอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในอย่างถาวรของสมเด็จพระเพทราชา โดยโปรดฯให้สร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ขึ้นเป็นที่ประทับอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของพระราชวัง ตามสาเหตุที่กล่าวไปแล้วนั้น พบว่าพระองค์ยังโปรดฯให้ขยายกำแพงพระราชวังด้านทิศตะวันตก ให้หนาขึ้นหรือกว้างขึ้นกว่าเดิม พร้อมกับสร้างประตูน้ำเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่งตามความกว้างของ กำแพงที่ขยายเพื่อป้องกันภัย และศัตรูเข้ามาบุกรุกโจมตีพระราชวังด้านนี้ให้ยากขึ้น

แนวกำแพงพระราชวังด้านตะวันตกท้ายวังที่ขนานไปกับคลองท่อ แต่เดิมครั้งสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีขนาดความกว้างเพียง 2 เมตรเท่านั้น⁴³³ ต่อมาในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเมื่อพระองค์โปรดฯให้ขยายพื้นที่ของพระราชวัง และเปลี่ยนขนาดของกำแพงพระราชวัง ที่สร้างใหม่ล้อมพื้นที่ที่ขยายออกไปให้หนาขึ้นเป็น 5 เมตร และส่วนแนวกำแพงเดิมก็เพิ่มความ กว้างอีก 3 เมตร (รวมเป็น 5 เมตร)⁴³⁴ ซึ่งการขยายความกว้างของกำแพงพระราชวังในครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สร้างและขยายเฉพาะกำแพงพระราชวังด้านนอก คือ แนวกำแพง ด้านทิศตะวันออก ทิศเหนือ และทิศใต้ เท่านั้น ส่วนกำแพงพระราชวังด้านหลังทางทิศตะวันตกที่ อยู่ติดกับแนวคลองท่อไม่ได้ขยาย ดังนั้นแนวกำแพงพระราชวังด้านนี้จึงมีขนาดความกว้างเท่าเดิม เหมือนครั้งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แนวกำแพงพระราชวังด้านตะวันตกท้ายวังมาได้ รับการขยายให้หนาขึ้นเมื่อมีการเปลี่ยนเอาพระราชฐานชั้นในบริเวณท้ายสนามเป็นข้างหน้าในสมัย สมเด็จพระเพทราชา โดยพระองค์โปรดฯให้ขยายความกว้างของกำแพงเข้ามาข้างในอีกประมาณ 3 เมตร และใช้เอ็นยึดกำแพงใหม่เข้ากับแนวกำแพงเดิม พร้อมกับสร้างประตูน้ำอีกชั้นหนึ่งตามแนว กำแพงที่ขยายเข้ามาตรงกับแนวประตูน้ำของเดิมคือประตูอุคมกงคา และประตูชลชาติทวารสารค ดังนั้นแนวกำแพงด้านนี้จึงมีประตูน้ำสองชั้น⁴³⁵

ประตูน้ำทั้งสองประตูที่สร้างขึ้นมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและมาสร้างขึ้น เพิ่มเติมอีกหนึ่งชั้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชา พบว่า สองประตูนี้ไม่ได้สร้างขึ้นไว้เพื่อกักเก็บน้ำ

⁴³³ ประทีป เฟื่องตะโก และ วิเศษ เพชรประดับ, การขุดแต่งประตูชลชาติทวารสารค ตำบล ท่าวาสุกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ม.ป.ท.: โครงการอุทยานประวัติ- ศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, 2532), หน้า 17.

⁴³⁴ รายงานการขุดแต่งเนินโบราณสถานด้านทิศตะวันตกของพระราชวังหลวง ตำบลประตูชัย อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 59.

⁴³⁵ รายงานการขุดแต่งเนินโบราณสถานด้านทิศตะวันตกของพระราชวังหลวง ตำบลประตูชัย อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 59-60 และ ประทีป เฟื่องตะโก และ วิเศษ เพชรประดับ, การขุดแต่งประตูชลชาติทวารสารค ตำบลท่าวาสุกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 17-18.

ไว้ในสระแต่ประการใด แต่มีไว้เพื่อเป็นประตูลักษณะความปลอดภัยปิดกั้นช่องกำแพงที่ถูกตัดขาดจากการเว้นช่องเป็นประตูน้ำเข้า-ออกจากสระบรยงก์รัตนาศน์ คือ นำน้ำจากคลองท่อไหลมาเข้าสระตรงประตูอุ้มคงคาทางทิศเหนือ และไขน้ำไหลออกตรงประตูชลชาติวารสารทางทิศใต้ลงสู่คลองท่อเพื่อให้น้ำในสระใสสะอาด โดยที่น้ำภายในสระจะมีระดับขึ้นลงตามระดับน้ำในแม่น้ำรอบเมือง และในคลองท่อซึ่งแม้จะปิดประตูน้ำแล้ว น้ำก็ยังคงสามารถไหลเข้า-ออกสระภายในพระราชวังได้ตามความเปลี่ยนแปลงของระดับน้ำภายนอก⁴³⁶

การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพครั้งสำคัญของพระราชฐานชั้นในในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาที่พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับบริเวณพื้นที่ท้ายพระราชวังด้วยการสร้างพระที่นั่งบรยงก์รัตนาศน์เป็นที่ประทับ พร้อมกับทรงปรับปรุงลักษณะพื้นที่บริเวณนี้ใช้เป็นปราการ เช่น ทรงใช้แนวคลองท่อ ทรงขยายแนวกำแพงเดิมให้มีขนาดหนาขึ้นพร้อมกับสร้างประตูน้ำเพิ่มขึ้นอีกชั้น ทรงใช้สระที่มาแต่เดิมสร้างเป็นที่ประทับตั้งอยู่กลางเกาะมีน้ำคอยป้องกันล้อมรอบ และทรงสร้างพระที่นั่งทรงปืนไว้สำหรับทรงฝึกยิงปืนและโปรดฯให้ข้าราชการฝึกยิงปืนด้วย เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า สมเด็จพระเพทราชาทรงใช้สิ่งก่อสร้างที่มีอยู่ในอดีตมาปรับปรุงเพื่อทำหน้าที่ให้เป็นปราการหรือสิ่งที่สามารถปกป้องพระองค์ที่พระองค์ได้ทรงเลือกประทับอยู่บริเวณนี้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทรงทำได้ ซึ่งนอกเหนือจากนั้นก็ทรงสั่งห้ามให้เรือประเภทต่าง ๆ แล่นเข้ามาใกล้และทรงสั่งให้วางกำลังเป็นจำนวนมากคอยรักษาพระราชวังเพื่อป้องกันและรักษาความปลอดภัยของพระราชวังด้านทิศตะวันตกที่อยู่ติดกับพระที่นั่งบรยงก์รัตนาศน์มากขึ้น ตามที่แกมเฟอร์ได้บรรยายสภาพบริเวณพระราชวังด้านนี้ในขณะนั้นว่า

ตั้งแต่เกิดเหตุยุ่งยากกับฝรั่งเศสเป็นต้นมา (หมายถึงเหตุการณ์การยึดอำนาจของสมเด็จพระเพทราชา พ.ศ. 2231 - ผู้เขียน) มีทางให้เข้าไปในพระราชวังได้แต่ทางเดียว ซึ่งต้องเดินเข้าไป (หมายถึงเข้าทางประตูมหาโกกราช - ผู้เขียน) แม้ว่าจะสกปรกจนกระทั่งคนอาจเหยียบโคลนจนถึงน่อง ถ้าเลี้ยงตัวบนไม้กระดานเล็ก ๆ ซึ่งทอดไว้เฉพาะให้เดินไม่ดี แม้แต่ขุนนางธรรมดาก็ไม่กล้าเข้าไป เว้นแต่จะเอาคนเข้าไปเพียงคนเดียวเท่านั้น ด้วยเหตุผลอันเดียวกันนี้ เรือไม่ว่าใหญ่หรือเล็กก็ห้ามไม่ให้แล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำตอนที่ไหลประชิดกับกำแพงพระราชวังด้วยเหมือนกัน ตามประตูวังและถนนหนทางในพระราชวัง มีคนเปลือยกายท่อนบน

⁴³⁶ ประทีป เฟื่องตะโก และ วิเศษ เพชรประดับ, การขุดแต่งประตูชลชาติวารสาร ตำบลท่าवासกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 14-15.

ประจำอยู่หนาแน่น ... เป็นทหารรักษาพระองค์ เฝ้าประตู่วังและเป็นฝัฟายถือ
กระบองสั้นแทนอาวุธเดินกรายไปกรายมาทั่วบริเวณพระราชวัง⁴³⁷

ความมั่นคงปลอดภัยที่พระองค์ทรงเสริมสร้างปรับปรุงให้กับบริเวณท้ายพระราชวัง ทำให้
ประทับและเสด็จออกว่าราชการแผ่นดินอยู่ในพระราชฐานชั้นในนี้มาตลอดรัชกาล จนเสด็จสวรรคต
ที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน⁴³⁸ หลังจากการสวรรคตของสมเด็จพระเพทราชาแล้ว พระราช
พงสาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าเสือทรงมาประทับอยู่ที่พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ และเสด็จ
สวรรคตภายในพระที่นั่งองค์นี้⁴³⁹ การเสด็จมาประทับของสมเด็จพระเจ้าเสือที่พระที่นั่งองค์นี้ และ
ระบุว่าเสด็จสวรรคตในพระที่นั่งองค์เดียวกัน น่าจะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่า ในรัชกาลนี้มีการ
กลับทิศของพระราชวังมาใช้พระราชฐานชั้นนอกเป็นด้านหน้าวังตามปกติ โดยสมเด็จพระเจ้าเสือ
ประทับและเสด็จออกขุนนางที่พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ในพระราชฐานชั้นกลางแทนชั้นในอย่าง
สมัยสมเด็จพระเพทราชา

การกลับท้ายพระราชวังมาเป็นด้านหน้าอีกครั้งเกิดขึ้นหลังการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระ
พระเจ้าเสือ เมื่อสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกที่พระที่นั่งสรรเพชญมหา
ปราสาทแล้ว พระราชพงสาวดารกล่าวว่าเสด็จไปอยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสนข้างท้ายสระ⁴⁴⁰
การเลือกและย้ายพระที่นั่งที่ประทับกลับไปมาระหว่างพระราชฐานชั้นกลางและชั้นในที่เริ่มจาก
สมเด็จพระเจ้าเสือทรงเลือกพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์เป็นที่ประทับ อาจจะมองได้ว่าสถานการณ์
ทางการเมืองในรัชกาลของพระองค์คงจะมีความมั่นคงขึ้นในระดับหนึ่งอย่างน้อยก็มากกว่าในรัชกาล
สมเด็จพระเพทราชา ถึงแม้สถานการณ์ทางการเมืองในสมัยนี้จะสร้างความกดดันขึ้นภายในราชสำนัก
แต่พระองค์ก็ทรงสามารถควบคุมเจ้านายและขุนนางให้ยอมรับพระราชอำนาจมาตั้งแต่แรกได้ ดัง
ปรากฏว่ากลุ่มการเมืองเหล่านี้ยอมรับและแต่งตั้งพระองค์ในขณะที่ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชขึ้น
เป็นพระมหากษัตริย์

สำหรับสมเด็จพระเจ้าท้ายสระที่ทรงเลือกพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสนเป็นที่ประทับในพระ
ราชฐานชั้นในอย่างสมเด็จพระเพทราชา ถ้าจะพิจารณาถึงสาเหตุทางการเมืองที่มีผลแต่เพียงประการ
เดียวก็อาจจะไม่ถูกนัก เนื่องจากหลักฐานสอดคล้องกันว่ามีอยู่บ่อยครั้งที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระมัก

⁴³⁷ เอนเฮลเบิร์ต เกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์, หน้า 49.

⁴³⁸ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 167.

⁴³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 171, 193.

⁴⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 194.

เสด็จประพาสออกจากอยุธยาเพื่อทรงตกปลา⁴⁴¹ ตรงกับหลักฐานในพระราชพงสาวดารที่กล่าวเป็นทำนองเดียวกันว่า “ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงประพาศในอโนตปฐม และเสด็จประพาสทรงเบ็ดเหมือนสมเด็จพระราชบิดา แล้วพระองค์พอพระทัยเสวยปลาตะเพียน ครั้งนั้นตั้งพระทัยตั้งพระราชกำหนดห้ามมิให้คนทั้งปวงรับประทานปลาตะเพียนเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดเอาปลาตะเพียนมาบริโภคก็ให้มีสินไหมแก่ผู้นั้น เป็นเงินตราห้าตำลึง”⁴⁴² หลักฐานเอกสารทั้งสองดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงมีพระอุปนิสัยชอบการตกปลาอยู่เป็นนิจ จนเป็นเหตุให้มีพระนามเรียกเป็นสามัญว่า ขุนหลวงตกปลา หรือ ขุนหลวงทรงเบ็ด⁴⁴³ ด้วยพระอุปนิสัยชอบตกปลาของพระองค์อาจจะมีส่วนทำให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระโปรดฯ เลือกรูปที่ประทับที่พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาศน์ เพราะเป็นพระที่นั่งองค์เดียวในพระราชวังที่ตั้งอยู่บนเกาะมีสระน้ำล้อมรอบ ซึ่งในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่า ทางประดู่กำแพงแก้วด้านทิศใต้ของพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาศน์เป็นทางเสด็จออกสู่พระที่นั่งกลางสระ สร้างไว้สำหรับทอดพระเนตรและทรงโปรยข้าวตอกให้กับปลาหน้าคน ปลากระโทง ปลาตะเพียนทอง และปลาชนิดต่าง ๆ ที่ทรงเลี้ยงไว้ในท้องสระ⁴⁴⁴ ด้วยลักษณะของพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาศน์ที่มีสระซึ่งเต็มไปด้วยปลานานาชนิด อาจจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าท้ายสระชอบประทับอยู่พระที่นั่งองค์นี้ เพราะจะได้ทรงเบ็ดตกปลาข้างท้ายสระจนมีพระนามเรียกกันเป็นสามัญแสดงถึงทรงชอบตกปลาและประทับอยู่ตรงบริเวณนี้ว่า ขุนหลวงท้ายสระ⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Dhiravat na Pombejra, “The Last Year of King Thaisa’s Reign: Data Concerning Politics and Society from the Dutch East India Company’s Siam Factory Dagregister for 1732,” ใน ความยกย่องของอดีต : พิพิธภัณฑสถานชาติพิพิธภัณฑ์หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, วินัยพงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2537), หน้า 127.

⁴⁴² พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 194-195. นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวว่า การกำหนดโทษห้ามกินปลาตะเพียนของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นคราวชำระพระราชพงสาวดารสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หลัง พ.ศ. 2338. ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523), หน้า 27.

⁴⁴³ จันทรฉาย ภัคธนิคม, การวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธยในสมัยอยุธยา : การสืบค้นและความหมาย (ม.ป.ท.: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2532), หน้า 225.

⁴⁴⁴ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 19.

⁴⁴⁵ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 391.

อย่างไรก็ตามในทางการเมืองการเสด็จย้ายมาประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นในของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระก็ไม่ได้บ่งบอกว่าสถานการณ์ทางการเมืองในรัชกาลนี้จะตึงเครียด ตรงกันข้ามกลับเป็นที่เรียบร้อยโดยไม่มีเหตุการณ์ใดเกิดขึ้นมาทำทนายพระราชอำนาจ ซึ่งในรัชกาลนี้ดังได้กล่าวไปแล้วว่าสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงเพิ่มอำนาจของขุนนางวังหลวงเพื่อคานอำนาจกับพระมหากษัตริย์ที่มีอำนาจและบทบาทมากอยู่ในขณะนั้น แต่ด้วยยังไม่พบหลักฐานที่ระบุว่าวังหน้าเป็นสาเหตุที่ทำให้พระองค์ต้องใช้ด้านหลังพระราชวังเป็นที่ประทับ จึงสันนิษฐานเป็นเบื้องต้นก่อนว่านอกจากสมเด็จพระเจ้าท้ายสระจะทรงแสดงถึงความไม่ประมาทด้วยการลดความเข้มงวดควบคุมขุนนางเพื่อเป็นฐานอำนาจสนับสนุนวังหลวงดังกล่าวแล้ว พระองค์ก็น่าจะเลือกประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นในมากกว่าชั้นกลางเพื่อหลีกเลี่ยงจากการถูกโจมตีพระราชวังโดยขุนนางและวังหน้าที่ขณะนั้นมีอำนาจและบทบาททางการเมืองมาก แม้เหตุการณ์จะไม่เกิดขึ้น ฉะนั้นด้วยลักษณะของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ที่ประกอบด้วยสระล้อมรอบมีมัจฉาพรรณเป็นจำนวนมาก และตั้งอยู่ภายในสุดของพระราชวังที่มีปราการทำหน้าที่คอยปกป้องพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี จึงทำให้เป็นสถานที่ที่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงเลือกใช้เป็นประทับตามที่พระราชพงศาวดารกล่าว

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่านับตั้งแต่สมเด็จพระเพทราชาทรงเปลี่ยนพระราชฐานชั้นในมาเป็นด้านหน้าพระราชวัง พร้อมกับทรงปรับปรุงบริเวณพื้นที่เขตนี้ให้มีความมั่นคงแข็งแรงอย่างเดียวกับกำแพงพระราชวังชั้นนอก (ด้านหน้าทิศตะวันออก) พบว่าไม่เคยเกิดเหตุการณ์หรือมีกบฏนำกำลังไพร่พลโจมตีและบุกประชิดถึงกำแพงเข้าพระราชวังเหมือนอย่างในอดีตเลย ซึ่งอาจจะเป็นเพราะการจัดระบบรักษาความปลอดภัยทั้งภายนอกและภายในที่มีการจัดวางกำลังดูแลรักษาอย่างเข้มงวดกับพระมหากษัตริย์ทรงประทับอยู่ในบริเวณที่เข้าถึงยากอย่างพระราชฐานชั้นในทางด้านหลังพระราชวัง ดังปรากฏการแย่งชิงอำนาจขึ้นครั้งแรกหลังการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศขณะนั้นทรงเป็นพระมหากษัตริย์มิได้ทรงนำกำลังเข้ามายึดโจมตีพระราชวังเพื่อแย่งราชสมบัติจากเจ้าฟ้าอภัย แต่พระองค์กลับทรงให้ตั้งค่ายเรียงรายตลอดคลองประตูข้าวเปลือกถึงประตูจินทางฝั่งตะวันตกแทน ในขณะที่เจ้าฟ้าอภัยก็ทรงตั้งให้วางกำลังตั้งค่ายตลอดแนวคลองฝั่งตะวันออกไว้ต่อต้านกองกำลังของพระมหากษัตริย์ จนเกิดการสู้รบขึ้นทั้งสองฝ่ายกลายเป็นสงครามกลางเมือง⁴⁴⁶

ดังกล่าวมาแล้วว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงได้รับชัยชนะจากเหตุการณ์แย่งชิงราชสมบัติจากฝ่ายขุนนางวังหลวงที่สนับสนุนเจ้าฟ้าอภัย พระองค์ไม่ได้ทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกและประทับอยู่ที่พระราชวังหลวงเลยตลอดระยะเวลา 14 ปี จนกระทั่งวังหน้าเกิดไฟไหม้ครั้งใหญ่และได้รับความเสียหายเป็นอันมาก จึงได้เสด็จมาประทับอยู่ที่พระราชวังหลวงบนพระที่นั่ง

⁴⁴⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 208.

บรรยงก์รัตนาศน์เหมือนอย่างครั้งสมเด็จพระเพทราชาและสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

การที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเลือกประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นในและใช้ด้านหลังนี้เป็นด้านหน้า เห็นได้ชัดว่ายังทรงระแวงถึงความปลอดภัยที่เสด็จมาประทับอยู่ในพระราชวังหลวง เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศประทับอยู่วังหน้าที่เป็นปราการเดิมของพระองค์มานาน ดังนั้นเพื่อความปลอดภัยพระองค์จึงทรงตัดสินพระทัยเลือกพระราชฐานชั้นในเป็นที่ประทับ และเสด็จออกขุนนางว่าราชการภายในพระราชฐานชั้นนี้ ซึ่งตลอดระยะเวลา 17 ปี (พ.ศ. 2284-2301) นับตั้งแต่เสด็จเข้ามาประทับอยู่ในบริเวณนี้หลังจากเพลิงไหม้วังหน้า จนกระทั่งเสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งทรงปืนข้างท้ายสระ⁴⁴⁷ พระราชฐานชั้นในบริเวณพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์คงจะมีการก่อสร้างอาคารสถานที่สำคัญเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมากในรัชกาลของพระองค์

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ซึ่งเป็นเอกสารที่เกี่ยวกับกรุงศรีอยุธยาตอนปลายในช่วงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ได้กล่าวถึงพระที่นั่งองค์ต่าง ๆ ภายในบริเวณกำแพงล้อมสระพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ว่า รอบองค์พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ทางทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ มีสะพานข้ามจากพระมหาปราสาทไปสู่พระตำหนักและพระที่นั่งซึ่งตั้งอยู่กลางสระในทิศทั้งสาม ได้แก่ ทิศเหนือเป็นที่ตั้งของพระตำหนักไม้ขนาดห้าห้อง สร้างขึ้นไว้สำหรับเทศน์มหาชาติ ทิศตะวันออกเป็นที่ตั้งของพระที่นั่งโถงไม่มีหลังคามีแต่พื้นและลูกกรงลูกมะหวดล้อมรอบเป็นพระที่นั่งทรงดาวไว้สำหรับทอดพระเนตรดาว สุริยุปราคา และจันทรุปราคา และทิศใต้เป็นที่ตั้งของพระที่นั่งโปรยข้าวตอก (สันนิษฐานว่ามีมาแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ) ลักษณะเป็นพระที่นั่งโถงไม่มีฝามีแต่ลูกกรงลูกมะหวดรอบพระเฉลียง ไว้สำหรับประทับโปรยข้าวตอกและทอดพระเนตรปลาในสระ⁴⁴⁸

ส่วนอาคารต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บริเวณนอกกำแพงล้อมสระพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ ในเอกสารฉบับเดียวกันกล่าวว่า “ท้ายสระนั้นมีโรงพระโอรสอยู่น่าประคูสวนองุ่น 1 มีพระตำหนักสองห้องสำหรับมีราชกิจ ให้พระราชกณะอาจารย์เข้าไปจำวัด 1 มีทิมสงฆ์ห้าห้องสำหรับพระสงฆ์พักคอยสวดปกรณ์บ้าง สวดพระพุทธรณ์บ้าง 1⁴⁴⁹ มีทิมคาบมหาดเลกอยู่นอกเวร 1 มีห้องเครื่อง

⁴⁴⁷ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 249.

⁴⁴⁸ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 18-19.

⁴⁴⁹ พระตำหนักสองห้องและทิมสงฆ์นี้ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โปรดฯให้ใช้เป็นสถานที่จำวัดของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ทรงนิมนต์มาเจริญพระพุทธมนต์ขอฝน และเข้ามาสวดสัตปริตรและภาณวาร เวลาเกิดโรคระบาดขึ้นในบ้านเมือง เข้ามาทำพิธีกรรมต่าง ๆ ในพระราชวัง. คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 153-154.

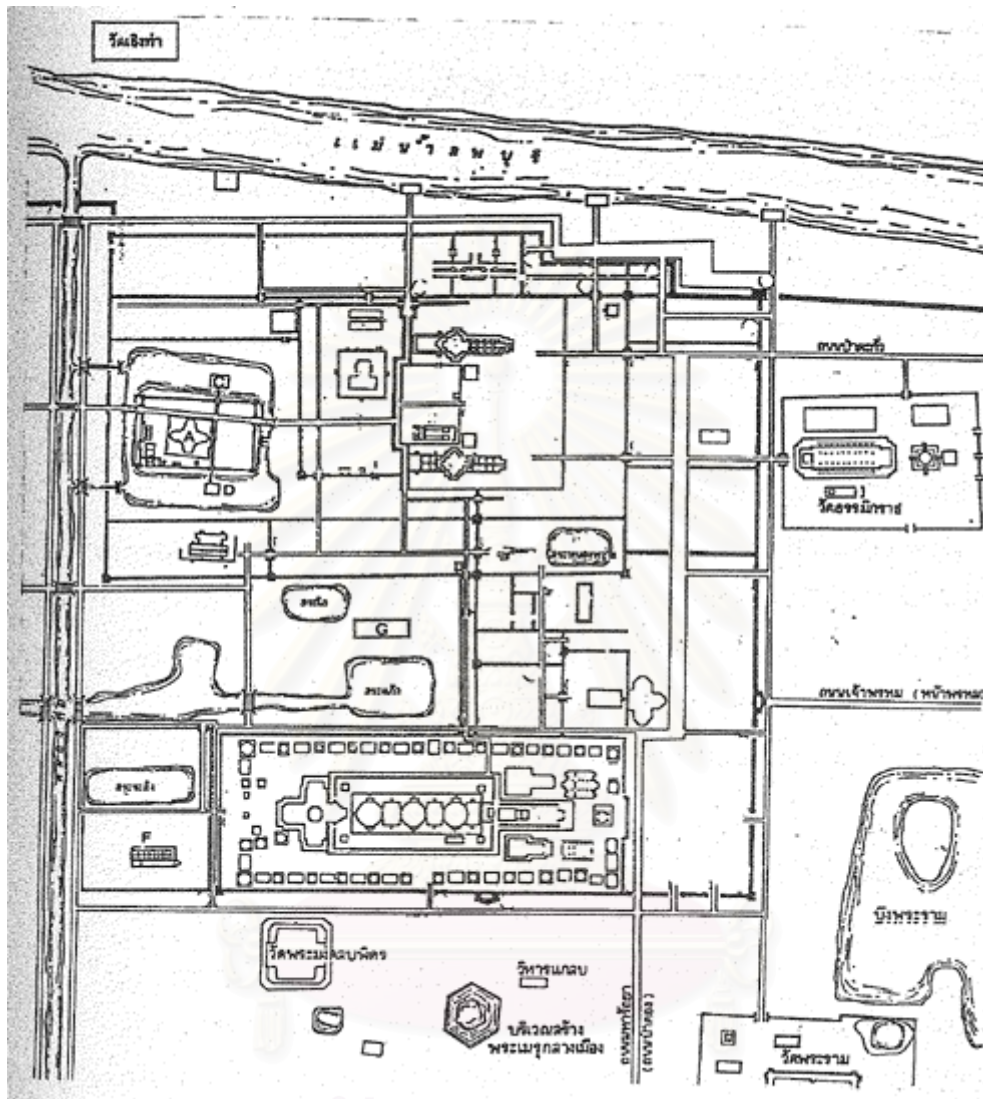
สำหรับ มหาเดลกัศยา 1 มีพระตำหนักสำหรับกรมพระราชวังหน้าเสด็จเข้ามาหยุดพักคอยจะเข้าเฝ้า ในพระตำหนักนั้น มีพระแท่น สำหรับกรมพระราชวังหน้าด้วย มีโรงนาฬิกาประโคมยาม 1 มีโรงเครื่องต้น 1 มีโรงเครื่องมือต้น 1 มีโรงพระแสงเครื่องต้น 1 มีโรงช่างทำมุกอยู่ที่หน้าพระที่นั่งทรงปืน 1”⁴⁵⁰

พระที่นั่ง พระตำหนัก และอาคารบริวารต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นอย่างต่อเนื่องในบริเวณเขตพระราชฐานชั้นในเพื่อเป็นสถานที่ประทับ เสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน และทรงใช้สำราญพระอิริยาบถ⁴⁵¹ มาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ คงจะมีการก่อสร้างขึ้นในแต่ละรัชกาลที่เสด็จมาประทับ โดยเฉพาะที่กล่าวไว้ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมมีสิ่งก่อสร้างเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากทั้งภายในและภายนอกกำแพงสระพระที่นั่งบรยรักษ์คานาสน์จากเดิมที่ได้เคยสร้างไว้ในสมัยสมเด็จพระเพทราชา เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นชัดว่าพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์บ้านพลูหลวงมักโปรดฯที่จะประทับอยู่ทางด้านหลังพระราชวัง ดังปรากฏสร้างพระที่นั่ง พระตำหนัก และอาคารเพิ่มขึ้นไว้สำหรับเป็นที่ใช้สอยเหมือนกับพระที่นั่งพระตำหนัก และอาคารที่ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นกลางและชั้นนอกทางด้านหน้าพระราชวัง โดยเฉพาะในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เอกสารดังกล่าวได้ระบุว่าสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เกิดขึ้นมากในรัชกาลนี้ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์บ้านพลูหลวงอีกพระองค์หนึ่งที่ทรงมีวัตถุประสงค์เลือกประทับอยู่ที่พระราชฐานชั้นใน ที่เห็นได้ชัดว่าเหมือนกับสมเด็จพระเพทราชาคือ ต้องการความปลอดภัย ดังนั้นพระองค์จึงโปรดฯให้สร้างพระที่นั่งพระตำหนัก และอาคารบริวารต่าง ๆ ในบริเวณนี้ขึ้นเพิ่มเติมเพื่อใช้เป็นสถานที่ประทับอย่างถาวรแทนบริเวณส่วนของด้านหน้าพระราชวัง

⁴⁵⁰ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 18. มีหลักฐานปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯให้ช่างเป็นจำนวนมากสร้างประตูประดับมุกขึ้นเป็นจำนวน 3 คู่ (6 บาน) ถวายให้กับวัดบรมพุทธาราม ที่กรุงศรีอยุธยา, วัดป่าโมก ที่เมืองอ่างทอง และพระวิหารพระพุทธชินราช ที่เมืองพิษณุโลก ซึ่งบานประตูประดับมุกเหล่านี้คงจะได้รับการทำขึ้นและใช้ช่างจากโรงทำมุกแห่งนี้. ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1, หน้า 54, 74, 76

⁴⁵¹ บริเวณท้ายสระยังเป็นสถานที่เสด็จออกทอดพระเนตรดูเสื่อว่า “ถ้าเสด็จไปทอดพระเนตรเสื่อตระราชท้ายสระนั้น เจ้ากรม ปลัดกรม นุ่งผ้าไหมเกี่ยวผ้าเกี่ยว ถือหอกแห่เสด็จแต่พระที่นั่งทรงปืนไป ครั้นเสด็จขึ้นพลับพลาแล้ว เจ้ากรม ปลัดกรม ขึ้นรักษาน้ำที่หน้าพระที่นั่ง ขุนดำรวงได้คอยรับสั่ง แลสืบพระราชโองการ แลให้หัวหมื่นซึกหูนพ้อเสื่อ แลหัวหมื่น ตัวสี พันทนายรักษา นำที่ตามซ้ายตามขวาให้ถอดฝักหอกออกไว้ทุกคน”. ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า, หน้า 18.

แผนที่ 8 : แผนที่พระราชวังหลวงตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเพทราชาถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อักษร A	พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาศน์	อักษร E	พระที่นั่งสำหรับดูดาว
อักษร B	พระที่นั่งทรงปืน	อักษร F	พระตำหนักสวนกระต่าย
อักษร C	พระตำหนักสำหรับการเทศน์มหาชาติ	อักษร G	พระตำหนักสระแก้ว
อักษร D	พระที่นั่งโปรยข้าวตอก		

การที่พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์นี้เลือกประทับอยู่พระราชฐานชั้นในก็หาใช่ว่าความสำคัญ
ของพระราชฐานชั้นกลางซึ่งเป็นที่ตั้งของหมู่พระมหاپราสาท สถานที่ที่เป็นที่ประทับ เสด็จออก
ว่าราชการ และประกอบพระราชพิธีแต่ดั้งเดิมจะลดความสำคัญหรือถูกทิ้งร้างลงไม่ ดังปรากฏว่า
พระมหากษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวงทุกพระองค์ (ยกเว้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) ต่างก็ทรงผ่าน
พระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่พระที่นั่งสรรเพชญมหาราสาท⁴⁵² และเวลาโปรดฯให้มีการจัดพระราช
พิธีต่าง ๆ ได้แก่ พระราชพิธีเสด็จออกรับคณะราชทูตจากต่างประเทศ หรือประกอบพระราชพิธีให้
กับเจ้านายก็โปรดฯให้จัดขึ้นในพระราชฐานชั้นกลาง เช่น สมเด็จพระเพทราชาโปรดฯให้คณะทูต
ของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเข้าเฝ้าที่มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญมหาราสาท และโปรดฯให้จัด
พระราชพิธีโสกันต์เจ้าพระขวัญพระราชโอรสในพระที่นั่งองค์นี้⁴⁵³ หรือในรัชกาลสมเด็จพระเจ้า
บรมโกศโปรดฯให้คณะทูตจากลังกาเข้าเฝ้าที่มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญมหาราสาท⁴⁵⁴ และโปรดฯ
ให้จัดพระราชพิธีอุปราชาภิเษกกรมขุนพรพินิตขึ้นเป็นพระมหาอุปราชภายในพระที่นั่งองค์นี้
เช่นกัน⁴⁵⁵

ความสำคัญของพระราชฐานชั้นกลางที่เป็นบริเวณสถานที่ตั้งของพระมหاپราสาทซึ่งถือ
ว่าเป็นกลุ่มอาคารที่แสดงถึงบุญบารมีพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ และเป็นหลักเป็นประธาน
ของพระนคร ถึงแม้พระมหากษัตริย์บางพระองค์ในราชวงศ์บ้านพลูหลวงจะไม่ได้ทรงใช้หรือเสด็จ
เข้ามาประทับอยู่เป็นการถาวร (ยกเว้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ กับสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ)
เนื่องจากมักประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นในบ้างหรือที่ประทับแห่งอื่นบ้าง แต่ด้วยทรงตระหนักถึง
ความสำคัญดังกล่าวของกลุ่มอาคารพระมหاپราสาทจึงทำให้มีการบูรณะซ่อมแซมพระมหاپราสาท

⁴⁵² ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบัน
พระมหากษัตริย์, หน้า 38.

⁴⁵³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 163-164, 235.

⁴⁵⁴ หลักฐานสมัยอยุธยาตอนปลายกล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินจากพระที่นั่งบรมยงค์-
รัตนาน์ออกไปพระมหاپราสาทในพระราชฐานชั้นกลางเพื่อเสด็จออกรับคณะราชทูตจากต่าง
ประเทศตกเป็นหน้าที่ของกรมตำรวจในนอกซ้ายขวาว่า “...ถ้าแขกเมืองเข้ากราบถวายบังคม แลเจ้า
กรม ปลัดกรม แห่เสด็จแต่พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาน์ขึ้นไปทรงเครื่อง ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์
ปราสาท เณท์ให้ห้ามปากเสียงต่ำสูงตักนำจามมิให้ลุ่มเล้าแปลกปลอมแต่นอกกำแพงแก้ว นำ
พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทพิหารสมเด็จพระเจ้าออกไป แลเณท์ตำรวจเลวไปคอยแขกเมือง ...ถ้าแขก
เมืองมาถึงตำบลใด ผู้คอยวิ่งนำบอกมหาดเล็ก ๆ กราบทูลพระกรุณา ถึงนำวังตราแล้วจึงเสด็จขึ้นไป
ทรงเครื่อง” ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า, หน้า 19-20.

⁴⁵⁵ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 235, 240-241.

ให้อยู่ในสภาพที่ดีพร้อมกับเพิ่มความสง่างามยิ่งขึ้น ดังปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศขณะประทับอยู่ในวังหน้า เมื่อทรงทราบว่าพระมหาปราสาทในพระราชวังหลวงมีสภาพ “คร่ำคร่าชำรุด”⁴⁵⁶ พระองค์จึงทรงแต่งตั้งให้เจ้าพระยาราชนาถเป็นแม่กองเข้าไปทำการบูรณะพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ และพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ และคราวถัดมาโปรดฯ ให้กรมขุนเสนาพิทักษ์พระมหาอุปราชเป็นแม่กองเข้าไปทำการบูรณะพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ซึ่งในคราวครั้งเจ้าพระยาราชนาถบูรณะพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทโปรดฯ ให้ปิดทองส่วนบนตั้งแต่หลังคาจนถึงยอดทั้งหมดที่แต่เดิมหุ้มเพียงดินบุก⁴⁵⁷

ภายหลังสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จสวรรคต ได้กลับมาเปลี่ยนใช้ทางทิศตะวันออกเป็นด้านหน้าพระราชวังตามปกติ เมื่อสมเด็จพระเจ้าเอกทัศขึ้นประทับและเสด็จออกว่าราชการที่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศทรงไม่ประสงค์จะใช้พระราชฐานชั้นในอย่างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์เป็นที่เสด็จออกว่าราชการและประทับอยู่อย่างถาวรเหมือนพระมหากษัตริย์อย่างในอดีต เห็นได้จากทรงใช้พระที่นั่งองค์นี้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศกับกรมพระเทพามาตย์พระราชมารดาที่เสด็จสวรรคตหลังจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศอีก 6 เดือนต่อมา⁴⁵⁸ และปรากฏพระนามเรียกพระองค์เป็นสามัญว่า พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ที่แสดงถึงว่าสมเด็จพระเจ้าเอกทัศโปรดฯ ประทับที่พระที่นั่งองค์นี้⁴⁵⁹

ลักษณะทางกายภาพของพระราชวังที่มีการปรับเปลี่ยนในช่วงราชวงศ์สุดท้ายของกรุงศรีอยุธยา ที่มีการใช้กำแพงด้านหน้าพระราชวังเป็นปราการป้องกันทำเป็นด้านหลังด้วยการเปลี่ยนทางเข้า-ออกมาใช้กำแพงด้านหลังพระราชวังเป็นด้านหน้า ถือได้ว่าประสบผลสำเร็จ เพราะนับตั้งแต่ขึ้นมาไม่เคยมีเหตุการณ์การยึดอำนาจหรือกบฏสามารถบุกยึดและเข้าไปจับกุมพระมหากษัตริย์ถึงในพระราชวังได้เลย ซึ่งนอกจากเป็นผลของการเปลี่ยนแปลงและการปรับเปลี่ยนลักษณะทางกายภาพของพระราชวังดังกล่าวแล้ว อีกสาเหตุหนึ่งที่จะต้องนำมากล่าวคือ การจัดระบบการรักษาความปลอดภัยขึ้นในบริเวณภายในและภายนอกของพระราชวัง

ในระบอบการปกครองแบบราชาธิปไตยที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดสูงสุด และพระราชวังที่ประทับในฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครองที่สำคัญของราชอาณาจักร การจัด

⁴⁵⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 221.

⁴⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 219, 221, 223.

⁴⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 247.

⁴⁵⁹ จันทรฉาย ภัคธนิคม, การวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธยในสมัยอยุธยา : การสืบค้นและความหมาย, หน้า 247.

การรักษาความปลอดภัยนอกจากมุ่งที่จะรักษาพระราชวังและบริเวณรายรอบพระราชวังแล้ว การรักษาความปลอดภัยในการป้องกันพระนครซึ่งถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของราชอาณาจักร เนื่องจากภายในเป็นที่ตั้งที่ประทับของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ตลอดจนบรรดาขุนนาง ข้าราชการ ราษฎร ทั้งหลายทั้งปวงแล้ว จึงมีการเน้นรักษาตัวพระนครควบคู่กับพระราชวังด้วย

สภาพทั่วไปของกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่บนเกาะเล็ก ๆ ล้อมรอบด้วยแม่น้ำทั้งสี่ด้าน รอบตัวเกาะสร้างกำแพงเมืองขึ้นล้อมรอบอย่างแน่นหนา และนอกกำแพงเมืองออกไปเป็นพื้นที่ราบซึ่งแนวปรากฏทางธรรมชาติและที่สร้างขึ้นนี้ นอกจากเอื้ออำนวยให้กรุงศรีอยุธยาได้ใช้เป็นประโยชน์ในการป้องกันพระนคร ตามที่ โยส เซาเต็น กล่าวไว้ว่า “พระนครศรีอยุธยา...อยู่ในภูมิฐานที่ดีและมั่นคง สุดวิสัยที่ข้าศึกศัตรูจะโจมตียึดครองได้ง่าย ๆ เพราะทุก ๆ ปีน้ำจะท่วมขึ้นมาถึง 6 เดือนทั่วท้องที่นอกกำแพงเมือง จึงเป็นการบังคับให้ศัตรูอยู่ไม่ได้ต้องล่าถอยทัพไปเอง”⁴⁶⁰ กรุงศรีอยุธยายังได้วางกำลังดูแลรักษาความปลอดภัยด้านนอกแนวปราการเหล่านี้ด้วยการตั้งด่านเรียกว่าขนอนอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ที่จะเข้ามาในกรุงสี่แห่งตามทิศทั้งสี่ ได้แก่ ขนอนบ้านข้าวเม่าริมคลองข้าวเม่า ทางทิศตะวันออก ขนอนบ้านบางตะนาวศรีริมแม่น้ำเจ้าพระยา ทางทิศใต้ ขนอนบ้านปากคูริมแม่น้ำเจ้าพระยา ทางทิศตะวันตก และขนอนบ้านบางหลวง แม่น้ำลพบุรี ป่าสัก ทางทิศเหนือ⁴⁶¹ ขนอนหรือด่านทั้งสี่ที่สรอบกรุงนี้ทำให้การขนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่า แต่ละด่านทางราชการจะจัดให้มีขุนด่านกับหมื่นขนอนรวม 2 นาย และไพร่หลวงอีก 20 คน ออกไปอยู่คอยกำกับรักษา โดยมีการผลัดเปลี่ยนเวียนเวรกันคราวละ 15 วัน เพื่อตรวจตราสิ่งของต้องห้ามตามกฎหมายและเครื่องศาสตราวุธที่แปลกประหลาด รวมทั้งผู้คนที่แปลกปลอมเข้า-ออก คอยทักท้วงใต้ตามตามเหตุการณ์ ซึ่งด่านทั้งสี่แห่งนี้จะมีมาใช้และเรือเร็วไว้สำหรับบอกเหตุการณ์เข้าไปในกรุง⁴⁶²

⁴⁶⁰ “จดหมายเหตุของ โยส เซาเต็น พ่อค้าฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค 76, แปลโดย ขจร สุขพานิช (พระนคร: บริษัท ชุมชุมช่าง จำกัด, 2504), หน้า 3.

⁴⁶¹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 1.

⁴⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน. ขนอนน้ำรอบกรุงทั้งสี่ทิศยังทำหน้าที่เป็นด่านเก็บภาษีสินค้าเข้า-ออกทางแม่น้ำลำคลองที่เข้ามาในกรุง ซึ่งนอกจากขนอนน้ำแล้ว ยังมีขนอนบกตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงศรีอยุธยาที่บ้านศาลาเกวียนตรงแม่น้ำป่าสัก เก็บภาษีเกวียนที่มาจากโคราชและเขมร. เรื่องเดียวกัน, หน้า 4-5.

นอกจากบริเวณรอบกรุงจะมีขนอนเป็นด่านคอยฟังเหตุการณ์และตรวจตราผู้คนและอาวุธ ถัดเข้ามาในตัวพระนครตรงทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะเมืองกรุงศรีอยุธยา มีท่านบรอสสร้างเป็น สะพานถาวรข้ามเข้ามายังพระนครเพียงแห่งเดียว ลักษณะเป็นสะพานใหญ่กว้าง 3 วา ได้สะพานมี ช่องกลางให้เรือผ่าน หัวท้ายสองฝั่งสะพานทำเป็นที่ลาด ตรงกลางปลูกกระดานไว้สำหรับชักเข้าออก ได้เพื่อให้สมมติพราหมณ์ผู้คนที่ไปรวมทั้งช้างม้าและเกวียนราชการผ่านเข้าออกพระนคร คำให้ การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่า ทางราชการได้จัดให้เจ้าพนักงานจากกรมพระนครบาลคอย เฝ้ารักษาอยู่ที่ศาลาเชิงท่านบ เพื่อห้ามช้างม้าวัวควายเกวียนของราษฎรเดินข้ามเป็นอันขาด ยกเว้น ไว้แต่ราชการหลวงเท่านั้นเดินข้ามได้ แต่ต้องมีบัตรหมายมาบอกก่อน⁴⁶³

ส่วนพื้นที่ในกำแพงพระนครมีการแบ่งเขตเมืองออกเป็น 4 แขวง ตามกฎหมายเทียรบาล กำหนดไว้ดังนี้ ตั้งแต่หอกลองไปถึงเจ้าไผ่และตลอดยอดเป็นแขวงขุนธรมบาล ตั้งแต่หอกลอง ไปถึงประตูชัยและเจ้าไผ่เป็นแขวงขุนธรมบาล ตั้งแต่หอกลองไปถึงป่ามะพร้าว ท่าชี มาถึงท้าย บางเขินเป็นแขวงขุนโลกบาล และตั้งแต่หอกลองไปถึงบางเขินมาถึงจวนวังเป็นแขวงขุน นรบาล⁴⁶⁴ การแบ่งพื้นที่ปกครองในกำแพงพระนครดังกล่าวนอกจากจะอยู่ในความดูแลรับผิดชอบ ของเจ้าพระยาบรมราชเสนาบดีกรมพระนครบาล (เมือง) เพราะปรากฏตำแหน่งที่ตั้งขุนเหล่านี้ว่าขึ้น สังกัดอยู่ในกรมนี้ มีศักดินาคนละ 500 แล้ว⁴⁶⁵ พื้นที่ส่วนหนึ่งในกำแพงพระนครซึ่งเป็นที่ตั้งของ พระราชวังยังคงอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของเจ้าพระยาธรรมาเสนาบดีกรมวังด้วย

การแบ่งพื้นที่ภายในกำแพงเมืองออกเป็น 4 แขวง โดยกรมเมืองจัดขุนนางมาคอยกำกับ ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยในแขวงที่ตนรับผิดชอบแล้ว กรมเมืองยังทำหน้าที่จัดขุนนางและ เกณฑ์กำลังไพร่พลภายในกรมรักษาความปลอดภัยในกำแพงพระนครตามจุดสำคัญ ดังปรากฏ หลักฐานการรักษาพระนครเวลาพระมหากษัตริย์เสด็จประพาสและประทับอยู่ในหัวเมืองชั้นในว่า ให้เจ้าพระยาบรมราช หลวง ขุน หมื่น เสมียน ทนาย และไพร่สม ตั้งกองกำลังรักษาอยู่ที่ท้องสนาม หลวงรองเมือง (เจ้ากรมกองตระเวนขวา นา 1000) เสมียน ทนาย และไพร่สม ตั้งกองกำลังอยู่ ป้อมเพชรออกตรวจอำเภอทหารพร้อมกับขุนเทพผลู (เจ้ากรมกองตระเวนซ้าย นา 1000) เสมียน ทนาย และไพร่สมตั้งกองกำลังอยู่สะพานลำเหยออกตรวจอำเภอพลเรือน และจัดให้ขุนนางในกรม กองตระเวนขวาตั้งกองรักษาจำหลักออกตรวจในกรุงพร้อมกับกองกำลังอีกส่วนหนึ่งออกตรวจ

⁴⁶³ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 1-2.

⁴⁶⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 76.

⁴⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 231.

นอกกรุง⁴⁶⁶ การรักษาความปลอดภัยภายในพื้นที่กำแพงพระนครพบว่า นอกจากกรมเมืองจะทำหน้าที่ความรับผิดชอบนี้ ขุนนางที่ได้รับหน้าที่คอยดูแลชาวต่างชาติซึ่งเป็นชุมชนที่ได้รับอนุญาตให้อยู่อาศัยในกำแพงพระนคร ได้แก่ จีน แยก และพราหมณ์ ก็จะต้องจัดขุนนางและเกณฑ์กำลังไพร่พลในกรมพระคลังตั้งกองตระเวนรักษาความปลอดภัยในกรุงด้วย เช่น ขุนทองสื่อกับขุนทองสมุทร (ล่ามนายอำเภอจีน นา 600) รักษาตั้งแต่วัดจีนถึงประตูจีน ขุนโกษาอิศหากกับขุนราชเศรษฐี (ปลัดในกรมพระจุฬาราชมนตรี นา 800) รักษาตั้งแต่สะพานประตูจีนถึงประตูใต้กาศิ และ “สอรรประร่า” กับ “วิประวาชี” รักษาตั้งแต่วัดนางมุก วัดอามเม ชิคุน ถึงเสาชิงช้า⁴⁶⁷ จากหลักฐานที่แสดงถึงหน้าที่ของการวางกำลังรักษาความปลอดภัยในขณะที่พระมหากษัตริย์เสด็จประทับอยู่นอกพระนคร น่าจะสะท้อนให้เห็นว่าขุนนางในกรมเมืองคงจะมีการจัดวางกองกำลังไพร่พลคอยรักษาความปลอดภัยอยู่ตามบริเวณพื้นที่ภายในกำแพงเมืองที่ตนรับผิดชอบในขณะที่พระมหากษัตริย์ประทับอยู่ในพระนครเช่นกัน ตามหน้าที่ของขุนนางกรมนี้ที่ต้องรักษาความสงบเรียบร้อยภายในเมืองหลวงอยู่แล้ว ซึ่งก็ส่งผลให้เกิดการดูแลรักษาความสงบและความปลอดภัยให้กับบริเวณรอบพระราชวังซึ่งตั้งอยู่ในตัวเมืองนี้ด้วย รวมทั้งในขณะเดียวกันทางราชการก็จัดให้ขุนนางที่เข้ามาดูแลควบคุมชุมชนชาติต่าง ๆ ที่อยู่อาศัยในกำแพงพระนครพื้นที่รับผิดชอบของกรมเมืองคอยช่วยเหลือกรมนี้ในการดูแลรักษาความสงบในพระนครเป็นกรณีพิเศษด้วย

การตั้งกองตระเวนหรือการวางกองกำลังเจ้าหน้าที่ (ขุนนาง) เพื่อรักษาความปลอดภัยและเป็นด่านคอยตรวจตราตรวจค้นขึ้นในกำแพงพระนคร ทำให้การขุดหลวงวัดประตูทรงธรรมเรียกด่านเหล่านี้ว่า “ค่ายถนนบ้านหล่อ” หรือ “จำหล่อ” มีลักษณะเป็นเสาสูงราว 2-3 สอก ปักอยู่สองข้างถนน แต่ละข้างจะมีไม้ยาวขนาด 3-4 วา พาดทับหลังยื่นออกไปขวางถนนเป็นแนวเอียงกัน ปลายต่อปลายก่ายกันทั้งสองข้าง เมื่อเดินผ่านจำหล่อต้องอ้อมปลายไม้ข้างหนึ่งไปออกปลายไม้อีกข้างหนึ่ง ทำให้ผู้เดินผ่านต้องหยุดชะงักช้าลง เพื่อให้เจ้าหน้าที่คอยตรวจตรา⁴⁶⁸ จำหล่อที่สร้างขึ้นเป็นด่านคล้ายประตูกั้นขวางทางเดินนี้มักจะสร้างอยู่ตามถนนที่เป็นทางสัญจรทั่วไปในพระนคร โดยเฉพาะถ้าถนนนั้นผ่านสถานที่สำคัญ หรือย่านชุมชน จะมีจำหล่อตั้งกำกับอยู่ทั้งหัวถนนและปลายถนน ซึ่งทำให้การขุดหลวงวัดประตูทรงธรรมกล่าวว่า ถนนหลวงภายในกำแพงพระนครมีจำหล่อ

⁴⁶⁶ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539), หน้า 26 และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 229-330.

⁴⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27 และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 233-234.

⁴⁶⁸ ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, อธิบายภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา 417 ปี แลหลังครั้งบ้านเมืองดี (กรุงเทพฯ: ชมรมเด็ก, 2544), หน้า 148-149.

ตั้งอยู่ 16 ตำบล ดังนี้ ตรงหัวถนนหน้าวังตรา (หน้าบางตรา) ตรงปลายถนนหน้าวังตราบริเวณ ประตูท่าสิบเบี้ย ตรงหัวถนนป่าตะกั่ว ตรงหัวเลี้ยวถนนป่าโทน ตรงหัวถนนป่าเกรียบท่าพระ ประเทียบ ตรงท้ายถนนป่าเกรียบ ตรงหัวถนนบ้านจันเงิน ตรงท้ายถนนป่ายา ตรงหัวเลี้ยวถนน ป่าชมพู ตรงหัวถนนป่าไม้กับป่าเหล็ก ตรงหัวถนนป่าฟูก ตรงกลางถนนป่าฟ้าเขียว ตรงหัวถนน ตะแลงแกง ตรงปลายถนนตะแลงแกง ตรงหัวถนนป่าตองบริเวณจวนเจ้าพระยาพระคลัง และ ตรงท้ายถนนป่าตองบริเวณท่านางประตู่ไชย⁴⁶⁹

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมยังกล่าวต่อไปอีกว่า นอกจากจำหล่อมจะตั้งอยู่ตาม ถนนหลวงดังกล่าวแล้ว พื้นที่บริเวณรอบพระราชวังและตรงหัวถนนที่มุ่งตรงมายังพระราชวัง ก็มีจำหล่อมตั้งกำกับรักษาอยู่อีก 8 ตำบลดังนี้ ตรงหัวถนนโรงม้าชัยฤกษ์บริเวณประตูจักรมहिมา ตรง มุมวัดธรรมิกราช บริเวณกำแพงคั่นท้องสนามหน้าจักรวรรดิ ตรงหัวถนนตลาดหน้าพรหม ตรง ศาลาสารบัญชชีริมโรงสัก ตรงป้อมกลางบริเวณวัดสี่เชิง ตรงมุมจะเลี้ยวไปหน้าวัดระฆัง ตรง มุมป้อมจะเข้ามาท้ายสระแก้วในพระราชสถาน และตรงมุมป้อมปากท่อ จะเลี้ยวมาถนนประตูดิน มหายุคจนพระฉนวนน้ำประท่า⁴⁷⁰

การตั้งจำหล่อมเป็นด่านไว้สำหรับให้กองตระเวนหรือเจ้าหน้าที่คอยรักษาความปลอดภัย ตรวจตราผู้ที่สัญจรผ่านไปมาบริเวณสถานที่สำคัญอย่างเช่น พระราชวัง และย่านชุมชนเศรษฐกิจ (ตลาดบก) ในกำแพงเมือง ทางราชการจะกำหนดให้กรมเมืองจัดขุนนางและเกณฑ์กำลังไพร่พล ภายในกรมออกไปอยู่รักษาประจำด่านตามตำบลต่าง ๆ ตามที่ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้ง กรุงศรีอยุธยาว่าด้วยการรักษาพระนครเวลาเสด็จไม่อยู่ว่า

ขุนเทพผล 1 เสมียนทนาย 7 ไพร่สม 32 รวม 40 ตั้งอยู่ ณ จำหล่อมสะพาน
ลำเหย ตะเวนอำเภอพลเรือน

(กองตระเวนกรมเมือง) ตั้งกองรักษาจำหล่อม และตระเวนในกรุงฯ 4
อำเภอ ขุนยี่สารบุรี 1 หมื่นยี่สารบุรี 1 ขุนวิจารณ์ภูธร 1 ขุนตระเวนรักษา 1
หมื่นจิตรบริบาล 1 ขุนภักดีภูวคต 1 หมื่นภักดีภูวคต 1 ไพร่สมนายละ 10 คน
รวมนายไพร่ 88 คน⁴⁷¹

⁴⁶⁹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 10.

⁴⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴⁷¹ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 26.

รายชื่อตำแหน่งขุนนางกรมเมืองที่มีหน้าที่รับผิดชอบกำกับรักษาด่านอยู่ในกำแพงเมืองที่
ยกมาแสดงส่วนหนึ่งนี้ พบว่าเป็นตำแหน่งขุนนางในกรมเมืองทั้งสิ้น ดังปรากฏในพระไอยการ
ตำแหน่งนาพลเรือนระบุไว้ตรงกันว่า กองตระเวนในกรุงมีขุนนักดีภูวคณา 400 หมื่นนักดีภูวคณ
นา 300 ขุนตระเวนรักษา นา 400 และหมื่นตระเวนรักษา นา 300 ขึ้นกับขุนเทพพลูเจ้ากรมกอง
ตระเวนซ้าย กับกองตระเวนในกรุงมีขุนยี่สานบุรี นา 400 หมื่นยี่สานบุรี นา 300 ขุนวิจารณ์ภูธร
นา 400 และหมื่นวิจารณ์ภูธร นา 300 ขึ้นกับหลวงอินทราบดีศรีราชรองเมืองเจ้ากรมกองตระเวน
ขวา⁴⁷² จากหลักฐานเอกสารทั้งสองดังกล่าว เห็นได้ว่าการตั้งด่านรักษาความปลอดภัยขึ้นตามบริเวณ
สถานที่สำคัญในพระนครเป็นหน้าที่ของขุนนางกรมเมือง คือ เจ้ากรมกองตระเวนซ้ายกับเจ้ากรม
กองตระเวนขวา โดยขุนนางที่ขึ้นกับเจ้ากรมทั้งสองนี้เฉพาะกองตระเวนในกรุงซ้ายขวาก็จะเกณฑ์
กำลังไพร่พลออกไปคุมจำหลอตามตำบลต่าง ๆ ตามที่คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าว

อนึ่ง หากจำหลอตั้งอยู่ในตำบลพื้นที่ชุมชนจีน แยก และพราหมณ์ ซึ่งตั้งอยู่ทางใต้ในเกาะ
เมืองอยุธยา กรมพระคลังที่คอยดูแลชุมชนเหล่านี้ก็จะจัดขุนนางและเกณฑ์กำลังไพร่พลภายในกรม
ไปรักษาจำหลอในพื้นที่แถบนั้นร่วมกับกรมเมืองเวลาพระมหากษัตริย์เสด็จไม่อยู่ในพระนครด้วย⁴⁷³

การตั้งจำหลอรักษาการณ์อยู่ตามบริเวณสถานที่สำคัญในพระนคร โดยเฉพาะบริเวณรอบ
พระราชวังที่ปรากฏอยู่ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมดังกล่าวแล้ว ในกฎหมายเทียรบาลยัง
ได้ระบุว่ามีการแบ่งพื้นที่รอบพระราชวังให้เจ้าหน้าที่ (เจ้าพนักงาน) และขุนนาง ดูแลรับผิดชอบ
รักษาความปลอดภัยเป็นบริเวณ ๆ ไป ดังนี้

ไอยการแต่ท่าสิบเบี้ยถึงประตูช้างเผือก แต่ท่าสิบเบี้ยถึงจวนองครักษ์ชน
ไอยการพิทักษ์วารักราชราตรี แต่ประตูช้างเผือก ถึงขนานไอยการตำรวจใหญ่ แต่
ขนานมกอกน้ำ ไอยการหมื่นเทพทวาร แต่ทอถึงประตูเสดะเคราะห์มาถึงชีขัน
ตลาดยอดไอยการจาปราม แต่ประตูพระวิมเณศวรถึงพุทธาวาส ไอยการองครักษ์-
ธนู แต่หัวสนามถึงประตูแสดงราม ไอยการบำเรอภักดี แต่หัวสนามถึงฉานคลี
ไอยการขุนดาบซ้าย แต่ฉานคลีถึงโรงช้างหลอ ไอยการขุนดาบขวา⁴⁷⁴

⁴⁷² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 229-230.

⁴⁷³ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 27.

⁴⁷⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 74-75.

การวางกองกำลังเจ้าหน้าที่และขุนนางอยู่รักษาการณ์คอยรักษาความปลอดภัยให้กับพื้นที่รอบนอกพระราชวัง โดยเฉพาะบริเวณ “แต่ท่อดึงประตูเสดาะเคราะห์มาถึงชิงขันตลาดยอดไอยการจาปราม” ซึ่งเท่าที่พบน่าจะเป็นด้านหลังพระราชวัง ได้แก่ คลองท่อ และตลาดยอด⁴⁷⁵ กับด้านหน้าพระราชวัง ได้แก่ บึงชิงขัน การวางกำลังรักษาการณ์ทั้งสองด้านของพระราชวังนี้ได้มีการศึกษาแล้วพบว่าไม่เคยมีการบุกเข้ายึดพระราชวังทางด้านหลังเลยเพราะติดคลองท่อ ดังกล่าวแล้ว ก็น่าจะเกี่ยวกับการรักษาความปลอดภัยทางด้านนี้ด้วย⁴⁷⁶ และทางทิศตะวันออกของพระราชวังที่มีบึงชิงขันตั้งอยู่ข้างหน้า นอกจากกฎมณเฑียรบาลจะกล่าวว่ามีการจัดรักษาความปลอดภัยอยู่บริเวณนี้แล้ว บึงน้ำขนาดใหญ่⁴⁷⁷ยังเป็นแนวปราการที่ทำให้ผู้จะเข้ามาโจมตีพระราชวังไม่สามารถข้ามเข้ามาตีโดยตรงได้ โดยเฉพาะกองกำลังที่มุ่งมาจากวังหน้า ดังปรากฏคร่าวสมเด็จพระนารายณ์พระมหาอุปราชยึดอำนาจจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา พระองค์เสด็จนำกองกำลังจากวังหน้าตรงเข้ามาทางตะวันตกที่วัดพลับพลาไชย และอ้อมลงไปทางใต้แถบชุกุนหน้าวัดฉัตรทันต์ และถึงค่ายเคลื่อนกำลังพลมา

⁴⁷⁵ ตลอดยอดตั้งอยู่ปากคลองท่อทางตะวันตกหน้าวัดวรโพธิ์ริมโรงไหมมาจนถึงบ้านชาวแคร์ พระราชพงศาวดารกล่าวถึงตลาดแห่งนี้ในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชว่า “...วันพุธ เดือน 3 ขึ้น 4 ค่ำ เกิดเพลิงไหม้พระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปถึงพระราชวังท้ายท่าตลาดยอด ลมหอบเอาลูกเพลิงไปตกลงตะแลงแกงไหม้ลามลงไปป่าตองโรงกรมจะไกร 3 วันจึงดับ...”. คมขำ คิวงษา, “การค้าภายในของเมืองพระนครศรีอยุธยาในสมัยอยุธยาตอนปลาย,” เมืองโบราณ 10, 2 (เมษายน - มิถุนายน 2527): 67 และ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 26.

⁴⁷⁶ กฎมณเฑียรบาล มาตราที่ 15 และ 20 บัญญัติว่า บริเวณคลองท่อมาลงสระแก้วห้ามเรือคฤห เรือกุบ เรือประทุน และเรือที่มีอาวุธเข้ามาในบริเวณนี้ รวมทั้งราษฎรและชาวต่างชาติจะเข้ามาเดินร้องรำทำเพลง ตกปลา มานั่ง มานอน ในท่อน้ำสระแก้วไม่ได้เป็นอันขาด. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 75-76, 78.

⁴⁷⁷ พระยาโบราณฯ ได้กล่าวถึงบึงชิงขันว่าเป็นบึงเดียวกับบึงพระราม บึงตอนเหนือเรียกว่าบึงชิงขัน ตอนใต้เรียกว่า บึงพระราม บึงชิงขันแต่เดิมเป็นหนองน้ำขนาดเล็กและอาจจะเป็นบึงเดียวกับหนองโสน ต่อมาเมื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาแล้ว คงจะมีการขุดเอาดินในบึงมาถมที่เป็นพระราชวังวัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดพระราม ขนาดบึงจึงกว้างขึ้น ส่วนดินที่เว้นเป็นทางไว้สำหรับขนดินนั้นก็ทำเป็นถนนข้ามบึง บึงชิงขันเป็นบึงน้ำใสสะอาด เนื่องจากมีลำรางน้ำที่เรียกว่า “ช่องกุ่มมหาเถรไม้แซ” ให้น้ำเข้าทางเหนือและไหลออกประตูเทพหิมิตทางใต้. “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 50-51, 129-130 และ ถ้าให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 9.

โจมตีพระราชวัง⁴⁷⁸ เช่นเดียวกับคราวสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเสด็จสวรรคตเกิดการแย่งชิงอำนาจระหว่างวังหลวงกับวังหน้า โดยแต่ละฝ่ายต่างก็ตั้งค่ายคนละฝั่งคลองประตูข้าวเปลือกไปตลอดจนถึงประตูจีน ซึ่งมีวังเป็นสถานที่บัญชาการ ฝ่ายเจ้าฟ้าอภัยทรงสั่งให้หลวงไชยบุรินทร์ยกกำลังลงทางใต้ไปทางซีกันเพื่ออ้อมไปตีวังหน้า (แต่ไม่สำเร็จ) และฝ่ายพระมหาอุปราชทรงสั่งให้ทหารวังหน้าไปปล่อยนักโทษออกจากตะแลงแกง (คุก) เพื่อนำมาเป็นกำลังเสริม ก็ยกกำลังอ้อมลงทางใต้มาถนนป่าฝ้ายเขียวก่อนที่จะเข้าไปทะเลายคุก การยกกำลังของฝ่ายวังหลวงกับวังหน้าลงมาทางใต้ก่อนแล้วปะทะกันอยู่รอบ ๆ บริเวณซีกัน ป่าโตน ป่าฝ้ายเขียว และตะแลงแกง ในครั้งนี้เป็นเพราะมีบั้งซีกันตั้งขวางอยู่ด้านหน้าพระราชวัง⁴⁷⁹

นอกจากการวางกำลังดูแลรักษาความปลอดภัยและใช้ลักษณะทางกายภาพของสถานที่ตั้งที่มีอยู่เป็นแนวป้องกันบริเวณรอบพระราชวังในกำแพงพระนครแล้ว ทางกำแพงพระราชวังตอนเหนือที่อยู่ติดริมแม่น้ำลพบุรี ก็จัดให้มีการดูแลรักษาความปลอดภัยด้านนี้เช่นกัน ตามกฎหมายเขียนมาได้กล่าวว่า

แลพระราชกำหนดภูพระราชกฤษฎีกาไยการทหารพอเรือน ซึ่งจ้เรือเข้าเฝ้า ครั้นถึงศาลาขาวห้ามเรียกเรือลดลงจากแอ่งจากลาน เรือปทุมเรือลูกค้ำมิให้เข้ามาในนั้น แลฝ่ายข้างใต้ครั้นถึงศาลาปูนห้าม เรียกเรือลดลงจากแอ่งจากลาน เรือปทุมเรือลูกค้ำมิให้เข้ามาในนั้น ไยการชาวเรือห้ามตามซ้ายตามขวา⁴⁸⁰

สถานที่ตั้งไว้สำหรับคอยดูแลรักษาความปลอดภัยทางด้านเหนือกำแพงพระราชวังที่ในกฎหมายเขียนเรียกว่า “ศาลาขาวห้าม” ตั้งอยู่ทางใต้หรือท้ายพระราชวังติดกับวัดศาลาปูน คอยห้ามเรือประทุน เรือลูกค้ำ และเรือต่าง ๆ เข้ามาใกล้กำแพงพระราชวัง พระยาโบราณฯ มีความเห็นว่าศาลาขาวห้าม หรือศาลากองตระเวนนี้น่าจะมีอยู่อีกแห่งหนึ่งทางเหนือของแม่น้ำเขตพระราชวังด้านหน้าอีกศาลาหนึ่ง คือ อยู่ตรงระหว่างท่ากลาโหมกับท่าสิบเบี้ย คอยห้ามเรือต่าง ๆ ที่มาจากทางนี้

⁴⁷⁸ ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310,” หน้า 49.

⁴⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

⁴⁸⁰ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 74.

เช่นเดียวกับที่ศาลาข้างวัดศาลาปูน⁴⁸¹ ซึ่งจากการตั้งกองตระเวนคอยตรวจตราเหตุการณ์รอบพระราชวังทางทิศเหนือ ประกอบกับมีลักษณะพื้นที่เป็นแนวแม่น้ำกั้นทำให้ด้านนี้เป็นด้านเดียวที่ปรากฏว่าไม่เคยมีการวางกำลังทางเรือล่องเข้ามาทำการ โจมตีกำแพงพระราชวังด้านนี้เลย

การตั้งด่านหรือสถานที่สำหรับให้ขุนนางและเจ้าหน้าที่คอยดูแลรักษาความปลอดภัยอยู่ประจำการณที่ทางราชการจัดขึ้นตามจุดสำคัญดังได้แสดงมาตั้งแต่นอกกำแพงพระนคร ในกำแพงพระนคร และบริเวณพื้นที่รอบพระราชวัง ดังกล่าวแล้ว สุดท้ายที่จะกล่าวถึงคือ การรักษาความปลอดภัยในพระราชวัง

เอกสารชาวต่างชาติได้กล่าวถึงบริเวณพื้นที่ตั้งและลักษณะภายนอกของพระราชวังในกำแพงพระนครว่า “เมืองนี้แบ่งออกเป็นเขตและถนนตามแบบยุโรป...เขตที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินนั้น เป็นแห่งที่งดงามกว่าเขตอื่น ๆ เพราะมีอาณาบริเวณกว้างขวาง มีทางเดินที่เขวส่ายใหญ่ ๆ บ้านเรือนพวกขุนนางและวัดล้อมรอบ พระราชวังนั้นสร้างขึ้นทางทิศเหนือของตัวเมือง มีกำแพงอิฐสองชั้นล้อมรอบและได้รับการบูรณะให้อยู่ในสภาพอันดีอยู่เสมอ มีความยาวโดยรอบประมาณครึ่งลิ⁴⁸² เช่นเดียวกับเอกสารชาวต่างชาติฉบับอื่น ๆ ที่กล่าวถึงพระราชวังในลักษณะมีความมั่นคงแข็งแรงว่า “วังของพระเจ้าแผ่นดินคล้ายกับเมือง ๆ หนึ่ง ซึ่งล้อมด้วยกำแพงอิฐสามชั้น”⁴⁸³ และ “พระบรมมหาราชวังนั้นเป็นตัวเมืองเมืองหนึ่งที่มีขนาดใหญ่พอใช้ทีเดียว”⁴⁸⁴ พระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์ที่มีกำแพงล้อมเป็นชั้น ๆ อย่างแน่นหนาเหมือนเมืองป้อมเมืองหนึ่งตั้งอยู่ในกำแพงเมืองที่ชาวต่างชาติได้เห็นและบันทึกไว้ดังกล่าว นอกจากจะสร้างขึ้นให้มีลักษณะทางกายภาพปกป้องพระมหากษัตริย์ที่เสด็จประทับอยู่ข้างในแล้ว ภายในยังจัดให้มีขุนนางและเจ้าหน้าที่ที่มีหน้าที่สำหรับดูแลรักษาความปลอดภัยเป็นการเฉพาะแยกต่างหากจากหน่วยงานหรือกรมต่าง ๆ ทั่วไป คือ กรมล้อมพระราชวัง

พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนได้ระบุตำแหน่งหัวหน้ากรม ผู้ช่วยหัวหน้ากรม และสมุหบัญชีประจำกรมนี้ว่า มี พระเพชรพิไชย นา 5000 เป็นจางวาง หลวงเทพบริบาล นา 800 เป็น

⁴⁸¹ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 168-169. ลาลูแบร์กล่าวว่า ถ้ามีเรือผ่านเข้าไปใกล้กำแพงพระราชวัง ก็จะถูกยิงเตือนด้วยเม็ดถั่วโดยเจ้าพนักงานใช้ไม้ฆางเป่ามา. มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 428-429.

⁴⁸² นิโกลาส์ แชรเวต, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 38.

⁴⁸³ ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม, หน้า 12.

⁴⁸⁴ บาทหลวงเดอ ชัวซี, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, หน้า 386.

ปลัดจางวาง และขุนกำแหงพลภัก ษา 600 กับขุนรักษาพลแสน ษา 400 เป็นสมุหบัญชี⁴⁸⁵ กรมล้อมพระราชวังเป็นหน่วยงานหนึ่งที่มีความสำคัญรองลงมาจากกรมขนาดใหญ่อย่างกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และจตุสดมภ์ เนื่องจากเป็นกรมที่ขึ้นกับพระมหากษัตริย์ และหัวหน้ากรมนี้นี้เป็นจางวาง ไม่ใช่เรียกเจ้ากรมอย่างกรมธรรมดาทั่วไป และนอกจากนั้นยังแสดงให้เห็นความสำคัญของกรมตามหน้าที่และศักดิ์หน้าที่ได้รับ กล่าวคือ กรมนี้เป็นกรมที่มีขนาดใหญ่กรมหนึ่ง ดังมีกรมขนาดเล็กขึ้นอยู่กับกรมล้อมพระราชวังนี้ เช่น กรมเขื่อนเพชรล้อมพระราชวัง (ขวา) มีพระพิเศษสงครามนา 1600 เป็นเจ้ากรม และกรมเขื่อนขันธล้อมพระราชวังซ้าย มีหลวงพิไชย ษา 1600 เป็นเจ้ากรม เป็นต้น ซึ่งภายในกรมเหล่านี้จะมีตำแหน่งขุนนางประจำกรม เช่น ปลัดกรม สมุหบัญชี และบรรดาศักดิ์ชั้นขุนหลวงหมื่นพันอีกหลายตำแหน่ง โดยระบุยศและศักดิ์นาดเหมือนกัน⁴⁸⁶

การที่กรมล้อมพระราชวังมีตำแหน่งขุนนางมากพอสมควร และกรมเล็ก ๆ ขึ้นอยู่ในกรมนี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่าหน้าที่การดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยและความปลอดภัยภายในพระราชวังคงจะกว้างขวางและซับซ้อน การทำหน้าที่ของขุนนางในกรมนี้ไม่ได้มีระบุไว้ว่าต้องคอยดูแลรับผิดชอบส่วนไหนอย่างไร นอกจากทราบเพียงตำแหน่งกับศักดิ์นา แต่ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยาว่าด้วยการรักษาพระนครเวลาเสด็จไม่อยู่ ได้กล่าวถึงการรักษาความปลอดภัยในพระราชวังว่า

กรมล้อมพระราชวัง พระเพ็ชรพิชัยตั้งกองชุมอยู่จวนท้องสนามกลาง
ขุนหมื่นคุมไพร่ขึ้นรักษาป้องเชิงเทินรอบพระราชวังกรม 1

กรมวังนอกอยู่ทิมดาบชาววัง หลวงราชฤทธานนท์ หลวงนนทเสน ขุน
หมื่นชาววังนอก เหล่า 1

กรมวังเกณฑ์ ขุนอินอาญา 1 ขุนเทพสุภา 1 ขุนพรหมสุภา 1 (ตุลาการ
ศาลกรมวัง) 3 คน อยู่จำหล่อประตูท่าสิบเบี้ย (เหล่า 1)⁴⁸⁷

การรักษาความปลอดภัยในพระราชวังจากหลักฐานดังกล่าวนอกจากตกเป็นหน้าที่ของกรมล้อมพระราชวังแล้ว กรมวังยังมีหน้าที่รับผิดชอบร่วมอยู่ด้วย ซึ่งการที่กรมวังเข้ามาเกี่ยวข้องไม่ใช่แต่เพียงกรณีพิเศษดังกล่าวนี้เท่านั้น พบว่าขุนนางในกรมวังมีหน้าที่ดูแลรักษาความปลอดภัยเวลาพระมหากษัตริย์เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังด้วย ตามที่ลาลูแบร์ได้บันทึกว่า “หมื่นจงตำแหน่งนี้

⁴⁸⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 260-262.

⁴⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴⁸⁷ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 25.

มี 2 คน และบุคคลที่รับตำแหน่งนี้ผลัดกันเข้าเวรประจำคนละวัน ถึงวันที่เข้าเวรแล้วต้องอยู่ประจำตลอด 24 ชั่วโมงในพระบรมมหาราชวัง วันไหนที่ออกเวรก็พักอยู่กับบ้านได้...”⁴⁸⁸ ตำแหน่ง “หมื่นจง” ที่ลาอุแบร์กล่าวนี้คือ ตำรวจวังรักษาพระองค์ซ้ายขวาสังกัดกรมวัง มีปรากฏอยู่ในทำเนียบศักดินาพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนว่า “จะหมื่นจงรักษาองค์พระตำรวจวังซ้าย นา 800” กับ “จะหมื่นจงรักษาองค์พระตำรวจวังขวา นา 800”⁴⁸⁹

ขุนนางกรมวังที่รักษาความปลอดภัยในพระราชวังยังมีปรากฏอีกว่า ขุนกำแพงบุรี กับ ขุนศรีวังราช นา 600 มีหน้าที่วางขวกหนามเรียงรายในพระราชวัง⁴⁹⁰ ขุนนางทั้งสองตำแหน่งนี้ขึ้นอยู่กับกรมวังนอก มีออกพระนนท์เสนฯ นา 3,000 เป็นเจ้ากรม คู่กับออกพระราชฤทธิฐานันท์ฯ นา 3,000⁴⁹¹ ที่มีระบุไว้ตรงกับกรมวังนอกในตำราแบบธรรมเนียมฯ ดังกล่าว หลักฐานเอกสารตำราแบบธรรมเนียมฯ กล่าวว่า เวลาพระมหากษัตริย์ไม่ได้ประทับอยู่ในพระราชวัง พระเพชรพิไชยจัดขุนนางและเกณฑ์ไพร่ภายในกรมขึ้นประจำป้อมและกำแพงรอบพระราชวัง ขณะที่กลุ่มเจ็บบาลได้กล่าวถึงขุนนางในหน่วยงานต่าง ๆ มีหน้าที่ดูแลบริเวณป้อมและกำแพงรอบพระราชวัง ว่า

⁴⁸⁸ มร.เดอะลาอุแบร์, จดหมายเหตุลาอุแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 430. บ้านของกองกำลังรักษาพระองค์และพระราชวัง บันทีกของคณะราชทูตเปอร์เซียที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์กล่าวว่า “พระเจ้าแผ่นดินในสยามไม่ทรงบำรุงกองทัพไว้ นอกจากเกณฑ์ราษฎรมาเป็นทหารเท่านั้น แต่บางครั้งเมื่อจำเป็นก็เกณฑ์พวกเหล่านี้มาเป็นทหาร ในหมู่พวกเหล่านี้มีพวกที่กล้าหาญหลายกลุ่ม เรารู้ได้ที่พวกเขาสักรันต์ตามแขนตามตัวพวกนี้กล้าหาญ พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงประทานที่อยู่ไว้ใกล้ ๆ พระองค์ เพื่อเป็นยามคอยป้องกัน. อิบนิ มุหัมมัด อิบรอฮิม, ตำนานกษัตริย์สุลัยมาน, แปลโดย ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์ (ม.ป.ท.: มุลินธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), หน้า 31.

⁴⁸⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 237.

⁴⁹⁰ บาทหลวงตาซาร์ดี ได้กล่าวถึงการวางเครื่องกีดขวางล้อมที่ประทับหลังจากเดินทางเข้าไปติดตั้งกล้องโทรทรรศน์เพื่อให้สมเด็จพระนารายณ์ทอดพระเนตรจันทร์ปรากฏาที่พระตำหนักทะเลชุบศร (พระที่นั่งเย็นหรือพระที่นั่งไกรสรสีหราช) ว่า “เมื่อจะขึ้นบกที่ตรงเชิงกำแพงเหนือฝั่งคลองนั้นจะต้องเสี่ยงภัยกับการติดกับดักชนิดหนึ่งซึ่งเป็นโซ่เหล็กหลายสายทอดไว้ติด ๆ กัน ห่างกันอยู่ราวสายละครึ่งฟุต เต็มพื้นที่ตามความกว้างของพื้นดินระหว่างคลองกับกำแพง มีขวกเหล็กปลายแหลมเรียงรายอยู่สองชั้นเข้านำออกซึ่งไว้ทุกคืนโดยรอบที่พักหลังนี้เพื่อป้องกันคนแปลกปลอมเข้าไปใกล้”. บาทหลวงตาซาร์ดี, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงธนพัฒนา, 2539), หน้า 85.

⁴⁹¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 238-239.

โดยการอาศัยแต่ป้อมท้ายสนม ถึงประตุนวนประจำท่า เป็นหน้าที่พนักงาน
 ดำรงในซ้ายขวาว่ากล่าวคนแลกิ่ง แต่ประตุนวนประจำท่าถึงประตูเสาชิงไชย
 เป็นหน้าที่พนักงานทหารในซ้ายขวา ว่ากล่าวคนแลกิ่ง แต่ประตูเสาชิงไชยถึง
 ป้อมท่าคัน แต่ป้อมท่าคันถึงศาลาสารบาญชี แต่ป้อมศาลาสารบาญชีถึงป้อมศาลา
 พระสูงมงคลพิตร แต่ป้อมพระสูงมงคลพิตรถึงป้อมมุมวัดรามาวาส แต่ป้อมมุมวัด
 รามาวาสถึงป้อมสวนอู่เป็นหน้าที่ชาวกำแพงล้อมวังซ้ายขวาว่ากล่าวคนแลกิ่ง
 แต่ป้อมสวนอู่ถึงป้อมท้ายสนมเป็นหน้าที่พนักงานสนมซ้ายขวาว่ากล่าวคนแลกิ่ง⁴⁹²

จากหลักฐานทั้งสองดังกล่าวเห็นได้ว่ากรมล้อมพระราชวังไม่ได้รับผิดชอบดูแลป้อมและ
 กำแพงรอบพระราชวังเพียงอย่างเดียว ยังมีขุนนางและเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานต่าง ๆ ร่วมกันรับผิดชอบด้วย ดังนี้

- “ป้อมท้ายสนมถึงประตุนวนประจำท่า” คือ กำแพงพระราชวังด้านเหนือที่เป็นแนว
 เดียวกับกำแพงเมือง นับจากทิศตะวันตกที่ป้อมท้ายสนม (ป้อมปากท่อ) ถึงประตูมหาไถรภพชล
 ทวารอุทก (ประตุนวนประจำท่าวาสกรี) เป็นพนักงานหน้าที่ของดำรงในซ้ายขวา มีหลวงมหา
 มนตรีฯ สมุหพระดำรงในขวา กับหลวงมหาเทพฯ เจ้ากรมพระดำรงในซ้าย นาคคนละ 2000 ขึ้น
 กับพระยาอภัยภทรณฤทธิ์ จางวางกรมพระดำรงซ้าย และพระอนุชิตทราชา จางวางพระดำรงขวา
 นาคคนละ 3000 ร่วมกันดูแลรักษาความปลอดภัยกำแพงช่วงนี้คนละครึ่ง

- “ประตุนวนประจำท่าถึงประตูเสาชิงไชย” คือ กำแพงพระราชวังด้านเหนือต่อจาก
 ประตุนวนประจำท่าถึงประตูเสาชิงไชย (สำหรับแก่พระเจ้าลูกเธอลงทรง) เป็นพนักงานหน้าที่
 ของทหารในซ้ายขวา มีหลวงวิสูตร โยธามาศ เจ้ากรมทหารในขวา และหลวงราชโยธาเทพ เจ้ากรม
 ทหารในซ้าย นาคคนละ 1600 ขึ้นกับพระราชสงครามจางวางทหารในกลาง นาค 3000 ร่วมกันดูแล
 รักษาความปลอดภัยกำแพงช่วงนี้คนละครึ่ง

- “ประตูเสาชิงไชยถึงป้อมสวนอู่” คือ กำแพงพระราชวังด้านเหนือบางส่วนสุดที่
 ป้อมท่าคันต่อกับกำแพงพระราชวังด้านตะวันออก เริ่มจากป้อมดังกล่าวยาวตลอดไปสุดที่ป้อมศาลา
 สารบัญชิตต่อกับกำแพงพระราชวังด้านใต้ยาวออกไปตะวันตกสุดที่ป้อมมุมวัดรามาวาส และต่อกับ
 กำแพงพระราชวังด้านตะวันตกสุดที่ป้อมสวนอู่ เป็นพนักงานหน้าที่ของชาวกำแพงล้อมวังซ้าย
 ขวา (น่าจะเป็น) พระพิเศษสงคราม เจ้ากรมเขื่อนเพชรล้อมพระราชวัง (ขวา) และหลวงรามพิไชย
 เจ้ากรมเขื่อนขันธล้อมพระราชวังซ้าย นาคคนละ 1600 ขึ้นกับพระเพชรพิไชยจางวางกรมล้อมพระ
 ราชวัง นาค 5,000 ร่วมกันดูแลรักษาความปลอดภัยกำแพงช่วงนี้คนละครึ่ง

⁴⁹² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 76-77.

- “ประสูติสวนองุ่นถึงป้อมท้ายสนม” คือ กำแพงพระราชวังด้านตะวันตก เริ่มจากป้อมสวนองุ่นมุมกำแพงพระราชวังจนถึงกำแพงเมืองที่ป้อมท้ายสนมเป็นพนักงานหน้าที่ของสนมชายชวา มีออกพระอินทราทิตย์ฯ สมุหพระสนมชาย และออกพระจันทราทิตย์ฯ สมุหพระสนมชวา นาคณะ 3000 ขึ้นกับออกพระยาธรรมมาธิบดีฯ เสนาบดีกรมวัง นา 10,000 ร่วมกันดูแลรักษาความปลอดภัยกำแพงช่วงนี้คนละครั้ง⁴⁹³

พนักงานดูแลบริเวณป้อมและกำแพงรอบพระราชวังตามที่กฎหมายเทียรบาลกล่าวเมื่อไปเทียบดูกับหน่วยงานของพนักงานเหล่านี้ในทำเนียบพระไอยการตำแหน่งนาตั้งกล่าวข้างต้น พบว่าเป็นขุนนางที่สังกัดอยู่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน (ยกเว้นพนักงานสนมชายชวาอยู่ภายใต้การดูแลของออกพระยาธรรมมาธิบดีฯ) ซึ่งเป็นขุนนางในหน่วยงานที่ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น เนื่องจากเป็นกรมที่อยู่ใกล้ชิดและเกี่ยวข้องกับความปลอดภัยโดยตรงของพระมหากษัตริย์ จึงทำให้เป็นกรมอิสระจากการควบคุมของอัครมหาเสนาบดีมาให้พระมหากษัตริย์ทรงบังคับบัญชาเด็ดขาดแทน อย่างไรก็ตามแม้จะมีกรมอื่น ๆ เข้ามาดูแลรักษาความปลอดภัย แต่เมื่อเปรียบเทียบกับบริเวณป้อมและกำแพงรอบพระราชวังที่รับผิดชอบพบว่า ชวากำแพงล้อมวังชายชวาที่สังกัดขึ้นกับกรมล้อมพระราชวังมีพื้นที่ในการดูแลรักษาความปลอดภัยบริเวณป้อมและกำแพงมากกว่าตำรวจในชายชวา ทหารในชายชวา (กรมนี้มีพื้นที่รับผิดชอบน้อยที่สุด) และสนมชายชวา ก็อกรมล้อมพระราชวังจะดูแลรักษาความปลอดภัยรอบพระราชวังเริ่มที่ประตูเสาชิงไชยถึงป้อมท่าคันตรงบริเวณพื้นที่ทางเหนือส่วนหนึ่งริมแม่น้ำลพบุรี และที่ป้อมท่าคันยาวตลอดไปตามกำแพงพระมหาราชวังลงไปทางใต้ แล้ววกไปทางตะวันตกที่ป้อมศาลาบัญชี ตรงไปแล้ววกขึ้นทางเหนือที่ป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ (ป้อมมุมวัดรามาวาส) ไปสุดที่ป้อมสวนองุ่น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งบริเวณป้อมและกำแพงตลอดทางตอนหน้าและตอนใต้ของพระราชวัง รวมทั้งทางเหนือและตะวันตกส่วนหนึ่งหรือกินบริเวณเกือบทั้งหมดรอบพระราชวังเป็นหน้าที่ของกรมล้อมพระราชวังเป็นผู้รับผิดชอบ

การจัดวางกำลังรักษาความปลอดภัยขึ้นอยู่กับส่วนต่าง ๆ ภายในพระราชวัง อาทิ บริเวณป้อม กำแพง สนาม พระตำหนัก⁴⁹⁴ พระที่นั่ง และพระมหาปราสาท โดยเฉพาะที่ประทับสำคัญอย่างพระมหาปราสาท พบว่าภายในกำแพงแก้วของพระมหาปราสาทที่ใช้เป็นที่ประทับและเสด็จออกว่าราชการแผ่นดินเกือบจะทุกองค์ในพระราชวังมักจะสร้างศาลาขนาดใหญ่ โดมหรือทิมตั้ง

⁴⁹³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 246-247, 260-261, 283-284, 296-297.

⁴⁹⁴ “...พระตำหนักที่ประทับสำราญพระราชอิริยาบถของพระเจ้าแผ่นดิน ... ภายในเขตตำหนักที่ประทับนั้นเขาจากช่องเข้าไว้หมด” บาทหลวงเดอ ชัวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, หน้า 448.

อยู่บนชานชาลาหน้าพระมหาปราสาทขึ้นสองหลัง ตามที่คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม กล่าวไว้

...นำพระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาทออกมามีทิมดาบคดซ้ายขวา มีกำแพง
แก้วสูงสองศอกล้อมรอบพระมหาปราสาท ... นำพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท
นั้นมีทิมดาบคดซ้ายขวา บนชานชาลานั้นมีกำแพงแก้วสูงสองศอกล้อมรอบพระ
มหาปราสาท ... กำแพงคั่นนำสนามนำพระที่นั่งสุริยามรินทร์มหาปราสาท ... มี
ทิมดาบขว้างอยู่ข้างขวา ทิมดาบตำรวจในอยู่ข้างซ้าย⁴⁹⁵

ทิมหรือทิมคดสองหลังที่หน้าพระมหาปราสาทดังกล่าวนอกจากใช้เป็นสถานที่รับราชทูต
หรือขุนนางข้าราชการเข้าเฝ้าฯ เวลาพระมหากษัตริย์เสด็จออกให้เฝ้าฯ ทางมุขเด็จพระมหา
ปราสาทแล้ว ศาลดังกล่าวนี้ยังเป็นที่ตั้งกองกำลังไว้ดูแลรักษาความปลอดภัยในขณะที่พระมหา
กษัตริย์เสด็จประทับอยู่ในพระมหาปราสาท ตามที่ลาลูแบร์กล่าวไว้

ในทิม...มีหมวดทหารน้อยตัวไม่ถึงอาวุธนั่งหมอบประจำอยู่ คือ พวกแขนลาย
หรือแขนทาสี ดังที่ข้าพเจ้าได้เคยกล่าวถึงมาแล้ว ตัวนายที่บังคับบัญชาอยู่และ
เป็นพวกแขนลายด้วยกัน เรียกกันว่า องครักษ์ ทั้งตัวนายและไพร่ทหารหัวหน้าที่
เป็นราชมัลของพระมหากษัตริย์...และในขณะที่เดียวกันก็ทำหน้าที่พิทักษ์ความ
ปลอดภัยให้แก่พระมหากษัตริย์ด้วย ในพระบรมมหาราชวังนั้นมีสาตราวุธให้
ทหารพวกนี้ใช้เมื่อคราวจำเป็น⁴⁹⁶

⁴⁹⁵ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 16-17.

⁴⁹⁶ มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 431. ทหารที่สามารถ
ถืออาวุธได้ในพระราชวังจากหลักฐานดังกล่าว กฎมณเฑียรบาลกล่าวว่า “อนึ่งขุนดาบขุนเรือหัว
หมื่นองครักษนาราย หัวหมื่นเรือหัวพันนายเวง บันดาได้ถือดาบหลวงแลเข้ามาในราชทวารก็ดี
นั่งในศาลาลูกขุนก็ดี แลมิได้รับเอาดาบเอาเจียดใช้ ให้นายประจุนายศาลาเอาเจียดตีเสีย แลดาบ
นั้นให้เอาถวายให้ทำดาบอื่นใช้ เครื่องเจียดใช้ให้ให้แก่นายประจุน แลฝ่ายผู้เลมิดนั้นให้ถอดลงเปน
ไพร่เพราะมิควรถือดาบหลวง ถ้านายประจุนมิเอาว่าตามพระไอยการใช้ โทษนายประจุนก็กลงหญ้า
ช้าง”. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 101.

การสร้างทีมเป็นที่สำหรับตั้งกองกำลังรักษาการณ์ดังกล่าวโดยมีกำลังพลตามคำให้การขุนหลวงวัด ประคู้ทรงธรรมว่า ชาววังประจำอยู่หลังขวา และตำรวจในประจำอยู่หลังซ้ายข้างหน้าพระมหาปราสาท และยังมีกำแพงแก้วที่ทำขึ้นล้อมพระมหาปราสาทองค์ต่าง ๆ ในพระราชวัง ซึ่งโดยมากมักสร้างขึ้นให้มีความสูงกว่ากำแพงแก้วล้อมพระอุโบสถหรือพระวิหาร ยังเป็นแนวปราการอีกชั้นหนึ่งคอยป้องกันภัยมิให้ล่วงเข้าไปถึงในสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ด้วย⁴⁹⁷

การจัดวางกำลังรักษาความปลอดภัยในพระราชวังดังกล่าวมาทั้งหมดจะมีการควบคุมขุนนางและเจ้าหน้าที่ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบอยู่ตามส่วนต่าง ๆ อย่างเข้มงวด ดังที่เอกสารชาวต่างชาติกล่าวว่า ผู้บังคับการกองทหารล้อมวังจะต้องเข้าเฝ้าทูลเกล้าฯ ถวายรายงานต่อพระมหากษัตริย์ทุกวัน และเรื่องราวต่าง ๆ ภายในพระราชสำนักจะเปิดเผยให้บุคคลภายนอกได้รับรู้ไม่ได้เป็นอันขาด⁴⁹⁸

ดังนั้นการที่กรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ในชัยภูมิอันเหมาะสมบนบริเวณที่ราบลุ่มและมีแม่น้ำหลายสายไหลมารวมกัน มีกำแพง ป้อมปราการ และพระราชวังตั้งอยู่ตามจุดสำคัญคอยป้องกันรักษาพระนครเวลามีข้าศึกเข้ามารุกรานประชิดติดแนวพระนครดังกล่าวไปแล้ว ผู้นำอยุธยายังได้ให้ความสำคัญในการจัดการรักษาความปลอดภัยป้องกันพระนครที่มุ่งรักษาพระราชวังและบริเวณรอบ ๆ เขตพระราชวัง ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของราชอาณาจักร วางแนวป้องกันเป็นชั้น ๆ นับตั้งแต่

⁴⁹⁷ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “กำแพงแก้ว,” โลกประวัติศาสตร์ 3, 1 (มกราคม-มีนาคม 2540): 56.

⁴⁹⁸ บาทหลวงเดอ ชัวซี, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, หน้า 432 และ การเดินทางของบาทหลวงดาซาร์ด เล่ม 1-3 (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร, 2521), หน้า 52, 135. ขุนนางในกรมที่มีหน้าที่รักษาพระราชวัง และถวายความปลอดภัยแก่พระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะกรมล้อมพระราชวัง มักจะมีการเลือกสรรกันเป็นพิเศษ และถือว่าเป็นความลับที่จะต้องปิดบังขุนนางและกำลังไพร่พลภายในกรม เพื่อไม่ให้บุคคลนอกกรมรู้ว่าใครเป็นขุนนาง และมีจำนวนไพร่พลมากน้อยเท่าไร อันจะทำให้มีการประเมินกำลังที่ถูกต้องได้ รวมทั้งพวกที่เป็นทหารรักษาพระองค์ (กรมพระตำรวจหน้าแปดกรม กรมพลพัน กรมทนายเล็กร กรมคู่ชักร กรมทหารใน และกรมรักษาพระองค์) ต้องนอนประจำเวรในพระราชวัง ตามเสด็จออกท้องพระโรง หรือเวลาตามเสด็จทางน้ำทางบก ประพาส และการสงคราม จะต้องเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ก่อนขุนนางกรมอื่น ๆ และเป็นพวกเดียวที่สามารถถืออาวุธเข้ามาในท้องพระโรงได้. ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 80 และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์ โสภณพิพรรฒนาการ, 2470), หน้า 44, 40.

นอกกำแพงพระนครมาสู่คฤหาสน์ภายในพระราชวัง การจัดการรักษาความปลอดภัยโดยเฉพาะในพระราชวังคงจะมีมาแล้วตั้งแต่สมัยแรกสร้างกรุง และพระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาก็ได้มีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของพระราชวังให้มั่นคง และจัดวางกองกำลังรักษาความปลอดภัยให้สัมพันธ์กับที่ตั้งและลักษณะของพระราชวังเพื่อเพิ่มความมั่นคงปลอดภัยให้กับพระมหากษัตริย์ที่ประทับอยู่ในพระราชวังมากขึ้น ดังสะท้อนให้เห็นจากในสมัยอยุธยาตอนปลาย การบุกยึดเข้าโจมตีพระราชวังไม่มีเลย ปรากฏเพียงแต่การใช้พระราชวังเป็นที่บัญชาการรบของแต่ละฝ่ายในเหตุการณ์แย่งราชสมบัติ โดยเฉพาะระหว่างวังหลวงกับวังหน้า

ลักษณะทางกายภาพ : พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมซึ่งเป็นเอกสารคัดลอกมาจากต้นฉบับในหอหลวงที่บรรยายถึงกรุงศรีอยุธยาตอนปลายในช่วงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ได้กล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของวังหน้าเกี่ยวกับพระที่นั่ง ตำหนัก อาคารประกอบต่าง ๆ ภายในวัง โดยเฉพาะตำแหน่งที่ตั้งของวังหน้าเดิมไว้อย่างน่าสนใจว่า

...พระราชวังบวรสถานมงคล คือ วังหน้าเก่านั้นตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเก่านั้นเป็นที่ลับแคบ แล้วภายหลังมาจึงยกวังจันทน์เฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นพระราชฐานที่ดำรงค้ำของพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทน์บวร ๆ ห่างจากพระราชวังหลวงทางห้าสิบเส้น พระราชวังจันทน์บวรตั้งอยู่ในทิศตะวันออกของกรุงศรีอยุธยาได้ทำนบรอ...⁴⁹⁹

ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมได้ให้ข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับที่ตั้งวังหน้าก่อนจะย้ายมาสร้างที่ตรงมุมพระนครทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือหลังป้อมมหาชัยบริเวณทำนบรอ ซึ่งต่อมายกขึ้นเป็นวังจันทน์และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตามลำดับว่านั้น เดิมวังนี้ตั้งอยู่ข้างหน้าและใกล้กับพระราชวังหลวง มีขนาดไม่ใหญ่โตกว้างขวาง สันนิษฐานว่า “วังหน้าเก่า” แห่งนี้น่าจะคือวังของสมเด็จพระนเรศวรที่สร้างขึ้นไว้ประทับในกรุงศรีอยุธยาระหว่างเสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระมหาธรรมราชาเป็นคราว ๆ ครั้งที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ ตามที่พระราชพงศาวดารกล่าวว่า “ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาแต่เมืองพระ

⁴⁹⁹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 21.

พิษณุโลก เสด็จอยู่ในวังใหม่”⁵⁰⁰ วังใหม่หรือวังหน้าเก่าซึ่งเป็นวังเดียวกันนี้ สมเด็จพระมหาธรรมราชาฯ จะทรงสร้างไว้เป็นที่ประทับชั่วคราวไว้สำหรับสมเด็จพระนเรศวรลงมาแจ้งข้อราชการเกี่ยวกับการบริหารปกครองหัวเมืองเหนือ วังใหม่นี้จึงสร้างขึ้นอยู่ใกล้ ๆ กับพระราชวังหลวงคือตั้งอยู่ข้างหน้าพระราชวังหลวงเพื่อความสะดวก และมีขนาดไม่ใหญ่นักเนื่องจากใช้เป็นที่ประทับเป็นครั้งคราวขณะเสด็จลงมากรุงศรีอยุธยาเท่านั้น ฉะนั้นที่ประทับแห่งใหม่ซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาฯ สร้างประทานไว้สำหรับสมเด็จพระนเรศวรขณะเสด็จลงมาเข้าเฝ้าจึงเรียกว่า วังใหม่ มีลักษณะทางกายภาพตรงตามที่กล่าวไว้ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า “วังหน้าเก่านั้นตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเก่านั้นเป็นที่คับแคบ” และจากที่วังหน้าเก่ามีลักษณะคับแคบ เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาฯ มีพระราชประสงค์ใช้พระนครเป็นฐานรับศึกในการทำสงครามกับพม่าด้วยการให้สมเด็จพระนเรศวรทรงอพยพกำลังคนหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ในกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาฯ จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระนเรศวรทรงย้ายจากวังใหม่ที่ประทับเดิม ไปสร้างวังทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือตามบริเวณที่ขยายแนวกำแพงออกไป⁵⁰¹ พร้อมกับไพร่พลส่วนหนึ่งที่อพยพและกวาด

⁵⁰⁰ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 159.

⁵⁰¹ บริเวณพื้นที่ตั้งพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) หรือวังจันทร์ แต่เดิมก่อนขยายแนวกำแพงเมืองในสมัยพระมหาธรรมราชา เป็นพื้นที่ชานพระนครว่างโล่งอยู่นอกกำแพงเมือง ครั้งในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา ปี พ.ศ. 2123 จึงได้มีการขุดขยายคู่อ้อมน้ำพร้อมกับก่อขยายแนวกำแพงเมืองออกไปถึงริมน้ำตั้งแต่ท่าสิบเบี้ย (ตรงวัดกุฎีทอง) จนถึงป้อมเพชรทางทิศใต้ (บางกะจะ) และพื้นที่ตั้งของวังหน้าจึงถูกวางอยู่ในกำแพงเมืองตั้งแต่นั้น เกี่ยวกับการขยายแนวกำแพงเมืองนี้มีข้อสังเกตว่าไม่ใช่พื้นที่บริเวณทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือจะถูกวางอยู่ในกำแพงเมืองด้านเดียวเท่านั้น ยังรวมถึงพื้นที่ตลอดแนวทางทิศตะวันออกตั้งแต่ป้อมมหาชัยจนถึงป้อมเพชรวางอยู่ในกำแพงเมืองด้วย ตามพระราชพงศาวดารว่า

อนึ่ง กำแพงพระนครขณะนั้นตั้งโดยกระบวนเก่า และยังไปรื้อลงตั้งในริมน้ำ พระยารามก็ให้ตั้งค่ายรายไปตามริมน้ำเป็นชั้นหนึ่ง ...

...

ลุศักราช 924 ปีจอ จัตวาศก ... สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ได้แต่งพระนครให้ขุดคู่อ้อมน้ำฝ่ายทิศบูรพา แต่ป้อมมหาชัยวังหน้าลงไปบรรจบบางกะจะ กว้างสิบวา ลึกสามวา แล้วให้ขุดกำแพงออกไปริมน้ำขอบนอกพระนครจบป้อมมหาชัย แต่ป้อมมหาชัยลงไปบรรจบป้อมเพชร

ต่อมา เช่น ไพร่พลมอญให้ตั้งอยู่บ้านขมิ้น ริมวัดขุนแสน (ทิศเหนือมุมตะวันออกบริเวณคูขื่อหน้า)⁵⁰² เพื่อดูแลรักษาพระนครนี้ เนื่องจากวังหน้าเก่าคับแคบและตั้งอยู่ตรงหน้าพระราชวังหลวง ใกล้เกินไปจนไม่สามารถใช้วังแห่งนี้เป็นเสมือนค่ายไว้รักษาพระนครและดูแลกำลังพลที่อพยพกวาดต้อนได้อย่างใกล้ชิดตามยุทธวิธีใช้พระนครเป็นฐานรับศึกได้ จึงมีการสร้างวังขึ้นใหม่และเรียกวังแห่งนี้เป็นสามัญว่า วังจันทร์ ตามอย่างครั้งสมเด็จพระนเรศวรพระมหาอุปราชเคยประทับอยู่ วังจันทร์เมืองพิษณุโลก

อนึ่ง ครั้งขุนวรวงศาธิราชได้ราชสมบัติ และสถาปนาแต่งตั้งนายจันพระอนุชา ซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ “บ้านมหาโลก” เป็นพระมหาอุปราช และทำยุทธอุกหมิ่นราชเสนาหอนอกราชการดักช่ม

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดฯให้ก่อกำแพงเป็นอิฐถือปูน พ.ศ.2092 แล้ว แนวกำแพงเมืองยังคงแนวเดิมอยู่ คือ กำแพงตลอดแนวทิศตะวันออก ตั้งแต่ป้อมมหาชัยหรือตรงวังหน้ามาจนถึงป้อมเพชรยังอยู่ลึกเข้าไปและยังไม่ถึงริมน้ำ เป็นที่ว่างระหว่างแนวกำแพงกับคูเมืองอยู่คราวสงครามเสียกรุงครั้งแรก สมเด็จพระมหินทราธิราชจึงโปรดฯให้พระยารามตั้งค่ายอยู่ข้างนอกกำแพงบริเวณที่ว่างนี้รักษาพระนครอีกชั้นหนึ่ง และเมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงจัดการป้องกันพระนครไว้เพื่อรับศึกทางด้านตะวันออกซึ่งเป็นบริเวณที่ว่างและข้าศึกเคยใช้เข้าพระนครได้นั้น โปรดฯให้ขุดขยายคูขื่อหน้าให้กว้างและลึก พร้อมกับขยายแนวกำแพงเมืองเก่าตั้งแต่ท่าสิบเบี้ย ป้อมมหาชัย จนถึงป้อมเพชร ลงไปถึงริมน้ำ ในปี พ.ศ. 2123 ฉะนั้น แนวกำแพงเมืองตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจนถึงก่อนการขยายกำแพงเมืองในสมเด็จพระมหาธรรมราชาน่าจะยาวตลอดตามแนวถนนหน้าบางตราไปทางตะวันออกแล้ววกลงทางทิศใต้ (ก่อนถึงประตูหอรัตนชัย) ไปตามแนวคลองในไก่อบรรับกำแพงเมืองทางทิศใต้ที่บางกะจะ ก่อนที่จะมีการสร้างป้อมมหาชัยและป้อมเพชร และหลังจากมีการสร้างป้อมทั้ง 2 แห่ง และขยายแนวกำแพงเมืองตั้งแต่ท่าสิบเบี้ยถึงป้อมมหาชัย และป้อมเพชร แนวกำแพงเมืองเดิมทางทิศเหนือและตะวันออก จึงกลายมาเป็นถนนหน้าบางตราและคลองในไก่อ อยู่ในกำแพงเมือง. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 189, 218-219 และ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ในประชุมพงศาวดาร เล่ม 1, หน้า 15, 22.

⁵⁰² “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 179.

ยังอยู่ที่ “ท่าเสือ” จนสิ้นพระชนม์ ขณะกำลังเสด็จไปเพนียดวัดของนั้น⁵⁰³ ท่าเสือตามที่พระราชพงศาวดารระบุคือ บริเวณ “วัดเสือหรือวัดเสนาสนาราม” ที่ตั้งอยู่หลังวังหน้า⁵⁰⁴ จากสถานที่พระมหาอุปราชถูกยิงที่ท่าเสือซึ่งตั้งอยู่บริเวณวังหน้า อาจทำให้เข้าใจว่าวังหน้าได้สร้างขึ้นตรงบริเวณนี้มาตั้งแต่ขุนวรวงศาธิราชทรงให้พระมหาอุปราชจันเสด็จเข้าประทับ แต่ความจริงแล้วพระมหาอุปราชหาได้ประทับอยู่บริเวณนี้ไม่ กล่าวคือ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า ขุนวรวงศาธิราชทรงแต่งตั้งพระอนุชาที่ประทับอยู่บ้านมหาโลกขึ้นเป็นพระมหาอุปราช บ้านมหาโลกในพระราชพงศาวดารคือวัดมหาโลก (สร้าง พ.ศ. 2015) ตั้งอยู่นอกเกาะเมืองทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงศรีอยุธยา⁵⁰⁵ จากการที่พระมหาอุปราชประทับอยู่บ้านมหาโลกซึ่งตั้งอยู่นอกเกาะเมือง ครั้งจะต้องตามเสด็จขุนวรวงศาธิราชไปวังข้างที่เพนียดวัดของซึ่งตั้งอยู่ชานพระนครระหว่างวัดขุนแสนกับวัดของ⁵⁰⁶

⁵⁰³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 31, 37. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ และฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ ระบุสถานที่พระมหาอุปราชจันถูกลอบยิงที่ “ท่าเสือ” ต่างจากฉบับพันจันทนุมาศที่ใช้อ้างอิง ดู พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: โปธิ์สามต้นการพิมพ์, 2515, หน้า 29 และ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (เจด) (พระนคร: ร.พ.อักษรบริการ, 2507), หน้า 530.

⁵⁰⁴ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), หน้า 376.

⁵⁰⁵ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 4 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์การศาสนา, 2528), หน้า 281-282. นอกจากนี้ยังมีวัดมหาโลกตั้งอยู่ที่บ้านลานคา ตำบลบ้านครัว อำเภอบ้านหมอ จังหวัดสระบุรี ซึ่งสุจิตต์ วงษ์เทศ สันนิษฐานว่าเป็นบ้านเดิมของขุนวรวงศาธิราช และพระมหาอุปราชจัน เมื่อบุคคลทั้งสองเข้ามารับราชการในกรุงศรีอยุธยา จึงยกครัวย้ายมาอยู่ที่บ้านมหาโลกใกล้กับเกาะเมืองกรุงศรีอยุธยา. กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 4, หน้า 743 และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, ท้าวศรีสุดาจันทร์ “แม่หยั่วเมือง” ใครว่าหล่อนชั่ว? (กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์เนศ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2540), หน้า 79-80.

⁵⁰⁶ เพนียดแต่เดิมนั้นอยู่นอกกำแพงเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือพื้นวัดเสนาสนารามเข้าไปหรือตรงบริเวณที่ต่อมาเป็นวังหน้า วัดขุนแสน และวัดของ โดยใช้เป็นที่ทอดปล่อยเลี้ยงช้างหลวง เพราะเป็นพื้นที่ชานพระนครโล่งกว้าง ต่อมาเมื่อเกิดศึกพม่าล้อมกรุง สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงเห็นว่าชานพระนครตรงเพนียดกำแพงกับคูห่างกัน ทำให้ข้าศึกข้ามเข้ามาในพระนครได้ง่าย จึงโปรดฯให้ขยายกำแพงเมืองออกไปถึงริมน้ำ และย้ายเพนียดไปตั้งที่ตำบลทะเลหญ้า. “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 38, 164.

บริเวณที่พระราชพงศาวดารเรียกทำเสื่อหรือต่อมาเป็นที่ตั้งของวังหน้า พระมหาอุปราชจึงต้องทรงช้างออกจากที่ประทับบ้านมหาโลกข้ามมายังเพนียดวัดทอง และขุนพิเรนทรเทพจึงวางแผนให้หมื่นราชเสน่หานอกราชการมาลอบยิงพระมหาอุปราชขณะเสด็จไปเพนียดซึ่งตั้งอยู่บริเวณทำเสื่อ

ดังนั้นหลังจากสมเด็จพระชัยราชาธิราชฟังทรงยกเลิกตำแหน่งพระมหาอุปราชออกไปปกครองเมืองพิษณุโลก ขณะนั้นยังไม่มีวังสำหรับพระมหาอุปราชในราชธานี ครั้งขุนวรวงศาธิราชได้ราชสมบัติจึงให้พระมหาอุปราชจันพระอนุชาทรงใช้นิเวศสถานเดิมคือบ้านมหาโลกเป็นที่ประทับไปพลางก่อน และเนื่องจากขุนวรวงศาธิราชครองราชย์เพียง 42 วัน⁵⁰⁷ จึงไม่ทราบแน่ชัดว่าขุนวรวงศาธิราชจะให้พระอนุชาเสด็จขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกอย่างไรพระมหาอุปราชในอดีตหรือสร้างวังให้เป็นที่ประทับอยู่ในราชธานี อย่างไรก็ตามเป็นที่ชัดเจนว่าบริเวณทำเสื่อไม่ใช่เป็นสถานที่ตั้งวังของพระมหาอุปราชจัน

บริเวณทำเสื่อตรงมุมพระนครทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือเพียงมีการสร้างวังให้เจ้านายประทับครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อพระองค์โปรดฯ ให้สร้างวังหน้ามุมพระนครตรงหัวรอเป็นที่ประทับถาวรของสมเด็จพระนเรศวรพระมหาอุปราชหลังจากเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือลงชั่วคราว ซึ่งก่อนสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จมาประทับอยู่ในพระนครเป็นการถาวรนั้นพระองค์ประทับอยู่วังใหม่ หรือวังหน้าเก่าเป็นที่ประทับชั่วคราวก่อนเมื่อสมเด็จพระนเรศวรลงมาประทับในกรุงศรีอยุธยาเป็นการถาวรแล้ว บริเวณทำเสื่อจึงมีวังหน้าเป็นสถานที่ประทับของพระมหาอุปราชมาตั้งแต่บัดนั้น จากที่กล่าวแล้วว่า วังหน้าตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกเป็นบริเวณที่พระตำราหอหลวงอธิบายแผนที่กรุงศรีอยุธยากล่าวถึงด้านนี้ว่าเป็นหัวสำเภา (ด้านกว้างหัวสำเภา) ซึ่งเริ่มตั้งแต่ป้อมมหาไชยไปถึงป้อมวัดขวางบริเวณนี้มีประตูทำข้างวังจันทร์⁵⁰⁸ ประตูช่องกุด 2 ช่อง ประตูใหญ่ฉนวนน้ำทำวังจันทร์⁵⁰⁹ ประตูช่องกุด 3 ช่อง ถึงป้อมวัดขวาง จากป้อมนี้ถึงป้อมปืนตรงเกาะแก้ว มีประตูช่องกุด 1 ช่อง ประตูหอรตนชัย (ประตูใหญ่คลองน้ำ) ประตูช่องกุด 3 ช่อง ประตูเจ้าจันทร์ (ประตูใหญ่มิให้เอาศพออก) ประตูช่องกุด 2 ช่อง จากนั้นถึงป้อมปืนตรงเกาะแก้ว และ

⁵⁰⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 1, หน้า 15.

⁵⁰⁸ ทำข้างวังจันทร์อยู่บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติจันทระกรมตรงข้ามวัดมณฑป ทำข้างวังจันทร์คงมีความสำคัญสำหรับนำข้างของวังหน้าลงอาบน้ำในแม่น้ำป่าสัก. กรมศิลปากร, มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนเรศวรทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890 - พ.ศ. 2310), หน้า 16.

⁵⁰⁹ พระฉนวนประจำทำวังหน้า อยู่ตรงกับประตูทางเข้าวังหน้า เป็นทำเสื่อออกลงเรือพระที่นั่งของพระมหาอุปราชเพื่อเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปในที่ต่าง ๆ. เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

ประตูช่องกุศ 1 ช่อง สุดด้านทิศตะวันตกนอกมุมกรุง เรียกว่า หัวสารพา⁵¹⁰ ดังนั้นตลอดแนวกำแพงเมืองตั้งแต่ป้อมมหาไชยถึงป้อมปืนตรงเกาะแก้วเป็นด้านทิศตะวันออก ซึ่งด้านนี้ระหว่างป้อมมหาไชยถึงป้อมวัดขวางเป็นบริเวณที่ตั้งของวังหน้า

วังหน้า นอกจากจะมีการระบุสถานที่ตั้งไว้อย่างเด่นชัด โดยเฉพาะในพระดำราชของหอลหลวง ว่าด้วยภูมิลักษณะกรุงศรีอยุธยาแล้ว ที่ตั้งของวังหน้ายังปรากฏอยู่ในแผนที่กรุงศรีอยุธยาที่ชาวต่างประเทศได้บันทึกไว้เรียงตามลำดับเวลา ดังนี้

1. แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งวิศวกรชาวฝรั่งเศสบาทหลวงโทมัส วัลกาเนอริรา ได้สำรวจและเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2230 ปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งระวางแผนที่ “Plan De La Ville De Siam” ได้บันทึกตำแหน่งพื้นที่มุมพระนครด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือว่าเป็นที่ตั้งของวังหน้า โดยระบุว่าเป็นพระตำหนัก (Petit Palais du Roi)

2. แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งช่างแผนที่ชาวฝรั่งเศส จาคส์ นิโกลาส์ เบลแลง เขียนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ โดยอาศัย Plan De La Ville De Siam เป็นข้อมูลในการเขียน เพราะมีความเหมือนกัน แต่แตกต่างที่คำอธิบายสถานที่ ซึ่งระวางแผนที่นี้คือ “Ville De Siam ou Juthia” ได้บันทึกตำแหน่งพื้นที่มุมพระนครด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือว่าเป็นที่ตั้งของวังหน้า โดยระบุเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า “Le Petit Palais”

3. แผนที่กรุงศรีอยุธยาของเอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์ (Engelbert Kaempfer) ได้สำรวจและเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2233 ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ได้บันทึกตำแหน่งพื้นที่มุมพระนครด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือว่า วังหน้าเป็นวังรัชทายาทที่ประทับของพระมหาอุปราช⁵¹¹

⁵¹⁰ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 124. หัวสารพา (หัวซารพา) เป็นหัวมุมเกาะเมืองยื่นหัวออกไปในแม่น้ำเขื่องหน้าวัดพนัญเชิงไปทางเหนือ อยู่ในแนวตรงข้ามกับปากคลองสวนพลู ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับอุ้งเรือเดินทะเลระหว่างหัวมุมเฉียงระหว่างด้านตะวันออกกับด้านทิศใต้ของเกาะ เรียกว่า หัวสารพา ตรงหัวมุมกรุงนี้เป็นการสมมติโลกว่าเป็นที่ดอนสมอหัวเรือสำเภาซึ่งความหมายทั่วไปหมายถึงคำร้องพร้อม ๆ กันเพื่อบอกจังหวะให้ทำพร้อม ๆ กันเมื่อเวลาลากหรือเวลาขของหนัก ๆ อย่างเวลาลากดึงสมอเรือ. ประชุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, อธิบายภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา 417 ปี แลหลังครั้งบ้านเมืองดี, หน้า 42.

⁵¹¹ อนุชาติ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา, “การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา,” หน้า 59-60, 132-133 และ เอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเป็เฟอร์, หน้า 46, 50.

แผนที่ 9 : แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งบาทหลวงโทมัส วัลกาเนอริรา (Thomas Valguarnera) วิศวกรชาวฝรั่งเศสสำรวจ และเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2230 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

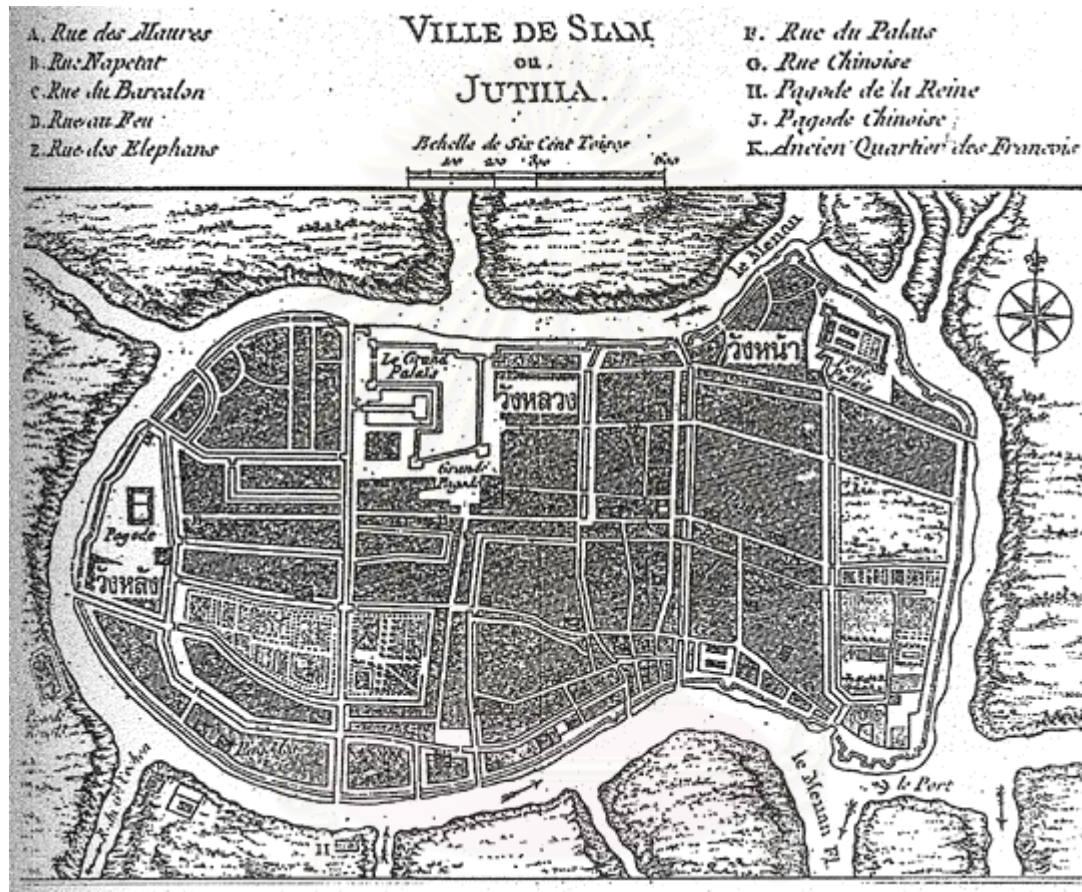
สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำอธิบายแผนที่ 9

อักษร A	พระบรมมหาราชวัง
อักษร B	พระตำหนัก
อักษร C	เจดีย์ที่ทรงสร้างเมื่อครองราชย์
อักษร D	เจดีย์สำคัญ
อักษร E	เจดีย์ของกษัตริย์ชื่อ “หน้าพระธาตุ”
อักษร F	เจดีย์ทรงจีน
อักษร G	วิทยาลัยคอนสแตนติน
อักษร H	เจดีย์ของกษัตริย์
อักษร I	ตั้งมณฑลของพระสังฆราช
อักษร K	เจดีย์ที่บรรจุพระศพของพระมเหสี
อักษร L	ที่อยู่อาศัยของชาวฝรั่งเศส
อักษร M	ที่อยู่อาศัยแบบสมัยใหม่ของชาวฝรั่งเศส
อักษร N	ที่ตั้งสถานทูตฝรั่งเศส
อักษร O	โรงแรมฟอนคอลล
อักษร P	เจดีย์อื่น ๆ ทั้งหมด
อักษร QQ	ถนนมอร์
อักษร RR	ถนนหน้าพระธาตุ
อักษร SS	ถนนบาร์คูลอน
อักษร TT	ถนนที่มีไฟประดับ
อักษร VV	ถนนไปโรงช่าง
อักษร XX	ถนนไปพระราชวัง
อักษร YY	ถนนของชาวจีน

ที่มา : ไชแสง สุขะวัฒนะ, “ผังเมืองกรุงศรีอยุธยา,” ใน เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ราชบัณฑิตยสถาน จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสพระชนมายุ 3 รอบ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.), หน้า 481 และอนุชาต ปาลกะวงษ์ ณ อยุธยา, การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 59-60.

แผนที่ 10 : แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งจาคลส์ นิโกลาส์ เบลแลง (Jacques-Nicolas Bellin)
ช่างแผนที่ชาวฝรั่งเศส เขียนโดยอาศัยข้อมูลจากการสำรวจของบาทหลวงโทมัส วัลกาเนอริรา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

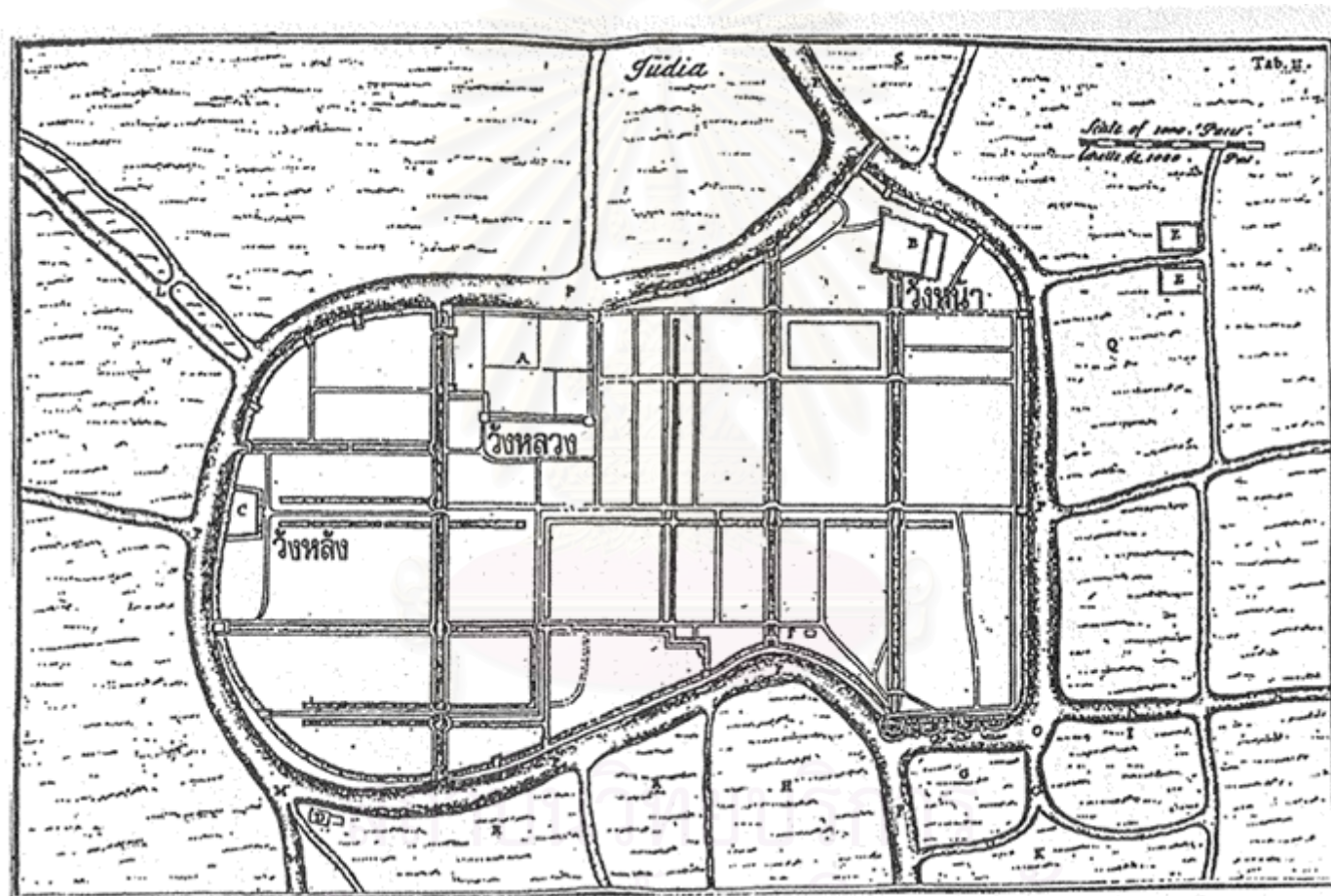
คำอธิบายแผนที่ 10

อักษร A	ถนนมอญ (แจกมัวร์ / มุสลิม อินเดีย-อิหร่าน)
อักษร B	ถนนหน้าพระธาตุ
อักษร C	ถนนบาร์คูลอน (พระคลัง)
อักษร D	ถนนที่มีไฟประดับ
อักษร E	ถนนไปโรงช้าง
อักษร F	ถนนไปพระราชวัง
อักษร G	ถนนของชาวจีน
อักษร H	เจดีย์ของสมเด็จพระราชินี
อักษร J	เจดีย์ของชาวจีน
อักษร K	ที่อยู่อาศัยของชาวฝรั่งเศส

ที่มา : กรมศิลปากร, มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนครทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890 - พ.ศ. 2310) (กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด, 2543), หน้า 5 และอนุชาติ ปาละกะวงศ์ อยุธยา, การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 60-61.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนที่ 11 : แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งเอนเยลเบิร์ต แกมเฟอร์ นายแพทย์ชาวเยอรมันสำรวจและเขียนขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2233 ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา

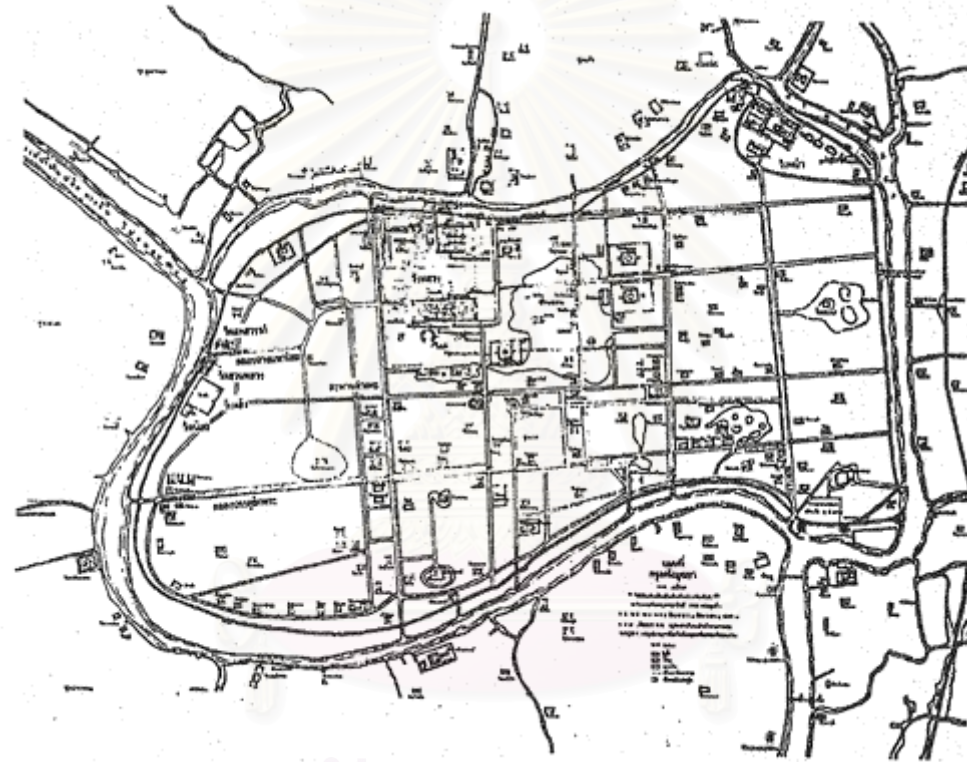
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำอธิบายแผนที่ 11

อักษร A	พระราชวัง
อักษร B	วังรัชทายาท
อักษร C	วังเจ้ากรมช้าง
อักษร D	โบสถ์และตึกที่อยู่ของบิชอปหลุยส์
อักษร E	วัดพระยาพระคลัง
อักษร F	บ้านคอนสแตนติน ฟอลคอน
อักษร G	ค่ายหอสันดา
อักษร H	ค่ายโปรตุเกส
อักษร I	โรงคัมภีร์สุรา
อักษร K	ค่ายญี่ปุ่น มอญ และมลายู
อักษร L	คลองไปเจดีย์ภูเขาทอง
อักษร M	คลองสนามไชย
อักษร N	คลองปากข้าวสาร
อักษร O	คลองปากน้ำสวนพลู
อักษร P	แม่น้ำใหญ่
อักษร Q	ค่ายจีน
อักษร R	ค่ายญวน
อักษร S	เพนียด

ที่มา : เอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเปเฟอร์, แปลโดย อ. สายสุวรรณ
(พระนคร: โรงพิมพ์พานิชสุราผล, 2487), หน้า 46.

แผนที่ 12 : แผนที่กรุงศรีอยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เตชะคุปต์) พ.ศ. 2469

ที่มา : กรมศิลปากร, มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนครทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890-พ.ศ. 2310) (กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด, 2543), หน้า 28.

การสำรวจและเขียนแผนที่กรุงศรีอยุธยาไม่ใช่เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ แต่ได้มีชาวต่างประเทศทำไว้แล้วในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เช่น ชื่อระวางแผนที่ “Judia” ภาพสีน้ำมันชาวฮอลันดาวาดขึ้น พ.ศ. 2179, “Judia Siam” ภาพวาดแสดงป้อมปราการ กำแพงเมือง คลอง ถนน และสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เขียนขึ้นใน พ.ศ. 2179 และ “Judia ou Siam” ภาพวาดโดยชาวฝรั่งเศสเขียนขึ้น พ.ศ. 2181⁵¹² ซึ่งแผนที่ดังกล่าวทั้งหมดนี้เป็นแผนที่ที่อิงภาพวาดที่แสดงทัศนียภาพและลักษณะการวางผังเมืองในมุมมองกว้างเท่านั้น โดยไม่ได้ลงเน้นสัญลักษณ์แสดงสถานที่ตั้งภายในเกาะเมืองอย่างละเอียด โดยเฉพาะไม่มีการบันทึกตำแหน่งพื้นที่มุมพระนครด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนืออย่างแน่ชัดว่าเป็นที่ตั้งของวังหน้าในแผนที่เหมือนกับแผนที่ที่สร้างขึ้นในสมัยหลังตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์ลงมา ซึ่งอาจเป็นเพราะว่าในระยะดังกล่าวบทบาทของวังหน้าคงไม่ค่อยมีมากนัก จึงไม่เป็นที่รู้จักของชาวต่างชาติ เนื่องจากพระราชพงศาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองไม่ได้ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาพระอนุชาขึ้นเป็นพระมหาอุปราช และโปรดฯให้ตั้งบ้านหลวงอยู่ริมวัดสุทธาวาส วังหน้าคงไม่มีเจ้านายเสด็จไปประทับในเวลานั้น ซึ่งตรงข้ามกับสมเด็จพระนารายณ์ที่เคยประทับอยู่ในวังหน้า และสมัยต่อมาสมเด็จพระเพทราชาทรงแต่งตั้งออกหลวงสรศักดิ์ขึ้นเป็นพระมหาอุปราชเสด็จไปประทับอยู่วังหน้า แผนที่ชาวต่างชาติจึงได้บันทึกตำแหน่งที่ตั้งของวังหน้าในสมัยสมเด็จพระนารายณ์และสมเด็จพระเพทราชา โดยเฉพาะแผนที่ของแกมเฟอร์ได้ระบุที่ตั้งและกล่าวถึงวังหน้าว่า “พระราชวังแห่งที่สอง ... อยู่สุดด้านตะวันออกเฉียงเหนือของกรุง ... เดิมเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อน (สมเด็จพระนารายณ์ - ผู้เขียน) แต่เดี๋ยวนี้ ในปี 1680 (พ.ศ. 2233) เป็นที่ประทับของพระมหาอุปราช...”⁵¹³

จากหลักฐานเอกสารที่ระบุถึงที่ตั้งของวังหน้าทั้งไทยและต่างชาติเป็นอันต้องกันว่า วังหน้าตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือมุมฝั่งพระนคร สำหรับอาณาเขตของที่ตั้งวังหน้าในสมัยกรุงศรีอยุธยายังไม่เป็นที่ระบุได้อย่างแน่ชัดว่ามีอาณาบริเวณครอบคลุมที่ถูกต้องแค่ไหน เนื่องจากที่ตั้งเดิมของวังหน้ามีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงโดยมีการสร้างวังจันทร์เกษมไว้เป็นที่ประทับในเวลาเสด็จประพาสครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นใหม่บนพื้นที่วังเดิม กับมีเรือนจำสร้างทับอยู่ในบริเวณวังหน้าปัจจุบัน จึงเป็นการยากที่จะระบุอาณาเขตวังหน้าเดิมที่ถูกต้องได้ อย่างไรก็ตามก็ยังมีผู้สันนิษฐานอาณาเขตวังหน้าซึ่งทำให้สามารถประเมินอาณาเขตวังหน้าได้อย่างคร่าวๆ อาทิ สมเด็จพระ

⁵¹² ไชยแสง สุขะวัฒนะ, “ผังเมืองกรุงศรีอยุธยา,” ใน เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ราชบัณฑิตยสถาน จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสพระชนมายุ 3 รอบ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.), หน้า 463-464, 466.

⁵¹³ เอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเฟอร์, หน้า 49-50.

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึงอาณาเขตวังหน้าเดิมในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า

วังจันทร์เดี่ยวนี้อสร้างขึ้นใหม่ทั้งหมดในรัชกาลที่ 4 ... วังกำแพงวังแคบกว่าของเก่า แนวกำแพงวังเดิมด้านเหนือริมน้ำอยู่กลางสนามหญ้านอกถนนเดี่ยวนี้นี้ ด้านใต้ติดเขตวัดเสนาสน์ ด้านตะวันออกกราวมุดึกที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข ด้านตะวันตกกราวริมคลองข้างเรือนจำ⁵¹⁴

และพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ได้สันนิษฐานไว้ในหนังสือเรื่องกรุงเก่าว่า

กำแพงวังเดิมเข้าใจว่าคงกว้างกว่าที่สร้างในรัชกาลที่ 4 ด้วยเคยพบรากพระที่นั่งยังมีโคนเสา และบัวปลายเสาหักงอมอยู่ในที่ ๆ เป็นโรงเรียนมณฑล ซึ่งอยู่นอกกำแพงวังข้างใต้ ก็มีรากอิฐอยู่ในบริเวณกำแพงเรือนจำก็หลายแห่ง จึงสันนิษฐานว่า แนวกำแพงวังเดิมด้านเหนือกับด้านตะวันออก คงจะอยู่ราวแนวกำแพงใหม่ขึ้นไปหักมุมเลี้ยวที่หลังโรงเรียนมณฑล ตรงไปทิศใต้ไปหักมุมเลี้ยวราวหลังกำแพงเรือนจำ เข้าบรรจบกำแพงด้านเหนือ ด้านริมน้ำคงมีกำแพงสกัดระหว่างกำแพงวังกับกำแพงพระนครทั้งสองข้าง⁵¹⁵

ดังนั้นอาณาเขตวังหน้าในสมัยกรุงศรีอยุธยา น่าจะตกอยู่ราวทิศเหนือ กำแพงวังตั้งอยู่ใกล้และขนานไปกับกำแพงเมือง โดยมีกำแพงสกัดระหว่างกำแพงวังกับกำแพงเมืองสองข้าง ทิศตะวันออกยื่นออกไปจากแนวกำแพงวังจนจรดหอนาฬิกา ทิศใต้ถึงวัดเสนาสนาราม (วัดเสือ) และทิศตะวันตกสุดอาณาเขตวังหน้าที่วัดขุนแสน⁵¹⁶ หรือกล่าวอีกนัยคือ อาณาเขตวังหน้าครั้งกรุงศรีอยุธยามี

⁵¹⁴ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 220.

⁵¹⁵ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 162.

⁵¹⁶ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมระบุว่า ในวังหน้ามีวัดขุนแสนเพียงวัดเดียวตั้งอยู่ในกำแพงวัง ขณะที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า วัดเสนาสนาราม และวัดขมื่น ตั้งอยู่ในวังหน้า. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 22 และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 11, หน้า 21.

พื้นที่กว้างใหญ่กว่าวังจันทร์เกษมที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ 4 คือ มีอาณาเขตครอบคลุมวังจันทร์เกษม เรือนจำ วัดขุนแสน และพื้นที่บางส่วนของด้านตะวันออกเลยกำแพงวังจันทร์เกษมออกไปในปัจจุบัน อาณาเขตวังหน้าดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นแนวเขตวังหน้ามาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระมหาธรรมราชา โปรดฯให้สร้างวังแห่งนี้สำหรับสมเด็จพระนเรศวรพระมหาอุปราชประทับอยู่ในราชธานี เพราะไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการขยายอาณาเขตวังหน้าเลยตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา เว้นแต่มีกล่าวถึงการสร้างและซ่อมวังหน้าเพื่อให้เป็นที่ประทับของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์พระมหาอุปราชหลังจากเกิดเพลิงไหม้วังหน้าในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเท่านั้น⁵¹⁷ การวางผังภายในอาณาเขตวังหน้า สันนิษฐานว่าคงยึดรูปแบบพระราชวังจันทร์หรือวังจันทร์ที่เมืองพิษณุโลกมาเป็นแบบแผนในการก่อสร้างวังหน้าที่กรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่วังจันทร์ จังหวัดพิษณุโลก พบว่า วังจันทร์มีกำแพงล้อมรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าซ้อนกัน 2 ชั้น กำแพงวังชั้นนอกกว้าง 185.50 เมตร ยาว 270.50 เมตร มีการเพิ่มมุมย่อมุมที่มุมกำแพงทำเป็นเสาเม็ดทรงมัน กำแพงวังชั้นในกว้าง 144.50 เมตร ยาว 181 เมตร ระหว่างกำแพงวังชั้นนอกและกำแพงวังชั้นในนี้ แบ่งเขตวังเมื่อเข้ามาหน้าวังทางกำแพงวังชั้นนอกถึงกำแพงวังชั้นกลางเป็นวังชั้นนอก (พระราชฐานชั้นนอก) ภายในกำแพงวังชั้นในมีกำแพงกั้นกลางแบ่งออกเป็นวังชั้นกลาง (พระราชฐานชั้นกลาง) กับวังชั้นใน (พระราชฐานชั้นใน) โดยตรงกลางมีพระที่นั่งสร้างครอบทับบนแนวกำแพงกั้นกลางเป็นทางเข้าออกระหว่างวังชั้นกลางและวังชั้นใน มีพื้นที่ทั้งหมด 31.36 ไร่ อย่างไรก็ตาม การขุดค้นวังจันทร์ยังไม่เสร็จสิ้น เนื่องจากปัจจุบันพื้นที่ของวังจันทร์เป็นที่ตั้งของโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคมซึ่งยังมีอาคารเรียนสร้างครอบทับโบราณสถานอยู่ และการขุดค้นที่ปรากฏนี้ก็เพียงชั้นบนที่สร้างขึ้นภายหลังเท่านั้น โดยยังมีซากอาคาร แนวกำแพงของวังที่สร้างขึ้นสมัยแรกอยู่ชั้นล่างถัดลงไปที่ยังไม่ได้ขุดค้นอีก⁵¹⁸

แม้การขุดค้นตรวจสอบวังจันทร์ที่จังหวัดพิษณุโลกยังไม่เสร็จสิ้นสมบูรณ์ แต่หลักฐานทางโบราณคดีที่ได้จากการขุดตรวจ เช่น วังจันทร์มีกำแพงเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าซ้อนกันสองชั้นก็สามารถนำไปเทียบกับแผนที่ของชาวต่างชาติซึ่งได้บันทึกที่ตั้งของวังหน้าในกรุงศรีอยุธยา พบว่า แกมเฟอร์ระบุว่า วังหน้าเป็นวังของพระมหาอุปราช ผังบริเวณของวังเป็นรูปสี่เหลี่ยม ตั้งอยู่สุดด้านตะวันออกเฉียงเหนือของกรุง และแสดงอาณาเขตวังหน้าลงบนแผนที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมคางหมูที่มี

⁵¹⁷ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 261, 268-269.

⁵¹⁸ เอิบเปรม วัชรางกูร, “การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทร์” ในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม จังหวัดพิษณุโลก,” ศิลปากร 35, 6 (2535): 35-37, 42-43.

ส่วนแคบอยู่ทางทิศตะวันออก และลงรายละเอียดในวังว่ามีแนวกำแพงแบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 ส่วน⁵¹⁹ จากแผนที่ของแกมเฟอร์ ซึ่งนักผังเมืองปัจจุบันกล่าวว่า แสดงตำแหน่งที่ตั้ง สถานที่ คลอง ถนน ได้ใกล้เคียงกับตำแหน่งสถานที่ต่างๆ ตรงกับแผนที่เกาะเมืองในปัจจุบันมาก⁵²⁰ ทำให้สามารถอนุมานได้ว่า การก่อสร้างและวางผังของวังหน้าคล้ายกับวังจันทร์เมืองพิษณุโลกคือ วังหน้าล้อมรอบด้วยกำแพง 2 ชั้น แต่ไม่ได้เป็นรูปสี่เหลี่ยมซ้อนกันเหมือนวังจันทร์ มีเพียงแนวกำแพงกั้นกลางวังออกเป็นชั้นนอกกับชั้นกลางอย่างที่ปรากฏในแผนที่แกมเฟอร์ คือ กำแพงชั้นนอกเป็นรูปสี่เหลี่ยมคางหมู และภายในกำแพงมีแนวกำแพงอีกแนวหนึ่งแบ่งวังออกเป็น 2 ส่วน วังหน้าจึงมีกำแพง 2 ชั้นตรงกับคำให้การชาวกรุงเก่าว่า “วังซึ่งเป็นที่พระมหาอุปราชเสด็จอยู่นั้น เรียกว่าวังจันทร์เกษม มีกำแพง 2 ชั้นเหมือนวังหลวง”⁵²¹ ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า ผังวังหน้ากรุงรัตนโกสินทร์ก็สร้างเหมือนกับผังวังหน้ากรุงศรีอยุธยา คือ สร้างกำแพงเป็นรูปคล้ายสี่เหลี่ยมคางหมูที่มีส่วนแคบอยู่ทางทิศตะวันออก เป็นกำแพงวังล้อมอาณาเขต และมีแนวกำแพงอยู่ภายใน แบ่งวังออกเป็น 2 ส่วน คือ ชั้นนอกและชั้นกลางเช่นกัน⁵²²

กำแพงวังหน้าคงจะแตกต่างจากกำแพงวังจันทร์ที่เป็นกำแพงบัวหลังเจียด (ไม่มีใบเสมา) และมุมกำแพงวังทำเป็นเสาเม็ดทรงมัน เพราะวังหน้าที่สร้างในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาออกจากไว้สำหรับเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชแล้ว ยังสร้างขึ้นไว้เพื่อเป็นเสมือนค่ายกำกับดูแลพระนคร ฉะนั้นกำแพงวังหน้าจึงต้องสร้างอย่างมั่นคงคล้ายกับกำแพงเมือง คือ กำแพงเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน มีใบเสมาปิดรอบกำแพง และมีป้อมปราการที่มุมวัง ซึ่งในแผนที่ของแกมเฟอร์ได้ระบุตามมุมกำแพงวังหน้าว่ามีป้อมแต่ไม่มีเชิงเทินหรือไต่เตี้ย ตามฐานานุศักดิ์วังพระมหาอุปราช⁵²³ ซึ่งคำให้การชาวกรุงเก่าระบุว่ากำแพงวังหน้าชั้นนอกสูง 7 ศอก หนา 2 ศอก วัดแนวกำแพงโดยรอบ

⁵¹⁹ เอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเปเฟอร์, หน้า 46, 49-50.

⁵²⁰ ไชแสง ศุขะวัฒนะ, “ผังเมืองกรุงศรีอยุธยา,” ใน เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ราชบัณฑิตยสถานจัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสพระชนมายุ 3 รอบ, หน้า 482.

⁵²¹ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 220-221.

⁵²² ดูแผนผังแสดงสิ่งก่อสร้างในพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 1 ใน สุนิสา มั่นคง, วังหน้ารัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: บริษัท พินแชนพรีนติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2543), หน้า 21-22.

⁵²³ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 2, 2 : 13.

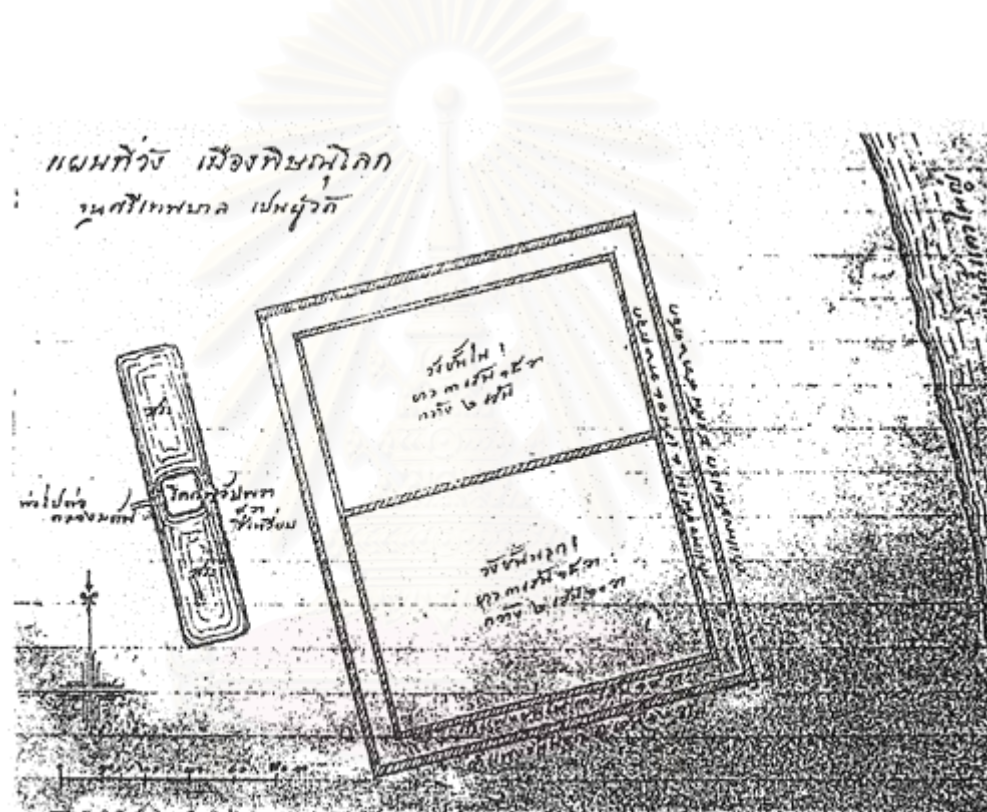
แผนที่ 13 : แผนที่เมืองพิษณุโลกแสดงตำแหน่งที่ตั้ง “พระราชวังจันทน์”
บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่านที่เป็นเมืองชัยนาทเก่า

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

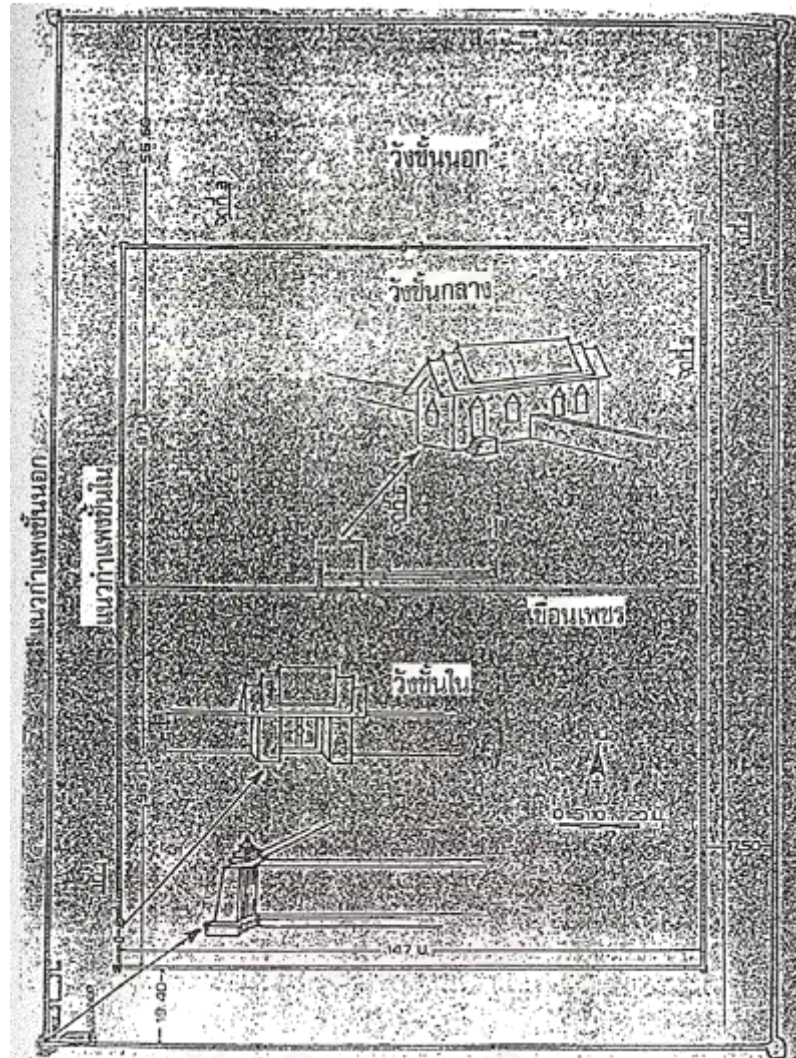
ที่มา : พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, การเมืองในยุคสุโขทัย-อยุธยา พระมหากษัตริย์ราชธานี
(กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์แชนส์ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2546), หน้า 88.

แผนที่ 14 : แผนที่วังเมืองพิษณุโลก

ที่มา : สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก (ม.ป.ท. : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2506), หน้า 32

แผนที่ 15 : แผนที่แสดงผลการขุดค้นตรวจสอบแนวกำแพงวังในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม
จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา : เอิบเปรม วัชรางกูร, “การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทน์” ในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม จังหวัดพิษณุโลก,” ศิลปากร 35, 66 (2535): 28.

ได้ 24 เส้น มีประตูใหญ่ 6 ประตู และประตูน้อย 2 ประตู⁵²⁴ ตั้งหันหน้าวังไปทางทิศตะวันออก ภายในกำแพงวังหน้าแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 ส่วน คือ ชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน เหมือนกับวังหลวง ชั้นนอกหรือพระราชฐานชั้นนอกเริ่มตั้งแต่กำแพงวังชั้นนอกถึงแนวกำแพงกั้นกลางที่แบ่งเขตระหว่างชั้นกลางกับชั้นนอก เป็นบริเวณพื้นที่ตั้งของอาคารส่วนราชการในวังหน้า อย่างน้อยก่อนการสถาปนาวังหน้ายกขึ้นเป็นสังกัดใหญ่ในนามกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่มีทำเนียบตำแหน่งข้าราชการต่าง ๆ เพิ่มขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชา⁵²⁵ เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาโปรดฯให้สมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่ในราชธานี สมเด็จพระนเรศวรทรงยอมมีข้าราชการโดยเฉพาะขุนนางในตำแหน่งการปกครองส่วนภูมิภาคตรงกับเมืองหลวงครั้งปกครองเมืองพิษณุโลกลงมารับราชการในเมืองหลวงตามสมเด็จพระนเรศวรด้วย ซึ่งเรื่องนี้สมเด็จพระนเรศวรทรงกล่าวไว้ว่า ขุนนางวังหน้าน่ามีขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นพระมหาอุปราชประทับอยู่วังหน้าในราชธานี จึงมีเสนาบดี 6 ตำแหน่ง คือ หัวหน้ากรมมหาดไทย กลาโหม เมือง วัง คลัง และนา⁵²⁵ จำลองระเบียบการปกครองเหมือนวังหลวง (ส่วนกลาง) แต่ย่อมกว่า ฉะนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้อาจอนุมานถึงอาคารราชการที่ตั้งอยู่ในบริเวณชั้นนอกอย่างน้อยว่ามีศาลากรมมหาดไทย กลาโหม เมือง วัง คลัง นา และรวมถึงศาลาลูกขุน⁵²⁶ ตั้งอยู่ในวังหน้า ก่อนที่จะมีอาคารราชการต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีกในสมัยสมเด็จพระเพทราชา รวมทั้งสันนิษฐานว่าน่าจะมีอาคารที่ใช้สำหรับไว้พำนักของพระมหาอุปราช เช่น โรงช้าง โรงม้า และโรงรถ ตั้งอยู่บริเวณชั้นนอกอีกด้วย

⁵²⁴ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 221.

⁵²⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ เล่ม 15 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 208-209.

⁵²⁶ สมเด็จพระนารายณ์ โปรดฯให้หมื่นภักดีศวรไปรั้งเมืองแต่หมื่นภักดีศวรขาดรับสั่งไปเข้าร่วมลอบติดต่อกับพระไทรภูวนาทิตยวงศ์ สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบจึงให้ลงโทษประหารหมื่นภักดีศวรด้วยวิธีตัดศีรษะเสียบประจานไว้ที่หน้าศาลาลูกขุน ในพระราชวังบวรสถานมงคล. “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 149.

ชั้นกลางหรือพระราชฐานชั้นกลาง เริ่มตั้งแต่ภายในกำแพงชั้นกลางเข้าไป เป็นที่ตั้งของ พระที่นั่งสถานประทับและที่ออกว่าราชการ รวมทั้งประกอบพระราชพิธีสำคัญในวังหน้า พระที่นั่งองค์สำคัญพอที่จะสันนิษฐานได้ว่ามีมาตั้งแต่ครั้งสร้างวังหน้าคือ พระที่นั่งพิมานรัตยา พระที่นั่งองค์นี้มีชื่อปรากฏเหมือนนามพระที่นั่งพิมานรัตยาในวังหลวงครั้งสมเด็จพระยอดฟ้า⁵²⁷ และปรากฏชื่ออีกครั้งเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงประกอบพระราชพิธีปราบดาภิเษกที่พระที่นั่งองค์นี้ในวังหน้า⁵²⁸ พระที่นั่งพิมานรัตยาเป็นหมู่พระที่นั่งที่มีพระราชมณเฑียรของพระมหาอุปราช ต่อจากพระที่นั่งองค์นี้เข้าไปในข้างใน หากเปรียบเทียบกับผังวังจันทน์เมืองพิษณุโลกที่มีแนวกำแพงชั้นกลางระหว่างชั้นกลางกับชั้นใน โดยบนตรงกลางแนวกำแพงมีฐานอาคารสร้างครอบทับอยู่เป็นอาคารที่เชื่อมระหว่างชั้นกลางกับชั้นใน สันนิษฐานได้ว่า พระที่นั่งพิมานรัตนยาน่าจะเป็นพระที่นั่งตั้งอยู่ระหว่างชั้นกลางกับชั้นใน เหมือนกับพระที่นั่งจันทพิศาลในพระราชวังเมืองลพบุรี⁵²⁹ ซึ่งก็

⁵²⁷ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า “...นางพระยาเมื่อยู่หัวศรีสุดาจันท์เสด็จไปประพาสเล่น ณ พระที่นั่งพิมานรัตยาหอพระข้างหน้าทอดพระเนตรเห็นพันบุตรศรีเทพผู้เฝ้าหอพระ ... จึงมีพระเสาวนีย์สั่ง ... ให้เอามาเป็นที่ขุนชินราชรักษาหอพระข้างใน ให้เปลี่ยนขุนชินราชออกไปเป็นพันบุตรศรีเทพ รักษาหอพระข้างหน้า. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 130.

⁵²⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 250.

⁵²⁹ จากการขุดตรวจรูปร่างแผนผังอาคารที่ครอบทับบนแนวกำแพงชั้นกลางแบ่งวังจันทน์ออกเป็นชั้นกลาง (ฝ่ายหน้า) และชั้นใน (ฝ่ายใน) มีลักษณะเดียวกับพระที่นั่งจันทพิศาลในพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ลพบุรี ทำให้มีการสรุปว่าวังจันทน์ได้ผ่านการซ่อมแซมวังครั้งใหญ่ถึงขั้นรื้อและสร้างใหม่เป็นกำแพง 2 ชั้น ทับบนที่เดิมในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ แต่จากหลักฐานฮอลันดาระบุว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สร้างที่ประทับและกำแพงเมืองพิษณุโลกขึ้นใหม่ จากหลักฐานฮอลันดาที่กล่าวถึงการสร้างสิ่งต่าง ๆ ในเมืองพิษณุโลกรัชกาลนี้จะทำให้เห็นว่าวังจันทน์คงได้ผ่านการซ่อมแซมครั้งใหญ่ตามแนวเดิมในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมากกว่า และเมื่อสมเด็จพระนารายณ์เสด็จยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2205 ได้เสด็จยกทัพหลวงขึ้นไปตั้งทัพและประทับอยู่เมืองพิษณุโลก สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนารายณ์ครั้งทำศึกกับเชียงใหม่ น่าจะประทับอยู่ที่วังจันทน์ด้วย การที่วังจันทน์ได้ใช้เป็นสถานที่ประทับและสถานที่ทำการบริหารปกครองเมืองดังที่ลาตูแบร์กล่าวไว้ว่า “เมืองพิษณุโลก ...เมื่อก่อนนี้ก็มิใช่ผู้ครองสืบวงศ์ ... และทุกวันนี้ก็ยังมีข้าราชการความกันนในวังของเจ้าผู้ครององค์ก่อน ๆ...” จึงทำให้วังจันทน์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ยังคงความสมบูรณ์และงดงามอยู่ ดังที่เชรเวสกล่าวไว้ว่า “เมืองอันเป็นอันดับสองของราชอาณาจักร

สอดคล้องกับเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระที่นั่งองค์หนึ่งเป็นตึกหมูอยู่กลางวังหน้า ทรงตั้งชื่อพระที่นั่งองค์นี้ว่า พیمانรัตยา เพราะสร้างขึ้นตามแนวรากฐานของพระที่นั่งพیمانรัตยาองค์เดิมครั้งกรุงศรีอยุธยา⁵³⁰

หมู่พระที่นั่งพیمانรัตยาคงสร้างเหมือนวังเจ้านายฝ่ายหัวเมือง โดยเฉพาะวังจันทร์ที่มีแบบแผนการสร้างพระตำหนักประกอบด้วยท้องพระโรงเป็นอาคารประธาน ถัดเข้าไปหลังท้องพระโรงเป็นพระตำหนักแฝด 3 หลัง เมื่อมีการสร้างวังหน้าในราชธานีเพื่อเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์จึงมีการสร้างวังตามแบบแผนที่ประทับครั้งพระมหากษัตริย์ครองเมืองมาเป็นแบบในการสร้างวังหน้า คือ พระที่นั่งพیمانรัตยาเป็นพระที่นั่งองค์ประธานใช้สำหรับเป็นที่ตั้งพระโรง และต่อเข้าไปหลังพระที่นั่งพیمانรัตยาเป็นพระวิมาน 3 หลัง สำหรับใช้เป็นพระราชมณเฑียรของพระมหากษัตริย์ดังที่คำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงหมู่พระที่นั่งพیمانรัตยาว่า

ส่วนพระราชมณเฑียรของพระมหากษัตริย์นั้น ข้างหน้ามีท้องพระโรงสำหรับเป็นที่เฝ้าหลังหนึ่ง (ต่อท้องพระโรงเข้าไป) มีพระวิมาน 3 หลังอยู่ทางทิศเหนือหลังหนึ่ง ทิศใต้หลังหนึ่ง ทิศตะวันออกหลังหนึ่ง หลังตะวันออกตะวันตกยาวตามเหนือไปได้ อีกหลังหนึ่งนั้นยาวตะวันออกไปตะวันตก หลังตะวันออกตะวันตก 2 หลัง หลังคาทำเป็น 2 ชั้น แต่หลังใต้นั้นหลังคาทำเป็น 3 ชั้น ที่ประทับพระมหากษัตริย์ทุกหลังนี้สลักปิดทอง แต่ภายในทาแดง ตำหนักหลังใต้เรียกว่าพระที่นั่ง

เรียกกันโดยทั่ว ๆ ไปว่า พิชโลก หรือพิชญโลก ... เมืองนี้แต่ก่อนนี้เป็นที่ประทับแปรพระราชฐานของพระเจ้าแผ่นดิน ทุกวันนี้ยังมีพระที่นั่งองค์เก่า ๆ เหลือให้เห็นอยู่ มีอาณาเขตโดยรอบประมาณหนึ่งสี่ กำแพงอิฐที่ล้อมรอบนั้นนับเป็นชั้นนอกที่สุดของพระราชฐาน”. เอิบเปรม วัชรวงกูร, “การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทน์” ในโรงเรียนพิชญโลกพิทยาคม จังหวัดพิชญโลก,” ศิลปากร 35, 6: 45, Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” pp. 223, 253, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 243, มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 17 และ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 41-42.

⁵³⁰ เรวดี ฐิตะโลหิต, “พระราชวังจันทน์เกษม,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 59.

พิมานรัตยา หลังตะวันออก เรียกพระปรีศวร ตั้งราชบัลลังก์ที่พระที่นั่งพิมาน
รัตยา...⁵³¹

แม้ในคำให้การชาวกรุงเก่าจะระบุถึงหมู่พระที่นั่งพิมานรัตยาผิดทิศและตั้งอยู่อย่างสับสน แต่ทำให้ทราบว่าการสร้างหมู่พระที่นั่งพิมานรัตยาได้นำแบบแผนผังการสร้างวังเจ้านายฝ่ายหัวเมืองมาเป็นแบบในการสร้างโดยเฉพาะวังจันทร์ ซึ่งพระที่นั่งพิมานรัตยาตั้งอยู่ตรงกลางแนวกำแพงที่แบ่งพื้นที่วังออกเป็นชั้นกลางและชั้นใน โดยพระที่นั่งนี้ใช้เป็นท้องพระโรงตั้งราชบัลลังก์และต่อเข้าไปเป็นพระวิมานใช้เป็นที่ประทับเป็นการภายในของพระมหาอุปราช ซึ่งคติการวางแผนผังหมู่พระที่นั่งมีพระวิมาน 3 หลังเรียงติดกันอย่างวังหน้ากรุงศรีอยุธยา มีปรากฏให้เห็นต่อมาชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น หมู่พระที่นั่งในวังหน้า และหมู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระบรมมหาราชวัง

ชั้นในหรือพระราชฐานชั้นใน เริ่มตั้งแต่แนวกำแพงกั้นกลางหลังพระที่นั่งพิมานรัตยาเข้าไปเป็นบริเวณที่ประทับของพระมหาอุปราช เจ้านายฝ่ายใน พระสนม และที่อยู่ของพนักงานฝ่ายใน อาคารที่ตั้งในบริเวณส่วนนี้มีส่วนของอาคารพระที่นั่งพิมานรัตยาที่ยื่นต่อเข้ามาเชื่อมกับพระวิมาน 3 หลัง พระปรีศวร (เรือนข้าง) และตำหนัก ที่อยู่ต่าง ๆ ของฝ่ายในวังหน้า

การแบ่งพื้นที่ของวังหน้าออกเป็น 3 ส่วน แยกเป็นบริเวณที่ตั้งอาคารสถานที่ราชการหรือหน่วยงานต่าง ๆ ในวังหน้า พระที่นั่ง สถานที่ประทับ พระตำหนัก และที่อยู่พนักงานข้างใน แยกเป็นสัดส่วนตั้งอยู่ในบริเวณต่าง ๆ แล้ว ภายในวังหน้ายังมีการแบ่งเขตเป็นพุทธสถานหรือวัดตั้งอยู่ในกำแพงวังเหมือนกับวังหลวงตามที่คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า

ภายในพระราชวังจันทร์บวรนั้นมีพระอารามหนึ่ง ชื่อวัดขุนแสนมีพระอุโบสถ
วิหารกานนทุเรีญ์ แลพระมหาธาตุแลเจดีย์ถ่านพร้อมบริบูรณ์ พระสงฆ์ไม่มีเพราะ
เปนวัดในวัง⁵³²

จากคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ระบุไว้ชัดเจนว่า วัดขุนแสนเป็นวัดเดียวที่ตั้งอยู่ในกำแพงวังหน้า ขณะที่บริเวณพื้นที่ตำบลหัวรอในปัจจุบันมีวัดเสนาสนาราม และวัดขมื่น ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงนี้ อย่างไรก็ตาม วัดขุนแสนถือได้ว่าเป็นพระอารามหลวงในวังหน้า จากการขุดค้นและ

⁵³¹ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหัววัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 221.

⁵³² คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 22.

บูรณะวัดขุนแสนโดยกรมศิลปากร พบว่าวัดแห่งนี้สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 เนื่องจากเจดีย์ประธานภายในวัดขุนแสนมีอายุร่วมสมัยกับเจดีย์ประธาน 3 องค์ภายในวัดพระศรีสรรเพชญ์ และเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคล โดยมีรูปทรงเป็นเจดีย์ทรงระฆังที่นิยมสร้างกันในสมัยอยุธยาตอนกลาง⁵³³

คติการสร้างวัดในวังหน้าน่าจะมาจากสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นเป็นพระอารามหลวงประจำพระราชสำนัก เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นไปประทับปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือที่เมืองพิษณุโลก โดยประทับอยู่ในพระราชวังที่ต่อมาเป็นวังจันทร์ของพระมหาอุปราช สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงโปรดฯ ให้สร้างวัดวิหารทองเป็นพระอารามหลวงตั้งอยู่นอกกำแพงทางทิศใต้ของพระราชวังเหมือนวัดพระศรีสรรเพชญ์⁵³⁴ และเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จสวรรคต วัดวิหารทองกลายมาเป็นวัดประจำวังจันทร์ของพระมหาอุปราชที่ขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลกต่อมา ครั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชา โปรดฯ ให้สร้างวังตรงมุมพระนครบริเวรห่าวรแก่พระมหาอุปราช สมเด็จพระนเรศวรจึงได้ทรงผนวกวัดขุนแสนซึ่งตั้งติดกับบริเวณที่อยู่อาศัยของพระยาเกียรติ พระยาราม คร้ามอัญ ซึ่งพระองค์กวาดต้อนลงมาเข้าเป็นวัดในวังหน้า อย่างวังจันทร์แต่ต่างตรงที่วัดขุนแสนตั้งอยู่ในกำแพงวังหน้า

เนื่องจากวัดขุนแสนเป็นวัดในวังหน้า จึงไม่มีบริเวณเขตสังฆวาสนให้พระสงฆ์จำพรรษา มีแต่เฉพาะเขตพุทธาวาสที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัง อาคารศาสนสถานทั้งหมดตามที่กล่าวไว้ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม และจากการขุดค้นมีเจดีย์ประธานทรงระฆัง (พระมหาธาตุเจดีย์) พระอุโบสถ พระวิหาร (พระอุโบสถวิหาร) เจดีย์ราย 2 องค์ (เจดีย์ถ่าน) และกำแพงแก้ว⁵³⁵

⁵³³ รายงานการขุดแต่งและบูรณะเสริมความมั่นคงเจดีย์วัดขุนแสน ตำบลห้วยอ อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ม.ป.ท.: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2537), หน้า 29.

⁵³⁴ วัดวิหารทอง ตั้งอยู่ห่างจากวังจันทร์ไปทางทิศใต้ 180 เมตร เป็นวัดร้างขนาดใหญ่ มีเจดีย์ประธานทรงปรางค์ ฐานกว้างประมาณ 20x20 เมตร และซากพระอุโบสถ พระวิหารขนาดใหญ่หลงเหลืออยู่ ขณะที่วัดจุฬามณีสถานที่ที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงผนวช ตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกริมแม่น้ำ่านตรงข้ามกับฝั่งที่ตั้งพระราชวัง (วังจันทร์). เอิบเปรม วัชรางกูร, “การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทร์” ในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม จังหวัดพิษณุโลก,” ศิลปากร 35, 6: 30, 45.

⁵³⁵ การขุดค้นไม่ปรากฏศาลาการเปรียญ (กานบุเรียญ) ตามที่คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมระบุไว้. รายงานการขุดแต่งและบูรณะเสริมความมั่นคงเจดีย์วัดขุนแสน ตำบลห้วยอ อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 10.

ศาสนสถานเหล่านี้ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เรียงตัวอาคารในแนวเดียวทิศตะวันออก-ทิศตะวันตก โดยมีซุ้มประตูทางเข้าอยู่ตรงกำแพงแก้ว⁵³⁶ เริ่มจากพระอุโบสถ เจดีย์ประธานอยู่ตรงกลาง พระวิหารตั้งอยู่ด้านหลังเจดีย์ทางทิศตะวันตก และเจดีย์รายตั้งอยู่ทางทิศเหนือกับทิศใต้ของพระวิหาร⁵³⁷ เขตพุทธาวาสที่กำแพงแก้วล้อมรอบศาสนสถานทั้งหมดนี้คือวัดขุนแสน โดยมีพระเจดีย์ทรงระฆังเป็นประธานของวัดตั้งอยู่ตรงกลางของผัง ขนานไปด้วยพระอุโบสถและพระวิหาร ใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทางพุทธศาสนาและประกอบพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ เหมือนกับพระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราชพิธีในวัดพระศรีสรรเพชญ์

ดังนั้นลักษณะทางกายภาพของวังหน้าที่มีสถานที่ประทับเป็นสัดส่วนล้อมด้วยกำแพงป้อมปราการที่มั่นคง และมีการจัดแบ่งพื้นที่ออกเป็นบริเวณสถานที่ประทับ ที่ทำการปกครอง ที่ประกอบพระราชพิธี (พระที่นั่งและวัดในวัง) และสถานที่ตั้งอาคารหน่วยราชการซึ่งเป็นการจำลองแบบกรมบางกรมในการปกครองส่วนกลางมาใช้ในวังหน้า คล้ายคลึงกับลักษณะทางกายภาพของวังหลวง จึงทำให้พระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะและตำแหน่งเหนือกว่าเจ้านาย และเป็นรองพระมหากษัตริย์ คือ มีอำนาจและเกียรติยศเหมือนพระมหากษัตริย์บางประการ ด้วยตำแหน่งและเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ที่แสดงให้เห็นจากการมีวังที่ประทับคล้ายวังหลวงแต่ลดส่วนวัดในวังและมีตำแหน่งข้าราชการสำคัญอยู่ในสังกัดคุมกำลังพลอันนำมาซึ่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์เป็นตำแหน่งที่มีอิทธิพลทางการเมืองจนสามารถต่อต้านอำนาจการปกครองส่วนกลางได้ ดังนั้นต่อมาในบางรัชกาลจึงพบว่าไม่มีการแต่งตั้งเจ้านายดำรงตำแหน่งนี้พร้อมกับปล่อยวังหน้าให้ว่าง และบางรัชกาลก็เสด็จมาประทับ เช่น สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นอีกรัชกาลหนึ่งที่ไม่สถาปนาตำแหน่งพระมหากษัตริย์อย่างเป็นทางการ เพียงแต่สถาปนาเป็นเจ้าพระแล้วยังไม่โปรดฯให้พระอนุชาประทับอยู่ในวังหน้า แต่กลับสร้างที่ประทับขึ้นใหม่ให้ซึ่งในลักษณะทางกายภาพของวังหน้า จะกล่าวถึงบ้านหลวงริมวัดสุทธาวาสรวมอยู่ในหัวข้อนี้ด้วย

วัดแห่งนี้ปรากฏชื่อในพระราชพงศาวดารครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นออกญา
กลาโหมทำการรัฐประหารล้มอำนาจสมเด็จพระเชษฐาธิราช ด้วยการยกกำลังพลจากวัดกุฎหาราม

⁵³⁶ รายงานการขุดแต่งและบูรณะเสริมความมั่นคงเจดีย์วัดขุนแสน ตำบลหัวรอ อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 10, 12.

⁵³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10-11. แบบแผนผังศาสนสถานของวัดในสมัยอยุธยาตอนกลาง พระอุโบสถมักตั้งอยู่ด้านหน้าพระเจดีย์. น.ณ.ปากน้ำ, ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา, หน้า 26.

ล่องมาขึ้นที่ประตู่ชัย และมารวมพลที่วัดนี้ก่อนเข้าโจมตีพระราชวังว่าวัดสุทธาวาส⁵³⁸ เส้นทางการเคลื่อนกำลังพลของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่ระบุนี้ว่ามาขึ้นที่ประตู่ชัยและก่อนโจมตีพระราชวังทรงตั้งสัจจาธิษฐานที่หน้าศาลพระกาฬ แล้วมุ่งตรงมารวมพลที่วัดสุทธาวาส สามารถแสดงที่ตั้งบ้านหลวงของสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาว่าทรงประทับอยู่บริเวณถนนป่าตอง เนื่องจากแนวถนนนี้เริ่มจากหน้าพระราชวังหลวงมุ่งตรงไปยังทิศใต้ ผ่านหน้าศาลพระกาฬถึงประตู่ชัย⁵³⁹

บริเวณที่ตั้งบ้านหลวงติดกับวัดสุทธาวาสน่าจะอยู่แนวริมถนนป่าตองใกล้กับพระราชวังหลวงประมาณไม่เกินสี่แยกตะแคงแคงมากนัก ลักษณะที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาที่พระราชพงศาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างบ้านหลวงพระราชทานให้ นั้นสันนิษฐานว่าเป็น เรือนหลวง ซึ่งในกฎมณเฑียรบาลระบุถึงผู้ประทับเรือนในลักษณะนี้ว่า “เรือนหลังลูกเธอ เรือนหลังหลานเธอ พระสนมอยู่” คือลักษณะเรือนไม่ใช่พระที่นั่งหรือปราสาทราชมณเฑียรที่ประทับของพระมหากษัตริย์ แต่เป็นเรือนที่ประทับของพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ ตลอดจนพระสนมในพระราชวังที่พระมหากษัตริย์โปรดฯให้สร้างขึ้น⁵⁴⁰ ลักษณะบ้านหลวงที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาคงคล้ายกับเรือนหลวงเหล่านี้เพียงแต่ว่าตั้งอยู่นอกพระราชวัง

บ้านหลวงแห่งนี้คงเป็นอาคารที่มีฐานานุศักดิ์แสดงฐานะของผู้อยู่ เพราะเป็นที่ประทับของพระอนุชาพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนอาคารจะมีลักษณะรูปแบบและขนาดแตกต่างไปจากเรือนพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธออย่างไรไม่สามารถระบุในรายละเอียดได้ นอกจากอนุมานไว้ขั้นหนึ่งก่อนว่าน่าจะเป็นเรือนขนาดใหญ่โตกว่าที่อยู่อาศัยของราษฎรทั่วไป เพราะพระราชพงศาวดารเรียกที่ประทับแห่งนี้ว่า บ้านหลวง หรือเรือนที่อยู่อาศัยขนาดใหญ่ และในขณะเดียวกันบ้านหรือเรือนดังกล่าวนี้สร้างขึ้นเป็นของหลวงเพื่อให้เป็นที่ประทับชั่วคราว มิได้ยกให้เป็นกรรมสิทธิ์แก่เจ้านายองค์ใดโดยเฉพาะ เมื่อเจ้านายที่เคยประทับอยู่สิ้นพระชนม์ลงก็โปรดฯให้เจ้านายพระองค์อื่นมาประทับ

⁵³⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39, หน้า 103, 106-109. คำให้การชาวกรุงเก่าระบุว่า วัดสุทธาวาส เป็นพระอารามหลวงแห่งหนึ่งในจำนวนวัดหลวงทั้งหมด 47 วัด. คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 214-216.

⁵³⁹ รัชชปรี กาญจนนวงษ์, “ถนนป่าตอง ถนนหลักเมืองกรุงศรีอยุธยา,” วารสารทางวิชาการราชภัฏกรุงเก่า 5, 9 (2541): 19-20.

⁵⁴⁰ ม.ร.ว.แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, เรือนหลวง (กรุงเทพฯ: ศรีบุญอุตุสหกรรมการพิมพ์, 2541), หน้า 7.

ต่อมา เรือนเหล่านี้จึงเรียกว่า เรือนหลวง เช่นเดียวกับบ้านหลวงซึ่งผู้อาศัยไม่มีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของ⁵⁴¹

ลักษณะบ้านหลวงที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุทธรราชาน่าจะเป็นเรือนไม้ฝากระดาน ขนาดใหญ่สร้างอย่างมั่นคง เหมือนกับเรือนของขุนนางผู้มีบรรดาศักดิ์สูงผิดแผกที่ทาสีแดงทั้งหลัง เนื่องจากสีแดงเป็นสีขัตติยะจึงนำมาเป็นเครื่องหมายกำหนดและแสดงฐานะานุศักดิ์อาคารต่างจากขุนนาง⁵⁴² และตัวอาคารที่ประทับตั้งอยู่ภายในกำแพงล้อมรอบ เช่นเดียวกับ ตำหนักและเรือนหลวงที่ตั้งอยู่ภายในกำแพงพระราชวัง และมีพื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นอุทยานตั้งอยู่ในอาณาเขตที่ประทับ⁵⁴³

ดังนั้นด้วยนโยบายทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่ไม่ทรงแต่งตั้งพระอนุชาขึ้นดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช และโปรดฯให้สร้างบ้านหลวงเป็นที่ประทับสำหรับตำแหน่งเจ้าพระขึ้นแทนนั้น จึงเท่ากับเป็นการลดพระเกียรติยศของพระอนุชาทางอ้อม คือ สมเด็จพระศรีสุทธรราชาทรงถูกจำกัดในการเข้าไปประทับอยู่ในวังหน้า เนื่องจากไม่ได้เป็นพระมหาอุปราช และด้วยตำแหน่งเจ้าพระที่คิดว่าเป็นตำแหน่งเกียรติยศไม่มีอิทธิพลและอำนาจทางการเมืองเหมือน

⁵⁴¹ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, เรือนหลวง, หน้า 7, 174. เรือนหลวงนอกจากใช้เรียกอาคารที่ประทับของเจ้านายแล้ว อาคารราชการที่ใช้เป็นสถานที่เก็บสิ่งของหลวงก็เรียกเรือนหลวงเช่นกัน ตามที่คำให้การชาวกรุงเก่าว่า “ภายในพระนครมีเรือนหลวงต่าง ๆ คือ คลังเป็นต้น หลายแห่ง คือพิศมหาพิไชยฉาง (หนังสืออื่นเรียกฉางมหาไชย) หนึ่ง ฉางข้าวเปลือก สำหรับทรงบำเพ็ญพระราชกุศลหนึ่ง ฉางหลวงหนึ่ง คลังดินดำหนึ่ง คลังสินค้ำหนึ่ง คลังเชือกหนึ่ง คลังฝางหนึ่ง คลังราชพัสดุหนึ่ง โรงช่างมี 14 หลัง โรงม้าพระที่นั่งหลังหนึ่ง หอโรงม้า (เห็นจะเป็นโรงม้าห่อ) หลังหนึ่ง โรงม้าอาชาโกทอง (น่าจะเป็นโรงม้าเกราะทอง) หลังหนึ่ง โรงม้าซ้ายขวาหลังหนึ่ง โรงม้าใช้หลังหนึ่ง รวมโรงม้า 5 หลัง. คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 212.

⁵⁴² จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 2, 2: 11.

⁵⁴³ ในหลักฐานของฮอลันดากล่าวว่า กะลาตีเรือชาวดัชต์ 2 คน ชื่อ นายโยส ลอเรนเสน และ นายดาเนียล จากอบเสน ได้ทะเลาะวิวาทกับทาสของพระอนุชาสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง และทั้งสองถูกนำตัวไปปรับโทษที่บ้านในอุทยานของสมเด็จพระศรีสุทธรราชานา (Prince Garden House) ต่อมาได้รับพระราชทานอภัยโทษให้รอดชีวิตและต้องเสียค่าของขวัญเป็นค่ากำนัลแก่สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระศรีสุทธรราชานา และออกหลวงสมุทราชมนตรี. กรมศิลป์ากร, มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนครทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890 - พ.ศ. 2310), หน้า 122-123.

กับตำแหน่งพระมหาอุปราช เห็นได้จากพระองค์ประทับอยู่บ้านหลวงที่มีขนาดเล็กเมื่อเทียบกับวังหน้าที่มีครบทุกอย่างเหมือนวังหลวง และจากตำแหน่งที่ตั้งบ้านหลวงบนแนวถนนป่าตองที่อยู่ใกล้กับพระราชวังหลวง ยังแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงควบคุมความเคลื่อนไหวของพระอนุชาอย่างใกล้ชิด ฉะนั้นการสร้างบ้านหลวงขึ้นเป็นที่ประทับแทนวังหน้าได้สะท้อนให้เห็นว่าส่วนหนึ่งนั้นพระมหากษัตริย์ไม่ทรงต้องการให้เจ้านายที่ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช และเจ้านายที่ประทับอยู่วังแห่งนี้ใช้อำนาจทั้งหลายที่ได้รับจากตำแหน่งนี้ลุกล้ำมาทำทนายพระราชอำนาจ และใช้ลักษณะทางกายภาพของวังหน้าเช่นกันกับที่มีในพระราชวังหลวงเป็นปรกการฐานที่มั่นต่อสู้กับพระมหากษัตริย์

หลังรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง วังหน้าก็ได้ใช้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนารายณ์พระมหาอุปราช และเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ก็ประทับอยู่วังหน้าในระยะหนึ่งจนย้ายไปประทับที่วังหลวงและสร้างวังที่เมืองลพบุรี วังหน้าได้เริ่มเป็นที่ประทับตามตำแหน่งพระมหาอุปราชอีกครั้ง เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงสถาปนาหลวงสรศักดิ์ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช และยกสังกัดพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นเป็นกรมโดยพระราชทานไพร่พล และให้พระมหาอุปราชมีอำนาจในการปกครองแบบพระมหากษัตริย์บางประการด้วยการจัดระเบียบการปกครองภายในกรมขึ้นใหม่เพื่อให้พระมหาอุปราชทรงได้ควบคุมไพร่พลในส่วนกลางจัดเป็นหมู่เหล่าคล้ายกับกรมประจำของทางราชการตามที่ได้กล่าวไปแล้ว ไม่ปรากฏในหลักฐานว่าการสถาปนาตำแหน่งพระมหาอุปราชในฐานะเจ้ากรมสูงสุด วังหน้าสถานที่ประทับของพระมหาอุปราชมาแต่เดิมจะมีการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพ หรือมีสิ่งก่อสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศแต่อย่างใด ลักษณะทั่วไปของวังหน้าเช่น อาณาเขต ป้อม ประตู กำแพงวังคงจะเหมือนเดิม การเปลี่ยนแปลงสำคัญที่เกิดขึ้นสันนิษฐานว่าน่าจะมีการก่อสร้างอาคารสถานที่ขึ้นเพิ่มเติมตามพระราชฐานชั้นต่าง ๆ ภายในวังหน้า เนื่องจากวังหน้าในช่วงราชวงศ์สุดท้ายของอยุธยานอกจากจะเป็นกรมที่มีขนาดใหญ่สุด โดยมีหลายหน่วยงานขึ้นอยู่ในสังกัดแล้ว ยังเป็นสถานที่ทำการปกครองบริหารราชอาณาจักรขณะที่พระมหากษัตริย์เสด็จประทับอยู่ที่วังหน้าแห่งนี้ด้วย

การแต่งตั้งพระมหาอุปราชในฐานะเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่มีมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเพทราชาจนถึงสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงใช้วังหน้าเป็นสถานที่ประทับและบริหารราชการแผ่นดินที่วังแห่งนี้เป็นเวลานานถึง 14 ปี ซึ่งช่วงเวลาดังกล่าวนี้นักวังหน้าคงจะมีการสร้างอาคารต่าง ๆ ขึ้นมากมายภายในวัง ลักษณะทางกายภาพของวังหน้าภายหลังการยกขึ้นเป็นกรมเท่าที่พบมีหลักฐานร่วมสมัยของชาวต่างชาติและไทยได้กล่าวถึงวังหน้าในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง เช่น แกมปีเฟอร์บันทึกว่า

พระราชวังแห่งที่สองนั้น (หมายถึงวังหน้า - ผู้เขียน) เรียกว่าพระราชวังหลวง อยู่
 สุดด้านตะวันออกเฉียงเหนือของกรุง เป็นรูปสี่เหลี่ยมเหมือนกันแต่ไม่ใหญ่เท่า
 พระราชวังแห่งที่กล่าวแล้ว (หมายถึงวังหลวง - ผู้เขียน) เดิมเป็นที่ประทับของพระ
 เจ้าแผ่นดินองค์ก่อน (หมายถึงสมเด็จพระนารายณ์ - ผู้เขียน) แต่เดิมนี้นี้ในปี 1690
 (พ.ศ. 2233) เป็นที่ประทับของพระมหาอุปราช (หมายถึงหลวงสรศักดิ์ - ผู้เขียน)
 พระชนม์ได้ยี่สิบพรรษา⁵⁴⁴

และนายฟรังซัวส์ ทรแปง ผู้รวบรวมข้อมูลจากพระสังฆราชประมุขมิสซังกรุงสยาม และมิชชันนารี
 ที่เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสยามตอนปลายสมัยอยุธยาว่า

ด้านเดียวกับเมืองทางทิศตะวันออก มีวังของเจ้าองค์ใหญ่ (หมายถึงพระมหา
 อุปราช - ผู้เขียน) อยู่ห่างจากวังของพระเจ้าแผ่นดินเป็นระยะทางขนาดป็นใหญ่ยิ่ง
 ถึง แต่บนหลังคาไม่มียอดแหลมเหมือนวังของพระเจ้าแผ่นดิน นอกจากนั้นยังมี
 อาคารอื่นหลายหลัง...⁵⁴⁵

จากข้อความในหลักฐานทั้งสองกล่าวคล้ายกันคือให้เห็นลักษณะทางกายภาพของวังหน้า
 แห่งนี้ว่าสถานที่ประทับของพระมหาอุปราชตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นสัดส่วนเหมือนอย่างวังหลวงแต่
 มีขนาดเล็กกว่า และไม่มีเรือนยอดหรือพระมหาปราสาท ซึ่งหลักฐานของฝ่ายไทยอย่างคำให้การ
 ขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมก็ได้ให้รายละเอียดของอาคารต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานในวัง
 หน้าว่ามีครบทุกอย่างเหมือนกับวังหลวงเพิ่มเติมจากเอกสารของชาวต่างชาติว่า

...พระราชฐานที่ดำรงค้ำของพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่าย
 หน้า... มีพระที่นั่งปราสาทจัตุรมุข แต่ชั้ยอดไม่มี มีพระที่นั่งต่าง ๆ หลายหลังมี
 น้อฟ้าทางหงษมุขสร (ซ้อน) แต่ห้วยยอดชั้มิได้มีทุกหลัง มีค้ำหนักใหญ่่น้อย ช้าง
 นำช้างในมากมายหลายหลัง มีพระคลังต่าง ๆ ทุกพนักงานครบบริบูรณ์ มีโรงปั้น
 ใหญ่น้อยแลโรงแสงสรรพาวุธ มีโรงช่าง โรงม้า โรงรถ ช่างทำการต่าง ๆ แล
 ศาลาพิภกษาดราลินถ้อยความต่าง ๆ ทุกกระทรวง มีศาลาใหญ่ไว้พักขุนนางเมื่อ

⁵⁴⁴ เอนเซลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเปเฟอร์, หน้า 49-50.

⁵⁴⁵ ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม, หน้า 12.

จะเข้าเฝ้า เรียกว่าศาลาลูกขุนวังหน้า มีศาลาเวรมหาศไทย กระลาโหม กรมท่า กรมวัง กรมนา กรมเมือง แลศาลาทั้งหกนี้เป็นที่ชำระความตามกรมทั้งหกนั้น ซึ่งมีคະดีพระราชวังหน้า แลมีศาลาสารบาญชีฝ่ายในพระราชวังหน้าท้าวสัดดีมีลูกใต๋นักโทษสองคุก มีท่าช้างและท่าฉนวนน้ำประจำท่า มีศาลากระเวนตามมุมพระราชวังหน้า มีโรงเรือพระที่นั่งแลโรงเรือกระบวนต่าง ๆ อยู่ตามวัดทองปู้วัดปราสาท อนึ่งตึกดินปืนไม่มี โรงศึกไม่มี เต่าทำเงินไม่มี...⁵⁴⁶

ตามคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมที่กล่าวถึงฐานานุศักดิ์ทางสถาปัตยกรรมของวังหน้า (ดังจะกล่าวต่อไป) กับหมู่อาคารที่ตั้งอยู่ในพระราชฐานชั้นต่าง ๆ ได้แก่ เขตพระราชฐานชั้นนอกอันเป็นพื้นที่ส่วนหน้าวังที่ตั้งของอาคารราชการ เช่น ศาลากระลาโหม ศาลาเวรมหาศไทย ศาลาจุดศตมภ์ ศาลาสารบาญชี หอสัดดี คุก โรงปั้น โรงรถ โรงช่าง โรงช้าง โรงม้า เขตพระราชฐานชั้นกลางเป็นที่ตั้งของพระที่นั่ง ปราสาทจตุรมุข พระคลัง เขตพระราชฐานชั้นในเป็นที่ตั้งของตำหนักที่ประทับข้างใน และนอกเขตกำแพงบริเวณวังหน้ามีศาลากระเวนเป็นที่ตั้งกองกำลังคอยตรวจตรารักษาความปลอดภัยอยู่ตามมุมรอบวัง มีท่าช้างสำหรับนำช้างของวังหน้าลงอาบน้ำ มีพระฉนวนประจำท่าวังหน้าเป็นท่าเสด็จออกกลองเรือพระที่นั่งของพระมหาอุปราชเสด็จทางชลมารค และมีโรงเก็บเรือพระที่นั่ง อาคารต่าง ๆ ทั้งหมดที่กล่าวไว้ในเอกสารฉบับดังกล่าวไม่ใช่จะสร้างหรือมีขึ้นภายหลังวังหน้ายกขึ้นเป็นกรมทั้งหมด บางอาคารน่าจะมีก่อนสมัยสมเด็จพระเพทราชามาแล้ว และเมื่อวังหน้ายกขึ้นเป็นกรม และเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์คงจะมีการสร้างอาคารตามพระราชฐานชั้นต่าง ๆ ขึ้นเพิ่มเติมเพื่อความสะดวกในการประทับและการใช้เป็นที่บริหารราชการแผ่นดินอย่างในวังหลวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสถาปนากรมของวังหน้าเลื่อนขึ้นเป็นกรมพระ เพิ่มกำลังไพร่พล และตำแหน่งขุนนางจำนวนหนึ่งให้กับพระมหาอุปราชทรงปกครอง ก็คงจะมีการสร้างและขยายอาคารการบริหารกรมกองต่าง ๆ ภายในวังหน้าเพิ่มขึ้นจากเดิม ที่มีปรากฏหลักฐานอย่างเด่นชัดว่ามีขุนนางฝ่ายทหาร มหาศไทย และจุดศตมภ์ และขุนนางอีกจำนวนหนึ่ง ดังสะท้อนให้เห็นจากที่มีการกล่าวถึงอาคารสถานที่ราชการหลายแห่งในเขตที่ตั้งของส่วนราชการวังหน้า ส่วนพระราชฐานชั้นกลางและชั้นในคงจะมีการสร้างพระที่นั่งและพระตำหนักต่าง ๆ ขึ้นเพิ่มเติมจากเดิมดังได้กล่าวไป

ดังนั้น ด้วยอำนาจและตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีคล้ายคลึงอย่างพระมหากษัตริย์ ตามคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมได้กล่าวถึงอาคารสถานที่ในพระราชฐานชั้นต่าง ๆ และนอกเขตพระราชฐานของวังหน้าว่ามีเหมือนอย่างวังหลวง เพียงแต่จำลอง

⁵⁴⁶ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 21-22.

ย่อส่วนมาเป็นเครื่องแสดงพระเกียรติยศของผู้ที่ได้ดำรงตำแหน่งนี้แล้ว ลักษณะทางสถาปัตยกรรม และรูปแบบการก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ของวังหน้าก็ได้รับการจัดลำดับฐานานุศักดิ์วังที่แสดงให้เห็นเป็นที่ประทับสำหรับพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะ

เนื่องจากพระมหากษัตริย์เป็นตำแหน่งที่มีขุนนางข้าราชการ กำลังไพร่พลที่สามารถเรียกเกณฑ์แรงงานและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากสังกัดกรม และมีฐานะเป็นรองพระมหากษัตริย์ด้วยเหตุเหล่านี้นอกจากพระมหากษัตริย์จะทรงตระหนักและสงวนรักษาพระราชอำนาจบางประการมิให้พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจมากเกินไป และใช้ตำแหน่งพระมหากษัตริย์แสวงหาทรัพย์สินเพื่อสร้างฐานอำนาจทางการเมืองจนสามารถท้าทายพระราชอำนาจได้ พระมหากษัตริย์จึงได้จำกัดอำนาจของพระมหากษัตริย์ เช่น พระมหากษัตริย์ไม่มีสิทธิ์ยึดทรัพย์บริวารขาด และสั่งลงโทษประหารชีวิต รวมทั้งออกกฎหมายควบคุมพระมหากษัตริย์ไม่ให้ใช้อำนาจแสวงหาผลประโยชน์ทางการเมืองจากผู้มีคดีแล้ว⁵⁴⁷ วังหน้าสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ยังถูกกำหนดให้สร้างและมีรูปแบบลักษณะบางอย่างต่างจากวังหลวงตามพระอิสริยยศพระมหากษัตริย์ด้วย

ลักษณะและรูปแบบสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ภายในวังหน้าเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สามารถแสดงถึงพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ ซึ่งในหนังสือมรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ ฐานานุศักดิ์แห่งสถาปัตยกรรม และบทความเรื่องฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย ได้กล่าวถึงสถาปัตยกรรมที่แสดงออกถึงพระอิสริยยศพระมหากษัตริย์ไว้ดังนี้

1. กำแพงวังหน้า ทำเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน มีใบเสมาปักกรายเป็นระยะอยู่บนหลังกำแพง มีป้อมปราการ แต่ไม่มีเชิงเทินหรือใต้ตึก (ทางเดินสำหรับทหารเดินตรวจการณ์และเป็นที่ยืนต่อสู้ข้าศึกเวลามาประชิดกำแพงวัง) อย่างวังหลวง⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 219-220 และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 77-79.

⁵⁴⁸ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 2, 2: 13 และ สมภพ ภิรมย์, ฐานานุศักดิ์แห่งสถาปัตยกรรม (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานคร, 2527), หน้า 18. เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่วังหน้าต้องลดเครื่องก่อล้อมวังลงเพื่อไม่ให้เป็นการมั่นคงอย่างวังหลวง จึงทำให้เจ้าวังหน้าบางองค์เล็งไม่ใช้วังหน้าเป็นเป้าหมายให้ฝ่ายตรงข้ามมาโจมตีได้ เช่น สมเด็จพระนารายณ์ตัดสินพระทัยเลือกเสด็จยกพลไปโจมตีวังหลวงแทนการรอต้อนรับอยู่ที่วังหน้าคราวชิงราชย์จากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา กับทรงลงพระไตรภูวนาติดยไปสำเร็จโทษที่พระตำหนักนครหลวงเพื่อเลี่ยงต่อการเสี่ยงถูกโจมตีวังหน้าตามแผนการที่กลุ่มกบฏได้วางไว้ หรือเจ้าฟ้าพรก็ทรงเลี่ยงต่อการถูกโจมตีวังหน้าด้วยการตั้งค่ายไว้ตลอดแนวอาณาเขตของวังหน้าเพื่อต่อต้านกำลังฝ่ายวังหลวง ภายหลังเหตุการณ์การสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ.

2. ประตูวังหน้า ก่อซุ้มสองแบบเป็นซุ้มทรงมณฑปยอดเกี่ยวกับแบบมีกระจังปีกบนทับหลัง บานประตูเป็นไม้ทาสีแดง⁵⁴⁹

3. รูปแบบตัวอาคาร

3.1 พระราชมณเฑียร หรือที่เรียกว่า หมู่พระวิมาน ทำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวว่ามีอยู่สามหลังสร้างเรียงเป็นหมู่เดียวกันต่อจากพระที่นั่งพิมานรัตยา

3.2 พระที่นั่งพิมานรัตยา เป็นท้องพระโรงตั้งอยู่ทางด้านหน้าเชื่อมต่อออกมาจากหมู่พระวิมาน ทำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวไว้ว่า ภายในพระที่นั่งตั้งพระราชบัลลังก์ พระที่นั่งองค์นี้คงจะเป็นที่เสด็จออกขุนนางและประกอบพระราชพิธีสำคัญของวังหน้า ดังปรากฏว่าเจ้าฟ้าพรพระมหาอุปราชปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ก็โปรดฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีสงฆ์ พิธีพราหมณ์บนพระที่นั่งพิมานรัตยาแห่งนี้⁵⁵⁰ ในหนังสือมรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ และบทความเรื่องฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทยได้กล่าวว่า พระที่นั่งและท้องพระโรงในวังหน้าเครื่องบนตัวอาคารดังกล่าวหลังคาทำเป็นหลังคาซ้อนมีมุขลดได้สองชั้น มุงกระเบื้องดินเผา หน้าบันจำหลักลวดลาย กรอบคูหาหน้าบันประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ไม่มีนาคสะดุ้ง ซึ่งหน้าบันและกรอบคูหาหน้าบันนี้จะทาสีแดง ไม่ปิดทองประดับกระจกอย่างในวังหลวง และพระทวารพระบัญชาของพระวิมาน พระที่นั่ง และท้องพระโรงจะทำเป็นช่องเปล้า ไม่ตกแต่งกรอบพระทวารและพระบัญชาเป็นซุ้มอย่างวังหลวง รวมทั้งเสาอาคารพระที่นั่งจะเป็นเสารูปกลมบัวหัวเสาเป็นบัวกลุ่มแบบสมัยต้นอยุธยา เพื่อให้ต่างจากบัวหัวเสา แบบบัววงกลของวังหลวง⁵⁵¹

⁵⁴⁹ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทัศน์ 2, 2: 13.

⁵⁵⁰ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงพระวิจารณ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 51.

⁵⁵¹ ม.ร.ว.แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 40 และ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทัศน์ 2, 2: 17. ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์วัดที่พระมหาอุปราชทรงสถาปนาเช่น วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ และวัดชนะสงคราม โดยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระอุโบสถของวัดนั้น ๆ จะตกแต่งตัวอาคารตามลักษณะรูปแบบวังหน้า กล่าวคือ หลังคามุงกระเบื้องดินเผาไม่เคลือบสี กรอบคูหาหน้าบันมีช่อฟ้ารวายลายของ ไม่มีนาคสะดุ้ง เครื่องไม้สลักมีการปิดทองประดับกระจก (ในวังหน้าอาคารที่พุทธสถานเช่นหอพระปิดทองประดับกระจกได้) และซุ้มประตูหน้าต่างไม่ปิดทองประดับกระจกทาแต่น้ำปูนขาวให้ต่างจากวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนา ส่วนในสมัยอยุธยาวัดที่พระมหา

3.3 เรือนยอดหรือปราสาท ไม่มีธรรมเนียมการสร้างพระมหาปราสาทขึ้นเป็นอาคารที่ประทับและเฉลิมพระเกียรติยศในวังหน้าอย่างพระมหากษัตริย์ที่วังหลวงซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะมีพระมหากษัตริย์ประทับอยู่ในวังหน้า เช่น สมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระนารายณ์ และสมเด็จพระบรมโกศ ก็หาได้ว่าทรงสร้างปราสาทขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศในขณะประทับอยู่วังหน้าไม่ ในทำนองตรงกันข้ามทรงตระหนักดีว่าวังหน้ามีฐานานุศักดิ์ที่ประทับเทียบกันไม่ได้กับวังหลวง ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกบนพระที่นั่งพิมานรัตยาในวังหน้า โปรดฯให้ตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐ และไม่ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์⁵⁵² เหมือนอย่างประกอบพระราชพิธีนี้ที่วังหลวง

3.4 อาคารราชการในเขตพระราชฐานชั้นนอก หนังสือตำนานวังหน้ากล่าวว่ ศาลา ลูกขุนเป็นอาคารเครื่องไม้ หลังคามุงกระเบื้องมีข้อฟ้ารายระกา ทาสีดินแดง โรงช้างสร้างด้วยเครื่องไม้หลังคาทรงคดห่มุงกระเบื้องดินเผา⁵⁵³ สันนิษฐานว่าอาคารราชการในวังหน้า เช่น ศาลา ลูกขุนสองหลังของขุนนางฝ่ายพลเรือนกับทหาร ศาลาขุนนางฝ่ายจตุสดมภ์ ศาลาและโรงเรือนของทางราชการต่าง ๆ คงจะมีลักษณะเป็นหลัง ๆ ชั้นเดียว สร้างขึ้นด้วยไม้ หลังคามุงกระเบื้องดินเผาดังกล่าว

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า อาคารราชการ ได้แก่ โรงสัก โรงทำเงิน และตึกดินปืนไม่มีในวังหน้า ทั้งนี้เนื่องด้วยไม่ให้พระมหาอุปราชมีอำนาจในการสักกำลังคนขึ้นสังกัด และมีกำลังทรัพย์นอกเหนือจากเงินพระราชทาน (เบี้ยหวัดประจำตำแหน่ง) และสะสมดินปืนจนเป็นอันตรายต่อพระมหากษัตริย์ได้

ดังนั้นลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่ภายนอกเพื่อแสดงฐานานุศักดิ์ของสถานที่ประทับพระมหาอุปราชเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงเป็นการบ่งบอกฐานะของบุคคลทาง

อุปราชทรงสถาปนา เช่น เจ้าฟ้าพรพระมหาอุปราชทรงสร้างวัดกุฎีดาว เสาอาคารของวัดนี้ใช้เสารูปกลมบัวหัวเสาเป็นบัวกลุ่ม ซึ่งเป็นแบบเสาอาคารเฉพาะของวังหน้า. ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 42, 80.

⁵⁵² พระที่นั่งภัทรบิฐ เป็นที่ประทับรับเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค พระแสง ราชศาสตราวุธ และพระแสงอัญญาวุธ ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก. ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 51-52 และ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี ไชยแสง สุชะวันณะ และมุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984) จำกัด, 2531), หน้า 181.

⁵⁵³ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 40.

วัตถุประสงค์อย่างหนึ่ง นอกเหนือจากตำแหน่ง ยศ ศักดินา และเครื่องประกอบยศที่ได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ แม้พระมหาอุปราชจะมีที่ประทับเป็นสัดส่วน และเกือบจะใกล้เคียงทุกอย่างเหมือนวังหลวง แต่ด้วยพระมหาอุปราชมีศักดิ์ต่ำกว่าพระมหากษัตริย์จึงทำให้รูปแบบและลักษณะของวังหน้าบางอย่างแตกต่างไปจากวังหลวง อย่างไรก็ตามลักษณะทางกายภาพของวังหน้าที่ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นกรมอันเป็นพัฒนาการสูงสุดในช่วงอยุธยาตอนปลาย ดังจะเห็นจากภาพของวังหน้าในหลักฐานที่เขตพระราชฐานชั้นต่าง ๆ ภายในวังหน้ามีการสร้างอาคารต่าง ๆ ขึ้น รวมทั้งสิ่งก่อสร้างที่มีมาแต่ก่อน เช่น ที่ตั้งของหน่วยงานราชการ พระที่นั่ง พระวิมาน (พระราชมณเฑียร) พระตำหนัก ตลอดจนที่ตั้งรักษาความปลอดภัย ป้อมปราการ กำแพง โรงเก็บเรือพระที่นั่ง และพระฉนวนน้ำเหมือนอย่างวังหลวง จึงไม่แปลกเลยที่พระมหาอุปราชจะมีอำนาจและฐานะที่โดดเด่นมากในราชวงศ์บ้านพลูหลวง และพระมหากษัตริย์บางพระองค์ก็ทรงเลือกวังแห่งนี้เป็นที่ประทับและบริหารราชการแผ่นดินแทนวังหลวง

ลักษณะทางกายภาพ : พระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง)

พระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลัง ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของกรุงศรีอยุธยาในบริเวณที่เป็นพระราชอุทยานหรือสวนหลวงเดิม ห่างจากวังหลวง 30 เส้นเศษ⁵⁵⁴ ครั้งรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับอยู่ในราชธานี และสร้างวังหน้ารักษาพระนครด้านทิศตะวันออก บริเวณพื้นที่สวนหลวงทางด้านหลังพระราชวังจึงได้สร้างวังเรียกเป็นสามัญว่าวังหลังขึ้นไว้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถรักษาพระนครด้านทิศตะวันตก เพื่อทำหน้าที่เสมือนค่ายป้องกันพระนครทั้งสองด้านตามยุทธวิธีการใช้พระนครเป็นฐานตั้งต่อสู้ศึก

วังหลังตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกในบริเวณที่พระตำราของหอหลวงว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยาระบุว่าเป็นด้านท้ายเขตรหรือด้านกว้างท้ายสำเภา ด้านกว้างท้ายสำเภาทิศตะวันตกที่วังหลังตั้งอยู่นี้ เริ่มตั้งแต่หัวเลี้ยววัดวังไชย ไปถึงบ้านชีบริเวณนี้มีประตูช่องกุด 3 ช่อง ถัดไปเป็นประตูใหญ่ชื่อประตูคลองแกลบ (คลองท่าพระ) ช่วงนี้จะมีประตูช่องกุด 2 ช่อง แล้วจึงถึงประตูใหญ่ชื่อประตูท่าพระวังหลัง ซึ่งจะมีประตูช่องกุด 2 ช่อง เมื่อถึงประตูใหญ่ชื่อประตูคลองฉางมหาไชย (สายมหาไชย) ก็จะมีประตูช่องกุด 3 ช่อง จากนั้นจึงถึงประตูใหญ่ชื่อประตูคลองฝาง ถัดไปเป็นป้อมปืนตราแม่ น้ำหัวแหลมชื่อป้อมซัดกบ สุดเขตด้านทิศตะวันตก⁵⁵⁵ ดังนั้นตลอดแนวกำแพงเมืองตั้งแต่

⁵⁵⁴ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 82.

⁵⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 127-129.

หัวเลี้ยววัดวังไชยถึงป้อมซัดกบ เป็นด้านซีกทิศตะวันตก ซึ่งด้านนี้ระหว่างวัดสวนหลวงกับวัดน้อย เป็นที่ตั้งวังหลัง⁵⁵⁶

วังหลังนอกจากจะมีการระบุสถานที่ตั้งไว้อย่างชัดเจนในพระตำราของหอหลวงว่าด้วยภูมิลักษณะกรุงศรีอยุธยาแล้ว ตำแหน่งที่ตั้งของวังหลังยังปรากฏอยู่ในแผนที่กรุงศรีอยุธยาที่ชาวต่างประเทศได้บันทึกไว้มีดังนี้

1. แผนที่กรุงศรีอยุธยา ระวังแผนที่ชื่อ “Plan De La Ville De Siam” บาทหลวงโทมัส วิลกาเนอริรา ได้สำรวจและบันทึกตำแหน่งพื้นที่พระนครด้านทิศตะวันตกบริเวณที่ตั้งวังหลัง โดยระบุว่า เป็นเจดีย์ที่ระลึกของพระมหากษัตริย์แห่งสยาม (Pagode où le Roi de Siam regnant alors avoit été élevé)

2. แผนที่กรุงศรีอยุธยา ระวังแผนที่ชื่อ “Ville De Siam ou Juthia” ได้แสดงตำแหน่งพื้นที่พระนครด้านทิศตะวันตก โดยระบุตรงบริเวณที่ตั้งวังหลังว่าเป็น เจดีย์ (Pagode)⁵⁵⁷

3. แผนที่กรุงศรีอยุธยาของเอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์ ผู้สำรวจได้แสดงพื้นที่ด้านตะวันตกของพระนครว่าเป็นที่ตั้งของวังหลัง พร้อมกับกล่าวเพิ่มเติมเกี่ยวกับสถานที่แห่งนี้ว่า “...พระราชวังแห่งที่สาม (วังหลัง - ผู้เขียน) เล็กกว่าพระราชวังทั้งสอง (วังหลวงกับวังหน้า - ผู้เขียน) อยู่ทางตะวันตกในตอนที่มีผู้คนน้อยที่สุด เรียกกันเป็นสามัญว่าวังเจ้ากรมช้างต้น”⁵⁵⁸

วังหลังเช่นเดียวกับวังหน้าคือ ไม่ค่อยมีบทบาทเท่าใดนักโดยเฉพาะในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์โปรดฯให้พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ประทับอยู่วังหลัง และต่อมาถูกสำเร็จโทษด้วยข้อหากบฏ วังหลังจึงไม่มีเจ้านายเสด็จมาประทับอยู่เลย ตามที่ชาวต่างประเทศไม่ได้ระบุพื้นที่ด้านตะวันตกของพระนครว่าเป็นที่ประทับของเจ้านาย เป็นแต่เพียงที่ตั้งของเจดีย์เท่านั้น การที่แผนที่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์กล่าวว่าบริเวณวังหลังเป็นเจดีย์นั้น ประการแรกวังหลังคงจะร้างหลังจากสำเร็จโทษพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ในตอนต้นรัชกาล เมื่อบาทหลวงโทมัสเขียนแผนที่ “Plan De la Ville De Siam” พ.ศ. 2230 ปลายรัชกาล ด้วยวังหลังที่ร้างเจ้านายเสด็จมาประทับเป็นเวลานานซึ่งอยู่ติดกับวัดสวนหลวงและวัดสพสวรรค์ จึงระบุวังหลังว่าเป็นเจดีย์ และประการที่สองทำให้การขุดหลวงวัดประดู่ทรงธรรมระบุว่า เจดีย์วัดสวนหลวงสพสวรรค์เป็นพระมหาเจดีย์สถานที่เป็นหลัก 1 ใน 5

⁵⁵⁶ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 128.

⁵⁵⁷ อนุชาติ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา, “การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา,” หน้า 59-60, 132-133.

⁵⁵⁸ เอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเป็เฟอร์, หน้า 46, 50.

องค์แห่งกรุงศรีอยุธยา⁵⁵⁹ ดังนั้นด้วยความสำคัญและเป็นสถานที่รู้จักมากกว่าวังหลังที่ร้างบาทหลวงโทมัสจึงบันทึกวังหลังเป็นที่ตั้งของเจดีย์ ต่างกับแผนที่ของแกมเฟอร์ที่ระบุพื้นที่เดียวกันกับบาทหลวงโทมัสว่าเป็นวังเจ้ากรมช้าง

การระบุตำแหน่งพื้นที่ด้านตะวันตกของพระนครว่าเป็นวังในแผนที่ของแกมเฟอร์ เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชาที่ทรงยกวังหลังขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข พร้อมกับทรงแต่งตั้งนายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ทรงบาศขวาในกรมช้างไปประทับเป็นเจ้าสังกัดวังหลัง⁵⁶⁰ บทบาทของวังหลังที่ยกขึ้นเป็นกรมและมีเจ้านายเสด็จมาประทับจึงเริ่มเป็นที่รู้จักในรัชกาลนี้ โดยปรากฏในแผนที่ของแกมเฟอร์ว่าเป็นวังของเจ้ากรมช้าง

ดังนั้นพื้นที่ด้านตะวันตกของกรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้งวังหลังมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาโดยมีเจ้านายเสด็จมาประทับ ได้แก่ สมเด็จพระเอกาทศรถ สมเด็จพระเจ้าฟ้าศรีเสวภาคย์ พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ และนายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ แต่เนื่องจากตำแหน่งเจ้าวังหลังไม่ได้โปรดฯ ให้มีการแต่งตั้งทุกรัชกาล จึงทำให้วังหลังขาดเจ้านายเสด็จมาประทับ และบางรัชกาลเรื่องราวได้หายเงียบไปจนกลับมาปรากฏเรื่องราวเป็นที่รับรู้อีกครั้งในสมัยสมเด็จพระเพทราชาและมีการบันทึกวังแห่งนี้ลงบนแผนที่ชาวต่างชาติ

การที่วังหลังมีการกล่าวไว้อย่างค่อนข้างน้อยโดยเฉพาะลักษณะทางกายภาพ ประกอบกับตำแหน่งที่ตั้ง อาณาเขต และอาคารสิ่งก่อสร้างของวังหลังในปัจจุบันไม่เหลือร่องรอยซากโบราณสถานของวังให้ทำการศึกษาได้ เนื่องจากโบราณสถานแห่งนี้ถูกทำลายเมื่อตอนเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 และในสมัยต่อมาบริเวณพื้นที่นี้ยังได้มีการสร้างอาคารราชการของทหาร โรงงานสุรา จนกระทั่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งสำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 3 พระนครศรีอยุธยา ตั้งอยู่ในพื้นที่วังหลัง สภาพของวังหลังในปัจจุบันจึงไม่เหลือร่องรอยของความเป็นวังที่เอื้อต่อการศึกษาให้ถูกต้องแก่ได้ ดังนั้นการศึกษาลักษณะทางกายภาพของวังหลังจะอนุมานลักษณะทั่วไปของวังแห่งนี้ค่อนข้างคร่าว ๆ จากการศึกษาแผนที่โบราณ และข้อความบางตอนในพระราชพงสาวดารที่มีกล่าวพาดพิงถึงวังหลัง เพื่อประมวลลักษณะทางกายภาพของวังหลังขึ้น

⁵⁵⁹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมระบุพระมหาเจดีย์สถานที่ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นหลักหรือเป็นประธานและเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยา มีพระมหาเจดีย์วัดสวนหลวง สพสวรรค์พระมหาเจดีย์วัดขุนเมืองใจ พระมหาเจดีย์วัดเจ้าพระยาไทย พระมหาเจดีย์วัดกุหาทอง และพระมหาเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคล. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง, หน้า 24.

⁵⁶⁰ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 127.

ในระวางแผนที่กรุงศรีอยุธยา ชื่อ Plan De la Ville De Siam และ Ville De Siam ou Juthia ได้แสดงแผนผังวังหลังตรงกันว่าเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หันทางยาวในแนวเหนือ-ใต้ จากรูปแผนผังแสดงถึงการมีกำแพงล้อมรอบ และมีช่องประตูทางเข้าออกวงขนาดใหญ่ทางทิศตะวันออก (ในแผนที่ Plan De la Ville De Siam) กับมีช่องประตูทางเข้าออกวงขนาดใหญ่อีกด้านทางทิศใต้ (ในแผนที่ Ville De Siam ou Juthia) ในกำแพงวังมีแนวกำแพงอีกชั้นหนึ่งแบ่งพื้นที่เป็น 2 ส่วน อาณาเขตวังหลังทั้งหมดตั้งอยู่กลางพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมคางหมูที่มีส่วนแคบอยู่ทางทิศเหนือ มีคูคลองล้อมรอบ 3 ด้าน คือ ทางทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ โดยคลองทิศตะวันออกจะเชื่อมกับคลองด้านเหนือกับด้านใต้ และตรงกลางคลองทิศตะวันออกจะมีแนวถนนไปทางทิศตะวันออกจรดกับคลองข้างหลังวังหลวง⁵⁶¹

ระวางแผนที่กรุงศรีอยุธยาของแกมเฟอร์ชื่อ “Judia” แสดงแผนผังวังหลังเป็นรูปสี่เหลี่ยมคางหมู โดยด้านยาวทางทิศตะวันออกแคบกว่าด้านยาวทางตะวันตก ซึ่งด้านนี้ตั้งอยู่ชิดกับกำแพงพระนคร คือ ใช้กำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกเป็นกำแพงวัง ภายในกำแพงวังไม่มีแนวกำแพงแบ่งพื้นที่วังออกเป็น 2 ส่วน อาณาเขตวังหลังทั้งหมดตั้งล้อมรอบด้วยคูคลอง 2 ด้าน คือ ด้านเหนือ-ใต้ ส่วนทางด้านตะวันออกติดกับแนวถนนที่เชื่อมต่อกับคูคลองด้านทั้ง 2 ตรงถนนด้านตะวันออกกึ่งกลางวังหลังนี้ยังมีแนวถนนวิ่งแยกตรงไปทางตะวันออกจรดกับคลองข้างหลังวังหลวง โดยตลอดถนนมีคูคลองขนานทั้ง 2 ข้าง⁵⁶²

ส่วนแผนที่กรุงศรีอยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ ได้ระบุตำแหน่งที่ตั้งวังหลังใกล้เคียงกับแผนที่ของชาวต่างชาติทั้ง 3 ฉบับ ว่าตั้งอยู่ใกล้กับกำแพงเมืองทางทิศตะวันตก มีอาณาเขตเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและตรงแนวกำแพงวังแต่ละด้านมีประตูทางเข้าออกหนึ่งประตู โดยแนวกำแพงวังด้านเหนืออยู่ใกล้กับวัดสวนหลวงและกำแพงวังด้านใต้อยู่ติดกับวัดน้อย เมื่อนำแผนที่ของชาวต่างชาติ 3 ฉบับ มาเทียบเคียงกับแผนที่ของพระยาโบราณฯ คูคลองล้อมรอบวังหลัง 3 ด้านจนเป็นเหมือนพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมคางหมูในแผนที่ Plan De la Ville De Siam และ Ville De Siam ou Juthia คือทิศเหนือเป็นคลองฉางมหาไชย ทิศใต้เป็นคลองประตูซึกพระ และคลองด้านตะวันออกที่ตัดเชื่อมคลองฉางมหาไชยกับคลองประตูซึกพระในแผนที่ทั้ง 2 ฉบับ ไม่ปรากฏในแผนที่ของพระยาโบราณฯ แต่ตรงกึ่งกลางคลองด้านตะวันออกที่เป็นแนวถนนตัดผ่านคลองหลังวังหลวงมีระบุตรงกับแผนที่ของพระยาโบราณฯ เช่นกันว่าเป็นถนนปูอิฐ ตัดผ่านคลองท่อตรงสะพานลำเหย

⁵⁶¹ อนุชาติ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา, “การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา,” หน้า 132-133.

⁵⁶² เอนเซลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเฟอร์, หน้า 46.

สำหรับแผนที่ของแกมเฟอร์ คูคลองล้อมรอบวังหลังสองด้านเหนือ-ใต้ เช่นเดียวกับแผนที่สองฉบับของฝรั่งเศสแต่ต่างที่ด้านตะวันออกเป็นถนนเชื่อมกับคูคลองด้านเหนือ-ใต้ และกึ่งกลางถนนที่มุ่งตรงมายังวังหลังเป็นแนวถนนแยกไปยังทิศตะวันออกผ่านคลองท่อตรงสะพานลำเหย คล้ายกับแผนที่ของพระยาโบราณฯ ซึ่งระบุว่า เป็นถนนปูอิฐ⁵⁶³

ดังนั้น แผนที่ทั้ง 4 ฉบับของไทยและต่างชาติ ระบุต้องกันว่า วังหลังตั้งอยู่ตรงกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก นอกจากมีอาณาเขตวังล้อมด้วยกำแพงอยู่ระหว่างวัดสวนหลวงกับวัดน้อยตามแผนที่ของพระยาโบราณฯ ยังมีคลองฉางมหาไชยด้านเหนือและคลองประตู่ชักรพระด้านใต้ เป็นสิ่งแสดงอาณาเขตนอกเหนือจากแนวกำแพงวัง โดยมีแนวถนนพุ่งตรงออกมาจากกึ่งกลางวังไปทางตะวันออกสุดตรงสะพานลำเหย

ภายในอาณาเขตกำแพงวังหลังเป็นที่ตั้งสถานที่ประทับของเจ้าวังหลังตามหลักฐานที่กล่าวถึงเฉพาะอาคารสำคัญที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ประทับ ดังปรากฏในพระราชพงสาวดารตอนหลังสำเร็จโทษพระไทรภูวนาทิตยวงศ์ สมเด็จพระนารายณ์ตรัสสั่งให้ตำรวจนอกตำรวจใน รวบรวมข้าพระไทรภูวนาทิตยวงศ์มาสอบสวน ได้ความว่ากลุ่มผู้ที่ไม่พอใจการยึดอำนาจของสมเด็จพระนารายณ์ ทำการวางแผนกันที่ท้องพระโรง และมีการเลี้ยงเทียนกับพระบรมสารีริกธาตุที่หอพระ รวมทั้งยังได้ประกอบพิธีทางไสยศาสตร์ด้วยการเขียนชื่อศัตรูฝ่ายตรงข้ามลงในราชะแล้วเอาศิลาทับไว้ที่ได้ดำเนิน⁵⁶⁴ จากคำให้การของข้าพระไทรภูวนาทิตยวงศ์ทำให้ทราบว่าการสถาปนาที่สำคัญภายในวังหลังมีตำหนัก ท้องพระโรง และหอพระ เท่านั้น ส่วนการจัดวางตำแหน่งอาคารและรูปลักษณะทางสถาปัตยกรรมของตัวอาคารจะมีลักษณะเช่นไรนั้นพระราชพงสาวดารไม่ได้ระบุ อย่างไรก็ตามจากแผนที่ฝรั่งเศส 2 ฉบับที่ลงรายละเอียดภายในกำแพงวังหลังว่ามีแนวกำแพงแบ่งวังออกเป็น 2 ส่วน และรวมกับอาคารที่กล่าวในพระราชพงสาวดาร สามารถอนุมานได้ว่า หมู่อาคารสถานที่ประทับของเจ้าวังหลัง ช่างหน้าเป็นท้องพระโรงไว้สำหรับเป็นที่เสด็จออก และจากท้องพระโรงเข้าไปข้างหลังหรือถัดเข้าไปหลังแนวกำแพง แบ่งช่างหน้าช่างในต่อเชื่อมกับท้องพระโรงเป็นตำหนักไว้สำหรับเป็นที่ประทับส่วนพระองค์เป็นการภายใน และมีอาคารแยกเดี่ยวออกมาเป็นหอพระ ประกอบอยู่รวมในหมู่ที่ประทับแห่งนี้ หมู่อาคารสถานพระตำหนักวังหลังนี้สันนิษฐานว่าสร้างด้วยเครื่องไม้ทาแดงเพราะเป็นอาคารที่มีฐานานุศักดิ์สำหรับเจ้านายประทับอยู่ แต่คงจะมีขนาดย่อมกว่าวังหน้าตามพระอิสริยยศเป็นรองพระมหาอุปราช ในส่วนอาคารสถานที่ราชการของวังหลังก่อนที่จะยก

⁵⁶³ พระยาโบราณบุรานุรักษ์, แผนที่กรุงเทพมหานคร (ม.ป.ท., ม.ป.ป.)

⁵⁶⁴ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 158-162.

ขึ้นเป็นกรมสันนิษฐานว่ามีเหมือนวังหน้าแต่น้อยกว่า เนื่องจากน่าจะมีตำแหน่งขุนนางข้าราชการลดหลั่นรองจากวังหน้า และคงจะมีแต่อาคารทั่วไปและที่อยู่ของพนักงานในวังหลัง เช่น พนักงานผู้ดูแลรักษาวัง โรงช้าง โรงม้า โรงรถ เป็นต้น

อาคารต่าง ๆ ทั้งหมดนี้ตั้งอยู่ในกำแพงก่ออิฐถือปูน มีประตูทางเข้าออกอยู่ทั้ง 4 ด้าน ตามแนวกำแพงวังหลังมีใบเสมายกอยู่หรือไม่นั้นไม่สามารถระบุได้ เช่นเดียวกันกับป้อมสันนิษฐานว่าวังหลังสมัยอยุธยาไม่น่ามีป้อมเหมือนวังหน้า เพราะในแผนที่ทุกฉบับทั้งไทยและต่างชาติไม่ระบุว่าวังหลังมีป้อม ต่างกับวังหลวงและวังหน้าที่ระบุไว้ กับตำแหน่งของวังหลังแม้จะตั้งอยู่ตรงจุดสำคัญของเมือง แต่วังหลังไม่น่าจะมีป้อมตามมุมและกำแพงวัง เนื่องจากอยู่ด้านแม่น้ำกว้างและลึก ประกอบกับตรงกำแพงเมืองมีป้อมชัศกบขนาดใหญ่ยิ่งสกัดเข้าศึกอยู่แล้ว วังหลังจึงไม่มีป้อมแต่แรก สร้างวังเหมือนวังหน้าที่มีป้อมตรงกำแพงวังและกำแพงเมืองไว้ป้องกันพระนคร เพราะตั้งอยู่ด้านตรงมุมพระนครแนวคูที่เพิ่งขุดขยาย ลักษณะทางกายภาพวังหลังที่มีขนาดใหญ่รองลงมาจากวังหลวงและวังหน้า ตั้งอยู่ภายในกำแพง และมีคูคลองล้อมรอบนี้ น่าจะเป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้หลังจากการสำเร็จโทษพระไตรภวนาทิดยวงส์แล้ว สมเด็จพระนารายณ์ไม่ทรงอนุญาตให้เจ้านายเสด็จมาประทับวังแห่งนี้ เนื่องจากที่ตั้งของวังด้านนี้อยู่ไกลและมีผู้อยู่อาศัยเบาบาง⁵⁶⁵ อาจทำให้เจ้านายที่เสด็จมาประทับอยู่วังแห่งนี้ใช้เป็นฐานที่มั่นช่องสุมไพรพลได้สะดวก เพราะตั้งอยู่ห่างไกลพระเนตรพระกรรณ ตามที่หลักฐานชาวต่างชาติระบุว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้างวังเล็ก ๆ พระราชทานให้กับพระอนุชา และทรงควบคุมอย่างใกล้ชิด เหมือนกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททองพระราชทานบ้านหลวงตั้งอยู่ใกล้วังหลวงให้กับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา

วังหลังได้กลับมาเป็นสถานที่ประทับของเจ้านายตามตำแหน่งเจ้าวังหลังต่อจากสมเด็จพระเอกาทศรถอีกครั้ง เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข และทรงแต่งตั้งให้นายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ ซึ่งเป็นคู่คิดสำคัญในการยึดราชสมบัติภายหลังจากสมเด็จพระนารายณ์เสด็จสวรรคตแล้วได้เป็นผลสำเร็จให้เป็นเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานพิมุขคู่กับพระมหาอุปราชเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล นายจบกษประสิทธิ์ศิลป์เป็นเจ้าวังหลังอยู่ได้ระยะหนึ่ง สมเด็จพระเพทราชาและพระมหาอุปราชทรงระแวงว่าจะคิดกบฏแย่งราชสมบัติจึงให้นำตัวไปสำเร็จโทษ และจากนั้นตลอดช่วงราชวงศ์บ้านพลูหลวงก็ไม่ปรากฏเลยว่ามี การแต่งตั้งตำแหน่งวังหลัง และโปรดฯให้เจ้านายมาประทับอยู่ที่วังแห่งนี้

ด้วยเหตุนี้ลักษณะทางกายภาพของวังหลังในช่วงระยะเวลาดังกล่าวจึงยากที่จะระบุให้เห็นภาพอย่างชัดเจนเนื่องจากมีเจ้านายเพียงพระองค์เดียวที่ดำรงตำแหน่งนี้และเป็นอยู่ได้ไม่นานนัก

⁵⁶⁵ เอนเฮลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมเปร์เฟอร์, หน้า 47.

ประกอบกับหลักฐานเอกสารร่วมสมัยฝ่ายไทยที่สำคัญอย่างคำให้การ เช่น คำให้การขุนหลวงวัด ประดู่ทรงธรรมก็ไม่ได้บันทึกรายละเอียดแม้แต่น้อยเกี่ยวกับลักษณะทางกายภาพของวังหลังเหมือน อย่างวังหน้าไว้เลย มีเพียงเอกสารร่วมสมัยชาวต่างชาติของแกมเฟอร์ที่ระบุตำแหน่งวังหลังลงบน แผนที่ในงานของเขา และกล่าวถึงนายจบกชประสิทธิ์ศิลป์พร้อมกับวังแห่งนี้ว่า

...พระราชวังแห่งที่สามเล็กกว่าพระราชวังทั้งสอง (หมายถึงวังหลวงกับวังหน้า – ผู้เขียน) อยู่ทางตะวันตกในตอนที่มีผู้คนน้อยที่สุด เรียกกันเป็นสามัญว่าวังเจ้า กรมช้างต้น มีเจ้าในพระราชวงศ์ประทับอยู่องค์หนึ่งเป็นเจ้ากรมช้างต้น เป็นความ และผู้จัดแจงช้างทรงสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน แต่ไม่ได้ขี่คอช้างอย่างปกติ เป็นแต่ หมอบติดกับท้ายช้าง เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระเจ้าแผ่นดิน และมีวิธีบังคับ ช้างด้วยสัญญาณที่ช้างรู้ดี⁵⁶⁶

เอกสารของแกมเฟอร์ดังกล่าวนี้จึงเป็นหลักฐานร่วมสมัยเพียงชิ้นเดียวที่ได้กล่าวถึงลักษณะ ของวังหลังและตำแหน่งเดิมของนายจบกชประสิทธิ์ศิลป์ถูกต้องตรงกับในพระราชพงสาวดารว่า เป็นนายช้างทรงบาทสมาก่อน⁵⁶⁷ อย่างไรก็ตามลักษณะของวังหลังที่กล่าวนี้ระบุเฉพาะแต่เพียงที่ตั้ง และขนาดของวังหลังว่าเล็กกว่าวังหลวงและวังหน้าเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงลักษณะภายในหรืออาคาร ต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในวังหลัง รวมทั้งในหลักฐานดังกล่าวยังกล่าวถึงการนำตำแหน่งเจ้ากรมช้างมาใช้ เรียกวังหลังแทน ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่านายจบกชประสิทธิ์ศิลป์เมื่อได้รับการแต่งตั้งเป็นวังหลัง สมเด็จพระเพทราชาคงโปรดฯให้บังคับบัญชากรมพระคชบาลซึ่งเป็นกรมสำคัญที่มีไพร่พลในสังกัด มากคุ่มอีกตำแหน่งหนึ่งตามนโยบายใช้เจ้านายค้ำจุนพระราชอำนาจ และนี่ก็อาจเป็นสาเหตุหนึ่ง ที่สามารถอธิบายได้ว่าทำไมนายจบกชประสิทธิ์ศิลป์ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานพิมุข อยู่ได้ไม่นานนักดังได้กล่าวไปแล้ว

ลักษณะทางกายภาพของวังหลังเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งเจ้านายให้ทรงกรมเป็นเจ้า กรมของวังหลัง และพระราชทานกำลังคน ได้แก่ ขุนนางข้าราชการและไพร่พลให้ปกครองเพิ่มเติม จากเดิมเช่นเดียวกับวังหน้า ภายในวังหลังก็คงจะมีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงสถานที่บริหารราชการ

⁵⁶⁶ เอนเซลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์, หน้า 50.

⁵⁶⁷ ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนระบุตำแหน่งนี้ว่า “นายจบกชสินขวา กับนายกะริณ- ประสิทธิ์ชัย ทรงบาท ท้ายช้างต้นเชือก นาคล 600” ขึ้นกรมพระคชบาล. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 250-251.

ภายในกรมและสถานที่ประทับให้เหมาะสมกับการบังคับบัญชากรมในสังกัดและพระเกียรติยศที่ได้รับพระราชทานเพิ่มขึ้น ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าวังหลังได้มีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงลักษณะทางกายภาพของวังเป็นอย่างไรบ้าง นอกจากจะกล่าวได้แต่เพียงกว้าง ๆ ว่า ภายในวังหลังมีการแบ่งเขตพระราชฐานเป็นบริเวณต่าง ๆ เช่นเดียวกับวังหลวงและวังหน้า แต่น่าจะมีอาคารสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ และขนาดย่อมกว่ามากเมื่อเทียบกับวังทั้งสอง เพราะมีศักดิ์เป็นรองทั้งพระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราช ซึ่งโดยทั่วไปแล้วการแบ่งเขตพระราชฐานออกจากพื้นที่การใช้สอยของอาคารต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในวังหลังก็คงจะไม่แตกต่างจากวังหลวงและวังหน้า คือ พระราชฐานชั้นนอกจะเป็นสถานที่ตั้งของอาคารราชการและกองรักษาการณ์ ถัดเข้ามาชั้นกลางเป็นสถานที่เสด็จออกว่าราชการของเจ้าวังหลัง และชั้นในสุดคือฝ่ายในอันเป็นที่ประทับของเจ้าวังหลัง เจ้านาย และข้าราชการฝ่ายใน

บรรดาอาคารสิ่งก่อสร้างในวังหลังตามพระราชฐานชั้นต่าง ๆ ดังกล่าว จะมีรูปแบบและลักษณะทางสถาปัตยกรรมบ่งบอกฐานานุศักดิ์ของตัวอาคารต่างจากวังหลวงกับวังหน้า และสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศของตำแหน่งเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานพิมุขอย่างไรไม่สามารถแสดงในรายละเอียดได้เพราะไม่มีเอกสารกล่าวไว้ และไม่มีซากโบราณสถานของวังหลังเหลืออยู่

ดังนั้นด้วยข้อจำกัดของหลักฐานทางด้านเอกสารและโบราณคดี ประกอบกับตำแหน่งเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานพิมุขในสมัยอยุธยาเพียงพระองค์เดียวและดำรงตำแหน่งในระยะสั้น ๆ จึงสามารถกล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของวังหลังในช่วงราชวงศ์บ้านพลูหลวงอย่างกว้าง ๆ ด้วยการเปรียบเทียบและอนุมานจากลักษณะทางกายภาพของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกรมพร้อมกัน อย่างไรก็ตาม การแต่งตั้งเจ้านายทรงบังคับบัญชากรมพระราชวังบวรสถานพิมุขที่ยกขึ้นมาจากวังหลังด้วยการพระราชทานขุนนาง ข้าราชการ และกำลังไพร่พลให้อยู่สังกัดโดยเจ้ากรมวังหลังมีวังที่ประทับเป็นสัดส่วน และมีการปกครองภายในกรม (วัง) แบบพระมหากษัตริย์และพระมหาอุปราช แต่มีขนาดและย่อส่วนลงมามากกว่า เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าวังหลังได้พัฒนาไปถึงจุดสูงสุดในฐานะที่มีความสำคัญต่อพระมหากษัตริย์ แม้จะเป็นช่วงเวลาสั้น ๆ ของต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง

ลักษณะทางกายภาพ : พระตำหนักของเจ้าทรงกรม

การที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศครั้งดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชทรงทำสงครามกลางเมืองแย่งชิงราชสมบัติกับเจ้าฟ้าเอกทัศได้รับชัยชนะ และทรงแต่งตั้งขุนนางใกล้ชิดฝ่ายวังหน้าที่เป็นกำลังสำคัญในการช่วงชิงอำนาจให้ดำรงตำแหน่งสำคัญกุมอำนาจและมีผลประโยชน์มากในราช

สำนักเป็นเครื่องตอบแทนที่สนับสนุนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศยังได้ทรงสร้างฐานอำนาจฝ่ายพระมหากษัตริย์ด้วยการสถาปนาพระราชโอรสขึ้นทรงกรมเป็นจำนวนมากแทนกรมขนาดใหญ่อย่างกรมพระราชวังหน้าและกรมพระราชวังหลังเพื่อคู่อำนาจกับขุนนาง

นโยบายการตั้งกรมด้วยการพระราชทานพระเกียรติยศและมอบอำนาจการควบคุมกำลังคนส่วนหนึ่งให้กับเจ้านาย โดยเฉพาะพระราชโอรสได้ทรงกรมทุกพระองค์ โดยไม่ให้ทรงกรมขนาดใหญ่อันจะทำให้มีอำนาจมากจนเกินไปและพระมหากษัตริย์ทรงควบคุมไม่ได้เป็นกลุ่มการเมืองสนับสนุนพระมหากษัตริย์แล้ว นโยบายการให้เจ้านายฝ่ายชายกำกับกรมยังทำให้เห็นการเกิดวังประเภทพระตำหนักของเจ้านายเหล่านี้ตั้งอยู่ในกำแพงเมืองกรุงศรีอยุธยาออกเหนือจากวังหลวงวังหน้า และวังหลัง

พระตำหนักเจ้าทรงกรมที่จะกล่าวต่อไปนี่จะเป็นของพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศที่มีปรากฏกล่าวไว้ในเอกสาร 3 แห่งคือ พระตำหนักสวนกระต่าย พระตำหนักสระแก้ว และพระตำหนักศาลาลวด

พระตำหนักสวนกระต่าย

พระตำหนักสวนกระต่ายตั้งอยู่ที่ทิศตะวันตกทางด้านหลังของวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งพระตำหนักตามสถานที่ตั้งว่า สวนกระต่าย สันนิษฐานได้ว่าแต่เดิมบริเวณพื้นที่นี้น่าจะเป็นที่ว่างใช้ประโยชน์มาก่อนการสร้างพระตำหนัก อย่างน้อยมีหลักฐานปรากฏว่าเมื่อถึงเดือนอ้ายซึ่งเป็นต้นฤดูลมจะประกอบพระราชพิธีคลี้ม หรือพิธีชักวาวเรียกลมขึ้นโดยพระมหากษัตริย์จะเสด็จออกทรงวาวหลวงที่ลานวาวในสวนกระต่าย⁵⁶⁸ และอาจเป็นไปได้ว่าภายหลังมีพระตำหนักแล้วบริเวณนี้ยังใช้เป็นที่ทรงวาว และประกอบพระราชพิธีนี้อยู่

พระตำหนักสวนกระต่ายน่าจะสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเพื่อใช้เป็นที่ประทับของกรมขุนพรพินิจ ตามที่พระราชพงสาวดารว่า เมื่อกรมขุนพรพินิจได้รับแต่งตั้งเป็นพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้ประทับอยู่พระตำหนักสวนกระต่ายตามที่เคยประทับอยู่มาแต่ก่อน⁵⁶⁹ ตามความดังกล่าวสันนิษฐานเพิ่มเติมว่า พระตำหนักสวนกระต่าย สมเด็จพระเจ้าบรมโกศคงจะโปรดฯ ให้สร้างเป็นที่ประทับของกรมขุนพรพินิจหลังจากโสกันต์ (ตัดจุก) แล้ว เพราะเป็นราช

⁵⁶⁸ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 218 และตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 42-43.

⁵⁶⁹ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 241.

ประเพณีว่าพระราชโอรสที่โตกันแล้วจะประทับอยู่ในพระราชฐานไม่ได้ ฉะนั้นเมื่อกรมขุนพรพินิจทรงเจริญพระชันษาถึงเวลาต้องเสด็จออกมาประทับอยู่ข้างนอก สมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงโปรดฯให้จัดสร้างพระตำหนักเป็นที่ประทับในสวนกระต่ายเช่นเดียวกับพระราชโอรสองค์อื่น ๆ

ในเอกสารคำให้การขุนหลวงประคู้ทรงธรรม ได้กล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของพระตำหนักและอาคารสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสวนกระต่ายว่า

มีหออาลักษณ์อยู่ริมกำแพงสวนกระต่าย 1 มีหอหลวงใต้พระราชตำหนัก แต่ก่อนมาอยู่ในสระมูกำแพง มูกำแพงสวนกระต่าย 1 มีพระตำหนักห้าห้อง ฝาเขียนทองพื้นล่องรักอยู่ในกลางสวนกระต่าย 1⁵⁷⁰

จากเอกสารดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า นอกจากสวนกระต่ายเป็นพื้นที่ที่มีกำแพงล้อมรอบ ยังมีหลักฐานทางโบราณคดีของพระตำหนักแห่งนี้หลงเหลืออยู่ และจากการที่กรมศิลปากรได้เข้าไปทำการขุดค้นและขุดแต่งทำให้ได้ข้อมูลถึงลักษณะทางกายภาพของซากโบราณสถานแห่งนี้เพิ่มเติม จากหลักฐานทางเอกสารว่า พระตำหนักสวนกระต่ายเป็นอาคารก่ออิฐ ตั้งอยู่บนฐานชลากรรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วางตัวอาคารในแนวตะวันออกตะวันตก มีบันไดทางขึ้นสู่ด้านบนฐานชลากรด้านหน้า (ตะวันตก) สองบันได พระตำหนักเป็นอาคารสองชั้น ชั้นบนเป็นที่ประทับและชั้นล่างเป็นคลังเก็บสิ่งของ ลักษณะคล้ายกับพระตำหนักวัดมเหยงค์ พระตำหนักกุฎีดาว พระตำหนักคำหยาด และพระตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ ตัวพระตำหนักมีขนาดเจ็ดห้อง มีทางเข้า-ออกทางด้านหน้า หลังด้านละสองประตูที่ชั้นล่าง บนฐานชลากรมีระเบียงล้อมสี่ด้านซึ่งด้านหน้าเป็นมุขโถง เครื่องบนเป็นไม้มุงหลังคากระเบื้องดินเผาปิดทับชายคาด้วยการประดับกระเบื้องเชิงชาย⁵⁷¹

การขุดค้นและขุดแต่งพระตำหนักสวนกระต่ายในครั้งนี้ไม่พบซากอาคารบริวารที่ตั้งอยู่ในสวนกระต่าย ตามเอกสารได้กล่าวไว้ นอกจากสระ (สระระฆัง) และประตู (ประตูโขลง) เท่านั้น

⁵⁷⁰ คำให้การขุนหลวงวัดประคู้ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 18.

⁵⁷¹ ประทีป เฟื่องตะโก และสุดา งามเหลือ, การขุดแต่งตำหนักสวนกระต่าย ตำบลท่าวาสุกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ม.ป.ท.: โครงการอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, 2532), หน้า 1, 9-10.

พระตำหนักสระแก้ว และพระตำหนักศาลาลวด

พระตำหนักทั้งสองแห่งนี้ตั้งอยู่บริเวณสระแก้วทางด้านตะวันตกของถนนวัดพระศรี-
สรรเพชญ์ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯให้สร้างพระตำหนักสระแก้วขึ้นไว้เป็นที่ประทับของ
กรมหมื่นสุนทรเทพกับกรมหมื่นเสวกศักดิ์ และพระตำหนักศาลาลวดเป็นที่ประทับของกรมหมื่น
จิตรสุนทร⁵⁷²

ลักษณะทางกายภาพของพระตำหนักสระแก้วที่พบมีลักษณะเป็นเนินดินยาวคล้ายฐานพระ
ตำหนักสวนกระต่าย วางตัวอาคารในแนวตะวันออกตะวันตก ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของสระแก้ว
ส่วนพระตำหนักศาลาลวดไม่ปรากฏรากฐาน พระตำหนักทั้งสองนี้สันนิษฐานว่าคงจะมีลักษณะ
เป็นอาคารก่ออิฐสองชั้นคล้ายพระตำหนักสวนกระต่าย เพราะเป็นการก่อสร้างที่นิยมทำกันมากใน
สมัยอยุธยาตอนปลาย⁵⁷³ และพระตำหนักก็คงจะล้อมรอบด้วยกำแพงมีประตูทางเข้า-ออกเพื่อรักษา
ความปลอดภัยเหมือนกับพระตำหนักสวนกระต่าย ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารตอนที่กรมขุน-
เสนาพิทักษ์พระมหาอุปราชมีพระบัญชาให้ตำรวจมาจับตัวขุนนางที่เป็นเจ้ากรมปลัดกรมนายเวร
และปลัดเวรในกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสวกศักดิ์ มาเขียนด้วย
ข้อหามักใหญ่ใฝ่สูง โดยได้ส่งคนมาด้อมมองอยู่ที่ประตูสระแก้ว กรมหมื่นสุนทรเทพเกรงจะถูก
ทำร้ายจึงหนีไปบรรทมอยู่ที่มข้างโรงเตี๊ยม เวลากลางวันเท่านั้นจึงเสด็จมาประทับอยู่ที่พระตำหนัก
สระแก้วอย่างเดิม⁵⁷⁴

บริเวณที่ตั้งพระตำหนักทั้งสามแห่งในเขตสวนกระต่ายและเขตสระแก้วติดกับสวนองุ่น
เป็นพื้นที่อยู่นอกเขตติดกันกับกำแพงล้อมพระราชวัง ไม่ได้ตั้งอยู่ภายในกำแพงพระราชวังอย่างที่
เข้าใจกัน โดยเฉพาะเขตสระแก้วและสวนองุ่น กฎมณเฑียรบาลมาตรา 20 บัญญัติห้ามเรือที่มีหลังคา
ได้แก่ เรือคฤห เรือกูบ เรือประทุน เรือติดอาวุธ แล่นเข้ามา และห้ามราษฎรเข้ามาอน นั่งเล่น
หรือส่งเสียงดังในเขตสระแก้ว⁵⁷⁵ ซึ่งข้อความมาตรานี้ได้แสดงให้เห็นว่าพื้นที่เขตสระแก้วและ
สวนองุ่นไม่ได้ถูกวางเข้าไปในกำแพงพระราชวัง จึงได้ห้ามเรือและคน แล่นหรือเดินเข้ามาในเขตนี้
เนื่องจากไม่มีกำแพงและประตูน้ำคอยปิดกั้นตรงคลองท่อที่เชื่อมต่อไหลเข้ามาลงสระแก้ว

⁵⁷² เทพ สุจริตน์, “พระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา,” ศิลปากร 10,6 (มีนาคม 2510): 155.

⁵⁷³ ประทีป เฟื่องตะโก และสุดา งามเหลือ, การขุดแต่งตำหนักสวนกระต่าย ตำบลท่าวาสกรี
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 10.

⁵⁷⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 237.

⁵⁷⁵ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบัน
พระมหากษัตริย์, หน้า 35.

ลักษณะพื้นที่ตั้งของพระตำหนักทั้งสามแห่ง ได้แก่ พระตำหนักสวนกระต่ายตั้งอยู่ทางตอนท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์ และพระตำหนักสระแก้ว กับพระตำหนักศาลาลวด ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของถนนวัดพระศรีสรรเพชญ์ไปถึงคลองท่อนอกเขตกำแพงล้อมพระราชวัง เป็นที่น่าสังเกตว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯให้สร้างพระตำหนักพระราชทานแก่พระราชโอรสทรงกรมประทับอยู่ในพื้นที่ติดกับพระราชวังซึ่งเป็นบริเวณทางด้านหลังอยู่ทางใต้ของพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จประทับอยู่ทั้งสิ้น อาจจะเป็นได้ว่าเพื่อสะดวกในการควบคุมพระราชโอรส และใช้ตำแหน่งที่พระราชโอรสทรงกำกับกำลังพลเป็นทำนองค้ำคองป้องกันดูแลด้านหลังพระราชวังซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงใช้บริเวณนี้เป็นที่ประทับและเสด็จออกว่าราชการแผ่นดินข้างท้ายสระแห่งนี้

ลักษณะทางกายภาพของพระตำหนักเจ้านายทรงกรม อันประกอบด้วย พระตำหนักประธานใช้เป็นที่ประทับและออกว่าราชการให้ข้าในกรมและคนอื่น ๆ ได้เข้าเฝ้าหนึ่งหลัง อาคารบริวารไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีบ้านเจ้ากรม ปลัดกรม และเรือนที่อยู่ของข้าราชการระดับต่าง ๆ รวมอยู่ในบริเวณพระตำหนัก นอกจากพระตำหนักสวนกระต่ายที่คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีหอและโรงต่าง ๆ ตั้งอยู่ กับสระน้ำอยู่ภายในกำแพงล้อมรอบมีประตูเข้า-ออก จะเป็นที่ประทับของเจ้านายทรงกรมระดับกรมขุนและกรมหมื่นแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมโกศยังโปรดฯให้ใช้เป็นที่ประทับของพระมหาอุปราช (เจ้าฟ้าอุทุมพร) กรมพระราชวังบวรสถานมงคลแทนเสด็จไปประทับอยู่วังหน้า คล้ายกับกรณีสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาประทับอยู่บ้านหลวงแทน ต่างกันตรงที่สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาไม่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระมหาอุปราชเป็นแค่เพียงเจ้าพระ

การที่กรมขุนพรพินิตไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ประทับอยู่วังหน้าเป็นพระเกียรติยศตามตำแหน่งของพระมหาอุปราช หลังจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จสวรรคตจะเห็นได้ว่าความขัดแย้งเกี่ยวกับราชสมบัติยังคงมีอยู่ แต่ไม่ได้เกิดขึ้นเป็นเหตุการณ์ใหญ่โตอย่างสมเด็จพระเจ้าบรมโกศแย่งชิงราชสมบัติจากเจ้าฟ้าเอกทัศระหว่างวังหลวงกับวังหน้า เพียงแต่ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจำกัดตัวในเขตวังหลวงระหว่างพระมหาอุปราชกับเจ้าทรงกรมที่ต่างฝ่ายต่างใช้พระตำหนักที่ประทับของตนเตรียมการรับเหตุการณ์การผลัดแผ่นดินซึ่งก็จบลงที่กรมขุนพรพินิตพระมหาอุปราชได้ครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร และต่อมาได้ถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ⁵⁷⁶

⁵⁷⁶ รายละเอียดใน กบฏในพระราชวังหลวง : กบฏเจ้าทรงกรม ใน ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน, “รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310,” หน้า 83-86.

ลักษณะทางกายภาพ : ที่ประทับนอกพระนคร

ที่ประทับของพระมหากษัตริย์และเจ้านายในกรุงศรีอยุธยาช่วงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรถึงสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ นอกจากมีพระราชวังหลวงเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พระราชวังบวรสถานมงคลเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราช และพระราชวังบวรสถานพิมุขเป็นที่ประทับของเจ้าวังหลังและมีเจ้านายเชื้อพระวงศ์ประทับอยู่บ้างแล้ว ยังมีพระราชวังและพระตำหนักเป็นสถานที่ประทับตั้งอยู่ภายนอกพระนครที่สำคัญ ได้แก่ พระราชวังเมืองลพบุรี พระราชวังเกาะบางปะอิน และพระตำหนักที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนินมัสการพระพุทธบาท สระบุรี โดยจะกล่าวถึงลักษณะทางกายภาพที่ประทับนอกพระนครเป็นลำดับ ดังนี้

พระราชวังเมืองลพบุรี⁵⁷⁷

ตามที่ได้กล่าวไปแล้วว่า สาเหตุของการสร้างและปรับปรุงเมืองลพบุรีเพื่อใช้เป็นสถานที่ประทับของสมเด็จพระนารายณ์ไม่ได้เกี่ยวข้องกับการเมืองระหว่างประเทศ โดยเฉพาะเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างอยุธยากับฮอลันดาเมื่อ พ.ศ. 2207⁵⁷⁸ เหตุผลที่แท้จริงที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้างพระราชวังแห่งนี้ขึ้นมาจากสภาพทางการเมืองภายในอยุธยาที่ขุนนางฝ่ายปกครองชั้นสูงในราชสำนักล้วนแล้วแต่มีฐานอำนาจของตนอยู่ในกรุงศรีอยุธยา⁵⁷⁹ ดังนั้นเพื่อเลี่ยงต่อเหตุการณ์การ

⁵⁷⁷ พระราชวังเมืองลพบุรี มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระนารายณ์ราชนิเวศน์ ชื่อนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานเมื่อคราวโปรดฯ ให้ซ่อมแซมบูรณะและสร้างพระที่นั่งบางองค์ขึ้นใหม่ในพระราชวังเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. 2399. กรมศิลปากร, พระนารายณ์ราชนิเวศน์ (ม.ป.ท.: กรมศิลปากร, 2531), หน้า 16.

⁵⁷⁸ พ.ศ. 2207 เกิดกรณีพิพาทระหว่างฮอลันดากับอยุธยา ฮอลันดาได้นำเรือปืนปิดปากอ่าวไทยบังคับให้อยุธยาทำสนธิสัญญาเสียเปรียบทางการค้าและเสียสิทธิภายนอกอาณาเขต สมเด็จพระนารายณ์ทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ริมแม่น้ำใหญ่ใกล้ทะเล จึงโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้นที่เมืองลพบุรีเพื่อใช้เป็นราชธานีแห่งที่สองรองจากกรุงศรีอยุธยา. กรมศิลปากร, พระนารายณ์ราชนิเวศน์, หน้า 21.

⁵⁷⁹ หลักฐานต่างชาติดำเนินถึงที่อยู่ของขุนนางในกรุงศรีอยุธยาว่า “พระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีและเป็นประทับของพระมหากษัตริย์ บรรดาขุนนางข้าราชการเจ้านายทั้งหลายทั้งปวงก็อยู่ที่พระนครศรีอยุธยา” โดยเฉพาะ “เขตที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน...มีอาณาบริเวณกว้างขวาง มีทางเดินเที่ยวสายใหญ่ ๆ บ้านเรือนพวกขุนนางและวัดล้อมรอบ”. “จดหมายเหตุของ โยส เซาเติน พ่อค้าฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค 76,

ยึดอำนาจและปลดปล่อยจากการรัฐประหารในพระราชวังจากบรรดาเหล่าขุนนางในพระนคร ลพบุรี จึงถูกเลือกเป็นเมืองฐานอำนาจแห่งใหม่ของสมเด็จพระนารายณ์⁵⁸⁰

เป็นที่น่าสังเกตว่าสมเด็จพระนารายณ์นั้นทรงแตกต่างจากสมเด็จพระเจ้าปราสาททองในเรื่องสถานที่ประทับ กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองประทับอยู่ในพระราชวังและทรงแก้ปัญหาการยึดอำนาจและรัฐประหารในพระราชวังของขุนนางด้วยการสร้างความมั่นคงแข็งแรงให้กับพระราชวัง คล้ายเมืองเป็นป้อมปราการปกป้องพระองค์ ส่วนสมเด็จพระนารายณ์มักทรงเล็งประทับอยู่ในวังหลวงมาตั้งแต่ต้นรัชกาลด้วยการประทับอยู่ในวังหน้า และท้ายสุดทรงแก้ปัญหาการยึดอำนาจและรัฐประหารในพระราชวังของขุนนางด้วยการย้ายปราการที่ประทับจากกรุงศรีอยุธยาไปลพบุรี

สมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้างฐานที่มั่นทางการเมืองของพระองค์ขึ้นที่เมืองลพบุรีเหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏการวางผังเมืองบนแผนที่ชื่อ “Plan De La Ville De Louvo” ได้แสดงให้เห็นว่า โปรดฯให้สร้างเมืองลพบุรีขึ้นเป็นเมืองป้อมตามแบบอย่างเมืองในทวีปยุโรป⁵⁸¹ โดยภายในเมืองมีการจัดแบ่งอาคารสถานที่ตั้งเป็นเขต ๆ ได้แก่ พระราชวังที่ประทับ ที่อยู่อาศัยและเรือนรับรองของคณะทูตและบาทหลวงชาวต่างชาติ ตั้งอยู่ในกำแพงเมือง ส่วนที่อยู่อาศัยของประชาชนและตลาด ตั้งอยู่นอกกำแพงเมือง⁵⁸²

พระราชวังเมืองลพบุรีที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้างขึ้น พ.ศ. 2209 และมาปรับปรุงพร้อมเมืองอีกครั้ง พ.ศ. 2223 ตั้งอยู่ริมกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกติดกับแม่น้ำลพบุรี ในแผนที่พระราชวังตั้งอยู่ภายในกำแพงเมือง ล้อมรอบด้วยป้อมถึง 2 ชั้น ผังพระราชวังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หันหน้าเข้าตัวเมือง กำแพงพระราชวังก่อด้วยอิฐถือปูน สูง 5 เมตร ตรงมุมและตรงกึ่งกลางของกำแพงมี

หน้า 2 และ นิโกลาส์ แพรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 38.

⁵⁸⁰ สมเด็จพระนารายณ์นอกจากทรงใช้พระราชวังเมืองลพบุรีเป็นฐานอำนาจทางการเมืองแล้ว ยังทรงใช้พระราชวังแห่งนี้สำหรับประทับพักผ่อนพระอิริยาบถ ดังปรากฏในบันทึกของชาวต่างชาติว่า ขณะที่พระองค์ประทับอยู่ในกรุงศรีอยุธยา มักจะไม่เสด็จไปไหน แต่เมื่อประทับอยู่ในเมืองลพบุรีจะเสด็จประพาสตามชนบทและเสด็จออกล่าสัตว์. กรมศิลปากร, พระนารายณ์ราชนิเวศน์, หน้า 22.

⁵⁸¹ อนุชาต ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา, “การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา,” หน้า 83.

⁵⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.

ป้อมปืนสร้างยื่นออกไปเพื่อรักษาความปลอดภัยให้แก่พระราชวัง ทั้งหมด 7 ป้อม ซึ่งแต่ละป้อมมีช่องและฐานสำหรับวางปืนใหญ่⁵⁸³

ภายในพระราชวังมีกำแพงที่มีใบเสมาเช่นเดียวกับกำแพงล้อมรอบพระราชวัง แบ่งเนื้อที่พระราชวังออกเป็นเขตพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน มีประตูพระราชวังและประตูทางเข้า 11 ประตู เริ่มจากด้านหน้าพระราชวังเข้าไปได้แก่ เขตพระราชฐานชั้นนอก พระราชฐานชั้นนี้มีอาณาเขตกว้างขวางกว่าเขตพระราชฐานชั้นอื่น ๆ เนื่องจากเป็นสถานที่ตั้งของอาคารราชการ และอาคารสิ่งก่อสร้างสำคัญอื่น ๆ เช่น อ่างเก็บน้ำ อุทยาน ดิگสำหรับเลี้ยงต้อนรับทูตชาวต่างประเทศ สิบสองห้องพระคลัง (คลังศุภรัตน์) ดิگพระเจ้าเหา สถานที่ประชุมว่าราชการและเป็นหอพระ และโรงช้างหลวง⁵⁸⁴ สถาปัตยกรรมและเขตพระราชฐานชั้นนอกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ นิโกลาส์ แชรแวงส ได้บันทึกว่า

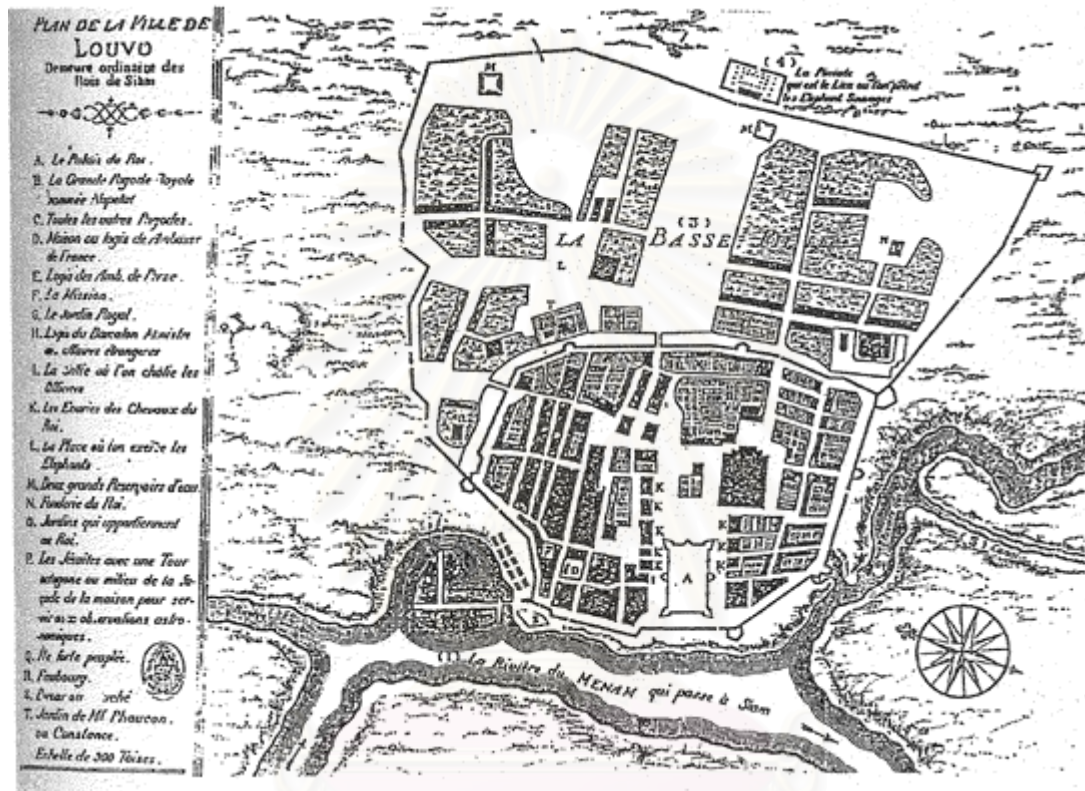
พระราชวังของพระเจ้าแผ่นดิน เพิ่งสร้างขึ้นใหม่ที่ชายน้ำและประดับประดาเสียหรุ แต่ไม่งดงามเท่ากรุงศรีอยุธยา หากมีสิ่งของที่เจริญตากว่า มีกำแพงที่แข็งแรงพอใช้ แพนผังพระราชฐานมีส่วนยาวมากกว่าส่วนกว้าง ด้านที่หันเข้าสู่ตัวเมืองนั้นแบ่งออกเป็นสามชั้น แต่ละชั้นมีความงดงามแตกต่างกันออกไป ทางด้านขวาทางเข้ามีศาลาลูกขุนในสำหรับชำระคดีที่ผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์ กับทิมดาบสองหลังขนาดไล่เลี่ยกัน เป็นที่คุมขังผู้ต้องหาอยู่จนกว่าจะได้สอบสวนเสร็จ และพิจารณาพิพากษาแล้ว ทางด้านซ้ายมือเป็นอ่างเก็บน้ำใหญ่ ซึ่งจ่ายน้ำไปทั่วพระราชฐาน ... ห่างออกไปสักสามสิบก้าว มีอุทยานแบ่งออกเป็นช่องสี่เหลี่ยมจัตุรัสสี่ช่องหรือแปลง อยู่ตรงหน้าพระตำหนักอันงดงามหลังหนึ่ง มีสายน้ำพุพุ่งโดยรอบอยู่ใกล้ ๆ วัต ๆ หนึ่งซึ่งแม้จะไม่งดงามนัก ก็ยังน่าดูอยู่ไม่น้อย มีสวนรุกขชาติเล็ก ๆ เป็นสัดส่วน พระราชฐานชั้นนอกนี้เป็นทางเข้าไปสู่ชั้นที่สอง ...⁵⁸⁵

⁵⁸³ เรวดี จิตะโลहित, “พระนารายณ์ราชนิเวศน์,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 70.

⁵⁸⁴ เรวดี จิตะโลहित, “พระนารายณ์ราชนิเวศน์,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 71-73 และ Dhiravat na Pombejra, Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in European Sources (Bangkok: Chulalongkorn University Printing House, 2001), p. 13.

⁵⁸⁵ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 45.

แผนที่ 16 : แผนที่เมืองลพบุรี (ละโว้) ซึ่งชาวฝรั่งเศสได้สำรวจและเขียนขึ้นไว้
ประมาณพุทธศตวรรษที่ 23

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำอธิบายแผนที่ 16

- อักษร A พระราชวัง
 อักษร B วัดหลวงชื่อหน้าพระธาตุ
 อักษร C วัดอื่น ๆ
 อักษร D จวนหรือบ้านที่พักเอกอัครราชทูตฝรั่งเศส
 อักษร E จวนเอกอัครราชทูตเปอร์เซีย
 อักษร F บ้านพักของคณะบาทหลวง
 อักษร G อุทยาน
 อักษร H จวนของท่านบาร์กาลอง เจ้ากรมท่า
 อักษร I ตำแหน่งของพระสนม
 อักษร K กรมอัครราช
 อักษร L กลดช้าง
 อักษร M ที่ขังน้ำขนาดใหญ่ 2 แห่ง
 อักษร N โรงหล่อหลวง
 อักษร O พระราชอุทยานส่วนพระองค์
 อักษร P คณะบาทหลวงเชชูดักกับหอแปดเหลี่ยม ซึ่งตรงกลางมีมุขบ้านสำหรับใช้เป็น
 หอคูดาว
 อักษร Q เกาะที่มีพลเมืองมาก
 อักษร R หมู่บ้านนอกกำแพงเมือง
 อักษร S ตลาด
 อักษร T สวนของเจ้าพระยาวิชาเยนทร์
 หมายเลข (1) แม่น้ำที่ไหลผ่านกรุงศรีอยุธยา
 หมายเลข (2) แม่น้ำที่แห้ง 6 เดือนในปีหนึ่ง ๆ
 หมายเลข (3) ที่ลุ่ม
 หมายเลข (4) เพนียดสำหรับจับช้างป่า
 หมายเลข (5) คลอง

ที่มา : อนุชาต ปาละกะวงศ์ ณ อยุธยา, การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัย
อยุธยา (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์
 มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 80-81, 140.

พระราชฐานชั้นกลางเป็นเขตที่ต่อเข้าไปจากพระราชฐานชั้นนอก ในเขตพระราชฐานชั้นนี้มี พระที่นั่งซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ 2 องค์ ตั้งห่างกันอยู่ ไว้เป็นที่เสด็จออกว่าราชการ แผ่นดิน และเสด็จออกรับทูตานุทูตคือพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน กับพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระที่นั่งทรงไทย มีพระบัญชาขลุ่ยสอดแหลม ด้านหน้าพระที่นั่ง มีมุขเด็จยื่นออกมา มีสีหบัญชรตรงกลางสำหรับพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกให้ข้าราชการเฝ้า ตรง ซาลาหน้าพระที่นั่ง ด้านหลังมีเกยสำหรับทรงพระราชยาน⁵⁸⁶ ในบันทึกของลาลูแบร์ ได้กล่าวถึง หอประชุมองคมนตรีในพระที่นั่งแห่งนี้ว่า

...ข้าพเจ้าได้เห็นห้องประชุมองคมนตรีในพระบรมมหาราชวังที่เมืองละโว้ แต่ก็ เป็นห้องนอกแรกเข้าไปถึง ซึ่งในอาคารหลังนี้ยังมีห้องชั้นใน ๆ เข้าไปอีก ข้าพเจ้า หมายความว่าไม่มีห้องพักคอย อยู่เมื่อแรกเข้าไปถึงแต่ประการใด (คือเมื่อก้าวเข้า ไปก็ถึงห้องประชุมเลยทีเดียว) ที่ด้านหน้าและด้านข้างทั้งสองข้างห้องประชุมนี้มี ชานเกลียง แลออกไปเห็นอุทยานล้อมอยู่โดยรอบ และบนชานเกลียงนี้เป็นกลาง แจ่ม เจ้าพนักงานได้จัดชิงผ้ากันแดดทางด้านเหนือเพื่อให้เป็นที่คณะเอกอัครราช ทูตแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าเฝ้าเป็นส่วนพระองค์ ส่วนพระเจ้ากรุงสยามนั้น เสด็จประทับพระราชอาสน์ ณ สีหบัญชรช่องหนึ่งในห้องประชมนั้น ในท่ามกลาง พระราชอุทยานและลานสนามนั้นมีทิม โถงหลายห้อง เรียกว่า ศาลา ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน ... ล้อมรอบด้วยกำแพงสูงพอบุคคลภายนอกแลลอดเข้าไปไม่ได้ มีหลังคา ปก มีแต่เสาโลยรับเป็นระยะ ๆ ในกำแพงนั้น ศาลาเหล่านี้ทำขึ้นสำหรับขุนนางผู้ ใหญ่ในตำแหน่งที่สำคัญ ๆ เข้าไปนั่งขัดสมาธิเพื่อปฏิบัติหน้าที่ราชการของตัว หรือเพื่อประชุมหารือกัน กล่าวคือ มาคอยรับพระบรมราชโองการในตอนสาย ๆ ระยะเวลาหนึ่ง และในตอนเย็นจนค่ำอีกระยะเวลาหนึ่ง และจะลุกออกไปจากที่นั่นไม่ได้จน กว่าจะได้อาณัติให้กลับไปได้แล้ว...⁵⁸⁷

ส่วนพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท ตั้งอยู่ทางซ้ายมือสุดของเขตพระราชฐานชั้น กลาง ลักษณะพระที่นั่งเป็นรูปสี่เหลี่ยม พื้นสองชั้น หลังคาเป็นยอดทรงมณฑปยอดเดียว มีมุข

⁵⁸⁶ เรวดี ฐิตะโลหิต, “พระนารายณ์ราชนิเวศน์,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 73.

⁵⁸⁷ มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 148.

ชั้นที่ชั้น⁵⁸⁸ ด้านหน้าทางทิศตะวันออกต่อออกมาเป็นท้องพระโรงพื้นชั้นเดียว หลังคาทรงคฤหี มี
 สี่หับญชรอยู่กลางผนังด้านในสุดของท้องพระโรง เป็นที่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกมีพระราช
 ปฏิสันถารกับผู้เข้าเฝ้า ข้างสี่หับญชรทั้ง 2 ด้าน มีอัฒจันทร์เป็นทางขึ้นลงระหว่างห้องที่ประทับกับ
 ท้องพระโรง⁵⁸⁹ ตามที่นิโกลาส์ แชรแวงส กล่าวถึงลักษณะภายในพระที่นั่งองค์นี้ว่า

ทางซ้ายมือมีพระตำหนักงดงามหลังหนึ่ง บนหลังคามีรูปฉัตรเหมือนที่ประทับใน
 พระนครหลวง มีพระบัญชาช่อหนึ่งตรงส่วนกลางของพระตำหนักหลังนี้ ซึ่ง
 กว้างกว่าและสูงกว่าช่ออื่น ๆ เป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินยามเสด็จออก
 ปฏิสันถารราชทูตเจ้านายประเทศราชใกล้เคียง ตลอดเวลาที่เข้าเฝ้าคณะทูตต้อง
 อยู่ในห้องโถงเล็ก ๆ สองห้อง (เสด็จออกมุขเด็จให้คณะทูตานุทูตเข้าเฝ้าที่ซาลา
 พระที่นั่ง - ผู้เขียน) กั้นหน้าคู่อันอยู่ตลอดเวลา ร่วมกับเจ้านายผู้มีเกียรติแห่งราช
 สำนักที่นำเข้าเฝ้า ส่วนสำหรับราชทูตของพระเจ้ากรุงจีนกับราชทูตของประเทศ
 ใหญ่ ๆ นั้น โปรดฯ ให้ได้รับการแห่แหนไปสู่ท้องพระโรงภายใต้มหาเศวตฉัตร
 ห้องนี้ ... มีประตู 3 ประตู ช่องใหญ่อยู่ตรงกลางอีกสองช่องขนานช่องใหญ่อยู่
 ตามผนังประดับกระจกเงาบานใหญ่ ... เพดานนั้นแบ่งเป็นช่องสี่เหลี่ยมจตุรัสสี่ช่อง
 ประดับลายดอกไม้ทองคำทำด้วยฝีมืออันเยี่ยมประดับแก้วฉนิกลงชนิดที่ได้มา
 จากประเทศจีน งดงามที่สุดในโลก ตอนในของท้องพระโรงนี้ มีพระแท่นหรือ
 บัลลังก์ที่ประทับงดงามมากตั้งขึ้นสูงจากระดับพื้น ... พระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นสู่
 พระบัลลังก์ทางด้านหลัง (เสด็จออกสี่หับญชรให้คณะทูตานุทูตเข้าเฝ้าในท้องพระ
 โโรง - ผู้เขียน) โดยไม่มีใครได้เห็นพระองค์ก่อน โดยทางบันไดจากห้องลับ ซึ่ง
 พระบัลลังก์นั้นตั้งแนบอยู่ ณ ที่นั้น ...⁵⁹⁰

จากข้อเขียนของแชรแวงส ทำให้ทราบว่าด้านหน้าพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท มีอาคาร
 เล็ก ๆ 2 หลังหรือทิมดาบเป็นเพิงพักของคณะทูตานุทูตเฝ้าที่ซาลาหน้าพระที่นั่งด้วย

⁵⁸⁸ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 21.

⁵⁸⁹ เรวดี ฐิตะโลหิต, “พระนารายณ์ราชนิเวศน์,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 74.

⁵⁹⁰ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 46-47.

ถัดจากพระราชฐานชั้นกลางต่อไปเป็นพระราชฐานชั้นใน ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระที่นั่ง
 คุณิศวรรค์รัษฎุมหาปราสาท เขตพระราชฐานชั้นนี้เป็นที่ประทับส่วนพระองค์ของสมเด็จพระ
 นารายณ์ ตลอดจนเจ้านายฝ่ายใน พระสนม กำนัด และพนักงานข้างใน ประกอบด้วยพระที่นั่งสุทธา-
 สวรรค์ พระตำหนัก และพระราชอุทยาน ได้แก่ พระที่นั่งสุทธาสวรรค์เป็นพระที่นั่งรูปสี่เหลี่ยม
 หลังคาทรงมณฑปยอดเดียวมีมุขชั้นสี่ชั้น⁵⁹¹ ซึ่ง นิโกลาส์ แชรแวงส ได้กล่าวถึงพระที่นั่งองค์นี้
 ตลอดจนพระตำหนัก และพระราชอุทยานในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ว่า

...พระราชฐานชั้นที่สาม อันเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระราชฐาน
 ส่วนที่มีอาณาบริเวณกว้างขวาง ทองคำแพรวพราวไปทั่วทุกหนทุกแห่ง เช่น ใน
 พระราชฐานชั้นที่สอง หลังคาประดับด้วยกระเบื้องเคลือบสีเหลืองคล้ายกับทองคำ
 ...พระตำหนักหลังนี้ (พระที่นั่งสุทธาสวรรค์ - ผู้เขียน) มีกำแพงปีกกาล้อมรอบ
 ที่มุมทั้งสี่มีสระน้ำใหญ่สี่สระ บรรจุน้ำบริสุทธิ์เป็นที่ทรงสนานของพระเจ้าแผ่นดิน
 ภายใต้อ่างน้ำซึ่งคลุมกัน สระน้ำที่อยู่ทางขวามือมีลักษณะคล้ายถ้ำเล็ก ๆ มี
 พรรณไม้เล็ก ๆ ขึ้นเขียวชอุ่มอยู่เสมอ และพรรณไม้นอกที่มีกลิ่นหอมระหลาบ
 อบอวลอยู่ตลอดเวลา มีธารน้ำใสจ่ายน้ำให้แก่สระทั้งสิ้น ...

โดยรอบกำแพงแก้วนี้ สร้างเป็นห้องเล็ก ๆ ก่อนข้างสะอาด เป็นที่อยู่
 อาศัยของบรรดามหาดเล็กและทหารยาม ไกลออกไปทางซ้ายมือเป็นแปลงพรรณไม้
 ดอกที่หายาก ... ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงปลูกด้วยพระหัตถ์เอง ครั้นแล้วก็ถึง
 อุทยานใหญ่ตรงหน้าพระตำหนัก ปลูกต้นไม้ใหญ่ มะนาว และพรรณไม้ใน
 ประเทศอย่างอื่นอีก มีใบดกหนาทึบ แม้มยามแดดร้อนตะวันเที่ยงก็ร่มรื่นอยู่เสมอ
 ตามสองข้างทางเดินมีกำแพงอิฐเตี้ย ๆ มีโคมทองเหลืองติดตั้งไว้เป็นระยะ และ
 ตามไฟขึ้นในระยะที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประทับอยู่ ระหว่างหลักโคมสองหลัก มี
 สิ่งก่อสร้างคล้ายเตาหรือแท่นสำหรับใช้เผาไม้หอมส่งกลิ่นไปไกล ๆ จึงไม่น่า
 แปลกใจว่าเหตุใดพระเจ้ากรุงสยามจึงได้ทรงโปรดพระที่นั่งสำราญของพระ
 องค์นัก เหล่าสนมกำนัดก็มีที่พักอาศัยงดงามเป็นตึกแถว ยาวขนานไปกับพระ
 ตำหนักที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินและพระราชธิดา ตั้งแต่มุมโน้นจนจรดมุมนี้

⁵⁹¹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 21.

และการเข้าออกก็ยากมาก ห้ามแม้กระทั่งพระราชโอรส มีแต่พวกชั้นที่เท่านั้นที่ได้
รับอนุญาตให้เข้าไปถวายการปรนนิบัติได้⁵⁹²

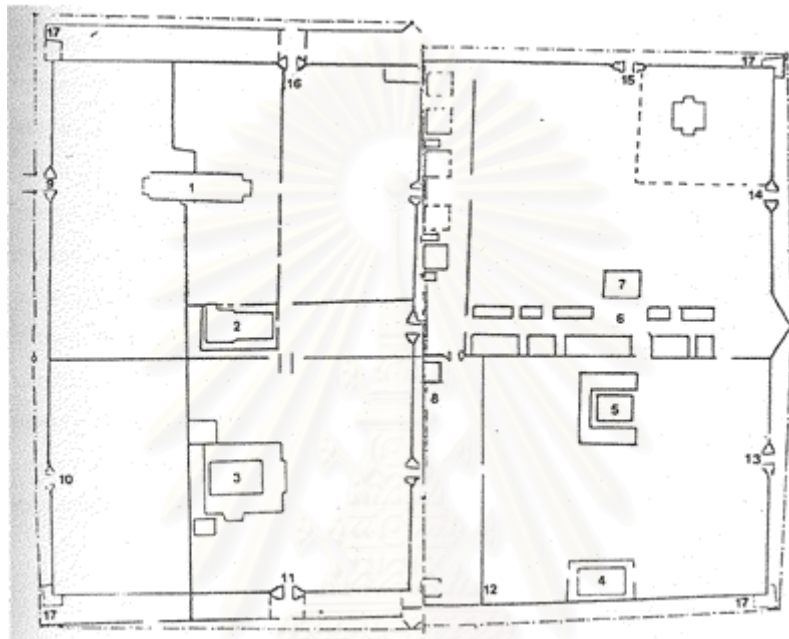
ลักษณะทางกายภาพของพระราชวังเมืองลพบุรีมีความคล้ายคลึงกับแผนผังพระราชวัง
หลวงกรุงศรีอยุธยา นอกจากพระราชวังแบ่งออกเป็น 3 ชั้นตามที่กล่าวแล้ว ตำแหน่งการจัดวาง
พระที่นั่งในเขตพระราชฐานชั้นกลางและชั้นในซึ่งเป็นที่ตั้งพระที่นั่งสำคัญ 3 หลัง ยังวางตัวเรียง
ตามแนวเหนือ-ใต้ เหมือนพระมหาปราสาท 3 หลังในกรุงศรีอยุธยา คือ พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์
พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท และพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ตามที่หลวงศรีมหุสธ กวีเอกในสมัย
สมเด็จพระนารายณ์ ได้กล่าวพรรณนาความงดงามของพระที่นั่งจันทรพิศาล พระที่นั่งดุสิตสวรรค์
ธัญญมหาปราสาท และพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ ไล่เรียงต่อกันว่า

“ดุสิตปราสาทสร้อย	สมพุทธร
สูงเทริดธารมารุต	ช่อชั้น
พรมพัตร์ฉัตรเฉลิมสุด	เสาวภาคย์
นาคพะพานพดหลั่น	เสียบเสื่อลงมา
ตรีมุขสิงหาสน์แก้ว	กรองผสาย
คุมแว่นแวงเรืองฉาย	รุ่งเร้า
โรงธารก้านถวิลวาย	อภิวาท
งามเงื่อนนฤมิตเข้า	ชั่วฟ้ามาดิน
พระมนเทียรถ้ำเทิด	แถวถงัน
ขวาสุทธาสวรรย์พรรณ	เพริศแพรว
ซ้ายจันทรพิศาลวรรณ	เวจมาศ
พรายแพร่งสุริยแล้ว	ส่องผู้แสงจันทร์” ⁵⁹³

⁵⁹² นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า
47-49.

⁵⁹³ “โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2
(กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530), หน้า 656-657.

แผนที่ 17 : แผนที่พระราชวังเมืองลพบุรีในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำอธิบายแผนที่ 17

- หมายเลข 1 พระที่นั่งจันทรพิศาล
- หมายเลข 2 พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท
- หมายเลข 3 พระที่นั่งสุทไธสวรรย์
- หมายเลข 4 ตึกพระเจ้าเหา
- หมายเลข 5 ตึกเลี้ยงต้อนรับแขกเมือง
- หมายเลข 6 หมู่ตึกสิบสองห้องพระคลัง
- หมายเลข 7 อ่างเก็บน้ำ
- หมายเลข 8 โรงช้าง
- หมายเลข 9 ประตูยตราภษตรี
- หมายเลข 10 ประตูนารีลีลา
- หมายเลข 11 ประตูด้านทิศใต้
- หมายเลข 12 ประตูคั่น
- หมายเลข 13 ประตูด้านทิศตะวันออกแถบใต้
- หมายเลข 14 ประตูพยัคฆา
- หมายเลข 15 ประตูด้านทิศเหนือแถบตะวันออก
- หมายเลข 16 ประตูวิเศษไชยศรี
- หมายเลข 17 ป้อม

ที่มา : กรมศิลปากร, พระนารายณ์ราชนิเวศน์ (ม.ป.ท.: กรมศิลปากร, 2531), หน้า 14-15.

จากลักษณะทางกายภาพของการสร้างพระราชวังแห่งนี้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงใช้เป็นสถานที่ประทับถาวรเพื่อทรงบริหารราชการแผ่นดินและในขณะเสด็จประทับเมืองลพบุรีพระองค์มักจะทรงไม่แสดงพระบารมีอยู่ในฐานะพระเป็นเจ้าด้วยการปิดกั้นพระองค์ประทับอยู่แต่ในสถานที่ลับอย่างพระราชวังที่กรุงศรีอยุธยา ตามที่นิโกลาส์ แชรแวส กล่าวว่า “ขณะที่เสด็จประทับอยู่เมืองละโว้ ... พระองค์จะเสด็จประพาสตามชนบท แต่ถ้าทรงประทับอยู่ในนครหลวง (กรุงศรีอยุธยา) แล้ว จะไม่ค่อยเสด็จไปข้างไหนเลย นอกจากจะเสด็จไปทอดพระเนตรในงานก่อสร้างใหม่ ๆ หรือเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเป็นประธานในงานพระราชพิธีที่ใหญ่ ๆ เท่านั้น”⁵⁹⁴ พระราชวังและเมืองลพบุรีจึงเป็นสถานที่อิสระที่สมเด็จพระนารายณ์ไม่ต้องทรงปฏิบัติตามระเบียบราชประเพณีที่เคร่งครัดซึ่งล้วนแล้วแต่เสริมเทวภาพให้เป็นที่ประจักษ์แก่บุคคลทั่วไปให้ยอมรับเคารพยำเกรงในอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของพระองค์เหมือนอย่างที่กรุงศรีอยุธยา การที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงสามารถ “...เสด็จประพาสไปในที่ต่าง ๆ ได้บ่อย ๆ เช่น เสด็จประพาสล่าเสือ หรือ โพนช้าง หรือ ไม่ก็เสด็จประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ และไม่มีพิธีรีตรองอะไรมากนัก...”⁵⁹⁵ ในลพบุรี เนื่องจากพระองค์ทรงรู้สึกเสรีจากการวางแผนประทุษร้าย การวางแผนโค่นล้ม และปลอดภัยจากการยึดอำนาจในพระราชวังจากพวกขุนนางในอยุธยา⁵⁹⁶ ดังนั้นการสร้างลพบุรีเป็นเมืองป้อมโดยมีสถานที่ประทับตั้งอยู่ภายในล้อมรอบด้วยป้อมปราการและกำแพงพระราชวังถึง 3 ชั้น แสดงให้เห็นว่า พระราชวังและเมืองลพบุรีเป็นที่มั่นและเป็นปราการแห่งใหม่ที่สร้างขึ้นไว้ปกป้องพระองค์นอกเหนือจากที่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งเรื่องนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้สรุปความสำเร็จที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงเลือกสร้างเมืองและพระราชวังที่ลพบุรีซึ่งทำให้พระองค์ทรงควบคุมสถานการณ์ทางการเมืองให้ดำเนินมาถึงช่วงท้ายรัชกาลว่า

ลพบุรีคือฐานที่มั่นทางการเมืองของพระองค์ และตราบเท่าที่เสด็จประทับที่นี้ โอกาสที่พวกขุนนางจะก่อการรัฐประหารในราชสำนักจะเกิดขึ้นได้ยาก และแม้แต่เมื่อทรงพระประชวรขนาดที่รู้กันอยู่ว่าจะดำรงพระชนม์ไปอีกไม่นานแล้วนั้น พระนารายณ์ก็ยังสามารถต่อต้านพวกขุนนางต่อมาได้อีกถึง 4-5 ปี ก่อนวาระ

⁵⁹⁴ นิโกลาส์ แชรแวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 266.

⁵⁹⁵ มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 197.

⁵⁹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 40.

สุดท้ายจะมาถึง จริง ๆ ความสำเร็จส่วนหนึ่งของพระองค์ในเรื่องนี้คือการเสด็จประทับเสวยแต่ในฐานที่มั่นของพระองค์เกือบตลอดปีนี้เอง กล่าวอีกนัยหนึ่งเมืองลพบุรีมีส่วนช่วยให้สิ่งที่จะต้องเกิดไม่เกิดขึ้นตามเวลาของมันไปถึง 4-5 ปี⁵⁹⁷

พระราชวังเกาะบางปะอิน

ภายหลังสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ขึ้นในพระราชวัง พ.ศ. 2175 ในปีเดียวกันนั้นได้โปรดฯ ให้สร้างที่ประทับทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยาขึ้นที่เกาะบางปะอิน (เกาะบางนางอิน) พร้อมกับสถาปนาพระอารามหลวง ตามที่พระราชพงศาวดารว่า

... ทรงพระกรุณาให้สร้างพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ ณ เกาะบางนางอิน มีราชนิเวศน์ปรากฏประกอบพฤกษชาติร่มรื่นเป็นที่สำราญราชหฤทัย ประพาสราษตระกูลสุริวงค์อนงค์นารีทั้งปวง แล้วสร้างพระอารามเคียงพระราชนิเวศน์ถวายเป็นสงฆทาน มีพระเจดีย์วิหารเป็นอาทิสำหรับพระศาสนาเสร็จบริบูรณ์ แล้วให้นามชื่อวัดชุมพลนิกายาราม⁵⁹⁸

ลักษณะของพระราชวังแห่งนี้ นอกจากมีกำแพงก่อล้อมพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ซึ่งเป็นพระที่นั่งประธานและพระราชอุทยานแล้ว คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมยังได้กล่าวถึงลักษณะพระที่นั่งและสถานที่สำคัญซึ่งตั้งอยู่ภายในพระราชวังเพิ่มเติมว่า

พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสนมหาปราสาท มียอดมณฑปยอดเดียว มีมุขซ้อนสี่ชั้น มีฝาสี่ด้านมีมุขเด่นเป็นมุขโถงออกมาจากมุขใหญ่ ฝ่ายทิศตะวันตกมีกำแพงแก้วล้อมรอบสูงห้าศอก มีสระใหญ่ยาวตามพระมหาปราสาท มีพระอุทยานเป็นที่ระโหฐานสำราญยิ่งนัก มีพระที่นั่งน้อยใหญ่หลายหลังเป็นที่ประทับพระประเทียบ มีกำแพงเป็นบริเวณพระราชวังที่ประพาศในเกาะบางปะอิน...⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า 41.

⁵⁹⁸ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 115.

⁵⁹⁹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 20.

พระราชวังเกาะบางปะอินแห่งนี้ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สร้างขึ้นไว้สำหรับเป็นที่เสด็จประพาส ประทับค้างแรมเป็นการชั่วคราว และบางครั้งก็จัดพระราชพิธีสำคัญขึ้น เช่น โปรดฯให้จัดพระราชพิธีโสกันต์พระราชโอรส ได้แก่ เจ้าฟ้าชัย พ.ศ. 2175 พระไตรภูวนาทิศวงค์ พระองค์ทอง และพระอินทราชา พ.ศ. 2187⁶⁰⁰ และหลังจากรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระราชวังแห่งนี้ก็ยังคงถูกใช้เป็นสถานที่ประทับแรมคราวเสด็จมาประพาสที่เกาะบางปะอินเรื่อยมา และใช้เป็นสถานที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีอายุขุข (พระราชพิธีอาสาชุข) เดือนสิบเอ็ด และพระราชพิธีจองเปรียง เดือนสิบสอง โดยพระมหากษัตริย์จะทรงลอยพระทีปถวายเป็นพุทธบูชา⁶⁰¹

พระราชวังเกาะบางปะอินนอกจากสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างขึ้นเพื่อเสด็จประพาสตำราญพระราชหฤทัยแล้ว พระราชวังแห่งนี้ยังเป็นเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศและแสดงถึงพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ดังปรากฏในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมระบุว่า พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพาอาสน์ในพระราชวังเกาะบางปะอิน เป็น 1 ในพระที่นั่งมหาปราสาทยอดมณฑปทั้งหมด 11 องค์ ว่าเป็นหลักหรือเป็นประธานและเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยา⁶⁰²

พระตำหนักที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี

นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้มีการพบรอยพระพุทธบาทเมืองสระบุรี และโปรดฯให้สร้างพระมณฑปครอบรอยพระพุทธบาท จึงมีการสร้างพระตำหนักของพระมหากษัตริย์ไว้สำหรับเสด็จพระราชดำเนินสมโภชนมัสการรอยพระพุทธบาทขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับแรมสำหรับทรงบำเพ็ญพระราชกุศล และเสด็จประพาสเป็นที่ตำราญพระราชหฤทัย โดยพระตำหนักที่ประทับแรมตามเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินที่ทรงสร้างขึ้นในเมืองสระบุรีครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมถึงสมเด็จพระนารายณ์ และพระมหากษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาได้ทรงใช้พระตำหนักเหล่านี้เป็นสถานที่ประทับ ได้แก่ พระตำหนักท้ายพิบูล พระตำหนักนครหลวง พระตำหนักธารเกษม และพระตำหนักสระยอ

⁶⁰⁰ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” p. 252.

⁶⁰¹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 20.

⁶⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

พระตำหนักท้ายพิบูล

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดฯให้สร้างพระตำหนักท้ายพิบูลขึ้นพร้อมกับตำหนักท่าเจ้าสนุก ซึ่งตั้งอยู่ท่าเรือริมแม่น้ำป่าสักตรงถนนหลวง (ที่ฝรั่งส่องกล้องตัดตรงถึงพระพุทธบาท) ก่อนถึง ตำหนักท้ายพิบูล ตำหนักท่าเจ้าสนุกจึงเป็นจุดสิ้นสุดของการเดินทางโดยทางชลมารค แล้วเปลี่ยน เป็นเส้นทางชลมารคไปจนถึงพระพุทธบาทที่ต่อมาสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้บูรณะ และขุดบ่อสร้างศาลากลางทางเพิ่มเติมริมถนนหลวงสำหรับพระสงฆ์และราษฎรได้แวะพัก⁶⁰³

พระตำหนักท้ายพิบูล ตั้งอยู่เชิงเขาด้านทิศตะวันตกของพระมณฑปพระพุทธบาท ลักษณะ พระตำหนักมีกำแพงด้านบนไม่มีใบเสมาล้อมรอบอยู่ 4 ด้าน ที่มุมกำแพงแต่ละด้านบรรจบกันทำ เป็นเสาหัวเม็ด มีประตูทางเข้าออก 4 ประตู ภายในกำแพงมีพระตำหนักตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม คี่น้า มีบันไดทางขึ้นสู่พระตำหนัก 4 ช่องทาง และเกยพระคชาธารภายในพระตำหนัก 1 เกย รวม ทั้งพื้นที่ภายในบริเวณพระตำหนักมีการวางท่อน้ำอยู่เบื้องล่างเพื่อระบายน้ำเข้าออกไว้ใช้ภายใน พระตำหนัก เนื่องจากตำหนักท้ายพิบูลเป็นที่ประทับที่มีขนาดเล็ก คือ ตั้งอยู่บนเนื้อที่ 2 ไร่เศษ และอยู่ใกล้กับพระมณฑปพระพุทธบาทมากเกินไป รัชกาลต่อมาจึงโปรดฯให้มีการสร้างพระ ตำหนักธารเกษมขึ้นเป็นที่ประทับอีกแห่งหนึ่ง พร้อมกับตำหนักนครหลวงเพื่อเป็นที่ประทับพัก ระหว่างทางในการเสด็จไปพระพุทธบาท⁶⁰⁴

พระตำหนักนครหลวง

สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สร้างพระตำหนักนครหลวงขึ้นเพื่อเป็นสถานที่ ประทับพักระหว่างทางในการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาท พระตำหนักแห่งนี้แต่ เดิมมีความเข้าใจกันมาว่าเป็นสถานที่ประทับที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้ช่างไปถ่ายแบบ ปราสาทในเมืองพระนครหลวง กรุงกัมพูชา มาสร้างเป็นพระราชวังประทับร้อนที่บริเวณใกล้วัด

⁶⁰³ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 101, 117 และ บุหลง ศรีกนก และสุนิสา มั่นคง, “ที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนิน นมัสการพระพุทธบาท สระบุรี,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 62, 64.

⁶⁰⁴ บุหลง ศรีกนก และสุนิสา มั่นคง, “ที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนินนมัสการ พระพุทธบาท สระบุรี,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 66 และ นคราญ ศรีชาย, “พระตำหนักท้ายพิบูล, พระตำหนักธารเกษม, พระตำหนักสระยอ,” เมืองโบราณ 22, 3 (กรกฎาคม - กันยายน 2539): 39, 43-44.

เทพจันทร์⁶⁰⁵ แต่จากสถาปัตยกรรมการก่อสร้างและวางแผนผังประกอบกับการขุดแต่งทางโบราณคดีที่พบเศียรพระพุทธรูปศิลปะอู่ทองและศิลปะสมัยอยุธยาจำนวนมากหลายเศียร กับพระพุทธรูปตั้งเรียงรายอยู่ตามระเบียงคดและปราสาทหลายองค์ทำให้ทราบว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯ ให้สร้างปราสาทพระนครหลวง (ปราสาทนครหลวง) ไว้เป็นศาสนสถานในพุทธศาสนามากกว่าที่จะทรงใช้เป็นที่ประทับแรม⁶⁰⁶ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตรัสเกี่ยวกับความไม่สะดวกหลายประการทางลักษณะกายภาพของปราสาทนครหลวงที่ไม่เหมาะสมสำหรับเป็นสถานที่ประทับมากไปกว่าเป็นพุทธสถานว่า

แต่เมื่อพิจารณาหูกก็ไม่เห็นจะเป็นที่ประทับด้วยไม่มีที่ข้างในพระระเบียงทั้งสามชั้น ผนังข้างนอกก็ก่อตันไม่มีหน้าต่าง มีแท่นยกพื้นกว้างประมาณสองเศษสูงสัก 2 ศอก ตลอดไปรอบพระระเบียงทำนองเหมือนจะตั้งพระพุทธรูป ตามปราสาทมุม ๆ ก็มีหุ่นพระพุทธรูปปั้นค้ำอยู่เป็นสำคัญเห็นว่ามีใช่เป็นของราษฎรที่คิดสร้างด้วยพระนั้นก็เป็นองค์ใหญ่หน้าตักอยู่ใน 3 ศอกเศษ อนึ่งถึงที่พื้นเป็นที่สูงแลดูวิวได้โดยรอบ เป็นที่สบายก็จริงอยู่ แต่เมื่อก่อพระระเบียงฝาผนังไม่มีช่องหน้าต่างตันเสียทั้งสามชั้นแล้วก็ไม่สามารถจะแลเห็นสิ่งใดได้ เห็นจะไม่สู้สบายนักชะรอยว่าพระนครหลวงแห่งนี้จะสร้างเป็นวัดตามอย่างเดิมในเมืองเขมรพอให้เป็นที่นมัสการได้อีกแห่งหนึ่ง⁶⁰⁷

เนื่องจากรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและ โบราณวัตถุที่ขุดพบปราสาทนครหลวงจะบ่งบอกว่าสถานที่แห่งนี้เป็นศาสนสถาน แต่นักโบราณคดีได้สันนิษฐานว่าพระตำหนักนครหลวงน่าจะตั้งอยู่ใกล้ริมแม่น้ำป่าสักห่างจากตัวปราสาทนครหลวงออกไป 90 เมตร ว่าเป็นที่ตั้งพระตำหนักประทับร้อนของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เพราะได้พบแนวพื้นปูอิฐหักเป็นเนินสูงกว่าพื้นปกติ และเศษกระเบื้องดินเผาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ทรงกล่าวถึงไว้ในพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสสมณทลอยุธยา พ.ศ. 2420 ว่า

⁶⁰⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 113.

⁶⁰⁶ กรมศิลปากร, ปราสาทนครหลวง (กรุงเทพฯ: บริษัท สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, 2538), หน้า 25.

⁶⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

...ที่ประทับนั้นอยู่ริมน้ำ มีรากปราสาทอยู่บนที่เนินดินสูง พระพิทักษ์เทพธานีว่า แต่ก่อนยังมีผนังอยู่ ราษฎรพึงรื้อเอาอิฐไปทำวัดเสียไม่ช้านักได้ให้กรมนครศรีไปตรวจดูเห็นเป็นอิฐกองใหญ่จะสังเกตว่าอย่างไรเป็นแน่ไม่ได้ แต่ประมาณได้ว่าที่นั้นยากขวางแม่น้ำขึ้นไปประมาณเส้นหนึ่ง กว้าง 15 วา แต่ที่กว้างนี้เห็นจะเกินไป บางทีจะเป็นด้วยอิฐพังกระจายออกไปมาก หรือจะเป็นมุขสั้นสองข้างก็ดูไม่ถนัด แต่เห็นจะเป็นข้างหน้าข้างในอยู่ในตัว...⁶⁰⁸

จากลักษณะซากพระตำหนักดังกล่าวนี้ สันนิษฐานว่าฐานพระตำหนักยาวเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกพื้นสูงจากฐานขึ้นมาเป็นตัวพระตำหนักก่อด้วยเครื่องไม้ตั้งอยู่บนฐานอย่างพระตำหนักท้ายพิบูลย์ อย่างไรก็ตามปัจจุบันบริเวณที่สันนิษฐานว่าเคยเป็นที่ตั้งพระตำหนักนครหลวง ไม่มีรากฐานพระตำหนักปรากฏให้เห็นแล้ว เพราะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการสร้างอาคารทรงจตุรมุขทับลงไปเป็นศาลาพระจันทร์ลอยประดิษฐานธรรมจักรศิลา ฉะนั้นตำแหน่งศาลาพระจันทร์ลอยที่วัดเทพจันทร์ลอย อำเภอ นครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบัน คือ บริเวณที่ตั้งพระตำหนักนครหลวงสถานที่ประทับในอดีต⁶⁰⁹

พระตำหนักนครหลวงแห่งนี้ใช้เป็นสถานที่ประทับพักแห่งแรกในเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาท เพื่อเสวยพระกระยาหารสำราญพระอิริยาบถ และเสด็จประทับแวะพักเพื่อคลายร้อนก่อนที่จะเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคต่อไปยังพระตำหนักท่าสนุกดังในบันทึกรายวันของ Theodorus Jacobus van den Heuvel ซึ่งเป็นหัวหน้าสถานีการค้าประจำกรุงศรีอยุธยา ชาวฮอลันดาที่ได้มีโอกาสเข้าร่วมตามเสด็จพระราชดำเนินไปพระพุทธบาท เมื่อ พ.ศ. 2280 ว่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จแวะพักและเสวยพระกระยาหารตอนบ่ายที่พระตำหนักนครหลวง (Prana Coenlouang)⁶¹⁰

⁶⁰⁸ กรมศิลปากร, ปราสาทนครหลวง, หน้า 29.

⁶⁰⁹ บุษหลง ศรีกนก และสุนิสา มั่นคง, “ที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 63.

⁶¹⁰ Theodorus Jacobus van den Heuvel, “A Journey to Wat Phra Phutthabat, 1737,” in In the King’s Trail : An 18th Century Dutch Journey to the Buddha’s Footprint edited by Remco Raben and Dhiravat na Pombejra (Bangkok: Sirivattana Interprint Plc., 1997), p. 13.

พระตำหนักธารเกษม

สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯให้สร้างพระตำหนักธารเกษมพร้อมทั้งตกแต่งธารทองแดง เพื่อใช้เป็นที่ประทับพักผ่อนพระอิริยาบถ และเป็นที่ประพาสสำราญพระราชหฤทัย หลังจากทรงนมัสการพระพุทธบาทแล้ว⁶¹¹

พระตำหนักธารเกษมตั้งอยู่ริมลำธารทองแดง ลักษณะพระตำหนักตั้งอยู่บนฐานรูปตัวที หรือในลักษณะคล้ายตรีมุข ภายในพระตำหนักมีห้อง 4 ห้อง บริเวณตัวพระตำหนักมีบันไดทางขึ้นลง เฉลียง และเกยเทียบติดกับพระตำหนัก 3 เกย⁶¹² เนื่องจากพระตำหนักธารเกษมตั้งอยู่บริเวณธารทองแดง กลางหมู่พฤกษชาติลำธาร จึงเป็นพระตำหนักในอุทยานธรรมชาติที่พระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึงสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงใช้เป็นที่พักคราวเสด็จพยุหยาตราสมโภชนมัสการพระพุทธบาทมาโดยตลอด⁶¹³

พระตำหนักสระขย

สมเด็จพระนารายณ์โปรดฯให้สร้างพระตำหนักสระขยขึ้นเพื่อเป็นสถานที่ประทับสำหรับแวะพักสำราญพระอิริยาบถและเป็นที่เสวยพระกระยาหารกลางวัน เนื่องจากอยู่ในเส้นทางริมถนน หลวงจากตำหนักท่าเจ้าสนุกก่อนถึงพระพุทธบาท หากออกเดินทางจากตำแหน่งท่าเจ้าสนุกในตอนเช้าก็จะถึงพระตำหนักสระขยในเวลาตอนเที่ยงพอดี⁶¹⁴

พระตำหนักสระขยมีลักษณะเหมือนกับพระตำหนักธารเกษมแต่เล็กกว่า คือ พระตำหนักตั้งอยู่บนฐานรูปตัวที ภายในพระตำหนักมีห้อง 2 ห้อง บริเวณด้านหน้าพระตำหนักมีลักษณะคล้ายระเบียงทำยื่นกางออกไปจากตัวพระตำหนักทั้งสองข้าง ซึ่งแต่ละข้างปลายสุดมีเกย ระเบียง และบันไดทางขึ้นลงสู่พระตำหนัก ส่วนตำแหน่งกึ่งกลางฐานพระตำหนักมีเกยและเฉลียงไว้สำหรับทอดพระเนตรภูมิประเทศ และเนื่องจากพระตำหนักแห่งนี้ตั้งอยู่ในอาณาบริเวณโดยรอบกว้างขวาง และมีสระขยเป็นสระน้ำขนาดใหญ่ รวมทั้งยังมีสระน้ำบริเวณใกล้เคียงอีก 3 สระ จึงเป็นสถานที่

⁶¹¹ บุหลวง ศรีกนก และสุนิสา มั่นคง, “ที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 66.

⁶¹² นงคราญ ศรีชาย, “พระตำหนักท้ายพิบูล, พระตำหนักธารเกษม, พระตำหนักสระขย,” เมืองโบราณ 22, 3: 48-49.

⁶¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

⁶¹⁴ บุหลวง ศรีกนก และสุนิสา มั่นคง, “ที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 64.

หยุดพักไพร่พลขบวนตามเสด็จ และพักให้น้ำส้วมพาหนะก่อนออกเดินทางสู่พระพุทธรบาทต่อไป⁶¹⁵

จากลักษณะของพระตำหนัก (ยกเว้นตำหนักท่าเจ้าสนุกซึ่งปัจจุบันไม่เหลือซากอาคารให้เห็นแล้ว) เห็นได้ชัดว่า พระตำหนักเหล่านี้เป็นสถานที่ประทับแรมชั่วคราวกึ่งถาวร เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและเสด็จประพาสเป็นที่สำราญพระราชหฤทัย ในระหว่างคราวเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทเท่านั้น ดังปรากฏที่ประทับแรมตามเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรบาทในเมืองสระบุรีมีเฉพาะแค่พระตำหนักเป็นสถานที่ประทับชั่วคราวของพระมหากษัตริย์ตั้งอยู่ภายในกำแพงเท่านั้น⁶¹⁶ โดยไม่ได้สร้างอย่างใหญ่โตซับซ้อนและไม่มีอาคารประเภทต่าง ๆ เช่น สถานที่ราชการ โรงช้าง โรงม้า และพระที่นั่งต่าง ๆ ตลอดจนป้อมปราการที่มั่นคงอย่างที่ประทับภายนอกพระนคร เช่น พระราชวังเมืองลพบุรี เนื่องด้วยวัตถุประสงค์การสร้างต่างกัน ฉะนั้น พระตำหนักที่พระมหากษัตริย์ประทับแรม ณ พระพุทธรบาท เป็นระยะเวลา 3-7 วัน และเสด็จประทับชั่วคราว (เพื่อทรงประกอบพิธีและแวะพัก) ขนาดของพระตำหนักจึงไม่ใหญ่โตโอโงมมากนัก โดยตัวพระตำหนักเป็นอาคารไม้ เครื่องบนหลังคามุมกระเบื้องตั้งอยู่บนฐานก่อด้วยศิลาที่แข็งแรงเพื่อความคงทนต่อการกัดเซาะของน้ำที่แช่ขัง เพราะพระตำหนักตั้งอยู่ตรงพื้นที่ราบเชิงเขาและติดกับแหล่งน้ำ⁶¹⁷ ซึ่งลักษณะและการวางผังของพระตำหนักเหล่านี้ถ้าจะเทียบพอให้เห็นภาพคร่าว ๆ คงคล้ายกับพลับพลาไม้ไผ่ที่ประทับแรมของสมเด็จพระนารายณ์ในป่า ซึ่งลาลูแบร์ได้บันทึกว่า พลับพลาแห่งนี้ล้อมด้วยรั้วไม้ไผ่ 2 ชั้น มีประตูทางเข้าออก พลับพลาที่ประทับตั้งอยู่บนชานบนตอม่อ ด้านหน้าพลับพลาบนชานมีที่พักของตำรวจล้อมวัง ตัวพลับพลาด้านหน้ามีห้องพระโรงเป็นที่เสด็จออกและเทียบ ถัดเข้าไปข้างในเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์และพระสนม

⁶¹⁵ นงคราญ ศรีชาย, “พระตำหนักท้ายพิบูล, พระตำหนักธารเกษม, พระตำหนักสระหอ,” เมืองโบราณ 22, 3: 53 และ บุหลง ศรีกนก และสุนิสา มั่นคง, “ที่ประทับแรมในการเสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธรบาท สระบุรี,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 65.

⁶¹⁶ พระตำหนักเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์และพระมเหสี มีศักดิ์เท่ากันกับวัง ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า “ยังมีอีกหลายแห่งที่เป็นวังมีชื่อ (วังหลวง วังหน้า วังหลัง และวังของเจ้านาย - ผู้เจียน) ดังนี้เหมือนกันกับตำหนัก ถ้าเป็นเรือนที่เจ้านายอยู่ไม่มีกำแพงล้อมรอบ เฉพาะเรือนนั้นอยู่ในกำแพงใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่ง เรียกว่าตำหนัก ยศศักดิ์เท่ากันกับวัง ...”. ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, เรือนหลวง, หน้า 11 และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม, หน้า 36.

⁶¹⁷ นงคราญ ศรีชาย, “พระตำหนักท้ายพิบูล, พระตำหนักธารเกษม, พระตำหนักสระหอ,” เมืองโบราณ 22, 3: 49, 53.

และข้างนอกรั้วไม้ไผ่ด้านหลังพลับพลาเป็นที่ตั้งโรงครัวและที่อยู่ของขันที⁶¹⁸

3.4 วังในยุคหลังราชอาณาจักรอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า- จุฬาโลก (พ.ศ. 2310-2352)

การศึกษาในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงการเมืองการปกครองและวังภายหลังราชอาณาจักรอยุธยา คือ ตั้งแต่ช่วงสมัยธนบุรีถึงกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่มีการเกิดขึ้นของวังประเภทต่าง ๆ ได้แก่ วังหลวง วังหน้า วังหลัง และวังของเจ้าทรงกรม

3.4.1 การเมืองการปกครอง

หลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310 ราชอาณาจักรอยุธยาได้แตกแยกออกเป็น ศูนย์อำนาจย่อยตั้งกระจายอยู่ทั่วไป โดยมีหัวหน้าของชุมนุมซึ่งเป็นขุนนางหัวเมืองได้ต่างพากันตั้ง ตัวขึ้นเป็นใหญ่ และจัดการปกครองภายในชุมนุมของตนเป็นอิสระ อย่างเช่น ชุมมุนเจ้าพระยาพิชัยโลก ชุมมุนเจ้านคร และชุมนุมสมเด็จพระเจ้าตากสิน (พระยาตาก) เป็นต้น โดยเฉพาะชุมนุมของสมเด็จพระเจ้าตากสินถือว่าเป็นชุมนุมที่เข้มแข็งที่สุด เพราะสามารถรวบรวมบ้านเมืองให้เป็น ปึกแผ่นด้วยการเกลี้ยกล่อมและปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ที่ทำการต่อต้านให้เข้ามายอมสวามิภักดิ์ได้ สำเร็จ

ตลอดระยะเวลา 15 ปี (พ.ศ. 2310 - 2325) นับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงย้ายศูนย์กลาง ปกครองจากกรุงศรีอยุธยาราชธานีเก่าลงมาตั้งที่เมืองธนบุรี และราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ต้องเผชิญกับภาระการรักษาเอกราชของบ้านเมืองทั้งการทำสงครามกับข้าศึกภายในและ ภายนอก และการรื้อฟื้นพระราชอาณาจักรให้มั่นคงตั้งมั่นได้อย่างเก่า ซึ่งการจะรักษาเอกราชและ การชำระราชอาณาจักรที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ให้อยู่รอดและมั่นคงปลอดภัยได้นั้น สมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงมีพระบรมราโชบายเกี่ยวกับการปกครองอาณาเขตที่ทรงรวบรวมมาได้ด้วยการแต่งตั้งเจ้านาย และขุนนางข้าราชการออกไปปกครองตามหัวเมืองต่าง ๆ เช่น ปลาย พ.ศ. 2311 ทรงแต่งตั้งเจ้านรา สุริยวงศ์พระเจ้าหลานเธอให้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราชหลังเข้ายึดเมืองไว้ได้⁶¹⁹ พ.ศ. 2313 หลังทรงยึดเมืองสวรรคโลกตลอดจนหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ทั้งหมดแล้ว โปรดฯ ให้เจ้าพระยาพิชัยราชา

⁶¹⁸ มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 181.

⁶¹⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัตสมัยกรุงธนบุรี,” ใน ประชุม พงศาวดาร เล่ม 40 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2512), หน้า 45.

ครองเมืองสวรรค์โลก เจ้าพระยาสุรสีห์ครองเมืองพิษณุโลก เจ้าพระยาอนุรักษภูธรครองเมืองนครสวรรค์ พระยาสิทธิราชเดโชครองเมืองพิษัย พระยาทำยน้าครองเมืองสุโขทัย และพระยาสุรบดินทร์ครองเมืองกำแพงเพชร¹ พ.ศ. 2319-2321 โปรดฯให้พระเจ้าหลานเธอ กรมขุนอนุรักษสงครามไปคุมเมืองเพชรบุรีแทนพระยาเพชรบุรี² และพ.ศ. 2323 กรุงกัมพูชาเกิดจลาจลแย่งราชสมบัติ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงมีพระราชประสงค์ว่าเมื่อตีกรุงกัมพูชาสำเร็จแล้วให้เจ้าพระยาจักรีอภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ลูกเธอพระองค์ใหญ่ขึ้นปกครองกรุงกัมพูชา แต่ไม่เป็นไปตามพระราชประสงค์ เพราะเกิดการจลาจลขึ้นที่เมืองธนบุรีในปลายรัชกาลเสียก่อน³

พระบรมราโชบายของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ทรงแต่งตั้งเจ้านายและขุนนางออกไปปกครองยังพื้นที่ส่วนต่าง ๆ ของราชอาณาจักรก็ถือเป็นการผนวกหัวเมืองและดินแดนต่าง ๆ เดิมให้เข้ามาอยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระองค์อย่างหัวเมืองเดิมแต่ก่อน แต่หลังจากสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงปราบปรามหัวเมืองใหญ่อันเป็นที่ตั้งของชุมนุมใหญ่ในหัวเมืองนั้น ๆ แล้ว พระองค์ยังคงไม่สามารถแผ่พระราชอำนาจยึดเอากำลังไพร่พลตามชุมนุมและช่องจากท้องถิ่นที่กระจายอยู่ทั่วไปได้ ดังนั้นผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งจากพระองค์ให้มาปกครองในฐานะเจ้าเมืองจึงต้องมีภาระหน้าที่ในการเกลี้ยกล่อมไพร่พลที่เป็นนายชองนายชุมนุมอิสระให้ยอมรับอำนาจของเจ้าเมืองเพื่อให้สามารถเรียกเกณฑ์มาใช้งานในหน้าที่ต่าง ๆ ที่ส่วนกลางต้องการได้⁴

การที่เจ้าเมืองมีภาระหน้าที่สำคัญคอยกำกับดูแลควบคุมกำลังไพร่พลอยู่ตามเมืองใหญ่ในชุมนุมนั้น ๆ ทำให้เจ้าเมืองส่วนภูมิภาคเป็นผู้มีอำนาจมากกว่า โดยเฉพาะขุนนางที่ดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีในส่วนกลางทั้งเกียรติยศ อำนาจ และกำลังคนในสังกัด ฉะนั้นถ้าพิจารณาถึงสภาวะของบ้านเมืองที่ทำให้รูปแบบทางการเมืองในสมัยธนบุรีแตกต่างจากสมัยอยุธยาเดิมที่แบ่งความรับผิดชอบของสมุหพระกลาโหมกับสมุหนายกต้องปฏิบัติหน้าที่เหนือดินแดนที่ตนรับผิดชอบ (รวมทั้งกรมพระคลังบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้) ให้มีอำนาจหน้าที่เรียกเกณฑ์กำลังไพร่พล ภาษีอากร และตัดสินคดีความมีอำนาจครอบคลุมไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้อำนาจหน้าที่

¹ “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัตสมัยกรุงธนบุรี,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 40, หน้า 52 และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 454.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์เนศ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2542), หน้า 383-384.

³ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 569-570, 572.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 336-339.

⁵ คุรุยาละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 339-342.

ความรับผิดชอบดังกล่าวของอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีในสมัยอยุธยาที่สูงกว่าและมีอำนาจอิทธิพลมากกว่าขุนนางส่วนกลางในสมัยธนบุรี อำนาจหน้าที่และอิทธิพลที่สูงกว่าของขุนนางส่วนกลางในสมัยอยุธยาทำให้พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์บ้านพลูหลวงต้องสร้างฐานอำนาจทางการเมืองในการคานอำนาจกับขุนนางด้วยการสถาปนาเจ้านายขึ้นทรงกรม โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวร-สถานมงคลกับกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เพื่อเปิดโอกาสให้เจ้ากรมพระราชวังทั้งสองได้ควบคุมขุนนางข้าราชการหลายตำแหน่งอย่างการปกครองส่วนกลางขึ้นในกรมไว้ปกครองไพร่พลที่ขึ้นสังกัดเป็นไพร่หลวงเพื่อเป็นฐานพระราชอำนาจฝ่ายเดียวกับพระมหากษัตริย์

การสถาปนากรมพระราชวังทั้งสองในลักษณะดังกล่าวครั้งอยุธยาจะเห็นได้ว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสร้างฐานพระราชอำนาจของพระองค์ด้วยการแต่งตั้งขุนนางข้าราชการและเจ้านายใกล้ชิดออกไปปกครองเมืองให้มีอำนาจควบคุมและรวบรวมกำลังไพร่พลอยู่ในหัวเมืองนั้น ทำให้พระองค์ไม่ต้องทรงเผชิญการทำทลายอำนาจของขุนนางในส่วนกลางอย่างพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยา และนี่เองน่าจะทำให้ในสมัยธนบุรีไม่มีการแต่งตั้งเจ้านายขึ้นดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชและเจ้ากรมพระราชวังหลังขึ้นมาคอยสนับสนุนพระราชอำนาจไว้ที่ส่วนกลาง เพราะทั้งนี้เนื่องจากรูปแบบและหลักการของตำแหน่งเกียรติยศสำหรับเจ้านายทั้งสองตำแหน่งไม่สามารถนำมาใช้ได้ ในรูปแบบการเมืองการปกครองอาณาเขตของธนบุรีที่มุ่งในการควบคุมกำลังคน การคุมหัวเมือง และการได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ โดยโปรดฯให้ขุนนางข้าราชการที่ไว้วางพระทัยออกไปเป็นเจ้าเมืองเพื่อควบคุมกำลังคนในสังกัดแทนส่วนกลาง เช่นเดียวกับการส่งพระประยูรญาติออกไปปกครองเมืองแทนราชสำนักเพื่อให้เป็นตัวกลางระหว่างส่วนกลางและหัวหน้าชุมชนซึ่งมีอำนาจเหนือผู้คนในท้องถิ่นทั่วไปได้⁶

ดังนั้น พระบรมราโชบายของสมเด็จพระเจ้าตากสินเกี่ยวกับการเมืองการปกครองที่มีต่อสภาพหลังราชอาณาจักรอยุธยาได้สลายลง และเกิดศูนย์อำนาจย่อยหรือชุมชนตั้งกระจายอยู่ทั่วไป ทำให้พระองค์ทรงมุ่งเน้นการปกครองอาณาเขตด้วยการจัดส่งเจ้านายและขุนนางอยู่ประจำในหัวเมืองส่วนภูมิภาค โดยเฉพาะเจ้านายได้ถูกวางบทบาทให้มีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองที่ไม่ได้ถูกจำกัดให้ประจำอยู่ในส่วนกลางเหมือนสมัยอยุธยา ซึ่งพระบรมราโชบายต่อเจ้านายเช่นนี้คงมีอยู่ตลอดรัชกาล ดังจะเห็นได้จากตอนปลายรัชกาลก็ยังคงมีพระราชประสงค์ให้เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ขึ้นปกครองกรุงกัมพูชาอยู่ ฉะนั้นในสมัยธนบุรีจึงไม่มีการสร้างวังหน้าหรือแม้แต่วังหลังให้เจ้านายได้ประทับอยู่ในเมืองธนบุรีเหมือนอย่างสมัยอยุธยา จะมีแต่ก็เฉพาะการแต่งตั้งเจ้าทรงกรม

⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 386-387.

ในสมัยธนบุรีได้ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสถาปนาพระประยูรญาติขึ้นทรงกรม เหมือนกับสมัยอยุธยาโดยโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชชนนี(เอี้ยง) ตั้งขึ้นเป็นกรมหลวงพิทักษ์เทพามาตย์ สมเด็จพระน่านาง (อ๋น) ตั้งขึ้นเป็นกรมหลวงเทวินทรสุดา เจ้าครอกหอกกลาง (สอน) พระมเหสี ตั้งขึ้นเป็นกรมหลวงบาทบริจา จุ้ยพระราชโอรสในเจ้าครอกหอกกลางตั้งขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมขุน อินทรพิทักษ์ และพระเจ้าหลานเธอ 3 พระองค์ ทรงแต่งตั้งให้เจ้ารามลักษณ์ (บุญมี) เป็นกรมขุนอนุรักษ์สงคราม บุญจันตั้งขึ้นเป็นกรมขุนรามภูเบศร์ พระเจ้าหลานเธออีกพระองค์หนึ่งไม่ปรากฏพระนามเดิมตั้งขึ้นเป็นกรมขุนสุรินทรสงคราม และพระญาติอีกพระองค์หนึ่งไม่ปรากฏลำดับชั้น แต่มีฐานะเป็นพระญาติผู้ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน โปรดฯ ให้ตั้งเป็นกรมขุนอินทรพิทักษ์⁷

รายพระนามเจ้านายที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมจำนวน 7 พระองค์ในสมัยธนบุรี โดยแบ่งเป็นเจ้านายฝ่ายใน 3 พระองค์รับพระอิสริยยศกรมหลวง และเจ้านายฝ่ายหน้า 4 พระองค์รับพระอิสริยยศรองลงมาเป็นกรมขุนนั้น เห็นได้ว่ามีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับการแต่งตั้งเจ้าทรงกรมในสมัยอยุธยาตอนปลาย อาจจะเนื่องจากว่าบทบาทของเจ้าทรงกรมในการควบคุมกำลังคนในส่วนกลางไม่มีความสำคัญทางการเมืองมากนักต่อสมเด็จพระเจ้าตากสิน เพราะการบริหารปกครองราชอาณาจักรส่วนใหญ่อยู่กับเจ้านายและขุนนางข้าราชการที่ใกล้ชิดและทรงไว้วางพระทัยให้ออกไปปกครองเป็นเจ้าเมือง แต่อย่างไรก็ตามเจ้าทรงกรมที่ได้รับการสถาปนาขึ้นมาโดยมีขุนนางจำนวนหนึ่งคอยทำหน้าที่รับผิดชอบในการควบคุมดูแลไพร่พลในสังกัดอยู่ในส่วนกลางนี้ก็มีบทบาทภาระหน้าที่สำคัญในการช่วยเหลือพระมหากษัตริย์ เช่นการเรียกเกณฑ์กำลังคนภายในกรมเข้าร่วมในกองทัพ สนับสนุนเป็นกำลังป้องกันอยู่ภายในเมือง และนำกำลังไพร่พลภายในสังกัดกรมออกไปประจำตั้งอยู่ในหัวเมือง ดังปรากฏคราวรบพม่าที่เมืองราชบุรี พ.ศ. 2317 สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดฯ ให้เกณฑ์กองทัพในเมืองธนบุรี โดยทรงมอบหมายให้กรมขุนอนุรักษ์สงครามยกพล 1000 คนหนุนออกไปช่วยเจ้าฟ้าจุ้ยกับพระยาธิเบศร์บดีที่เมืองราชบุรี หรือในศึกคราวเดียวกันก็โปรดฯ

⁷ กรมขุนอินทรพิทักษ์พระนามเดียวกันกับเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชธิบายว่า กรมขุนอินทรพิทักษ์ได้รับสถาปนาขึ้นทรงกรมก่อนเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ (จุ้ย) เมื่อกรมขุนอินทรพิทักษ์สิ้นพระชนม์ (มีปรากฏในหมายรับสั่งพระราชทานเพลิงพระศพกรมขุนอินทรพิทักษ์ใน พ.ศ. 2319) จึงโปรดฯ ให้แต่งตั้งจุ้ยพระราชโอรสขึ้นเป็นเจ้าฟ้า และนำเอาเจ้ากรมของกรมขุนอินทรพิทักษ์ไปเป็นเจ้ากรม และออกพระนามว่าเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์. ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์สำนักเลขานุการคณะรัฐมนตรี, 2523), หน้า 23 และ ลำดับสกุลเก่าบางสกุล (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481), หน้า ก-จ.

ให้กรมขุนรามภูเบศร์พร้อมกับเจ้าพระยาศรีธรรมราชร่วมกันรับผิดชอบในหน้าที่เป็นผู้รักษาเมืองธนบุรีในขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จไปออกรบ และคราวอะแซหวุ่นกี้ตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2318 โปรดฯให้กรมขุนอนุรักษ์สงครามคุมกำลังออกไปตั้งรักษาเมืองเพชรบุรีเพื่อป้องกันพม่ายกเข้ามาทางเมืองตะนาวศรี⁸

ความสำคัญของเจ้าทรงกรมในสมัยธนบุรีดังกล่าวข้างต้น ได้แสดงให้เห็นว่าเจ้านายทรงทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนและนำกำลังคนในสังกัดกรมที่ได้รับมอบหมายเข้าร่วมรบ ตลอดจนทำหน้าที่บริหารราชการในขณะที่พระมหากษัตริย์เสด็จออกไปทรงบังคับบัญชาการศึก และมีบางพระองค์บ้างที่ได้รับการแต่งตั้งให้ออกไปกำกับดูแลหัวเมือง ซึ่งการแต่งตั้งเจ้าทรงกรมโดยเน้นการควบคุมกำลังคนในภาวะสงครามที่มีอย่างต่อเนื่องจากสมัยธนบุรี โดยมีการรื้อฟื้นตั้งวังหน้าและวังหลังขึ้นเหมือนครั้งสมัยอยุธยา พร้อมกับการพระราชทานกรมอย่างมากมากกว่าสมัยอยุธยาและธนบุรี จะเห็นได้ชัดเจนอีกครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352) บุตรพระปิ่นอักษร (ทองดี) เดิมทรงเป็นขุนนางระดับสูงในตำแหน่งสุดท้ายคือเจ้าพระยาจักรีมาก่อนตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าตากสิน เนื่องจากพระองค์ทรงมีความสามารถด้านการรบ⁹ นับแต่คราวศึกอะแซหวุ่นกี้ที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสูญเสียการควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วยการกวาดไพร่พลจากพื้นที่แถบนั้นลงมาไว้ในเมืองธนบุรีเพื่อให้เป็นไพร่หลวงประจำหน่วยงานในส่วนกลาง ส่งผลให้ขุนนางคนสนิทที่เป็นเจ้าเมืองถูกตัดขาดจากฐานกำลังของตนในหัวเมือง และเท่ากับเป็นการลดทอนพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินลง¹⁰ ในทางกลับกันเจ้าพระยาจักรีขุนนางส่วนกลางก็ได้เริ่มมีอำนาจทางการเมืองที่สูงขึ้น เนื่องจากว่านับตั้งแต่ พ.ศ. 2319 สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงลดบทบาทในพระราชกรณียกิจสำคัญ เช่น การเสด็จเข้าร่วมรบ โดยทรงมอบหมายให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพให้คุมกำลังส่วนใหญ่เข้าทำสงครามอยู่เสมอ อาทิ พ.ศ. 2319 ยกกองทัพไปตีหัวเมืองลาวตะวันออก

⁸ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระประชวร, ไทยรบพม่า, หน้า 493, 506, 525.

⁹ พ.ศ. 2311 คุมกองทัพไปตีด่านขุนทดที่เมืองนครราชสีมา เสร็จศึกแล้วได้เป็นพระยาอภัย-รณฤทธิ์ พ.ศ. 2312 เป็นแม่ทัพไปตีเมืองเขมร พ.ศ. 2313 ยกขึ้นไปปราบเจ้าพระฝาง มีชัยชนะได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระยามราชว่าที่สมุหนายก พ.ศ. 2314 เลื่อนเป็นเจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองเขมรกับพระยาตาก พ.ศ. 2317 เป็นแม่ทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ และพ.ศ. 2318 เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพยกไปช่วยเมืองเชียงใหม่. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 108.

¹⁰ คูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 399-412.

พ.ศ. 2321 ยกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคณหุต และพ.ศ. 2323 ยกกองทัพออกไปปราบปรามจลาจลในกรุงกัมพูชา เป็นต้น¹¹

การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงปล่อยวางจากอำนาจการควบคุมกองทัพให้เจ้าพระยาจักรีเข้าควบคุมและบังคับบัญชากองทัพซึ่งเป็นกำลังสำคัญของราชอาณาจักร ทำให้อำนาจทางการเมืองทหารไปตกอยู่กับเจ้าพระยาจักรีซึ่งสามารถสะสมกำลังไพร่พลได้ตามภาระหน้าที่ในฐานะแม่ทัพเพื่อสะดวกแก่การทำราชการสงคราม และประกอบกับเจ้าพระยาจักรีอยู่ในฐานะเป็นศูนย์กลางหลักของกลุ่มขุนนางเก่าจากอยุธยา หรือกลุ่มผู้สืบเชื้อสายมาจากเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ในสมัยอยุธยาที่รับราชการอยู่ในสมเด็จพระเจ้าตากสิน ได้รวมตัวกันและเป็นกำลังคอยสนับสนุนเจ้าพระยาจักรีด้วยวิธีการต่าง ๆ¹² จากบทบาททางการเมืองของเจ้าพระยาจักรีที่มีอยู่มากพร้อมกับมีฐานอำนาจทางการเมืองที่เข้มแข็งเป็นกำลังสนับสนุนที่มั่นคงและมากพอ ครั้งเมืองธนบุรีเกิดเหตุจลาจลขึ้นในปลายรัชกาล เจ้าพระยาจักรีจึงได้อาศัยอำนาจการควบคุมกองกำลังทหารและการกราบทูลของขุนนางข้าราชการอัญเชิญให้ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์

ทันทีที่เจ้าพระยาจักรีได้รับการทูลเชิญให้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี พระองค์ได้โปรดฯ ให้ย้ายที่ตั้งของศูนย์อำนาจเก่าจากเมืองธนบุรีมาอยู่ที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น ศูนย์อำนาจใหม่ที่เพิ่งได้รับการสร้างพร้อมกับการสถาปนาราชวงศ์ใหม่แทนกลุ่มอำนาจเก่า ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกผู้ผ่านพิภพขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยการปราบดาภิเษก ทรงดำเนินพระบรมราโชบายสร้างฐานอำนาจทางการเมืองการปกครองให้แก่กลุ่มอำนาจใหม่ที่ได้ตั้งขึ้น และสร้างความมั่นคงให้กับพระราชอาณาจักร จะเห็นได้ว่าช่วงเปลี่ยนรัชกาลและตั้งราชวงศ์ใหม่ พระมหากษัตริย์มักจะโปรดฯ ให้มีการสถาปนาและเลื่อนทางชนชั้นอย่างมากมาย ลักษณะดังกล่าวเช่นนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเลื่อนฐานะจากขุนนางชั้นสูงขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ก็ได้โปรดฯ ให้สถาปนาพระประยูรญาติขึ้นเป็นเจ้า และทรงเลื่อนตำแหน่งขุนนางสำคัญเดิมขึ้นในระดับสูง กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งตำแหน่งขุนนางในระดับสูงที่มีความสำคัญต่อการบริหารปกครองราชอาณาจักรด้วยการแบ่งอำนาจการปกครองหัวเมืองทั้งด้านทหารและพลเรือนใหม่ออกเป็น 3 เขต ได้แก่ หัวเมืองฝ่ายเหนือให้อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาดูแลของสมุหนายก สมุหพระกลาโหม ให้บังคับบัญชาดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ (เดิมในสมัยอยุธยาอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาดูแลของกรมท่า

¹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, ไทยรบพม่า, หน้า 565-567, 569.

¹² คูรายละเอียดยใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 309-324.

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงโอนมาให้สมุหพระกลาโหมดั้งเดิม) และพระคลังให้บังคับบัญชาดูแลหัวเมืองชายทะเล¹³

อัครมหาเสนาบดีผู้มีอำนาจหน้าที่ทำการบริหารปกครองในอาณาเขตหัวเมืองที่รับผิดชอบ 3 ตำแหน่ง กับเสนาบดีกรมเมือง กรมวัง และกรมนา ตลอดจนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ทรงเลือกและแต่งตั้งมาจากผู้ที่มีความดีความชอบในพระองค์มาก่อนไม่ว่าจะเป็นผู้ใดก็ตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงคราม ผู้ให้การสนับสนุนพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ ผู้มีความรู้ มีประสบการณ์ในงานของกรมนั้น ๆ มาก่อน และเป็นผู้มีความสัมพันธ์ในพระองค์กับวังหน้า¹⁴ โดยเฉพาะขุนนางที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ส่วนใหญ่มักเป็นข้าหลวงเดิมหรือข้าราชการภายใต้บังคับบัญชาของพระองค์มาก่อน และบางคนก็มีความสัมพันธ์เป็นพระญาติกับฝ่ายทางพระมหาลีหรือทางราชินิกุลบางข้างด้วย¹⁵ ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าขุนนางที่ดำรงตำแหน่งสมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเสนาบดีจตุสดมภ์ทั้ง 4 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกล้วนแล้วแต่เป็นผู้มีเชื้อสายมาจากเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ในสมัยอยุธยาที่รับราชการในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินอยู่หลายคนด้วยกัน เช่น เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) เจ้าพระยาพระคลัง (สน) เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) พระยายมราช (ทองอิน) พระยายมราช (บุญนาค) และพระยายมราช (บุญมา) เป็นต้น¹⁶

ขุนนางในตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีที่มีเชื้อสายขุนนางครั้งกรุงเก่าดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้อยู่ในสถานภาพของขุนนางตามเดิม แต่เลื่อนให้ได้รับตำแหน่งในระดับสูงขึ้น ขุนนางที่ได้รับโปรดฯให้เลื่อนตำแหน่งขึ้นทำหน้าที่สำคัญในการบริหารปกครองบ้านเมือง เมื่อเจ้าพระยาจักรีปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์และในขณะที่ยังทรงครองราชย์ ได้แสดงให้เห็นว่านอกจากเป็นผู้มีความชอบและมีประสบการณ์รอบรู้งานราชการในกรมกองนั้น ๆ มาแต่เดิม ที่สำคัญคือ พระองค์ทรงไว้วางพระทัยในความจงรักภักดี โดยเฉพาะ

¹³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 6.

¹⁴ ดูรายละเอียด “เสนาบดีในรัชกาลที่ 1” ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 3, 109-110 และ ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 286-291.

¹⁵ ปิยนาด บุนนาค, การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 141.

¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 461-470.

ขุนนางเชื้อสายขุนนางครั้งกรุงเก่า ที่ได้เข้ารับราชการในสมเด็จพระเจ้าตากสินได้ร่วมตัวกัน สนับสนุนพระองค์มาตั้งแต่แผ่นดินก่อน ครั้นพระองค์ได้ราชสมบัติ เพื่อตอบแทนความดีความชอบ จึงทรงแต่งตั้งบุคคลผู้เป็นที่ไว้วางพระทัยและมีความจงรักภักดีเข้ามาดำรงตำแหน่งขุนนางระดับสูงที่มีความสำคัญต่อการปกครองราชอาณาจักรเพื่อช่วยแบ่งเบาพระราชกิจ และเป็นฐานอำนาจทางการเมืองในการสนับสนุนพระองค์ ดังปรากฏว่าตลอดระยะเวลา 27 ปีแห่งการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่เคยเกิดความขัดแย้งและบาดหมางกันระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางเลยแม้แต่เจ้านาย แต่พบบ้างว่าพระองค์โปรดฯให้มีการถอดยศและปลดขุนนางสำคัญออกจากตำแหน่ง เช่น เจ้าพระยาพระคลัง (สน) เพราะมีสติพินเพื่อน เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ (บุญรอด) กับพระยาชมราช (ทองอิน) เพราะเหตุที่ไม่เอาใจใส่ในราชการสงคราม¹⁷ ซึ่งก็เป็นสาเหตุจากความไม่เหมาะสมในหน้าที่และความบกพร่องส่วนตัวของขุนนางเท่านั้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับการเมือง

นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างฐานอำนาจทางการเมืองด้วยการปูนบำเหน็จความชอบแก่บรรดาขุนนางข้าราชการที่สนับสนุนและจงรักภักดีต่อพระองค์เข้าดำรงตำแหน่งทางการเมืองที่สำคัญขึ้นบริหารราชอาณาจักรแล้ว พระองค์ยังได้โปรดฯให้มีการสถาปนาเครือญาติและบุคคลที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายโลหิตเดียวกันกับพระองค์ขึ้นเป็นเจ้านายในพระราชวงศ์ที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาพระประยูรญาติขึ้นเป็นเจ้า โดยพระราชทานพระสกุลยศถ้วนทั่วทั้งกับพระราชทานพระอิสริยยศพิเศษนอกเหนือพระสกุลยศให้เป็นเจ้าทรงกรม การแต่งตั้งเจ้าทรงกรมในช่วงตั้งราชวงศ์และบ้านเมืองใหม่ พบว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งเจ้านายให้ได้รับกรมเป็นจำนวนมากว่าทุกสมัยที่ผ่านมาคือมีจำนวนถึง 23 พระองค์ ซึ่งในจำนวนดังกล่าวมีทั้งกรมพระราชวังหน้า กรมพระราชวังหลัง และเจ้านายทรงกรมลดหลั่นกันลงมา เหมือนอย่างสมัยครั้งกรุงศรีอยุธยา ตามช่วงเวลาดังนี้¹⁸

1. ใน พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระสกุลยศพร้อมกับพระอิสริยยศแก่พระประยูรญาติขึ้นทรงกรม 12 พระองค์ ได้แก่ เจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) พระอนุชาร่วมพระราชบิดา พระราชมารดาเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระราชวัง

¹⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 109-110.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2-3, 40, 94, 102. และ ปิยนาล บุนนาค, การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 105-111.

บรมมหาสุรสิงหนาท, พระเชษฐภคินีร่วมพระราชบิดาพระราชมารดา ความเป็นสมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี, พระเชษฐภคินีร่วมพระราชบิดาพระราชมารดา แก้วเป็นสมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสudarักษ์, พระอนุชาต่างมารดา ความเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา, พระยาสุรียอภัย (ทองอิน) พระราชภาคลิไนย (หลานที่เป็นลูกของพี่สาว) เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์, พระอภัยสุรียา (บุญเมือง) พระราชภาคลิไนย เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศร์บดินทร์, หลวงนายฤทธิ์ (ทองจีน) พระราชภาคลิไนย เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรธรรต, พระราชภาคลิไนย ต้นเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์, นายควมมหาดเล็กหุ้มแพร (มุก) พระสามีมของพระกนิษฐาต่างพระมารดา เป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์, นิมพระราชมโอรส ประสูติแต่พระมเหสี เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร, แจ่มพระราชธิดา ประสูติแต่พระมเหสี เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ และจ้อยพระราชโอรส ประสูติแต่พระมเหสี เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์

2. ใน พ.ศ. 2329 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เลื่อนกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

3. ใน พ.ศ. 2346 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เลื่อนกรมขุนเสนานุรักษ์ขึ้นเป็นกรมหลวงเสนานุรักษ์ และตั้งกรมให้กับสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าจ้อย พระราชภาคลิไนยเป็น กรมขุนพิทักษ์มนตรี

4. ใน พ.ศ. 2349 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เลื่อนกรมพระราชทานให้กับเจ้านาย ดังนี้ กรมหลวงอิศรสุนทรเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สมเด็จพระราชธิดา เจ้าฟ้าประภาวดีเป็นกรมขุนเทพยวดี เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรีเป็นกรมหลวงพิทักษ์มนตรี เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ (เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์) พระเจ้าหลานเธอเป็นกรมขุนกษัตราวุฒิต สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าเกิดเป็นกรมขุนอิศรานุรักษ์ พระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าพิกุลทองเป็นกรมขุนศรีสุนทร พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอรุโณทัยเป็นกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอภัยทัตเป็นกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ พระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าอสุณีเป็นกรมหมื่นเสนีเทพ พระองค์เจ้าปานในวังหลังเป็นกรมหมื่นนราเทเวศน์ พระองค์เจ้าบัวในวังหลังเป็นกรมหมื่นนเรศโยธีและพระองค์เจ้าแดงในวังหลังเป็นกรมหมื่นเสนีบริรักษ์

รายพระนามจำนวนมากของเจ้านายที่ได้รับพระราชทานกรมต่างวาระกันตลอดรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แสดงให้เห็นว่าเจ้านายในสมัยนี้มีความสำคัญตามสถานะของสถานการณบ้านเมือง กล่าวคือ ตามธรรมเนียมของการเปลี่ยนแผ่นดินก็ดี หรือราชวงศ์ก็ดี พระมหากษัตริย์มักทรงสถาปนากลุ่มเครือญาติสนิทของพระองค์ไว้เป็นกำลังสนับสนุนอำนาจทาง

การเมือง และช่วยเหลือราชการงานเมืองด้วยการพระราชทานพระอิสริยยศพิเศษให้เป็นเจ้าทรงกรม ซึ่งมีมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว และวิธีการอย่างเดียวกันนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปราบดาภิเษกและตั้งราชวงศ์ขึ้นใหม่ พระองค์ก็ทรงปฏิบัติทั้งพระราชทานสกุลยศและพระอิสริยยศให้แก่พระประยูรญาติ

พระประยูรญาติที่ได้รับการเฉลิมพระเกียรติยศพิเศษเพื่อมิไว้สำหรับช่วยรักษาพระราชอำนาจให้กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก การตั้งเจ้าทรงกรมในรัชกาลนี้ยังมีความสำคัญต่อสถานะของสถานการณ์บ้านเมืองด้วย เป็นที่ทราบกันว่าในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์นั้น เป็นระยะเวลาของการก่อสร้างเมือง และการป้องกันราชอาณาจักรใหม่ ให้รอดพ้นจากการรุกรานของข้าศึกภายนอก จากความสำคัญดังกล่าวทำให้กำลังไพร่พลมีความสำคัญอย่างมากในด้านเป็นแรงงานก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ การผลิต และกำลังรบ ความต้องการแรงงานเพื่อตอบสนองวัตถุประสงค์ดังกล่าว นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้หน่วยงานที่ทำหน้าที่ปกครองบริหารราชการควบคุมไพร่พลลงไปตามกรมประจำให้ขุนนางข้าราชการเป็นผู้ควบคุมดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ และทรงหาทางผ่อนปรนโดยลดการเกณฑ์แรงงานมาเข้าเดือนประจำปีของไพร่พลลงเหลือ 4 เดือน (จากเดิม 6 เดือน) แล้ว¹⁹ พระองค์ได้โปรดฯ ให้ตั้งกรมเจ้านายเพื่อระดมกำลังไพร่พลขึ้นสังกัดกรมของเจ้านายในราชธานี คล้ายกับกรมประจำด้วย

การควบคุมกำลังคนตามระบบกรมเจ้านายหรือกรมชั่วคราวเป็นอีกวิธีหนึ่งที่เจ้านายเป็นมูลนายมีขุนนางและไพร่พลในสังกัดอย่างขุนนางฝ่ายปกครอง ซึ่งกรมเจ้านายที่ได้รับการสถาปนาขึ้นมากมายในรัชกาลนี้ แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ กรมขนาดใหญ่ และกรมขนาดเล็ก

กรมขนาดใหญ่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาขึ้น 2 กรม ได้แก่ กรมพระราชวังสถานมงคล กับกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป) และกรมขนาดเล็กคือ กรมที่อยู่ในลำดับถัดมาจากกรมพระราชวังหลังไปจนถึงกรมหมื่นซึ่งจะมีข้าราชการที่เป็นขุนนางประจำกรมอยู่ 3 คน ได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี โดยตำแหน่งของเจ้ากรมจะเป็นไปตามตำแหน่งของเจ้านายผู้ทรงกำกับในกรมนั้น ๆ กรมขนาดเล็กนี้ในช่วงต้นและปลายรัชกาลจะเห็นว่าโปรดฯ ให้มีการพระราชทานให้แก่พระประยูรญาติที่เป็นพระเชษฐภคินี พระราชอนุชา พระราชโอรส พระราชธิดา พระราชภาภิไนย พระราชนัดดา และพระขมาดา หลายพระองค์ให้มีไพร่พลและข้าราชการเป็นกำลังของตนอยู่เป็นจำนวนมาก การมอบหมายกรมดังกล่าวให้เจ้านายทรงกำกับ นอกจากถือว่าเป็นพระเกียรติยศและความมั่นคงให้กับเจ้านายเหล่านั้นแล้ว ส่วน

¹⁹ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 49, 84.

กลางยังสามารถเรียกเกณฑ์กำลังคนในกรมของเจ้านายต่าง ๆ มาใช้ได้อย่างรวดเร็วในเวลาที่ยังเป็นอีกด้วย โดยเฉพาะในยามศึกสงคราม

การสงครามที่มีมาอย่างต่อเนื่องจากสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน เมื่อมีการผลักดันเปลี่ยนแผ่นดินและมีการย้ายพร้อมทั้งสร้างศูนย์กลางปกครองแห่งใหม่ขึ้นมา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงคาดการณ์ไว้ล่วงหน้าว่าคงจะมีศึกสงครามกับพม่าเป็นแน่ ดังที่ทรงมีพระราชสาส์นไปเมืองจีนเรื่องพม่ามารุกรานไทย แต่พ่ายแพ้กลับไปว่า “...กรุงรัตนบุรีจะอยู่กับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา คงจะต้องทำสงครามกันไปจนยับเยินข้างหนึ่งแน่นอน...”²⁰ ในยามที่กรุงรัตนโกสินทร์เพิ่งตั้งขึ้นเป็นราชธานี และพระราชอาณาจักรกำลังอยู่ในภาวะการศึกที่ต้องเนื่อง พระราชปราชญ์ดังกล่าวไว้ก็เป็นไปอย่างที่ทรงคาดการณ์ไว้จริง เนื่องจากตลอดระยะเวลาแห่งการครองราชย์ ไทยกับพม่าทำสงครามระหว่างกันถึง 7 ครั้ง ได้แก่ คราวสงครามเก้าทัพ พ.ศ. 2328 คราวรบพม่าที่ท่าดินแดงและสามสบ พ.ศ. 2329 คราวตีเมืองนครลำปางและป่าซาง พ.ศ. 2330 คราวตีเมืองทวาย พ.ศ. 2330 คราวรบพม่าที่เมืองทวาย พ.ศ. 2336 (ศึก 2 ครั้งนี้ไทยยกทัพตีจะตีเมืองพม่าเป็นการตอบแทน) คราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2340 และคราวรบที่เมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2345²¹ การเกิดสงครามระหว่างกันภายหลังการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ 3 ปี ซึ่งเป็นสงครามครั้งใหญ่ที่เกิดขึ้นปีละครั้งติดต่อกันถึง 3 ปี และค่อย ๆ เว้นระยะเวลาห่างออกไปเป็น 6 ปี 10 ปี และ 15 ปี ตามลำดับ จะเห็นได้ว่าช่วงแรกไทยต้องรับศึกพม่าที่หวังจะเข้าทำลายล้างราชอาณาจักรอย่างหนัก และไทยยกไปตีพม่า จนกระทั่งมาในช่วงหลังที่การสงครามลดน้อยลง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงอาศัยกำลังของเจ้านายที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมใน พ.ศ. 2325 และ พ.ศ. 2329 ทั้งกรมขนาดใหญ่และเล็กเข้าร่วมรบมาโดยตลอด โดยเฉพาะเจ้านายฝ่ายหน้ากำกับกรมขนาดเล็กได้ตามเสด็จเข้าร่วมรบ โดยมีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรฯ เป็นจอมทัพ อาทิ สงครามเก้าทัพ โปรดฯ ให้กรมหลวงอนุรักษเทเวศร์กับกรมหลวงนรินทรธรรณเรศ ถือพล 15,000 ยกทัพไปป้องกันพม่าทางเหนือ กรมหลวงจักรเจษฎา เป็นยกกระบัตรตามเสด็จทัพกรม

²⁰ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1148, อ้างมาจาก เกษม ประสมพงศ์, “แนวพระบรมราโชบายทางการเมืองและการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พ.ศ. 2325-2352,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2527), หน้า 89-90.

²¹ จรรยา ประชิตโรมรัน. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 24, 52, 134, 145, 163, 193, 211.

พระราชวังบวรฯ และกรมหลวงเทพหริรักษ์ยกทัพไปตีทัพพม่าที่บ้านระแหง²², สงครามรบพม่าที่ ดินแดงและสามสบ พระราชพงศาวดารระบุว่า “เจ้าต่างกรมหลายพระองค์” ร่วมตามเสด็จพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับกรมพระราชวังเป็นพล 30000 เศษ²³, สงครามตีเมืองทวาย (พ.ศ. 2330) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเป็นจอมทัพโปรดฯ ให้กรมหลวงอิสร สุนทรเป็นยกกระบัตร และกรมหลวงเทพหริรักษ์เป็นทัพหลัง²⁴, สงครามพม่าตีเมืองเชียงใหม่ โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จเป็นจอมทัพ มีกรมหลวงจักรเจษฎาและกรมหลวงเทพหริรักษ์ ตามเสด็จ²⁵ และสงครามรบที่เมืองเชียงใหม่ โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จเป็นจอมทัพ มี กรมหลวงเทพหริรักษ์ นำกองทัพวังหลวง²⁶

จากพระนามเจ้าทรงกรมที่ได้ตามเสด็จเข้าร่วมรบมาตลอดรัชกาล แสดงว่าเจ้าทรงกรมมี บทบาทแบ่งเบาพระราชภาระในด้านการป้องกันพระราชอาณาจักรให้กับพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก ตามสถานะของสถานการณ์บ้านเมืองที่อยู่ในช่วงมีศึกติดพัน ซึ่งเจ้านายกำกับกรมขนาดเล็กที่ เข้าร่วมรบ ได้แก่ พระราชโอรส พระราชอนุชา และพระราชภาคิไนย เหล่านี้ ล้วนแล้วแต่เป็นพระ ประยูรญาติใกล้ชิด และดำรงพระชนมายุสมควรที่สามารถรับผิดชอบราชการศึกได้²⁷ ฉะนั้น การ ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาเจ้าทรงกรมเป็นจำนวนมาก เป็นเพราะเพื่อ ทรงใช้เจ้านายที่ทรงมีกำลังไพร่พลอยู่ในสังกัดเหล่านี้เรียกเกณฑ์กำลังคนได้ทันทั่วถึงและกระทำ ได้โดยสะดวกในยามมีราชการสงคราม ดังปรากฏว่าพระองค์ทรงใช้กำลังของ “เจ้าต่างกรมหลาย พระองค์” ให้กำกับไปในการรบหลายคราว ตามแต่ที่ได้รับมอบหมาย และตามมาด้วยการมีวังของ

²² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 34, 39.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

²⁵ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 674.

²⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 88.

²⁷ กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ทรงกรมเมื่อพระชนม์ 36 ชันษา, กรมหลวงนรินทรธรรมาศ ทรง กรมเมื่อพระชนม์ 25 ชันษา, กรมหลวงจักรเจษฎาทรงกรมเมื่อพระชนม์ 22 ชันษา, กรมหลวงเทพ หริรักษ์ ทรงกรมเมื่อพระชนม์ 23 ชันษา และกรมหลวงอิสรสุนทร ทรงกรมเมื่อพระชนม์ 15 ชันษา ทั้งหมดนี้ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้ากรมเมื่อ พ.ศ. 2325. ปิยนาล บุนนาค, การวิเคราะห์โอกาสใน การเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 105-106.

เจ้านายฝ่ายหน้าตั้งควบคุมกำกับพลในสังกัดอยู่ตามจุดยุทธศาสตร์สำคัญในและนอกพระนคร (ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป) ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า เจ้าทรงกรมในรัชกาลนี้มีบทบาทสำคัญในการควบคุมกำลังไพร่พลอย่างเดียว โดยมีได้ทรงมีบทบาทกำกับราชการเลยเหมือนอย่างทำนองเสนาบดีกรมต่าง ๆ ต้องทูลปรึกษาข้อราชการกับเจ้านายที่กำกับราชการกรมนั้น ๆ ทรงกำกับราชการอย่างในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย²⁸ เช่นเดียวกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข 2 กรมขนาดใหญ่ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาขึ้นให้มีบทบาทสำคัญในการเป็นแหล่งควบคุมกองกำลังจำนวนมากเพื่อใช้ในยามรบทัพจับศึกและสนับสนุนพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ในคราวเดียวกันกับการสถาปนาเจ้านาย โดยโปรดฯ ให้พระราชอนุชาของพระองค์คือ เจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (2325-2346) พระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์มีที่เสด็จประทับเรียกว่า วังหน้าแยกต่างหาก ตั้งอยู่บริเวณทางทิศเหนือใกล้กับวังหลวง

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือ กรมพระราชวังบวรฯ เดิมทรงเป็นขุนนางระดับสูงในตำแหน่งสุดท้ายคือ เจ้าพระยาสุรสีห์ สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมาก่อนเนื่องจากว่าพระองค์ทรงมีความชำนาญด้านกรรพ ภายหลังศึกอะแซหุ่นกี้ที่เจ้าพระยาสุรสีห์ได้เข้ามาอยู่ในเมืองธนบุรีและสมเด็จพระเจ้าตากสินมักโปรดฯ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ออกไปทำศึกร่วมกับเจ้าพระยาจักรี (พี่ชาย) ทุกครั้ง²⁹ จึงทำให้เจ้าพระยาสุรสีห์กลายเป็นขุนนางผู้มีอำนาจสูงสุดในปลายสมัยธนบุรีที่มีกำลังทหารอยู่ในปกครองและมีผู้เข้ามาฝากตัวมากมายเหมือนกับเจ้าพระยาจักรี³⁰ ด้วยอำนาจทางการเมืองที่ตกอยู่ระหว่างเจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ หลังเหตุการณ์จลาจลกลางเมืองธนบุรีสงบลง เนื่องจากขุนนางข้าราชการที่สืบเชื้อสายมาจากขุนนางอยุธยาโดยมากในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินให้การสนับสนุนเจ้าพระยาจักรีมากกว่าเจ้าพระยาสุรสีห์ เพราะเจ้าพระยาจักรีมีความสามารถในการบริหารราชการแผ่นดินเป็นที่ต้องการของขุนนางข้าราชการเชื้อ

²⁸ ดูรายละเอียดใน เรื่องให้เจ้านายกำกับราชการ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ 2 เล่ม 1, หน้า 120-123.

²⁹ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, ไทยรบพม่า, หน้า 564-570.

³⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 476-477.

สายกรุงเก่ามากกว่าเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้ชำนาญราชการแต่การรบ ประกอบกับเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นขุนนางกลุ่มข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสิน เจ้าพระยาจักรีจึงได้รับการถวายราชสมบัติขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ในท้ายสุด³¹ อย่างไรก็ตามเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ในช่วงการก่อร่างสร้างเมือง และต้องทำศึกสงครามกับดินแดนข้างเคียงต่าง ๆ ให้ปรากฏเป็นที่ชัดเจนเด็ดขาด การควบคุมกำลังไพร่พลจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการจัดตั้งกรมพระราชทานให้กับเจ้านายทันทีที่ทรงขึ้นครองราชย์ โดยเฉพาะพระองค์ทรงรื้อฟื้นตำแหน่งพระมหาอุปราชหรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งเป็นกรมควบคุมกำลังไพร่พลขนาดใหญ่สุดของฝ่ายเจ้านายครั้งอยุธยาขึ้นอีกครั้ง โดยเลือกพระราชทานให้กับพระราชอนุชาผู้มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติอย่างใกล้ชิด มีวิบุตติ (39 ชันษาขณะรับกรม) และที่สำคัญทรงมีพระปรีชาสามารถด้านรบอันจะช่วยให้แบ่งเบาพระราชภาระขณะบ้านเมืองเผชิญศึกสงครามได้

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานตำแหน่งพระมหาอุปราชซึ่งเป็นพระอิสริยยศชั้นสูงของเจ้านายตามความรับผิดชอบที่กรมพระราชวังบวรฯ มีต่องานราชการแผ่นดินเป็นสำคัญ ได้แก่ การควบคุมกำลังพลและการสงคราม กล่าวคือ ภายในกรมของพระมหาอุปราชมีการจัดการควบคุมกำลังพลภายในสังกัดด้วยการตั้งกรมต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อเป็นการดึงมูลนายและไพร่มาประจำตามกรมต่าง ๆ ภายใต้งัดกรกรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งมูลนายจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางโดยพระมหาอุปราชจะพระราชทานตำแหน่ง ยศศักดิ์ ราชทินนาม ศักดินา และอำนาจหน้าที่ให้กับมูลนาย และหน้าที่ของมูลนายที่เป็นขุนนางเหล่านี้จะควบคุมไพร่หลวงและไพร่สมในสังกัดให้ขึ้นสังกัดกรกรมต่าง ๆ ดังปรากฏว่ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงแต่งตั้งข้าหลวงเดิมและขุนนางข้าราชการภายใต้บังคับบัญชาครั้งพระองค์ยังทรงเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ปกครองเมืองพิษณุโลก ให้เข้ามารับราชการในตำแหน่งของขุนนางสำคัญในวังหน้า ได้แก่ พระยาพลเทพ เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยา (ศักดินา 5000 เทียบพลเทพ) พระไชยบูรณ์ปลัดเมืองพระพิษณุโลก เป็นพระยากลาโหมราชเสนา (ศักดินา 5000 เทียบอัศวมหาเสนา) พระพลเมือง เมืองพิษณุโลก เป็นพระยาจำแสนยากร (ศักดินา 5000 เทียบสมุหนายก) สดทนายข้าหลวงเดิม เป็นพระยามณเฑียรบาล (ศักดินา 5000 เทียบขรรษา) และทองอิน ข้าหลวงเดิมเมืองพิษณุโลก เป็นพระยาแสนหาญจร จางวางมหาดเล็ก³²

การคัดเลือกและแต่งตั้งขุนนางวังหน้าเห็นได้ว่า เป็นพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรฯ ที่ทรงกระทำได้ตามพระอัธยาศัย เท่าที่ปรากฏหลักฐาน กรมพระราชวังบวรฯ ทรงแต่งตั้งขุนนางผู้ที่

³¹ ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 476-481.

³² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 6 และ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหน้าและทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 1, 5, 9, 27

พระองค์ทรงบังคับบัญชาและคุ้นเคยมาก่อนให้มีอำนาจหน้าที่และควบคุมกำลังคนสังกัดจำนวน 5 ตำแหน่งดังกล่าว คาดว่าพระองค์คงโปรดฯ ให้ตั้งบรรดาขุนนางข้าราชการของวังหน้าในครั้งเดียวกันนั้นพร้อมกันทุกตำแหน่งมากกว่านี้โดยยึดตามตำแหน่งข้าราชการกรมพระราชวังบวรฯ สมัยอยุธยาที่มีมาแต่เดิม และโปรดฯ ให้บัญญัติทำเนียบสังกัดข้าราชการวังหน้าขึ้นใหม่ ตามที่พระราชพงศาวดารกล่าวว่า “ตั้งแต่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงครบตามตำแหน่งในพระราชวังหน้าทั้งสิ้น”³³ ตำแหน่งขุนนางของกรมพระราชวังหน้าที่มีอยู่ในทำเนียบได้แสดงให้เห็นว่าภายในกรมพระราชวังหน้ามีการจัดการปกครองโดยรวมหน่วยงานที่ใกล้เคียงกันหรือเกี่ยวข้องเป็นกรม มีขุนนางชั้นสูงเทียบอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีเป็นหัวหน้ากรม เช่น กลาโหม มหาดไทย และจตุสดมภ์ กับขุนนางหัวหน้ากรมรองลงมาเรื่อยๆ ในฝ่ายและสังกัดของเสนาบดีทั้ง 6 และขุนนางประจำกรมอย่างปลัดกรมและสมุหบัญชี แบบการจัดรูปแบบบริหารราชการในส่วนกลาง³⁴ ดังนั้นกรมพระราชวังหน้าจึงถือว่าเป็นกรมขนาดใหญ่กว่ากรมของเจ้านายทั่วไปที่มีขุนนางราชการได้ออย่างน้อยเพียง 3 ตำแหน่งเท่านั้น ในขณะที่กรมสังกัดของพระมหากษัตริย์มีทั้งกรมขนาดเล็กและขนาดใหญ่ โดยกรมใหญ่มักเป็นกรมสำคัญอย่างกลาโหม มหาดไทย และจตุสดมภ์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้ากรมมีบรรดาศักดิ์สูงถึงพระยา³⁵ ต่างจากสมัยอยุธยาที่เป็นแค่หลวงมีศักดินาสูง (รองจากเสนาบดีของวังหลวงครั้งหนึ่ง) และมีขุนนางข้าราชการหลายตำแหน่งจัดอยู่ในฝ่ายกรมใหญ่หลักสำคัญของกลาโหมและมหาดไทย ยกตัวอย่างเช่น กรมวัง กรมเมือง กรมพระคลัง กรมพระสุรัสวดี กรม

³³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 6.

³⁴ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหน้าและทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 1-46.

³⁵ ในทำเนียบยศข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น “พระยา” เป็นยศสูงสุด พระมหากษัตริย์หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลไม่มีพระอำนาจแต่งตั้งขุนนางถึงชั้นสูงกว่าพระยาได้ แต่มีปรากฏพระยาพลเทพเป็น “สมเด็จพระยา” สูงกว่าพระยาถึง 2 ชั้น เนื่องจากว่าพระยาพลเทพเดิมเป็นขุนนางวังหลวง กรมพระราชวังบวรฯ ทูลขอไปรับราชการวังหน้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นว่าพระยาพลเทพเป็นเสนาบดีชั้นจตุสดมภ์ จึงโปรดฯ ให้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยา มีราชทินนามพิเศษเฉพาะ วังหน้าจึงเอาอย่างวังหลวงเรียกว่า “สมเด็จพระยา” และจึงกลายเป็นว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงตั้งขุนนางผู้นี้เป็นถึงสมเด็จพระยา. ประภัสสร บุญประเสริฐ, “ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 93.

ล้อมวัง และกรมพระคลังมหาสมบัติ ฝ่ายมหาดไทย และกรมพระตำรวจซ้าย กรมพลพัน กรมช่างสิบหมู่ กรมอาสาร และกรมทหารปืนใหญ่ ฝ่ายกลาโหม และมีกรมย่อยขึ้นอีกทีหนึ่งด้วย เช่น ขุนศาลกรมวังกับกรมตั้งฆกาเรี ขึ้นกรมวัง กรมทำซ้ายกับกรมทำขวา ขึ้นกรมพระคลัง และกรมพระตำรวจขวา กับกรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ขึ้นกรมพระตำรวจซ้าย เป็นต้น ซึ่งกรมดังกล่าวเหล่านี้ เจ้ากรมมักจะมีบรรดาศักดิ์ต่ำลงมาเป็น พระ หลวง หรือขุน ตามลำดับ³⁶

การจัดตั้งกรมต่าง ๆ ในสังกัดกรมพระราชวังหน้าโดยมีขุนนางข้าราชการที่ได้รับการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ให้มีตำแหน่ง ยศศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินา ทำนองเดียวกับขุนนางข้าราชการของพระมหากษัตริย์ ทำหน้าที่บริหารงานราชการภายในกรม จุดประสงค์สำคัญคือ การควบคุมกำลังคน โดยตั้งประเภทงานแบบการบริหารราชการส่วนกลางให้ขุนนางวังหน้าภายใต้การกำกับของพระมหากษัตริย์ได้ควบคุม ซึ่งจะเห็นหน้าที่นี้ของขุนนางวังหน้าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้จากการเลื่อนยศขุนนางสำคัญให้สูงขึ้นกว่าสมัยอยุธยา อันบ่งบอกถึงภาระหน้าที่ของขุนนางวังหน้าว่ามีความสำคัญมากขึ้น ในขณะที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะก่อตั้งและการสงครามเพื่อให้กรมของพระมหากษัตริย์ได้ควบคุมดูแลกำลังคนเพิ่มขึ้น และให้พระมหากษัตริย์ได้สามารถเรียกมาใช้สอยให้เกิดประโยชน์แก่รัฐได้ ดังปรากฏว่า คราวกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกทัพเรือไปรบกับพม่าทางแหลมมลายู พ.ศ. 2328 มีพลรบแฉวงถึง 20,000 เศษ ซึ่งพระราชพงศาวดารได้ระบุทหารเหล่านี้ว่า “ล้วนแต่ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรฯ ทั้งสิ้น”³⁷ สะท้อนให้เห็นว่าหลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาและให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นพระมหากษัตริย์ได้เพียง 3 ปี กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสามารถจัดการบริหารและควบคุมกำลังคนภายในสังกัดกรมของพระองค์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ จนสามารถเกณฑ์กำลังคนเข้าร่วมรบในราชการสงครามอย่างมากมาย หลังพระองค์ได้เข้าดำรงพระอิสริยยศได้ไม่นาน

กรมของพระมหากษัตริย์ซึ่งประกอบด้วยจำนวนขุนนางข้าราชการและไพร่หลวงไพร่สมอยู่มากที่สุดกรมหนึ่ง ทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงได้รับมอบหมายหน้าที่ในด้านการสงครามจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้เป็นจอมทัพออกไปทำศึกสงครามอยู่เสมอ โดยเฉพาะสงครามเก้าทัพที่เกิดขึ้นภายหลังตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ได้เพียง 3 ปี พระเจ้าปดุงได้เสด็จเป็นจอมทัพคุมทัพมาถึง 9 ทัพ มีจำนวนถึง 144,000 คน นับเป็นศึกใหญ่กว่าที่เคยมีต่อกันมาก่อน และยกเข้ามาทุกทิศทาง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเห็นว่ากองทัพพระเจ้าปดุงเข้ามาทางด่าน

³⁶ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหน้าและทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 1-46.

³⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 38-39.

พระเจดีย์สามองค์เป็นด้านสำคัญ เพราะถ้าดีที่พื่นี้แตกแล้วจะสามารถปราบปรามข้าศึกทางอื่นต่อไปได้ จึงโปรดฯให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จเป็นจอมทัพคุมจำนวนพล 30,000 คน มากกว่าทุกทัพคอยต่อสู้กับกองทัพของพระเจ้าปดุงจนได้รับชัยชนะ³⁸ ซึ่งศึกสำคัญครั้งนี้ก็ได้พิสูจน์พระปรีชาสามารถและกองกำลังของพระองค์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงไว้วางพระทัยให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงรับผิดชอบ และหลังจากความสำเร็จในศึกสงครามครั้งนี้แล้ว ด้วยพระปรีชาสามารถและทรงมีกำลังพลเป็นจำนวนมากทำให้ทรงรับภาระหน้าที่ในราชการสงครามอยู่โดยตลอดรัชกาลทั้ง 7 ครั้ง

การเสด็จนำกองทัพออกไปทำสงครามในหัวเมืองอยู่เสมอ และแต่ละครั้งทรงมีชัยชนะปราบปรามข้าศึกได้ เช่น สงครามเก้าทัพ สงครามที่ท่าดินแดงและสามสบ สงครามที่เมืองลำปางและป่าซาง และสงครามที่เมืองเชียงใหม่อีก 2 ครั้ง นำเป็นปัจจัยสนับสนุนให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงผู้มีอิทธิพลมากในราชวงศ์ เพราะการทำสงครามแต่ละครั้งเมื่อมีชัยชนะมักมีการกวาดต้อนไพร่พล อาวุธยุทโธปกรณ์ และเสบียงอาหาร เพื่อหมายจะตัดกำลังข้าศึก และชดเชยกับกำลังพล อาวุธที่เสียไป ดังคราวเสด็จยกทัพเรือลงไปยังหัวเมืองภาคใต้ และเสด็จเลยลงไปปราบหัวเมืองมลายูประเทศราช พ.ศ. 2328 หลังจากตีเมืองปัตตานีแล้วได้โปรดฯให้

กวาดครอบครัวแขกเชลยที่ตีทัพจับบรรทุกลงเรือรบ กับทั้งทรัพย์สินสิ่งของทองเงิน และเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ ซึ่งได้ในการสงคราม ... อนึ่งทรงทราบว่าัญญาหารในกรุงยังไม่บริบูรณ์ จึงดำรัสให้ขนข้าวในเมืองแขก ลงบรรทุกในเรือกองทัพทุก ๆ ลำ เสร็จแล้วจึงให้เลิกกองทัพกลับมาทางบกทางเรือ ... และกราบทูลถวายครอบครัวแขก และพม่าเชลยกับทั้งเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ ซึ่งไปได้มา³⁹

ดังนั้น การที่กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จไปทำสงครามในเขตหัวเมืองและประเทศราชอยู่บ่อยครั้งทำให้ได้มาซึ่งโภคทรัพย์ที่ได้รับแบ่งปันหลังถวายพระมหากษัตริย์ มาช่วยเสริมสร้างพระอำนาจแสดงออกถึงความมั่งคั่งและบุญบารมีของพระองค์ด้วยการสร้างสถานที่ต่าง ๆ ใน พระนคร อาทิ ป้อม ประตู สะพาน วังพระองค์เจ้าของพระโอรส บ้านรับแขกเมือง บ้านพระราชทานข้าราชการ โรงเรือ เครื่องป่าข้าววัดสุวรรณาราม (เมรุ สามสร้าง หอสวด หอทิ้งทาน โรงโขน โรงหุ่น ระทา

³⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 587-600.

³⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 42-43.

พลับพลา โรงครัว ฯลฯ) และพระราชวังหรือวังหน้าของพระองค์ทรงสร้างขึ้นอย่างใหญ่โตให้สมพระเกียรติยศ⁴⁰ (ดังจะกล่าวต่อไป) ส่วนการสร้างฐานพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรฯ ในระยะแรก ๆ เมื่อพระองค์ได้รับพระอิสริยยศพระมหาอุปราช ยังมีผู้ที่ไม่เชื่อในพระอำนาจของพระองค์มากนัก ดังปรากฏว่าพระองค์ถูกทำร้ายพระอำนาจด้วยการมีกบฏเข้ามาก่อการในวังหน้า เพื่อมุ่งลอบสังหารขณะเสด็จออกทรงบาตร และถูกขู่จะเอาพระชนม์ชีพอีกครั้งหนึ่งคราวเสด็จไปบูรณะวัดสุวรรณดารามที่อยุธยา⁴¹ ซึ่งทั้งสองเหตุการณ์นี้ได้แสดงให้เห็นว่า หลังจากกรมพระราชวังบวรฯ ได้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นระยะเวลาพอสมควรและแสดงพระปรีชาสามารถด้านการรบให้เป็นที่ประจักษ์แก่ชนทุกระดับแล้ว ก็ไม่เคยมีเหตุการณ์ทำร้ายพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรฯ เลย และในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นอีกเช่นกันว่า กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเป็นฐานพระอำนาจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่กบฏหรือผู้คิดร้ายเลือกมุ่งจะทำลายพระองค์ก่อนจะคิดล้มล้างราชบัลลังก์⁴²

ฐานะของกรมพระราชวังบวรฯ ผู้สำเร็จราชการอำนาจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีกองกำลังไพร่พลสังกัดใต้พระอำนาจเสด็จยกกองทัพออกไปป้องกันพระราชอาณาจักรให้กับสมเด็จพระเชษฐาธิราช และทรงมีพระศรัทธาสนับสนุนทำนุบำรุงพุทธศาสนา โดยเฉพาะทรงรับเป็นประธานแทนเจ้านายทั้งปวงเข้าประชุมทำพิธีสังคายนาพระไตรปิฎกที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ของพระองค์ที่โปรดฯ ให้สถาปนาขึ้น พร้อมกับเสด็จไปถวายปัจจัยแก่พระภิกษุสงฆ์ทุกวันในระหว่างการสังคายนาพระไตรปิฎกจนกระทั่งเสร็จสิ้น⁴³ พระกระณิกกิจเพียบพร้อมทั้งในด้านอาณาจักรและพุทธจักรดังกล่าว กรมพระราชวังบวรฯ จึงมีพระบารมีสูงยิ่งเทียบเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังจะเห็นในสังคีตยวงษ์ของพระพิมลธรรม ซึ่งแต่งขึ้นใน พ.ศ. 2332 ใช้สรรพนามเรียกกรมพระราชวังบวรฯ คู่กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ว่า “สมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทั้ง 2 พระองค์” “สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง 2 พระองค์” “สมเด็จพระบรมธรรมิก

⁴⁰ พระบรมราชประวัติแลพระบรมราชนิพนธ์ (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470), หน้า 2-3.

⁴¹ ประภัสสร บุญประเสริฐ, “ขอบเขตพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์,” หน้า 231.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 55-58.

ราชเจ้าทั้ง 2 พระองค์” เป็นต้น⁴⁴ อันบ่งบอกถึงว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีพระอำนาจพระบารมีสูงมากในสมัยนี้ และด้วยกรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีอิทธิพลอำนาจมาก และมีขุนนางข้าราชการในสังกัดเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาซึ่งถือว่าเป็นต่างพวกกับวังหลวงเมื่อเกิดความขัดแย้งระหว่างกัน ส่วนพระองค์ในเรื่องการเล่น โขนของวังหลวงและวังหน้าในงานถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกาธิบดี การแข่งเรือระหว่างวังหลวงและวังหน้า และความบาดหมางพระทัยกันเรื่องกรมพระราชวังบวรฯ ขอพระราชทานเบี้ยหวัดเงินปีเพิ่มเติมไม่ได้ตามพระประสงค์ ขุนนางทั้งสองฝ่ายจึงได้นำปิ่นขึ้นป้อมหน้าเข้าหากันเตรียมจะสู้รบ แต่ไม่มีเหตุการณ์ใหญ่โตเกิดขึ้น เพราะสมเด็จพระที่นั่งทั้ง 2 พระองค์เสด็จขึ้นไปทรงใกล้เกลี้ยให้ กรมพระราชวังบวรฯ กับ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงเข้าพระทัยกัน⁴⁵ จากเหตุการณ์ดังกล่าวทั้งหมดที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2338-2339 ซึ่งเป็นความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในเวลาบ้านเมืองว่างจากการศึกมาตั้งแต่ พ.ศ. 2336 โดยเฉพาะความบาดหมางพระทัยกันในเรื่องเบี้ยหวัดจนตระเตรียมอาวุธกัน จะเห็นได้ว่าการตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชยามที่ราชอาณาจักรตกอยู่ในภาวะสงคราม และรัฐต้องการกำลังคนวังหน้าเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยเหลือได้และมีประสิทธิภาพด้วย แต่ในขณะเดียวกันก็ชี้ว่าในเวลาปกติ วังหลวงก็ไม่สามารถใช้อำนาจบังคับบัญชาเหนือกรมของพระมหาอุปราชอย่างเด็ดขาด ซึ่งก็เป็นปัญหามาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว โดยเฉพาะขุนนางข้าราชการเป็นคนละฝ่ายกันที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงแต่งตั้งเอง ขุนนางข้าราชการวังหน้าจึงไม่เกรงกลัวพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ถึงขนาดจัดการเตรียมอาวุธ โดยไม่เกรงกลัวพระราชอาญา ต้องรอเวลาเมื่อกรมพระราชวังบวรฯ สวรรคต พ.ศ. 2346 วังหลวงจึงได้เข้าไปมีอำนาจจัดการโดยสำเร็จโทษพระองค์เจ้าลำดวน พระองค์อินทปัต พระโอรสของวังหน้า พระยาเกษตราธิบดี (บุญรอด) ขุนนางวังหน้าผู้ยุยงให้เอาปิ่นขึ้นป้อม และผู้เกี่ยวข้องอีกหลายคนไปสำเร็จโทษและประหารชีวิต เนื่องจากร่วมกันคิดแย่งราชสมบัติในวันถวายพระเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวรฯ⁴⁶ และหลังการสวรรคตของกรมพระราชวังบวรฯ ได้ 3 ปี ใน พ.ศ. 2349 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลแทน

⁴⁴ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงส์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, 2521), หน้า 434, 437-438, 442.

⁴⁵ ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (เจ้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 76-78.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93-94.

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นับแต่ตำแหน่งนี้ไม่เคยมีผู้ใดได้ดำรงพระอิสริยยศต่อเนื่องกันมาเลยหลังนายจบกษประสิทธิ์ศิลป์ทรงบาศขวา ซึ่งเป็นเจ้ากรมพระราชวังหลังองค์แรกและองค์เดียวในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เลื่อนสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ พระราชภาคิไนยในสมเด็จพระที่นั่งเชอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดีกับพระอินทรรักษาราชขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (พ.ศ. 2329-2349) มีที่เสด็จประทับเรียกว่าวังหลัง ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาตรงปากคลองบางกอกน้อย

กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือกรมพระราชวังหลัง เดิมทรงรับราชการในตำแหน่งหลวงฤทธิ์นายเวร (มหาดเล็ก) จนได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระยาสุริยอภัย ผู้สำเร็จราชการเมื่อนครราชสีมา ต่อมาเมื่อเกิดเหตุการณ์จลาจลขึ้นที่เมืองธนบุรี ปลาย พ.ศ. 2324 พระยาสุริยอภัยได้นำกำลังมาควบคุมเหตุการณ์ในเมืองธนบุรีเพื่อรอคอยเจ้าพระยาจักรีซึ่งขณะนั้นเป็นแม่ทัพไปศึกที่กรุงกัมพูชา เมื่อเจ้าพระยาจักรีขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์และทรงสถาปนาเจ้านายในชั้นแรก พระยาสุริยอภัยจึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์⁴⁷ ก่อนกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์จะได้อเลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมพระนั้นพระองค์ทรงกำกับกรมขนาดเล็กคือ กรมของพระองค์มีขุนนางจำนวนหนึ่งคุมกำลังคนเหมือนกับเจ้าทรงกรมทั่วไปที่ได้รับการแต่งตั้งพร้อมกันใน พ.ศ. 2325 (ยกเว้นกรมพระราชวังบวรฯ) เพื่อไว้ใช้เป็นกำลังสำคัญของทางราชการซึ่งส่วนใหญ่มักเกี่ยวกับการรบ เช่นคราวสงครามเก้าทัพไทยต้องสู้รบกับไพร่พลทหารพม่าที่ยกเข้ามาทุกทิศทุกทางเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดฯ ให้กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์เป็นแม่ทัพคุมพล 15,000 แยกเป็นอีกทัพหนึ่ง (จากทั้งหมด 4 ทัพ) ไปขัดตาทัพอยู่ที่เมืองนครสวรรค์เพื่อป้องกันกองทัพพม่าทางเหนือไม่ให้เคลื่อนลงมาถึงกรุงเทพฯ ได้ในขณะกรมพระราชวังบวรฯ ทรงรบกับพม่าที่ลาดหญ้าทางกาญจนบุรีด้านตะวันตก ซึ่งหลังจากกรมพระราชวังบวรฯ ขับไล่พม่าทางเมืองกาญจนบุรีออกไปได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้เสด็จนำทัพหลวงขึ้นไปตีพม่าทางเหนือที่กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์คอยรั้งอยู่ โดยเสด็จตั้งทัพอยู่เมืองนครสวรรค์ และมีรับสั่งให้กองทัพของกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ขึ้นไปตีพม่าที่ยังทัพอยู่ปากพิง

⁴⁷ กรมพระราชวังหลัง, หน้า 6-7.

เมืองพิษณุโลก หลังการตีทัพพม่าที่ปากพองนี้ได้สำเร็จ กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์จึงได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นกรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ในที่กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข⁴⁸

การแต่งตั้งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือกรมพระราชวังหลังให้กับกรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ในครั้งนี้ อาจจะมองได้ว่าเป็นการปูนบำเหน็จความชอบด้วยการเลื่อนพระอิสริยยศพระราชนัดดาแก่นายผู้ประสบความสำเร็จต่อราชการสงครามเป็นสำคัญ แต่ถ้าพิจารณาลักษณะการเลื่อนพระอิสริยยศที่สูงขึ้น มีศักดินาเพิ่มขึ้น และทำให้มีอำนาจในการควบคุมกำลังคนได้มากขึ้น น่าจะแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งกรมขนาดใหญ่อย่างกรมพระราชวังหลังขึ้นมาเพิ่มรองจากกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อเพิ่มและควบคุมกำลังคน กล่าวคือ การตั้งกรมพระราชวังหลังก็มีลักษณะเดียวกับกรมพระราชวังหน้า คือ ภายในสังกัดกรมพระราชวังหลังจะมีตำแหน่ง ยศศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินา (ไม่ระบุ) ของขุนนางข้าราชการ ทำหน้าที่บริหารงานราชการภายในกรมคล้ายคลึงกับการบริหารราชการส่วนกลางของพระมหากษัตริย์และกรมของพระมหากษัตริย์ แต่มีขนาดย่อมกว่าขึ้นกับกรมพระราชวังหลัง ตำแหน่งขุนนางข้าราชการของกรมพระราชวังหลังที่ปรากฏอยู่ในทำเนียบได้ระบุให้เห็นว่าภายในกรมพระราชวังหลังมีการจัดการปกครองโดยรวมหน่วยงานที่ใกล้เคียงกันหรือเกี่ยวข้องเป็นกรม มีขุนนางตำแหน่งสูงอย่างเสนาบดี 6 ตำแหน่ง เป็นหัวหน้ากรมใหญ่ เช่น พระวิเศษยากร (พระวิเศษแสนยากร) กำกับกรมมหาดไทย พระสมุหะโยธา กำกับกรมกลาโหม พระบูรณบุรีบาล กำกับกรมเมือง พระศรีโกษา กำกับกรมท่า พระพิทักษ์ราชสถาน กำกับกรมวัง และพระสิสุททาพิช (พระศรีสุททาโกชน) กำกับกรมนา กับมีขุนนางหัวหน้ากรมต่าง ๆ ในสังกัดฝ่ายมหาดไทยเช่นเดียวกับจตุสดมภ์และกลาโหมเป็นเจ้ากรม เช่น กรมสัสดี กรมล้อมวัง กรมมลาภุษา สังกัดฝ่ายมหาดไทย มีหลวงทยารโยธา หลวงวิเศษสรรพผล พระศรีภูษา เป็นเจ้ากรมตามลำดับ และกรมตำรวจนายซ้าย กรมตำรวจใหญ่ขวา กรมตำรวจใหญ่ซ้าย สังกัดฝ่ายกลาโหม มี หลวงศรีบริบาล หลวงพิรมราชา หลวงอินทบริบาล เป็นเจ้ากรมตามลำดับ และมีขุนนางประจำกรมอย่างปลัดและนายเวรด้วย นอกจากนี้ในกรมพระราชวังหลังยังมีการแบ่งกรมต่าง ๆ ออกเป็น 2 ฝ่ายหลัก ยกตัวอย่างเช่น ฝ่ายมหาดไทย นอกจากมีจตุสดมภ์แล้ว ก็มีกรมแสง กรมสนมพลเรือนขวาซ้าย กรมคลังมหาสมบัติ และกรมมหาดเล็ก กับฝ่ายกลาโหม มีกรมอาษา กรมตำรวจสนมขวาซ้าย กรมเรือตั้ง และกรมทหารใน เป็นต้น⁴⁹

⁴⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, ไทยรบพม่า, หน้า 599-600, 610-611 และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 40.

⁴⁹ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลัง และทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 51-58.

ดังนั้น กรมพระราชวังหลังจึงถือว่าเป็นกรมขนาดใหญ่เช่นเดียวกับกรมพระราชวังหน้า เนื่องจากมีตำแหน่งขุนนางข้าราชการสำคัญแบบการปกครองส่วนกลาง และมีทำเนียบขุนนางข้าราชการอย่างพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน และทหารหัวเมือง ตั้งกำหนดยศศักดิ์ หน้าที่เพื่อจัดระเบียบการบริหารกรมของเจ้านายขนาดใหญ่ภายในราชธานี ซึ่งต่างจากกรมเจ้านายทั่วไปที่ไม่มีสิ่งเหล่านี้เพราะเป็นกรมขนาดเล็ก แต่อย่างไรก็ตามหากเปรียบเทียบระหว่างกรมพระราชวังหลังกับกรมพระราชวังหน้า เห็นได้ชัดว่ากรมพระราชวังหลังมีขนาดเล็กกว่า และมีความสำคัญเป็นรองกรมพระราชวังหน้า แม้เจ้านายทั้ง 2 พระองค์จะดำรงพระอิสริยยศกรมพระเท่ากัน อย่างเช่น กรมสำคัญในกรมพระราชวังหลังได้แก่ มหาศุภไทย กลาโหม จตุสดมภ์ เจ้ากรมมีบรรดาศักดิ์สูงแก่พระต่างจากวังหน้าที่เป็นถึงพระยา กับเจ้ากรมต่าง ๆ ในฝ่ายมหาดไทยและกลาโหม มีบรรดาศักดิ์สูงแก่หลวงต่างจากวังหน้าที่เป็นถึงพระ และมีจำนวนตำแหน่งขุนนางข้าราชการน้อยกว่าวังหน้า⁵⁰

การตั้งกรมพระราชวังหลังเพื่อตั้งมูลนายและไพร่ให้รัฐได้ใช้สอยประโยชน์ที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหลังตั้งกรมพระราชวังหน้าและกรมเจ้านายครั้งแรกใน พ.ศ. 2325 และสงครามเก้าทัพซึ่งเป็นสงครามครั้งใหญ่ จึงสามารถอธิบายได้ว่าไม่ใช่เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศแก่กรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ที่ทรงมีชัยชนะพม่าอย่างเดียว แต่เป็นการสถาปนากรมเจ้านายขนาดใหญ่รองจากกรมของพระมหากษัตริย์ที่ควบคุมกำลังคนจำนวนมากในราชธานีอย่างสมัยอยุธยาขึ้นมาใช้เพื่อวัตถุประสงค์เกณฑ์กำลังคนเพิ่มเติมภายใต้การกำกับดูแลของกรมพระราชวังหลังมาใช้ได้อย่างรวดเร็วในยามสงคราม (ซึ่งต่างจากสมัยอยุธยาที่ใช้เพื่อวัตถุประสงค์เป็นกำลังสนับสนุนพระราชอำนาจส่วนกลางของพระมหากษัตริย์) เพราะหลังตั้งกรมพระราชวังหน้าและกรมเจ้านายอื่น ๆ แล้ว จะเห็นได้ว่าในสงครามเก้าทัพ รัฐก็ยังไม่สามารถเรียกเกณฑ์กำลังคนเป็นจำนวนมากออกไปรับศึกพม่าที่บุกเข้ามาทุกทิศทุกทางได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงต้องดำเนินการศึกครั้งนี้ด้วยการใช้กำลังคนที่มีอยู่เข้าต่อสู้ข้าศึกในด้านที่สำคัญก่อน ทางไหนเห็นว่าไม่สำคัญปล่อยให้ข้าศึกทำตามชอบใจไปพลาง เมื่อเอาชนะข้าศึกซึ่งเป็นทัพที่สำคัญได้จึงค่อยปราบปรามข้าศึกต่อไป เนื่องจากในขณะนั้นไทยมีจำนวนพลเพียง 70,000 เศษ ไม่สามารถส่งกำลังพลไปต่อสู้รักษาตามเขตแดนต่าง ๆ ที่ข้าศึกยกเข้ามาทุกทิศทุกทางได้ ซึ่งถ้าทำเช่นนั้นไทยจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบ⁵¹

ฉะนั้นคราวสงครามเก้าทัพแม่ไทยจะเป็นฝ่ายชนะ แต่ก็ยังเสียเปรียบในด้านกำลังพลอยู่ หลังจากสงครามครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงเลื่อนกรมเจ้านายเพียงพระ

⁵⁰ ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลัง และทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 51-58.

⁵¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, ไทยรบพม่า, หน้า 599.

องค์เดียว ใน พ.ศ. 2329 (และไม่โปรดฯให้มีการเลื่อนและตั้งกรมเลขจนกระทั่ง พ.ศ. 2346) ซึ่งเป็นกรมเจ้านายขนาดใหญ่รองจากกรมของพระมหากษัตริย์ให้แก่กรมพระอนุรักษเทเวศร์ในที่กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เพื่อเพิ่มและควบคุมกำลังไพร่พลให้เจ้านายทรงกำกับเพื่อให้รัฐได้ใช้สอยเป็นประโยชน์ในการทำสงครามได้มากขึ้น ดังนั้นการตั้งกรมพระราชวังหลังภายหลังศึกสงครามครั้งใหญ่ที่ไทยรบกับพม่า จึงเห็นการมีกรมพระราชวังหลังคู่กับกรมพระราชวังหน้าเป็นครั้งแรกและครั้งเดียวในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เหมือนอย่างสมัยอยุธยา

สำหรับการที่กรมพระอนุรักษเทเวศร์ทรงได้รับเลือกเป็นวังหลังนั้น เนื่องจากว่าทรงมีความดีความชอบในราชการแผ่นดิน ทรงเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ (ขณะได้รับแต่งตั้งเป็นวังหลังมีพระชนม์ได้ 40 ชันษา อ่อนกว่ากรมพระราชวังบวรฯ เพียง 3 ชันษา) และที่สำคัญทรงมีพระปรีชาสามารถด้านการรบ อาทิ ในสงครามเก้าทัพที่พระองค์เสด็จออกไปตีค่ายพม่าที่ปากพืงนั้นเป็นไปอย่างคึกคักตามที่พระราชพงศาวดารได้บันทึกว่า “รบกันแต่เช้าจนค่ำ” มี “ศพลอยเต็มแม่น้ำจนน้ำกินมิได้” และไทยเป็นฝ่ายชนะ⁵² เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปรารถนาจะตั้งกรมเจ้านายขนาดใหญ่รองจากกรมของพระมหากษัตริย์เพื่อเป็นกำลังในการศึก กรมพระอนุรักษเทเวศร์พระราชภาติในยุรุ่นใหญ่สุดจึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรมพระราชวังหลัง ซึ่งสิ่งที่แสดงให้เห็นว่ากรมพระราชวังหลังได้รับการสถาปนาให้ทำหน้าที่เป็นกรมเจ้านายขนาดใหญ่คอยควบคุมกำลังคนเหมือนเช่นเดียวกับกรมพระราชวังหน้าและกรมเจ้านายทั่ว ๆ ไป เพื่อให้รัฐได้นำไปใช้สอยในการทำสงครามโดยไม่ได้เข้าไปทำหน้าที่บริหารราชการเลยคือ พระกรณียกิจทางการรบของกรมพระราชวังหลังที่ได้ถวายการรับใช้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมาโดยตลอดรัชกาล เช่น คราวรบพม่าที่ท่าดินแดงและสามสบ พ.ศ. 2329 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้กรมพระราชวังหลัง (ขณะนั้นดำรงตำแหน่งวังหลังไม่ถึงปี) เสด็จไปในกองทัพหลวงเข้าตีค่ายพม่าที่ท่าดินแดง คราวตีเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2340 โปรดฯให้กรมพระราชวังหลังกับกรมหลวงจักรเจษฎาตามเสด็จกรมพระราชวังบวรฯ ขึ้นไปเป็นกองหนุน คราวรบที่เมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2345 โปรดฯให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นจอมทัพ แต่ยังมีทัพรบ เนื่องจากกรมพระราชวังบวรฯ ประชวรเป็นนิวกลางทางจึงโปรดฯให้กรมพระราชวังหลังตามขึ้นไปช่วย และพระราชทานพระแสงดาบให้กรมพระราชวังหลังถืออาญาสิทธิ์นำกองทัพขึ้นไปตีพม่าที่เมืองเชียงใหม่แทนพระองค์ และคราวตีเมืองเชียงแสน พ.ศ. 2347 (หลังกรมพระราชวังบวรฯ สวรรคตได้ 1 ปี) กรมพระราชวังหลังทรงทราบ

⁵² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 39.

ข่าวว่ากองทัพพม่ายกเข้ามาทางเมืองเชียงแสน จึงกราบทูลขออาสาขี้นไปตีกองทัพพม่าด้วยพระองค์เอง แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นว่ากรมพระราชวังหลังทรงมีพระชนม์มากแล้ว จึงโปรดฯ ให้กรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชไปรบแทน⁵³

ตลอดระยะเวลาที่กรมพระอนุรักษเทเวศร์ดำรงตำแหน่งวังหลัง ไม่ปรากฏว่าทรงมีความขัดแย้งกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรฯ เลย จนกระทั่งกรมพระราชวังหลังทรงเห็นว่ากรมพระราชวังบวรฯ ได้เสด็จสวรรคตแล้ว และตำแหน่งพระมหาอุปราชยังว่างอยู่ ประกอบกับพระองค์เองก็ทรงพระชราภาพมากด้วย จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นพระมหาอุปราช และให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ขึ้นเป็นพระบัณฑูรน้อย แทนกรมพระราชวังบวรฯ และพระองค์ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเพียงแต่ทรงรับทราบโดยทรงมิได้จัดการแต่อย่างใด⁵⁴ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่ากรมพระราชวังหลังยังมีพระชนม์ชีพอยู่ จนกรมพระราชวังหลังได้ทิวคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงแต่งตั้งให้พระราชโอรสเป็นพระมหาอุปราช และให้กรมหลวงเสนานุรักษ์พระอนุชาของพระมหาอุปราชรับพระบัณฑูรน้อย⁵⁵ การที่กรมหลวงเสนานุรักษ์ได้รับพระบัณฑูรน้อยรองจากพระมหาอุปราชไม่น่าจะเป็นว่าทรงได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรมพระราชวังหลัง เนื่องจากตำแหน่งวังหลังมีพระอิสริยยศชั้นกรมพระ ขณะที่พระองค์ทรงพระอิสริยยศกรมหลวงอยู่ จึงน่าจะเป็นการเรียกยกย่องมากกว่า

หลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชขึ้นแล้ว ไม่ปรากฏว่าทรงแต่งตั้งตำแหน่งวังหลังอีกเลยจนถึงรัชกาล เพียงแต่หลังจากกรมพระราชวังหลังได้ทิวคตแล้ว ในพ.ศ. 2350 พระองค์โปรดฯ ให้พระองค์เจ้า (พระราชโอรส) ในกรมพระราชวังหลัง 3 พระองค์ ได้แก่ พระองค์เจ้าปาน พระองค์เจ้าบัว พระองค์เจ้าแดง รับพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นนราเทเวศร์ กรมหมื่นนเรศรโยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ตามลำดับ เท่านั้น⁵⁶

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร, ไทยรบพม่า, หน้า 624, 677, 683-686 และ กรมพระราชวังหลัง, หน้า 10-11.

⁵⁴ กรมพระราชวังหลัง, หน้า 11-12.

⁵⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 102.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 102.

3.4.2 วังในยุคหลังราชอาณาจักรอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

หลังการเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 และสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงนำกำลังไพร่พลจากเมืองจันทบุรีเดินทางทะเลเข้ามาตีและยึดเมืองธนบุรีและค่ายโพธิ์สามต้นของสุกี้ที่อยุธยาได้ ในขั้นแรกดูเหมือนว่าพระองค์ทรงมีเจตนาารมณห์ที่จะสร้างและฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาให้เป็นราชธานีขึ้นใหม่เหมือนอย่างเก่า⁵⁷ แต่เนื่องจากหลังการยึดค่ายโพธิ์สามต้นที่มีสุกี้เป็นนายชุมนุมให้ยอมรับเพียงค่ายเดียว ในขณะที่นายชุมนุมอื่น ๆ ในบริเวณถัดออกไปมีอยู่มากที่ขึ้นและไม่ขึ้นกับสุกี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงทรงไม่มีพระราชอำนาจเด็ดขาดในบริเวณพื้นที่แถบศูนย์กลางของราชอาณาจักรเก่ามากนัก พระองค์จึงทรงตัดสินพระทัยมาเสด็จประทับและตั้งมั่นอยู่ธนบุรีหัวเมืองชั้นในแห่งแรกที่พระองค์ทรงยึดได้หลังจากเสด็จยกทัพมาจากหัวเมืองชายทะเลตะวันออก⁵⁸

การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเลือกลงมาเสด็จประทับที่เมืองธนบุรีด้วยสาเหตุดังกล่าวแล้ว สภาพที่ตั้งและขนาดของเมืองแห่งนี้ยังมีความสำคัญในด้านยุทธวิธีสำหรับพระองค์ กล่าวคือเมืองธนบุรีมีขนาดไม่ใหญ่โตมากนักพอเหมาะกับการก้ำกัคนของพระองค์ในเวลานั้น โดยตัวเมืองตั้งอยู่บนที่ราบเป็นเลนและโคลนตม สามารถป้องกันข้าศึกและอยู่ใกล้ทะเลออกไปสู่หัวเมืองชายทะเลตะวันออก ทั้งตั้งอยู่ทางใต้และใกล้กับกรุงศรีอยุธยาที่สามารถจะขยายอำนาจออกไปควบคุมและคุ้มกันมิให้ชุมนุมอื่นเข้ามายึดกรุงศรีอยุธยาที่ยังมีความสำคัญทางการเมืองได้ ประกอบกับเป็นเมืองที่

⁵⁷พระราชพงสาวดารกล่าวว่า ภายหลังพระเจ้าตากทรงตีค่ายโพธิ์สามต้นและทรงจัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าเอกทัศซึ่งฝังอยู่ในที่นั้นเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงเสด็จเข้าไปทออดพระเนตรพระนครและพระราชวังในกรุงศรีอยุธยา “ก็ทรงพระสังเวช ดำริจะทำปฏิสังขรณ์บำรุงขึ้นให้ปรกติดีดังแต่ก่อน แล้วจะรวบรวมไพร่ฟ้าประชากรและสมณพราหมณาจารย์เข้ามาอยู่ในพระนครตามเดิม จะเสด็จเข้าตั้งดำรงราชอาณาจักรสืบกษัตริย์ครอบครองรักษาแผ่นดินต่อไปจะก่อกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ซึ่งถึงกาลประลัยแล้วนั้น ให้กลับคืนคงเป็นราชธานีดังเก่า” “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 40, หน้า 26-28 และ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 324-325.

⁵⁸ ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 149-156.

อาศัยของประชากรอย่างหนาแน่นมาแต่อดีต⁵⁹ สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงทรงสถาปนาเมืองธนบุรี เป็นศูนย์กลางปกครองกลุ่มการเมืองของพระองค์ด้วยการสร้างพระราชวังบนริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา พร้อมกับโปรดฯ ให้ทำค่ายด้วยไม้ทองเหลืองทั้งต้นล้อมเมืองเป็นที่มั่นชั่วคราว ตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนถึงวัดบางหว้าน้อย วกไปริมแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วขุดคูน้ำรอบพระนคร มูลดินขึ้นเป็นเชิงเทินตามริมค่ายข้างใน⁶⁰ คืออยู่ระหว่างคลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อย โดยมีคลองวัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) เป็นคูเมืองทิศตะวันตก และเป็นอาณาเขตเมืองธนบุรีฝั่งตะวันตก ส่วนฝั่งตะวันออกเมืองธนบุรีมีแนวคูเมืองเดิมเป็นแนวเขต สร้างคร่อมลงบนแม่น้ำเจ้าพระยา แบ่งเมืองออกสองฝั่งล้อมรอบด้วยระเนียดไม้เช่นกัน (ยกเว้นด้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา) ก่อนจะรื้อกำแพงอิฐเก่ามาจากเมืองพระประแดงกับกำแพงค่ายพม่าจากที่ต่าง ๆ มาก่อเป็นป้อมและกำแพงอิฐอย่างมั่นคงภายหลัง⁶¹

ภายในกำแพงเมืองธนบุรีทั้งสองฝั่ง ฝั่งตะวันตกจะมีความสำคัญมากกว่าฝั่งตะวันออก เพราะเป็นพื้นที่ตั้งของสถานที่สำคัญ ได้แก่ ที่ประทับของพระมหากษัตริย์ และเจ้านาย สถานที่ราชการ วัด และบ้านเรือนขุนนางข้าราชการ โดยสถานที่ดังกล่าวเหล่านี้ตั้งเรียงกันตั้งแต่ทิศใต้ไล่ขึ้นมาทางทิศเหนือ ดังนี้ พระราชวังมีอาณาเขตออกไปจรดถึงคลองนครบาล มีวัดแจ้ง และวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐาน ถัดจากคลองนครบาลขึ้นไปถึงคลองมอญ เป็นที่ตั้งวังและคุก จากคลองมอญขึ้นไปถึงวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) เป็นนิवासถานขุนนางข้าราชการ เช่น บ้านพระยาธรรมาธิกรณ (บุญรอด) บ้านเจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) และเหนือวัดบางหว้าใหญ่ขึ้นไปจนถึงปากคลองบางกอกน้อย เป็นสุด

⁵⁹ ธนบุรีเป็นเมืองด่านในสมัยอยุธยา มีชื่อเรียกเป็นทางการว่า “เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร” ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมืองธนบุรีนี้กำหนดให้เป็นจุดบังคับให้เรือและสำเภาทูกลำหยุดจอดทอดสมอเพื่อแจ้งรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทาง สินค้าที่บรรทุกและผู้โดยสาร รวมทั้งเก็บภาษีอากรทั้งขาขึ้นและขาล่อง. ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 13.

⁶⁰ “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 40, หน้า 56.

⁶¹ บัณฑิต จุลาลัย, หนังสือชุดคลื่นความคิด ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์หญิง เน่งน้อย สักดิ์ศรี (กรุงเทพฯ: บริษัท อี เอส พี พรินท์ จำกัด, 2537), หน้า 13. และพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 355-356.

เขตกำแพงธนบุรีฝ่ายเหนือ กับส่วนภายในกำแพงเมืองธนบุรีฝั่งตะวันออก โดยมากเป็นที่อยู่ของชาวจีนและญวนที่ถูกกวาดต้อนอพยพมา เป็นต้น⁶²

พื้นที่ภายในกำแพงเมืองธนบุรีฝั่งตะวันตกทางด้านใต้ช่วงคลองบางกอกใหญ่ถึงคลองนครบาลที่เป็นอาณาเขตของพระราชวังเดิมในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้น มีพื้นที่ตั้งแต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ (ป้อมวิไชยเอนทร์) ขึ้นมาถึงคลองนครบาลโดยรวมวัดแจ้งกับวัดท้ายตลาดเข้าไปในเขตพระราชวังต่อมาภายหลังจึงมีการเปลี่ยนแปลงเขตพระราชวังให้แคบกว่าเดิม โดยให้วัดทั้งสองนี้อยู่ภายนอกพระราชวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก⁶³ สำหรับสิ่งก่อสร้างภายในพระราชวังครั้งสมเด็จพระเจ้าตากสิน นอกจากทราบว่ามียัดสองแห่งและท้องพระโรงอีกหนึ่งหลังที่สร้างขึ้นมาตั้งแต่รัชสมัยของพระองค์ และยังปรากฏเป็น โบราณสถานสำคัญตั้งอยู่ในกองบัญชาการกองทัพเรือมาจนปัจจุบันนี้⁶⁴ หลักฐานเอกสารร่วมสมัย อาทิ พระราชพงศาวดาร หมายรับสั่ง และวรรณคดี ยังได้ระบุนาอาคารสิ่งก่อสร้างในพระราชวังครั้งนั้นเพิ่มเติมนอกเหนือจากโบราณสถานว่ามีพระตำหนักทอง พระตำหนักแพ และพระตำหนักน้ำ (อาคารทั้งสองหลังนี้น่าจะเป็นอย่างเดียวกัน) โดยเฉพาะโคลงเฉลิมพระเกียรติที่นายสวนมหาดเล็กแต่งขึ้น พ.ศ. 2314 ได้กล่าวชมความงดงามของพระราชวังในครั้งนั้น และระบุนาอาคารที่ตั้งอยู่ในพระราชวังเพิ่มเติมที่น่าสนใจว่า มี พระปรัศว์ พระฉนวนน้ำ โรงแสง โรงม้า โรงช้าง ศาลาลูกขุน โรงพระโสตถุ พระคลัง ศาลาสำหรับขุนนาง คอยเฝ้า และทิม ตั้งอยู่ในกำแพงพระราชวัง⁶⁵ ซึ่งหลักฐานทั้งหมดดังกล่าวได้ทำให้เห็นลักษณะ

⁶² ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 14.

⁶³ *พระราชวังเดิม (พระราชวังกรุงธนบุรี)* (ม.ป.ท.: บริษัท โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ (1987) จำกัด, 2543), ไม่ระบุเลขหน้า.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, ไม่ระบุเลขหน้า.

⁶⁵ “ ภูมิสถานที่สถิตย์ไว้ ไชยสถาน
 พ่างพิษณุกรรมชานาญ เสกสร้าง
 ราชวังมุขพิมาน มุลเกิด มีนา
 เรือนรัตนชัยชวากว้าง เพียบพื้นภูวดล ฯ
 มีฉนวนขนานน้ำพ่าง ขนัคแพ
 เป็นที่ลานสมรแล ล่อฟ้า
 โรงทองพระลานแด่ คู่งาน พระเอย
 โรงพระอาภรณ์อ้า รั่วฤฤถึง ฯ

ทางกายภาพของพระราชวังในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า พระราชวังแบ่งออกเป็นสามชั้น ได้แก่ พระราชฐานชั้นนอกเป็นที่ตั้งของอาคารที่ทำการหน่วยงานราชการและที่ตั้งของอาคารรักษาความปลอดภัยของพระราชวัง พระราชฐานชั้นกลางเป็นที่ตั้งของอาคารสำหรับเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน รับแขกเมือง และประกอบพระราชพิธีสำคัญต่าง ๆ และพระราชฐานชั้นในเป็นที่ตั้งอาคารที่ประทับของพระมหากษัตริย์ เจ้านายฝ่ายใน พระสนมกำนัล และข้าราชการที่เป็นหญิงล้วน

การแบ่งพื้นที่ใช้สอยดังกล่าวจะเห็นได้ว่า การสร้างพระราชวังในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินยังคงมีลักษณะเหมือนกับพระราชวังในสมัยอยุธยาอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งธรรมเนียมการมีวัดตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานอย่างวัดพระศรีสรรเพชญ์ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเลือกพื้นที่บริเวณป้อมวิชัยประสิทธิ์ที่มีวัดโบราณเดิมอยู่สองวัด คือ วัดแจ้งกับวัดท้ายตลาด สร้างพระราชวังขึ้น และรวมวัดใกล้เคียงทั้งสองนี้มาอยู่รวมในเขตพระราชฐานเพื่อให้เป็นศาสนสถานในพระราชวังอย่างพระราช

โรงสรรพยาไฉ่ว	ศาสตรา
โรงอักษะกชนทรา	เพริดแพรว
โรงสุธรรมพิพากษา	คดีราช ฎุรแฮ
โรงพระโอสถแผ้ว	โรคให้มลายหาย ๆ
พระคลังทวาทศถ้วน	โกกั
สมบัติเหมือยมามี	มากพร้อม
ศาลาฆาตยมนตรี	เตรียมเฟา
ทิมกระท่อมพลล้อม	รอบรั้วระวังใน ๆ
ป้อมค่ายคูเขื่อนชั้น	ปราการ
ในนอกวังเวียงสถาน	ท่านไท้
หอรบวิชัยชาญ	เรียงรอบ
สบสรรพาวุไฉ่ว	ผดดับเบื่องบทศรีฯ ”

“พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี,” ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 40, หน้า 78. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (เจ้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 7. ประชุมหมายรับสั่ง รัชกาลที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, หน้า 10 และ “โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี,” ใน วรรณกรรมสมัยธนบุรี เล่ม 1 (ม.ป.ท.: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2532), หน้า 280-281.

วังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา⁶⁶ แต่อย่างไรก็ตาม ถึงแม้สมเด็จพระเจ้าตากสินจะทรงรื้อฟื้นรูปแบบการก่อสร้างพระราชวังของพระองค์ไม่ว่าจะเป็นการวางผังของพระราชวัง และมีการรวมวัดอยู่ในเขตพระราชฐานเหมือนอย่างพระราชวังหลวง และวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรุงศรีอยุธยา กลับไม่ปรากฏเลยว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินจะทรงสร้างพระมหาปราสาทในลักษณะอาคารที่เป็นศูนย์กลาง ประกอบพิธีกรรมของการปกครอง การแสดงออกถึงพระบุญญาบารมี และสัญลักษณ์แสดงถึงความเป็นราชธานีหรือกรุงขึ้นในพระราชวังของพระองค์ โดยทั่วไปแล้วพระราชฐานชั้นกลางมักจะเป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาทซึ่งเป็นอาคารที่สำคัญสูงสุดในพระราชวัง เพราะเป็นสถานที่เสด็จออกขุนนาง เสด็จออกรับพระราชสาส์น และเป็นที่พักผ่อนพระราชพิธีสำคัญของพระมหากษัตริย์ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้พระราชฐานชั้นกลางที่พระราชวังหลวงอยุธยา ก็มีพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท พระที่นั่งวิหารสมเด็จ และพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ รองรับหรือตอบสนองกิจที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมเหล่านี้ ตรงข้ามกับพระราชฐานชั้นกลางที่พระราชวังเมืองธนบุรีกลับไม่มีหรือสร้างพระมหาปราสาทเพื่อตอบสนองสิ่งดังกล่าวเลย มีปรากฏแต่เพียงการสร้างหมู่ห้องพระ โรงขนาดเล็ก ประกอบด้วยพระที่นั่งสององค์เชื่อมต่อกัน โดยพระที่นั่งทางด้าน

⁶⁶เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้สมเด็จพระเจ้าตากสินจะทรงยกวัดแจ้งกับวัดท้ายตลาดซึ่งเป็นวัดโบราณมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาให้มีความสำคัญในฐานะวัดในเขตพระราชฐาน แต่ดูเหมือนว่าพระองค์ก็ทรงให้ความสำคัญกับวัดบางยี่เรือนอก (วัดอินทาราม) ซึ่งตั้งอยู่ในคลองบางกอกใหญ่นอกกำแพงเมืองธนบุรีเข้าไปเป็นพิเศษเช่นกัน กล่าวคือ ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า พระองค์โปรดฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดโบราณแห่งนี้ทั้งพระอุโบสถ วิหาร พระพุทธรูป พระเจดีย์ และสร้างกุฏิสงฆ์ถวายถึง 120 หลังขึ้นใหม่ เพื่อให้พระสงฆ์ฝ่ายคณะวิปัสสนามาพำนักอยู่ และเป็นสถานที่ทรงเจริญสมาธิของพระองค์ นอกจากนี้แล้ว วัดบางยี่เรือนอกยังเป็นวัดสำคัญที่ไว้สำหรับพระราชทานเพลิงพระศพและศพขุนนางในสมัยธนบุรี โดยเฉพาะการถวายพระเพลิงพระศพเมื่อสำเร็จเสร็จกิจที่วัดนี้แล้ว ก็มักจะเชิญพระอัฐิไปเก็บไว้ในพระราชวัง ต่างจากธรรมเนียมเดิมในสมัยอยุธยาที่มักจะเก็บพระอัฐิของเจ้านายไว้ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ เช่นเดียวกันเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินสวรรคตก็ได้รับพระราชทานเพลิงพระบรมศพที่วัดบางยี่เรือนอก และมีการเชิญพระบรมอัฐิกับพระอังคารธาตุของพระองค์ไปบรรจุในพระเจดีย์และฐานพระประธานในพระอุโบสถของวัดแห่งนี้ แทนที่จะนำไปไว้ในวัดแจ้งหรือวัดท้ายตลาดในเขตพระราชฐาน. “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40, หน้า 116. ประชุมหมายเหตุรับสั่ง ภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, หน้า 10, 23, 61 และ ประชุมหมายเหตุรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2525), หน้า 17-19.

หน้าเป็นพระที่นั่งโถงไว้ใช้เสด็จออกขุนนางและประกอบพระราชพิธี กับพระที่นั่งทางด้านหลัง (ลักษณะเป็นพระที่นั่งขวาง) เป็นพระราชมณเฑียรหรือส่วนที่ประทับ⁶⁷ ไว้ขึ้นแทนหมู่พระมหาปราสาท

ตลอดระยะเวลา 15 ปี ที่ภายในพระราชวังเมืองธนบุรีไม่มีการสร้างพระมหาปราสาทให้ครบตามแบบแผนขนบนิยมอย่างพระราชวังหลวงที่อยุธยา ได้มีผู้วิเคราะห์ไว้อย่างน่าสนใจอันเชื่อมโยงไปถึงสถานะเมืองธนบุรีของพระเจ้าตากว่า

...นโยบายเกี่ยวกับเมืองหลวงนั้นดูเหมือนยังไม่มีการตัดสินใจอย่างเด็ดขาดในสมัยกรุงธนบุรีตลอดรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มิได้ทรงสร้างพระมหาปราสาทขึ้นในพระราชวังเลย แม้ถึงก่อสร้างถาวรวัตถุขนาดใหญ่ก็ได้ทรงสร้างขึ้นในกรุงธนบุรี แม้ว่าพระองค์จะทรงพยายามเก็บรักษาสัญลักษณ์แห่งวัฒนธรรมอยุธยาขึ้นไว้หลายอย่าง⁶⁸

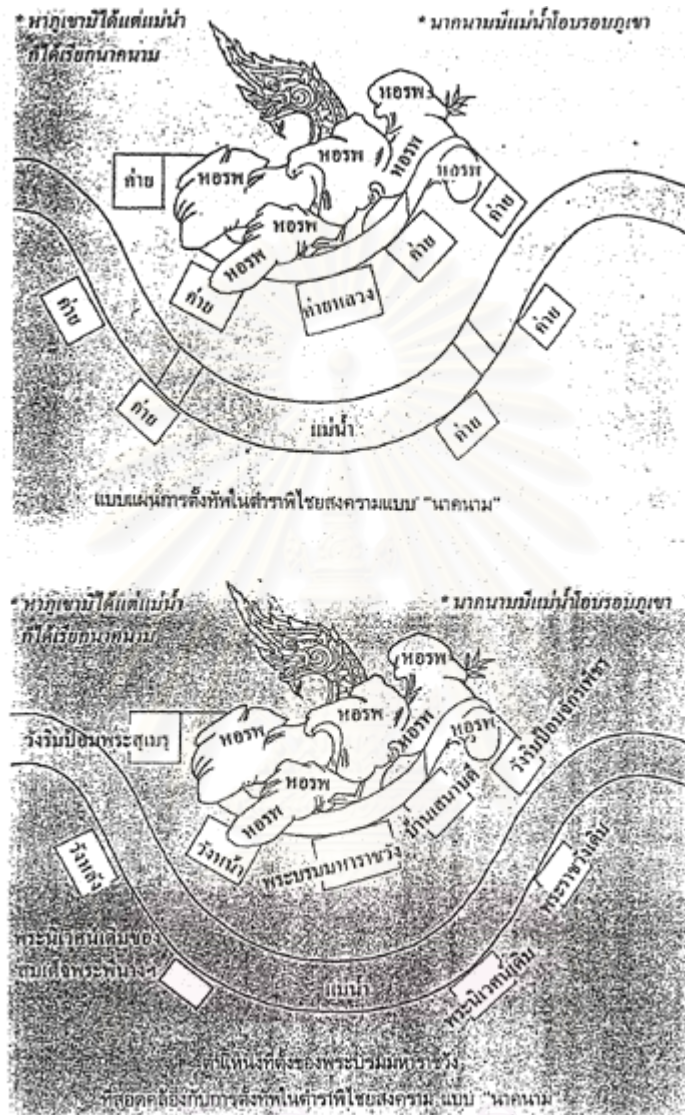
อาคารที่มีความหมายในคติการปกครองของไทยอย่างพระมหาปราสาท ซึ่งในสมัยอยุธยาได้รับการยกย่องว่า “เป็นหลักเป็นประธานพระนคร แลเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยา นั่นคือพระที่นั่งมหาปราสาท”⁶⁹ น่าจะสะท้อนให้เห็นว่าเมืองธนบุรีน่าจะเป็นเพียงแค่สถานที่ตั้งมั่นชั่วคราวของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ในขณะที่พระองค์ทรงทำศึกสงครามเพื่อรวบรวมผู้คน เมือง และดินแดนต่าง ๆ ของราชอาณาจักรอยุธยาเดิมให้กลับเข้ามาอยู่ในระบบการเมืองเดียวกันภายใต้พระราชอำนาจโดยสมบูรณ์อีกครั้ง โดยมีหลักฐานชี้ชัดและทำให้เชื่อว่าธนบุรีน่าจะเป็นเมืองที่ตั้งมั่นหรือค่ายชั่วคราวของสมเด็จพระเจ้าตากสิน กล่าวคือ นอกจากจะไม่มีการสร้างพระมหาปราสาทในเมืองธนบุรีให้สมบูรณ์สมกับความเป็นกรุงหรือราชธานีแล้ว เมืองธนบุรียังไม่มีการประกอบพิธียกเสาหลักเมืองที่แสดงถึงการตั้งราชธานีอย่างถาวรเหมือนครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีด้วย ฉะนั้นตลอดระยะเวลา 15 ปี ดูเหมือนว่าเมืองธนบุรีก็ยังไม่ได้เป็นราชธานีอย่างสมบูรณ์แบบตลอดสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ราชธานีที่ถาวรและสมบูรณ์แบบครบตามอย่างกรุงศรีอยุธยาจะเห็นต่อมาจากสมัยธนบุรีคือกรุงรัตนโกสินทร์

⁶⁷ พระราชวังเดิม (พระราชวังกรุงธนบุรี), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

⁶⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 48.

⁶⁹ กำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารหอหลวง, หน้า 24.

แผนที่ 18 : ตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังตามตำราพิชัยสงครามแบบ “นาคนาม”

ที่มา : ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชยแสง สุชะวัฒน์ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ (1987) จำกัด, 2531), หน้า 4.

หลังการปราบปรามเหตุจลาจลในเมืองธนบุรี และเจ้าพระยาจักรีได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระราชภารกิจแรกที่ทรงกระทำนั้น คือ โปรดฯให้ย้ายศูนย์กลางปกครองเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินจากฝั่งตะวันตกมาอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากฝั่งตะวันออกมีลักษณะพื้นที่เป็นหัวแหลมล้อมด้วยแม่น้ำรอบด้าน มีทำเลที่ตั้งเหมาะสมมากกว่าฝั่งตะวันตกที่มีลักษณะพื้นที่เป็นท้องคู้ง (ฝั่งโค้ง) น้ำกัดเซาะตลิ่งพังอยู่เสมอ และพื้นที่มีจำกัดไม่สามารถสร้างและขยายพระราชวังขยายให้ใหญ่โตได้เพราะถูกขนาบด้วยวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดไว้ ประกอบกับเมืองธนบุรีมีอาณาเขตอยู่สองฝั่งแม่น้ำจึงทำให้มีแม่น้ำไหลผ่านกลางเมืองยากแก่การรักษาหากมีศึกยกมาประชิดติดพระนคร⁷⁰ ด้วยเหตุทำเลที่ไม่เหมาะสมเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงสร้างและสถาปนาราชธานีของพระองค์ขึ้นใหม่บนฝั่งตะวันตกในพื้นที่เขตเมืองธนบุรีเดิม

การย้ายและสร้างพระนครขึ้นใหม่ นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงคำนึงถึงปัญหายุทธศาสตร์การเลือกทำเลที่ตั้งศูนย์กลางปกครองแล้ว พระองค์ยังโปรดฯให้วางตำแหน่งที่ตั้งของวังหลวง วังหน้า วังหลัง และวังของเจ้านายให้สัมพันธ์กับการป้องกันพระนคร โดยนำรูปแบบการจัดตั้งกองทัพมากำหนดจุดที่ตั้งวังต่าง ๆ ในพระนคร คือ การนำรูปแบบการจัดตั้งกองทัพนั้น ได้มีผู้สันนิษฐานโดยเปรียบเทียบตำแหน่งที่ตั้งของวังหลวงและวังต่าง ๆ กับรูปแบบการตั้งทัพว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงนำการตั้งทัพในตำราพิชัยสงครามแบบ “นาคนาม”⁷¹ มากำหนดให้วังหลวงและวังต่าง ๆ เป็นค่าย และให้เจ้านายประทับอยู่รักษาวังหรือค่ายนั้น ๆ อย่างวังหลวงเป็นศูนย์กลางของกองทัพตั้งอยู่ตรงกลางเป็นค่ายหลวง วังหน้าเป็นค่ายด้านหน้าตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพระราชวัง และวังหลังเป็นค่ายด้านหลังตั้งอยู่ปากคลองบางกอกน้อย เชื่อมกับพระราชวังทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ⁷² ตำแหน่งที่ตั้งของวังหลวง วังหน้า และวังหลัง อันสัมพันธ์กับการป้องกันรักษาพระนครในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เห็นได้ว่าเหมือนกับในสมัยอยุธยา แต่จะต่างกันที่ตำแหน่งที่ตั้งวังหลวง วังหน้า และวังหลัง ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้นไม่เหมือนในกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากที่ตั้งของกรุงรัตนโกสินทร์แม่น้ำอยู่ทางทิศตะวันตกของพระราชวัง

⁷⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 1 และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ, ไทยรบพม่า, หน้า 588.

⁷¹ “นาคนาม” เป็น 1 ใน 8 ยุทธวิธีของการตั้งทัพหรือแต่งทัพโดยอาศัยภูมิประเทศและสิ่งแวดล้อมกำหนด คือ ถ้าสภาพพื้นที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำ หรือมีห้วยน้ำไหล กองทัพก็จะตั้งแบบนาคนาม เรียงรายไปตามทางน้ำ. พลหลวง, อุทิศยาม (ม.ป.ท.: ด้านสุทธาคารพิมพ์, 2540), หน้า 57.

⁷² ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุขะวัฒนะ และสุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 2-3.

ขณะที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาแม่น้ำอยู่ทางทิศเหนือของพระราชวังหลวงและอยู่ทางทิศตะวันออกของวังหน้า จึงเป็นเหตุให้ตำแหน่งที่ตั้งวังทั้งสามแตกต่างกัน คือ วังหลวงหันหน้าวังขึ้นเหนือแม่น้ำเอามแม่น้ำไว้ข้างซ้ายวัง ส่วนวังหน้าอยู่ข้างหน้าวังหลวงทางทิศเหนือ และวังหลังอยู่ทางฝั่งตรงข้ามทางทิศตะวันตก⁷³ อย่างไรก็ตามแม้ว่าตำแหน่งที่ตั้งวังหลวง วังหน้า และวังหลังในสมัยอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์จะตั้งในทิศทางที่ต่างกันตามยุทธศาสตร์ของแต่ละพื้นที่ แต่มีวัตถุประสงค์การตั้งวางที่เหมือนกันคือ ให้สัมพันธ์กับการป้องกันพระนคร

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า รูปแบบการจัดตั้งวังหลวง วังหน้า และวังหลังในพระนครเป็นรูปแบบทางยุทธวิธีการจัดตั้งกองทัพในเวลาออกศึก คือ กองทัพจะประกอบไปด้วย ท้าหลวง ท้าหน้า และท้าหลัง (ท้าหนุน) ซึ่งทั้งสามทัพนี้จะมีแม่ทัพใหญ่บังคับบัญชาการศึกษาของแต่ละทัพ เช่น พระมหากษัตริย์ทรงคุมทัพหลวง พระมหาอุปราชทรงคุมทัพหน้านำทัพเดินทางไปก่อน และวังหลังคุมทัพหลังคอยหนุนช่วยทัพหลวง แม้จะเห็นยุทธวิธีการจัดทัพดังกล่าวกำหนดการตั้งวังหลวง วังหน้า และวังหลัง มาป้องกันพระนครเหมือนในกองทัพ แต่หลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการศึกสงครามในสมัยอยุธยาไม่เคยปรากฏเลยว่า พระมหากษัตริย์จะโปรดฯให้พระมหาอุปราชต้องคุมทัพหน้า และวังหลังต้องคุมทัพหลังเวลาออกศึก เช่นเดียวกับสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาตำแหน่งพระมหาอุปราชและกรมพระราชวังหลังขึ้น ก็ไม่ปรากฏอีกเช่นกัน เห็นได้จากการจัดกำลังทำสงครามกับพม่าตลอดรัชกาลถึง 7 ครั้ง ไม่จำเป็นที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงเป็นแม่ทัพใหญ่ทรงคุมทัพหลวง พระมหาอุปราชทรงเป็นแม่ทัพหน้าคุมกองทัพหน้า และวังหลังทรงเป็นแม่ทัพหลังคุมกองทัพหลังอย่างรูปแบบการจัดตั้งวังทั้งสามในพระนครเสมอไป ในสงครามทั้ง 7 ครั้ง อย่างเช่น ครั้งที่ 1 (คราวสงครามเก้าทัพ) พระมหากษัตริย์ไม่ได้เสด็จนำทัพหลวงออกไปรบร่วมกับวังหน้า แต่ตั้งกำลังพลอยู่ในพระนคร ครั้งที่ 2 (คราวรบพม่าที่ท่าดินแดงและสามสบ) พระมหาอุปราชยกเป็นทัพหน้า พระมหากษัตริย์ยกเป็นทัพหลวง แต่ไม่มีวังหลังยกเป็นแม่ทัพหลัง ครั้งที่ 3 (คราวตีเมืองนครลำปางและป่าซาง) พระมหาอุปราชเสด็จบัญชากองทัพหลวงแทนพระมหากษัตริย์ ครั้งที่ 4 (คราวตีเมืองทวาย) พระมหากษัตริย์เสด็จบัญชาทัพหลวง แต่ผู้บังคับบัญชาทัพหน้าและทัพหลังเป็นขุนนางกับเจ้านายไม่ใช่พระมหาอุปราชกับวังหลัง ครั้งที่ 5 (คราวรบกับพม่าที่เมืองทวาย) พระมหากษัตริย์กับพระมหาอุปราชต่างเสด็จยกบัญชาคนละกองทัพ ครั้งที่ 6 (คราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่) พระมหา

⁷³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15, หน้า 70.

อุปราชบัญชาทัพลวงแทนพระมหากษัตริย์ และครั้งที่ 7 (คราวที่เมืองเชียงใหม่) ดูเหมือนว่าวังหลัง จะได้รับบัญชาทัพลวง⁷⁴

ฉะนั้นการศึกสงครามในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่มีตำแหน่งพระมหาอุปราช และวังหลัง ดำเนินบทบาทในด้านการสงคราม พบว่าพระมหากษัตริย์เสด็จเป็นทัพลวง และพระมหาอุปราชเสด็จเป็นทัพหน้าตามลักษณะพยุหโยธา มีการปฏิบัติจริงในสงครามครั้งที่ 2 ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ในขณะเดียวกัน พระมหากษัตริย์ก็ทรงมอบให้พระมหาอุปราชเสด็จเป็นทัพลวงบ้าง ขุนนางข้าราชการบังคับบัญชาทัพหน้าแทนพระมหาอุปราชบ้าง และเจ้านายที่ไม่ใช่วังหลังเสด็จเป็นทัพหลังบ้าง ตามแต่จะทรงเห็นว่าสมควรและเหมาะสม ซึ่งอย่างไรก็ตาม ลักษณะพยุหโยธาศึกพระมหากษัตริย์ทรงคุมทัพลวง พระมหาอุปราชทรงคุมทัพหน้า และวังหลัง ทรงคุมทัพหลังมาได้รับการปฏิบัติให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างจริงจัง โดยการจัดวางเป็นตำแหน่งของ วังหลวง วังหน้า และวังหลัง ให้สัมพันธ์กับการป้องกันรักษาพระนครเหมือนเป็นการจัดพยุหโยธาของกองทัพยามออกศึก

นอกจากสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้เลือกตำแหน่งที่ตั้งวังหลวง วังหน้า และวังหลัง สร้างขึ้นไว้ตามจุดยุทธศาสตร์สำคัญในพระนครแล้ว พระองค์ยังได้โปรดฯ ให้ปรับปรุงพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสิน พระนิเวศน์เดิมของพระองค์ และของเจ้านายองค์อื่น ๆ กับโปรดฯ ให้สร้างวังสำหรับเจ้านายที่ทรงสถาปนาพระอิสริยยศเป็นเสมือนค่ายป้องกันพระนคร และเป็นที่ประทับไว้ตามจุดต่าง ๆ อีกด้วย กล่าวคือ ฝั่งพื้นที่ตะวันตกพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงปรับปรุงอาณาเขตของพระราชวังใหม่และโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศร์บริรักษ์ เสด็จประทับเพื่อรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ตรงบริเวณหัวค้ำของแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองบางกอกใหญ่มาบรรจบกัน พระนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกตั้งอยู่ปากคลองมอญทรงยกขึ้นเป็นวัง และโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จประทับ และพระนิเวศน์เดิมของสมเด็จพระที่นั่งเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี หรือวังสวนมังคุดตั้งอยู่ระหว่างวัดบางหว้าใหญ่กับวังหลังโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรนครเสด็จประทับ และฝั่งตะวันออกพระนิเวศน์เดิมของกรมพระราชวังบวรฯ ตั้งอยู่ปากคลองบางลำภู (คูพระนครทางเหนือ) ริมป้อมพระสุเมรุซึ่งเป็นป้อมใหญ่ประจำมุมพระนคร โปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เสด็จประทับ วังริมป้อมจักรเพชรตั้งอยู่ปากคลองโอ่งอ่าง (คูพระนครทางใต้)

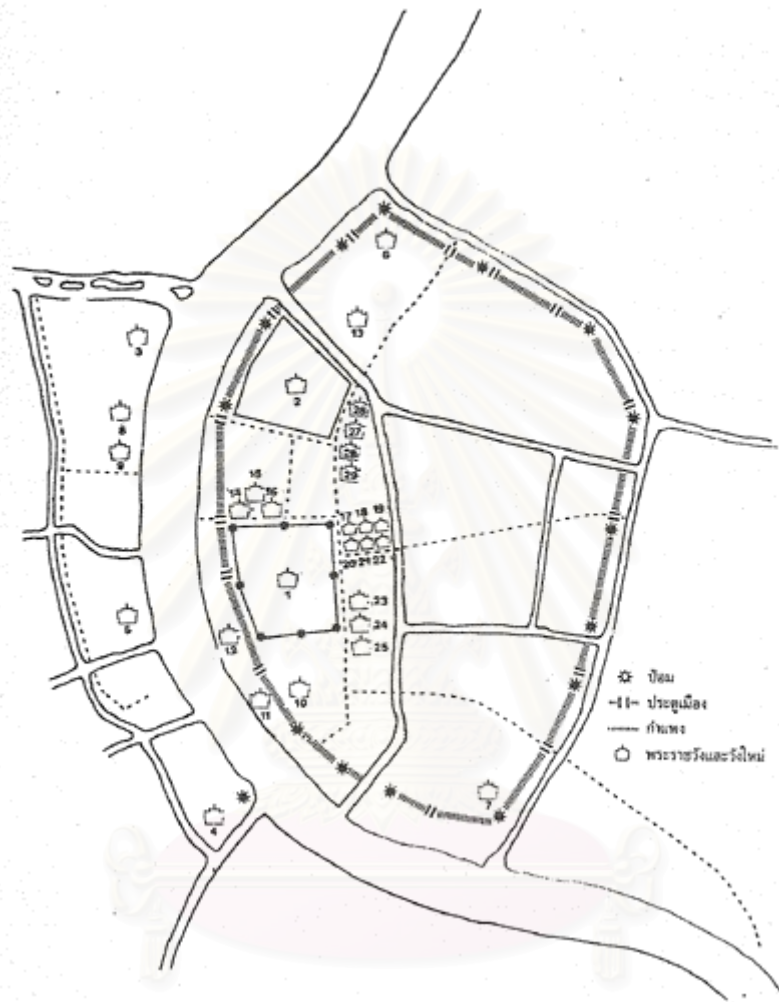
⁷⁴ ดูรายละเอียด พระมหากษัตริย์ พระมหาอุปราช และเจ้าวังหลัง เสด็จออกรบในสงคราม. ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 599, 623, 631, 639, 637, 674, 680 และ 683.

พระนคร สร้างขึ้นพระราชทานให้กับสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นที่ประทับเพื่อรักษาพระนครทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ วัดริมวัดโพธิ์สร้างขึ้นเป็นที่ประทับของกรมหมื่นนรินทร์พิทักษ์กับพระองค์เจ้าหญิงกุ วังท่าเตียน ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองริมแม่น้ำเจ้าพระยา สร้างขึ้นเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณูรักษ์ วังคลังสินค้าตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองริมแม่น้ำเจ้าพระยาใต้ค่านักแพ สร้างขึ้นเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งนอกจากนี้เฉพาะบริเวณรอบ ๆ ทางด้านทิศเหนือกับทิศตะวันออกเฉียงใต้ของวังหลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้สร้างวังพระราชทานแก่พระราชโอรส พระราชนัดดาที่เจริญพระชันษาออกวังได้ เช่น วังถนนหน้าพระลาน วังตะวันตกเป็นที่ประทับของพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราธิราช วังถนนหน้าพระลาน วังกลางเป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ วังถนนหน้าพระลาน วังตะวันออกเป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ วังถนนหลักเมือง วังที่ 1 เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยา และวังถนนหลักเมือง วังที่ 2 เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ เป็นต้น⁷⁵

วังที่สร้างขึ้นตามจุลยุทธศาสตร์ของพระนคร รวมถึงพระราชานิเวศน์เดิมที่ยกขึ้นเป็นวัง และวังที่สร้างพระราชทานให้พระประยูรญาติและพระราชโอรส เสด็จประทับอยู่ตามที่ต่าง ๆ ในและนอกกำแพงเมืองเหล่านี้แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ วังในชั้นสกุลยศเจ้าฟ้า กับวังในชั้นสกุลยศพระองค์เจ้า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกน่าจะทรงสร้างวังพระราชทานในแต่ละระดับให้มีรูปแบบต่างกันเพื่อแสดงฐานะานุศักดิ์ตามสกุลยศเจ้านายผู้เสด็จมาประทับ แต่การจัดวางผังลักษณะที่ประทับเป็นอย่างเดียวกัน ตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของวังเจ้าฟ้ากับวังพระองค์เจ้า ว่า

⁷⁵ วังของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกชั้นพระองค์เจ้าซึ่งทรงเจริญพระชันษาออกวังได้มีอีก 7 วัง ได้แก่ วังถนนหลักเมือง วังที่ 3 ของพระองค์เจ้าดารากร วังถนนหลักเมือง วังที่ 4 ของพระองค์เจ้าคันธรส วังถนนหลักเมือง วังที่ 5 ของพระองค์เจ้ากล้าชัย วังถนนหลักเมือง วังที่ 6 ของพระองค์เจ้าทับทิม วังริมสนามไชย วังเหนือของพระองค์เจ้าทับทิม (ย้ายมาประทับอยู่ที่นี่หลังสิ้นรัชกาล) วังริมสนามไชย วังกลางของพระองค์เจ้าไกรสร และวังริมสนามไชย วังใต้ของพระองค์เจ้าสุริยวงศ์. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15, หน้า 79-98 และ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 29-30.

แผนที่ 19 : แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งพระราชวังและวังในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำอธิบายแผนที่ 19

หมายเลข 1	พระบรมมหาราชวัง	หมายเลข 16	วังถนนหน้าพระลาน วังตะวันตก
หมายเลข 2	พระราชวังบวรสถานมงคล	หมายเลข 17	วังริมถนนหลักเมือง วังที่ 1
หมายเลข 3	พระราชวังหลัง	หมายเลข 18	วังริมถนนหลักเมือง วังที่ 2
หมายเลข 4	พระราชวังเดิม	หมายเลข 19	วังริมถนนหลักเมือง วังที่ 3
หมายเลข 5	พระนิเวศน์เดิม	หมายเลข 20	วังริมถนนหลักเมือง วังที่ 4
หมายเลข 6	วังริมป้อมพระสุเมรุ	หมายเลข 21	วังริมถนนหลักเมือง วังที่ 5
หมายเลข 7	วังริมป้อมจักรเพชร	หมายเลข 22	วังริมถนนหลักเมือง วังที่ 6
หมายเลข 8	วังสวนมังคุด	หมายเลข 23	วังริมสนามชัย วังที่ 1
หมายเลข 9	วังบ้านปูน	หมายเลข 24	วังริมสนามชัย วังที่ 2
หมายเลข 10	วังริมวัดโพธิ์	หมายเลข 25	วังริมสนามชัย วังที่ 3
หมายเลข 11	วังท่าเตียน	หมายเลข 26	วังริมสนามวังหน้า วังที่ 1
หมายเลข 12	วังคลังสินค้า	หมายเลข 27	วังริมสนามวังหน้า วังที่ 2
หมายเลข 13	วังปากคลองวัดชนะสงคราม	หมายเลข 28	วังริมสนามวังหน้า วังที่ 3
หมายเลข 14	วังถนนหน้าพระลาน วังตะวันตก	หมายเลข 29	วังริมสนามวังหน้า วังที่ 4
หมายเลข 15	วังถนนหน้าพระลาน วังกลาง		

ที่มา : ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 33.

ลักษณะวังที่สร้างนั้นต่างกันเป็น 2 อย่าง ถ้าเป็นวังเจ้าฟ้าสร้างกำแพงวังมี
 ไบเสมา ถ้าวังพระองค์เจ้าจะมีไบเสมาไม่ได้ ประเพณีอันนี้เข้าใจว่าจะมีมาเก่าแก่
 ... ส่วนตำหนักนั้นก็ผัดกันที่ท้องพระโรง ท้องพระโรงวังเจ้าฟ้าทำหลังคามีมุขลด
 เป็น 2 ชั้น ถ้าเป็นท้องพระโรงวังพระองค์เจ้าหลังคาชั้นเดียว แต่ตำหนักที่ประทับ
 นั้นเห็นจะผัดกันแต่ขนาด แต่แบบแผนเป็นอย่างเดียวกัน มีเรือนห้าห้องสองหลัง
 แผลเป็นตำหนักใหญ่ที่เสด็จอยู่หลัง 1 มีเรือนห้าห้องหลังเดียวเป็นตำหนักน้อย
 เห็นจะสำหรับเป็นที่อยู่ของพระชายาและพระโอรสธิดาหลัง 1 (บางคนอธิบายว่า
 สำหรับเจ้าจอมมารดาอยู่ แต่เห็นว่าจะมิใช่เพราะเจ้าจอมมารดาจะมีโอกาสออกมา
 อยู่วังต่อเมื่อรัชกาลนั้นล่วงไปแล้ว เหตุใดจะโปรดฯ ให้สร้างเตรียมไว้ก่อน) นอก
 จากท้องพระโรงกับตำหนัก 3 หลังที่กล่าวมา ก็มีเรือนสำหรับบริวารชนทั้งฝ่าย
 หน้าฝ่ายใน วังชั้นเดิมสร้างด้วยเครื่องไม้แก่นหลังคามุงกระเบื้องทั้งนั้น แขนงฝั่ง
 ว่างเป็นอย่างเดียวกัน คือ ปลูกท้องพระโรงหันด้านยาวออกหน้าวัง ตำหนัก 3 หลัง
 ที่เสด็จอยู่และตำหนักน้อยหันด้านสกัดต่อหลังท้องพระโรงมีชานลาอยู่ระหว่าง
 กลาง...เป็นดังนี้ทั้งนั้น⁷⁶

ลักษณะดังกล่าวของวังเจ้าฟ้ากับวังพระองค์เจ้าที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 ทรงปรับปรุงและสร้างขึ้นพระราชทานให้กับพระราชโอรสและพระประยูรญาติที่ได้รับกรมเสด็จ
 ประทับอยู่ในและรอบนอกกำแพงเมือง ถือว่ามีความสำคัญในการป้องกันพระนคร เพราะ “...เจ้านาย
 เมื่อทรงกรมแล้วย่อมมีหน้าที่ควบคุมรั้วพลเป็นกำลังราชการที่วังก็เหมือนอย่างเป็นที่ทำการรัฐบาล
 แห่งหนึ่ง”⁷⁷ ฉะนั้นยกเว้นวังหน้ากับวังหลังแล้วจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 มักโปรดฯ ให้เจ้านายทรงกรมรุ่นแรก (สถาปนาเมื่อ พ.ศ. 2325) ที่พร้อมทั้งวัยวุฒิ และสามารถรับใช้

⁷⁶ เจ้านายที่เจริญพระชันษาออกวังได้ทั้งสกุลยศเจ้าฟ้า และพระองค์เจ้า พระมหากษัตริย์จะ
 ทรงสร้างวังให้มีลักษณะและรูปแบบตามสกุลยศของเจ้านายผู้ออกวังนั้นเหมือนกันหมดจนมาถึงรัช
 กาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เจ้าของวังทรงเลือกแบบวังเองตามพระ
 อธิบายก็ไม่จำเป็นต้องสร้างในลักษณะและรูปแบบวังเดียวกันอย่างรัชกาลก่อน ๆ. สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15, หน้า
 108-109, 192.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

ในราชการสงครามได้คุมกำลังคนไปประทับกำกับดูแลตามจุดยุทธศาสตร์สำคัญของพระนคร เช่น เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา กำกับดูแลพระนครด้านเหนือ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ กำกับดูแลพระนครด้านใต้ของฝั่งตะวันออก และเจ้าฟ้ากรมหลวงธิดานุรักษ์ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรเทษ กำกับดูแลนอกพระนครฝั่งตะวันตก นอกจากนั้นทางฝั่งตะวันออกของพระนครยังมีวังของเจ้านายทรงกรมชั้นเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าคอยกำกับคุมกำลังคนเป็นกำลังของทางราชการตั้งอยู่บริวารรอบ ๆ วังหลวง เช่น วังของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี วังของเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราธิบดี และวังของกรมหมื่นศักดิ์ศิลปเสพ เป็นต้น ส่วนพระราชโอรสชั้นพระองค์เจ้าที่เจริญพระชันษาต้องเสด็จออกมาประทับอยู่นอกพระราชวัง และเป็นเจ้านายที่ยังไม่ทรงกรมคือมีเฉพาะจางวางเป็นหัวหน้าควบคุมไพร่สมโดยขึ้นอยู่กับกรมสนมพลเรือน⁷⁸ มักจะพระราชทานวังให้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพระราชวัง

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่าในกำแพงพระนครช่วงตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาไล่มาทางทิศตะวันออกสุดที่คลองคูเมืองเดิมที่ขุดสมัยธนบุรีมีวังหลวง วังหน้า วังของพระราชโอรสฝ่ายวังหลวง และวังของพระโอรสฝ่ายวังหน้าตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ถ้าเลยจากคลองคูเมืองเดิมออกไปถึงคลองรอบกรุงทางทิศตะวันออกไม่ปรากฏว่ามีการสร้างวังเจ้านายออกมาตั้งกำกับอยู่ตลอดช่วงนี้เลย ยกเว้นวังของกรมขุนสุนทรภูเบศร์ที่ตั้งอยู่ปากคลองวัดชนะสงครามกับวังริมป้อมพระสุเมรุ วังริมป้อมจักรเพชร เพียง 3 วังเท่านั้น ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าพื้นที่นอกกำแพงพระนครทางด้านตะวันออกพ้นคลองรอบกรุงออกไปเป็นที่ลุ่ม เรียกว่าทะเลตมคือเต็มไปด้วยโคลนตม ยากที่ข้าศึกจะเข้ามาถึงซานพระนครด้านนี้ได้⁷⁹ จึงไม่มีเจ้านายองค์สำคัญออกมาตั้งวังทำนองด้านคอยดูแลกำกับรักษากำแพงพระนครช่วงนี้มากเท่ากับทางด้านริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁷⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ เล่ม 17 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2505), หน้า 59.

⁷⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15, หน้า 67-68.

แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะทรงสร้างแนวป้องกันพระนครด้วยการสร้างวัง ป้อม และกำแพงเมืองไว้ตามแนวริมน้ำ⁸⁰ แต่ก็ไม่เคยปรากฏว่าวัง ป้อม กำแพง และคูพระนคร โดยเฉพาะวังต่าง ๆ ที่วางตำแหน่งอยู่ตามจุดยุทธศาสตร์ทั้งในและนอกกำแพงพระนคร จะแสดงบทบาทให้เห็นในการป้องกันพระนครจากข้าศึกเลย เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเปลี่ยนยุทธศาสตร์การรบด้วยการ ไม่ใช่พระนครเป็นฐานที่มั่นในการต่อสู้ข้าศึกอย่างในสมัยอยุธยา (ใช้พระนครรับศึกในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจนถึงสมเด็จพระนเรศวร และรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอู่ทองจนถึงเสียกรุงในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ) แต่ทรงใช้วิธีการส่งกองทัพออกไปตั้งรับข้าศึกถึงชายพระราชอาณาเขตทุกครั้ง เพื่อไม่ให้ข้าศึกเข้าล้อมพระนครจนเป็นอันตรายต่อเมืองหลวงและแหล่งเพาะปลูกได้ ยกตัวอย่างคราวสงครามเก้าทัพซึ่งเป็นศึกใหญ่ที่สุด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงจัดกองทัพใหญ่ออกไปตั้งรับในหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อให้ข้าศึกเข้ามาถึงชนพระนคร โดยพระองค์จัดกองทัพเป็นกองหนุนอยู่ในเมืองหลวงเพื่อเป็นกำลังสนับสนุนส่งออกไปช่วยเหลือ และนอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงมีนโยบายเกี่ยวกับความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์ของหัวเมือง ด้วยการขยายอิทธิพลเข้าไปในหัวเมืองล้านนาไทยกับมอญเพื่อเป็นแนวป้องกันไม่ให้พม่าใช้เป็นที่ยุมนุมพลและรวบรวมเสบียงอาหารเข้ามาโจมตีไทยได้⁸¹ ดังนั้นความพยายามของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในการดำเนินนโยบายป้องกันราชอาณาจักรเพื่อไม่ให้ข้าศึกเข้ามาบุกรุกจนถึงในพระราชอาณาเขต สงครามที่เกิดขึ้นทุกครั้งจึงไม่เคยมีข้าศึกเข้ามาประชิดถึงชนพระนครได้เลย และการเลือกทำเลที่ตั้งกับการสร้างแนวป้องกันให้กับพระนครอย่างวังจึงคำนึงให้ตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์สำคัญเมื่อมีการก่อร่างสร้างพระนครเพื่อป้องกันเอาไว้ให้พร้อมรับศึกได้คราวจำเป็นแม้วังต่าง ๆ ในพระนครจะไม่เคยทำหน้าที่เป็นเสมือน “ค่าย” หรือทำนอง “ด่าน” ไว้ตั้งรับกับข้าศึกจริง ๆ ซึ่งต่อไปจะกล่าวถึงลักษณะทาง

⁸⁰ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้ขุดคูเมืองใหม่ขนานไปกับแนวคูเมืองเดิม เริ่มจากแม่น้ำตอนคลองบางลำภูไปออกแม่น้ำข้างใต้บริเวณเหนือวัดสามปลื้มเรียกว่า คลองรอบกรุง และโปรดฯ ให้ขุดคลองเล็ก 2 สายเชื่อมกับคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง ส่วนกำแพงเมืองรอบพระนครโปรดฯ ให้ก่อสร้างประมาณ 7 ศอก หนาประมาณ 5 ศอก มีป้อมปราการเรียงรายตามกำแพงเป็นระยะ ๆ ห่างกันป้อมละประมาณ 10 เส้น มีทั้งหมด 14 ป้อม รอบกำแพงพระนครมีประตูเข้า-ออกเป็นประตูใหญ่ 16 ประตู และประตูเล็ก (ช่องกุศ) 47 ประตู. ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 19-20.

⁸¹ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 629-630, 638-639.

กายภาพของวังสำคัญที่เหลืออีก 3 แห่ง ได้แก่ พระราชวังหลวง พระราชวังบวรสถานมงคล และ พระราชวังบวรสถานพิมุข ตามลำดับ

ลักษณะทางกายภาพ : พระราชวังหลวง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้เลือกที่ดินแปลงหนึ่งที่ตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่างวัดสลักกับวัดโพธิ์ ซึ่งแต่เดิมเป็นที่ตั้งเคหะสถานบ้านเรือนของพระยาราชเศรษฐีและบรรดาชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่แต่กาลก่อนนั้นให้ย้ายไปตั้งบ้านเรือนใหม่ที่สวนตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสามเพ็งแทน⁸² เนื่องจากที่ดินบริเวณนี้มีพื้นที่กว้างขวางและตั้งอยู่ศูนย์กลางตรงบริเวณที่เป็นหัวแหลมพอดี จึงโปรดฯ ให้ย้ายหมู่บ้านจีนออกไปเพื่อใช้พื้นที่แถบนี้สร้างพระราชวัง โดยโปรดฯ ให้พระยาธรรมมาธิกรณ์ (บุญรอด) กับพระยาวิจิตรนาวิ เป็นแม่กองคุมช่างและกำลังคนไปวัดกะที่สร้างพระนครและพระราชวังขึ้นใหม่บนฝั่งตะวันออก⁸³

ลักษณะพระราชวังที่สร้างขึ้นบนพื้นที่ใหม่นี้เหมือนพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาคือพระราชวังสร้างชิดริมแม่น้ำและสร้างหันหน้าพระราชวังขึ้นข้างเหนือน้ำ โดยเอาแม่น้ำไว้ทางด้านซ้ายของพระราชวังอย่างเดียวกัน แต่ต่างกันตรงที่แม่น้ำที่กรุงศรีอยุธยานั้นอยู่ทางทิศเหนือของพระราชวังหลวง ในขณะที่กรุงรัตนโกสินทร์แม่น้ำอยู่ทางทิศตะวันตกของพระราชวัง อาณาเขตของพระราชวังบนพื้นที่นี้เมื่อแรกสร้างมีเนื้อที่ประมาณ 132 ไร่ ตามแนวกำแพงพระราชวัง ดังนี้

- ด้านทิศเหนือ - เริ่มจากป้อมอินทรรังสรรค์มุมพระราชวังด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านป้อมจันทร์เขื่อนเพชร ไปจดป้อมเผด็จดัสกรมุมพระราชวังด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีความยาว 410 เมตร
- ด้านทิศตะวันออก - เริ่มจากป้อมเผด็จดัสกรไปทางทิศใต้ ผ่านป้อมสังขรจันทร์ไปสิ้นสุดที่ป้อมอนันตคีรีมุมพระราชวังด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีความยาว 460 เมตร
- ด้านทิศใต้ - เริ่มจากป้อมอนันตคีรีไปทางทิศตะวันตก ผ่านป้อมมณีปราการไปจดป้อมพิศาลสีมามุมพระราชวังทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีความยาว 400 เมตร

⁸² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (เจ้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 1.

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ด้านทิศตะวันตก - เริ่มจากป้อมพิศาลสีมาไปทางเหนือ ผ่านป้อมมหาโลหะไปจดป้อมอินทรังสรรค์ มีความยาว 500 เมตร⁸⁴

อาณาเขตพระราชวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนี้ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก เป็นแนวเขตเดิม มีเพียงเขตด้านทิศใต้เท่านั้นที่ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯให้ขยายอาณาเขตของพระราชวังออกไปในบริเวณที่ตั้งเดิมของบ้านเสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ปฏิบัติราชการในพระราชวังทางทิศใต้เพื่อขยายอาณาเขตพระราชฐานชั้นในให้กว้างขวางขึ้น⁸⁵

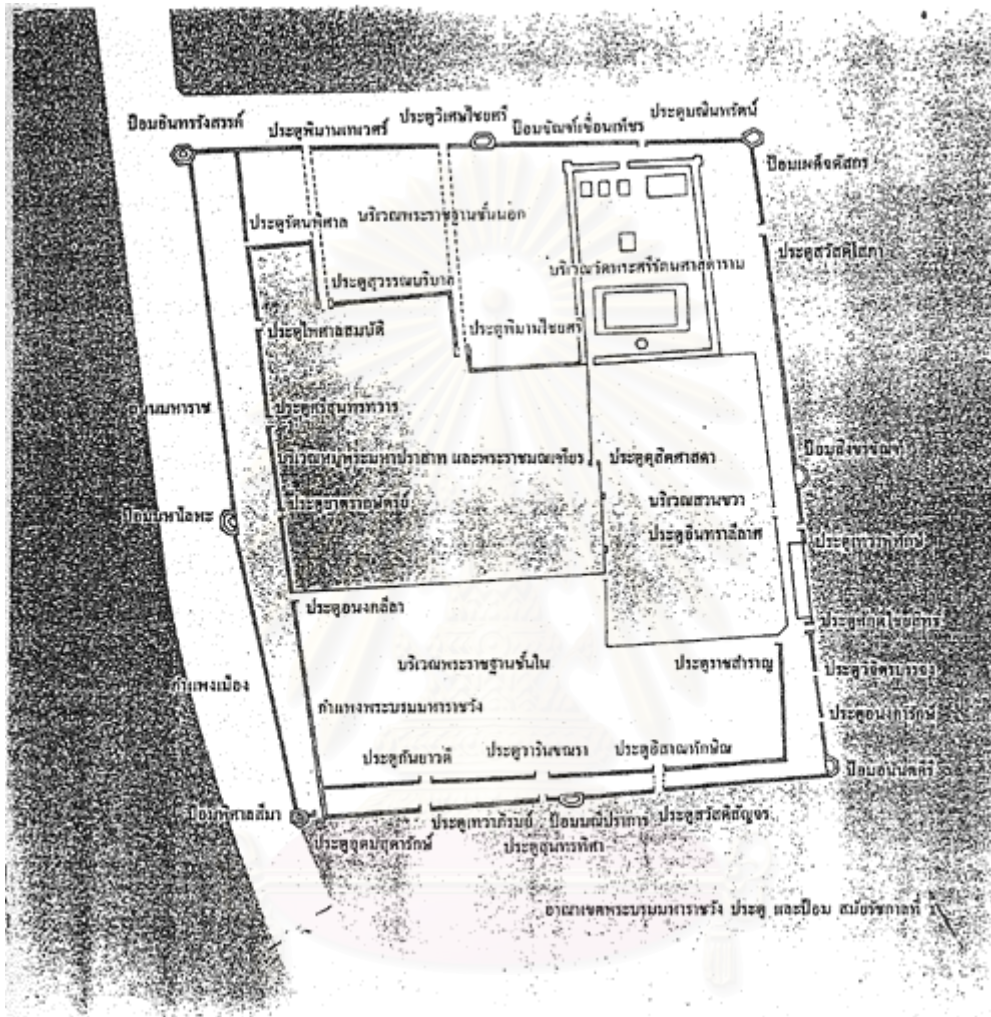
พระราชวังเมื่อแรกสร้างใน พ.ศ. 2325 กำแพงวังใช้เสากระเดียนค้ำไว้ล้อมรอบอาณาเขตดังกล่าวไว้เป็นการชั่วคราว ส่วนประตูก็เป็นเครื่องไม้ซุ้มยอดทรงมณฑป เช่นเดียวกับพระมหาปราสาท และพระราชมณเฑียร เพื่อสร้างให้เสร็จทันพระฤกษ์การพระราชพิธีปราบดาภิเษก และเฉลิมพระราชมณเฑียรในปีนั้น ต่อมาหลังเสร็จการพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขป และเสด็จประทับอยู่ในพระราชวัง จึงโปรดฯให้สร้างพระมหาปราสาท พระราชมณเฑียร ป้อมปราการ และกำแพงรอบพระราชวังเป็นการถาวรด้วยการก่ออิฐถือปูน และโปรดฯให้จัดการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามตำราโบราณราชประเพณีอีกครั้งใน พ.ศ. 2328⁸⁶ ในกำแพงพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 บริเวณเพื่อใช้เป็นที่ประทับ ประกอบพระราชพิธี และบริหารจัดการปกครองราชอาณาจักรอย่างพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาคือพระราชฐานชั้นนอก พระราชฐานชั้นกลาง และพระราชฐานชั้นใน

⁸⁴ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุชะวัฒน์ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 5-7.

⁸⁵ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯให้ขยายเขตพระราชวังไปทางทิศใต้เพิ่มอีกประมาณ 20 ไร่ 2 งาน และให้สร้างกำแพงต่อจากแนวกำแพงเดิม และสร้างป้อมขึ้นใหม่ที่มุมกำแพงและระหว่างกลางกำแพง รวมทั้งรี้อประตูของเดิมและสร้างขึ้นใหม่ พร้อมทั้งพระราชทานชื่อป้อมและประตูที่สร้างขึ้นใหม่ซึ่งรวมเนื้อที่ของพระราชวังตั้งแต่ พ.ศ. 2352 ถึงปัจจุบันมีเนื้อที่ทั้งสิ้น 152 ไร่ 2 งาน ดูรายละเอียดกำแพง ประตู และป้อมที่สร้างขึ้นใหม่ต่อจากแนวเดิมที่ขยายออกไปในรัชกาลนี้ใน ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุชะวัฒน์ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 6 และ ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2525), หน้า 5-6.

⁸⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 28.

แผนที่ 20 : แผนที่อาณาเขตพระบรมมหาราชวัง ประตู และป้อมในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ที่มา : ม.ร.ว. ใฉ่ฉ่อง คักคี่ศรี, ไฉ่แสง สุชะวัฒน์ และมุสดี ทิพพัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ (1987) จำกัด, 2531), หน้า 5.

พระราชฐานชั้นนอกตั้งอยู่ส่วนหน้าของพระราชวังมีบริเวณด้านทิศเหนือติดกับถนนหน้าพระลาน ทิศตะวันออกติดกับถนนหลักเมือง ทิศตะวันตกติดกับถนนมหาราช กับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีท่าเรือสำหรับขุนนางขึ้นลงเข้ามาทำงานในพระราชวัง เรียกว่าท่าขุนนาง และทิศใต้ติดกับประตูพิมานไชยศรีกับประตูสุวรรณบริบาลที่นำเข้าสู่พระราชฐานชั้นกลาง นอกจากนั้นยังมีบริเวณครอบคลุมไปถึงพื้นที่ระหว่างกำแพงพระราชวังชั้นนอกและชั้นใน รวมไปถึงพระที่นั่งบนกำแพงพระราชวังด้านทิศตะวันออกอีก 1 องค์กร บริเวณพระราชฐานชั้นนอกนี้มีอาคารสิ่งก่อสร้างสำคัญอยู่ 2 บริเวณได้แก่ บริเวณฝั่งประตูวิเศษไชยศรีกับบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

บริเวณฝั่งประตูวิเศษไชยศรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้บริเวณนี้เป็นที่ตั้งของอาคารที่ทำการหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับการบริหารปกครองราชอาณาจักร และเป็นที่ตั้งของหน่วยงานรักษาความปลอดภัยในพระราชวัง ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ฝั่ง คือ บริเวณฝั่งตะวันตกกับฝั่งตะวันออกของประตูวิเศษไชยศรี บริเวณฝั่งตะวันตกของประตูวิเศษไชยศรีเป็นที่ตั้งของอาคารสำคัญ มีศาลาลูกขุน คลังเชือก และทิมพล ดังนี้คือ

- ศาลาลูกขุนมี 3 หลัง หลังแรกตั้งอยู่นอกพระราชวังใกล้กับหลักเมือง เป็นที่ประชุมของขุนนางฝ่ายตุลาการชั้นสูงนั่งพิพากษาคดี เรียกว่า ศาลาลูกขุนนอก ส่วนอีก 2 หลังตั้งอยู่ในพระราชฐานชั้นนอก เรียกว่าศาลาลูกขุนใน หลังหนึ่งตั้งอยู่ทางซ้ายเป็นที่ประชุมของสมุหนายก และหลังขวาเป็นที่ประชุมของสมุหพระกลาโหม ศาลาลูกขุนในนี้เป็นศาลาโถงใหญ่ชั้นเดียวสร้างด้วยไม้ นอกจากเป็นที่ประชุมข้าราชการของทั้ง 2 ฝ่ายแล้ว ยังใช้เป็นที่พักเมืองประเทศราชหรือต่างประเทศพักก่อนเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น และใช้เป็นที่พักเมืองหลังการเข้าเฝ้าอีกด้วย

- คลังเชือก เป็นอาคารที่ทำการเกี่ยวกับพระคชาธารและช้างหลวง ตั้งอยู่ในพระราชฐานนอกริมกำแพงพระราชวังด้านทิศเหนือทางฝั่งตะวันตกประตูพิมานเทเวศร์ ใกล้กับท่าช้างวังหลวง ซึ่งเป็นท่าม้าสำหรับนำช้างลงไปอาบน้ำ

- ทิมพล เป็นอาคารที่ทำการของทหารรักษาพระราชวังทอดยาวไปตามทิศเหนือ-ใต้ ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของประตูพิมานไชยศรี⁸⁷

ส่วนบริเวณฝั่งตะวันออกของประตูวิเศษไชยศรีตรงข้ามเป็นที่ตั้งของอาคารสำคัญที่เหลืออีกคือ โรงละคร โรงปืนใหญ่ โรงหล่อ และทิมพล มีดังนี้

- โรงละคร เป็นอาคารที่ใช้แสดงละคร และใช้ในราชการอื่น ๆ ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นสนามหน้าศาลาสหทัยสมาคมในปัจจุบัน

- โรงปืนใหญ่ เป็นอาคารชั้นเดียวตั้งอยู่ริมกำแพงพระราชวังด้านทิศเหนือ

⁸⁷ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุชะวัฒน์ และมุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 185, 187, 190, 193.

- โรงหล่อ เป็นอาคารไว้สำหรับหล่อวัตถุโลหะ ตั้งอยู่ในพื้นที่ของศาลาสหทัยสมาคมในปัจจุบัน

- ทิมพล เป็นอาคารที่ทำการของทหารรักษาพระราชวัง คู่กับทิมพลริมประตูพินาน ไชยศรี ด้านทิศตะวันตก มีลักษณะอาคารชั้นเดียวทอดยาวไปตามทิศตะวันออก-ตะวันตก ตั้งอยู่ตรงศาลาเครื่องราชอิสริยาภรณ์ในปัจจุบัน⁸⁸ ซึ่งถัดจากอาคารที่ตั้งทั้งหมดเหล่านี้ไปทางทิศตะวันออกของฝั่งตะวันออกประตูพิเศษไชยศรีก็จะเป็นบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นใน พ.ศ. 2325 เพื่อให้เป็นพระอารามหลวงในพระราชวังเหมือนกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา คือ เป็นวัดที่มีแต่ส่วนพุทธาวาสไม่มีสังฆาวาสตั้งอยู่ในเขตพระราชฐาน โดยโปรดฯ ให้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือในเขตพระราชฐานชั้นนอก ตามอย่างแนวเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดพระศรีรัตนศาสดารามที่สร้างขึ้นในคราวแรกพร้อมกับพระราชวังนี้สร้างด้วยการก่ออิฐถือปูนเช่นเดียวกับป้อมปราการและกำแพงเมือง แบ่งเป็นการสถาปนา 2 ระยะเวลา คือ

การสถาปนาระยะที่ 1 (พ.ศ. 2325-2327) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้สร้างศาสนสถานสำคัญในช่วงนี้ ได้แก่

- พระอุโบสถสร้างในวงพระระเบียงทางทิศใต้ ก่อด้วยอิฐถือปูนไว้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร (พระแก้วมรกต) อาคารพระอุโบสถล้อมด้วยกำแพงแก้วออกไปมีศาลารายรอบ 12 หลัง

- หอพระมณเฑียรธรรม (หอไตร) สร้างอยู่กลางสระเป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกและเป็นที่พักพระราชาเสนา ตั้งอยู่ทางทิศเหนือตรงแนวกึ่งกลางของพระอุโบสถ

- พระวิหาร ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของหอพระมณเฑียรธรรม เป็นที่ประดิษฐานพระเทพบิดร (พระเชษฐูปิดร) ซึ่งเป็นเทวรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่ทอง โปรดฯ ให้อัญเชิญมาจากวัดพุทไธสวรรย์แล้วนำมาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทองทรงเครื่อง

- พระเจดีย์ทอง 2 องค์ ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของหอพระมณเฑียรธรรม สร้างอุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแก่สมเด็จพระบรมราชชนกและสมเด็จพระบรมราชชนนี

- พระอักษยามหาเจดีย์ 8 องค์ ตั้งเรียงอยู่นอกพระระเบียงหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม⁸⁹

⁸⁸ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชยแสง สุขะวัฒนะ และมุสดี ทิพพัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 193-196.

⁸⁹ จดหมายเหตุการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวัง ในการฉลองพระนครครบ 200 ปี พุทธศักราช 2525 ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: หจก.โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ม.ป.ป.), หน้า 9-13.

พระอุโบสถ หอพระมณฑปเทียรธรรม พระวิหาร และพระเจดีย์ทอง ตั้งอยู่ในวงพระระเบียงซึ่งในครั้งแรกสร้างเป็นแนวตรงยังมีได้ต่อคชขายออกไปมีประตูเป็นทางเข้า-ออกอยู่โดยรอบทั้ง 4 ด้าน⁹⁰

การสถาปนาระยะที่ 2 (พ.ศ. 2331-2352) ในปี พ.ศ. 2331 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้อัญเชิญพระไตรปิฎกหลังจากการสังคายนาเสร็จสิ้นลง มาประดิษฐานไว้ที่หอพระมณฑปเทียรธรรม และโปรดฯให้มีงานมหรสพฉลอง ครั้งนั้นดอกไม้เพลิงไปตกบนหลังคาหอพระมณฑปเทียรธรรมไฟไหม้หมดทั้งหลัง จึงโปรดฯให้สร้างที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกขึ้นใหม่ และโปรดฯให้ขยายต่อพระระเบียงออกไปทางเหนือ และสร้างสิ่งต่าง ๆ ขึ้นเพิ่มอีกในวงพระระเบียง ได้แก่

- พระมณฑป สร้างขึ้นตรงที่เดิมของหอพระมณฑปเทียรธรรม โดยโปรดฯให้ถมสระน้ำเดิมแล้วก่อฐานสร้างพระมณฑปเป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกฉบับทองที่โปรดฯให้สังคายนาขึ้นและเป็นที่ยกหนังสือพระ

- หอพระมณฑปเทียรธรรม กรมพระราชวังบวรฯ โปรดฯให้ช่างวังหน้ามาสร้างถวายสมทบกับช่างวังหลวง ตั้งอยู่ตรงมุมพระระเบียงด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือไว้เป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกฉบับอื่น ๆ และเป็นที่ยกสำหรับราชบัณฑิตบอกปริยัติธรรมภิกษุสามเณรและที่แปลพระราชสาส์น

- หอระฆัง สร้างขึ้นระหว่างพระอุโบสถกับพระระเบียงด้านใต้

- หอพระนาค สร้างขึ้นตรงมุมพระระเบียงด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ไว้เป็นที่ประดิษฐานพระนาค และเป็นที่ยกพระอัฐิเจ้านายชั้นรองมารักษาไว้⁹¹

การสถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นแต่ละครั้งดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯให้มีการฉลองวัดขึ้นทุกครั้ง โดยในครั้งแรก พ.ศ. 2328 ทรงจัดงานสมโภชพระนครควบคู่กับการฉลองวัดและทรงจัดงานฉลองวัดอีกครั้งใน พ.ศ. 2352⁹² นอกจากนั้นบริเวณพระราชฐานชั้นนอกตรงกำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ยังมีพระที่นั่งพลับพลาสูงตั้งอยู่บนกำแพงพระราชวังระหว่างประตูเทวาพิทักษ์และประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ ตรงข้ามสนามไชย โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้สร้างขึ้นเป็นพลับพลาโถงจตุรมุข ทำด้วยเครื่องไม้

⁹⁰ จดหมายเหตุการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวังในการฉลองพระนครครบ 200 ปี พุทธศักราช 2525 ภาคที่ 1, หน้า 10.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18-21 และ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชยแสง สุขะวัตนะ และสุสติทิพทัต, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 229.

⁹² ดูรายละเอียดการฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้ง 2 ครั้งใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 31.

หลังคาไม่มียอด เพื่อใช้เป็นที่ประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่ในการพระราชพิธีสระสนานใหญ่ และทอดพระเนตรการฝึกช้าง⁹³

พระราชฐานชั้นกลางตั้งอยู่ในส่วนกลางของพระราชวัง มีอาณาเขตด้านทิศเหนือติดกับพระราชฐานชั้นนอกและวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้านทิศใต้ต่อเนื่องกับพระราชฐานชั้นใน ด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกจดกับกำแพงพระราชวังชั้นในทั้งสองด้าน พระราชฐานชั้นนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาท พระราชมณเฑียร และพระที่นั่ง เพื่อใช้เป็นที่เสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน รับแขกเมือง ประกอบพระราชพิธีสำคัญต่าง ๆ และพักผ่อนพระราชอิริยาบถ โดยมีอาคารสำคัญที่สร้างในพระราชฐานชั้นกลางสมัยรัชกาลของพระองค์ ดังนี้

- พระราชมณเฑียร ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกตรงกลางพระราชฐาน มีลักษณะเป็นหมู่พระที่นั่ง ในชั้นแรกสร้างด้วยไม้หลังคามุงจากขึ้นชั่วคราวก่อนเพื่อทรงใช้เป็นพระราชพิธีมณฑลเฉลิมพระราชมณเฑียรในการพระราชพิธีปราบดาภิเษกครั้งแรกใน พ.ศ. 2325 แล้วมาก่อสร้างใหม่เป็นพระที่นั่งถาวรด้วยการก่ออิฐถือปูน พระราชมณเฑียรทั้งหมด⁹⁴มีพระที่นั่งอยู่ 4 องค์ พระปรีศว 2 องค์ และหออีก 3 หอ ได้แก่ พระวิมาน หรือ พระมหามณเฑียร เป็นพระที่นั่งประธานของพระราชมณเฑียรทั้งหมดมีลักษณะเป็นพระที่นั่งสามหลังเรียงติดกันตามแนวตะวันออก-ตะวันตก ตั้งอยู่ในสุดด้านทิศใต้ ใช้เป็นพระวิมานที่บรรทมของพระมหากษัตริย์หลังการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

⁹³ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุขะวัฒนะ และมุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 202 และ ม.ร.ว.แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 139-140.

⁹⁴ พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียรนี้ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มิได้มีนามเรียกแยกเป็นองค์ ๆ หากแต่เรียกรวมทั้งหมดว่า “พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน” เพิ่งมีพระบรมราชโองการให้แยกเรียกเป็นองค์ ๆ อย่างเช่นที่เรียกกันปัจจุบันในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก่อนถ้าจะมีการแยกเรียกเป็นองค์ ก็เรียกกันตามความหมายพอเป็นที่เข้าใจ ไม่ได้มีนามบัญญัติไว้ เช่นเรียก “ท้องพระโรง” หรือ “พระที่นั่งบุษบกมาลา” คือ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมหาสุรยพิมาน “พระที่นั่งหน้าพระโรงใน” หรือ “หลังสิบเอ็ดห้อง” คือ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ และ “พระวิมาน” หรือ “พระมหามณเฑียร” คือ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1, หน้า 26-27 และ ม.ร.ว.แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 27.

และเป็นพระราชพิธีมหามงคลในการพระราชพิธีเสด็จขึ้นเฉลิมพระราชมณเฑียร โดยด้านหลังพระวิมานองค์กลางมีท้องพระโรงหลังเป็นอาคารที่เชื่อมระหว่างพระปรัศว์สองหลังที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกองค์หนึ่งกับทิศตะวันตกองค์หนึ่ง⁹⁵ พระที่นั่งหน้าพระโรงใน หรือ หลังสิบเอ็ดห้อง เป็นพระที่นั่งหลังขวางตั้งอยู่ทางด้านหน้าของพระวิมาน ใช้เป็นที่ประทับเสวยพระกระยาหาร ที่ประทับทรงพระตำราญหรือที่ประทับประกอบพระราชานุกิจ ซึ่งต่อออกจากพระที่นั่งหน้าพระโรงในทางทิศตะวันออกกับทิศตะวันตก มีพระเฉลียงหน้าหอ (มุขกระสัน) ต่อเนื่องระหว่างกันกับหอพระเจ้า⁹⁶ ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออก เป็นที่ประดิษฐานปูชนียวัตถุและพระพุทธรูปปฏิมากรไว้ทรงสักการะอยู่ใกล้พระที่นั่งที่ประทับ และทางด้านทิศตะวันตกเป็นหอพระธาตุมณเฑียรประดิษฐานพระบรมอัฐิระหว่างพระที่นั่งหน้าพระโรงในกับหอพระธาตุมณเฑียรตรงผนังพระเฉลียงหน้าหอมีสีหบัญชรไว้ให้พระมหากษัตริย์เสด็จออกให้เฝ้าแทนในท้องพระโรง⁹⁷ ท้องพระโรงหรือพระที่นั่งบุษบกมาลาสร้างต่อเนื่องกันกับพระที่นั่งหน้าพระโรงใน ตั้งอยู่ข้างหน้าสุดด้านทิศเหนือในเขตพระราชฐานชั้นกลาง มีลักษณะเป็นพระที่นั่งโถงยาวตามแนวเหนือใต้ ไม่มีฝา ภายในเป็นเสาไม้กลม ใช้เป็นท้องพระโรงเสด็จออกขุนนาง เสด็จออกรับทูต และประกอบพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์สร้างขึ้นริมกำแพงแก้วด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของท้องพระโรง มีลักษณะเป็นพลับพลาโถงเสาไม้ ใช้สำหรับเป็นพลับพลาเปลื้องเครื่องในเวลาเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงพระคชาธาร หรือประทับพระราชยาน และหอศาสตราคม (หอพระปริตร) ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของท้องพระโรง ตรงข้ามกับพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ เป็นพระที่นั่งโถง

⁹⁵ พระที่นั่งสององค์นี้เป็นที่ประทับในเขตพระราชฐานชั้นใน เดิมเรียกว่า พระปรัศว์ซ้ายกับพระปรัศว์ขวา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขนานนามใหม่ของพระปรัศว์ขวาว่า “พระที่นั่งเทพสถานพิลาส” และพระปรัศว์ซ้ายว่า “พระที่นั่งเทพอาสน์พิไล”. ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 24.

⁹⁶ หอที่ประดิษฐานปูชนียวัตถุและพระพุทธรูปปฏิมากรนี้ แต่เดิมเรียกว่า “หอพระเจ้า” ต่อมาเปลี่ยนมาเรียกว่า “หอพระสุลาลัยพิมาน”. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁹⁷ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระชรา ทรงใช้พระที่นั่งหน้าพระโรงในเป็นพระวิมานที่บรรทมและเสด็จออกประทับสีหบัญชรนี้เพื่อให้ขุนนางกราบบังคมทูลข้อราชการแทนในท้องพระโรง. ม.ร.ว.แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชยแสง สุขะวัตนะ และมุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 63.

(พระที่นั่งเย็น) พระราชมณเฑียรที่ประกอบขึ้นเป็นหมู่ มีพระที่นั่ง พระปรัศว์ และหอต่าง ๆ ดังกล่าวทั้งหมดนี้สร้างขึ้นพร้อมกันในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก⁹⁸

- พระมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างขึ้น 2 องค์ คือ พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท กับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท เป็นพระมหาปราสาทองค์แรกในพระราชวัง สร้างเมื่อ พ.ศ. 2326 ตรงทางฝั่งตะวันตกอันเป็นที่ตั้งของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในปัจจุบัน พระมหาปราสาทนี้สร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งองค์⁹⁹ โดยโปรดฯ ให้สร้างถ่ายแบบมาจากพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทที่กรุงศรีอยุธยา คือ มีลักษณะเป็นพระที่นั่งรูปจตุรมุข ตรงกลางยกยอดปราสาท มุขหน้าและมุขหลังยาวกว่ามุขด้านข้างทั้งสองด้าน มุขหลังยาวเข้าไปจดพระปรัศว์ซ้าย พระปรัศว์ขวา และเรือนจันทร์ สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2327 และในปีถัดมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดฯ ให้จัดการพระราชพิธีราชาภิเษกเต็มตามโบราณราชประเพณีอีกครั้งที่พระมหาปราสาทแห่งนี้ และเสด็จมาประทับเป็นครั้งคราว โดยทรงใช้พระฉากกันมุขด้านหลังเป็นที่บรรทมและเสด็จออกว่าราชการที่มุขหน้า พระมหาปราสาทองค์นี้ต่อมามีเหตุจำต้องรื้อลงหมดทั้งองค์ เนื่องจากใน พ.ศ. 2332 ได้เกิดฝนตกตอสนิบาดต้องมุขเด็จพระที่นั่งเกิดเป็นเพลิงไหม้ติดเครื่องบนและหลังคา แล้วลุกลามไหม้หมดทั้งองค์รวมพระปรัศว์ซ้ายจนสิ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) สมุหนายกเป็นแม่กองรื้อซากพระมหาปราสาทเดิมออก และสร้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทใหม่ขึ้นแทน¹⁰⁰

⁹⁸ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุชะวัฒน์ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 46, 50, 57, 63, 67, 71-72, 75, 83, 85 และ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ฤดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 11, 15, 18, 23-26.

⁹⁹ จากการวิเคราะห์รูปแบบของสถาปัตยกรรมในแง่วัสดุก่อสร้าง รูปทรง และขนาดของพระมหาปราสาทองค์นี้ว่ามีขนาดและความสูงเท่ากับพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท จึงมีการสันนิษฐานว่า พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทน่าจะก่อสร้างเป็นพระที่นั่งก่ออิฐฉาบปูนมากกว่าสร้างด้วยไม้ และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ก็ไม่ระบุว่าผนังของพระมหาปราสาทเมื่อเกิดเพลิงไหม้ มีระบุแต่เพียงเครื่องยอดซึ่งเป็นไม้ถูกเพลิงไหม้จนหมดสิ้น. ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุชะวัฒน์ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 20.

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19-20 และ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ฤดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 60-61.

พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นหมู่พระมหาปราสาท ตั้งอยู่ตำแหน่งของพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทเดิม พระมหาปราสาทองค์ใหม่นี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้สร้างมีขนาดสูงใหญ่เท่าพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ มีลักษณะเป็นปราสาทจตุรมุขยาวเสมอกันทั้งสี่ด้าน มุขด้านเหนือข้างหน้ามีมุขเด็จ มุขหลังของพระมหาปราสาทสร้างเป็นพระราชมณเฑียรมีนามว่า พระที่นั่งพิมานรัตยา มีพระปรีศวรชัยสร้างขึ้นใหม่ พระปรีศวรชวา และเรือนจันทร์ที่มีอยู่เดิมเป็นเรือนบริวารอยู่ด้านหลัง ส่วนด้านหน้าพระมหาปราสาทมีทิมคด 2 หลัง ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วไว้เป็นที่พักของราชทูตหรือข้าราชการที่มาขอเฝ้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้พระมหาปราสาทองค์นี้เป็นที่ประทับและเสด็จออกว่าราชการ รวมทั้งโปรดฯให้ใช้เป็นที่ตั้งพระศพของเจ้านายชั้นสูงด้วย¹⁰¹

- พระตำหนักทอง สร้างอยู่ในพระราชอุทยานซึ่งตั้งอยู่ทางด้านขวาของหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานหรือสวนศิवालย์ในปัจจุบัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้สร้างพระราชอุทยานขึ้นเพื่อไว้เป็นที่ทรงสำราญพระราชอิริยาบถ แต่ไม่ได้สร้างใหญ่โตนักเพียงโปรดฯให้ขุดสระ และสร้างพระตำหนักทองที่ประทับไว้กลางสระหลังหนึ่ง กับพลับพลาขนาดเล็กอยู่ริมสระเป็นที่เสวย ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วเป็นอาณาเขตไว้¹⁰²

พระราชฐานชั้นใน ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระราชวังติดกับพระราชฐานชั้นกลาง บริเวณเขตพระราชฐานชั้นนี้ทั้งด้านหลังและด้านข้างล้อมรอบด้วยกำแพงและประตูทางเข้า-ออก 2 ชั้น เป็นที่ตั้งของที่ประทับของเจ้านายฝ่ายใน เช่น ตำหนักเขียวตั้งอยู่หลังหมู่พระมหามณเฑียรใกล้กับท้องพระโรงหลังและพระปรีศวรชัย-ชวา สร้างพระราชทานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดีที่เสด็จเข้ามาช่วยราชการในพระราชฐานชั้นใน และตำหนักแดงตั้งอยู่หลังพระที่นั่งพิมานรัตยาในหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท สร้างพระราชทานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสตุการักษ์ที่เสด็จเข้ามาช่วยราชการเช่นกัน และเป็นที่ตั้งของเรือนที่อยู่ของพระสนมเอก เจ้าจอม พนักงาน และข้าราชการที่เป็นหญิงล้วนอีกมาก ซึ่งตั้งแยกย้ายกันอยู่ถัดจากด้านหลังตำหนักประธาน 2 หลังดังกล่าวออกไป ลักษณะของตำหนักและเรือนเหล่านี้ในสมัยพระบาท

¹⁰¹ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, ไชยแสง สุชะวัณณะ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 21, 25, 35.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 142 และ ม.ร.ว.แสงสุริย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 113.

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างด้วยเครื่องไม้¹⁰³ตามแบบเรือนหมู่ ซึ่งเป็นลักษณะแบบเรือนไทยภาคกลางของคหบดีทั่วไปที่สืบเนื่องรูปแบบมาจากสมัยอยุธยาและธนบุรี และคงจะมีหลายหมู่ตามขนาดต่าง ๆ กัน¹⁰⁴

นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้สร้างพระตำหนักน้ำหรือพระณวนน้ำขึ้นหลังหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. 2325 มีลักษณะเป็นพระที่นั่งโถงขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยาวรีไปตามลำน้ำ ตั้งอยู่บนบกตรงกับประตูยาดรากษัตริย์ และในปี พ.ศ. 2327 ก็โปรดฯ ให้สร้างพระตำหนักแพขนาด 5 ห้อง เพื่อใช้เป็นที่เสด็จพระราชดำเนินโดยทางชลมารคหรือทางน้ำ¹⁰⁵

จากรายละเอียดของพื้นที่และอาคารสถานที่ตั้งในพระราชวังที่สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกดังกล่าวจะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงเสริมสร้างความมั่นคงปลอดภัยของพระนครและพระราชวังควบคู่กันกับสร้างพระราชวังให้คล้ายคลึงกับพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยามากที่สุด คือ การสร้างความมั่นคงปลอดภัยของพระนคร ทรงสร้างกำแพงป้อมปราการรายรอบพระราชวังอย่างค้ำตั้งอยู่กลางระหว่างวัดสลักกับวัดโพธิ์บริเวณหัวแหลมคูแลร์กษาพระนครด้านริมน้ำ ซึ่งที่ตั่งนี้นอกจากทำให้การดูแลพระนครด้านนี้มีความปลอดภัยขึ้นแล้ว พระราชวังยังมีความปลอดภัยและมั่นคงมากขึ้นเพราะตั้งอยู่พื้นที่ในสุดโดยมีแนวป้องกันด้านนอกคือคลองคูเมืองล้อมรอบถึง 2 ชั้น และแนวป้องกันด้านในคือบริเวณภายในพระราชวังมีกำแพงกั้นพระราชฐานออกเป็นชั้น ๆ ซึ่งแต่ละชั้นจะมีประตู กำแพง และอาคารปิดกั้นบริเวณต่าง ๆ ไว้อย่างเป็นเอกเทศ ส่วนการสร้างพระราชวังให้คล้ายคลึงกับพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาราชธานีเก่าถือว่าเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญมาก เพราะเป็นการสร้างสัญลักษณ์ของราชธานีขึ้นใหม่เพื่อให้เป็นศูนย์กลางบริหารปกครอง สถานที่ประทับ และที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญของราชอาณาจักรครบถ้วนสมบูรณ์อย่างที่มีมาในอดีต

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระราชวังในรูปแบบของพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา คือ พระราชวังแบ่งออกเป็น 3 ชั้น ชั้นแรกตั้งอยู่ส่วนหน้าของพระราชวัง เป็น

¹⁰³ ที่ประทับและเรือนที่อยู่อาศัยในพระราชฐานชั้นในสร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งสิ้น เพิ่งมาเริ่มสร้างใหม่เป็นเครื่องก่ออิฐฉาบปูนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, เรือนหลวง, หน้า 11.

¹⁰⁴ เรืองเดียวกัน, หน้า 62, 65 และ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชยแสง สุชะวัฒนะ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด, 2531), หน้า 319-320.

¹⁰⁵ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชยแสง สุชะวัฒนะ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 221.

ที่ทำการของขุนนางและทหารรักษาวัง และมีวัดพระศรีรัตนศาสดารามตั้งอยู่ทางด้านขวาของสถานที่ประทับในตำแหน่งเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้เป็นวัดที่โปรดฯให้สร้างขึ้นอย่างถาวรพร้อมกับการสร้างพระนครเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตที่ทรงอัญเชิญมาจากเวียงจันทน์ให้นำมาเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดในวังอย่างเดียวกับพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประธานในพระวิหารหลวงวัดในวังที่กรุงศรีอยุธยา และต่อมาเมื่อโปรดฯให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น พ.ศ. 2331 ก็โปรดฯให้สร้างพระมณฑปขึ้นใหม่แทนหอพระมณฑิยธรรมเดิมเพื่อเป็นที่ประดิษฐานไว้พระไตรปิฎก การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่อเป็นที่ประดิษฐานหรือไว้สิ่งมีค่าและศักดิ์สิทธิ์รวมอยู่ในวัดของพระราชวัง ได้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระราชวังให้เป็นศูนย์กลางจักรวรรดิที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระพุทธรูปมีค่าสำคัญ¹⁰⁶ และพระไตรปิฎกคัมภีร์ทางพุทธศาสนาอันศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นของคฤนุญบารมีของพระองค์ และเป็นศักดิ์ศรีแห่งพระนครไว้ โดยเฉพาะพระแก้วมรกตถือว่าเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเป็นที่เคารพสักการะของบรรดาบ้านเมืองในภูมิภาคต่าง ๆ ที่เป็นเมืองขึ้นของกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ กัมพูชา กัมพูชา กัมพูชา เชียงราย ลำปาง เชียงใหม่ หลวงพระบาง และเวียงจันทน์ มาประดิษฐานไว้ในพระนคร¹⁰⁷ ในฐานะเป็นดวงแก้วมณีหนึ่งในรัตนสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิผู้ครอบครองอยู่ในศูนย์กลางของจักรวรรดิ ดังปรากฏพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานนามพระนครใหม่ของพระองค์ให้ตรงกับนามพระแก้วมรกตว่า “กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์”¹⁰⁸ วัดพระศรีรัตนศาสดารามจึงเป็นสถานที่รวมของสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดทางศาสนจักรเหมือนอย่างวัดพระศรีสรรเพชญ์

การรื้อฟื้นรูปแบบการสร้างพระราชวังให้คล้ายกับพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาในเขตพระราชฐานชั้นนอกนอกจากอาคารสถานที่ทำการและวัดในพระราชฐานแล้ว พระบาทสมเด็จพระ

¹⁰⁶ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้อัญเชิญพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ที่ทำด้วยสัมฤทธิ์ นาก และโลหะหุ้มทองคำ เช่น พระพุทธรูปปางห้ามสมุทร ปางห้ามสมุทรทรงเครื่อง ปางห้ามญาติ ปางห้ามพระแก่นจันทน์ เป็นต้น จากหอพระเชษฐาธิราช และวัดพระศรีสรรเพชญ์มารวบรวมเก็บรักษาไว้ที่หอพระนากในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม. ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, พระพุทธรูปปฏิมาในพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2535), หน้า 52, 56, 59, 62, 67, 69, 71, 73-75.

¹⁰⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (เจ้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 24-26.

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

พุทธชюдฟ้าจุฬาโลกยังโปรดฯให้สร้างพระที่นั่งพลับพลาสูงตั้งอยู่บนกำแพงพระราชวังชั้นนอกโดยข้างหน้าพระที่นั่งมีลานกว้างที่เรียกว่า สนามไชย หรือ สนามหน้าจักรวรรดิ เป็นที่เคลื่อนขบวนแห่พยุหยาตราทางสถลมารค อย่างสนามหน้าพระที่นั่งบนกำแพงพระราชวังพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งการสร้างพระที่นั่งและพระมหาปราสาทตามแบบพระราชวังหลวงสมัยอยุธยาจะเห็นได้ชัดในเขตพระราชฐานชั้นกลาง

พระราชฐานชั้นกลางเป็นพื้นที่ส่วนกลางของพระราชวังมี พระมหาปราสาท พระราชมณเฑียร และพระที่นั่ง ไว้สำหรับเป็นที่ประทับ เสด็จออกว่าราชการ และประกอบพระราชพิธีเหมือนที่พระราชวังหลวงอยุธยา แต่ต่างตรงที่อาคารสถานที่ดังกล่าวทั้งหมดนี้ตั้งหันหน้าไปทางทิศเหนือด้านหน้าวัง ในขณะที่พระที่นั่งต่าง ๆ ในพระราชวังหลวงที่อยุธยาตั้งหันหน้าทางทิศตะวันออก แต่อย่างไรก็ตาม การวางตำแหน่งพระที่นั่งต่าง ๆ ในพระราชฐานชั้นนี้ก็ยึดตำแหน่งพระที่นั่งในพระราชวังหลวงที่อยุธยาที่กำหนด กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธชюдฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระที่นั่งเรียงเป็นองค์ ๆ จากแนวทิศตะวันตก-ตะวันออก เหมือนพระที่นั่งในพระราชวังหลวงอยุธยาที่เรียงจากแนวทิศเหนือ-ใต้ คือ พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทอยู่ตรงกับพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ทางริมน้ำ กับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานอยู่ตรงกับพระที่นั่งวิหารสมเด็จ แต่ตรงกลางระหว่างทั้งสองพระที่นั่งไม่มีพระมหาปราสาทเหมือนอย่างพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธชюдฟ้าจุฬาโลกโปรดฯให้สร้างเป็นสวนช้ายคู่กันกับสวนขวาขนานข้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน¹⁰⁹ พระที่นั่งสำคัญในพระราชฐานชั้นนี้มีอยู่ 2 องค์ ได้แก่ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานกับพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท

¹⁰⁹ ก่อนที่จะมีการสร้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานตรงกลางระหว่างพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทราภิเษกมหาปราสาทกับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานให้เปรียบเสมือนพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทอยู่ตรงกลางในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธชюдฟ้าจุฬาโลกนั้นเดิมบริเวณนี้เป็นสวนช้ายโปรดฯให้ปลูกเป็นสวนมะม่วงและขุดสระเป็นที่นางในได้ใช้สรองสนาน ดังมีกล่าวไว้ในโคลงสรรเสริญพระเกียรติ ความว่า

สวนช้ายทรงปลูกต้น

อัมพพฤษ์

ภูมิภาคทิศพันถุก

แหล่งหลั่น

มานมางสระสินธุทีก

อรอาบ องค์เอย

เริ่งรินรมย์ฤาเว้น

ว่างหน้าอนงใน

ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, ไชแสง สุขะวัตนะ และมุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรม

มหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 95-96.

พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานหรือหมู่พระราชมณเฑียรมีความสำคัญคือ ตามพระราชประเพณี หลังจากประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระมหากษัตริย์จะต้องเสด็จขึ้นเฉลิมพระราชมณเฑียร แห่งนี้ถึงจะเสด็จเข้าประทับอยู่ในพระที่นั่งนี้ได้ โดยเฉพาะพระวิมาน หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทแล้ว ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินเข้ามาเฉลิมพระราชมณเฑียรที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนี้ และทรงใช้พระราชมณเฑียรตอนที่เป็นพระวิมานหลังตะวันออกเป็นวิมานบรรทมเป็นส่วนใหญ่¹¹⁰ หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนอกจากจะมีพระวิมานห้องพระ โรงหน้าหลัง และพระปรัศว์ซ้ายขวา ตามธรรมเนียมของพระราชมณเฑียรที่ประทับ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังโปรดฯ ให้สร้างหอพระเจ้าหรือหอพระตามแบบอย่างการมีหอพระในพระราชวังครั้งกรุงเก่าให้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปจตุรอุทิศถวายสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกกับพระพุทธรูปจักรพรรดิของส่วนพระองค์เพื่อทรงสักการะในพระราชมณเฑียร¹¹¹ และโปรดฯ ให้สร้างหอพระธาตุมณเฑียรเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกไว้ทรงสักการะอยู่ใกล้กับที่ประทับแทนการประดิษฐานไว้ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เนื่องจากทรงมีพระราชดำริว่าหากเก็บพระบรมอัฐิพระราชบุพการีไว้ในที่ถาวร หากเกิดเสียเมืองข้าศึกก็จะมาขโมยได้ จึงโปรดฯ ให้บรรจุไว้ในพระโกษฐ์ และสร้างหอประดิษฐานเช่นเดียวกับพระอัฐิของเจ้านายชั้นรองก็ประมวลใส่พระโกษฐ์ไว้ และแบ่งนำไปเก็บที่หอพระนากในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เลิกธรรมเนียมการเก็บพระบรมอัฐิและพระอัฐิไว้ในที่ถาวรอย่างบรรจุไว้ในท้าวจรณัมพระอุโบสถและพระวิหารหรือพระเจดีย์อย่างครั้งอยุธยา

พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท เป็นพระมหาปราสาทองค์แรกในพระราชวังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้สร้างขึ้นตามแบบแผนคือ มีพระมหาปราสาทเป็นพระที่นั่งประธาน และมีพระปรัศว์ซ้ายขวา เรือนจันทร์ เป็นเรือนบริวารครบทั้งหมู่เหมือนอย่างพระมหาปราสาทมณเฑียรในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา การสร้างพระมหาปราสาทองค์นี้มีความหมายทางสัญลักษณ์การเมืองการปกครองต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมาก

¹¹⁰ ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 14.

¹¹¹ ม.ร.ว.แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสง สุชะวัฒน์ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 72. เป็นที่น่าสังเกตและสงสัยว่าหากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างหอพระไว้ที่เป็นประดิษฐานพระพุทธรูปอยู่ในพระราชมณเฑียรดังกล่าวแล้ว ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชปณิธานเผด็จกรมพระภิกษุสงฆ์ว่าด้วยการสร้างหอพระในพระราชวังว่าจะควรฤาไม่. ดู ประชุมพระราชปณิธาน (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2517), หน้า 173-174.

กล่าวคือ พระองค์โปรดฯให้สร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทนี้ตามอย่างพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทซึ่งเป็นพระที่นั่งที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดฯให้สร้างขึ้น และในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พระมหาปราสาทองค์นี้ก็ใช้เป็นสถานที่ที่พระมหากษัตริย์เกือบทุกรัชกาลทรงเลือกเป็นพระราชพิธีมณฑลประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ปกครองราชอาณาจักรมาโดยตลอด ซึ่งก็จะเห็นได้ว่าการเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในครั้งแรกนั้นทรงประกอบพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขปเท่านั้น ไม่ครบถ้วน และที่สำคัญคือการพระราชพิธีในหมู่พระมหामณเฑียรไม่ใช่สถานที่อย่างเป็นทางการเช่นพระมหาปราสาท เนื่องจากว่าพระมหาปราสาทยังสร้างไม่เสร็จ ต้องรอนพระมหาปราสาทสร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระองค์จึงโปรดฯให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามโบราณราชประเพณี และให้เลือกตั้งการพระราชพิธีนี้ที่พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทขึ้นอีกครั้ง ฉะนั้นการจัดพระราชพิธีขึ้นเถลิงอำนาจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทั้ง 2 ครั้ง โดยเฉพาะพระราชพิธีครั้งหลังที่ถูกต้องครบถ้วนและจัดพระราชพิธีมณฑลในพระมหาปราสาท จึงเท่ากับเป็นการช่วยยืนยันฐานะและพระราชอำนาจของพระองค์ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ถูกต้องและชอบธรรม เหมือนอย่างรูปแบบการขึ้นเถลิงอำนาจของพระมหากษัตริย์อยุธยาที่จะเป็นพระมหากษัตริย์โดยสมบูรณ์ได้ต้องประกอบพิธีที่พระมหาปราสาทในพระราชวังเท่านั้น โดยจำลองพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทมาสร้างเป็นพระมหาปราสาทในพระราชวัง เพื่อใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และสถานที่ประทับเหมือนกัน

การที่พระมหาปราสาทเป็นสิ่งที่สร้างสถานภาพให้สูงส่งทัดเทียมกับอดีตพระมหากษัตริย์และส่งเสริมสิทธิธรรมในการครองราชสมบัติ รวมทั้งเป็นสิ่งที่เฉลิมพระเกียรติศบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ผู้ครอบครอง จะเห็นได้ว่าคราวเกิดอสนีบาตตกลงพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทมอดไหม้หมดทั้งองค์ ใน พ.ศ. 2332 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระปริวิตกเป็นอย่างมากว่าจะเป็นอวมงคลนิมิตกับบ้านเมือง และอาจสิ้นคลอนถึงความมั่นคงของพระราชบัลลังก์รวมทั้งพระราชอำนาจได้ พระองค์จึงโปรดฯให้เร่งประชุมพระสงฆ์ทั้งหลายอันมีสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะเป็นประธานให้ทำนายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น เพื่อป้องกันการโจษจันไปต่าง ๆ นานาในแง่ไม่ดีต่อพระองค์ และผลการทำนายปรากฏว่าเป็นแค่การสูญเสียทรัพย์คือพระมหาปราสาทเท่านั้นไม่มีเหตุร้ายแรงเกิดขึ้นกับบ้านเมืองได้ เพราะ “อสนีบาตตกลงที่โดย้อมถือว่า เป็นมงคลนิมิต”¹¹² และในขณะเดียวกันก็เสริมให้พระบุญญาบารมีของพระองค์แผ่จรไกล

¹¹² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 60.

ออกไป บ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรืองสงบร่มเย็น ตามที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงพยากรณ์เป็นเพลงยาวหลังเหตุการณ์เพลิงไหม้พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ว่า

อันฟ้าลงในวังครั้งนี้	จะเกิดสวัสดิมียิ่งใหญ่
จะมีพระอนุภาพปราบไป	ในทศทิศสิบประการ
แล้วจะแผ่อาณาจักรขอบเขต	ทั่วประเทศทิศาสาร
.....
ครั้งนี้กรุงศรีอยุธยา	จะบรมสถาพรภู
สิ่งซึ่งขัดสนวิกลเหตุ	จะพ้นเภทสิ้นภัยเสื่อมสูญ
สารพันสรรพสิ่งจะอาดูร	พูนเพิ่มมาด้วยพระบารมี ¹¹³

หลังจากเหตุการณ์เพลิงไหม้พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้สร้างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ให้มีลักษณะ ขนาด และความสูง ตั้งอยู่ในกำแพงวังด้านริมหน้าเหมือนพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศขึ้นทดแทนพระมหาปราสาทหลังเก่าในทันที และพระมหาปราสาทแห่งนี้นอกจากเสด็จออกว่าราชการแล้ว ยังโปรดฯ ให้เป็นที่ตั้งพระศพเจ้านายชั้นสูง เช่น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากรมพระยาศรีสุदारักษ์ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุนทรเทพ เป็นต้น¹¹⁴ เหมือนอย่างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ที่ใช้เป็นที่จัดพระราชพิธีพระบรมศพและพระศพเช่นกัน

พระมหาปราสาททั้งสององค์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างขึ้นตามแบบและมีลักษณะเหมือนพระมหาปราสาทในพระราชวังหลวงที่อยุธยา เป็นสิ่งที่แสดงว่าพระองค์ทรงรับรูปแบบการสร้างพระมหาปราสาทไว้แสดงบุญญาบารมีในรูปลักษณะของเรือนยอด ซึ่งในสมัยอยุธยาได้รับการยกย่องและถือว่า “เป็นหลักเป็นประธานพระนคร แลเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยานั้นคือพระที่นั่งมหาปราสาท” มาเสริมสร้างบุญญาบารมีของพระองค์ และมาเชิดชูความมั่งคั่งให้กับพระนคร ดังจะเห็นได้จากการกำหนดนามพระมหาปราสาทและพระที่นั่งล้วนแล้วแต่เป็นการนำเอาคติทางพุทธศาสนา เช่น พระอินทร์ พระโพธิสัตว์ และพระเจ้าจักรพรรดิ

¹¹³ พระบวรราชประวัติและพระบวรราชนิพนธ์, หน้า 10-11.

¹¹⁴ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, ไชแสง สุขะวัฒน์ และมุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 25.

มาสัมพันธ์กับฐานะของพระมหากษัตริย์คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกผู้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ทำหน้าที่ดูแลฝ่ายพุทธจักร โดยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และฝ่ายอาณาจักรทรงสั่งสอนบุคคลทุกหมู่เหล่าให้ประกอบกุศลกรรมละเว้นอกุศลกรรม และทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่แผ่ขยายพระราชอาณาเขต¹¹⁵ ดังนั้นจึงมีการขนานนามพระมหาปราสาท และพระที่นั่งเพื่อเฉลิมพระเกียรติและบุญญาบารมีตามฐานะของพระมหากษัตริย์ผู้ประทับ เช่น ที่อภิเษกพระอินทร์ซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดในพุทธศาสนา เป็นเจ้าแห่งเขาพระสุเมรุ และเป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคต มีนามว่าพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ที่ประทับของพระโพธิสัตว์บนสวรรค์ซึ่งเสวยพระชาติเป็นครั้งสุดท้ายก่อนจะลงมาตรัสรู้เป็นพระอนาคตพุทธรูปเจ้า มีนามว่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และที่ประทับของพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นใหญ่เหนือบรรดาผู้ปกครองหัวเมืองและเจ้าประเทศราชทั้งหลาย มีนามว่า พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นการนำคติความเชื่อทางพุทธศาสนา มาเสริมฐานะให้พระมหากษัตริย์ว่าทรงมีบุญญาบารมีจากการทรงทำหน้าที่ทางโลกและธรรมได้อย่างสมบูรณ์ ฉะนั้นที่ประทับของพระเจ้าจักรพรรดิจึงเป็นศูนย์กลางปกครองของจักรวรรดิ และที่ประทับของพระโพธิสัตว์ก็เป็นที่ใช้สั่งสมบุญญาบารมีให้เหมือนกับที่ประทับอยู่บนสวรรค์

อนึ่ง การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระราชวังในฐานะศูนย์กลางทางศาสนจักร เช่น การมีวัดในวังให้เป็นสถานที่เก็บรักษาสิ่งสำคัญสูงสุดทางพุทธศาสนา และเป็นศูนย์กลางทางอาณาจักร เช่น การมีพระมหาปราสาทและพระที่นั่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองสูงสุด เหมือนอย่างการสร้างพระราชวังหลวงที่อยู่ชานทุกประการ ซึ่งในขณะที่พระราชวังเมืองธนบุรีที่สร้างขึ้นก่อนกรุงรัตนโกสินทร์มีไม่ครบถ้วน อาทิ การสร้างพระมหาปราสาทขึ้นไว้ในพระราชวัง จึงเท่ากับว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปิดฉากกรุงศรีอยุธยาราชธานีเก่าที่เคยเป็นฐานอำนาจของกลุ่มการปกครองเก่ากว่า 400 ปีลงอย่างสิ้นเชิง แล้วสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ราชธานีใหม่ขึ้นแทนกรุงศรีอยุธยา โดยก่อนหน้านั้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินก็ยังไม่มีการสร้างหรือทำสิ่งใดให้เมืองธนบุรีเป็นราชธานีอย่างแท้จริง ต่างจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ทรงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์แทนกรุงศรีอยุธยาในทันที ด้วยการสร้างพระราชวังให้เป็นศูนย์กลางสำคัญของราชอาณาจักร ตามที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิเคราะห์ว่า

¹¹⁵ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 204, 207, 217.

นโยบายทั้งอยุธยาเป็นนโยบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ซึ่งได้ทรงสถาปนาเมืองหลวงใหม่ที่ขึ้นครองราชสมบัติ โปรดให้สร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษกปราสาท สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นเป็นวัดประจำพระราชวังในปีแรก (แทนที่จะใช้วัดโพธารามแบบสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งใช้วัดแจ้ง)¹¹⁶

ดังนั้น การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีใหม่และไม่มีพระราชดำริจะฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยา เห็นได้จากโปรดฯให้รื้ออิฐจากกำแพงเมืองกรุงศรีอยุธยาลงมาสร้างพระนครทั้งหมด¹¹⁷ นโยบายที่ไม่หวนกลับไปกรุงศรีอยุธยานี้ พระองค์จึงทรงสร้างเมืองหลวงแห่งนี้ให้เจริญรุ่งเรืองงดงามเหมือนราชธานีเก่ามากที่สุด ไม่ว่าจะเป็นการสร้างพระราชวัง วัด วัง ขุดคูคลอง ก่อสร้างกำแพงป้อมปราการ และบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของขุนนางราษฎร ครอบถ้วนสมบูรณ์ตามแบบราชธานีศูนย์กลางปกครองของราชอาณาจักร โดยเฉพาะพระราชวังสถานที่สะท้อนถึงความมั่งคั่งและความเจริญรุ่งเรืองของราชอาณาจักร พระองค์โปรดฯให้สร้างเลียนแบบพระราชวังหลวงที่อยุธยาทุกประการ มีทั้งวัดในวังและปราสาทราชมณเฑียรสถานให้เป็นศูนย์กลางทางพิธีกรรมและการปกครองที่สง่างามสมกับทำนยามพระนครว่า “วิษณุกรรมประสิทธิ์”¹¹⁸ ซึ่งการสร้างพระนครให้เจริญรุ่งเรืองสวยงามทั้งอาคารสถานที่และการวางผังคล้ายกับกรุงศรีอยุธยาเพื่อจะให้เป็นเกียรติยศว่า บ้านเมืองได้ตั้งมั่นเป็นปึกแผ่นมีเอกราชอย่างสมบูรณ์แล้วยังมีวัดอุประสงค์เพื่อเป็นการบรรเทาความอาลัยในกรุงศรีอยุธยาศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์เดิม¹¹⁹ ดังจะเห็นได้จากคนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงอาลัยในกรุงศรีอยุธยาอยู่ เช่น กรมพระราชวังบวรฯ

¹¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 48.

¹¹⁷ เป็นที่น่าสังเกตว่าตรงกันข้ามกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน เมื่อพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์จะโปรดฯให้ก่อกำแพงอิฐแทนระเนียดไม้ทองเหลืองเดิมที่เมืองธนบุรี ทรงมีรับสั่งเฉพาะให้รื้อกำแพงอิฐจากเมืองพระประแดงและกำแพงค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น สีกูก และบางไทรเท่านั้น โดยไม่ได้ไปรื้ออิฐจากซากปรักหักพังที่มีอยู่มากมายเกลื่อนกลาดในกรุงศรีอยุธยาเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯให้ตั้งกองสักเลกไพร่หลวงสมกำลังและเลกหัวเมืองขึ้นไปรื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่าลงมาสร้างพระนคร. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 355 และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 22.

¹¹⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 31.

¹¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 48.

พระนิพนธ์ไว้ในเพลงยาวนิราศ เมื่อเสด็จไปตีเมืองพม่า พ.ศ. 2336 ว่า “...พม่าจะมาเป็นข้าไทย จะได้ใช้สร้างกรุงอยุธยา...”¹²⁰ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าคนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรฯ เป็นบุคคลที่เคยดำเนินชีวิตอยู่ และได้พบเห็นความเจริญรุ่งเรืองในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยามาก่อน เมื่อได้พบเห็นความพินาศย่อยยับ จึงมีความรู้สึกอาลัยอาวรณ์ และได้สร้างกรุงรัตนโกสินทร์ให้เหมือนกับราชธานีเก่าที่เคยได้สัมผัส และทรงนำคำว่า “อยุธยา” มาขนานนามพระนครแห่งใหม่ของพระองค์¹²¹

ลักษณะทางกายภาพ : พระราชวังบวรสถานมงคล

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาพระราชอนุชาขึ้นดำรงพระอิสริยยศ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในตำแหน่งพระมหาอุปราช ทรงจัดที่ดินแปลงหนึ่งเหนือวัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) ซึ่งอยู่ข้างทิศเหนือของพระราชวังหรือวังหลวงให้กรมพระราชวังบวรฯ จัดสร้างพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้าขึ้นบนที่ดินตอนนั้น โดยมีลักษณะที่ตั้งเหมือนและต่างจากที่กรุงศรีอยุธยาคือ วังตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ไม่ได้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกหรือข้างหน้าพระราชวังหลวงอย่างที่กรุงศรีอยุธยา แต่หันหน้าวังทางทิศตะวันออกให้ถูกทิศเหมือนพระราชวังหลวง และเอาพระฉนวนน้ำวังหน้าอยู่ทางด้านหลังเนื่องจากแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่ทางทิศตะวันตก¹²² อาณาเขตของวังหน้าที่ตั้งอยู่ติดระหว่างวัดสลักกับคลองคูเมืองเดิมทางตอนเหนือมีดังนี้

- ด้านทิศเหนือ ติดคลองคูเมืองเดิม เริ่มจากป้อมพระอาทิตย์มุมวังด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือริมแม่น้ำไปทางทิศตะวันออกตามคลองคูเมืองเดิมไปจรดป้อมมุกดาพิศาลมุมวังด้านทิศตะวันออก
- ด้านทิศตะวันออก ติดถนนหน้าวัง เริ่มจากป้อมมุกดาพิศาลไปทางทิศใต้ ผ่านป้อมเพชรบูรพาไปสู่ที่ป้อมวิเชียรอรักเนย์มุมวังทิศใต้

¹²⁰ นิราศพระราชนิพนธ์กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 24. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า “ข้อความตามในพระราชนิพนธ์ (ของกรมพระราชวังบวรฯ) นี้ ถ้าผู้อ่านพิจารณาด้วยญาณอันหยั่งลงว่าเป็นเรื่องจริง ไม่ใช่อ่านเรื่องวงศ์ ๆ จักร ๆ จะรู้สึกน้ำใจท่านผู้เป็นต้นตระกูลของเรา ว่ามีความอัปยศทุกข์ร้อนลำบากยากเข็ญแค้นเคืองสักเพียงไร ความคิดเช่นนี้ใช้ว่าจะมีแต่กรมพระราชวังฯ ย่อมมีทั่วไปในผู้มีบันดาคักคิ แลผู้มีปัญญาในเวลานั้น”. เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

¹²¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 31.

¹²² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 11, หน้า 23.

- ด้านทิศใต้ ติดถนนพระจันทร์ เริ่มจากป้อมวิเชียรอาคเนย์ไปทางทิศตะวันตกผ่านป้อมไพฑูรย์ ป้อมเขื่อนเพชร ป้อมเขื่อนจันทร์ ไปสุดที่ป้อมพระจันทร์มุมวังทิศตะวันตก

- ด้านทิศตะวันตก ติดแม่น้ำเจ้าพระยา มีกำแพงพระนครเป็นกำแพงวังชั้นนอก เริ่มจากป้อมพระจันทร์ไปทางทิศเหนือตามริมแม่น้ำไปจรดป้อมพระอาทิตย์¹²³

วังหน้าเมื่อแรกสร้างพร้อมวังหลวงใน พ.ศ. 2325 กำแพงวัง (ยกเว้นด้านทิศตะวันตกที่เป็นทั้งกำแพงพระนครและกำแพงวัง) ใช้แต่เสากระเบื้องปักไว้ล้อมรอบอาณาเขตวังหน้าไว้เป็นการชั่วคราว เช่นเดียวกับพระราชมณเฑียรก็สร้างด้วยไม้อย่างวังหลวง เพื่อเสร็จให้ทันการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกที่กรมพระราชวังบวรฯ จะต้องเสด็จจากพระราชนิเวศน์เดิมบริเวณป้อมพระสุเมรุเข้ามาเฉลิมพระราชมณเฑียรในวังหน้า หลังจากได้รับสถาปนาพระอิสริยยศในปีเดียวกัน ต่อจากนั้นจึงโปรดฯ ให้สร้างเป็นการถาวรขึ้น จนสำเร็จในปี พ.ศ. 2328 แล้วฉลองพร้อมกับการสมโภชพระนคร¹²⁴

อาณาเขตของวังหน้าที่ล้อมรอบด้วยกำแพง ป้อม ประตู¹²⁵ และคูน้ำเฉพาะตอนกำแพงวังด้านทิศใต้และทิศตะวันออก มีการจัดแบ่งเขตพื้นที่การใช้สอยออกเป็นพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน ตามแบบวังหลวง ดังนี้

¹²³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 11, หน้า 119-120.

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-26.

¹²⁵ กำแพงวังหน้าชั้นนอกสร้างเป็นกำแพงโอบเสมอเหมือนวังหลวง มีป้อมแรกสร้างรอบกำแพงวัง 10 ป้อม คือ ป้อมมุกดาพิศาล (มุมเหนือ) ป้อมเพชรบูรพา (กลาง) ป้อมวิเชียรอาคเนย์ (มุมใต้) อยู่แนวกำแพงวังด้านทิศตะวันออก, ป้อมไพฑูรย์ ป้อมเขื่อนเพชร ป้อมเขื่อนจันทร์ อยู่แนวกำแพงวังด้านทิศใต้, ป้อมพระจันทร์ (มุมใต้) ป้อมพระอาทิตย์ (มุมเหนือ) อยู่แนวกำแพงวังด้านทิศตะวันออก และป้อม (ไม่ปรากฏชื่อ) ป้อมนิลวัดตา อยู่แนวกำแพงวังด้านทิศเหนือ ส่วนประตูกำแพงวังชั้นนอกเมื่อแรกสร้างมี 13 ประตู คือ ประตูพรหมทวาร ประตูไกรสรลีลาศ ด้านทิศใต้, ประตูพิศาลสุนทร ประตูศักดาพิไชย ด้านทิศตะวันออก, ประตูอำไพพิมล ด้านเหนือ และประตูพิจิตรเจษฎา ประตูสารชัยมัน ประตูอนันตโสภา ประตูกัลยา ประตูประพาสสะอาดชลธาร ด้านทิศตะวันตก และประตูพระราชฐานชั้นกลางเมื่อแรกสร้างมี 6 ประตู คือ ประตูมหาโกกราช ด้านทิศตะวันออก, ประตูโอภาสพิมาน ประตูลงการโอฬาร ด้านทิศเหนือ, ประตูสุดาบุรยาทร ประตูนาฏจักรตี ประตูนารีจรรจัด ด้านทิศตะวันตก และประตูสวรรยาภิรมย์ ประตูอุดมโภคย์ ด้านทิศใต้. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 11, หน้า 119-123.

พระราชฐานชั้นนอก มีพื้นที่ 2 ส่วน ตั้งอยู่ส่วนหน้าของวังทางทิศตะวันออก เริ่มจากบริเวณตั้งแต่ประตูอำไพพิมล ป้อมมุกดาพิศาล เรื่อยมาจนถึงบริเวณระหว่างประตูมหาโกศราชกับประตูศักดาพิไชย ลงมาจนถึงบริเวณระหว่างป้อมวิเชียรอาคเนย์ถึงประตูพรหมทวาร พื้นที่นี้เป็นที่ตั้งของอาคารสถานที่สำหรับราชการของวังหน้า มีศาลาลูกขุน 2 หลัง สร้างด้วยไม้เป็นศาลาของมหาศไทยกับกลาโหมอย่างละหลัง¹²⁶ ศาลาสารบัญชึสร้างด้วยไม้เป็นของสัสดี และโรงม้าโรงช้าง¹²⁷ ส่วนพื้นที่ของพระราชฐานชั้นนอกอีกตอนหนึ่งตั้งอยู่ด้านข้างของวังทางทิศเหนือบริเวณประตูพิจิตรเจษฎา ไปยังป้อมพระอาทิตย์เรื่อยมาจนถึงบริเวณระหว่างประตูโอภาสพิมานกับประตูอำไพพิมล บริเวณนี้แต่เดิมเป็นสวนที่ประพาสทางด้านข้างพระราชมณเฑียร ต่อมากรมพระราชวังบวรฯ ทรงพระราชอุทิศและสร้างกุฎีให้เป็นบริเวณที่หลวงชีจำศีลภาวนา ครั้นถึงกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาสขึ้นในพื้นที่นี้¹²⁸

พระราชฐานชั้นกลาง ตั้งอยู่ในส่วนกลางของวังถัดเข้ามาจากชั้นนอก จากประตูมหาโกศราชและประตูโอภาสพิมานมายังประตูชั้นใน 5 ประตู ล้อมรอบด้วยกำแพงอีกชั้นหนึ่งซึ่งติดต่อกันด้วยประตูพรหมพัคตร์ทางทิศตะวันออก ประตูมหาทางทิศเหนือ และประตูสนชยานทางทิศใต้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ประตูสากลศิवालย์ ประตูสถานมณเฑียรซึ่งอยู่ทางพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย¹²⁹ พื้นที่นี้เป็นที่ตั้งของพระราชมณเฑียร และพระที่นั่ง เพื่อใช้เป็นที่ประทับ เสด็จออกขุนนาง และประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ภายในวังหน้า ดังนี้

- พระราชมณเฑียร หรือหมู่พระวิมาน เป็นกลุ่มพระที่นั่งที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้างขึ้นเป็นพระวิมานที่ประทับ มีลักษณะและขนาดเดียวกัน 3 หลัง มีศาลาคันไม้ติดกัน และพระวิมานแต่ละหลังมีการสร้างมุขต่อออกไปทั้งด้านหน้าและด้านหลัง โดยมุขแต่ละหลังมีหลังคาเชื่อมต่อกับหลังคาพระวิมาน และรอบนอกพระราชมณเฑียรมีระเบียงเป็นทางเดินติดต่อได้ตลอดทุกองค์ ซึ่งทั้งพระวิมานและมุขพระที่นั่งรวมกันเป็น พระราชมณเฑียรหมู่ใหญ่มีพระที่นั่ง 11 องค์ คือพระที่นั่งวสันตพิมานเป็นพระวิมานหลังใต้ ใช้เป็นที่บรรทมของกรมพระราชวังบวรฯ พระที่นั่ง

¹²⁶ ศาลาลูกขุนเป็นอาคารเครื่องไม้ หลังคามุงกระเบื้อง มีชื่อฟ้ารายระกาทาสีดินแดง.

ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 40.

¹²⁷ โรงช้างสร้างด้วยเครื่องไม้ หลังคาทรงคฤห มุงกระเบื้องดินเผา. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹²⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 36-37, 77-78, และ สุนิสา มั่นคง, วังหน้ารัตนโกสินทร์, หน้า 14-15.

¹²⁹ สุนิสา มั่นคง, วังหน้ารัตนโกสินทร์, หน้า 15.

วายุสถานอมเรศเป็นพระวิมานหลังกลาง मुखหน้าพระที่นั่งแบ่งเป็น 2 ตอน มีพระที่นั่งปฤษฎางค์กึ่งมุข กับพระที่นั่งภิมุขมณฑลเศียร เป็นที่เสวยและที่พระสนมกำนัลเฝ้า ถัดจากด้านหน้าพระที่นั่งภิมุขมณฑลเศียรเป็นพระที่นั่งพรหมพักตร์มีบุษบกราชบัลลังก์ตั้งอยู่ เป็นท้องพระโรงเสด็จออกขุนนาง หน้าชालาท้องพระโรงมีทิมคดล้อม 3 ด้าน และมุขด้านหลังพระวิมานเป็นท้องพระโรงหลังไว้สำหรับเสด็จออกให้ผู้หญิงชานอกวังเฝ้า พระที่นั่งพรหมเมศธาดาเป็นพระวิมานหลังเหนือไว้สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิ และต่อจากหลังคาพระวิมานหลังเหนือและใต้ทั้งด้านหน้าและด้านหลังเป็นพระที่นั่งหลังขวาง 4 มุข 4 องค์กร มีพระที่นั่งบูรพาภิมุขทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พระที่นั่งทักษิณภิมุขทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ พระที่นั่งปัจฉิมภิมุขทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และพระที่นั่งอุดรภิมุขทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ¹³⁰

- พระที่นั่งสิวโมกข์พิมาน กรมพระราชวังบวรฯ โปรดฯให้สร้างขึ้นเป็นท้องพระโรงตั้งแต่แรกสร้างวังตามแบบอย่างพระที่นั่งทรงปืนในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา เดิมพระที่นั่งองค์นี้มีนามว่า พระที่นั่งสิวโมกข์สถาน มีขนาดเล็กกว่าที่ปรากฏในปัจจุบัน และสร้างด้วยไม้ทั้งหลัง ไว้สำหรับเป็นที่เสด็จออกขุนนางและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอย่างท้องพระโรงพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานในวังหลวง เมื่อพระราชสมเด็จสร้างเสร็จ ก็เปลี่ยนมาใช้เป็นที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอย่างเดียว และเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าพระที่นั่งทรงธรรม ครั้งกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จสวรรคตใช้เป็นที่ตั้งพระศพไว้พระที่นั่งองค์นี้ด้วย¹³¹

- พระพิมานคูศิดา เป็นหอพระประดิษฐานพระพุทธรูป สร้างอยู่บนเกาะกลางสระน้ำมีสะพานข้ามสระเข้าไปทั้งสี่ทิศ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของทิมคด ก่อนหน้าที่จะสร้างพระพิมานคูศิดานี้ กรมพระราชวังบวรฯ มีพระประสงค์จะทรงสร้างปราสาทเหมือนอย่างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา แต่ยังไม่ทันได้ก่อสร้างเกิดมีกบฏ 2 คนเข้าวังหน้า และทำให้มีผู้คนล้มตายตรงที่จะสร้างปราสาท กรมพระราชวังบวรฯ จึงโปรดฯให้ระงับการสร้างปราสาท และให้นำตัวไม้ที่ปรุ้งเตรียมไว้ไปสร้างพระมณฑปที่วัดนิพพานาราม (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) ส่วนบริเวณที่เลือกไว้ว่าจะสร้างปราสาทก็โปรดฯให้เปลี่ยนมาสร้างเป็นพระพิมานคูศิดาแทน¹³²

- พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ตั้งอยู่ข้างหน้าพระที่นั่งพรหมพักตร์ เดิมกรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีพระราชดำริให้สร้างขึ้นเป็นที่ประกอบพระราชพิธี เช่น พระราชพิธีตรุษสารท และพระราชพิธีโสกันต์ พระโอรสพระธิดา อย่างเช่นทำที่พระมหาปราสาทในวังหลวง แต่ในเวลาที่ยังไม่ได้ลง

¹³⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 140-144, 149.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 166-167.

¹³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-28.

มือก่อสร้างหรือกำลังก่อสร้างอยู่นั้น ได้เสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ และได้พระพุทธสิหิงค์ลงมาจึงทรงพระราชอุทิศพระที่นั่งองค์นี้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ และเป็นที่สำคัญประกอบการพระราชพิธีต่าง ๆ เหมือนอย่างพระมหาปราสาทในวังหน้าตามพระราชดำริเดิม¹³³

พระราชฐานชั้นใน ตั้งแต่แนวประตูทั้ง 5 จนจดเขตวังหน้าทางทิศใต้และทิศตะวันตก เป็นที่ตั้งของตำหนักต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระอัครชายา พระเจ้าลูกเธอ ตลอดจนข้าราชการที่เป็นผู้หญิงล้วน เช่น ตำหนักเจ้ารจนา (พระอัครชายา) เรือนที่ประทับของพระเจ้าลูกเธอ และเรือนที่อยู่ของพระสนมในกรมพระราชวังบวรฯ สร้างขึ้นเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนต่างจากที่ประทับและเรือนที่อยู่ในพระราชฐานชั้นในที่วังหลวงที่สร้างด้วยเครื่องไม้¹³⁴

อาณาเขตภายในวังหน้าอันมีอาคารประกอบต่าง ๆ เช่น สถานที่ราชการ พระราชมณเฑียรพระที่นั่ง ตำหนัก และกลุ่มอาคารบริวารที่ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว บริเวณนอกกำแพงของวังหน้ายังมีอาคารสถานที่สำคัญตั้งอยู่ในพื้นที่ของวังหน้าตั้งแต่เขตวังไล่ขึ้นไปเหนือคลองคูเมืองเดิมทั้งในและนอกกำแพงเมืองมาจนถึงราววัดเทพธิดาราม มีกลุ่มอาคารสถานที่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับวังหน้า เช่น ทางด้านทิศตะวันออกตรงหน้าวังเป็นที่ตั้งวังของพระเจ้าลูกยาเธอในวังหน้า¹³⁵ ทางด้านทิศเหนือคลองคูเมืองเดิมเป็นที่ตั้งของคุก บ้านรับแขกเมือง บ้านขุนนางข้าราชการวังหน้า¹³⁶

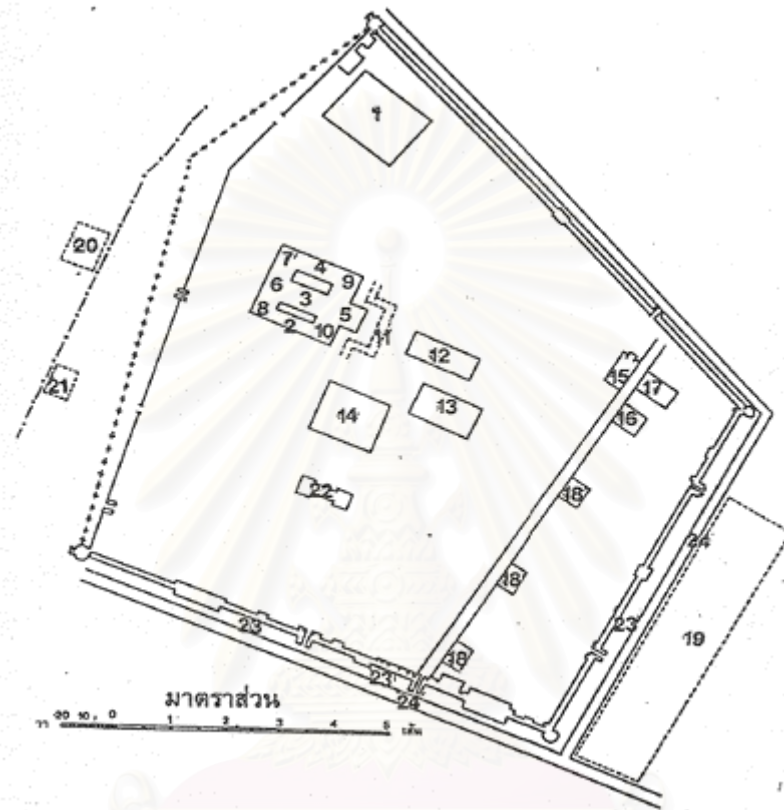
¹³³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 156-157.

¹³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134, และ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, เรือนหลวง, หน้า 12.

¹³⁵ วังที่กรมพระราชวังบวรฯ โปรดฯ ให้สร้างพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอมีจำนวน 4 วัง ตั้งอยู่ริมสนามวังหน้าทางด้านทิศตะวันออก ได้แก่ วังริมสนามวังหน้า วังที่ 1 สร้างเป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าลำดวน (พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่) วังริมสนามวังหน้าวังก่อ 2 สร้างเป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าอินทปัต วังริมสนามวังหน้าวังก่อ 3 สร้างเป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าช้าง และพระองค์เจ้าบัว ต่อมาตามลำดับ และวังริมสนามวังหน้าวังก่อ 4 สร้างเป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าก้อนแก้ว พระองค์เจ้ามั่ง และพระองค์เจ้าเนปเพ้า ต่อมาตามลำดับ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15, หน้า 103-105.

¹³⁶ รอบกำแพงวังหน้าด้านทิศเหนือเป็นที่ตั้งบ้านขุนนางสำคัญผู้ใหญ่เรียงรายต่อกันมีบ้านพระยามณเฑียรบาล บ้านพระยากลาโหม บ้านพระยาจำแสนยากร และบ้านพระยาไกรโกษา ซึ่งเป็นตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ในวังหน้า ตั้งบ้านอยู่บริเวณปากคลองโรงไหม ซึ่งเป็นคลองคูเมือง

แผนที่ 21 : แผนที่แสดงสิ่งก่อสร้างในพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำอธิบายแผนที่ 21

- หมายเลข 1 วัดหลวงซี้
- หมายเลข 2 พระที่นั่งวสันตพิมาน
- หมายเลข 3 พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ
- หมายเลข 4 พระที่นั่งพรหมเมศรัยสรศักดิ์
- หมายเลข 5 พระที่นั่งพรหมพักตร์
- หมายเลข 6 ท้องพระโรงหลัง
- หมายเลข 7 พระที่นั่งอุดรภิมุข
- หมายเลข 8 พระที่นั่งปัจฉิมภิมุข
- หมายเลข 9 พระที่นั่งบูรพาภิมุข
- หมายเลข 10 พระที่นั่งทักษิณาภิมุข
- หมายเลข 11 ทิมคด หรือทิมมหาวงศ์
- หมายเลข 12 พระที่นั่งสุทธาสวรรค
- หมายเลข 13 พระที่นั่งสิวโมกษ์พิมานหรือพระที่นั่งทรงปืน และหรือพระที่นั่งทรงธรรม
- หมายเลข 14 พระพิมานคูสีดา
- หมายเลข 15 หอสัสดิ
- หมายเลข 16 ศาลากลางโหม
- หมายเลข 17 ศาลามหาดไทย
- หมายเลข 18 โรงช้าง
- หมายเลข 19 บริเวณตำแหน่งสันนิษฐานของวังลูกเธอ 4 องค์ ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
คือ พระองค์เจ้าลำควน พระองค์เจ้าอินทปัต พระองค์เจ้าอสุณี พระองค์เจ้าช้าง
- หมายเลข 20 ตำแหน่งกำแพง
- หมายเลข 21 ศรีตำราญ
- หมายเลข 22 ตำแหน่งเจ้ารจจา
- หมายเลข 23 คูคลองรอบพระราชวังบวรสถานมงคล
- หมายเลข 24 ถนน
- ++++ = แนวสันนิษฐานของกำแพงพระนคร
- = ตำแหน่งประมาณของฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

ที่มา : สุนิสา มั่นคง, วังหน้ารัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์แอนด์พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2543), หน้า 21-22.

และวัง¹³⁷ และทางด้านทิศตะวันตกริมแม่น้ำเป็นที่ตั้งโรงฝ้าย โรงช่าง (ทำช่างวังหน้า) พระฉนวนน้ำ (ตําหนักแพ) โรงเรือ และศรีสำราญ เป็นต้น¹³⁸

วังหน้าที่ได้รับการสร้างขึ้นอย่างใหญ่โตประกอบด้วยอาคารสถานที่ต่าง ๆ ตั้งอยู่ในและนอกกำแพง เนื่องจากว่ากรมพระราชวังบวรฯ หรือ พระมหาอุปราชา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปรารภว่า เมื่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเสด็จสวรรคตแล้ว พระองค์ทรงขึ้นครองราชสมบัติจะใช้วังหน้าเป็นที่ประทับแทนวังหลวง¹³⁹ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้จึงทรงสร้างวังหน้าอย่างใหญ่โตงดงามโดยถ่ายแบบการสร้างอย่างพระราชวังหลวงทั้งที่กรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์มาสร้างในวังของพระองค์ กล่าวคือ ลักษณะการตั้งวังหน้ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้างให้วังหันหน้าออกไปทางทิศตะวันออกเหมือนกับพระราชวังหลวงที่อยุธยาแต่ไม่เอาอย่างเหมือนวังหลวงที่กรุงรัตนโกสินทร์หันหน้าวังทางทิศเหนือ และแบ่งเขตวังออกเป็นชั้นนอก ชั้นกลาง ชั้นใน ตามที่ตั้งของอาคารใช้สอยเหมือนวังหลวง โดยเฉพาะเขตพระราชฐานชั้นกลาง กรมพระราชวังบวรฯ โปรดฯ ให้สร้างพระราชมณเฑียรและพระที่นั่งต่าง ๆ ซึ่งเป็นอาคารที่สำคัญสูงสุดในวังหน้าให้เป็นที่ประทับ เสด็จออกว่าราชการ และประกอบพระราชพิธีเช่นเดียวกับวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์

อาคารที่เป็นพระราชมณเฑียรและพระที่นั่งองค์ต่าง ๆ ในวังหน้า กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้างและใช้ประโยชน์ในอาคารดังกล่าวคล้ายพระราชวังหลวงทั้ง 2 แห่ง อย่างพระราชมณเฑียร ซึ่งเป็นพระที่นั่งหมู่ใหญ่มีลักษณะคล้ายกับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน คือ ประกอบด้วยพระวิมานและท้องพระโรงหน้าหลัง หอพระ หอพระอัฐิ และไม่มีพระปรีศว มีแต่มุขที่สร้างเป็นพระที่นั่ง 4 องค์ขนานข้าง พระวิมานหลังทิศใต้หรือข้างขวาพระราชมณเฑียรเป็นที่บรรทมในตำแหน่งข้างเดียวกับที่บรรทมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถัดออกมาข้างหน้าพระวิมานหลังกลางใช้เป็นที่เสวยเหมือนกับหลังสิบเอ็ดห้อง และข้างหน้าสุดเป็นท้องพระโรงหน้ามีมุขบกราช

¹³⁷ วังนี้ตั้งอยู่ปากคลองวัดชนะสงคราม กรมพระราชวังบวรฯ โปรดฯ ให้สร้างพระราชทานแก่กรมขุนสุนทรภูเบศร์ (หม่อมเรือ) ในฐานะพระอนุชาร่วมสาบาน ซึ่งมีความดีความชอบในการสงคราม จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้า. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15, หน้า 83.

¹³⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 41-42.

¹³⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15, หน้า 42.

บัลลังก์อย่างพระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน เป็นที่เสด็จออกเช่นเดียวกับท้องพระโรง
วังหลวง ส่วนท้องพระโรงในก็ใช้เป็นที่พักผ่อนในเช้าเฝ้าเช่นเดียวกัน พระราชมณเฑียรทั้งหมดใน
วังหน้าตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นกลางทั้งหมดต่างจากวังหลวงมีเฉพาะท้องพระโรงหน้าเท่านั้นที่
ตั้งชั้นกลาง อย่างไรก็ตามทางด้านข้างของพระราชมณเฑียรในวังหน้า ก่อนหน้าที่จะสร้างเป็นที่ให้
หลวงจึงจำศีลภาวนาเคยมีสวนอยู่ด้านทิศเหนือ และมีพระพิมานคูศิดาตั้งอยู่กลางน้ำทางทิศใต้ของ
พระราชมณเฑียร สวนกับพระพิมานคูศิดากรมพระราชวังบวรฯ น่าจะทรงสร้างเป็นสวนซ้ายขวา
ขนานอยู่ข้างพระราชมณเฑียร เหมือนในวังหลวงที่ด้านทิศตะวันตกมีสวนซ้าย และทิศตะวันออกมี
พระตำหนักทองตั้งอยู่กลางสระในพระราชอุทยาน

พระพิมานคูศิดาสวนขวาที่กรมพระราชวังบวรฯ สร้างเป็นหอพระในลักษณะตั้งอยู่บน
เกาะกลางน้ำมีสะพานข้ามเข้า-ออกตามทิศที่ตั้ง เดิมพระองค์ทรงปรารถนาที่จะให้เขตพระราชฐาน
ชั้นกลางมีพระมหาปราสาทเหมือนวังหลวง แต่เกิดเหตุไม่เป็นมงคลขึ้นตรงที่จะสร้างพระมหา
ปราสาท ถึงทำให้พระองค์ทรงรำลึกได้ว่า “ครั้งกรุงเก่าไม่มีปราสาท พระองค์มาทรงสร้างปราสาท
ขึ้นในวังหน้าเห็นจะเกินวาสนาไปจึงมีเหตุ จึงโปรดฯ ให้งดการสร้างปราสาทนั้นเสีย”¹⁴⁰ และด้วย
ความตั้งพระทัยเดิมจะทรงสร้างพระมหาปราสาทอย่างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ที่ตั้งอยู่พระราช
ฐานชั้นในที่พระราชวังหลวงอยุธยา จึงทรงเปลี่ยนมาสร้างเป็นหอพระไม่ใช่เป็นที่ประทับอย่างตั้ง
พระทัยไว้ในตอนแรก แต่สร้างให้มีลักษณะคล้ายกับพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ด้วยนัยว่าพระ
พิมานคูศิดาตั้งอยู่กลางสระแบบพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้าง
พระที่นั่งโงนไฉ้เป็นท้องพระโรง ตรงด้านทิศตะวันออกของสระ จึงทรงให้สร้างพระที่นั่งองค์นี้ตาม
แบบอย่างพระที่นั่งทรงปืนข้างท้ายสระในพระราชวังหลวงที่อยุธยาให้มีชื่อว่า พระที่นั่งสิริโมกข์
พิมาน ไว้เป็นที่เสด็จออกขุนนาง แต่ทั่วไปมักเรียกว่า พระที่นั่งทรงปืน¹⁴¹ ฉะนั้นถ้าพิจารณา
บริเวณที่ตั้งพระพิมานคูศิดาก็จะเห็นได้ว่า กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้างและวางแผนที่ตั้งก่อสร้าง
สร้างตามอย่างพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์

การถ่ายแบบพระที่นั่งในวังหลวงโดยเฉพาะที่กรุงรัตนโกสินทร์มาวังหน้า ยังเห็นได้จาก
พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ กรมพระราชวังบวรฯ ทรงหมายให้พระที่นั่งองค์นี้เหมือนอย่างพระมหา
ปราสาท โดยโปรดฯ ให้สร้างในลักษณะยกพื้นสูง และเชิงผนังข้างนอกทำเป็นฐานปัทม์¹⁴² ซึ่งน่าจะ

¹⁴⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 11, หน้า 27.

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 156.

เป็นอย่างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท¹⁴³ ใช้สำหรับเป็นที่ประกอบพระราชพิธีตรุษสารท และโสกันต์ อย่างเช่นตั้งการพระราชพิธีที่พระมหาปราสาทในวังหลวง

แม้วังหน้าจะสร้างหรือถ่ายแบบสิ่งก่อสร้างให้ใกล้เคียงกับพระราชวังหลวงทั้ง 2 แห่งแต่ไม่ปรากฏว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้างวัดในเขตพระราชฐานเหมือนอย่างครั้งสมัยอยุธยาที่วังหน้า มีวัดขุนแสนตั้งอยู่ในวัง บริเวณวังหน้าในเขตพระราชฐานชั้นนอกถึงแม้มีสถานที่เรียกว่า วัดหลวง ซึ่สร้างขึ้นให้มารดาของนักร้องคือ ซึ่งเป็นพระสนมเอกชื่อนักนางแม่นับวชเป็นรูปชื่อกับพวกหลวงซี หรือนักซีได้จำลองมาอยู่¹⁴⁴ แต่ก็ไม่จัดว่าเป็นวัดในวังหน้าตามแบบอย่างวัดในวังได้ เป็นที่น่าสังเกตว่ากรมพระราชวังบวรฯ ไม่ทรงสร้างวัดในวังหน้าแต่ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสลักซึ่งเป็นวัดเก่าตั้งอยู่ริมกำแพงพระนครด้านตะวันตกระหว่างกลางวังหลวงและวังหน้าให้เป็นวัดประจำวังหน้า เหมือนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม หรือวัดโพธิ์ที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของวังหลวง อย่างไรก็ตามเมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสลักเป็นที่เรียบร้อยแล้วได้พระราชทานนามใหม่ว่า “วัดนิพพานาราม” และใน พ.ศ. 2331 หลังการสังคายนาพระไทรปิฎกจึงโปรดฯ ให้เปลี่ยนนามใหม่เป็น “วัดพระศรีสรรเพชญ์คาราม”¹⁴⁵

การตั้งชื่อวัดประจำวังหน้าเหมือนกับชื่อวัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังหลวงที่อยุธยา ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์เพื่อบรรจุพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งอัญเชิญลงมาไว้ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และพระราชทานนามพระเจดีย์นี้ว่า “พระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์คาราม”¹⁴⁶ ได้มีผู้แสดงความคิดเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างวัดพระเชตุพนฯ เพื่อคานอิทธิพลวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรง

¹⁴³ ฐานปัทม์ คือ ฐานบัวหน้ากระดานบัวคว่ำบัวหงาย ซึ่งฐานของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นฐานสูงถือปูนทำบัวเป็นชั้น ๆ ชั้นล่างสุดเป็นชั้นเชิงฐาน เหนือขึ้นไปเป็นฐานชั้นสิงห์ เหนือฐานชั้นสิงห์เป็นฐานเชิงบาตร (ฐานรูปเชิงบัวหน้ากระดาน) สองชั้น. ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ไชแสงศุขะวัฒน์ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 460 และ ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์, พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 52.

¹⁴⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 11, หน้า 37.

¹⁴⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค), พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 26, 57.

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 81.

บูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นมาเสริมพระบารมีของพระองค์ เพราะในเวลาต่อมาเมื่อกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เปลี่ยนนามวัดนี้ของกรมพระราชวังบวรฯ ใหม่ว่า “วัดมหาธาตุราชวรวิหาร”¹⁴⁷ ส่วนการอัญเชิญพระศรีสรรเพชญ์มาไว้ในวัดของพระองค์ที่ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ก็จะเป็นการเสริมพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่าทรงครอบครองอดีตขวัญของกรุงศรีอยุธยา (พระศรีสรรเพชญ์เป็นพระมหาพุทธปฏิมากรที่มีพระพุทธานุภาพเป็นหลักกรุงศรีอยุธยา) เหมือนกับกรมพระราชวังบวรฯ ทรงครอบครองวัดพระศรีสรรเพชญ์คาราม

ดังนั้น การที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสร้าง วางแผนผัง และถ่ายแบบให้วังหน้ามีลักษณะสมบูรณ์แบบและงดงามมากที่สุดเท่าที่จะทำได้เหมือนอย่างพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์น่าจะทำให้เชื่อว่า กรมพระราชวังบวรฯ ผู้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช และทรงมีพระอำนาจทางการเมืองมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก¹⁴⁸ ทรงสร้างวังหน้าเพื่อเตรียมไว้เป็นที่ประทับอยู่แทนวังหลวงเมื่อพระองค์ได้รับราชสมบัติ ดังสะท้อนให้เห็นในพระราชดำรัสว่า “พระราชมณฑลที่รสถานได้ทรงสร้างไว้ใหญ่โตมากมายเป็นของประณีตบรรจง” และ “หวังว่าจะได้อยู่ชมให้สบายนาน ๆ”¹⁴⁹ และด้วยเหตุนี้เมื่อพระองค์ประสูติและทรงรู้ว่าจะต้องเสด็จสวรรคตไม่สามารถครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระเชษฐาธิราชได้ วังหน้าที่พระองค์ทรงสร้างมาจากพระราชทรัพย์และกำลังไพร่พลของพระองค์จากการกรำศึกสงครามมาตลอดรัชกาล กรมพระราชวังบวรฯ จึงกราบทูลขอให้พระโอรสพระธิดาของพระองค์ได้ประทับอยู่ตามเดิมโดยไม่ต้องย้ายออกไปประทับที่อื่นตามธรรมเนียม และต่อมาเกิดเป็นเหตุการณ์กบฏพระเจ้าลูกยาเธอในวังหน้า และเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ใหม่ขึ้นดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชก็โปรดฯ ให้เสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินแทน¹⁵⁰

¹⁴⁷ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)”, หน้า 143-144.

¹⁴⁸ ประภัสสร บุญประเสริฐ, “ขอบเขตพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์,” หน้า 181.

¹⁴⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังหน้า,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 11, หน้า 46.

¹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46-58.

ลักษณะทางกายภาพ : พระราชวังบวรสถานพิมุข

หลังสงครามศึกเก้าทัพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาพระอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นกรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ ดำรงตำแหน่งในที่กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขให้เสด็จประทับอยู่ ณ วังหลัง ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ทางด้านทิศตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) ตรงปากคลองบางกอกน้อยในที่พระนิเวศน์สถานเดิมของพระองค์

ตำแหน่งที่ตั้งของวังหลังในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้จะต่างจากสมัยอยุธยามาก เนื่องจากว่าตั้งอยู่คนละฝั่งแม่น้ำกับวังหลวงและวังหน้า และไม่ได้ตั้งอยู่ข้างหลังวังหลวง แต่ก็เรียกว่าวังหลัง เพราะเป็นวังที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข พระราชวังบวรสถานพิมุขหรือวังหลังนี้ตั้งอยู่ที่ตำบลสวนลั่นจี่ที่เป็นพระนิเวศน์สถานเดิมของพระองค์มาตั้งแต่ครั้งทรงรับราชการในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน และต่อมาหลังจากทรงได้รับสถาปนาพระอิสริยยศกรมหลวงและกรมพระตามลำดับ ก็เสด็จประทับอยู่วังที่ตำบลสวนลั่นจี่นี้มาตลอด โดยเฉพาะเมื่อทรงอยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดฯ ให้เสด็จมาประทับที่เดิม อาจเป็นเพราะว่าพระนิเวศน์สถานเดิมตั้งอยู่ตรงมุมเมืองและมีป้อมปราการมาตั้งแต่สมัยเมืองธนบุรี¹⁵¹ จึงโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขประทับอยู่ในที่ดังกล่าว และเรียกวังที่ประทับใหม่ว่า พระราชวังบวรสถานพิมุข หรือ วังหลัง ตามตำแหน่งที่ได้รับ เพื่อให้ทรงกำกับดูแลรักษาป้องกันพระนครทางฝั่งตะวันตก

จากสถานะของสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอพระองค์นี้ที่เคยรับราชการสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินในตำแหน่งหลวงฤทธิชัยเวรมหาเด็กละ และเลื่อนขึ้นเป็นพระยาสุริยอภัย มาจนได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้าในพระอิสริยยศตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข สามารถอนุมานได้ว่าในชั้นแรกพระนิเวศน์สถานเดิมของพระองค์คงจะมีลักษณะอย่างเรือนของขุนนางผู้มีบรรดาศักดิ์คือเป็นเรือนหมู่ประกอบด้วยส่วนที่เป็นที่อยู่กับส่วนที่รับแขกและที่ทำงาน¹⁵² ในแบบที่พักอาศัยของขุนนางทั่วไปมาก่อน จนเมื่อได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าถึงได้รับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ช่วงเวลานี้ (พ.ศ. 2325-2329) พระนิเวศน์สถานเดิมของพระองค์จะมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อสร้างให้เป็นที่ประทับหรือวัง

ลักษณะวังของกรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ที่จะศึกษาต่อเนื่องถึงวังหลังในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่ามีรูปร่างลักษณะเช่นไร จะเป็นการสันนิษฐานทั้งหมดเพราะว่าที่ตั้งของวังหลังปัจจุบัน

¹⁵¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานวังเก่า,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 15, หน้า 76.

¹⁵² ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 55-56.

เป็นโรงพยาบาลศิริราชจึงไม่มีหลักฐานทางโบราณคดี และรวมทั้งหลักฐานเอกสารปรากฏไว้เลย ฉะนั้นการศึกษาลักษณะทางกายภาพของวังหลังจึงตั้งอยู่บนข้อสันนิษฐานที่ว่าวังหลังน่าจะมีลักษณะ คล้ายกับวังเจ้าฟ้า เนื่องจากกรมพระอนุรักษเทเวศร์ทรงเป็นเจ้านายชั้นเจ้าฟ้า ดังนี้

1. กำแพงวัง ทำเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน มีใบเสมापักรายเป็นระยะอยู่บนหลังกำแพง แต่ไม่มีเชิงเทินด้านในให้ทหารยืนประจำการเหมือนอย่างวังหลวงหรือกำแพงเมือง
2. ประตูวัง ทำเป็นเครื่องก่อเช่นเดียวกับกำแพงเป็นรูปซุ้มบันแถลง ดิบบานไม้แบบประตู หูช้างทาสีแดง
3. ตัวอาคาร ประกอบด้วยห้องพระโรงเป็นประธาน ด้านหลังทำเป็นชานเข้าไปต่อกับ พระตำหนักสามหลังติดกัน โดยหลังกลางใช้เป็นที่หอกกลาง อีกสองหลังใช้เป็นที่บรรทมกับใช้เป็นที่ หอนั่งไว้สำหรับเสด็จออกต่างพระองค์ และข้างหลังพระตำหนักมีเรือนสำหรับเป็นที่อยู่ของชายา หรือพระธิดา นอกจากนั้นยังมีเรือนและ โรงหรืออาคารบริวารต่าง ๆ มากน้อยตามตำแหน่งของผู้ ครองวัง¹⁵³

จากลักษณะรูปแบบของวังเจ้าฟ้าที่ประกอบด้วยห้องพระโรง พระตำหนัก และอาคาร บริวารต่าง ๆ น่าจะอนุมานได้ว่าวังหลังอันเป็นสถานที่ประทับสำคัญของกรมพระราชวังบวรสถาน พิมุขรองลงมาจากกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีการแบ่งเขตวังเหมือนกับวังหลวงและวังหน้า คือ พระราชฐานชั้นนอก เป็นสถานที่ตั้งของหน่วยงานราชการภายในสังกัดกรมของวังหลัง เช่น ศาลาลูกขุน โรงม้า โรงช้าง เป็นต้น พระราชฐานชั้นกลางเป็นสถานที่ตั้งของอาคารอย่างห้องพระ โรงแ้วเสด็จออกกว่าราชการในสังกัดกรมและราชการงานเมืองทั่วไป และพระราชฐานชั้นในเป็น สถานที่ตั้งของอาคารที่ประทับเป็นการภายในส่วนพระองค์ ตลอดจนเจ้านายฝ่ายในของวังหลังที่ เรียกว่า พระตำหนักหรือพระราชมณเฑียร ดังมีหลักฐานปรากฏว่าหลังกรมพระราชวังบวรสถาน พิมุขเสด็จทิวงคตแล้ว วังหลังได้ถูกแบ่งออกเป็นบริเวณต่าง ๆ เพื่อให้พระราชโอรสในวังหลังที่ เจริญพระชันษาออกวังได้แล้วได้ประทับอยู่ 3 วัง¹⁵⁴ ส่วนเจ้านายฝ่ายในของวังหลังนั้นประทับรวม กันอยู่พระราชมณเฑียรข้างใน โดยมีพระอรรคชายาซึ่งเรียกกันว่า เจ้าครอกข้างในทรงสำเร็จราชการ

¹⁵³ ม.ร.ว.แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 46 และ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทัศน์ 2,2: 12-13.

¹⁵⁴ วังหลังทางทิศใต้ลงมาแบ่งเป็น 3 วัง ได้แก่ วังเหนือ (วังน้อย) เป็นที่ประทับของกรม หมื่นเสวีบริรักษ์ ถัดลงมาเป็นวังกลาง เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนเรศวรโยธี และวังใต้ (วังใหญ่) เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนราเทเวศร์. กรมพระราชวังหลัง, หน้า 33.

ฝ้ายในวังหลังดูแลปกครอง¹⁵⁵ อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าวังหลังจะมีลักษณะคล้ายกับวังเจ้าฟ้า แต่ก็น่าจะ มีขนาดของพื้นที่และอาคารใหญ่กว่ากับมีอาคารต่าง ๆ มากกว่าวังชั้นเจ้าฟ้าทรงกรมทั่วไป เพราะ กรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ทรงเป็นเจ้าฟ้าที่ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขที่ทรงมีขุนนาง ข้าราชการตามทำเนียบขุนนางข้าราชการฝ้ายวังหลังและไพร่พลมากกว่าขุนนางข้าราชการ และ ไพร่พลในสังกัดของเจ้าฟ้าทรงกรมทั่วไป

นับตั้งแต่การเมืองการปกครองบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเกิดเป็นเอกภาพขึ้น โดยมี เมืองราชธานีเป็นกรุงหรือศูนย์กลางการปกครองขนาดใหญ่ของราชอาณาจักรได้อย่างมั่นคงในสมัย สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่มีการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางและกำหนดจัดระบบเมืองลูกหลวง โดยมีเจ้านายเป็นตัวแทนออกไปปกครองเมืองในอาณาเขตในตำแหน่งต่าง ๆ โดยเฉพาะเมืองพิษณุโลก มีตำแหน่งพระมหาอุปราชปกครองเรื่อยมาจนถึงสมัยสมเด็จพระนเรศวรได้เปลี่ยนมาเป็นขุนนาง ปกครองแทน เมื่อมีการผนวกหัวเมืองฝ้ายเหนือเข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของอยุธยาได้อย่างเด็ด ขาด และพระมหาอุปราชประทับอยู่วังหน้าในราชธานี กล่าวได้ว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชได้มีบทบาท ในส่วนกลางเป็นอย่างมาก ในขณะที่ระบบการปกครองมีขนาดใหญ่ขึ้น และขุนนางกลายมา เป็นกลไกบริหารที่สำคัญ จนก้าวขึ้นมาเป็นพระมหากษัตริย์ได้ อย่างสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ด้วยตระหนักถึงบทบาทของพระมหาอุปราชและขุนนาง จึงมีการปล่อยตำแหน่งพระมหาอุปราชให้ ว่างไว้และมีการควบคุมอำนาจของเจ้านายขุนนางในส่วนกลาง จนมาถึงสมัยสมเด็จพระเพทราชา ได้มีการดึงเจ้านายมาเป็นฐานอำนาจสนับสนุนพระมหากษัตริย์ในส่วนกลางขึ้น โดยการตั้งวังหน้า วังหลังขึ้นเป็นกรมขนาดใหญ่ โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ของพระมหา อุปราชมีอำนาจสูงมากจนสามารถแข่งชิงอำนาจและขึ้นครองราชสมบัติได้อย่างสมเด็จพระเจ้าบรม โกศ จิตรทรงลดบทบาทเจ้านายให้มาทรงกรมขนาดเล็กแทน และเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศสวรรคตก็ ไม่ปรากฏมีการแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชอีกเลยจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงมีการแต่งตั้งวังหน้า วังหลัง และเจ้าทรงกรมต่าง ๆ เพื่อมุ่งสำหรับ รวบรวมกำลังพลไว้ใช้ในการสงครามเป็นหลักมากกว่าเป็นการสนับสนุนพระราชอำนาจ

ลักษณะเมืองราชธานีอันมีศูนย์กลางการปกครองคือพระราชวังหรือวังหลวงตั้งแต่สมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถจัดเป็นวังในกรุงที่มีความยิ่งใหญ่เพื่อให้สมกับความเป็นศูนย์กลางและเป็น ต้นแบบของวังต่าง ๆ ของเมืองลูกหลวง ซึ่งหลังจากการยกเลิกระบบการปกครองนี้ วังที่ประทับ ของเจ้านายอย่างวังหน้าของพระมหาอุปราชก็เกิดขึ้น แต่เนื่องจากวังหน้าเป็นวังใหญ่ ในบางรัชกาล เมื่อไม่มีการแต่งตั้งพระมหาอุปราชจึงไม่โปรดฯให้เจ้านายมาประทับอยู่วังแห่งนี้ ทั้งนี้เพื่อป้องกัน

¹⁵⁵ กรมพระราชวังหลัง, หน้า 33.

ไม่ให้เป็นฐานที่มั่นโจมตีวังหลวง และด้วยความตระหนักดีถึงความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ ก็ได้มีการสร้างและปรับปรุงวังหลวงให้มีความมั่นคงแข็งแรง และในบางรัชกาลก็มีการสร้างวังขนาดใหญ่ไว้เป็นที่ประทับนอกพระนคร แต่อย่างไรก็ตามวังหลวงก็ยังคงมีความสำคัญต่อการปกครองอาณาจักร เมื่อสมเด็จพระเพทราชาประทับอยู่วังหลวงแต่ก็มีการกลับทิศของวังเพื่อความปลอดภัย ในขณะที่วังเจ้านายอื่น ๆ เช่น วังหน้า ก็ได้ถูกใช้เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ด้วย ซึ่งการที่วังหน้ามีขนาดใหญ่โตและไม่มีการแต่งตั้งพระมหาอุปราช วังขนาดเล็กของเจ้าทรงกรมจึงเกิดขึ้น และมีการให้พระมหาอุปราชเสด็จประทับอยู่แทนวังหน้า และหลังจากเสียดุริยธรรมาภิเศกแล้วก็ได้มีการสร้างวังหลวง วังหน้า วังหลัง เหมือนสมัยอยุธยาอีกครั้งในกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเลียนแบบให้เหมือนวังของอยุธยาโดยเฉพาะวังหน้าสร้างอย่างใหญ่โตงดงาม เพราะในสมัยนี้กรมพระราชวังบวรฯ มีบทบาทสูงมาก และตั้งพระทัยจะใช้วังหน้าแทนวังหลวงเมื่อขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์

สถานที่ทำการปกครองบริหารรัฐอาณาจักรหรือวังในกรุงนับแต่รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง จึงมีขนาดใหญ่และมีวังหลายประเภทเกิดขึ้นในราชธานี โดยเฉพาะวังหลวงที่ประทับของพระมหากษัตริย์มีขนาดใหญ่ที่สุด ซึ่งนอกจากจะมีความสลับซับซ้อนในลักษณะทางกายภาพแล้ว ภายในวังยังมีการจัดการบริหารภายในเป็นการเฉพาะเพื่อรักษาความสงบและความเป็นระเบียบเรียบร้อยในฐานะสถานที่ปกครองสำคัญของราชอาณาจักร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 4

การจัดการบริหารภายในวังของราชอาณาจักรอยุธยา ช่วงตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24

การศึกษาในบทนี้จะเป็นการกล่าวถึงการจัดการบริหารเฉพาะภายในพระราชวังหลวงในสามมุมมองหลัก ได้แก่ วังในฐานะศูนย์กลางการปกครองของราชอาณาจักร วังในฐานะสถานที่ประทับและที่อยู่อาศัย และกรมวัง

4.1 วังในฐานะศูนย์กลางการปกครองของราชอาณาจักร

ในระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชที่พระมหากษัตริย์ได้รับการยกย่องให้อยู่ในฐานะสมมติเทพตามคติความเชื่อทางศาสนา และเป็นผู้ที่ทรงพระราชอำนาจในการปกครองสูงสุดของราชอาณาจักร ยังผลให้พระราชวังสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์นอกจากมีความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะเป็นที่ประทับของเทพเจ้าแล้ว พระราชวังเป็นสถานที่ถือได้ว่าเป็นศูนย์กลางการปกครองที่สำคัญที่สุดของราชอาณาจักรในระบบการปกครองที่อำนาจและการบริหารสั่งการมุ่งมารวมอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์

บริเวณแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมาเป็นอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งในช่วงระยะเวลาดังกล่าวเมื่อเมืองที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำแห่งนี้คืออยุธยาได้มีการเจริญเติบโตและขยายอำนาจทางการเมืองการปกครองออกไปในดินแดนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงจัดการปฏิรูประบบการปกครองขึ้นใหม่ ซึ่งทำให้เกิดการรวมศูนย์อำนาจการปกครองที่ส่วนกลางไปพร้อมกับการสร้างและขยายศูนย์กลางการปกครองแห่งใหม่คือพระราชวังให้เหมาะสมในฐานะเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจใหญ่เพียงหนึ่งเดียวของกลุ่มแม่น้ำนี้

การสร้างและปรับปรุงพระราชวังขึ้นใหม่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตามการเปลี่ยนแปลงและการเจริญเติบโตของราชอาณาจักรก็เพื่อทำให้กรุงศรีอยุธยาเหมาะสมเป็นศูนย์กลางของอำนาจขนาดใหญ่อันมีเมืองต่าง ๆ ขึ้นอยู่ เห็นได้จากกรขยายพื้นที่ของพระราชวังออกไปติดกับบริเวณริมแม่น้ำ และแบ่งเขตพระราชฐานออกเป็นส่วน ๆ อย่างชัดเจนตามพื้นที่ประโยชน์ใช้สอย โดยเฉพาะพระราชฐานชั้นนอกกับชั้นกลางที่กันไว้เป็นบริเวณสถานที่บริหารปกครองราชอาณาจักรของพระมหากษัตริย์และขุนนางข้าราชการ

พระราชฐานชั้นกลางของพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ในพื้นที่ส่วนกลางของพระราชวัง ทิศเหนือจดกำแพงพระราชวังตรงริมแม่น้ำ ทิศใต้ติดต่อกับเขตสวนไพชยนต์-เบญจรัตน์หรือพระคลังมหาสมบัติและวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทิศตะวันตกจดเขตพระราชฐานชั้นใน และทิศตะวันออกจดกำแพงพระราชวังชั้นนอก รวมไปถึงพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์บนกำแพงพระราชวังด้านทิศตะวันออก

พระราชฐานชั้นนี้เป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาทสำคัญ ได้แก่ พระที่นั่งมิ่งมงคลภิเศก ต่อมาภายหลังต้องอสนีบาตจึงสร้างเป็นพระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท และพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ พระที่นั่งทั้งสามองค์นี้นอกจากใช้เป็นสถานที่ประทับ เสด็จออกรับพระราชสาส์นจากบรรดาทูตานุทูตต่างประเทศ และประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ แล้ว พระมหากษัตริย์ยังทรงใช้พระที่นั่งเหล่านี้เป็นที่เสด็จออกขุนนางเพื่อบริหารราชการแผ่นดินในการปกครองราชอาณาจักร เช่นเดียวกับขุนนางที่ใช้เขตพระราชฐานชั้นนอกเป็นที่ทำการ ดังมีปรากฏการเสด็จออกว่าราชการของพระมหากษัตริย์ตามพระที่นั่งองค์ต่าง ๆ ในกฎหมายตรงบานแผนกกล่าวไว้ดังนี้

...สมเด็จพระรามาธิบดีศรีฤทธิจักรพรรดิราชาธิราชตรีภูวนาธิเบศบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเศกฝ่ายปัจฉิมทิศแห่งพระมหาปราสาท พร้อมด้วยหมู่ขุนมาตยามลตรีกระวีราชบัณฑิตยับริโหิตาโหราจารย์เฝ้าพระบาทอยู่โดยอันดับ ... กราบบังคมทูลแด่สมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว¹

หรือ

...พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว คือองค์สมเด็จพระนารายณ์เปนเจ้าผู้ทรงทศพิธราชธรรมอันมหาประเสริฐเสด็จในพระที่นั่งวิหารสมเด็จโดยทักษิณาทิศ ... จึงเสนามนตรีมุขลูกขุนผู้เฝ้าพระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวกราบบังคมทูลมุลคดีซึ่งมีเหตุชำนันให้ทราบพระบาท...²

และ

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, หน้า 210.

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, หน้า 38.

สมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกที่พระที่นั่งศรีสุริยาที่พระ
อามรินท มีพระราชโองการมาณพระบันทูลคำรัสแก่ผู้เฝ้าทั้งปวงว่ามีพระราชก
หนดกฎหมายไว้แต่ก่อนสืบ ๆ กันมาให้เจ้าพญาแลพญาพระหลวงเมืองเจ้าราชน
กุนขุนหมื่นพันทนาย ... ว่ากล่าวให้สำเร็จตามพระราชกำหนดกฎหมาย³

การเสด็จออกปฏิบัติราชการเพื่อทรงบริหารราชการแผ่นดินในท้องพระโรงบนพระที่นั่งจัด
ว่าเป็นราชการสำคัญอีกส่วนหนึ่งที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงประพฤติปฏิบัติเป็นประจำทุกวันตาม
พระราชานุกิจที่กำหนดเวลาให้พระมหากษัตริย์ทรงประพฤติปฏิบัติราชการตามช่วงเวลาต่าง ๆ ไว้ใน
กฎมณเฑียรบาลว่า

7	นาฬิกา	เสด็จประทับพระที่นั่งมงคล สนมวังเข้าเฝ้า
8	นาฬิกา	เสวยพระกระยาหารต้ม
9	นาฬิกา	เสด็จประทับหออพระ ดำรงเข้าเฝ้า
10	นาฬิกา	เสวยพระกระยาหารแล้วเข้าที่พระบรรทม
11	นาฬิกา	บรรทม
	เที่ยงวัน	สำราญพระราชอิริยาบถอยู่ข้างใน
13	นาฬิกา	ประพาส
14	นาฬิกา	พระราชโอรสธิดาและพระสนมกำนัลขึ้นเฝ้า
15	นาฬิกา	เสด็จออกขุนนางว่าราชการแผ่นดิน และทรงพิพากษาอรรถคดี
16	นาฬิกา	ประพาส
17	นาฬิกา	เสด็จประทับหออพระ
18	นาฬิกา	ประกาศราชกิจฝ่ายใน
19	นาฬิกา	เสด็จออกพิพากษาการศึก
20	นาฬิกา	พิพากษาการเมือง
21	นาฬิกา	พิพากษาโบราณคดี
22	นาฬิกา	เสด็จขึ้น เสวยพระกระยาหาร
23	นาฬิกา	โหรและราชบัณฑิตเข้าเฝ้า ทรงสนทนาคติธรรม
	เที่ยงคืน	ทรงฟังเสภาดนตรี
1	นาฬิกา	ทรงฟังนิยาย

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 1-2.

2 นาฬิกา เข้าที่บรรทมจนสว่าง⁴

พระราชกิจที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงปฏิบัติในแต่ละวันตั้งแต่ทรงตื่นบรรทมจนถึงเข้าบรรทม เช่น ทรงนมัสการพระ เสด็จออกให้เจ้านายฝ่ายหน้าฝ่ายในและบุคคลอื่น ๆ เข้าเฝ้า ทรงสำราญพระอิริยาบถ เสด็จประพาส ทรงสดับรับฟังดนตรีกับนิยายเรื่องราวโบราณต่าง ๆ และทรงสนทนาธรรม เห็นได้ว่าพระราชกิจต่าง ๆ ประจำวันเหล่านี้กฤตมณฑลก็ยังคงได้ระบุว่าพระมหากษัตริย์จะต้องเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงวันละสองครั้งสองเวลาคือเวลากลางวันและเวลาค่ำเป็นนิจด้วย อย่างไรก็ตามการปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ประจำวันไม่จำเป็นต้องเหมือนกับพระราชานุกิจที่กำหนดไว้ พระมหากษัตริย์ทรงประพฤติปฏิบัติพระราชกิจได้ตามพระราชอัชฌาศัยที่พระองค์ทรงเห็นว่าเหมาะสม ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วก็ยังคงทรงประพฤติปฏิบัติคล้ายคลึงกับพระราชกิจตามพระราชานุกิจอยู่ ดังปรากฏพระราชานุกิจของพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาที่กล่าวไว้ในเอกสารของชาวต่างชาติและไทยดังนี้

1. เอกสารของวันวลิต ได้กล่าวถึงพระราชกิจที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงประพฤติปฏิบัติว่าโปรดฯให้เสนาบดี เจ้าเมือง นายทหาร ตุลาการ และผู้ทำหน้าที่ในกรมพระคลังหลวงเข้าเฝ้าในท้องพระโรงเป็นประจำทุกวัน วันละสามเวลาคือ เที่ยง เย็น และกลางคืน⁵

2. เอกสารของบาทหลวง เดอ ชัวซีซ์ กล่าวถึงพระราชกิจของสมเด็จพระนารายณ์ว่า 5 นาฬิกาตื่นบรรทมแล้วเสด็จทรงบาตร 7 นาฬิกาเสด็จออกให้พนักงานเจ้าหน้าที่ฝ่ายใน ผู้บังคับการกองทหารล้อมวัง นายทหารอาสาต่างประเทศและขุนนางขุนศาลตุลาการเฝ้า 11 นาฬิกาเสด็จออกขุนนาง 12 นาฬิกาเสวยพระกระยาหารร่วมกับเจ้านายและเข้าที่บรรทมโดยมีมหาดเล็กอ่านพงสาวดารถวาย 16 นาฬิกาตื่นบรรทม 18-21 นาฬิกาเสด็จออกขุนนาง และ 22-2 นาฬิกาประชุมราชการลับกับขุนนางและบุคคลที่ใกล้ชิดและทรงไว้วางพระทัย⁶

3. เอกสารของราชทูตเปอร์เซีย กล่าวถึงพระราชกิจของสมเด็จพระนารายณ์ว่า เสด็จประทับหอนพระ โปรดฯให้แพทย์เข้าเฝ้า เสด็จออกขุนนาง โปรดฯให้ขุนนางชาวอิหร่านอ่านนิทานตำนานถวาย โปรดฯให้ฟอลคอนเข้าเฝ้า เสวยพระกระยาหาร เข้าที่บรรทม และเสด็จออกขุนนางจนถึงเวลาเย็น⁷

⁴ รวมเรื่องราวกษัตริย์ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยามพระราชานุกิจและอธิบายว่าด้วยยศเจ้า (กรุงเทพฯ: บริษัท เอคิสัน เพรส โปรดักส์ จำกัด, 2541), หน้า 141-142.

⁵ สังข์ พัฒโนทัย, พระเจ้าปราสาททอง, หน้า 264-265.

⁶ บาทหลวงเดอ ชัวซีซ์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, หน้า 432-434.

⁷ อิบนิ มุหัมมัด อิบรอฮีม, ตำนานกษัตริย์สุลต่าน, หน้า 47-48.

4. เอกสารของลาลูแบร์ กล่าวถึงพระราชกิจการเสด็จออกขุนนางของสมเด็จพระนารายณ์ว่าโปรดฯให้ขุนนางเข้าเฝ้าวันละสองเวลา คือ 10 นาฬิกา กับ 22 นาฬิกา⁸

5. เอกสารของนิโกลาส์ แชรเวส กล่าวถึงพระราชกิจประจำวันของสมเด็จพระนารายณ์ว่า 7 นาฬิกาตื่นบรรทม เสด็จประทับหออพระและเสวยพระยาหาร 8-12 นาฬิกา เสด็จออกขุนนาง และทรงพระราชวินิจฉัยข้อราชการจากบรรดาขุนนาง เอกสารนี้กล่าวต่อว่าถ้าทรงเห็นว่าขุนนางคนใดต้องการกราบทูลข้อราชการลับจะโปรดฯให้เฝ้าในที่โหลฐานต่อ เสวยพระกระยาหารและเข้าที่บรรทม 16 นาฬิกาทรงฟังพงศาวดาร 17 นาฬิกาประพาส 18-24 นาฬิกาเสด็จออกขุนนางและเสวยพระกระยาหาร เข้าที่บรรทม⁹

6. เอกสารฝ่ายไทย ได้แก่ คำให้การขุนหลวงหาวัด ได้กล่าวถึงพระราชานุกิจของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศในปลายสมัยอยุธยาว่า

ครั้นถึงสามยามเศษ ดิสิบทุ้มแล้วประทมตื่น บ้วนพระโอยธุ์ทรงพระพักตร์ แล้วก็เสด็จเข้าที่นั่งพระธรรมรักษาข้างพระปริยัติและคันถธุระ ครั้นเพลารุ่งเช้า เสด็จเข้านมัสการบูชาพระ แล้วถวายรูปเทียนและข้าวตอกดอกไม้ ครั้นนมัสการพระแล้ว เวลาโมงหนึ่ง เสด็จออกท้องพระโรง เหล่ากำนันนารี (ขันที) ตามเสด็จไปพร้อมพรัง เหล่าเสนามนตรีและราชบัณฑิตทั้งปวงก็ถวายบังคม แล้วอ่านเรื่องราวความกราบทูลทดลอง แล้วพระองค์จึงตรัสตราสินว่าราชการการกรุงตามผิดและชอบ ตามกฎพระอัยการเยี่ยงอย่างมาแต่ก่อน ครั้นแล้วก็เสด็จเข้ามาเรียกเครื่องพระสุพรรณภาน์เข้าสู่ที่เสวย พรังพร้อมเวดล้อมไปด้วยพระกำนันนารีเฝ้าที่เสวย ครั้นสรรพเสร็จก็เสด็จจงกรมบริกรรม ครั้นแล้วก็เข้าที่ประทมกลางวันพร้อมด้วยนารีนั่งอยู่งานพัควิ บ้างอยู่งานนวด ครั้นประทมตื่นแล้วทรงเขียนพระอักษรเกณฑ์บุญ ครั้นเพลาบ่ายสามโมงเศษเข้าทรงพร้อมด้วยนางสนมกำนัลอันเกณฑ์เฝ้าที่ทรง และนางเกณฑ์ถวายผ้าชุบทรง และถวายพระภูษาผ้ารัดกัมพล และนางถวายเครื่องพระสุคนธรสต่าง ๆ ครั้นเข้าที่ทรงแล้วเสด็จเข้าที่เสวยเพลายืนพร้อมด้วยนางพนักงานเฝ้าที่เสวย บ้างก็นั่งอยู่งานโบกพัดอยู่ตามที่ตามพนักงาน ครั้นเวลาสามยามแล้ว ทรงฟังนายเวรมหาดเล็กเห็นอ่านตรวจรายชื่อมหาดเล็กนอก

⁸ มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 456.

⁹ นิโกลาส์ แชรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 262-267.

เวร แล้วนางกำลังเกณฑ์ทำมโหรี บ้างก็ขับรำทำเพลงเกณฑ์นางบำเรอ แล้วก็เข้า
ที่ประทม อันราชกิจนี้ตามประเพณีศรัทธามีได้ขาดวัน¹⁰

พระราชานุกิจที่กล่าวไว้ในเอกสารต่าง ๆ หากเทียบกับพระราชานุกิจในกฎมณเฑียรบาล จะพบว่า ทรงประเพณีปฏิบัติคล้ายคลึงตามแบบแผนที่ได้กำหนดไว้ เช่น การบริหารราชกิจทั้ง ฝ่ายหน้าฝ่ายใน การพระศาสนา และการสำราญพระอิริยาบถ โดยเฉพาะการเสด็จออกขุนนางว่า ราชการแผ่นดิน จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์จะเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงวันละสองครั้งตาม กฎมณเฑียรบาล เช่น สมเด็จพระนารายณ์ (ยกเว้นสมเด็จพระเจ้าปราสาททองกับสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ) เสด็จออกว่าราชการแผ่นดินกับขุนนางสองเวลา ได้แก่ เช้ากับเย็นไปจนถึงค่ำ และหาก เป็นราชการลับที่ไม่เปิดเผยก็จะ โปรดฯ ให้ขุนนางเข้าเฝ้าเป็นการส่วนพระองค์ในทึรโถงฐานอิทจน กระทั่งถึงเวลาของวันใหม่

การเสด็จออกว่าราชการแผ่นดินในท้องพระโรงบนพระที่นั่งวันละสองครั้งสองเวลาจะเป็น แบบแผนที่อย่างน้อยพระมหากษัตริย์จะต้องทรงประเพณีปฏิบัติตามพระราชอัธยาศัยให้ได้ ตามพระราชานุกิจที่วางไว้ ตามที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงกล่าวถึงการเสด็จออกว่า ราชการแผ่นดินตามประเพณีโบราณที่ใช้กันมาถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ว่า พระมหากษัตริย์โปรดฯ ให้ขุนนางเข้าเฝ้าในท้องพระโรงวันละสองครั้ง คือ ตอนเช้าทรงว่าราชการฝ่ายตุลาการหรือพิพากษาฎีกาของราษฎร และตอนค่ำทรงว่าราชการ บ้านเมืองโดยเสนาบดีขุนนางจะต้องไปเข้าเฝ้าอย่างพร้อมเพรียงกัน¹¹

อนึ่งการที่ท้องพระโรงเป็นสถานที่ว่าการและสั่งการราชการสำคัญของบ้านเมือง ท้อง- พระโรงจึงถือได้ว่าเป็นสถานที่ศึกษาข้อราชการต่าง ๆ ของขุนนางข้าราชการที่มีตำแหน่งเข้าเฝ้าใน สถานที่แห่งนี้ โดยเฉพาะขุนนางในกรมมหาดเล็กที่พระมหากษัตริย์ทรงคัดเลือกจากบุตรหลาน ของขุนนางชั้นสูงมาเป็นผู้รับใช้ใกล้ชิด เมื่อเห็นว่าเหมาะสมก็จะได้รับแต่งตั้งจากมหาดเล็กให้เป็น ขุนนางตำแหน่งสูงในกรมอื่น ๆ ต่อไป¹²

¹⁰ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวง ประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 418-419.

¹¹ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานเรื่อง ‘เทศาภิบาล’,” ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานปกครองของพระองค์, หน้า 44.

¹² ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 63-64.

พระราชฐานชั้นกลางนอกจากจะเป็นบริเวณที่ตั้งของอาคารหมู่พระมหاپราสาทที่สำคัญในการปฏิบัติราชการด้านบริหารการปกครองราชอาณาจักรแล้ว บริเวณนี้ยังเป็นที่ตั้งของอาคารหน่วยรักษาความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ และเป็นที่ตั้งของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับภายในพระราชฐานชั้นนี้ ได้แก่ ทิมดาบชาววังขวา ทิมดาบตำรวจในซ้าย โรงช้าง โรงม้า พระคลังใส่เครื่องม้า โรงพรหม โรงเสื่อ เหล่านี้ไว้สำหรับใส่เครื่องม้าต้นและปุ้ไว้รับเวลาเสด็จออกแขกเมือง และยังมีพระคลังมหาสมบัติ โรงพระโอรส โรงพระราชยาน โรงช่างสนะ (ช่างเย็บผ้า) และโรงซุ้มยอดใสนางพญาช้างเผือก เป็นต้น¹³

ดังที่กล่าวแล้วว่าการแบ่งพื้นที่ใช้สอยในเขตพระราชวังยังมีพื้นที่อีกส่วนหนึ่งที่แบ่งไว้เป็นบริเวณสถานที่ทำการปกครองเฉพาะสำหรับส่วนของขุนนางนอกเหนือจากพระราชฐานชั้นกลางที่ขุนนางต้องเข้าไปปฏิบัติหน้าที่ร่วมประชุมและกราบทูลเสนอเรื่องราวข้อราชการกับพระมหากษัตริย์ในท้องพระโรงบนพระที่นั่งแล้ว พระราชฐานชั้นนอกยังเป็นบริเวณพื้นที่หนึ่งที่ขุนนางจะต้องเข้ามาปฏิบัติราชการตามหน้าที่และตามพระราชโองการอีกด้วย

พระราชฐานชั้นนอกเดิมก่อนขยายกำแพงพระราชวังในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นกลาง และส่วนที่เป็นพระราชฐานชั้นนอกเดิมนั้นเป็นพื้นที่โล่งตั้งอยู่นอกกำแพงด้านหน้าพระราชวัง ภายหลังการขยายกำแพงพื้นที่ส่วนนี้จึงถูกขังรวมอยู่ในกำแพงพระราชวัง และกำหนดให้เป็นเขตพระราชฐานชั้นนอก เขตพระราชฐานชั้นนอกของพระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นต้นมา ตั้งอยู่ส่วนหน้าสุดทางทิศตะวันออกของพระราชวัง อาณาเขตของพระราชฐานชั้นนี้ด้านทิศเหนือติดกับกำแพงพระราชวังริมแม่น้ำลพบุรีซึ่งมุมสุดของกำแพงพระราชวังไปทางทิศตะวันออกมีท่าเรือสำหรับขุนนางที่เข้ามาทำงานในพระราชวัง โดยเฉพาะ เรียกว่า ท่าคอย (ท่าคัน) ด้านทิศใต้สุดกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทิศตะวันตกติดกับพระราชฐานชั้นกลาง และทิศตะวันออกสุดแนวด้านหน้ากำแพงพระราชวัง

บริเวณภายในอาณาเขตดังกล่าวนี้เป็นที่ตั้งของอาคารที่ทำการหน่วยงานของราชการที่เกี่ยวข้องกับการบริหารราชอาณาจักร และเป็นที่ตั้งของอาคารต่าง ๆ ซึ่งเท่าที่ปรากฏหลักฐานประกอบด้วย ศาลาลูกขุน ศาลาหลวง ศาลาสารบัญชี่ (หอทะเบียนราษฎร) หอแปลพระราชสาสน์ โรงปืนใหญ่ โรงราชรถ โรงช้าง และโรงม้า¹⁴ โดยอาคารดังกล่าวเหล่านี้จะกล่าวถึงเฉพาะศาลาลูกขุน ศาลาหลวง และหอแปลพระราชสาสน์ตามที่มีหลักฐานระบุไว้อย่างเด่นชัด ดังนี้

¹³ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 144-145.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 142 และ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 34.

- ศาลาลูกขุน ตั้งอยู่ในพระราชฐานชั้นนอกของพระราชวัง จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ศาลาลูกขุนใน” ศาลาลูกขุนในมีสองหลังเป็นสถานที่สำหรับประชุมขุนนางข้าราชการชั้นสูงฝ่ายธุรการซึ่งเรียกรวมกันว่า “ลูกขุน ณ ศาลา” โดยศาลาหลังหนึ่งอยู่ข้างซ้ายสำหรับประชุมขุนนางข้าราชการพลเรือนซึ่งอยู่ในความปกครองของเอกอัครมหาเสนาบดีสมุหนายก และอีกหลังหนึ่งอยู่ข้างขวาสำหรับประชุมขุนนางข้าราชการทหารซึ่งอยู่ในความปกครองของเอกอัครมหาเสนาบดีกลาโหม¹⁵ กล่าวคือ ศาลาลูกขุนในจะเป็นที่ประชุมขุนนางแยกกันสองฝ่ายโดยเอกอัครมหาเสนาบดีสมุหนายกจะเป็นประธานของคณะลูกขุนฝ่ายพลเรือน เช่นเดียวกับเอกอัครมหาเสนาบดีกลาโหมประชุมวินิจฉัยข้อราชการของแต่ละฝ่ายที่ลูกขุน ณ ศาลาแห่งนี้ เพื่อให้ได้ข้อวินิจฉัยก่อนนำความขึ้นกราบบังคมทูลบนท้องพระโรงให้ทรงตัดสินชี้ขาดขั้นสุดท้าย และมีประกาศเป็นพระราชโองการนำข้อราชการนั้นไปปฏิบัติต่อไป ศาลาลูกขุนในสองหลังนี้ หนังสือเรื่องกรุงเก่าระบุว่าศาลาใหญ่ มีชื่อฟ้าหางหงส์หน้ามุขชะงอก¹⁶ สันนิษฐานว่าคงจะมีลักษณะคล้ายกับศาลาลูกขุนในที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 คือเป็นศาลาใหญ่ชั้นเดียวสองหลังคู่กัน สร้างด้วยไม้ หลังคาทรงไทย ประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ตัวศาลาโถงเปิดโล่ง ใช้เป็นที่ประชุมขุนนางข้าราชการ และใช้เป็นที่ทูลถามทูลเมืองประเทศราชหรือต่างประเทศพักก่อนเข้าเฝ้า¹⁷

- ศาลหลวง หรือ ศาลาลูกขุนนอก ตั้งอยู่ในพระราชฐานชั้นนอกตรงกำแพงพระราชวังด้านริมแม่น้ำลพบุรี¹⁸ สันนิษฐานว่าคงจะมีลักษณะอาคารคล้ายกับศาลาลูกขุนในไว้สำหรับเป็นที่

¹⁵ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานเรื่อง ‘เทศาภิบาล,’” ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานปกครองของพระองค์, หน้า 38-39.

¹⁶ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 65.

¹⁷ จดหมายเหตุการแพร่ศาสนาและการเดินทางของบรรดาพระสังฆราชประมุขมิสซังและของพระสงฆ์ในปกครอง ในปี ค.ศ. 1672 - ค.ศ. 1675, แปลโดย ปอล ซาเวียร์ (กรุงเทพฯ: หสน. สหประชาชาติ, 2523), หน้า 43.

¹⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า ครั้งกรุงศรีอยุธยา ศาลาลูกขุนมีสามหลัง หลังหนึ่งอยู่นอกพระราชวังเรียกว่าศาลาลูกขุนนอกหรือศาลหลวง อีกสองหลังที่เหลือตั้งอยู่ในพระราชวัง แต่พระยาโบราณฯ สันนิษฐานว่า ศาลหลวงหรือศาลาลูกขุนนอกนี้ตั้งอยู่ในพระราชวัง เพราะขุดพบดินหยิกเล็บประจำผู้คนจำนวนมากได้รากฐานของอาคารที่คาดว่าเป็นศาลหลวง. สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานเรื่อง ‘เทศาภิบาล,’” ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานปกครองของพระองค์, หน้า 38 และ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 66.

ประชุมของขุนนางข้าราชการฝ่ายตุลาการชั้นสูง ที่เรียกว่า “ลูกขุน ณ ศาลหลวง” ดังปรากฏการปฏิบัติงานของขุนนางในศาลหลวงจากเอกสารต่างชาติสมัยสมเด็จพระนารายณ์ได้บันทึกว่า

ผู้เป็นประธาน ณ ศาลหลวงแห่งพระมหานครสยาม ซึ่งรับคดีอุทธรณ์ทั้งปวงในราชอาณาจักรนั้น ชื่อว่ายมราช ตามปกติแล้วมีบรรดาศักดิ์เป็นออกญา และศาลหรือที่ประชุมลูกขุนของยมราชนั้นอยู่ในพระบรมมหาราชวัง...¹⁹ โดย ทุก ๆ วันขุนนางเจ้าหน้าที่ทุกคนจะไปชุมนุมพร้อมกันที่ศาลาแห่งหนึ่งในพระบรมมหาราชวัง คนใดมีฎีกาที่จะทูลเกล้าฯ ถวาย ก็ถือฎีการออยู่ที่ประตู และก้าวเข้าไปยื่นฎีกานั้น ...²⁰

ส่วนในเอกสารกฎหมายของไทยที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโดยโปรดฯ ให้ตั้งคณะที่ปรึกษาของ “ศาลา ๗ ข้ำ ๗ ลูกขุน ณ ศาลหลวง” ได้กล่าวไว้ว่า ศาลนี้จะประกอบด้วยขุนนางในตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี เสนาบดีจตุสดมภ์ พรหมมณเฑียร กรมแพ่งกลาง และเจ้ากรมแพ่งเกษมรวมเป็น 16 คน ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของศาลหลวงแห่งนี้²¹

- หอแปลพระราชสาสน์ เป็นสถานที่ตั้งอยู่พระราชฐานชั้นนอก ไว้สำหรับเป็นที่ทำการของขุนนางผู้เกี่ยวข้องกับหน้าที่แปลและเขียนพระราชสาสน์ที่ผู้นำจากต่างประเทศส่งมาติดต่อเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ดังที่มีกรกล่าวถึงบรรยากาศของหอแปลพระราชสาสน์แห่งนี้ในเอกสารต่างชาติตอนฝรั่งเศสเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีในสมัยสมเด็จพระเพทราชาว่า

...พวกเรา (คณะของบาทหลวงดาซาร์ดี - ผู้เขียน) ไปยังพระราชวังเพื่อไปแปลพระราชสาสน์เป็นภาษาไทย ...และเจ้าพนักงานได้พาไปยังห้อง ๆ หนึ่งซึ่งเต็มไปด้วยขุนนางแก่ ๆ นั่งบนพรมเปอร์เซียตามลำดับยศ เจ้าพนักงานจึงได้นำโต๊ะเล็กซึ่งคลุมด้วยแผ่นเงินมาตั้ง แล้วเจ้าพนักงานก็บอกให้พวกเรานั่งลงข้างโต๊ะเล็กนั้นในทันใดนั้น เจ้าพนักงานได้เชิญพระราชสาสน์เข้ามาวางบนโต๊ะ วิธีที่เชิญพระ

¹⁹ มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 390-391.

²⁰ บาทหลวงเดอ ชัวซี, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, หน้า 558.

²¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 229.

ราชสาสน์มานั้นคือ เอาพระราชสาสน์ขึ้นวางบนบ่าและมีกลองและเครื่องมโหรี นำมาด้วย พวกเราจึงได้เปิดพระราชสาสน์ออกแปล เมื่อแปลเสร็จแล้วเจ้าพนักงานได้เอาข้อความย่อที่บาทหลวงตาซาร์คได้ให้ไว้ขึ้นมาเทียบทาน ครั้นเห็นว่าข้อความตรงกัน ข้าราชการไทยก็แสดงความยินดี แล้วเจ้าพนักงานจึงเชิญพระราชสาสน์กับคำแปลกลับเข้าไปข้างใน โดยมีวิธีเห่อย่างเดียวกับเมื่อเชิญออกมา ...²²

จากเอกสารทั้งหมดที่มีการกล่าวถึงอาณาบริเวณภายในพระราชวังที่ประกอบด้วยพระมหาปราสาทสำหรับเป็นที่เสด็จออกขุนนางเพื่อบริหารราชการแผ่นดินในการปกครองอาณาจักร ที่ตั้งของหน่วยรักษาความปลอดภัย และที่ตั้งของอาคารที่ทำการหน่วยราชการที่เกี่ยวข้องกับการบริหารปกครองเฉพาะส่วนของขุนนางที่มีหน้าที่ในการปฏิบัติราชการบังคับบัญชากรมกองต่าง ๆ ที่ได้รับมอบหมายปฏิบัติงานอยู่รวมในพระราชวัง เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระราชวังเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองที่สำคัญที่สุดของราชอาณาจักร และยังผลให้เมืองหลวงซึ่งเป็นที่ตั้งของศูนย์อำนาจคือกรุงศรีอยุธยาที่มีความสำคัญในฐานะเมืองเอกบนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างด้วยตามที่ปรากฏในเอกสารต่างชาติว่า กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองเอกและสำคัญที่สุดของราชอาณาจักร เพราะเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ และเป็นที่อยู่ของบุคคลสำคัญทั้งหลายทั้งปวง²³

4.2 วังในฐานะสถานที่ประทับและที่อยู่อาศัย

ภายในกำแพงพระราชวังนอกจากจะเห็นภาพของพระมหากษัตริย์ ขุนนาง และข้าราชการเจ้าหน้าที่ปฏิบัติหน้าที่รับผิดชอบประจำอยู่ตามพระราชฐานชั้นกลางและชั้นนอกดังกล่าวแล้ว ยังมีบริเวณพื้นที่ใหญ่อีกส่วนหนึ่งภายในสุดของพระราชวังที่จะละเลยกล่าวเสียไม่ได้เนื่องจากเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พระมเหสี พระราชธิดา พระสนม นางกำนัล ตลอดจนข้าหลวงและข้าราชการเจ้าหน้าที่ที่เป็นผู้หญิงล้วน ประทับและอยู่รวมกันจนเป็นเสมือนเมืองเล็ก ๆ ที่มีการจัดระเบียบดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยขึ้นเฉพาะบริเวณอีกส่วนหนึ่งต่างหากของพระราชวัง สถานที่ดังกล่าวนี้คือ พระราชฐานชั้นใน

²² “เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งแรกกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเพทราชา ภาคที่ 3,” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่ม 21, หน้า 241-242.

²³ สังข์ พัฒโนทัย, พระเจ้าปราสาททอง, หน้า 247-248.

พระราชฐานชั้นในพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ด้านหลังทางทิศตะวันตก อาณาเขตของพระราชฐานชั้นนี้ทิศเหนือจดกับกำแพงพระราชวังริมแม่น้ำลพบุรี ทิศใต้จดกำแพงพระราชวังชั้นนอกชั้นในกับเขตสระแก้วและสวนอู่ ทิศตะวันออกจดแนวพระฉนวนแบ่งระหว่างพระราชฐานชั้นกลางกับชั้นใน และทิศตะวันตกจดแนวกำแพงพระราชวังขนานไปกับคลองท่อ หรือมีพื้นที่ประมาณหนึ่งในสามของพระราชวังเป็นพื้นที่ของพระราชฐานชั้นใน

ในช่วงที่กรุงศรีอยุธยาเริ่มเป็นศูนย์กลางอำนาจขนาดใหญ่บนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ด้วยการปฏิรูปการปกครองรองรับต่อการเจริญเติบโตของอาณาจักรที่เป็นผลมาจากการขยายอำนาจทางด้านการเมืองและการทหารออกสู่ดินแดนต่าง ๆ อย่างกว้างขวางและทำให้กรุงศรีอยุธยามีอำนาจเหนือบ้านเมืองต่าง ๆ โดยรอบมากขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา ย่อมเป็นที่แน่นอนว่าภายใต้นโยบายรวมอำนาจนี้พระราชฐานชั้นในจะต้องมีความสำคัญและมีบทบาททางการเมืองเป็นอย่างมากต่อผู้นำอยุธยา เนื่องจากบรรดาเจ้าเมือง ขุนนางหัวเมือง และเจ้าประเทศราชต่าง ๆ ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของพระมหากษัตริย์อยุธยาจะต้องจัดส่งโดยเฉพะธิดา บุตรสาว และเจ้าราชินิกุลฝ่ายหญิงผู้สูงศักดิ์ของตนมารับใช้พระมหากษัตริย์ในฐานะต่าง ๆ ในพระราชวัง เพื่อเชื่อมกระชับความสัมพันธ์และความจงรักภักดีอันดีระหว่างส่วนกลางกับบ้านเมืองข้างเคียง ดังปรากฏพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนระบุเจ้าราชินิกุลฝ่ายหญิงผู้จะมาเป็นบาทบริจาริกาของพระมหากษัตริย์ในฐานะนางท้าวพระสนมเอกสี่คนตำแหน่งอินทสุเรนทร์ ศรีสุดาจันทร์ อินทเทวี และศรีจุฬาลักษณ์ สักดินา 1000 ว่าเป็นขัตติยนารีเชื้อสายที่มาจากราชวงศ์สุพรรณภูมิ ละโว้-อโยธยา ศรีธรรมโศกราช (นครศรีธรรมราช) และสุโขทัยตามลำดับ²⁴ ซึ่งเป็นขัตติยานารีของบ้านเมืองเดิมที่เคยอยู่ในฐานะแคว้นอิสระมาก่อน เมื่อตกอยู่ใต้ปริมณฑลอำนาจและต้องสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระราชสำนักที่อยุธยาบ้านเมืองข้างเคียงดังกล่าวจึงต้องส่งขัตติยนารีเพื่อยืนยันและประกันในความจงรักภักดีที่ดินแดนเหล่านี้มีต่อพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาที่ต่อมาผู้นำอยุธยาได้ใช้ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เข้าผนวกดินแดนมาเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาได้ในที่สุด

ตัวอย่างหนึ่งของนโยบายการรับขัตติยนารีของแคว้นแคว้นหรือกลุ่มบ้านเมืองอิสระเข้าสู่ระบบการเมืองของอยุธยาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือเหนี่ยวรั้งความจงรักภักดีและอ้างสิทธิธรรมการปกครองเหนือแคว้นนั้นเพื่อรวมเข้ามาเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา เป็นนโยบายที่ผู้นำอยุธยาได้วางไว้ก่อนหน้าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแล้ว และมาสำเร็จในสมัยของพระองค์คือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงรับและอภิเษกสมรสกับพระราชเทวีพระราชธิดาในพระมหา

²⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 221 และสุจิตต์ วงษ์เทศ, ท้าวศรีสุดาจันทร์ “แม่หัวเมือง” ใครว่าหล่อนชั่ว?, หน้า 61-66.

ธรรมราชาที่ 4 แห่งเมืองพิษณุโลก เมื่อพระมหากษัตริย์ 4 สวรรคต และพระยาบาลเมือง
โอรสของพระมหากษัตริย์ 4 ซึ่งเป็นพระอนุชาร่วมพระราชเทวีครองราชย์และสวรรคตต่อมา
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระโอรสของพระราชเทวีผู้เป็นเชื้อวงศ์พระร่วงจึงอ้างสิทธิ์ผนวกดิน
แดนสุโขทัยเข้ากับกรุงศรีอยุธยาด้วยการเสด็จขึ้นไปประทับปกครองเมืองพิษณุโลก²⁵ กรณีดังกล่าว
นี้ยังพบว่าการเมืองในราชสำนักที่เปิดโอกาสให้พระมหากษัตริย์ทรงมีบาทบริจาริกา (เมีย) ได้เป็น
จำนวนมากเพื่อสร้างสมดุลอำนาจระหว่างชนชั้น และเสริมสร้างบารมีของพระมหากษัตริย์²⁶ ได้
ทำให้ชนชั้นปกครองโดยเฉพาะเหล่าบรรดาขุนนางข้าราชการต่างถวายบุตรสาวหรือญาติผู้หญิงของ
ตนเข้าถวายตัวรับใช้อยู่ในพระราชฐานชั้นในเพื่อให้เป็นบาทบริจาริกาในตำแหน่งต่าง ๆ ตามที่โยส
เซาเต็น กล่าวถึงพระราชสำนักฝ่ายในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองว่า “นอกจากพระมเหสีแล้ว
พระมหากษัตริย์ยังมีพระสนมอยู่เป็นจำนวนมาก พระสนมเหล่านี้ได้คัดเลือกมาจากหญิงสาว
สะสวยที่เกิดในตระกูลผู้ดีทั่วราชอาณาจักร”²⁷ เช่นเดียวกับสมเด็จพระเพทราชาครั้งยังเป็นขุนนางก็
มีหลักฐานปรากฏว่าได้ถวายน้องสาวของตนให้เป็นบาทบริจาริกาของสมเด็จพระนารายณ์²⁸ หรือ
ฝ่ายเจ้านายปรากฏว่าได้มีการถวายพระธิดาของตนรับใช้พระมหากษัตริย์ด้วยเช่นกัน อาทิ เจ้าพระ
บำเรอภุชร เจ้าราชินิกุลฝ่ายสมเด็จพระเพทราชาถวายพระองค์รัตนพระธิดาแก่สมเด็จพระเจ้าเสือ
และโปรดฯ แต่งตั้งให้เป็นพระสนมเอก²⁹

ฉะนั้นด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระภรรยาเป็นจำนวนมากจากที่ทรงพอพระทัย
เลือกเองและมีผู้นำมาถวาย พร้อมกับทรงแต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งต่าง ๆ ในพระราชฐานชั้นใน ตามที่
ปรากฏ เช่น พระอัครมเหสี พระราชเทวี พระอัครชายา แม่หย่อมเมือง พระสนมเอก และพระสนม
กับมีบรรดาสตรีอยู่งานหรือนางกำนัล และเป็นที่ประทับของบรรดาพระราชธิดาในรัชกาลก่อน
และปัจจุบัน ตลอดจนเป็นที่อยู่ของพนักงาน ข้าหลวง นางเฒ่าแก่ ฯลฯ อีกเป็นจำนวนมาก ดังนั้น
พระราชฐานชั้นในสถานที่ประทับและเป็นที่อยู่ของสตรีจำนวนมากมายหลากหลายระดับชั้นนี้จึง

²⁵ สยามคมประวัติศาสตร์ ข้อมูลประวัติศาสตร์ ในรอบทศวรรษ (พ.ศ. 2520-2530), หน้า 85-86.

²⁶ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ (กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535), หน้า 18.

²⁷ “จดหมายเหตุของ โยส เซาเต็น พ่อค้าฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค 76, หน้า 5-6.

²⁸ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับบูรณะ, หน้า 76-77.

²⁹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 184-185.

- ท้าวเทพกษัตรีของควา ท้าวทองพศของหวาน และท้าวทองกีบม้า วิเสทกลาง นาคนละ 400 และท้าวยอดมณเฑียร ท้าวอินถ์ยา และท้าวมังศรี วิเสทนอก ทั้งหมดขึ้นกับท้าวอินสุริยา ผู้ว่าวิเสทกลาง และวิเสทนอก³¹

ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายในดังกล่าวที่ระบุไว้ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ในหนังสือสถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 ได้แบ่งตำแหน่งข้าราชการฝ่ายในออกเป็น 4 ระดับ มีบรรดาศักดิ์ ศักดินา และหน้าที่ต่างกันตามความสำคัญในหน้าที่ราชการ ดังนี้

- ระดับที่ 1 มีบรรดาศักดิ์เป็น “ท้าว” และเรียกกันในชั้นหลังว่า “คุณท้าว” มีราชทินนามต่อท้ายบรรดาศักดิ์ทุกตำแหน่ง
- ระดับที่ 2 มีศักดิ์รองจากท้าว คือ “เฒ่าแก่” ไม่มีบรรดาศักดิ์และราชทินนามเฉพาะ หรือเรียกว่า “คุณเฒ่าแก่” เป็นคำนำหน้านามต่อท้ายชื่อเดิมของตน
- ระดับที่ 3 มีศักดิ์รองจากเฒ่าแก่ลงไปคือ “จา” มีราชทินนามตามตำแหน่ง
- ระดับที่ 4 เป็นเสมียน-พนักงาน พวกรักษาประตูวัง และดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยในเขตพระราชฐานชั้นนี้ที่เรียกว่า “โกลน”³²

ตำแหน่งในมาตรา 4 ของพระไอยการฯ กับการแบ่งตำแหน่งข้าราชการฝ่ายในออกเป็น 4 ระดับ จะเห็นได้ว่า การจัดส่วนราชการบริหารพระราชฐานชั้นในไม่ได้จัดเป็นหน่วยงานที่ใกล้เคียงหรือเกี่ยวข้องกันรวมเป็นสายงานเดียวกันขึ้นเป็นกรม และมีขุนนางทำหน้าที่เป็นหัวหน้าบังคับบัญชาเรียกว่า เจ้ากรม เหมือนอย่างกรมในระบบการปกครองส่วนกลางทั่วไป แต่จะปฏิบัติแต่ละหน้าที่ตามความรับผิดชอบ อาทิ ท้าววรจันเป็นสมเด็จพระพี่เลี้ยง ท้าวสมศักดิ์และท้าวโสภาทำหน้าที่ฉลองพระโอบุชู้เชิญพระราชโองการพระราชกระแสดั่งต่อ ไปยังผู้รับพระราชโองการ หรือผู้รับรับสั่งนั้น ๆ แล้วแต่กรณี และมีหน้าที่บังคับบัญชาตติณคดีในพระราชฐาน³³ หรือสตรีกำนัลมีหน้าที่แต่งเครื่องวิเสท เป็นต้น อย่างไรก็ตามมีปรากฏว่าบางหน้าที่ที่ขึ้นอยู่กับผู้กำกับในอีกหน้าที่หนึ่ง เช่น หลวงแม่เจ้าขึ้นตรงในบังคับบัญชา ท้าวศรีสัจจาและพนักงานวิเสทกลางกับวิเสทนอก ขึ้นตรงกับท้าวอินสุริยา ซึ่งการดูแลปกครองของท้าวทั้งสองนี้ก็มีคนสังกัดในสายงานอยู่น้อยเพียงไม่กี่ตำแหน่งเท่านั้น

³¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 221-222.

³² ม.ร.ว.แน่น้อย ศักดิ์ศรี ไชยแสง สุชะวัฒนะ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984) จำกัด, 2531), หน้า 454.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 455.

ส่วนการชีวิตความสำคัญและอำนาจหน้าที่โดยจัดให้ “ท้าว” สักดินา 1000 เป็นบรรดาศักดิ์สูงสุด และพนักงานชั้นต่ำสุดได้แก่ ไพร่หญิงใช้แรงงาน สักดินา 20 ของข้าราชการฝ่ายใน โดยเฉพาะบรรดาศักดิ์ท้าว จะเห็นได้ว่ามีเพียงมีบรรดาศักดิ์ท้าวอยู่ตายตัวที่สักดินา 1000 เท่านั้น ยังมีสักดินา 800, 400 และนางราชยานแห่แห่น นางใช้กำนัลประจำการ นางทนายเรือน นาคคนละ 200 รับบรรดาศักดิ์ท้าวได้ ดังนั้นท้าวและบรรดาศักดิ์อื่น ๆ (เช่น นางเฒ่าแก่นา 600 มากกว่าท้าววิเสทกลางและวิเสทนอก นา 400) จึงไม่อาจเป็นเครื่องวัดความสำคัญและอำนาจหน้าที่อย่างเด่นชัดได้ ซึ่งก็แสดงให้เห็นถึงว่าการจัดการบริหารราชการฝ่ายในสมัยอยุธยาจะแสดงความสำคัญของข้าราชการที่รับผิดชอบอยู่ตามส่วนต่าง ๆ ตามหน้าที่ที่ได้รับและสักดินา กล่าวคือ ถ้าข้าราชการฝ่ายในได้รับหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์โดยตรงและทรงเห็นว่ามีความสำคัญและรับใช้อย่างใกล้ชิด เช่น ท้าววรจันที่สมเด็จพระพี่เลี้ยง³⁴ นักพลีชีพรผู้สำเร็จราชการในพระราชฐาน พระสนมและสตรี (นางกำนัล) ผู้รับใช้บนพระราชมณเฑียร ท้าวทรงกันดารผู้ดูแลรักษาพระคลังใน หลวงแม่เจ้าและจำก้อนแก้ว จำก้อนทอง จำราชภักดี จำศรีพรหม ผู้ดูแลความปลอดภัยและความสงบเรียบร้อยในพระราชฐานเป็นต้นเหล่านี้ มักจะได้รับการยกย่องให้มีสักดินาสูง (อย่างน้อยตั้งแต่เนา 400 ขึ้นไป ซึ่งถ้าเทียบกับข้าราชการฝ่ายหน้าได้แก่ขุนนาง ถือว่าเป็นขุนนางชั้นสูง และมีสถานะทางสังคมในระดับเป็นผู้ดี) ตรงข้ามกับถ้าข้าราชการฝ่ายในได้รับหน้าที่ห่างไกลองค์พระมหากษัตริย์มากนัก หรือแทบจะไม่สลักสำคัญอะไรเลยเมื่อเทียบกับข้าราชการดังกล่าวข้างต้นก็ถือว่าเป็นข้าราชการชั้นต่ำและเป็นไพร่ สัมพันธ์กับหน้าที่และสักดินาที่ได้รับ (นาต่ำกว่า 400-20) ซึ่งก็มักเป็นแรงงานหลักในพระราชฐาน

ดังนั้นการจัดการบริหารพระราชฐานชั้นในที่แสดงออกในหน้าที่และสักดินาจึงเป็นสิ่งที่แสดงถึงการมุ่งรักษาความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ที่ใช้พระราชฐานชั้นนี้เป็นสถานที่ประทับและเป็นการมุ่งเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยของอาณาบริเวณแห่งนี้ที่สำคัญ

ตามที่ได้แสดงไว้ข้างต้นว่าพระราชฐานชั้นในเป็นที่ประทับของเหล่าพระมเหสี พระราชเทวี พระราชธิดา ตลอดจนเป็นที่อยู่ของพระสนม นางกำนัล ข้าราชการ ข้าหลวง และไพร่หญิงที่มีตำแหน่งหน้าที่คอยบริหารและปฏิบัติงานอยู่บริเวณดังกล่าวตามหน้าที่แล้ว ต่อไปนี้จะกล่าวถึง

³⁴ พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนระบุตำแหน่งและสักดินาของผู้อภิบาลดูแลพระอนุชา พระราชกุมาร พระราชบุตร พระราชนัดดา ของพระมหากษัตริย์ว่า พระพี่เลี้ยง พระนางนม นา 400. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 223.

การปฏิบัติงานของข้าราชการฝ่ายในเท่าที่มีหลักฐานกล่าวอ้างถึงเพื่อให้เห็นสภาพของฝ่ายในสมัยอยุธยาได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

นิโกลาส์ แชรเวส ได้บันทึกลักษณะทางกายภาพและสภาพบรรยากาศของพระราชฐานชั้นในที่กรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ว่า

พระที่นั่งองค์ที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินอยู่ที่ลานชั้นในสุด...พระที่นั่งที่ประทับของสมเด็จพระราชินี พระราชธิดา และพระสนม ซึ่งตั้งอยู่ใกล้พระที่นั่งที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินนั้นดูจากด้านนอกแล้วก็เห็นว่างดงามดี หันหน้าเข้าสู่อุทยานทำนองเดียวกัน ทางเดินนั้นมีลำคูตัดผ่านเป็นตาหมากรุก เสียงน้ำไหลรินเชื้อเชิญบุคคลที่นอนอยู่บนสนามหญ้าเขียวขจี ที่ขอบคันคูนั้นให้เคลิ้มหลับเป็นที่ยิ่งนัก³⁵

ลักษณะและสภาพดังกล่าวเห็นได้ว่าพระราชฐานชั้นในเป็นบริเวณสถานที่ประทับและไว้ทรงสำราญพระอิริยาบถเป็นการภายในส่วนพระองค์ โดยเฉพาะในฐานะที่ประทับโอรุฐานที่ประกอบด้วยพระที่นั่งและพระตำหนักของเจ้านายฝ่ายหญิง ซึ่งพระที่นั่งที่ประทับของพระมหากษัตริย์ในเขตพระราชฐานชั้นในคงจะมีหลายองค์³⁶ แต่เท่าที่ปรากฏมีพระที่นั่งสององค์ที่สำคัญคือ พระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทกับพระที่นั่งบรรยงก์รัตนสน์ โดยเฉพาะพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทเป็นพระราชมณเฑียรที่ประทับหลังแรกที่สูงขึ้นในพระราชฐานชั้นในมาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ³⁷

ภายในพระราชฐานชั้นในถือว่าเป็นเขตโอรุฐานห้ามสำหรับบุคคลภายนอกโดยเฉพาะบุรุษเพศเข้ายกเว้นพระมหากษัตริย์ พระราชโอรสที่ยังมิได้โสกันต์ หรือเด็กชายที่มีอายุไม่เกิน 10 เข้าได้³⁸ ดังนั้นการปฏิบัติหน้าที่ถวายการรับใช้พระมหากษัตริย์เมื่อเสด็จมาประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นนี้

³⁵ นิโกลาส์ แชรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 39.

³⁶ มีพระที่นั่งขนาดเล็กอีกหลายหลังในพระราชฐานชั้นนี้ตามที่ปรากฏชื่อในเอกสาร เช่น พระที่นั่งสนามจันทร์ พระที่นั่งสนามชัย และพระที่นั่งพิมานรัตยาแต่ยังขุดไม่พบ. ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 36.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

³⁸ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี ไชแสง สุชะวัฒน์ และสุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 309.

จึงเป็นหน้าที่ของพนักงานผู้หญิง ซึ่งกฎมณเฑียรบาลกล่าวว่าหญิงอยู่งานถวายการรับใช้พระมหากษัตริย์บนพระราชมณเฑียรหรือพระที่นั่งที่ใ้บรรทม ได้แก่ พระสนมและนางกำนัล³⁹

พระสนมและนางกำนัลเป็นหญิงมีศักดิ์ที่พระมหากษัตริย์ทรงเลือกไว้สำหรับทรงใช้สอย ใกล้ชิดพระองค์ในกิจวัตรประจำวันต่าง ๆ เช่น จัดพระภูษาและเครื่องทรง จัดเครื่องแต่งพระองค์ และช่วยแต่งพระองค์ ตลอดจนทำหน้าที่คอยรับพระราชกระแสดที่จะสั่งถึงผู้ใดอันเป็นการเฉพาะในพระราชสำนัก และคอยปรนนิบัติรับใช้ประการอื่น เช่น ถวายพระโอสถ ถวายอยู่งานพัด ถวายอยู่งานนวด เชิญและตั้งเครื่องพระศรี พระสุธารส ซึ่งหน้าที่เหล่านี้เป็นกิจที่พระสนมนางกำนัลจะต้องปฏิบัติประจำทุกวันมิได้ขาด ตามที่ปรากฏในพระราชานุกิจของพระมหากษัตริย์ตอนปลายสมัยอยุธยาที่เหล่าพระสนมนางกำนัลจะต้องปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวถวายจนกระทั่งพระมหากษัตริย์เสด็จเข้าที่บรรทมว่า

ครั้น...เสด็จเข้ามาเรียกเครื่องพระสุพรรณภรณ์เข้าสู่ที่เสวย พรั่งพร้อมแวดล้อมไปด้วยพระกำนัลนารีเฝ้าที่เสวย...ครั้นแล้วก็เข้าที่ประทมกลางวันพร้อมด้วยนางนารีนั่งอยู่งานพัดวิ บ้างอยู่งานนวด ครั้นประทมตื่น...เพลabayสามโมงเศษเข้าสรองพร้อมด้วยนางสนมกำนัลอันเกณฑ์เฝ้าที่สรอง และนางเกณฑ์ถวายผ้าชุบสรอง และถวายพระภูษาผ้ารัดกัมพล และนางถวายเครื่องพระสุคนธต่าง ๆ ครั้นเข้าที่สรองแล้วเสด็จเข้าที่เสวยเพลายื่น พร้อมด้วยนางพนักงานเฝ้าที่เสวย บ้างก็นั่งอยู่งานโบกพัดอยู่ตามที่ตามพนักงาน ครั้นเวลายามเศษแล้ว...นางกำนัลเกณฑ์ทำมโหรี บ้างก็ขับรำทำเพลง เกณฑ์นางบำเรอ แล้วก็เข้าที่ประทม...มิได้ขาดวัน⁴⁰

การปฏิบัติหน้าที่ของพระสนมนางกำนัลอยู่ถวายนอกฐานะต่าง ๆ ไว้สำหรับทรงใช้สอยดังกล่าวแล้ว พระสนมนางกำนัลเหล่านี้ยังปฏิบัติหน้าที่ดูแลรักษาความสะอาดเรียบร้อยและจัดแต่งปลาดพระที่บนพระที่นั่งพระราชมณเฑียรอันเป็นที่ประทับในพระราชฐานด้วยตามที่ลาดูแบร์ได้บันทึกว่า "...ห้องที่ประทับของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น ตัวเจ้าพนักงานที่เฝ้าล้วนเป็นสตรีทั้งสิ้น เจ้าพนักงานเหล่านี้จำพวกเดียวมีสิทธิ์ที่จะล่วงล้ำเข้าไปได้ เป็นผู้แต่งที่พระบรรทมและเครื่อง

³⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 123.

⁴⁰ คำให้การชาวกรุงเก่าทำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 418-419.

พระกระยาหาร ทรงเครื่องพระองค์ท่านและคอยบำเรอพระยุคลบาทเวลาเสวย”⁴¹ จากที่มีหลักฐานได้กล่าวถึงพระสนมนางกำนัลปฏิบัติหน้าที่รับใช้พระมหากษัตริย์ และดูแลจัดการภายในพระที่นั่งพระราชมณเฑียรสถาน จะเห็นว่ามีพนักงานหญิงอีกกลุ่มหนึ่งที่รับใช้อยู่บนสถานที่ประทับร่วมกับพระสนมนางกำนัลคือ สตรีกำนัลแต่งเครื่องวิเสท สตรีที่เป็นนางกำนัลแต่งเครื่องวิเสทหรือพระเครื่องต้น คงจะเป็นนางกำนัลอีกหน้าที่หนึ่งที่ขึ้นมารับใช้บนสถานที่ประทับร่วมกับพระสนมนางกำนัลเพื่อทำหน้าที่เชิญและจัดแต่งพระกระยาหารบนพระที่ภายหลังประกอบเสร็จแล้ว และจัดส่งออกมาจากห้องพระเครื่องต้น

การประกอบอาหารคาวหวานถวายพระมหากษัตริย์ดังได้กล่าวไปแล้วว่ามีเจ้าพนักงานวิเสทกลางและวิเสทนอกขึ้นกับท้าวอินสุริยา เป็นผู้รับผิดชอบในการประกอบพระเครื่องต้นและพระกระยาหารสำหรับพระมหากษัตริย์ และคงจะรวมถึงเจ้านายทั่วไปเป็นการเฉพาะ ซึ่งที่ประกอบอาหารที่เรียกว่าห้องพระเครื่องต้น หรือห้องเครื่องต้นนี้ จะตั้งอยู่ในพระราชฐานชั้นในบริเวณทางทิศเหนือของพระราชมณเฑียรหรือพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท⁴² ห้องเครื่องต้นนี้ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่าจะมีนางพนักงานวิเสทต้น ทำหน้าที่หุงและประกอบพระกระยาหารจัดใส่และแต่งไว้ในพระสุพรรณภาชน์⁴³ เช่นเดียวกับลาดูแบร์ได้กล่าวถึงการปฏิบัติหน้าที่ของพนักงานวิเสทในการประกอบพระกระยาหารที่ห้องเครื่องต้นว่า

บรรดาผู้รับเหมาส่งอาหาร จัดส่งเครื่องโภชนาหารให้แก่ขันทีขึ้นไปให้ผู้หญิงห้องเครื่องต้น และนางพนักงานหน้าเตาที่ปรุงพระเครื่องต้นนั้นจะใช้เกลือหรือเครื่องเทศที่ต้องชั่งน้ำหนัก จะได้ไม่มากหรือน้อยเกินไป การกระทำเช่นนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าจะเป็นข้อบังคับของแพทย์หลวง เนื่องจากพระสุขภาพมิสมบูรณ์หาใช้ธรรมเนียมคิกคำบรรพ์ของพระบรมมหาราชวังไม่⁴⁴

พนักงานวิเสทเหล่านี้มีหลักฐานร่วมสมัยในสมเด็จพระเพทราชาระบุเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ภายใต้การกำกับดูแลโดยคอง่า มารี กีมาร์ (มารี กีมาร์ เด ปีนา) อธิบดีกรรยาของออกญาวิไชยเณทร์ที่ถูก

⁴¹ มร.เดอะลาดูแบร์, จดหมายเหตุลาดูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 447.

⁴² ประทีป เฟ็งตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 36.

⁴³ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 18.

⁴⁴ มร.เดอะลาดูแบร์, จดหมายเหตุลาดูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 447-448.

นำตัวเข้ามารับหน้าที่ดูแลกิจการการงานต่าง ๆ ในพระราชฐานชั้นในตำแหน่งหัวหน้าห้องเครื่อง ต้นว่า นางมีหน้าที่ดูแลห้องเครื่องต้น และเครื่องเงินเครื่องทองของหลวง พระภูษาฉลองพระองค์ และเก็บจัดผลไม้ต่าง ๆ มาตั้งโต๊ะเสวย โดยมีพนักงานผู้หญิงอยู่ได้บังคับบัญชาถึง 2,000 คน ซึ่งเธอก็ได้ปฏิบัติงานด้วยความซื่อสัตย์เป็นที่ยกย่องชื่นชมและมีเงินเข้าส่งทูลพระคลังเป็นจำนวนมากทุกปี⁴⁵

การปฏิบัติราชการในเขตพระราชฐานชั้นในเท่าที่มีหลักฐานปรากฏดังกล่าวแล้วยังมีอีกหน้าที่หนึ่งซึ่งสำคัญและจะละกล่าวเสียมิได้เกี่ยวกับการดูแลจัดการความสงบเรียบร้อยและรักษาความปลอดภัยของเขตพระราชฐานชั้นในนั้นคือการปฏิบัติงานของโขน โขนมีหน้าที่คล้ายกับขุนนางกรมเมือง คือ เป็นพนักงานผู้หญิงหรือยามคอยตรวจตราความสงบเรียบร้อยและความปลอดภัยในพระราชฐานชั้นใน โดยมักจะตั้งกองรักษาการณ์อยู่ตามแหล่งรวมของผู้คน และประตูทางเข้า-ออกที่เชื่อมต่อกับเขตพระราชฐานตามที่ปรากฏในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า ประตูโคหาภพชล (ประตูภูหาภพชล) ซึ่งเป็นประตูพระฉนวนออกไปประตูภพชลทวารอุทก (ประตูมหาไตรภพชลทวารอุทก) สู้ท่าเรือพระที่นั่งมียายแอนด์รักษา ประตูสวรรค์โคหาซึ่งเป็นประตูพระฉนวนทางใต้ออกไปทางวัดพระศรีสรรเพชญ์ มียายมิ่งเป็นผู้รักษา⁴⁶ และส่วนที่เป็นแหล่งรวมของผู้คนเอกสารฉบับเดียวกันกล่าวว่า ตรงประตูอุดมวารหรือออกสู่ประตูบรรณารักษ์มหาภพชนย์หรือประตูดิน เป็นบริเวณครึกครื้นเนื่องจากมีผู้คนมาพบปะชุมนุมกันมาก เพราะมีตลาดสดขายของเข้ายื่นตั้งอยู่ตรงประตูดิน (ตลาดประตูดิน) หน้าพระราชวัง⁴⁷ ประกอบกับบริเวณนี้เป็นสถานที่ตั้งส้วมของชาววัง เรียกว่าศรีสำราญที่บรรดาชาววังทุกคน ยกเว้นเจ้านาย พระสนม ท้าวนาง และพนักงานชั้นสูง จะต้องมาถ่ายทุกข์สถานที่แห่งนี้⁴⁸ จึงทำให้บริเวณประตูดินหรือท้ายสนมเป็นที่ผ่านเข้า-ออกของบรรดาสตรีที่อยู่ในพระราชฐานชั้นในออกมาซื้อของและทำธุระส่วนตัวอยู่เป็นประจำ ฉะนั้นบริเวณดังกล่าวได้แก่ที่พบปะหรือแหล่งรวมของผู้คน และทางประตูเข้า-ออกสู่พระราชฐานชั้นใน ทางราชการได้จัดให้มีการจัดรักษาเพื่อดูแลความเรียบร้อยและความปลอดภัยในพระราชฐานด้วยการให้พนักงานผู้หญิงเป็นยามหรือที่เรียกว่า นางนายประตู หรือ โขน ประจำดูแลทางเข้า-ออกอยู่ตามบริเวณจุดที่สำคัญ

⁴⁵ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับบูรณะ, หน้า 110-111.

⁴⁶ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 17-18.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

⁴⁸ ม.ร.ว.แน่นน้อย ศักดิ์ศรี ไชแสง สุชะวัฒน์ และสุสติ ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 400.

พนักงานโขนผู้รักษาประตู่วังและดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยในพระราชฐานเหล่านี้จะขึ้นอยู่กับบัญชาของท้าวศรีสัจจาผู้รักษาประตู่พระที่นั่งและพระราชวัง⁴⁹ โดยมีผู้กำกับในตำแหน่งรองจากท้าวศรีสัจจาเท่าที่พบอีกสองตำแหน่งที่ลดหลั่นกันลงมาคือ นางเฒ่าแก่ นา 600 และจ่าก้อนแก้ว จ่าก้อนทอง จ่าราชภักดี จ่าศรีพรหม นาคคนละ 400 ปฏิบัติหน้าที่บังคับบัญชาควบคุมการปฏิบัติงานของโขนทวาร และจ่าโขนทั้งสี่ก็ทำหน้าที่เป็นหัวหน้าโขนรองจากนางเฒ่าแก่ ดูแลรักษาพระทวารบานไพชยนต์ และดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยในเขตพระราชฐานชั้นในอีกตำแหน่งหนึ่ง⁵⁰

การปฏิบัติหน้าที่รับใช้การงานในเขตพระราชฐานอีกตำแหน่งหนึ่งที่อยู่ในระดับรองจากนางโขนนางนายประตู่ซึ่งถือว่ามีหน้าที่และศักดิ์นาคต่ำสุดคือ ไพร่หญิงในราชสำนัก ไพร่หญิงที่เข้ามาทำงานในราชสำนักในฐานะเป็นแรงงาน เป็นไพร่กลุ่มน้อยกลุ่มหนึ่งเมื่อเทียบกับไพร่ชาย กล่าวคือ ไพร่หญิงเหล่านี้จะถูกเกณฑ์แรงงานเข้ารับราชการเหมือนกับไพร่ชายแต่จะทำงานในเขตพระราชฐานชั้นในซึ่งเป็นบริเวณต้องห้ามในหน้าที่ที่ระบุในพระไอยการการตำแหน่งนาพลเรือนว่าหญิงตักน้ำ หญิงหามวอ และหญิงดินคลัง ไพร่หญิงนี้น่าจะมีหน้าที่คล้ายกับพวกใช้แรงงานหญิงอีกกลุ่มหนึ่ง ได้แก่ นางเตี้ย นางค่อม นางเทย และนางเผือก ที่ถือศักดิ์นาคคนละ 50 และด้วยศักดิ์นาคที่มากกว่า (ไพร่หญิง นา 20) นี้ น่าจะเป็นกลุ่มหัวหน้าผู้ควบคุมการใช้แรงงานไพร่หญิงในเขตพระราชฐาน

ข้าราชการที่ปฏิบัติหน้าที่ประจำอยู่ในพระราชฐานชั้นใน ได้แก่ พระสนม นางกำนัล พนักงานวิเสท พนักงานโขน และบรรดาพวกใช้แรงงานที่เป็นผู้หญิงล้วนดังกล่าวแล้ว ยังมีกลุ่มข้าราชการอีกหน้าที่หนึ่งซึ่งได้รับอนุญาตเป็นกรณีพิเศษให้สามารถเข้า-ออกบริเวณราชสำนักฝ่ายในเพื่อติดต่อและปฏิบัติราชการระหว่างฝ่ายหน้ากับฝ่ายใน คือ นักเทศน์⁵¹

⁴⁹ มีหลักฐานปรากฏในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่า ท้าวศรีสัจจาเป็นผู้บังคับบัญชากำกับรักษาประตูดินในสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2). ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี ไชแสง สุขะวัฒนะ และสุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 38.

⁵⁰ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี ไชแสง สุขะวัฒนะ และสุสดี ทิพทัส, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 445.

⁵¹ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “ขันทีแขกในราชสำนักอยุธยา,” ศิลปวัฒนธรรม 21, 6 (เมษายน 2543): 68.

นักเทศน์ที่เป็นข้าราชการฝ่ายในที่เป็นชายตามที่ปรากฏตำแหน่งอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนสังกัดกรมวังว่า

- ออกพระศรีมะโนราชภักดีศรีปลั้ววัล	นา 1000	} ชั้นที่
- หลวงราชาชนภักดี	นา 500	
- ปลัดจ่านุชิต ปลัดพิพิท ปลัดมระกฎ	ชั้นที่	} 2 คน นาคณะ 1000 ⁵²
- หลวงศรีมโนราชภักดีศรีองคเทพรักษาองค	ชั้นที่	
- หลวงเทพชานาญภักดีศรีเทพรักษาองครักษ์		

หน่วยงานนี้จะมีนักเทศน์กับชั้นที่อยู่ในวงงานเดียวกัน เนื่องจากมีหน้าที่คล้ายกัน⁵³ ซึ่งหน่วยงานหรือกรมชั้นที่ระบุตำแหน่งในพระไอยการฉบับดังกล่าวจะเห็นได้ว่าเป็นหน่วยงานขนาดเล็กไม่กว้างขวางซับซ้อนต่างจากหน่วยงานขนาดใหญ่ โดยมีตำแหน่งขุนนางและข้าราชการไม่กี่ตำแหน่ง คือ หัวหน้ากับปลัดเท่านั้น อาจจะเนื่องจากว่าเป็นหน่วยงานที่มีหน้าที่รับผิดชอบเป็นงานเฉพาะอย่างและมีจำกัดอยู่ในอาณาเขตบริเวณของพระราชฐานในพระราชวัง จึงมีขนาดของหน่วยงานดังกล่าวตรงตามที่ลาดูแบร์กล่าวถึง จำนวนชั้นที่หรือขุนนางข้าราชการนี้ว่ามีคนในสังกัดอยู่เพียง 8-10 คนเท่านั้น⁵⁴

การนำชั้นที่หรือผู้ชายที่ถูกทำลายอวัยวะเพศเข้ามารับราชการในราชสำนักฝ่ายในไม่ปรากฏหลักฐานไว้อย่างแน่ชัดว่าเริ่มตั้งแต่รัชกาลใดในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่มีเอกสารของชาวต่างชาติกล่าวไว้ว่า ราชสำนักกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีขุนนุกหรือชั้นที่ทั้งผิวดำและผิวขาวรับใช้อยู่ในพระราชวัง ซึ่งขุนนุกดังกล่าวนี้ได้มีผู้วิเคราะห์ว่าอาจเป็นขุนนุกที่ถูกนำเข้ามาจากอาหรับ ตุรกี แอฟริกา อิหร่าน หรืออินเดียที่ใช้และมีถิ่นอยู่ในราชสำนักมุสลิม แล้วผู้นำอยุธยาที่รับเอามาใช้งานในราชสำนักให้เป็นขุนนางตามตำแหน่งต่าง ๆ ดังกล่าว⁵⁵

ดังนั้นในช่วงสมเด็จพระนารายณ์ที่ไทยมีการเจริญสัมพันธไมตรีติดต่อทางการทูตและการค้ากับอิหร่านหรือเปอร์เซีย ขุนนางที่เป็นชั้นที่คงจะเป็นพวกมุสลิมอิหร่านที่รับใช้ให้อยู่เฉพาะภายในราชสำนัก ดังปรากฏหน้าที่เป็นผู้เชิญกระแสดพระราชดำรัส พระราชเสาวนีย์ของพระมหาลีและฝ่าแค้นในการพระราชพิธี เป็นต้น⁵⁶ ซึ่งการรับอิทธิพลของวัฒนธรรมการใช้ชั้นที่ตามแบบ

⁵² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 242-243.

⁵³ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “ชั้นที่แขกในราชสำนักอยุธยา,” ศิลปวัฒนธรรม 21, 6 : 69.

⁵⁴ มร.เดอะลาดูแบร์, จดหมายเหตุลาดูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 448.

⁵⁵ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “ชั้นที่แขกในราชสำนักอยุธยา,” ศิลปวัฒนธรรม 21, 6: 71-72.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

อย่างฮาร์เม็ของราชสำนักมุสลิม ได้สะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักฝ่ายในของอยุธยามีขนาดใหญ่และมีความสลับซับซ้อนค่อนข้างมาก จึงต้องมีการรับเอารูปแบบของการจัดการและการจัดระเบียบตามแบบราชสำนักมุสลิมขึ้นใช้กับของเดิม ซึ่งก็มีหลักฐานปรากฏต่อมาว่าราชสำนักฝ่ายในปลายสมัยอยุธยารัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงส่งคณะทูตไทยไปเมืองจีน โดยมีวัตถุประสงค์นอกจากนำของที่เป็นที่ต้องการแล้ว ยังได้ทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขอระเบียบข้อบังคับแผนกชั้นที่ของจีนด้วย แต่จักรพรรดิจีนทรงไม่อนุญาต⁵⁷

ดังที่ได้กล่าวไปในข้างต้นแล้วว่า การจัดระเบียบบริหารพระราชฐานชั้นในจะต่างจากข้าราชการฝ่ายหน้าตรงที่ไม่มีตำแหน่งหัวหน้าหน่วยงานบังคับบัญชา เรียกว่า เจ้ากรม หรือ จางวาง ตามรูปแบบบริหารการปกครองส่วนกลาง แต่จะมีการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบแก่ผู้ปฏิบัติราชการตามหน้าที่และความสำคัญลดหลั่นกันตามศักดิ์นา ซึ่งบางหน้าที่ก็อยู่ภายใต้การควบคุมในอีกตำแหน่งหนึ่งนั้น ทำให้เกิดความสงสัยว่าแล้วการจัดการปกครองในระดับสูงสุดที่ทำหน้าที่คล้ายประมุขหรือหัวหน้าดูแลราชสำนักฝ่ายในทั้งหมดเป็นหน้าที่ของผู้ใด ในพระโอบายการตำแหน่งนาพลเรือนได้กล่าวถึงตำแหน่งข้าราชการฝ่ายในที่ดูเหมือนว่าน่าจะเป็นผู้ปกครองในระดับสูงสุดว่า นักพฤติชราฉลองพระโอบอัฐ ผู้ใหญ่ของฝ่ายในได้แก่ ท้าวสมศักดิ์ ท้าวโสภิตา ท้าวศรีสังจา และท้าวอินสุริยา มีหน้าที่บังคับบัญชาตัดสินสำเร็จราชการในพระราชฐานฝ่ายใน คำว่า “นักพฤติชรา” ที่หมายถึง ผู้ใหญ่ หรือผู้เผ่านี้⁵⁸ น่าจะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์โปรดฯ ให้เจ้าพนักงานผู้ใหญ่หรือผู้เผ่าที่ประกอบด้วยวิญญูติและปัญญาวิญญูติมีความรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีราชสำนักฝ่ายในเป็นอย่างดีให้ทำหน้าที่ทำนองผู้บริหารในระดับสูงว่าราชการทั่วไปในพระราชฐานชั้นในแห่งนี้

อย่างไรก็ตามมีหลักฐานพบว่าผู้ทำหน้าที่บังคับบัญชาในระดับสูงในพระราชฐานชั้นในไม่จำเป็นต้องเป็นนักพฤติชราฉลองพระโอบอัฐเท่านั้น พระภรรยาของพระมหากษัตริย์ กับเจ้านายชั้นสูงก็ทำหน้าที่ว่าราชการทั่วไปในพระราชฐานชั้นในถึงระดับประมุขหรือผู้บริหารสูงสุดได้ ดังปรากฏในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช สมเด็จพระมหินทราธิราช และสมเด็จพระนารายณ์ เช่น ท้าวศรีสุดาจันทร์เป็นพระสนมเอกของสมเด็จพระชัยราชาธิราช และได้ดำรงตำแหน่งสำเร็จราชการแผ่นดินแทนขณะพระราชสวามีเสด็จไปรบ เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระโอรสคือสมเด็จพระยอดฟ้าเสวยราชย์ ขณะนั้นพระชนมายุ 11 พรรษา ท้าวศรีสุดาจันทร์พระราชชนนี

⁵⁷ สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. 1282-1853, หน้า 117.

⁵⁸ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช 400 ปีของการครองราชย์, หน้า 93.

จึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์⁵⁹ ช่วงระยะเวลาที่ท้าวศรีสุดาจันทร์เป็นใหญ่และมีอำนาจสิทธิขาดภายในราชสำนัก พระนางคงจะมีหน้าที่ว่าราชการฝ่ายในเช่นเดียวกับฝ่ายหน้าด้วย และในสมัยสมเด็จพระมหินทราธิราชครั้งกรุงศรีอยุธยาทำศึกกับพม่าคราวสงครามเสียกรุงครั้งที่ 1 พระราชพงศาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาแต่งหนังสือเป็นกลอุบายให้ส่งตัวพระยารามออกมา โดยฝากให้ข้าหลวงลอบส่งไปถวายพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายใน⁶⁰ “พระเจ้าอยู่หัวฝ่ายใน” ตามที่เป็นสรรพนามเรียกในพระราชพงศาวดาร พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ มีความเห็นที่น่าจะเป็นพระวิสุทธิกษัตริย์มเหสีของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ถูกพระมหากษัตริย์อยุธยานำตัวลงมาจากเมืองพิษณุโลก และเป็นบุคคลเดียวกันกับพระสุวดีในหลักฐานของวัน วลีต⁶¹ มีความสำคัญคือ นอกจากเป็นขัตติยนารีที่มีบทบาทสำคัญอยู่เบื้องหลังของการเสียกรุงศรีอยุธยา โดยให้ความช่วยเหลือสมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แทนสมเด็จพระมหินทราธิราชแล้ว⁶² คำเรียกยกย่องพระองค์ว่าพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายในยังได้แสดงให้เห็นบทบาทของพระองค์ภายในราชสำนักอยุธยาว่า พระองค์ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงที่มีอำนาจมาก ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่าเวลาที่พระวิสุทธิกษัตริย์ หรือพระสุวดีประทับอยู่ในพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหินทราธิราชอาจจะมอบหมายการบังคับบัญชาว่าราชการฝ่ายในทุกอย่างให้เป็นสิทธิขาดแก่พระองค์ เพราะพระองค์อยู่ในฐานะพระเชษฐภคินีของสมเด็จพระมหินทราธิราช⁶³ และเป็นขัตติยนารีที่กล้าหาญและมีปัญญามาก⁶⁴ จึงไม่น่าเกินเลยที่จะกล่าวว่าพระองค์คงจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ขึ้นสำเร็จและว่าราชการฝ่ายในในลักษณะเรียกยกย่องว่าพระองค์เป็นพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายใน

ส่วนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีเอกสารของชาวต่างชาติกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าทรงมอบหมายให้พระมเหสี และพระราชธิดา ทรงทำหน้าที่ว่าราชการทั่วไปในพระราชฐานชั้นใน กล่าวคือเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ขึ้นครองราชสมบัติ ทรงแต่งตั้งพระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

⁵⁹ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 28.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132-133.

⁶¹ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, สุริโยไท, หน้า 106-107.

⁶² คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงกับการเมืองในประวัติศาสตร์สังคมไทย,” ศิลปวัฒนธรรม 23, 7 (มกราคม 2545): 64, 67.

⁶³ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, สุริโยไท, หน้า 107.

⁶⁴ วัน วลีต, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลีต พ.ศ. 2182, หน้า 77.

ขึ้นเป็นพระมเหสี⁶⁵ และโปรดฯให้ทรงว่าราชการปกครองดูแลพระสนมและพนักงานทั่วไปว่า

พระชายาหลวงแต่องค์เดียวของพระเจ้าแผ่นดินได้ชื่อว่าเป็นพระอัครมเหสี ทรงมีอำนาจเด็ดขาดภายนอกพระราชวัง (น่าจะเป็นภายในพระราชวังตามเนื้อความต่อไป - ผู้เขียน) การทะเลาะเบาะแว้งของบรรดาพระสนมและขันทีชำระกันที่ศาลของพระนาง พระนางจะทรงลงอาญาหรือปูนรางวัลอย่างไรก็ได้ตามพระอรรถาศัย พระสนมใดเป็นที่สงสัยว่ากำลังแย่งชิงเอาพระทัยของพระราชสวามีไป ก็จะถูกพระนางพิพากษาอย่างไร้ความปรานี พระนางทรงมีช้าง เจ้าหน้าที่และคลังเก็บสินค้า ผู้ที่เห็นพระนางก็มีแต่พวกขันทีและบรรดาหญิงรับใช้...⁶⁶

เอกสารต่างชาติได้กล่าวต่อไปว่าภายหลังพระมเหสีของสมเด็จพระนารายณ์เสด็จสวรรคตแล้วก็โปรดฯให้เจ้าฟ้าสุดาวดี (กรมหลวงโยธาเทพ) พระราชธิดาของพระองค์ทรงรับหน้าที่ว่าราชการในพระราชฐานชั้นในต่อจากพระมเหสีผู้เป็นพระชนนีของพระราชธิดาองค์นี้ว่า

พระเจ้ากรุงสยามผู้เป็นพระชนก ... ได้ทรงมอบการฝ่ายในให้อยู่ในความดูแลของสมเด็จพระราชธิดา เหมือนกับพระมเหสีในประเทศสยามได้เคยดูแลการฝ่ายในแต่โบราณราชประเพณีมา ... การตัดสินถ้อยความและคดีต่าง ๆ ในระหว่างผู้หญิงฝ่ายในนั้น ตกอยู่ในหน้าที่ของสมเด็จพระราชธิดา เหมือนกับพระมเหสีในตะวันออกทั้งสิ้น เพราะผู้หญิงในพระราชวังนั้นจะออกนอกพระราชวังหรือจะไปฟ้องร้องเป็นความข้างนอกพระราชวังไม่ได้เป็นอันขาด ... ในส่วนที่เกี่ยวกับมหาดเล็กเด็กชานนั้นสมเด็จพระราชธิดาก็ทรงปกครองว่ากล่าวได้ทั้งสิ้น และทรงพระเมตตากรุณาแก่พวกมหาดเล็กเด็กชาน จนพวกนี้กลายเป็นคนหยิ่งจองหองไปหมด⁶⁷

⁶⁵ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 228.

⁶⁶ ประวัติแห่งพระราชอาณาจักรสยาม, หน้า 34.

⁶⁷ “เรื่องจดหมายเหตุของมองซิเออร์ เซเบเรต์ ราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในกรุงสยามครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาค 7,” ใน ประชุมพระราชพงสาวดาร เล่ม 29 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511), หน้า 37-38.

จากข้อมูลของเอกสารต่างชาติและพระราชพงศาวดารดังกล่าว น่าจะบ่งชี้ได้ว่าในสมัย สมเด็จพระนารายณ์และก่อนหน้านี้นั้นไป ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นประมุขหรือผู้ดูแลราชการฝ่ายในสูงสุดมักจะ ได้แก่ เจ้านายฝ่ายในชั้นสูง ซึ่งประกอบด้วยพระภรรยา พระธิดา และพระประยูรญาติของพระมหากษัตริย์ที่ประทับอยู่ในเขตพระราชฐานขึ้นว่าการฝ่ายในเป็นใหญ่สุดแล้วแต่พระราช อยุธยาว่าจะทรงแต่งตั้งเจ้านายองค์ใดขึ้นสำเร็จกิจการภายในแห่งนี้ ส่วนนักพฤชิราลงพระ โยธฐานนั้นก็ทำหน้าที่เป็นผู้บริหารสูงสุดในตำแหน่งของฝ่ายข้าราชการข้างในรองลงมาจากเจ้านายที่ ได้รับการแต่งตั้งอีกที

การที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งและมอบหมายให้เจ้านายฝ่ายในว่าราชการในระดับ ประมุขก็เพื่อความสะดวกและแบ่งเบาพระราชภาระ แต่อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติราชการฝ่ายใน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อดูแลการจัดการรักษาความสงบเรียบร้อยและความปลอดภัยของพระราชฐาน ชั้นนี้มีชื่อว่าโปรดฯแต่งตั้งเจ้านายขึ้นแล้วราชกิจส่วนนี้จะทรงละเลยไม่ พระมหากษัตริย์ก็คงยังจะ ต้องประภาษราชกิจฝ่ายในหรือที่กฎหมายเทียรบาลเรียกว่า “เสด็จราชานุกิจถานาเทวี” อยู่เพื่อเสด็จ ออกให้ฝ่ายในเข้าเฝ้ากราบทูลราชการฝ่ายในให้ทรงทราบและตรัสสั่งราชการแก่ฝ่ายในเป็นประจำ วันละ 1 ชั่วโมงทุกวัน ตามที่ปรากฏในพระราชานุกิจ

4.3 กรมวัง

ช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกรมวังเป็นกรมหนึ่งใน ฝ่ายพลเรือนของจตุสมคค์ที่มีมาแล้ว โดยมี “ขุนวัง” เป็นยศสำหรับขุนนางในระดับเสนาบดีผู้ บังคับบัญชาที่มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับราชการภายในพระราชสำนักสูงสุดในขณะนั้น ต่อมาเมื่อกรุงศรี อยุธยาก้าวขึ้นมาเป็นศูนย์กลางปกครองขนาดใหญ่บนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง พระราชวังใน ฐานะสถานที่ประทับและบริหารราชการแผ่นดินของราชอาณาจักร นอกจากมีการเปลี่ยนแปลง ลักษณะกายภาพรองรับต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวและตามมาด้วยมีการจัดระเบียบการปกครองใน ราชสำนักด้วยการตรากฎหมายเทียรบาลอันสัมพันธ์กับบุคคลทุกระดับชั้นที่อยู่อาศัยและเกี่ยวข้องใน เขตพระราชฐานเพื่อรักษาความเป็นทิพยสถานและความปลอดภัยให้กับพระมหากษัตริย์ที่ประทับ อยู่ภายในสถานที่แห่งนี้แล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยังได้โปรดฯให้นายศและตำแหน่งของ ขุนวังในอดีตมาเพิ่มอำนาจหน้าที่และยกฐานะเช่นเดียวกับเสนาบดีในตำแหน่งอื่น ๆ ให้มีความสำคัญ มากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนตามที่ปรากฏอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่งจะกล่าวถึงเฉพาะ ตำแหน่งเสนาบดีกรมนี้ในด้านกรมในสังกัดหรือหน่วยงานต่าง ๆ ของกรมวัง กับอำนาจหน้าที่ของ เสนาบดีกรมวังตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นไป

กรมในสังกัดกรมวัง

กรมวังเป็นกรมหนึ่งในจตุสดมภ์ทั้ง 4 อัน ได้แก่ เวียง วัง คลัง นา ซึ่งมีมาตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ครั้งนั้นเสนาบดีของหน่วยนี้คือ ขุนวัง ต่อมาเมื่อเกิดการปฏิรูปการปกครองมีการแต่งตั้งตำแหน่งสมุหนายกกับสมุหพระกลาโหม และมีการจัดตำแหน่งในจตุสดมภ์เดิมทั้งหมดเข้าไว้ในฝ่ายพลเรือนขึ้นต่อสมุหนายก และกรมทั้งสิ้นต่อมาเปลี่ยนมาขึ้นสังกัดกับพระมหากษัตริย์แทนสมุหนายก ในปลายสมัยอยุธยา⁶⁸ เจ้ากรมวังก็เป็นหน่วยงานหนึ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงโดยพระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญด้วยการพระราชทานยศหรือบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม สักดินา และหน้าที่เพิ่มขึ้น อันสะท้อนให้เห็นถึงภาระในการดูแลรับผิดชอบงานในกรมนี้ที่มีมากขึ้น

พระราชพงศาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดฯ ให้เอาขุนวังขึ้นเป็นพระธรรมนูญ โดยยศและราชทินนามดังกล่าวนี้มีปรากฏอย่างเป็นทางการเต็มรวมทั้งสักดินาในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนว่า “ออกพญาธรรมาธิบดีศรีวิชัยพงษวงษภักดีบดีดินทรเดโชไชยเมฆไพบูลย์ศรีรัตนมณฑลเทียรบาล อัครมหาเสนาธิบดีอภัยพิริบรากรมภาหุ นา 10000”⁶⁹ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า พระยาหรือออกญาธรรมาธิบดี

ออกญาธรรมาธิบดีหรือเจ้ากรมวัง เป็นเสนาบดีว่าการในพระราชสำนักและมีหน้าที่พิพากษาคดีที่ตั่งขึ้นเฉพาะภายในกรมวัง ในบรรดาจตุสดมภ์กรมวังเป็นกรมที่มีขนาดใหญ่ที่สุดเพราะมีกรมใหญ่เล็กขึ้นสังกัดอยู่มากมาย ตามที่พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนกล่าวถึงกรมต่าง ๆ ที่ขึ้นสังกัดกับกรมวัง ดังนี้

- กรมวัง เจ้ากรม (เสนาบดี) คือ ออกญาธรรมาธิบดี สักดินา 10000 มีอาทิ หมื่นองครักษ์ ดำรงวังซ้าย-ขวา สักดินา 800 ปลัดวัง สักดินา 600 สมุหบาญชีประจำกรม สักดินา 600 ปลัดนั่งศาลประจำกรม สักดินา 800 และเสมียนตรา สักดินา 600
- หลวงรัตนกร เจ้ากรมชาวที่พระบรรทม สักดินา 1000 มีปลัดกรม สักดินา 600 และบรรดาศักดิ์หมื่นกำนันไม่ระบุราชทินนามอีกจำนวนหนึ่ง สักดินา 400 และ 200 ตามลำดับ
- หลวงพิพิทมณเฑียร เจ้ากรม สักดินา 400 มีปลัดกรม สักดินา 300 และหมื่นในกรมไม่ระบุราชทินนาม สักดินา 200
- ออกพระราชฤๅษานนท์ฯ กับออกพระนันทเสนฯ เจ้ากรมวังนอก สักดินา คนละ 3000 มีปลัดวังนอก สักดินา 600 และบรรดาศักดิ์ขุนหมื่นพันภายในกรมอีกจำนวนหนึ่ง สักดินา 600 400 และ 200 ตามลำดับ

⁶⁸ Busakorn Lailert, “The Ban Phlu Luang Dynasty 1688-1767 : A Study of the Thai Monarchy During the Closing Years of the Ayuthya Period,” p. 232.

⁶⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 237.

- ขุนราชพิमान เจ้ากรมอภิรมราชยาน ศักดินา 1000 มีขุน (เจ้าพนักงาน) น้ำสงขล ศักดินา 600 หมื่น (เจ้าพนักงาน) พระสุคนธ์ ชาวเลื้อ ชาวบ้าน ชาวเบาะ และชาวพรม ศักดินา 400 และ พัน (เจ้าพนักงาน) คุ่มและแต่งเครื่อง ศักดินา 300
- หลวงมหามณเฑียร เจ้ากรม ศักดินา 1000 มีอาทิ ปลัดกรม ศักดินา 800 ขุน (เจ้าพนักงาน) ข้าพระเทพบิดร และสวดคำหลวง ศักดินา 600 ขุน (เจ้าพนักงาน) พระแสง และชาวใหม่ ศักดินา 500 และหมื่นในกรมอีกจำนวนหนึ่ง ศักดินา 400
- ขุนอินอัคนเศวร เจ้ากรมฉางบาตรข้าว ศักดินา 1600 มีปลัดกรม ศักดินา 600 หมื่น (เจ้าพนักงาน) จำข้าว ศักดินา 500 ราชมัต ศักดินา 200 และตำรวจวังใช้กับตำรวจเวรบาญชี จำนวนหนึ่ง ศักดินา 100
- พระราชอนุชิต เจ้ากรมสวนหลวง ศักดินา 600 มีหมื่นในกรม ศักดินา 200
- พระธรรมเสนา เจ้ากรม ศักดินา 3000 มีปลัดซ้ายขวา ศักดินา 600 และนายหัวสิบข้าพระ ศักดินา 500
- ออกญาพระเสด็จฯ เจ้ากรม ศักดินา 10000 มีปลัดทูลฉลอง (ผู้ช่วยหัวกรม) ศักดินา 800 ปลัดนั่งศาล ศักดินา 600 ขุนหมื่นเลวในกรมสังฆการีไม่ระบุนามอีกจำนวนหนึ่ง ศักดินา 300 200 และ 80 ตามลำดับ
- หลวงธรรมรักษา เจ้ากรม ศักดินา 1000 มีปลัดทูลฉลอง ศักดินา 600 ปลัดนั่งศาล ศักดินา 400 สมุหบาญชี ศักดินา 200 และหมื่นเลวในกรมไม่ระบุนามอีกจำนวนหนึ่ง ศักดินา 200 และ 80 ตามลำดับ
- กรมชั้นที่ มีออกพระศรีมโนราชฯ ศักดินา 1000 หลวงราชปานภักดี ศักดินา 500 หลวงศรีมโนราชภักดีศรีองคเทพฯ และหลวงเทพชำนาญภักดีฯ ศักดินา 1000 และปลัด (ชั้นที่) ไม่ระบุ ศักดินา
- ออกญาอภัยสุรเพลิง จางวาง (เจ้ากรม) ขวากับออกญาดำเกิง จางวางซ้าย ศักดินา คนละ 1200 มีอาทิ เจ้ากรมซ้ายขวา ศักดินา 1000 ปลัดกรม ศักดินา 800 ขุน (เจ้าพนักงาน) บาญชีกลาง ศักดินา 600 ขุน (เจ้าพนักงาน) นายเวนกำนัน และทนายเลือกปิ่น ศักดินา 400 หมื่น (เจ้าพนักงาน) นายเวนกำนัน ศักดินา 300 ขุนสารวัตสมุหบาญชี ศักดินา 300 กำนันพระแสงปิ่น และหมื่นทนายปิ่น ศักดินา 200 และพันทนายเลือกปิ่นกับนายพโรง ศักดินา 100
- หลวงวิเศษจางวาง ศักดินา 400 มีขุนหมื่นหัวสิบช่างเลวในกรมช่างปิ่นไม่ระบุนามอีกจำนวนหนึ่ง ศักดินา 300 200 และ 50 ตามลำดับ
- พระอุไทยธรรม เจ้ากรม ศักดินา 5000 มีอาทิ ปลัดทูลฉลอง ศักดินา 1000 ปลัดเครื่องต้น ศักดินา 800 ขุน (เจ้าพนักงาน) เครื่องเบ็ดเสร็จ และภูษามาลา ศักดินา 600 ขุน (เจ้าพนักงาน)

เครื่องต้น สักคินา 400 หมื่น (เจ้าพนักงาน) เครื่องต้น และพนักงานพระสงฆ์ สักคินา 300 หมื่น
 สุนทร ปลัดเจ้ากรม พนักงานพระสุนทรธรรมาภิเศก สักคินา 300 และหมื่นรองพนักงานพระสุนทร
 สักคินา 200 หมื่นพนักงานกลั่นน้ำมัน สักคินา 200 กำนัลพระภูษามาลา สักคินา 200 หมื่น
 นายพโรง สักคินา 200 และนายพโรง เลว สักคินา 100

- ขุนจิตรทราพอน เจ้ากรม สักคินา 800 มีอาทิ หมื่นไชยาพอน สักคินา 600 หมื่น
 (เจ้าพนักงาน) ช่างสะนะ สักคินา 200 เลว สักคินา 50 หมื่นชำนาญโกไสย สักคินา 800 หมื่น
 (เจ้าพนักงาน) จีนช่างสะนะ สักคินา 600 และนายช่างขุนพราหมณ์เทศ สักคินา 50

- ขุนสำเร็จพระขรรค์ และขุนสรรพวุธ เจ้ากรมแสงต้น ซ้ายขวา สักคินา 800 มีปลัด
 กรมแสงต้น ซ้ายขวา สักคินา 600 หมื่นช่างในกรม สักคินา 200 กำนันแสงต้น สักคินา 200 และ
 เลวในกรม สักคินา 50

- กรมสนมซ้ายขวา มีออกพระอินทราทิติย์ฯ และออกพระจันทราทิติย์ฯ เป็นเจ้ากรม
 สักคินา 3000 ปลัดกรม สักคินา 800 หมื่นในกรม สักคินา 600 เจ้าพนักงานในกรม สักคินา 400
 และสมุหบาญชี สักคินา 600

- กรมเสขฐีแยกเป็น 2 กรมคือพระเนาวรัตน์ฯ สักคินา 3000 เป็นเจ้ากรมเสขฐีซ้ายมี
 หลวงในกรม สักคินา 1600 ขุนในกรม สักคินา 600 และกรมเสขฐีขวา มีพระศรีวิโรฒฯ กับ
 พระศรีธรรมบาล สักคินา 1600 เป็นเจ้ากรม และขุนในกรม สักคินา 600⁷⁰

จากการจัดแบ่งหน่วยงานในกรมวังที่ปรากฏอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนตามที่
 ได้ยกมาแสดงทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่า กรมวังเป็นหน่วยงานขนาดใหญ่ที่มีงานหลากหลายประเภท
 เข้ามารวมกันทั้งงานในกรมขนาดเล็ก และขนาดใหญ่ เห็นได้จากตำแหน่งขุนนางและข้าราชการ
 ประจำกรม กล่าวคือ กรมแต่ละแห่งโดยทั่วไปแล้วมักจะประกอบด้วยขุนนางสำคัญ 3 ตำแหน่ง
 ได้แก่ เจ้ากรมเป็นหัวหน้าบังคับบัญชา ปลัดกรมเป็นตำแหน่งรองหรือเป็นผู้ช่วยหัวหน้ากรม และ
 สมุหบาญชีเป็นนายทะเบียนทำหน้าที่เก็บรักษาบัญชีจำนวนไพร่พลในสังกัดต่อกรมนั้น กับขุนนาง
 ประจำกรมถือสักคินาลดหลั่นกันลงมาอยู่อีกจำนวนหนึ่ง ภายในกรมวังทั้งกรมเล็กและใหญ่ที่สังกัด
 ในสายงานนี้ก็มิมีขุนนางและข้าราชการประจำกรมดังกล่าว แต่เนื่องจากหน่วยงานที่สังกัดในกรมวัง
 มีขุนนางข้าราชการมากน้อยและหน้าที่ความสำคัญแตกต่างกัน นอกจากจะพบการเรียกเจ้ากรม
 ปลัดกรม และสมุหบาญชีแล้ว ยังมีการเรียกหัวหน้ากรม ผู้ช่วย และนายทะเบียนของกรมบางกรม
 ว่า จางวาง ปลัดทูลฉลอง และปลัดบาญชีแทน อันแสดงให้เห็นถึงความเป็นกรมที่มีขนาดใหญ่และ
 มีความสำคัญมากกว่ากรมอื่นทั่ว ๆ ไปในสังกัด ซึ่งจากตรงนี้สามารถแบ่งบรรดากรมต่าง ๆ ที่อยู่

⁷⁰ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 237-247.

ในสายงานหรือวงงานเดียวกับกรมวังได้เป็นสองฝ่ายคือหน่วยงานที่ขึ้นกับกรมวัง กับหน่วยงานที่ขึ้นกับพระมหากษัตริย์

หน่วยงานหรือกรมที่ขึ้นกับกรมวังมีกรมต่าง ๆ มากมายทั้งกรมเล็ก กรมใหญ่ ซึ่งอยู่ในกรมวัง กรมเหล่านี้มักจะทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับพระราชสำนักและพระมหากษัตริย์ เช่น กรมชาวที่ กรมวังนอก กรมราชยาน กรมฉางบาตรข้าว กรมสวนหลวง กรมภูษามาลา กรมขันที กรมธรรมเนียม กรมสังฆการี ฯลฯ พระมหากษัตริย์จะโปรดฯให้กรมที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับพระราชสำนักและรับใช้ใกล้ชิดพระองค์ หรือเป็นกรมที่ทรงเห็นว่าเพื่อสะดวกในการควบคุมจะจัดให้อยู่ในกรมวัง โดยมีออกญาธรรมาธิบดีเสนาบดีกรมวังควบคุมบังคับบัญชากรมในสังกัดตามที่พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนได้ระบุไว้

ออกญาธรรมาธิบดีเป็นเสนาบดีผู้บริหารราชการสูงสุดในกรมวัง มีปลัดกรมเป็นผู้ช่วย มีสมุหบาญชีทำหน้าที่คุมบัญชีจำนวนไพร่พลทั้งหมดที่ขึ้นสังกัดในกรมวัง มีเสมียนตรา(เลขานุการ) ทำหน้าที่เกี่ยวกับการเขียนและประทับตราในเอกสารทางราชการที่กรมวังได้ประกาศใช้⁷¹ และมีปลัดนั่งศาลประจำกรมทำหน้าที่พิพากษาคดีของเจ้านายและขุนนางตามกรมต่าง ๆ ที่ทำงานในพระราชวัง รวมถึงทาสของวัดหลวงด้วย⁷² การบริหารราชการในกรมวังออกญาธรรมาธิบดีจะมีอำนาจบังคับบัญชาเฉพาะกรมในสังกัดฝ่ายกรมวังเท่านั้นและถึงแม้ออกญาธรรมาธิบดีจะถูกจัดให้อยู่ฝ่ายพลเรือน แต่ออกอักรมหาเสนาบดีสมุหนายกก็ไม่มีอำนาจบังคับบัญชาด้วยการออกคำสั่งหรือเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการบริหารราชการภายในกรมนี้ เพราะกรมวังไม่ได้ขึ้นสังกัดโดยตรงตามที่พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนระบุไว้⁷³ ดังนั้นกรมวังจึงเป็นหน่วยงานขนาดใหญ่กรมหนึ่งที่เป็นอิสระเหมือนกับกรมอื่น ๆ ที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดเหนือกรมทุกกรมในการเลือกและแต่งตั้งขุนนางผู้ใดก็ได้ให้ดำรงตำแหน่งนี้โดยไม่จำเป็นต้องเลือกขุนนางในสายงานเดียวกันหรือต้องผ่านการเลื่อนตามลำดับขั้น เช่น คำให้การชาวกรุงเก่าว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช) ทรงแต่งตั้ง “นายบุญศรีผู้ขบรื่อง” เป็น “ขุนชินราชเสนาบดีกระทรวงวัง”⁷⁴ สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงแต่งตั้ง “พระสุนทรสงคราม” เป็น “พระยาธรรมาธิบดี”⁷⁵ และสมเด็จพระ

⁷¹ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 68.

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

⁷³ มานพ ถาวรวัฒนัสกุล, ขุนนางอยุธยา หน้า 138.

⁷⁴ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า 70-71.

⁷⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 150.

เจ้าปราสาททอง ทรงแต่งตั้ง “ออกญาพลเทพ” เป็น “ออกญาวัง” ส่วน “ออกญาวัง” ไปเป็น “ออกญาพิษณุโลก”⁷⁶ เป็นต้น

การบริหารราชการในลักษณะที่กรมต่าง ๆ เป็นอิสระต่อกันและไม่อาจรวมตัวกันได้ดังกรณีตัวอย่างของกรมวัง นอกจากยังผลดีให้พระมหากษัตริย์ทรงสามารถควบคุมอำนาจของขุนนางได้ง่ายแล้ว แต่ก็มีผลเสียที่ขาดผู้ควบคุมการบริหารงานภายในกรมจนเป็นอันตรายต่อพระมหากษัตริย์ เช่น ขุนชินราชเสนาบดีกระทรวงวังร่วมมือกับท้าวศรีสุดาจันทร์สถาปนาตนเองขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์⁷⁷

ตามที่แสดงมาข้างต้นเกี่ยวกับรายละเอียดของตำแหน่งหรือยศและศักดินาที่ลดหลั่นกันลงไปของขุนนางกรมต่าง ๆ ที่สังกัดในกรมวัง จะเห็นได้ว่า ยศและศักดินาไม่สามารถเป็นเครื่องชี้วัดความสำคัญและอำนาจหน้าที่ของกรมต่าง ๆ ในกรมวังได้ กล่าวคือ เจ้ากรมในฐานะผู้บังคับบัญชากรมขนาดเล็กใหญ่ต่าง ๆ ในกรมวังมิใช่เป็นตำแหน่งที่ระบุยศ (รวมทั้งตำแหน่งอื่น ๆ) ไว้อย่างตายตัวเช่นเดียวกับศักดินา คือ ตั้งแต่พระยา (ออกพระ) ถึงขุน (ยกเว้นออกญา) เป็นยศของเจ้ากรมได้ทั้งหมด เช่น ออกพระราชฤทธานนท์ฯ ศักดินา 3000 พระอุไทรธรรม์ ศักดินา 5000 หลวงมหามณเฑียร ศักดินา 1000 และขุนอินอัคนศวร ศักดินา 1600 ยศและศักดินาของเจ้ากรมเหล่านี้จะเห็นว่า กรมวังไม่มีเกณฑ์กำหนดเจ้ากรมในสังกัดให้สอดคล้องกัน เช่น หลวงมหามณเฑียรมียศสูงกว่าแต่ก็มีศักดินาน้อยกว่าขุนอินอัคนศวรซึ่งเป็นเจ้ากรมเหมือนกัน ลักษณะเช่นนี้เป็นเพราะความสำคัญของหน้าที่และฐานะ กล่าวคือ กรมบางกรมเคยเป็นกรมขนาดใหญ่และมีความสำคัญมาก่อน ต่อมาภายหลังจึงถูกลดฐานะกลายเป็นกรมขนาดเล็กไม่มีความสำคัญ แต่ยังคงเห็นยศและศักดินาเหลือแสดงอยู่บ้างว่าเคยมีฐานะเป็นกรมใหญ่มาก่อน หนึ่งจะเห็นว่ากรมสังฆการีซึ่งมีออกญาพระเสด็จ ศักดินา 10000 ที่มีบรรดาศักดิ์และศักดินา เทียบเท่าเสนาบดีก็จัดอยู่ในสาขางานเดียวกับกรมวัง ด้วยบรรดาศักดิ์ และศักดินาที่เสมอกับออกญาธรรมาธิบดินี น่าจะเป็นว่า กรมสังฆการีเป็นอีกกรมหนึ่งที่เคยเป็นกรมใหญ่มีอิสระในการบริหารราชการและบังคับบัญชาสิทธิขาดอย่าง

⁷⁶ Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty,” p. 188.

⁷⁷ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 72.

ออกญาธรรมาธิปติ ต่อมาเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเห็นว่ากรมสังฆการี⁷⁸มีความสำคัญและควรแก่การควบคุมดูแลอยู่ใกล้พระเนตรพระกรรณจึงมีการย้ายเสนาบดีและหน่วยงานสังกัดกรมนี้มาจัดเข้าอยู่ฝ่ายกรมวัง ซึ่งความซับซ้อนการกำหนดยศและศักดินาที่ลดหลั่นกันมาและการย้ายกรมขนาดใหญ่ไปอีกฝ่ายหนึ่งเหล่านี้เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่า กรมวังเป็นหน่วยงานหนึ่งในจุดสมมติที่มีพัฒนาการและมีการปรับปรุงอยู่เป็นระยะจนมีกรมในสังกัดมากมาย และกลายมาเป็นกรมที่ใหญ่โตกว้างขวางและซับซ้อนในที่สุด

ส่วนหน่วยงานหรือกรมที่ขึ้นกับพระมหากษัตริย์คือเป็นกรมที่อยู่ในสังกัดกรมวัง แต่อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีตำแหน่งหัวหน้ากรมเป็นจางวาง ได้แก่ กรมพระแสงปืน มือออกญาอภัยสุรเพลิง จางวางขวา กับออกญาคำเกิง จางวางซ้าย และกรมช่างปืน มีหลวงวิเศษเป็นจางวาง กรมทั้งสองนี้มีความสำคัญโดยเฉพาะกรมพระแสงปืนเป็นกรมใหญ่มีตำแหน่งขุนนางและข้าราชการประจำกรมหลายตำแหน่ง ซึ่งนอกจากมีหัวหน้าบังคับบัญชาเป็นจางวางซ้ายขวาแล้วก็ยังมีตำแหน่งเจ้ากรมซ้ายขวาคอยกำกับกรมรองจากจางวางอีกชั้นหนึ่ง ด้วยกรมพระแสงปืนกับกรมช่างปืนมีลักษณะงานที่คล้ายคลึงกัน เป็นไปได้ว่าหลวงวิเศษน่าจะอยู่ในงานเดียวกับกรมพระแสงปืนแต่แยกไปเป็นจางวางหรือหัวหน้ากรมออกไปคุมอีกหน้าที่หนึ่งในงานเดียวกัน

กรมพระแสงปืนกับกรมช่างปืนทำหน้าที่เก็บรักษาอาวุธและกระสุนปืนต่าง ๆ รวมทั้งซ่อมแซมอาวุธที่สึกหรอ ด้วยหน้าที่นี้ทำให้เห็นว่าสองกรมนี้ดั้งเดิมคงไม่ได้สังกัดอยู่ในสายงานของกรมวังเป็นแน่ น่าจะถูกโอนย้ายมาจากหน่วยงานอื่นโดยเฉพาะฝ่ายงานของสมุหพระกลาโหมที่ควบคุมฝ่ายทหาร ซึ่งสาเหตุการโอนย้ายกรมเหล่านี้มาไว้ในสังกัดกรมวัง และพระมหากษัตริย์ทรงควบคุมดูแลเองนั้น เนื่องจากเป็นกรมสำคัญในด้านฐานอำนาจของกำลัง และเกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์โดยตรง ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงทรงจัดให้กรมเหล่านี้อยู่ในหน่วยงานที่ใกล้ชิดพระองค์มากที่สุดนั่นก็คือ กรมวังเพื่อสะดวกในการควบคุม โดยทรงแต่งตั้งให้หัวหน้ากรมเหล่านี้เป็นจางวางขึ้นกับพระมหากษัตริย์

การโอนย้ายหน่วยงานจากสังกัดฝ่ายหนึ่งมายังสังกัดของอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งมักจะเป็นกรมสำคัญ เช่น กรมที่มีหน้าที่รักษาความปลอดภัย และกรมที่มีกำลังไพร่พลในสังกัดมาก ได้แก่ กรมที่

⁷⁸ กรมสังฆการี มีหน้าที่ดูแลความประพฤติของพระสงฆ์ในหัวเมืองทุกเมือง ภายในกรมนี้มีศาลพิเศษว่าคดีของพระสงฆ์ที่ทำความผิด และพระมหากษัตริย์ก็ทรงแต่งตั้งพระสงฆ์สมณศักดิ์สูงผ่านเจ้ากรมนี้ด้วย ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ปรากฏว่าออกญาพระเสด็จทำหน้าที่เป็นผู้ว่าราชการพระนครควบคู่อีกตำแหน่งหนึ่ง. ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 76 และ มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุเดอลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 394.

ทำหน้าที่รักษาพระองค์ คือ กรมล้อมพระราชวัง มีพระเพทพิไชยเป็นวางจาง และกรมที่ทำหน้าที่ด้านการรบ คือ กรมพระคชบาล มีพระเพทราชาเป็นจางวางขวาก็อยู่ในฝ่ายพลเรือน โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงควบคุม เช่นเดียวกับในหน่วยงานสังกัดกรมวังเท่า ที่พบว่าออกญาธรรมาธิบดียังไม่ได้มีอำนาจเข้าควบคุมการปฏิบัติงานโดยตรง มีแค่กรมพระแสงปืนและกรมช่างปืน เพราะขึ้นกับพระมหากษัตริย์ เนื่องจากกรมเหล่านี้ทำหน้าที่ที่เกี่ยวข้องและสำคัญกับพระมหากษัตริย์

อำนาจหน้าที่ของเสนาบดีกรมวัง

อำนาจหน้าที่ของออกญาธรรมาธิบดีเสนาบดีกรมวังที่จะกล่าวจากจากกรมในสังกัดกรมวัง จะแสดงถึงขอบข่ายอำนาจและหน้าที่ความรับผิดชอบที่ออกญาธรรมาธิบดีได้รับให้มีส่วนร่วมในการปกครองที่สำคัญ 2 ด้าน คือ อำนาจหน้าที่ในการปกครองส่วนกลาง และการปกครองส่วนภูมิภาค

- การปกครองส่วนกลาง

อำนาจหน้าที่ในการปกครองส่วนกลางตามที่ได้กล่าวไปแล้วว่า ออกญาธรรมาธิบดีเป็นตำแหน่งเสนาบดีหนึ่งของจตุสดมภ์ที่มีหน่วยงานปฏิบัติราชการในส่วนกลางคือกรมวัง โดยทั่วไปแล้วเสนาบดีกรมนี้มีอำนาจหน้าที่คอยดูแลรับผิดชอบกิจทุกเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระราชสำนัก เช่น การซ่อมแซมรักษาพระราชวัง การประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ และการควบคุมดูแลขุนนางที่เข้ามาในพระราชวัง เป็นต้น⁷⁹

อำนาจหน้าที่ของออกญาธรรมาธิบดียังมีปรากฏอยู่ในเอกสารร่วมสมัยของชาวต่างชาติได้กล่าวเพิ่มเติมไว้อย่างน่าสนใจอีกดังนี้ว่า

ก่อนรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ออกญาธรรมาธิบดีเป็นหนึ่งในคณะขุนนางชั้นสูงร่วมกับออกญาพลเทพ ออกญาจักรี และพระคลัง ทำหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในระหว่างการเลือกพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ พอมาถึงรัชกาลนี้ออกญาธรรมาธิบดีจึงเปลี่ยนมารับหน้าที่เป็นประธานที่ประชุมของพระเจ้าแผ่นดิน และทำหน้าที่ดูแลชุมชนลาวในกรุงศรีอยุธยา⁸⁰

รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ช่วงต้น ในขณะที่ทรงดำเนินทำสงครามกับบ้านเมืองฝ่ายเหนืออยู่นั้น ปรากฏว่าทรงแต่งตั้งให้ออกญาธรรมาธิบดีปฏิบัติราชการในฐานะเสนาบดีสูงสุดร่วมกับออกญาตะนาว ออกญาสุโขทัย และออกญาพิชิตรณฤทธิ์ ปกครองกรุงศรีอยุธยาแทนพระองค์⁸¹ ต่อมาในรัชกาลเดียวกันเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงมีนโยบายทางการเมืองด้วยการนำชาวต่างชาติ

⁷⁹ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 75.

⁸⁰ Dhiravat na Pombejra, "A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty," pp. 56, 61 และสังข์ พัฒโนทัย, พระเจ้าปราสาททอง, หน้า 262-263.

⁸¹ Ibid., p. 291.

เข้ามารับราชการเป็นขุนนางในฝ่ายปกครอง ปรากฏว่ามีชาวต่างชาติเชื้อสายมาเลย์ได้รับแต่งตั้งขึ้นดำรงตำแหน่งนี้ด้วย⁸² ซึ่งหน้าที่ของตำแหน่งนี้แชนแวนส ได้กล่าวว่า ออกญาธรรมาธิบดินคยอมมีหน้าที่จัดหาค่าใช้จ่ายให้สำหรับพระมหากษัตริย์ ราชสำนักฝ่ายใน และข้าราชการ รวมทั้งยังได้โปรดฯ ให้แบ่งหัวเมืองทางฝั่งทะเลพิบพลีไปจนจดเขตประเทศเขมรให้ออกญาธรรมาธิบดินคยอม⁸³ เช่นเดียวกับลาอูแบร์ กล่าวไว้ว่านอกจากออกญาธรรมาธิบดินคยอมทำหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาราชการในพระราชวัง และการซ่อมแซมรักษาพระราชสำนัก รวมทั้งเป็นผู้เบิกจ่ายการตั้งปวงของพระมหากษัตริย์ พระราชชายา มหาดเล็ก และข้าราชการทั้งหลายทั้งปวงที่ทรงชบเลี้ยงไว้ในพระราชสำนักแล้ว ออกญาธรรมาธิบดินคยอมยังทำหน้าที่คล้ายผู้ว่าราชการเมือง คอยออกมาต้อนรับคณะทูตที่ประจวบ และเป็นผู้นำคณะราชทูตเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ด้วย⁸⁴

และในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา แกมปีเฟอร์ ได้กล่าวว่าออกญาธรรมาธิบดินคยอมพระราชวังทำหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชวัง และคอยตรวจตราตึกและห้องที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน⁸⁵

จากเอกสารร่วมสมัยของชาวต่างชาติที่ได้บันทึกอำนาจหน้าที่ของออกญาธรรมาธิบดินคยอมไว้ในที่ต่าง ๆ กัน จะเห็นได้ว่าอำนาจหน้าที่หลักของออกญาธรรมาธิบดินคยอมคือเป็นเสนาบดีผู้บังคับบัญชาขุนนางข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในที่อยู่และมีหน้าที่ในพระราชวัง รวมทั้งคอยดูแลรักษาพระราชมณเฑียรสถานและเขตพระราชฐานชั้นในนอกตลอดจนการพระราชพิธี⁸⁶ และเนื่องจากด้วยตำแหน่ง ฐานะ และศักดิ์หน้าที่ออกญาธรรมาธิบดินคยอมเป็นหนึ่งในเสนาบดีสำคัญของจตุสดมภ์ที่มี

⁸² Dhiravat na Pombejra, "A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty," p. 357.

⁸³ นิโกลาส์ แชนแวนส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 74.

⁸⁴ มร.เคอะลาอูแบร์, จดหมายเหตุลาอูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 429. เอกสารต่างชาติที่บันทึกไว้ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมกล่าวถึงหน้าที่ของออกญาธรรมาธิบดินคยอมเกี่ยวกับการทูตว่าเป็นผู้รับเครื่องราชบรรณาการ และระบุนโยบายกำหนดการให้คณะทูตเข้าเฝ้า. กรมศิลปากร, บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1, หน้า 58.

⁸⁵ เอนเซลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์, แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2512), หน้า 40.

⁸⁶ มีปรากฏในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า ออกญาธรรมาธิบดินคยอมเป็นผู้จัดการและเข้าร่วมประกอบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกถวายในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 367-368 และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 9.

ศักดิ์นาเทียบเท่ากับเอกอัครมหาเสนาบดีสองตำแหน่ง ดังจะพบต่อไปอีกว่าเอกสารของชาวต่างชาติได้ระบุว่าออกญาธรรมาธิบดินทร์ได้รับแต่งตั้งให้มีหน้าที่สำคัญอื่น ๆ อีก เช่น ผู้สำเร็จราชการร่วมกับขุนนางชั้นผู้ใหญ่ เป็นหนึ่งผู้มีสิทธิ์ในการแต่งตั้งพระมหากษัตริย์ เป็นผู้กำกับดูแลชุมชนต่างด้าว และเป็นผู้ปกครองหัวเมืองบางเมืองตามชายฝั่งทะเล โดยเฉพาะอำนาจหน้าที่อันหลังนี้ถ้าเป็นไปตามที่แชรเวสได้กล่าวไว้ ก็แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงเพิ่มอำนาจหน้าที่ให้ออกญาธรรมาธิบดินทร์เป็นกรณีพิเศษให้เป็นผู้บังคับบัญชาปกครองบ้านเมืองชายฝั่งทะเลทางด้านตะวันตกถึงตะวันออก ซึ่งเหตุผลที่ออกญาธรรมาธิบดินทร์ได้ปกครองหัวเมืองเหล่านี้ แชรเวสกล่าวไว้สั้น ๆ ว่า “เพื่อเสริมตำแหน่งนี้ให้ใหญ่โตขึ้น”⁸⁷ การส่งเสริมให้ออกญาธรรมาธิบดินทร์มีสิทธิ์ขาดในการปกครองหัวเมืองชายทะเลในสมัยนี้อาจจะเป็นไปได้ว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงให้ออกญาธรรมาธิบดินทร์เป็นผู้เป็นเสนาบดีที่รับใช้และทรงควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิดเข้าไปจัดการเรื่องการแสวงหาผลประโยชน์และการค้าจากหัวเมืองแถบนี้ให้ผ่านเข้ามาในราชสำนักได้โดยตรง เนื่องจากหัวเมืองชายทะเลด้านทิศตะวันตกถึงตะวันออก เช่น เพชรบุรี และจันทบุรี เป็นเมืองท่าสำคัญและมีแม่น้ำที่เรือใหญ่สามารถแล่นเข้ามาติดต่อได้⁸⁸ อันส่งผลอำนวยประโยชน์ทางเศรษฐกิจการค้าให้กับหัวเมืองแถบนี้ ซึ่งนี่ก็อาจจะทำให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงเลือกออกญาธรรมาธิบดินทร์ในฐานะตำแหน่งขุนนางใกล้ชิดเข้าไปควบคุมหัวเมืองที่เป็นแหล่งรายได้เข้าพระราชสำนักตามที่แชรเวสและลาตูแบร์กล่าวสอดคล้องต้องกันว่าออกญาธรรมาธิบดินทร์ในสมัยนี้มีหน้าที่จัดหาและเบิกค่าใช้จ่ายทุกอย่างเกี่ยวกับพระราชสำนัก

อำนาจหน้าที่ด้านการปกครองดังกล่าวนี้เห็นได้ว่าออกญาธรรมาธิบดินทร์ในฐานะเสนาบดีชั้นสูง มีหน้าที่ปฏิบัติราชการทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระราชสำนักและการบริหารราชการทั่วไปตามแต่ละหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายจากพระมหากษัตริย์ ซึ่งหน้าที่เหล่านี้ในการปกครองส่วนกลางออกญาธรรมาธิบดินทร์ยังมีอำนาจหน้าที่ด้านการปกครองที่สำคัญอีก 2 ส่วน คือ ด้านการศาลและด้านการทหาร

ด้านการศาลเป็นอำนาจหน้าที่แต่ดั้งเดิมของออกญาธรรมาธิบดินทร์มาแต่ครั้งยังเป็นขุนวัง เนื่องจากเป็นขุนนางที่ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นพระราชภาระเกี่ยวกับความยุติธรรมขุนวังจึงได้มีส่วนร่วมเข้ามาปฏิบัติราชการในส่วนนี้มาตั้งแต่ต้น ต่อมาเมื่อขุนวังถูกยกขึ้นในตำแหน่งเดิมเป็นออกญาธรรมาธิบดินทร์เสนาบดีผู้บังคับบัญชากรมวัง ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนได้ระบุว่ากรมวังมีขุนนางที่เรียกว่า ปลัดนั่งศาล เป็นคณะผู้ปฏิบัติงานด้านตุลาการของกรมนี้

ศาลของกรมวังเป็นศาลที่ส่วนกลางตั้งขึ้นมาเพื่อให้มูลนายได้พิจารณาพิพากษาคดีแก่ผู้อยู่ในสังกัดของกรมวัง โดยก่อนที่กรมวังจะว่าคดีความจะมีตระลาการทำหน้าที่ไต่สวนว่าควรรับหรือ

⁸⁷ นิโกลาส์ แชรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 74.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6, 10, 50, 53.

ไม่ แล้วนำสำนวนคตินั้นส่งให้คณะลูกขุนปรับกรณีนั้น ๆ เข้ากับบทกฎหมายและส่งโจทก์กับจำเลย ไปยังตุลาการของกรมวัง (หลังจากแบ่งตามประเภทคดีแล้ว) เพื่อให้พิจารณาพิพากษาคดีในสังกัด ของตน ซึ่งลักษณะการแบ่งงานด้านตุลาการเช่นนี้ได้ทำให้กรมสำคัญต่าง ๆ มีปลัดนั่งศาลแยกออก เป็นอิสระกระจายอยู่คอยทำหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีที่เกิดขึ้นกับผู้อยู่ในสังกัดของกรมนั้น ๆ เช่น กรมมหาดไทย ปลัดนั่งศาลมี ขุนบูรินธรนั่งศาลหลวง ขุนเทพอาณานิั่งศาลราช (ราชฎีร์ - ?) และ ขุนอาญาจักรนั่งศาลตำรวจ กรมพระกลาโหมมีขุนประชาเทพราชเป็นปลัดนั่งศาล กรมพระนคร บาลมีขุนจำเมืองราชเป็นปลัดนั่งศาล กรมพระคลังมีขุนพินิจใจเป็นปลัดนั่งศาล และกรมนามีขุน โภชนากรณ์เป็นปลัดนั่งศาล เป็นต้น⁸⁹

การที่ระบบการปกครองส่วนกลางได้แยกการพิจารณาและตัดสินคดีความออกเป็นหลาย หน้าทีหลายกรมนี้นำให้งานตุลาการเป็นคดีเกี่ยวกับงานในหน้าที่ของกรมนั้น ๆ เช่น งานตุลาการ ของกรมวัง ปลัดนั่งศาลในกรมนี้นี้ได้แก่ ขุนอินอาญาพิจารณาเนื้อความอาญาวัง ขุนพรมสุภา พิจารณาเนื้อความนครบาลวัง และขุนเทพสุภาพิจารณาเนื้อความแพ่งวัง ศักดินาคนละ 800 นั้น⁹⁰ จะรับฟ้องและพิจารณาพิพากษาคดีเฉพาะกรณีพิพาทของคนในสังกัดกรมวังเกี่ยวกับคดีแพ่งและคดี อาญาของสมในเท่านั้น โดยจะพิจารณาพิพากษาทุกคดีที่เกี่ยวกับเจ้านายขุนนางของกรมต่าง ๆ ที่ ทำงานในพระราชวังและพวกทาสของวัดหลวง⁹¹ ซึ่งพระธรรมบุญได้ระบุผู้เป็นสมใน เมื่อมีคดีจะ ต้องให้ปลัดนั่งศาลในกรมวังเป็นผู้ปฏิบัติงานด้านตุลาการให้โดยมีออกญาธรรมาธิบดีในฐานะเจ้า กรมเป็นผู้มีหน้าที่รับผิดชอบว่า

...ถ้าจำเลยเป็นสมใน คือ ในกรมพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ อันทากรมมิได้ และกรมฝ่ายใน กรมแสงใน กรมแสงนอก กรมคลัง ในกรมคลังวิเศษ สิบสองพระ กำนันซ้ายขวา แลดาบเกยซ้ายขวาคร้วเข้าต้นและกรมสนมพลเรือนซ้ายขวา กรม รักษาองค์ซ้ายขวา กรมตำรวจในซ้ายขวา กรมสารภากอร์ในแลกรมมรฎก กรม ช่างทองสนะ ข้าพระวัดศรีสาระเพช วัดเชตุพล วัดรามवाद วัดธรรม์กราช วัด วังไซ แลวัดสวนหลวงแลวัดพระเมรุ แลวัดราชประดิสถาน แลวัดกระตือทอง แล

⁸⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 79-80.

⁹⁰ พระราชกำหนดเการะบุว่า กรมวังมีปลัดนั่งศาล 3 คน ส่วนพระไอยการตำแหน่งนา พลเรือนระบุว่า 4 คน คือ ขุนศรีราชบุตรศาลมรดกเพิ่มขึ้นมาอีก 1 ตำแหน่ง. เรื่องเดียวกัน, หน้า 80 และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 238.

⁹¹ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 153.

วัดโลกสุทธา วัดสบสวรรค์ วัดอินทาราม ถ้าจำเลยในกรมทั้งนี้เป้นกระทรวง
แพ่งอาชานครบาล ก็ดี กรมวังได้พิจารณา⁹²

การที่กรมวังมีศาลประจำกรมนอกจากจะทำให้ทั้งออกญาธรรมธิบดี ปลัดนั่งศาลและผู้มี
คดีซึ่งเป็นสมในสังกัดกรมวัง มีความสะดวกในการพิพากษาคดี เพราะเป็นบุคคลในสังกัดด้วยกัน
เองแล้ว ยังทำให้ขุนนางที่ปฏิบัติงานด้านตุลาการนี้มีรายได้จากค่าธรรมเนียมในการตัดสินคดีความ
ซึ่งเป็นผลประโยชน์จากตำแหน่งและยศศักดิ์ที่ได้รับจากทางราชการไว้ให้ดำเนินชีวิตด้วย

ส่วนด้านการทหารก็เป็นอีกหน้าที่หนึ่งที่พบว่าออกญาธรรมธิบดีได้เข้ามาเกี่ยวข้องในการ
เป็นแม่ทัพและดำเนินงานการสงคราม กล่าวคือ การปฏิรูปการปกครองโดยให้สมุหพระกลาโหม
เป็นผู้บังคับบัญชาฝ่ายทหาร และสมุหนายกเป็นผู้บังคับบัญชาฝ่ายพลเรือน แยกออกจากกัน ดัง
ปรากฏการแบ่งแยกหน้าที่ของแต่ละฝ่ายในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนกับตำแหน่งนาทหาร
หัวเมืองเพื่อแบ่งอำนาจหน้าที่ในการปกครองเป็นสัดส่วนนั้น ในทางปฏิบัติจะเห็นได้ว่าภารกิจด้าน
การทหารที่ควรเป็นของสมุหพระกลาโหมแต่เพียงฝ่ายเดียวไม่ได้เป็นไปตามหลักการที่วางไว้ แต่
กลับมอบหมายให้ทุกฝ่ายและทุกคนมีหน้าที่รับผิดชอบงานในด้านนี้

หลักการแบ่งแยกฝ่ายทหารกับพลเรือนนั้นจะปรากฏเด่นชัดในเวลาปกติ แต่เมื่อเกิดศึก
สงคราม ทั้งฝ่ายสมุหนายกกับสมุหพระกลาโหมจะต้องเข้ามาประจำกองทัพตามหมายและสารตรา
ที่มีไปถึงเจ้ากรม และเจ้าเมืองในแต่ละฝ่ายของตนให้เกณฑ์กำลังไพร่พลภายใต้บังคับบัญชามาตาม
จำนวนหมายเกณฑ์ที่ออกไป⁹³ ซึ่งก็ทำให้ขุนนางและไพร่พลในฝ่ายของทหารกับพลเรือนทุกคนมี
หน้าที่เป็นทหารในยามสงคราม โดยเฉพาะขุนนางและไพร่พลภายใต้การบังคับบัญชาของออกญา
ธรรมธิบดี ที่มีปรากฏในหลักฐานว่า เป็นขุนนางฝ่ายสมุหนายกได้รับแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพควบคุม
กองทัพไปออกรบด้วย เช่น รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดฯให้พระยาธรรมมาเป็นนายกอง
ถือพลรักษาพระนครด้านเหนือในคราวสงครามเสียกรุง พ.ศ. 2112⁹⁴ ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร
โปรดฯให้เจ้าพระยาธรรมธิบดีร่วมกับเจ้าพระยาสุวรรณคโลก พระยากำแพงเพชร พระยาสุโขทัย
และพระยาพันธารา ยกกองทัพไปตีเมืองเขมร⁹⁵ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ โปรดฯให้ออกญาวัง

⁹² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 165-166.

⁹³ พูลศรี นนทรี, “สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม : บทบาทและอำนาจทางด้านการ
เมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยา-
มรินทร์,” หน้า 96.

⁹⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 191-192.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 358.

เป็นแม่ทัพเรือไปตีเมืองปัตตานี⁹⁶ และในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ โปรดฯให้พระยารัตนาธิเบศรว่าที่จตุสดมภ์กรมวังเป็นแม่ทัพคุมพล 2000 ยกไปช่วยพระยายมราชแม่ทัพออกไปรักษาเมืองมะริดและเมืองตะนาวศรี เป็นต้น⁹⁷

ดังนั้นการที่ขุนนางและไพร่พลฝ่ายพลเรือนต้องเข้ารับหน้าที่ทางทหารอยู่เป็นประจำดังกรณีของเสนาบดีกรมวัง เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าไม่สามารถแยกหน้าที่ด้านการทหารไว้กับสมุหพระกลาโหมแต่เพียงฝ่ายเดียวได้ จึงมีการเคลื่อนงานด้านการจัดทัพและดำเนินการสงครามให้กับฝ่ายสมุหนายกควบคุมกองทัพที่เป็นไพร่พลฝ่ายพลเรือน ซึ่งทำให้หน้าที่ด้านการทหารนี้เป็นความรับผิดชอบร่วมกันของขุนนางทุกฝ่าย

- การปกครองส่วนภูมิภาค

อำนาจหน้าที่การปกครองส่วนภูมิภาคภายหลังการยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงและใช้วิธีการปกครองอาณาเขตด้วยการส่งขุนนางออกไปปกครองอยู่ตามเมืองต่าง ๆ โดยเสนาบดีในเมืองหลวงมีอำนาจแต่งตั้งเจ้าเมืองเอก โท ตรี และผู้รั้งเมือง กรมการเมืองของเมืองชั้นจัตวาในเขตวงราชการนี้ ซึ่งเป็นการรวมอำนาจการปกครองสู่ศูนย์กลาง เมื่อกรุงศรีอยุธยาได้ขยายอำนาจแผ่ออกไปครอบงำการปกครองหัวเมืองทั้งหลายเหล่านี้ให้ทำหน้าที่อย่างเดียวกันกับการปกครองแบบส่วนกลางนั้น ทำให้การปกครองส่วนภูมิภาคหรือหัวเมืองเป็นอีกหน้าที่หนึ่งของออกญาธรรมาธิบดีที่ต้องดูแลงานในหน่วยงานประเภทเดียวกันและหน้าที่เพิ่มเติมอื่น ๆ ในการปกครองหัวเมือง คือ การแต่งตั้งตำแหน่งวังและยกกระบัตร์ประจำเมือง⁹⁸

ออกญาธรรมาธิบดีมีอำนาจหน้าที่แต่งตั้งขุนนางในตำแหน่งวังของหัวเมืองเช่นเดียวกับตำแหน่งเมือง คลัง และนา ที่เสนาบดีเมืองหลวงของฝ่ายนั้น ๆ แต่งตั้งออกไปประจำยังหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งการแต่งตั้งตำแหน่งวังนี้ออกญาธรรมาธิบดีจะใช้ตราเทพดาขึ้นนทการ⁹⁹ ประจำตำแหน่งเป็นผู้แต่งตั้ง หรือตั้งตามเมืองที่เจ้าเมืองกรมการเมืองขอเข้ามา โดยมีเสมียนตราในกรมวังเขียนและ

⁹⁶ Dhiravat na Pombejra, "A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty," p. 357.

⁹⁷ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 255.

⁹⁸ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 91.

⁹⁹ กฎหมายตราสามดวงว่าด้วยพระธรรมนูญการใช้ตราเทพดาขึ้นนทการเป็นของเสนาบดีกรมวัง ส่วนคำให้การชาวกรุงเก่าว่า เป็นตรารูปพระอินทร์นั่งสมาธิ. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 179 และ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 243.

ประทับตราขึ้นเอกสารประกาศรับรองการแต่งตั้ง การแต่งตั้งตำแหน่งวังออกญาธรรมาธิบดีมีอำนาจแต่งตั้งได้ในหัวเมืองเอก โท และตรี (ยกเว้นจัตวา) ที่กำหนดให้มีตำแหน่งนี้ตามพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ได้ระบุนศ ราชทินนาม และศักดินาที่ลดหลั่นกันลงมาตามระดับชั้นความสำคัญของหัวเมือง ดังนี้

- หัวเมืองเอก หลวงจตุรศจินดา ศักดินา 1400 เป็นหลวงวังของเมืองพิษณุโลก กับหลวงวัง (ไม่ระบุนศราชทินนาม) ศักดินา 1400 เป็นหลวงวังของเมืองนครศรีธรรมราช
- หัวเมืองโท มีตำแหน่งวัง ศักดินา 800
- หัวเมืองตรี มีตำแหน่งวัง ศักดินา 600¹⁰⁰

ตำแหน่งหลวงวังประจำเมืองเอก โท และตรี ที่ออกญาธรรมาธิบดีเป็นผู้แต่งตั้งนี้จะมีหน้าที่เหมือนกับงานในกรมวังทั่วไปคือ ปฏิบัติหน้าที่งานต่าง ๆ ภายในจวนของเจ้าเมือง เช่น งานด้านการดูแลและซ่อมแซมจวน งานด้านจัดการพิธีต่าง ๆ และงานด้านคอยรับใช้เวลาเจ้าเมืองออกว่าราชการและเวลารับแขก ซึ่งก็รวมทั้งคอยอำนวยความสะดวกจัดที่พักรับรองแขกของเจ้าเมืองด้วย เป็นต้น¹⁰¹ ซึ่งการแต่งตั้งตำแหน่งหลวงวังประจำเมืองได้ทำให้ขุนนางกรมวังในราชธานีมีรายได้จากขุนนางผู้ได้รับตำแหน่งนี้ในส่วนภูมิภาคที่ต้องเสียค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ตามพระราชกำหนดเก่าได้กำหนดค่าตั้งและค่าตราในการแต่งตั้งหลวงวังรวมกันเป็นเงินว่า หลวงวังเมืองเอก มีค่า 3 ชั่ง หลวงวังเมืองโท มีค่า 2 ชั่ง 5 ตำลึง และหลวงวังเมืองตรี มีค่า 1 ชั่ง 10 ตำลึง¹⁰² นับได้ว่าเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญอย่างหนึ่งนอกจากรายได้ที่มาจากอำนาจหน้าที่ในการพิจารณาพิพากษาคดี

ดังนั้น ด้วยอำนาจหน้าที่ของออกญาธรรมาธิบดีในการปกครองส่วนกลางและการปกครองส่วนภูมิภาค จะเห็นได้ว่าออกญาธรรมาธิบดีหนึ่งในเสนาบดีของจตุสดมภ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ นอกจากจะปรากฏการเพิ่มระดับชั้นของยศถาบรรดาศักดิ์จากขุนเพิ่มเป็นออกญาและเจ้าพระยาในที่สุด¹⁰³ อันแสดงถึงอำนาจหน้าที่ทั้งสองด้านที่มีเพิ่มมากขึ้นแล้ว เอกสารร่วมสมัยของชาวต่างชาติยังช่วยชี้ชัดอีกว่าออกญาธรรมาธิบดีเป็นหนึ่งในขุนนางชั้นนำและเป็นตำแหน่งสำคัญเช่นเดียวกับเสนาบดีอื่น ๆ ในระบบการปกครอง อาทิ บาทหลวงเดอ ชัวซีซ์ กล่าวว่า “ออกญาวัง”

¹⁰⁰ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 318-319, 321, 323.

¹⁰¹ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 94 และ “วิธีปกครองบ้านเมืองในสมัยก่อน,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 90, 93.

¹⁰² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 89-91.

¹⁰³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 179.

เป็นตำแหน่งหนึ่งในเจ็ดของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่สำคัญในราชอาณาจักร เช่นเดียวกับ วัน วลิต และแกมปเฟอร์ ได้ระบุไว้¹⁰⁴ ซึ่งยศหรือบรรดาศักดิ์ที่ขุนนางได้รับแต่งตั้งขึ้นเป็น “ออกญา” นี้ แชรแอส ยังได้กล่าวว่า “...พวกออกญา ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ในราชการแผ่นดิน เป็นชนชั้นปกครองสูงสุด ... หีบหมากของเขาทำด้วยฝีมือประณีตกว่าของขุนนางชั้นอื่น ๆ ... วงทองคำอันรัดขอบลอมพอกยอดแหลมนั้นประดับด้วยช่อมาลา”¹⁰⁵ ฉะนั้นเมื่อระบบการปกครองของกรุงศรีอยุธยามีการเจริญเติบโตและขยายตัวออกไปควบคุมส่วนต่าง ๆ ในอาณาบริเวณที่กว้างขวางมากขึ้น ขุนนางซึ่งเป็นกลไกหลักสำคัญในการปกครองจึงมีความสำคัญเพิ่มขึ้นตาม โดยเฉพาะขุนนางในตำแหน่งเจ้ากรมวัง ผู้มีหน้าที่สำคัญในการดูแลรักษาพระราชวังในฐานะศูนย์กลางการบริหารการปกครองราชอาณาจักรที่ได้รับพระราชทานยศ ราชทินนาม ศักดินา เครื่องยศ ข้าคน และรายได้ เฉกเช่นเดียวกับขุนนางสำคัญที่มีหน้าที่ในการบริหารงานราชการในด้านอื่น¹⁰⁶

¹⁰⁴ บาทหลวงเดอ ชัวซีย์ว่า ขุนนางสำคัญเจ็ดตำแหน่งในการบริหารปกครองราชอาณาจักร มี มหาอุปราช จักรี กลาโหม ออกญาวัง ออกญาพระคลัง ออกญาพลเทพ และออกญาอมราช วัน วลิต ว่ามีออกญาอุปราช ออกญาวัง ออกญาพลเทพ ออกญาจักรี ออกญากลาโหม ออกญาพระคลัง และออกญาอมราช ส่วนแกมเฟอร์ว่ามี พระยาสุรศักดิ์ (พระยาวังหน้า) พระยาพระคลัง พระยาวัง พระยาอมราช พระยาพลเทพ พระยาจักรี และพระยากลาโหม. บาทหลวงเดอ ชัวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ 1686, หน้า 555-556, สังข์ พิณน้อย, พระเจ้าปราสาททอง, หน้า 262-263 และ เอนเซลเบิร์ต แกมเฟอร์, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์, หน้า 39-41.

¹⁰⁵ นิโกลัส แชรแอส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 111.

¹⁰⁶ ทำให้การกรุงเก่าได้ระบุเครื่องยศ ขานพาหนะ และเบี้ยหวัดประจำตำแหน่งเอกอัครมหาเสนาบดี และเสนาบดีจตุสดมภ์ว่า เจ้าพระยาอัครมหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม ได้รับพระราชทานพานหมากเครื่องเงิน คนโททอง ขันทอง สลักสลาย มีพานเงินรอง กระโถนเงิน ดาบฝักทองซ้อ อ้อย เสลียง (กลีบ) บัวลายทอง กิ่งสัปทนแพรยอดทอง ชี่เรือรูปคชสีห์ ฤดูหลายทอง และได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 50 ชั่ง เช่นเดียวกับเจ้าพระยาจักรี แต่ต่างกันที่เรือ ส่วนเสนาบดีจตุสดมภ์ได้แก่ พระยาอมราชกรมเมือง พระยาธรรมมาธิกรณ์ กรมวัง พระยาราชภักดี กรมพระคลัง และพระยาพลเทพกรมนา ได้รับพระราชทานเครื่องยศ ขานพาหนะ และเบี้ยหวัดเสมอกัน คือ พานทองมีเครื่องเงิน คนโททอง กระโถน (เงิน) ขันทองสลักลาย ถาดเงินรองดาบฝักซ้ออ้อย เสลียงงาสลักลาย กิ่งสัปทนแพร ชี่เรือกัญญา พนักเขียนลาย และได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 40 ชั่ง. ทำให้การชาวกรุงเก่าทำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ, หน้า 242-243.

ฉะนั้น การที่พระราชวังถือได้ว่าเป็นสถานที่ศูนย์กลางการปกครองสำคัญที่สุดของรัฐอาณาจักร ด้วยความสลับซับซ้อนของพื้นที่ในพระราชวัง อย่างเช่นในบริเวณที่เป็นพระราชฐานชั้นนอกกับชั้นกลางได้ถูกจัดแบ่งและกำหนดให้เป็นสถานที่ตั้งอาคารราชการ พระมหาปราสาท ใช้สำหรับเป็นที่ทำการบริหารปกครองราชการแผ่นดินของพระมหากษัตริย์และเหล่าบรรดาขุนนางข้าราชการ และจัดแบ่งพื้นที่บริเวณอีกส่วนหนึ่งไว้เป็นที่ประทับรโหฐานของพระมหากษัตริย์ตลอดจนบรรดาเจ้านาย ข้าราชการ เจ้าหน้าที่ในระดับต่าง ๆ ประทับและอาศัยอยู่ร่วมกันในพระราชฐานชั้นใน และมีการปฏิบัติราชการอยู่ในบริเวณเฉพาะที่ถือว่าเป็นเขตต้องห้ามของบุรุษ โดยมีเจ้านายกับข้าราชการฝ่ายในชั้นสูงคอยดูแลจัดการควบคุมความสงบเรียบร้อยในเขตพระราชฐานชั้นนี้ ตำแหน่งออกญาธรรมาธิบดีเสนาบดีกรมวังยังเป็นผู้ที่ได้รับมอบหมายอำนาจหน้าที่สำคัญให้คอยดูแลรับผิดชอบกิจต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค กับกิจการงานในราชสำนักอีกส่วนหนึ่ง เพื่อมุ่งรักษาความสงบความเป็นระเบียบเรียบร้อย และความเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ให้สมกับเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงดำรงสถานะสูงส่งตามคติความเชื่อทางศาสนา และเป็นสัญลักษณ์ของศูนย์กลางจักรวาลที่ตั้งอยู่เป็นหลักเป็นประธานของเมืองราชธานี

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

พระราชวังในฐานะศูนย์กลางแห่งจักรวาลมนุษย์

การศึกษาในบทนี้จะกล่าวเฉพาะถึงพระราชวังหรือวังหลวงอันสัมพันธ์กับคติความเชื่อซึ่งเป็นมิติสุดท้ายของการศึกษาพระราชวังว่า พระราชวังนอกจากมีความเกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับการเจริญเติบโตและพัฒนาการของบ้านเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างโดยเฉพาะกรุงศรีอยุธยาที่เป็นศูนย์กลางการปกครองอันมีพระราชวังเป็นสถานที่ประทับและเป็นที่ทำการบริหารปกครองของราชอาณาจักรดังกล่าวมาแล้ว พระราชวังยังได้รับการสร้างขึ้นมาและแสดงถึงความเป็นศูนย์กลางเพื่อให้สอดคล้องต้องกับแนวคิดแบบมณฑลที่มุ่งเน้นความสำคัญของแกนกลางราชอาณาจักรอันได้แก่ราชธานีในสัญลักษณ์ของจักรวรรดิ โดยมีพระราชวังเป็นหลักสำคัญในฐานะศูนย์กลางแห่งจักรวรรดิหรือจักรวาล ดังนี้

5.1 แนวคิดมณฑล

ก่อนจะเข้าถึงในรายละเอียดเกี่ยวกับแนวคิดมณฑลที่มีผลต่อการจัดระเบียบทางสัญลักษณ์ของพระราชวังต่อไปนั้น จำเป็นต้องกล่าวในขั้นต้นเสียก่อนว่า แนวคิดมณฑลเป็นคติความเชื่อสำคัญที่มีผลอย่างมากต่อการกำหนดรูปแบบการปกครองของราชอาณาจักรอยุธยาที่สัมพันธ์กับราชธานีหรือเมืองหลวงที่ตั้งของพระราชวัง กล่าวคือ ระบบการปกครองที่มีพื้นฐานมาจากคติความเชื่อของฝ่ายอินเดียน-ธิเบตที่เรียกว่า “มณฑล” (mandala) จะประกอบด้วยสองส่วน คือ แกนหรือศูนย์กลาง (มันฑะ - manda) กับสิ่งที่ล้อมรอบตามทิศทั้งสี่ (ละ - la)¹ ซึ่งสองส่วนสำคัญนี้ได้ถูกนำไปใช้และนำมากำหนดลักษณะการปกครองแบบมณฑล โดยเมืองหลวงอันเป็นศูนย์กลางเปรียบได้กับดาวนพเคราะห์ที่อยู่กึ่งกลาง และมีเมืองต่าง ๆ ห้อมล้อมเป็นดาวบริวารที่มีขนาดและฐานะต่างกัน เมืองบริวารจะมีความเป็นอิสระของตัวเองและรวมกันอยู่ในรัศมีวงจรภายในอิทธิพลของดาวนพเคราะห์ที่อยู่กึ่งกลาง เมืองบริวารที่ล้อมรอบเมืองหลวงจะมีการจัดระเบียบของกิจการปกครองในแบบอย่างเดียวกับศูนย์กลาง แต่มีขนาดที่ลดหลั่นกันออกไปตามความสำคัญของแต่ละเมือง²

¹ S. J. Tambiah, World Conqueror and World Renouncer (Cambridge: Vail-Ballou Press, Inc., 1976), p. 102.

² สุเทพ สุนทรเกสัช, “จากบรรณาการสู่ศูนย์รวมอำนาจ : วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและอุดมการณ์ในยุครัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2475),” สังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 6, 1 (เมษายน - กันยายน 2525): 140-141.

รูปแบบการปกครองเมืองศูนย์กลางและบริวารนี้เป็นคติความเชื่อเกี่ยวกับจักรวาลบนโลกภูมิที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อระบบการเมืองของบ้านเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังปรากฏ อาทิ อาณาจักรพระโคของมอญแบ่งการปกครองดินแดนออกเป็น 3 ส่วน ดินแดนแต่ละส่วนจะประกอบด้วยเมืองศูนย์กลาง 1 เมือง กับเมืองบริวารรายรอบอีก 32 เมือง รวมหัวเมืองทั้งหมด 99 เมือง³ และดินแดนทางตอนใต้บนคาบสมุทรแหลมมลายูอย่างเนกรีเซมบิลัน (Negri Sembilan) ก็ใช้ระบบการปกครองดินแดน 9 ส่วน (เมือง) คือ มีเมืองศูนย์กลาง และเมืองบริวารรายรอบ 8 เมือง ตั้งอยู่ตามทิศทั้งสี่ เป็นต้น⁴

การปกครองอาณาจักรหรือดินแดนที่มีองค์ประกอบสำคัญคืออาณาเขตที่มีเมืองในสังกัดขึ้นอยู่กับเมืองในกรณีดังกล่าวนี้ เมืองบริวารรายรอบจะขึ้นต่อกันตามลำดับชั้น โดยมีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่ราชธานี ซึ่งรูปแบบการปกครองเมืองศูนย์กลางและบริวารบนโลกภูมินี้ ราชอาณาจักรอยุธยา นับตั้งแต่การปฏิรูปการปกครองจนถึงที่สุดสมัยก็ได้รับอิทธิพลแนวคิดนี้มาจัดรูปแบบการปกครองราชอาณาจักรเช่นเดียวกับบ้านเมืองในแถบภูมิภาคเดียวกัน คือ กรุงศรีอยุธยาและบริเวณราชธานี (วงราชธานี) เป็นอาณาเขตที่พระมหากษัตริย์ปกครองโดยตรง มีฐานะเป็นแกนกลางของจักรวรรดิ ถัดออกไปแวดล้อมด้วยเมืองพระยามหานครซึ่งมีเจ้านายในฐานะลูกหลวง หลานหลวง ที่ได้รับการแต่งตั้งจากศูนย์กลางมาปกครอง และนอกเมืองพระยามหานครออกไปเป็นดินแดนของกษัตริย์ที่มาอ่อนน้อมยอมเป็นประเทศราช ซึ่งต่อมาภายหลังอยุธยาปรับปรุงการปกครองหัวเมืองชั้นนอกโดยการยกเลิเจ้านายออกไปปกครองและควบคุมหัวเมืองเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่ราชธานีด้วยการส่งขุนนางออกไปปกครองหัวเมืองแทน พร้อมกับจัดแบ่งชั้นของหัวเมืองออกเป็น เอก โท ตรี และจัตวา⁵ โดยเฉพาะเมืองชั้นจัตวาหรือเขตวงราชธานีมีการจัดการปกครองแบบเมืองศูนย์กลางและบริวารคือ มีกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลาง และหัวเมืองชั้นจัตวา 33 เมืองล้อมอยู่โดยรอบภายใต้การปกครองโดยตรงของเมืองหลวง⁶ กล่าวได้ว่า การปกครองอาณาเขตเมืองศูนย์กลาง

³ H.L. Shorto, "The 32 Myos in the Medieval Mon Kingdom," *Bulletin of School of Oriental and African Studies (BSOAS)* 26, 3: 572-573.

⁴ S. J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer*, p. 104-105.

⁵ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, *ศรีธรรมเทพนครรวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น*, หน้า 14 และ S. J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer*, p. 133-136.

⁶ S. J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer*, p. 136 และโยนิโอะ อิชิตี, "อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง," *วารสารธรรมศาสตร์* 9 (ตุลาคม - ธันวาคม, 2522): 151.

และบริวารที่ได้รับการปรับปรุงแก้ไขมาเป็นระยะนี้ กรุงศรีอยุธยามีอำนาจสั่งการและควบคุมเด็ดขาดจากแกนกลางออกไปยังหัวเมืองทุกระดับชั้นที่แวดล้อมตามระบบการเมืองแบบมณฑล

ระบบการเมืองแบบมณฑลที่มุ่งเน้นความสำคัญของราชธานีในฐานะเป็นศูนย์กลางอำนาจที่พระมหากษัตริย์ทรงอาศัยระบบการปกครองเชื่อมโยงการผูกพันทางเครือญาติ และความจงรักภักดีระหว่างเมืองศูนย์กลางกับเมืองบริวารหรือราชธานีกับหัวเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่ใน “พระราชเสามาณฑลเมืองขึ้นแห่งพระเจ้าอยู่หัว”⁷ เมื่อกรุงศรีอยุธยาแผ่ขยายอำนาจออกเป็นราชอาณาจักรครอบคลุมอาณาบริเวณกว้างใหญ่ไพศาล พร้อมกับปรับปรุงรูปแบบการเมืองการปกครองอันเป็นการส่งต่ออำนาจจากราชธานีไปสู่บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ในภาวะการณ์ที่ราชธานีเป็นศูนย์กลางอำนาจที่ยิ่งใหญ่นี้เอง ด้านหนึ่งก็ได้ส่งผลให้พระมหากษัตริย์ซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองหลวงทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดและสูงสุดด้วยการสร้างสถาบันพระมหากษัตริย์ให้มีความศักดิ์สิทธิ์และความสำคัญมากยิ่งขึ้น โดยการนำคติความเชื่อทางศาสนาที่กำหนดรูปแบบพระมหากษัตริย์ให้มีความยิ่งใหญ่ โอ้อำ และความอลังการ เพื่อให้มีฐานะเหนือกว่าและแตกต่างจากเจ้าครองเมืองต่าง ๆ ทั่วไปในเสามาณฑล กับบรรดากษัตริย์อื่น ๆ ในแว่นแคว้นข้างเคียง โดยพระมหากษัตริย์อยุธยามีฐานะสูงส่งเป็น “พระเจ้าจักรพรรดิ” เหนือกษัตริย์ทั้งปวง และเป็นทั้ง “อวตาร” ของพระผู้เป็นเจ้า⁸

แนวคิดมณฑลอันเป็นรูปแบบการเมืองการปกครองของราชอาณาจักรอยุธยาที่ผูกพันอยู่กับสองคติความเชื่อ ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิ กับเทวราช ในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ กล่าวคือ พระเจ้าจักรพรรดิหรือพระราชาราชผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทังปวง เป็นแนวคิดที่ปรากฏอยู่ทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์⁹ พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาได้รับแนวคิดนี้โดยทรงอ้างพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ดังปรากฏจารึกสมัยอยุธยาตอนต้นมีความตอนหนึ่งระบุว่า “พระราชาราชผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทังหลายในอโยธยา ทรงพระนามว่าจักรพรรดิ ... แต่พระสฤปของพระองค์ชำระตุฎโตทรมไปด้วยกาลเวลา พระราชโอรสของพระองค์ผู้เป็นพระราชาราชเหนือพระราชาทังหลายในแผ่นดินทั้งมวล โปรดให้ปฏิสังขรณ์ให้กลับคืนดี”¹⁰

⁷ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, หน้า 239.

⁸ อาคม พัฒธิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนครรวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า 18.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

¹⁰ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3, หน้า 76.

พระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงอยู่ในฐานะพระเจ้าราชาธิราช หรือ “พระราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาราชทั้งหลาย” มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์และงานวรรณกรรมทางพุทธศาสนาหลายเรื่อง เช่น ไตรภูมิพระร่วง ได้กล่าวถึงผู้ที่มาบังเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิว่า

...คนผู้ใดที่ได้กระทำบุญแต่ก่อนคือว่า ได้ปฏิบัติบูชาแก่พระศรีรัตนตรัย แลรู้จักคุณพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า แลให้ทานรักษาศีลเมตตาภาวนา ครั้นตายก็เอาตนไปเกิดในสวรรค์กลางคาบแก้วได้ไปเกิดเป็นท้าวเป็นพระญาผู้ใหญ่แลมีศักดิ์มียศบริวารเป็นอนเอนกอนันต์ได้ไปปราบทั่วทั้งจักรวาลแลฯ ... ท่านนั้นเป็นพระญาทรงพระนามชื่อว่า พระญาจักรพรรดิราช...¹¹

ฉะนั้นบุคคลผู้มีธรรมในทางพุทธศาสนา ผลบุญที่ได้สะสมมาสามารถยังผลให้บุคคลผู้นั้นมาเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิได้ ซึ่งตามคติโลกภูมิทางพุทธศาสนาได้กล่าวไว้ว่า พระเจ้าจักรพรรดิทรงถือกำเนิดแต่เฉพาะในชมพูทวีป และในโลกธาตุหนึ่งก็จะมีพระเจ้าจักรพรรดิได้เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น¹²

บุญบารมีที่พระเจ้าจักรพรรดิได้สร้างสมมา และแผ่ขยายพระราชอำนาจออกไปในสกลจักรวาลทำให้เหล่าบรรดามวลกษัตริย์ทั้งหลาย “ครั้นเขารู้ว่าพระญามหาจักรพรรดิราชเสด็จไปถึงแผ่นดินที่เขาอยู่นั้น แลพระญาใหญ่ก็ดี น้อยก็ดี แลพระญาองค์ใดองค์หนึ่งก็ดี แลจะอาจสามารถแลจะแต่งเครื่องสัพพยุทธิ์ แลจะมารบพุ่งด้วยพระญามหาจักรพรรดิราชนั้น มีอาจสามารถเพื่อจะทำได้เลย ... เพราะเหตุว่ากลัวบุญแลอำนาจแห่งสมเด็จพระญามหาจักรพรรดิราช...” จึง “ต่างองค์ต่างแต่งเครื่องบรรณาการทั้งหลาย...ชวนกันมาไหว้นบคำรบยำแย่งแต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชเจ้านั้นแล้วก็มาเฝ้ามาถวายบังคม แล้วก็ถวายตัวเป็นข้าพระญามหาจักรพรรดิราชนั้นทุกคน...”¹³

ดังนั้น คติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิที่พระมหากษัตริย์อุชยาได้นำมาใช้ในระบบการเมืองแบบมณฑล ในขณะที่กรุงศรีอยุธยาได้ขยายอำนาจจากศูนย์กลางแผ่ออกไปครอบงำดินแดนต่าง ๆ พร้อมกับเสริมสร้างราชธานีให้เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจ จึงเป็นคติความเชื่อที่สอดคล้องกับเหตุการณ์และผลักดันให้สถานะพระมหากษัตริย์ที่ส่วนกลางเป็นพระเจ้าจักรพรรดิหรือพระเจ้า

¹¹ พระญาณิโท, ไตรภูมิพระร่วง, พิมพ์ครั้งที่ 7 (นนทบุรี: เจริญอักษรการพิมพ์, 2515), หน้า 94.

¹² สุนทร ชุตินทรานนท์, “จักรพรรดิราช : ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า (พ.ศ. 2081- พ.ศ. 2397),” วารสารเมืองโบราณ 14, 2 (2531): 98.

¹³ พระญาณิโท, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า 108-109.

ราชาธิราช¹⁴ ผู้อยู่เหนือและเป็นใหญ่กว่าพระราชอื่น ๆ ที่อยู่ภายใต้ปริมณฑลหรือขอบขันฑ์เสมอ เดียวกับพระราชอำนาจของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา โดยมีกรุงศรีอยุธยาที่ประทับของพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นจักรวรรดิ (จักรวาล)

นอกจากคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นพระราชานือพระราชาทังหลายทาง พุทธศาสนาจะมาสัมพันธ์กับการเมืองในแง่การขยายอำนาจทางการเมืองและการทหารแล้ว ในคติความเชื่อทางพุทธศาสนายังถือว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาเป็นสมมติเทพทางพุทธศาสนา คือ ผู้เสด็จลงมาเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อปลดปล่อยทุกข์และนำพาฝูงสัตว์ให้พ้นจากสังสารทุกข์ เพราะพุทธศาสนาเชื่อว่าจุดหมายสูงสุดในชีวิตคือพระนิพพาน ซึ่งในแต่ละชาติที่มนุษย์เกิดขึ้นมาควรสั่งสมบารมียิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อเป็นปัจจัยไปสู่พระนิพพานในกาลข้างหน้า ดังนั้นพระมหากษัตริย์ในฐานะองค์อัครศาสนูปถัมภกและทรงมีหน้าที่ดูแลไพร่ฟ้าราษฎรให้ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม จึงทรงเปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์¹⁵ เสด็จลงมาบำเพ็ญบุญบารมีเพื่อรอการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในกาลเบื้องหน้า ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์อยุธยาจึงทรงอ้างองค์เป็น “หน่อเนื้อพุทธวงศ์” หรือพระพุทธเจ้าในอนาคต ดังปรากฏการยกฐานะพระมหากษัตริย์อยุธยาขึ้นเทียบเสมอด้วยพระพุทธเจ้า ได้แก่ คำที่มีความหมายว่า “พระพุทธเจ้า” ประกอบอยู่ในพระนาม อาทิ พระศรีสรรเพชญ์ หรือ สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร¹⁶ และการกราบบังคมทูล - ตอบรับสั่งพระมหากษัตริย์ว่า พระพุทธเจ้าขอกราบทูล กับพระพุทธเจ้าข้า เป็นต้น

ส่วนคติความเชื่อ “เทวราช” นั้น เป็นอิทธิพลความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ที่ผู้นำอยุธยาปรับจากเขมรมาใช้ในการกำหนดและสร้างให้สถาบันพระมหากษัตริย์และราชสำนักของอยุธยามีความศักดิ์สิทธิ์ ยิ่งใหญ่ และโอ้อ่ากว่าบรรดากษัตริย์อื่น ๆ ตามสภาวะการณ์ที่ราชอาณาจักรอยุธยาได้แผ่ขยายอำนาจออกไปครอบคลุมดินแดนต่าง ๆ พร้อมกับการปรับปรุงรูปแบบการเมืองการปกครอง จึงได้มีการนำเอาคติความเชื่อเทวราชนี้มาเสริมให้พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดสูงสุด¹⁷

¹⁴ พระนามและวลี อันบ่งบอกถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เช่น พระบรมราชาธิราช บรมมหาจักรพรรดิศวร จักรพรรดิราชาธิบดี และภูมินทราชาธิราช เป็นต้น. จันทรฉาย ภัคธิดม, การวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธยในสมัยอยุธยา : การสืบค้นและความหมาย, หน้า 236, 238.

¹⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา, หน้า 53.

¹⁶ จันทรฉาย ภัคธิดม, การวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธยในสมัยอยุธยา : การสืบค้นและความหมาย, หน้า 217, 239.

¹⁷ อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทพนครรวมความเรียกว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า 17-18 และ ศรีศักร วัลลิโภดม, กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย (กรุงเทพฯ: ด่านสุทธาการพิมพ์, 2545), หน้า 28-29.

เทวราชเป็นคติที่เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ หรือเป็นปางอวตารของพระผู้เป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์ที่เสด็จลงมาบน โลกมนุษย์เพื่อปราบยุคเข็ญ และเปรียบเทียบฐานะของพระองค์เท่ากับพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ในเทวภูมิ สถิตอยู่บนดาวดึงส์เหนือยอดเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นแกนกลางของโลก ดังกล่าวไว้อย่างชัดเจนในลิลิตยวนพ่ายเมื่อครั้งเกิดกบฏท้าวเทวเจ้าทั้ง 11 องค์บนสวรรค์ได้แบ่งภาคมารวมกันพระราชสมภพเป็นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า “[ร่าย]...ยุคขุกเข็ญเป็นกรลึกรำพรชณิตลจลพิจลต่างต่าง ฟ่างจะขว้าทงสี่หล้า ฟ้าทงหกพทหงาย รสายสยบภพมณฑล ในภณณันน บันนพรหมพิษณ อิศวรอคฺลเศช เหตุบพิตรคิถกรรณา ประชาธาษฎร อยยวงพินาศทงมุลสูญภทสปลิ่ง ธจึงแกลิ่งแส้งสรวบรวบเอา อัยญามูรรมิตามิศร ด้วยบพิตรเสด็จก็เสด็จมาอุบัติในกระษัตริ...” และ

พรหมพิษณบรมเศเจ้า	จอมเมรุ มาศเส
ย้เมศมารุตอร	อาศนม้า
พรุณคณิกุเพนทรา	สุรเสพย
เรื่องรวิวรจ่า	แจ่มจันทรฯ
เอกาทศเทพแส้ง	เอาองค์
เปนพระศรีสรรเพชญ	ที่อ้าง
พระเสด็จดำรงรักษ	ลี้ยงโลกย ใส้เส
ทุกเทพทุกท้าวไหงวี	ช่วยไชยฯ
พระมามลายโสภหล้า	เหลือสุข
มาตรยกไตรภพฤ	ร่าได้
พระมานันเทาทุกข	ทุกสิ่ง เสบอยเส
ทุกเทศทุกท้าวไท้	นอบเนื่องฯ ¹⁸

¹⁸ “[ร่าย] ... เมื่อครั้งที่เกิดกบฏแผ่นดินไหวท้าวไปราวกับว่าทั้ง 4 ทวีปจะพลิกคว่ำลง ฟ้าทั้งหกหรือฉกามาจรสวรรค์จะพลิกหงาย แผ่นดินทุกแห่งในโลกระส่ำระสาย ในทันใดนั้น พระเป็นเจ้าทั้งสาม คือ พระพรหม พระนารายณ์ พระอิศวร ทรงมีพระมหากษัตริย์คุณต่อประชาราษฎร เพราะดูเหมือนว่าทุกสิ่งทุกอย่างจะพินาศไปสิ้น พระผู้เป็นเจ้าทั้งสามจึงทรงร่วมกันสร้างสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถขึ้นมาด้วยการเอาร่างกายเทพเจ้าทั้ง 8 องค์ รวมกับพระองค์เองทั้งสามมาผสมกันเสร็จแล้วก็เสด็จมาอุบัติในวงศ์กษัตริย์...” และ

นอกจากวรรณกรรมร่วมสมัยที่ยกมากล่าวให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาเป็นภาคหนึ่งของพระผู้เป็นเจ้าของตามคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์แล้ว ความเป็นพระผู้เป็นเจ้าของพระองค์ยังได้รับการต่อยอดฐานะในพระราชพิธีสำคัญ เช่น ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พราหมณ์ผู้ประกอบพระราชพิธีจะสาธยายมนต์อัญเชิญพระเป็นเจ้าให้มาสิงสถิตในองค์พระมหากษัตริย์ และจะถวายพระสังวาลธูรา พระแสงราชศาสตราวุธ ซึ่งเป็นเครื่องหมายและอาวุธประจำองค์พระอิสวรกับพระนารายณ์ และใช้คำพูดกับพระมหากษัตริย์เหมือนพูดกับพระเป็นเจ้า เพื่อให้ทั้งหมดนี้เป็นสัญลักษณ์ว่าพระมหากษัตริย์ได้กลายเป็นพระผู้เป็นเจ้า¹⁹ ดังปรากฏพระบรมนามาภิไธยมักจะมีคำหรือวลีอ้างถึงพระผู้เป็นเจ้าได้ลงมาอวตารเป็นพระมหากษัตริย์บนโลกมนุษย์ เช่น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สมเด็จพระรามเมศวร และสมเด็จพระนารายณ์ เป็นต้น

ดังนั้นคติความเชื่อทางศาสนาที่หล่อหลอมฐานะของพระมหากษัตริย์อยุธยาไว้หลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นพระพุทธรเจ้า พระโพธิสัตว์ (ธรรมราชา) พระเจ้าจักรพรรดิ และเทวราชาล้วนแล้วแต่แสดงถึงบุญบารมี อำนาจ และฐานะอันยิ่งใหญ่สูงสุดของพระมหากษัตริย์ที่ปกครองอยู่แกนกลางของราชอาณาจักรในระบบการเมืองการปกครองแบบมณฑลด้วยการจำลองจักรวาลอันมีจุดศูนย์กลางเป็นหลักเป็นที่ประทับของเทพเจ้ามาไว้บนโลกมนุษย์ โดยมีเมืองราชธานีหลวงเป็นศูนย์กลางที่ประทับของพระมหากษัตริย์แทนจักรวรรดิและมีเมืองบริวารต่าง ๆ รายรอบประกอบกันขึ้นเป็นจักรวาลหนึ่ง โดยเฉพาะคติความเชื่อพระเจ้าจักรพรรดิที่ถือว่าผู้ใดได้ครองกรุงศรีอยุธยา ผู้นั้นก็ได้รับฐานะเป็นพระราชาราชของราชอาณาจักร และคติความเชื่อเทวราชที่ทำให้พระราชวังศูนย์กลาง

“พระพรหม พระนารายณ์ พระอิสวร พระอินทร์ พระยม พระพาย ผู้มีม้าเป็นพาหนะอันสวยงาม พระวรุณาธิบดี พระอัคนี ท้าวกุเวรผู้เป็นยักษ์ รวมกันเข้า อีกทั้งพระสุริยาธิบดีอันรุ่งเรืองและแจ่มจ้า และพระจันทร์อันแจ่มกระจ่าง

เทพทั้งสิบเอ็ดองค์ตั้งพระทัยแบ่งภาคมารวมกัน เกิดเป็นองค์พระผู้รู้ทั่ว คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังที่กล่าวไว้ในรายบทรแรก พระองค์เสด็จมาปกปักรักษาไพร่ฟ้าประชาชีจริง ๆ เทพทุกองค์ทุกหนทุกแห่งต่างน้อมการว้พระองค์ และช่วยให้พระองค์มีชัยชนะ

พระเสด็จมาในโลกทำให้ความโศกมลายหายไป มนุษย์ในโลกมีแต่ความสุขอย่างมากมาย แม้ว่าจะยกเอาสามภพ หรือจะพำพรณนาพระเกียรติคุณของพระองค์ได้ พระเสด็จมาอุบัติในโลกมาทำให้ความทุกข์บรรเทาเบาบางลงไป ทุกสิ่งทุกอย่างมีแต่ความสุขสบาย เจ้าเมืองทุกเมืองต่างก็มานอบน้อมเป็นเมืองขึ้น”

“ลิลิตยวนพ่าย” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยาฉบับถอดความ (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2539), หน้า 161-162, 208-209.

¹⁹ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สัมคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 58.

อำนาจการปกครองและเป็นที่ยอมรับเกิดความรู้สึกดีสิทธิ์ ซึ่งสองคติความเชื่อนี้ได้ทำให้ศูนย์กลางคือราชธานีหรือเมืองหลวงนั้นมีความสำคัญกล่าวคือราชธานีเป็นแกนกลางหรือศูนย์กลางของจักรวรรดิ และมีพระราชวังตั้งอยู่เป็นหลักเป็นประธานบนแกนกลางของจักรวรรดิหรือจักรวาลนั้น ๆ

5.2 ราชธานีศูนย์กลางแห่งมณฑลราชอาณาจักร

การสร้างศูนย์กลางอำนาจคือเมืองหลวงหรือราชธานีของราชอาณาจักรตามระบบการเมืองการปกครองแบบเมืองศูนย์กลางและบริวารในกรอบความคิดของมณฑลนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นการสร้างราชอาณาจักรในรูปจำลองของจุลจักรวาลหรือจักรวาลเล็ก (micro-cosmos) บนโลกมนุษย์ให้อยู่ในรูปย่อเดียวกับมหจักรวาลหรือจักรวาลใหญ่ ซึ่งภาพความสัมพันธ์ที่เกาะเกี่ยวกันระหว่างโลกกับจักรวาลนี้มาจากความเชื่อเทียบขนานระหว่างโลกมนุษย์และมหจักรวาลที่จะต้องมีความสอดคล้องเหมือนกัน เพื่อให้เกิดดุลประสานอันจะทำให้ก่อเกิดความเจริญรุ่งเรืองของราชอาณาจักรได้²⁰

ความสัมพันธ์ระหว่างโลกและจักรวาลที่มีความกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยมนุษย์เป็นผู้สร้างจุลจักรวาลเพื่อรวมทุกสิ่งทุกอย่างบนพื้นพิภพให้เป็นหนึ่งเดียวในภาพจำลองของจักรวาลใหญ่ ตามความเชื่อรูปแบบเชิงจักรวาลที่ว่าศูนย์กลางเป็นตัวแกนส่วนรวมและเป็นแหล่งรวมของเอกภาพทั้งหมดไว้²¹ ได้ส่งผลให้ราชธานีหรือเมืองหลวงที่ตั้งอยู่บนแกนกลางกลายเป็นสถานที่สำคัญที่สุดของราชอาณาจักร กล่าวคือ การสร้างเมืองราชธานีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักจะตั้งอยู่บนอิทธิพลความเชื่อเรื่องจักรวาลในศาสนาพราหมณ์และพุทธที่เข้ามาเผยแพร่ในภูมิภาคนี้คือ ศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าโลกประกอบไปด้วยทวีปทรงกลมมีชื่อว่า ชมพูทวีป ซึ่งตรงกลางของทวีปมีเขาพระสุเมรุตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางหลักของโลก โดยมีพระอาทิตย์ พระจันทร์ และดวงดาวโคจรอยู่รอบเขา เหนือสุดของเขาเป็นเมืองที่ประทับของเทพเจ้าที่แวดล้อมด้วยเทพเจ้าผู้ดูแลรักษาโลก 8 องค์ ชมพูทวีปนี้จะถูกล้อมด้วยมหาสมุทรวงแหวน 7 ชั้น และมีภูเขาหินขนาดใหญ่อยู่ข้างนอกถัดจากมหาสมุทรล้อมปิดกันไว้²² ส่วนศาสนาพุทธเชื่อต่างจากพราหมณ์ว่า เขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางหลักของจักรวาล เชิงลาดเขาเป็นที่ตั้งสวรรค์ชั้นต่ำสุดของท้าวโลกบาล และบนยอดเขา

²⁰ Robert Heine-Geldern, Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia (New York: Cornell University, 1956), p. 1.

²¹ S. J. Tambiah, World Conqueror and World Renouncer, p. 114.

²² Robert Heine-Geldern, Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia, p. 2-3.

เป็นสวรรค์ชั้นที่สองมีเมืองสุทัศน์เป็นที่ประทับของเทพเจ้ารวม 33 องค์ โดยมีพระอินทร์ทรงปกครองเหนือเขาชั้นขึ้นไปจะเป็นสวรรค์ชั้นต่าง ๆ เขาพระสุเมรุนี้จะถูกล้อมด้วยเขาวงแหวน 7 ชั้น ซึ่งแต่ละชั้นก็คั่นด้วยมหาสมุทรวงแหวนจำนวนเท่ากัน พื้นจากเขาและมหาสมุทรวงแหวนเป็นมหาสมุทรขนาดใหญ่มีทวีปประจำอยู่ที่ศทั้งสี่ โดยทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุเป็นชมพูทวีปที่มีมนุษย์อาศัยอยู่²³ และล้อมรอบด้วยกำแพงหินขนาดใหญ่²⁴

ความเชื่อในเรื่องภูมิจักรวาลทั้งสองศาสนาดังกล่าว โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางหลักของโลกถูกล้อมรอบด้วยกำแพงสูงขนาดใหญ่เหมือนกัน จึงเป็นความเชื่อทางนามธรรมสำคัญดังปรากฏออกมาให้อยู่ในรูปการสร้างศูนย์กลางของราชอาณาจักรหรือเมืองราชธานีแทนสัญลักษณ์ของการจำลองจักรวาลบนโลกภูมิ เช่น ยโสธรปุระราชธานีแห่งแรกของจักรวรรดิเมืองพระนครที่สร้างขึ้นปลายพุทธศตวรรษที่ 15 โดยพระเจ้ายโสธรม้น ภายในตัวเมืองรูปสี่เหลี่ยมใหญ่ล้อมด้วยเชิงเทินดินได้มีการสร้างศาสนสถานบนเนินเขาหินลูกเล็กที่ตั้งอยู่กึ่งกลางเมืองชื่อเขาพนมบาเค็ง ไว้เป็นที่ประดิษฐานศิวิลิ่งค์แทนสัญลักษณ์เขาพระสุเมรุ ต่อมาครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 18 เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสร้างเมืองพระนครหลวงเป็นราชธานีแห่งที่สองขึ้นใหม่แทนยโสธรปุระเดิม ภายในตัวเมืองพระนครหลวงนี้ก็ยังคงสร้างรูปย่อของจักรวาลคือ สร้างปราสาทบายนเป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนาตั้งอยู่กลางเมืองแทนเขาพระสุเมรุ แต่ไม่มีกำแพงล้อมรอบเพราะใช้กำแพงเมืองรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเมืองพระนครหลวงแทน²⁵ ดังนั้นลักษณะการสร้างเมืองราชธานีของอาณาจักรเขมรที่มีเชิงเทินดินก็ดี หรือกำแพงเมืองก็ดี ล้อมรอบภูเขาที่สร้างขึ้นเป็นศาสนสถานตามลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ตั้งอยู่ตรงกลาง จัดได้ว่าเมืองราชธานีของจักรวรรดิเขมรเป็นรูปจำลองของจักรวาลบนพื้นพิภพ

นอกจากภาพการจำลองจักรวาลจะมีพบเห็นอยู่ในดินแดนเขมรแล้ว พวกก็จัดว่าเป็นอีกดินแดนหนึ่งที่มีความเชื่อในภูมิจักรวาลมีผลต่อการจัดรูปแบบเมืองราชธานี เช่น เมืองราชธานีในอาณาจักรโบราณของพยูอย่างเมืองแปรเก่าหรือศรีเกษตรได้จำลองจักรวาลแบบเมืองสุทัศน์ของพระอินทร์โดยมีมณฑลเทียรทองตั้งอยู่กลางเมือง ล้อมรอบด้วยประตูเมืองใหญ่ 32 ประตู ซึ่งประตูแต่ละแห่งของเมืองราชธานีจะตรงกับเมืองต่าง ๆ หรือเมืองขึ้นของจักรวรรดิ 32 เมืองกับพระมหากษัตริย์

²³ มหาทวีปทั้ง 4 มี ชมพูทวีปอยู่ทางทิศใต้ อุดรกูรวทวีปอยู่ทางทิศเหนือ บุรพวิเทหทวีปอยู่ทางทิศตะวันออก และอมรโคยานทวีปอยู่ทางทิศตะวันตก. เสมอชัย พูลสุวรรณ, “สัญลักษณ์ทางภูมิจักรวาลภายในเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม,” เมืองโบราณ 16, 1 (มกราคม - มีนาคม 2533): 113-114.

²⁴ Robert Heine-Geldern, Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia, p. 3.

²⁵ Ibid., p. 4-5 และ มาดแลน จีโต, ประวัติเมืองพระนคร (Angkor) ของขอม, หน้า 6, 66.

รวมเป็นลำดับที่ 33 อยู่ตรงกลางเหมือนเทพ 33 องค์บนสวรรค์ของพระอินทร์²⁶ หรืออย่างเมืองมณฑลทะเลที่สร้างโดยพระเจ้ามินคงเมื่อ พ.ศ. 2400 พระมหาปราสาทยอดซ้อนกัน 7 ชั้น ที่อยู่เหนือลีหาสนะบัลลังก์ (บัลลังก์สิงห์) ในท้องพระโรงไว้สำหรับเป็นที่ประทับเสด็จออกมหาสมาคมถือได้ว่าเป็นเขาพระสุเมรุ ตั้งอยู่ตรงกลางของพระราชวังล้อมรอบด้วยคูและกำแพงพระราชวังมีทั้งหมด 12 ประตู โดยประตูดังกล่าวแทนสัญลักษณ์จักรราศีเพื่อให้เป็นภาพจำลองของสวรรค์ที่มีดวงดาวรายล้อมภูเขาซึ่งตั้งอยู่ศูนย์กลาง²⁷

ดังนั้น การสร้างเมืองราชธานีศูนย์กลางของราชอาณาจักรที่ประทับของพระมหากษัตริย์ให้เหมือนกับที่ประทับของเทพเจ้าในจักรวาลเพื่อก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองและความมั่งคั่งสมบูรณ์ของราชอาณาจักรที่สอดประสานเข้าด้วยกัน โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลางหลักที่แทนด้วยศาสนสถานและพระราชวัง ตามความเชื่อภูมิจักรวาลในศาสนาพราหมณ์และพุทธจึงเป็นความเชื่อของพระมหากษัตริย์แต่ละดินแดนที่จะเสนอการสร้างรูปจำลองจักรวาลแทนเขาพระสุเมรุในราชธานีที่ต่างออกไป เช่น เมืองยโสธรบูรณะสร้างเทวสถานประดิษฐานศิวลึงค์ตามไสวนิกายของพราหมณ์เป็นเขาพระสุเมรุ เมืองพระนครศรีอยุธยาพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่ทรงสถาปนาพุทธศาสนมหายานเป็นศาสนาประจำราชอาณาจักรได้ สร้างศาสนสถานประดิษฐานพระพุทธรูป (พระพุทธรูปนาคปรก) ตามนิกายพุทธมหายานเป็นเขาพระสุเมรุ²⁸ และเมืองแปรกับเมืองมณฑลไม่สร้างศาสนสถานหรือวัด กลับถือเอาพระราชวังเป็นเขาพระสุเมรุและเทียบพระมหากษัตริย์เป็นพระอินทร์ตามพุทธศาสนา ซึ่งอย่างไรก็ตามแม้ศูนย์กลางจักรวาลจะแตกต่างกันออกไป แต่โดยรูปแบบเมืองราชธานีทั้งหมดเหล่านี้แล้วย่อมมีและถือเอาเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางหลักของจักรวรรดิในรูปจักรวาลย่อทั้งสิ้น

สำหรับในส่วนของบ้านเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ได้แก่ กรุงศรีอยุธยาราชธานีสำคัญของราชอาณาจักรได้เริ่มสถาปนาจักรวาลใหม่และจัดตั้งมณฑลแห่งอำนาจการเมืองการปกครองมาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 โดยที่พระมหากษัตริย์สืบต่อกันลงมาก่อนการปฏิรูปได้ถือเอาพระราโชบายสำคัญในการสร้างให้เมืองราชธานีบนลุ่มแม่น้ำแห่งนี้เป็นจักรวรรดิที่มีฐานะเหนือกว่าเมืองทั้งหลาย ซึ่งบทพิสูจน์นี้เห็นได้จากการแข่งขันอำนาจในตอนต้นของอยุธยาด้วยการยึดเอาเมืองราชธานีมาครอบครองเพื่อขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ และต่อมานับตั้งแต่หลังการ

²⁶ Robert Heine-Geldern, *Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia*, p. 5-6.

²⁷ Ibid., p. 5-6 และ ชิดา สาระยา, *มณฑลทะเล : นครราชธานีศูนย์กลางแห่งจักรวาล* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2538), หน้า 187.

²⁸ มาดแลน จีโต, *ประวัติเมืองพระนคร (Angkor) ของขอม*, หน้า 67.

ปฏิรูปการปกครองในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นไป เมื่อเมืองราชธานีสร้างศูนย์กลางหลักของราชอาณาจักรถูกสถาปนาขึ้นเป็นกรุงได้อย่างมั่นคงแล้ว กรุงศรีอยุธยาจึงกลายเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจและศูนย์กลางจักรวาลที่แท้จริง

กรุงศรีอยุธยาเมืองราชธานีแห่งราชอาณาจักรก็เหมือนกับเมืองราชธานีศูนย์กลางอำนาจของราชอาณาจักรอื่นที่มีการสร้างภาพจำลองจักรวาลบนโลกภูมิ แต่ลักษณะการสร้างเมืองราชธานีของอยุธยาจะไม่เหมือนกับบรรดาเมืองต่าง ๆ ทั่วไป และมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไปตามลักษณะทางกายภาพและพัฒนาทางการเมืองเนื่องจากกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่บนเกาะที่มีลักษณะยาวรี ตัวเมืองจึงถูกล้อมรอบด้วยกำแพงตามรูปเกาะต่างจากเมืองราชธานีสัณฐานจัตุรัส และประกอบกับในช่วงแรกที่อยุธยายังไม่ได้ก้าวขึ้นมาเป็นศูนย์กลางอำนาจที่แท้จริงนั้น การถือว่าพระราชวังเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองราชอาณาจักรในฐานะศูนย์กลางจักรวาลจึงยังไม่เกิดขึ้น แต่ความเป็นศูนย์กลางของเมืองแลเห็นได้จากการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ตามความเชื่อดิจักรวาลของพุทธศาสนาเป็นเขาพระสุเมรุของจุลจักรวาลแทนจนเกิดการเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางเมือง ต่อมาเมื่อกรุงศรีอยุธยาได้แผ่ขยายอำนาจจากศูนย์กลางออกไปครอบงำเหนือบ้านเมืองต่าง ๆ และตามมาด้วยการปฏิรูปการปกครองไปพร้อมกับความพยายามสร้างให้พระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจและเสริมฐานะให้สูงส่งขึ้น เมืองราชธานีภาพจำลองจักรวาลโดยมีพระราชวังเป็นศูนย์กลางหลักของพระนครจึงเกิดขึ้น

กรุงศรีอยุธยานับแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีฐานะเป็นจักรวรรดิที่มีพระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์ตั้งอยู่ภายในเหมือนเทพเจ้าประทับอยู่ศูนย์กลางของจักรวาล โดยพระมหากษัตริย์เปรียบพระองค์เป็นทั้งท้าว และพระเจ้าจักรพรรดิที่ทรงแผ่พระบรมเดชานุภาพไปทั่วสกลจักรวาล นอกจากทำให้พระราชวังเปรียบเหมือนเขาพระสุเมรุศูนย์กลางจักรวาล (ดังจะกล่าวต่อไป) แล้ว เพื่อความเข้าใจขั้นต้นจะแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับความสำคัญของราชธานีในฐานะจักรวรรดิที่ตั้งของพระราชวังก่อน

ลักษณะทางกายภาพของกรุงศรีอยุธยาที่ประกอบด้วยมหาสมุทรและกำแพงหินที่ล้อมรอบจักรวาลแสดงออกโดยแม่น้ำและกำแพงเมืองล้อมรอบพระราชวังเสมือนเป็นเขาและทะเลวงแหวนหลาย ๆ ชั้น โอบล้อมเขาพระสุเมรุ นั้น ได้สมมติว่ากรุงศรีอยุธยาเป็นจักรวรรดิหรือโลกที่ย่อส่วนดังเห็นได้จากการเลียบพระนครในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์อยุธยาจะเสด็จออกเลียบพระนครเวียนรอบพระราชวังด้วยกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารค และเวียนรอบกำแพง

พระนครด้วยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค²⁹ การเสด็จออกเทียบพระนครทั้งสองเส้นทางนี้นอกจากพระมหากษัตริย์จะแสดงพระองค์เป็นเจ้าเหนือหัวแล้ว การเสด็จเทียบพระนครยังมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าแห่งโลกและเจ้าแห่งจักรวาลด้วยการจำลองภาพวิวกระบวนขององค์เทวะเวียนรอบพระราชวังคือเขาพระสุเมรุ และเวียนรอบพระนครคือจักรวรรดิ โดยเสด็จทางแม่น้ำรอบพระนครที่ถือว่าเป็นส่วนนอกสุดของโลกติดกับมหาสมุทรวงแหวนที่อยู่นอกสุดตามแนวคติภูมิจักรวาลพุทธ

แนวคติภูมิจักรวาลที่เชื่อว่าราชธานีเป็นจักรวรรดิหรือจักรวาลย่อยดังกล่าวนี้ ยังมีปรากฏอยู่ในเอกสารต่างชาติตอนหนึ่งว่า

...มร.ลา มาร์ นายช่างกลที่ มร.เดอะ โชมองต์ ปล่อยให้ไว้ให้อยู่รับราชการสนองพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงสยาม ก็บอกแก่ข้าพเจ้า (ลาลูแบร์ - ผู้เขียน) ว่า ขณะที่เขาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชตามพระบัญชาของพระเจ้ากรุงสยามเพื่อทำผังเมืองนั้น ท่านเจ้าเมืองไม่ยอมอนุญาตให้เขาเดินทางรอบตัวเมืองเป็นอันขาดในพักเดียว นอกจากจะใช้เวลาสัก 2 วัน ทั้ง ๆ ที่เขาอาจเดินรอบได้ภายในเวลาไม่ถึงชั่วโมง³⁰

แม้เมืองดังกล่าวในหลักฐานที่ยกมาข้างนี้จะไม่ได้มีฐานะเป็นเมืองราชธานีของราชอาณาจักร แต่ก็ถือว่าเป็นหัวเมืองเอกสำคัญที่ส่วนกลางใช้เป็นเมืองฐานอำนาจในการควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ในดินแดนทางใต้ของอยุธยา ซึ่งอีกด้านหนึ่งก็ได้สะท้อนให้เห็นว่าแนวคิดนี้มีอิทธิพลอย่างมากต่อการจัดรูปแบบเมืองราชธานีในระบบการเมืองการปกครองแบบเมืองศูนย์กลางและบริวาร

การสมมติให้เมืองราชธานีเป็นจักรวรรดิ โดยแสดงออกในเชิงสัญลักษณ์ด้วยกระบวนพยุหยาตราของพระมหากษัตริย์เสด็จประทับถิณเทียบพระนครไปโดยรอบ อาจเปรียบได้กับความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิในพุทธศาสนาถึงผู้ทรงบุญบารมีแผ่ขยายพระราชอำนาจในสากลจักรวาล

²⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 (ธนบุรี: เณริณชัยการพิมพ์, 2514), หน้า 199-200. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า ประเพณีเดิมการเสด็จออกเทียบพระนครของพระมหากษัตริย์จะเสด็จออกเทียบเมืองไปรอบมณฑลราชธานีทั้งหมด โดยต้องใช้เวลากการเสด็จพระราชดำเนินทั้งทางน้ำและทางบกเป็นเวลาหลายวัน ต่อมาจึงย่อเหลือเพียงเสด็จออกเทียบรอบกำแพงพระนครและพระราชวัง. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³⁰ มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 299.

ไปทั่ว 4 ทวีปใหญ่ ด้วยหลักธรรมคำสอนแบบสันติวิธีปกครองเหนือภัยพิภพน้อยใหญ่ทั้ง 4 ทวีป เช่น ชมพูทวีป สถานที่กำเนิดและตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเป็นแดนเกิดของพระเจ้าจักรพรรดิกับเป็นที่อยู่ของมนุษย์ว่า

เมื่อนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิบดี ธิปราบแผ่นดินเมืองเบ็ญจวันออก อันชื่อว่าบุรพวิเทหะ...แล้วจึงมาในแผ่นดินอันเราอยู่นี้แลฯ อันว่าท้าวพระญาทั้งหลายซึ่งอยู่ในแผ่นดินชมพูทวีปนี้ ต่างองค์ก็ต่างมาถวายเครื่องบรรณาการแลไห้ นบคำรบยำแย่งแต่บรมมหาจักรพรรดิราชา แลมหาจักรพรรดิราชันั้นตรัสสั่งสอน ด้วยบุญแลธรรม อันชื่อว่า ไชยวาทาสาสน์แล้ว...จึงพระญามหาจักรพรรดิราชาจึง เอน้ำในสุวรรณภิงคารหลั่งลงแล้วว่าดังนี้ แต่นี้เป็นแดนเมืองเป็นอาณาจักรแห่งกุ เบ็ญจกัณณแล³¹

การถือว่าราชธานีเป็นสกลจักรวาลโดยมีศูนย์กลางหลักคือพระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์ที่เปรียบพระองค์ประดุจพระเจ้าจักรพรรดิทรงแผ่พระบรมเดชานุภาพไปทั่วทั้งจักรวาลจากเมืองราชธานีนั้น จึงทำให้กรุงศรีอยุธยาเมืองราชธานีสำคัญของราชอาณาจักรกลายมาเป็นศูนย์รวมแห่งความเจริญรุ่งเรืองและความมั่งคั่ง ตลอดจนความศักดิ์สิทธิ์เหนือบรรดาบ้านเมืองอื่น ๆ กล่าวคือ การสร้างความเจริญรุ่งเรืองและความมั่งคั่งของกรุงศรีอยุธยาเห็นได้จากการสร้างวัด (รวมถึงวังดังจะกล่าวต่อไป) ถือได้ว่าเป็นสิ่งก่อสร้างที่ประณีต มีสิ่งที่มีค่า และมีขนาดใหญ่โตไว้เป็นลึกลับประดับและเพิ่มความสง่างามให้กับพระนคร โดยในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมระบุถึงซึ่งยกย่องว่าเป็นหลักเป็นประธานและเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยาว่ามีพระมหาธาตุ และพระมหาเจดีย์³² ซึ่งสถานที่ดังกล่าวนี้เห็นได้ว่าเมื่อคณะราชทูตที่ได้เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับอยุธยาภายหลังเสร็จสิ้นภารกิจการเข้าเฝ้าถวายพระราชสาสน์แล้ว มักจะได้รับโอกาสเที่ยวดูความเจริญรุ่งเรืองและมั่งคั่งของพระนครด้วยการชมวัดวาอารามนอกจากพระราชวังและข้างเผือกดังปรากฏหลักฐานบันทึกของคณะราชทูตฝรั่งเศสบรรยายถึงการเที่ยวชมวัดสำคัญในกรุงศรีอยุธยา

³¹ พระญาติไท, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า 122-123.

³² พระมหาธาตุที่เป็นหลักกรุงศรีอยุธยามี 5 องค์ คือ พระมหาธาตุวัดพระราม พระมหาธาตุวัดมหาธาตุ พระมหาธาตุวัดราชบูรณะ พระมหาธาตุวัดสมณโกฏ และพระมหาธาตุวัดพุทไธสวรรย์ ในส่วนพระมหาเจดีย์ที่เป็นหลักกรุงศรีอยุธยามี 5 องค์ เช่นกัน ดูเชิงอรรถที่ 559 หน้า 282 คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 24.

ว่า “ฟอลคอนก็ได้พาพวกราชทูตไปชมวัดวาอารามอันงดงามซึ่งเต็มไปด้วยพระพุทธรูปหล่อด้วยทองคำ และฝังเพชรทับทิมและมรกตอันดูพรราวตาไปหมด” ซึ่ง “พวกไทยได้พยายามที่สุดที่จะให้พวกเราเห็นความมั่งคั่งบริบูรณ์ของเมืองไทยโดยพาให้เราไปดู...ที่วัดอื่นซึ่งเป็นวัดใหญ่กว่าวัดที่คุณแล้วขึ้นไปอีก”³³

การแสดงออกถึงความเจริญรุ่งเรืองและความไพบูรณ์มั่งคั่งที่รวมอยู่ในเมืองราชธานีนอกจากวัดที่เป็นศาสนสถานสำคัญของพระนครแล้ว จำนวนผู้คนที่อยู่อาศัยและชาวต่างบ้านต่างเมืองทุกสารทิศที่ได้หลั่งไหลเข้ามาพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ยังเป็นสิ่งที่แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของราชอาณาจักร ตลอดจนเป็นสิ่งแสดงพระเกียรติยศและพระบรมเดชานุภาพของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาในฐานะทรงเป็นหลักชัยให้ความปกป้องคุ้มครองแก่ผู้มาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในจักรวรรดิของพระองค์คือ เมืองราชธานีว่า

กรุงเทพมหานครบรรพตวรวิศิษฏ์อยุธยา มหาคิลกภพนพรัตนราชธานี บุรีรมย์อุดมพระราชนิเวศน์มหาสุฐาน มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม เสด็จดำรงศิริราชสมบัติในพระมหานครเป็นพระบรมราชาธิราชใหญ่ในสยามประเทศ มีพระราชอาณาเขตรกว้างขวาง ทิศเหนือถึงแดนลาว ทิศใต้ถึงแดนแขกมาลาญ ทิศตะวันออกถึงแดนเมืองเขมร ทิศตะวันตกถึงแดนมอญ มีเจ้าประเทศราชลาวพุงขาว ลาวพุงดำ เขมร แขกมาลาญ มาถวายนอกไม้ทองเงินเสมอมิได้ขาด มีพระราชอภินิหารเดชานุภาพล้าเลิศประเสริฐยิ่งนักหนา ทรงรักษาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินโดยทางทศพิธราชธรรม ทรงทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนา และสมณพราหมณ์จารีแลไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุขสโมสรหาสิ่งเสมอมิได้ พวกพานิชย์แดนประเทศทราบเหตุว่ากรุงศรีอยุธยาพาสุกสมบูรณ์ ด้วยสินค้าอุดมดี พวกพานิชย์แดนตื้นกันเข้ามาถวายนการ ขอพระราชทานพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ค้าขายในพระมหานครเป็นอันมากจะนับคณนามิได้ กรุงศรีก็ไพศาลสมบูรณ์เป็นรัตนราชธานีศรีสวัสดิพิพัฒมงคลแก่ชนชาวสยามความเจริญทั่วพระนคร³⁴

³³ “พงศาวดารเรื่องฝรั่งเศสกับไทย,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 16 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2508), หน้า 36 และ “เรื่องจดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 24 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511), หน้า 186.

³⁴ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 1.

ความเจริญรุ่งเรืองและมั่งคั่งของจักรวรรดิจึงถือว่าเป็นภาพรวมทั้งหมดของราชอาณาจักรที่สัมพันธ์กับบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ในฐานะทรงเป็น “พระบรมราชาธิราช” ที่ปกแผ่ออกไปจากแกนกลาง โดยกษัตริย์น้อยใหญ่ ไพร่ฟ้าประชาราษฎร ตลอดจนพ่อค้าวานิชต่าง ๆ ล้วนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารที่กรุงศรีอยุธยาจักรวรรดิแห่งความเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่ง ซึ่งจากการที่เมืองราชธานีมีสถานะความสำคัญอย่างยิ่งยวดและอยู่เหนือบ้านเมืองแห่งอื่น ๆ รวมทั้งเป็นที่ประทับของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงถือว่าราชอาณาจักรของพระองค์เป็นต้นแบบของความเจริญบนพื้นพิภพที่มีบรรดาบ้านเมืองต่าง ๆ คอยเคลื่อนเข้ามา เพื่อต่างหวังพึ่งในบุญญาธิการของพระองค์³⁵ ดังสะท้อนให้เห็นอยู่ในร่ายหรือคำประณามพจน์ที่กล่าวสรรเสริญถึงความยิ่งใหญ่เกรียงไกร และความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาในฐานะเป็นเมืองที่งดงามดุจสวรรค์สรรสร้างไว้บนดินเพื่อให้สมกับเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระรูปพระโฉมอันงดงามที่ตั้งและดำรงอยู่ได้โดยบุญญาธิการของพระองค์ ในกำศรวลศรีปราชญ์ว่า

ศรีสิทธิวิวิธบวร	นครควรรษ์
ไกรพิรหรงสรรค	สวรรคแต่่งแต่้ม
แย้มพื้นแผ่นดินสุธา	มหาดิลกภพ
นพรัตนราชธานี	บุรียรมยเมืองมิ่ง แล้วแฮ
รามศให้ท้าวตั้ง	แต่่งเองฯ ³⁶

และรวมถึงงานวรรณกรรมเรื่องลิลิตพระลอที่แต่งในสมัยอยุธยาตอนต้น (ระหว่าง พ.ศ. 2034-2072) ได้กล่าวสรรเสริญกรุงศรีอยุธยาอันสะท้อนถึงความสมบูรณ์พูนสุขของพระนครภายใต้บุญญาธิการของพระมหากษัตริย์จนนานาประเทศต่างอดชื่นชมไม่ได้ว่า

³⁵ สุเนตร ชุตินธรานนท์, “การเสด็จประพาสยุโรป : ความหมายในเชิงสัญลักษณ์,” ใน การประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัยเรื่องยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาสความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง, 18-20 ธันวาคม 2540, หน้า 12, 17.

³⁶ กรมศิลปากร, ประวัติและโคลงกำศรวลศรีปราชญ์ (ม.ป.ท.: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2503), หน้า 23.

บุญเจ้าจอมโลกเลี้ยง	โลกา
ระเรียมเกษมสุขพูล	ไข่น้อย
แสนสนุกศรีหรือโยธยา	ฤร่า ถึงเลย
ทุกประเทศชมค้อยค้อย	กล่าวอ้างเขินขอ ฯ ³⁷

เช่นเดียวกับหลักฐานต่างชาติได้กล่าวถึงกรุงศรีอยุธยาในทัศนะไม่ต่างกับบทประพันธ์ที่พรรณนาไว้ในงานวรรณกรรมดังกล่าวว่า

กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองที่ล้อมรอบด้วยกำแพงหิน และมีแม่น้ำโอบไปโดยรอบ มีประชาชนอยู่อาศัยกันอย่างหนาแน่น กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองที่เจริญรุ่งเรืองสวยงามเป็นที่เชิดหน้าชูตาของกรุงสยามตามแบบฉบับของเมืองในแถบตะวันออก³⁸

และ

พระนครศรีอยุธยา...เป็นนครที่โอ้อ่า เต็มไปด้วยโบสถ์วิหารซึ่งมีจำนวนมากกว่า 300 และก่อสร้างขึ้นอย่างวิจิตรพิสดารที่สุด โบสถ์วิหารเหล่านี้มีปราสาท เจดีย์ และรูปปั้น รูปหล่ออย่างมากมาย ใช้ทองฉาบอยู่ภายนอกสีเหลืองอร่ามทั่วไปหมด เป็นพระมหานครที่สร้างอยู่ข้างฝั่งแม่น้ำ โดยมีฝั่งเมืองวางไว้อย่างเป็นระเบียบ จึงเป็นนครที่สวยงามมากตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสม มีประชาชนหนาแน่น และเต็มไปด้วยสินค้าสิ่งของจำเป็นแก่ชีวิตนำเข้ามาขายจากนานาประเทศ เท่าที่ข้าพเจ้าทราบ ยังไม่มีพระมหากษัตริย์องค์ใดในแถบนี้ของโลกที่จะมีเมืองหลวงใหญ่โตมโหฬารวิจิตรพิสดารและสมบูรณ์พูนสุขเหมือนกับพระมหากษัตริย์ ณ ราชอาณาจักรนี้³⁹

³⁷ “ลิลิตพระลอ,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยาฉบับถอดความ, หน้า 251, 254.

³⁸ กรมศิลปากร, บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1, หน้า 106.

³⁹ “จดหมายเหตุของ โยส เซาเต็น พ่อค้าฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค 76, หน้า 2-3.

และด้วยเหตุนี้จึงมีบรรดาเมืองต่าง ๆ เข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารด้วยการส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาผู้ครอบครองศูนย์กลางแห่งความเจริญ ดังปรากฏในโคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์เอยถึงบ้านเมืองที่เข้ามาพึ่งในขณะนั้น ได้แก่ อังวะ จาม เขมร มากัสซา และไทรบุรีว่า

พระยศลือล่งทอง	ธรณิน
ท้าวท้าวสากลวิล	ฝ่ายเฝ้า
ห้วงมาอยู่ประดิทิน	ทูลบาท
โอนมกุฎกัมเกล้า	กลาดทองโรงธารฯ
มั่งนันทมิตรผู้เฝ้า	กรุงกษัตริย์
รัตนบูรานูรีรัตน์	ผ่านเฝ้า
เปนบิตูจฉาพันธ	นฤปราช
มาอยู่ภักดีเข้า	คำด้วยใจเกษมฯ
นัคดาจาเบศรีให้	จำปา
นามชื่อไปขางสา	โรชแท้
มาทูลสุวรรณบา	ทุกราช
เป็นบาทมุลิกาแล้	นอบน้อมบังวันท์ฯ
หนึ่งสามนตราชเชื้อ	รายา
นามชื่อตาแยงมะงา	เฝ้าให้
ในเมืองมังกกาสา	สันราช
มาประนมนิ้วไหว้	นอบน้อมบังคมฯ
ในกัมพูชผู้เอก	กรุงไกร
อินทรปรัตฐานไอ	อาสน์นั้น
เอาพระเดชภูวไนย	ขกนาถ
ไปปกเป็นฉัตรกัน	ก่อให้คงตรงฯ
ขอถวายดอกไม้มาศ	เงินเฉลา
ทุกขวบปีโกลทา	แต่งตั้ง
ภักดีจุเฉลิมเบ	ราชมราช

หวังพึ่งพระศกั๊ง

อยู่ที่กัลปาศ 40

การปกครองราชอาณาจักรแบบรัฐราชาธิราชที่อำนาจปกครองกระจายอยู่ตามศูนย์ต่าง ๆ โดยมีผู้รับความสวามิภักดิ์เข้ามาจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ที่กรุงศรีอยุธยาฐานะเมืองศูนย์กลางจักรวาลบนพื้นพิภพ ทำให้พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิถือคติการยึดเอา “ตนเป็นศูนย์กลาง” ที่ผู้นำแว่นแคว้นข้างเคียงต่าง ๆ ต้อง “เคลื่อนเข้าหา” มาหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ด้วยการส่งเครื่องมงคลราชบรรณาการเข้ามาถวายมายังราชสำนักที่สมมติขึ้นเป็นแหล่งรวมความรุ่งเรืองเหนือบ้านเมืองอื่นใด⁴¹ ดังมีหลักฐานแสดงพระราชนิยมในคติเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิของสมเด็จพระนารายณ์ที่ทรงมีพระราชปจฉา “ว่าด้วยเรื่องแขกเมือง” เข้ามาเป็นอันมาก โดยให้เสด็จถามพระพรหมว่าเป็นเพราะเหตุใด พระพรหมมีวิชันนาคลายความสงสัยต่อสมเด็จพระนารายณ์ว่าเป็นเพราะ “...บุญสมภารพระเจ้ามากนักรักแขกเมืองจึงเข้ามาดังนี้ แต่อายุคุณี้ได้สามพระยาแล้ว ภูเขาบ่อนได้อินว่าแขกเมืองเข้ามาเป็นอันมากดังนี้ แลซึ่งแขกเมืองเข้ามามาก ดังนี้ ด้วยเดชโพธิสมภารพระเจ้าแล”⁴²

ความสัมพันธ์ที่กรุงศรีอยุธยามีกับกษัตริย์ผู้ปกครองบ้านเมืองใกล้เคียง โดยทั้งหมดพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงนับเนื่องในปริมณฑลทางอำนาจว่า “ประเทศใกล้เคียงนั้นเป็นเมืองออกของพระองค์...ที่ยอมรับพึ่งพระบรมโพธิสมภาร”⁴³ และเนื่องด้วยสาเหตุดังกล่าวนี้ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงไม่จำเป็นต้องทรงพึ่งอำนาจและแสวงหาความเจริญรุ่งเรืองจากบ้านเมืองอื่นตามที่ลาอูแบร์กล่าวไว้ที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

⁴⁰ กรมศิลปากร, บทกวีนิพนธ์ของพระศรีมโหสถ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (ลพบุรี: ม.ป.ท., 2504), หน้า 20-21.

⁴¹ สุเนตร ชุตินธรานนท์, “การเสด็จประพาสยุโรป : ความหมายในเชิงสัญลักษณ์,” ใน การประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัยเรื่องยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาสความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง, หน้า 17, 25.

⁴² ประชุมพระราชปจฉา, หน้า 9.

⁴³ นิโกลาส์ แชรแอส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 300.

บรรดาพระราชานในประเทศภาคตะวันออกนั้น ย่อมทรงนิยมนว่าเป็นพระเกียรติอันยิ่งใหญ่ในการที่ได้รับทูตานุทูตต่างประเทศและทรงแต่งตั้งราชทูตของพระองค์เองส่งไปให้น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้งนี้เป็นตามพระราชดำริของพระองค์เองว่าเป็นเครื่องหมายที่แสดงว่า ประเทศอื่นย่อมหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารและความสมบูรณ์พูนโภคของพระองค์ และพระองค์มีจำต้องทรงพึ่งพาอาศัยโภคทรัพย์ของประเทศอื่นใด ชาวตะวันออกเห็นการมีทูตานุทูตนั้นว่าเป็นเชิงมาถวายเป็นเมืองออก และทรงหวังเห็นวราชทูตต่างประเทศไว้ในราชสำนักของพระองค์ให้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อยึดพระเกียรติที่พระองค์ทรงได้รับให้เนิ่นนานออกไป⁴⁴

การที่พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงเป็นหลักชัยแก่บรรดาเมืองประเทศอื่นที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตามธรรมเนียมของการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ กรุงศรีอยุธยาจึงเป็นเมืองแหล่งรวมของผู้คนที่มาจากนานาประเทศ อันแสดงถึงการมุ่งเข้ามาหาศูนย์กลางเพื่อแสวงหาความเจริญรุ่งเรืองจากพระนครแห่งนี้ ดังปรากฏในเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาว่า

จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา

เป็นกรุงรัตนราชพระศาสนา	มหาดีเรกอันเลิศล้ำ
เป็นที่ปรากฏรจนา	สรรเสริญอยุธยาทุกแห่งหน
ทุกบุรีสีมามณฑล	จบสกลลูกค้ำวานิช
ทุกประเทศสิบสองภาษา	ย่อมมาพึ่งกรุงศรีอยุธยาเป็นอันคดี ⁴⁵

คำกล่าวที่ว่า “ทุกประเทศสิบสองภาษา”⁴⁶ อันมีนัยแฝงว่า ทุกประเทศต่าง ๆ เป็นจำนวนมากได้เข้ามาอ่อนน้อมเพื่อหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงศรีอยุธยาออกมาเป็นภาษาเชิงวรรณศิลป์ขึ้นมาเปรียบเทียบกับนั้น อาจกล่าวได้ว่าไม่เกินความเป็นจริงเลย เพราะมีหลักฐานต่างชาติดกล่าวถึงประเทศต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยามากมายหลายชาตินักตามค่านัยข้างต้นว่า “เมือง

⁴⁴ มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 496-497.

⁴⁵ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63, หน้า 117.

⁴⁶ ในบันทึกของลาตูแบร์มีการใช้คำว่า “พวกสี่สิบชาติ” โดยเขาได้แสดงความเห็นว่าคำนี้ “...เป็นความโอ้อวดแบบชาวชมพูทวีป...” เพราะตอนที่ผู้แทนนานาชาติได้เข้ามาพบราชทูตฝรั่งเศส เขากล่าวว่า “...นับได้จริง ๆ เพียง 21 ชาติเท่านั้นเอง ทั้ง ๆ ที่เราได้นับตามที่พวกคนสยามอยากจะให้ นับแล้ว”. มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 45-46.

ไทยนั้นเป็นเมืองหนึ่งในโลกนี้ ที่จะได้เห็นชนชาติต่าง ๆ รวบรวมกันอยู่ จะหาเมืองใดที่จะมีชนชาติต่าง ๆ มากเหมือนในเมืองไทยเป็นหาไม่ได้” ทั้ง “...พวกฮอลันดา...พวกโปรตุเกส...พวกอังกฤษ...ชาวอิตาลีเลียน ชาวสเปน ชาวเดนมาร์ก ชาวสวีเดน ชาวเยอรมัน ชาวเตอร์กิก ชาวเปอร์เซีย และชาติอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก”⁴⁷

ดังนั้น การสร้างเมืองราชธานีให้เป็นจักรวรรดิในรูปแบบของการจำลองจักรวาลโดยมีศูนย์กลางหลักที่พระราชวังซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิ (รวมทั้งเทวราช) โดยยึดคนเป็นศูนย์กลางทางอำนาจและความเจริญรุ่งเรืองเหนือบ้านเมืองอื่นที่เข้ามาหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา กรุงศรีอยุธยาจึงกลายเป็นเมืองที่แสดงออกถึงความเป็นภาพรวมและเป็นศูนย์กลางทุกด้านที่สำคัญที่สุดของราชอาณาจักร⁴⁸ เห็นได้จากการยึด

⁴⁷ “อธิบายเรื่องเบื้องต้นที่ไทยจะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสตอนที่ 1,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 19 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2509), หน้า 148-149.

⁴⁸ การจะดูถึงความเจริญรุ่งเรืองและความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ของกรุงศรีอยุธยาให้ออกมาเป็นภาพรวมของราชอาณาจักรจะวัดกันที่ความมั่งคั่งของพระนคร เห็นได้จากในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ได้กล่าวถึงการจัดการต้อนรับคณะทูตจากลังกาที่เข้ามายังกรุงศรีอยุธยาเพื่อขอพระภิกษุไปทำพิธีอุปสมบทและฟื้นฟูพุทธศาสนาในลังกาจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ว่ากรมเมืองได้รับคำสั่งให้เกณฑ์ตกแต่งพระนครให้สะอาดและงดงามตามเส้นทางที่คณะทูตผ่าน โดยให้นครบาลทำทาง และให้พ่อค้าทั้งปวงมาตั้งร้านขายผ้าผืนแพรพรรณทั้งเครื่องของอย่างดี มานั่งซื้อขายกันตามถนน พร้อมทั้งให้เอาช่างลงน้ำตามประตูเมืองทุกประตูที่คณะทูตผ่าน ซึ่งคณะทูตจากลังกาได้บันทึกสภาพและบรรยากาศสองข้างถนนที่มุ่งตรงเข้าสู่พระราชวังที่ทางฝ่ายไทยได้ตกแต่งให้การต้อนรับว่า “...ทูตานุทูตขึ้นรถเทียมม้าไปตามถนนหลวง 2 ฟากถนนผูกแต่งด้วยผ้าต่าง ๆ มีโคมรูปเหมือนแดง โมหุ้มตะกั่วประดับกระจกแขวนเป็นระยะกันไปตามถนนนับด้วยหมื่น แสงโคมเหล่านี้ส่องถนนสว่างราวกับแสงเดือน รถทูตานุทูตขับไปตามถนนจนถึงประตูพระราชวังอันชื่อว่า ยัมทัก ตั้งแต่ท่าตลอดมาทั้ง 2 ข้างถนน จึงผ้า 5 สีปักทอง มีร้ายขายเครื่องเงิน เครื่องทอง เครื่องทองเหลือง ทองแดง ทองสัมฤทธิ์ แลสังกะสี ขายไม้จันทน์แดง จันทน์ขาว ขายฟูกเบาะ แลมันปึก ขายเครื่องยาต่าง ๆ มีทั้งร้านขายข้าวสาร ขายมะพร้าว ส้ม ขนมหวาน ดอกไม้ และเครื่องกิน เครื่องดื่มต่าง ๆ ร้านเหล่านี้ล้วนตกแต่งประดับประดาด้วยลายทองแลดูถนนงามอร่ามตลอด”. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 47 และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมศาสนา, 2503), หน้า 120.

ก็ดี การครอบครองก็ดี และการทำลายเมืองราชธานีก็ดี เท่ากับว่าผู้นั้น ได้ขึ้นปกครองจักรวรรดิ หรือทำลายราชอาณาจักรนั้นลงทั้งหมดได้ อย่างไรก็ตามจักรวาลที่ประทับของเทพเจ้าหรือเมืองราชธานีที่ประทับของพระมหากษัตริย์ นอกจากจะต้องมีลักษณะเป็นเอกนครที่สมบูรณ์เพียบพร้อมมีเพียงแห่งเดียวบนโลกมนุษย์แล้ว ยังถือว่าราชธานีภาพจำลองจักรวาลจะต้องมีความศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้สมกับการเป็นดินแดนที่ประทับของสมมติเทพผู้อวตารลงมาด้วย ดังปรากฏว่าภายในมณฑลที่แสดงขอบเขตด้วยกำแพงเมืองกรุงศรีอยุธยาที่สมมติเป็นจักรวรรดิ จะประกอบพิธีการอวมงคล เช่น การปลงศพหรือเผาศพ ในกำแพงพระนครไม่ได้เป็นอันขาด ยกเว้นไว้เฉพาะพระมหากษัตริย์กับเจ้านาย⁴⁹ และจะนำสิ่งไม่ดี⁵⁰ หรือมีสถานที่ไม่ต้องตามศีลธรรม ซึ่งทั้งหมดจะทำให้ศรีของ

⁴⁹ขุนนางข้าราชการตลอดลงไปถึงอาณาประชาราษฎร์ครั้งสิ้นชีวิตจะต้องนำศพออกไปเผา นอกกำแพงพระนคร ตามที่แชรเวสกล่าวไว้ว่า

พระบรมศพของพระเจ้าแผ่นดิน พระอัครมเหสี กับพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอเท่านั้น ได้รับอภิสิทธิ์ปลงในพระบรมมหาราชวัง ส่วนเจ้านายและเจ้าหญิง พระองค์อื่น ๆ จะได้รับการปลงภายในพระนคร บุคคลอื่นจะมีได้รับอนุเคราะห์ อันยิ่งเช่นนี้เลย แม้จะเป็นออกญาหรืออัครมหาเสนาบดี...ก็ยังคงนำไปเผาออกเมือง

อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานว่าเจ้านายที่สิ้นพระชนม์ลงก็ได้รับการเผาพระศพที่นอกกำแพงพระนคร เช่นกัน อาทิ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าลูกเธอฝ่ายในที่วัดไชยวัฒนาราม กับมีประตูเมืองขนาดใหญ่ชื่อประตูหมูทะเลวง ระบุว่าเปิดใช้สำหรับเชิญพระศพพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าหลานเธอลงเรือขบวนแห่ไปถวายพระเพลิงที่ในพระเมรุวัดไชยวัฒนาราม ส่วนราษฎรที่เสียชีวิตจะเผาศพกันภายนอกกำแพงพระนคร โดยห้ามนำศพออกผ่านประตูใหญ่ชื่อเจ้าจันทร์ซึ่งเป็นประตูเมืองตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของกรุง. นิโกลาส์ แชรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 207, “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 121 และ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 8-9.

⁵⁰ การนำสิ่งอัปมงคลเข้ามาในกำแพงพระนคร เช่น ซากศพมนุษย์ มีบทกำหนดลงโทษไว้ว่า “...ผู้ใดทงองอาจห้ามศิขามแขวงข้ามด่านข้ามแดนไปฝังไปเผาก็ดี ผีนอกพระนครเอาเข้าไปในพระนครก็ดี ผู้ใดทำดังนี้เลมิดให้ไหม้ทั้งพวกจงทุกคน”. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, หน้า 300-301.

พระนครต้องมัวหมอง ให้มีขึ้นในพระนครไม่ได้ เช่น สถานที่ดัมเหล่า⁵¹ สถานที่ฆ่าสัตว์⁵² และช่องโสเภณี⁵³ ต้องตั้งอยู่นอกกำแพงพระนครเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพื่อให้พระนครมีความศักดิ์สิทธิ์ และเป็นแดนบริสุทธิ์ให้สมกับเป็นจักรวรรดิที่ประทับของเทพเจ้าบนโลกภูมิมนุษย์

5.3 พระราชวังในฐานะศูนย์กลางแห่งจักรวาล

ภาพศูนย์กลางของเมืองที่สัมพันธ์กับพัฒนาการทางการเมืองการปกครองแถบบ้านเมืองบนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างในสมัยแรกเริ่มขึ้น คือ ก่อนที่อยุธยาจะก้าวเข้าสู่ความเป็นราชอาณาจักรที่เริ่มต้นด้วยการรวมกลุ่มเมืองสำคัญ 2 กลุ่ม คือ สุพรรณภูมิ-แพรศรราชากับละโว้-อโยธยา ซึ่งตั้งอยู่ในดินแดนอันได้รับความเจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาจากอาณาจักรทวารวดีด้วยการรวมตัวกันเป็นกลุ่มใหญ่ โดยมีความสัมพันธ์เชิงมิตรไมตรีและทางเครือญาติระหว่างผู้นำของแต่ละกลุ่มเมืองขึ้นเพื่อช่วยเหลือกันในการสร้างบ้านแปงเมือง และผนึกกำลังกันป้องกันการรุกรานจากศัตรูภายนอก เห็นได้ว่าระบบการเมืองการปกครองที่ยังจำกัดเป็นกลุ่มเมืองขนาดเล็กมีลักษณะเป็นหัวหน้าตระกูลปกครองในส่วนที่เป็นดินแดนของตนอย่างเป็นอิสระหาได้ขยายใหญ่โตไม่ ผู้นำจึงมีสถานภาพจำกัดอยู่ในอาณาเขตของตน และนำระบบความเชื่อที่เน้นความเป็นศูนย์กลางเพื่อสร้างจักรวรรดิใหม่ให้กับกลุ่มบ้านเมืองของตน ด้วยการสร้างพระมหาธาตุสัญลักษณ์ของเขาสุเมรุขึ้นภายในเวียงอันเป็นโครงสร้างจักรวาลเบื้องต้นที่มีขึ้นในชุมชนเมืองก่อนพัฒนามาเป็นเมืองศูนย์กลางดังเช่นกรุงในเวลาต่อมา

กรุงศรีอยุธยาหลังจากประสบความสำเร็จในการรวมกลุ่มเมืองเข้าด้วยกัน และได้ขยายอำนาจจากแกนกลางออกไปครอบคลุมเหนือดินแดนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง และตามมาด้วยการปฏิรูปการปกครองด้วยการสร้างระบบศักดินาขึ้นเพื่อควบคุมบุคคลทุกชนชั้นที่อยู่ภายใต้ระบบการ

⁵¹ โรงดัมสุราตั้งอยู่บ้านปากข้าวสารกับบ้านในคลองสวนพลูนอกกำแพงทางด้านตะวันออกของกรุงศรีอยุธยา. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 5.

⁵² ตลาดวัดวัวควาย อยู่ถนนย่านป่าทุ่งในกำแพงพระนคร เป็นตลาดพวกมอญ พม่า และแขก ฆ่าเป็ดไก่ขายกัน ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้ยกเลิกเสีย. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 13.

⁵³ ช่องโสเภณีสถานที่รับจ้างทำชำเราแก่บุรุษ ตั้งอยู่ที่ตลาดบ้านจั่นนอกกำแพงพระนครตรงปากคลองขุนละคอนไชย (คลองตะเคียน). คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 3.

ปกครองของกรุงศรีอยุธยาศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครองเพียงแห่งเดียวของรัฐหรือราชอาณาจักรที่เรียกว่ากรุงได้อย่างมั่นคง ไปพร้อมกับการสร้างและการเน้นย้ำสถานภาพความยิ่งใหญ่ของสถาบันพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาให้อยู่เหนือบรรดากษัตริย์ทั้งหลายที่อยู่ใต้พระราชอำนาจ และในดินแดนใกล้เคียงแล้ว จึงมีการเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางเมืองศักดิ์สิทธิ์ของราชอาณาจักรที่รวมศูนย์คือ การนำคติเขาพระสุเมรุศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์เดิมมาสัมพันธ์กับที่ประทับของสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยการสร้างให้พระราชวังเป็นหลักของกรุง หรือศูนย์กลางของจักรวาลให้เหมือนกับที่สถิตของเทพเจ้าในสกลจักรวาลแต่ตั้งอยู่บนโลกภูมิมนุษย์

การสร้างและนับเนื่องให้พระราชวังเป็นศูนย์กลางของจักรวรรดิหลังขยายขึ้นเป็นราชอาณาจักรที่รวมศูนย์ เห็นได้จากการก่อรัฐประหารและกบฏล้วนมุ่งเข้าโจมตีเพื่อยึดครองพระราชวังเพื่อขึ้นปกครองเป็นเจ้าจักรวรรดิ ภายหลังธรรมเนียมการยกกำลังระหว่างเมืองโดยมีเป้าหมายการแย่งชิงอยู่ที่เมืองอยุธยาเปลี่ยนมาเป็นการยึดพระราชวังในตัวเมืองราชธานี กับการสร้างให้เป็นสถานที่หรือเป็นมณฑลศูนย์กลางของการประกอบพระราชพิธีสำคัญของราชอาณาจักร แทนวัดมหาธาตุศูนย์กลางหลักเดิมของเมือง ซึ่งสิ่งที่เกิดขึ้นสามารถอธิบายเบื้องหลังแนวคิดและการกระทำนี้ได้ว่าพระราชวัง คือ สถานที่ที่มีการจำลองรูปลักษณะที่สามารถรวมทุกสรรพสิ่งได้อย่างสมบูรณ์มาไว้เสมือนเป็นหนึ่งในเดียวกับจักรวาลให้อยู่บนโลกมนุษย์ ซึ่งในหัวข้อนี้จะกล่าวเกี่ยวกับการสร้างพระราชวังในฐานะภาพจำลองของศูนย์กลางจักรวาลกับสถานที่เป็นศูนย์กลางประกอบพระราชพิธี

พระราชวังในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นสถานที่ที่มีลักษณะหน้าที่สำคัญ 3 ประการ กล่าวคือ นอกจากเป็นสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์และได้รับการออกแบบวางผังเพื่อใช้ในการประกอบพิธีภายในราชสำนักแล้ว ยังถือว่าพระราชวังเป็นสัญลักษณ์แทนราชอาณาจักรหรือจักรวรรดิที่พระราชอำนาจของพระองค์แผ่ขยายออกไปถึง⁵⁴ ลักษณะสถานที่ศูนย์กลางการปกครองที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างก็เช่นเดียวกัน ดังได้กล่าวแล้วว่า เมืองราชธานีคือภาพจำลองของจักรวาลทั้งหมด ฉะนั้นการสร้างจักรวาลย่อมาให้สมบูรณ์เหมือนจักรวาลใหญ่ เมืองราชธานีจะตั้งอยู่เป็นจักรวาลโดยปราศจากศูนย์กลางหลักเป็นประธานไม่ได้ จึงอาจกล่าวได้ว่าการสร้างพระราชวังบนจักรวรรดิถือได้ว่าเป็นเขาพระสุเมรุแทนสัญลักษณ์ศูนย์กลางจักรวาล โดยพระมหากษัตริย์ที่ประทับอยู่ในพระราชวังมีสถานะของเทพภาพเป็นพระอินทร์ที่ประทับบนเขาพระสุเมรุและพระอิศวรที่ประทับบนเขาไกรลาส รวมอยู่ในองค์พระมหากษัตริย์ที่ผ่านการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

⁵⁴ Jacques Dumarçay, *The Palaces of South-East Asia Architecture and Customs*, p. 7.

การจำลองเมืองราชธานีได้แก่กรุงศรีอยุธยาและรวมถึงกรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นจักรวาลย่อย โดยมีพระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางจักรวรรดิ เหมือนกับเทพเจ้าประทับอยู่ตรงศูนย์กลางของจักรวาล ได้ส่งผลให้มีส่วนกำหนดรูปแบบการสร้างและงานทางด้านสถาปัตยกรรมของพระราชวังเป็นการจำลองจักรวาล เพื่อให้สัมพันธ์กับฐานะของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นสมมติเทพในคติความเชื่อศาสนาพุทธและพราหมณ์ที่ประทับอยู่บนโลกมนุษย์ให้เป็นที่ประทับบนสวรรค์ของเทพเจ้า ด้วยการสร้างให้มีลักษณะแทนส่วนประกอบต่าง ๆ ของเขาพระสุเมรุ เช่น พระมหาปราสาทที่มียอด ช่อฟ้า หลังคาซ้อนกันเป็นชั้น ชุ่มพระทวารพระบัญชา กำแพงแก้ว นามพระที่นั่ง พระราชบัลลังก์ เสด็จฉัตร ฯลฯ เพื่อให้เป็นที่อยู่อาศัยอันงดงามวิจิตรตระการตา และแตกต่างจากที่อยู่อาศัยของมนุษย์ธรรมดาทั่ว ๆ ไป ตามที่เอกสารต่าง ๆ ได้กล่าวถึงลักษณะของพระมหาปราสาทองค์สำคัญในพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ว่า ดังนี้

- พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งจตุรมุข มีมุขหน้าหลังยาว 2 ด้าน⁵⁵ และมุขข้างสั้น 2 ด้าน ยอดบนหลังคาเป็นทรงมณฑป 9 ยอด มีมุขโถงต่อออกมาจากปราสาท ไม่มียอด มีแต่หลังคาซ้อนกัน 3 ชั้น หน้าบันมีมุขประเจิดทำเป็นเสาจำหลักลายครีพลิงห์เทพพนม และรูปพระนารายณ์ยืนย่อนลงมาตามหน้าบัน มุขโถงต่อออกมาจากมุขยาวด้านหน้าเป็นมุขเด็จภายในตั้งพระที่นั่งบุษบกทองคำทรงมณฑป สำหรับเสด็จออกรับแขกเมือง ตรงกลางได้ยอดพระมหาปราสาทตั้งพระแท่นบรรยงก์กาญจนเนาวรัตน์กางกั้นด้วยพระมหาเศวตฉัตร มีเครื่องสูงปักอยู่รอบเป็นที่เสด็จออกในการพระราชพิธีต่าง ๆ ข้างนอกตรงฐานมุขเด็จตั้งรูปสัตว์ เช่น หมี ราชสีห์ รากษส โทวาริก นาค และพิราวยักษ์อย่างละคู่ปิดทอง และมีกำแพงแก้วล้อมรอบพระมหาปราสาท⁵⁶

- พระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งจตุรมุข ยาวเท่ากันทั้ง 4 ด้าน แต่ละมุขทำเป็นจตุรมุขหลังคามียอดทรงมณฑป 4 ยอด รวมกับยอดกลางมียอดมณฑป 5 ยอด มุขแต่ละด้านใช้สำหรับเป็นที่ออกว่าราชการตามฤดู (3 ฤดู) โดยมุขด้านหลังไว้ออกว่าราชการฝ่ายใน พระมหาปราสาทปิดทองประดับกระจกลายพุ่มเข้าบิณฑ์ ได้พระบัญชาทำเป็นรูปสิงห์รับช่มจะนำพระ

⁵⁵ พระยาโบราณฯ กล่าวว่า พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทและพระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท เดิมมีมุขหน้ายาวเพียงด้านเดียว ส่วนมุขด้านหลังสั้น แล้วจึงมาก่อให้เท่ากันในภายหลัง เนื่องจากปรากฏรอยที่ก่อกันอยู่. “เรื่องกรุงเก่า”, ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63, หน้า 55.

⁵⁶ ถ้าให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 16-17 และ ประทีปเพ็ญตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 41-42.

บัญชีร่ำหลักเป็นรูปพรหมพักตร์ ฐานพระมหาปราสาททำเป็นชั้น ๆ ชั้นแรกประดับรูปกุมภภัณฑ์ ชั้นสองประดับรูปครุฑจันทรักษ ชั้นที่สามประดับรูปเทพพนม บานพระบัญชรจำหลักรูปเทพบุตร และเทพธิดาคู่กันทุกบาน บานพระทวารเป็นรูปนารายณ์ลึงขางบานละปาง มีทิมคดล้อมพระมหาปราสาท และมีประตูทางเข้าด้านเดียว⁵⁷

- พระที่นั่งมังคลาภิเษกมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งยอดปรางค์ 5 ยอด ภายหลังเพลิงไหม้ จึงทำใหม่เปลี่ยนนามว่า พระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท⁵⁸

- พระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งจตุรมุข มีมุขหน้าหลังยาว 2 ด้าน และมุขข้างสั้น 2 ด้าน หลังคามุงฉัตรยอดทรงปรางค์หุ้มฉัตรปิดทอง 1 ยอด และมียอดปรางค์อีก 4 ยอด ล้อมอยู่ที่บนหลังคามุขทั้ง 4 มุข โถงหน้าหลังบนหลังคามีเป็นยอดทรงมณฑป มุขด้านหน้าเป็นมุขเด็จตั้งพระที่นั่งพระแท่นมณฑปแว่นฟ้า ข้างหน้าพระมหาปราสาทมีทิมดาบซ้ายขวา มีเสาโคมไฟตั้งอยู่ 8 ทิศ และมีศิลารูปสิงห์กับรูปทหารจีนตั้งอยู่บนชานลา ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว⁵⁹

- พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์มหาปราสาท เป็นพระที่นั่งจตุรมุข หลังคาพระมหาปราสาทเป็นยอดทรงมณฑป 5 ยอด มุขด้านทิศเหนือเป็นพระที่นั่งเย็น (มุขโถง) ภายในตั้งบุษบกแว่นฟ้า และข้างในพระมหาปราสาทตรงกลางตั้งพระราชบัลลังก์ ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว⁶⁰

- พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท เป็นปราสาทโถงจตุรมุข มีมุขหน้าหลังสั้น 2 ด้าน และมีมุขด้านข้างยาว 2 ด้าน หลังคาพระมหาปราสาทเป็นยอดทรงมณฑปยอดเดียว พื้นพระมหาปราสาทยกเป็น 3 ชั้น โดยชั้นบนตรงกลางเป็นที่ตั้งพระแท่นไว้ทอดพระเนตรการพระราชพิธี⁶¹

- พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์มหาปราสาท เป็นพระที่นั่งจตุรมุขยอดมณฑปยอดเดียว มีมุขยื่นออกมาจากตัวปราสาทเท่ากันทั้ง 4 ด้าน มุขแต่ละด้านเป็นมุขโถงตั้งพระแท่นแว่นฟ้าบุษบกอยู่ข้างใน ข้างหน้ามุขมีบันไดรูปนาคราชเป็นทางขึ้นลง และเกยอยู่ 4 ด้าน ล้อมรอบด้วย

⁵⁷ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 19.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

⁶⁰ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารหอหลวง ตอนที่ 2,” แถลงงานประวัติดิศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3, 2 (พฤษภาคม 2512): 27.

⁶¹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 19-20.

กำแพงแก้ว⁶²

- พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งจตุรมุข ตรงกลางยกยอดปราสาท มีมุขหน้าและมุขหลังยาวกว่ามุขด้านข้างทั้งสองด้าน หลังคาคาดด้วยคันทัน ยอดหลังคามีปราสาท และใช้คันทันรองรับใบรายอดปราสาททั้ง 4 มุม⁶³

⁶² คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 18. อนึ่ง นอกจากลักษณะพระมหาปราสาทที่สำคัญดังกล่าว ยังมีชื่อพระมหาปราสาทอีก 2 องค์ ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า พระที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาท เป็นยอดทรงปราสาทยอดเดียว ไม่มีมุขยาว กับพระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท เป็นพระที่นั่งจตุรมุขยาวออกมาเท่ากันทั้ง 4 ด้าน ยอดทรงมณฑปตั้งอยู่ทางใต้ของพระราชวังบริเวณใกล้เคียงกับพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท เอกสารดังกล่าวว่า พระมหาปราสาททั้งสองนี้เป็นปราสาทเก่ามาก่อน และไม่ได้ใช้เป็นที่ประทับ เพราะเป็นพุทธมณฑลในเขตพระราชฐาน สำหรับทรงใช้สักการะพระพุทธรูปและถวายทานแด่พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งพระมหาปราสาทสององค์นี้คงจะเป็นพระที่นั่งองค์เดียวกันกับที่แชรเวสได้พบเห็นและบันทึกว่า “ในกลางแห่งยังมีพระที่นั่งองค์เก่าของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อน ๆ ซึ่งนับถือกันว่าเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ มีต้นไม้หลายแถวประดับสองข้างทางเดินดูเย็นตาและร่มรื่นดี แล้วยังมีวัดอีก ซึ่งแม้จะเก่าแก่แต่ก็ดูยังภูมิฐานดีไม่น้อย” อย่างไรก็ตาม การที่เอกสารได้ระบุว่าพระมหาปราสาททั้งสององค์ “เปนมหาพุทธมณฑลในพระราชฐาน” คงจะเป็นคล้ายกับพระอารามอีกแห่งในพระราชวังเหมือนกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งการมีพุทธสถานมากกว่าหนึ่งแห่งตั้งอยู่ภายในพระราชวังได้มีปรากฏให้เห็นต่อมาอีกในชั้นหลัง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงสร้างพระพุทธรูปนิเวศน์ขึ้นที่ในพระบรมมหาราชวัง ตรงบริเวณสวนขวาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเดิม โดยบริเวณพระพุทธรูปนิเวศน์นี้จะประกอบด้วยพระพุทธรูปมณฑลเจียรเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป พระเจดีย์ และเป็นที่ให้พระสงฆ์ทำพิธี, พระพุทธรูปต้นสถานเป็นพระวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีนัย, พระที่นั่งทรงธรรมเป็นที่ให้พระสงฆ์แสดงธรรมแก่ข้าราชการฝ่ายใน, ศาลาที่พัก และหอรบั้ง ทำนองเป็นพระอารามอีกแห่งหนึ่งในพระบรมมหาราชวัง เหมือนกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 20, นิโกลาส์ แชรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 39 และ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี สุสดี ทิพทัส และไชแสง สุชะวัฒน์, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 147-148.

⁶³ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี สุสดี ทิพทัส และไชแสง สุชะวัฒน์, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 20.

- พระที่นั่งคูศิตมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งจตุรมุข แต่ละมุขกว้างยาวเท่ากันทั้ง 4 ด้าน ตรงกลางยกยอดปราสาทมีครุฑรับไชรา หน้าบันมุขทั้ง 4 จำหลักรูปพระนารายณ์ทรงสุบรรณ (ครุฑ) ชும்พระทวารและพระบัญชาทำเป็นช่อมยอดทรงมณฑป หลังบานพระทวารเขียนเป็นรูปเทวดา ประทับยืนเหนือพระแท่น ตรงกลางได้ยอดพระมหาปราสาทตั้งพระราชบัลลังก์ประดับมุขกางกั้น ด้วยพระนพปฎลมหาเศวตฉัตร และมีกำแพงแก้วล้อมรอบพระมหาปราสาท⁶⁴

จากลักษณะรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระมหาปราสาทที่ได้แสดงในรายละเอียดตั้งแต่ยอดจนถึงฐานของพระมหาปราสาทในแต่ละองค์ อาคารอันแสดงออกถึงพระราชอิสริยยศและอิสริยยศศักดิ์ของพระมหากษัตริย์นี้ ในหนังสือสถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง และบทความเรื่อง ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย ได้กล่าวถึงส่วนของอาคารสิ่งก่อสร้างแห่งนี้ซึ่งมีความหมายแฝงไว้โดยตรงต่อพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งเป็นสมมติเทพตามแนวคิดของพุทธศาสนาและพราหมณ์ที่สัมพันธ์กับความเชื่อในเรื่องจักรวาลไว้ดังนี้ว่า⁶⁵

- เครื่องยอด หรือ ส่วนหลังคาพระมหาปราสาทนั้น แบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ ตอนแรกทำเป็นหลังคาซ้อนหลายชั้น ชั้นล่างมีขนาดใหญ่ ชั้นถัดขึ้นไปค่อยเล็กลงตามลำดับ หลังคาแต่ละชั้นมีหน้าจั่วจำลองที่เรียกว่าบันแถลง ประดับอยู่เป็นระยะ ๆ มีตัวไม้แบบนาคเป็นอันที่เรียกว่านาคปักอยู่ตามมุมหลังคาของทุกชั้น หลังคาตอนกลางเป็นรูปคล้ายระฆัง แต่เป็นทรงสี่เหลี่ยมครอบอยู่บนยอดหลังคาชั้นแรกเรียกว่า คอระฆัง หลังคาชั้นบนสุดทำเป็นรูปกบปาลี คล้ายกับบัวกบปาลุน ส่วนยอดของพระปราสาททั่วไปเรียกว่า เหม ถัดจากส่วนนี้ไปเป็นส่วนปลายสุดลักษณะเรียวยาวแหลม ซึ่งแต่ละส่วนของเครื่องยอดนี้มีความหมายเฉพาะว่า ส่วนแรกที่เป็นหลังคาแทนเขาพระสุเมรุ หมายถึง สวรรค์ชั้นต่าง ๆ ตามคติของไตรภูมิ ส่วนที่สองทำเป็นทรงระฆังรูปจำลองของพระสถูปที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า เหนือขึ้นไปเป็นบัลลังก์สัญลักษณ์แทนองค์พระบรมศาสดา ส่วนหมที่เป็นรูปเหมือนพระปราสาทจำลองนั้นเป็นสัญลักษณ์ที่ประกาศให้เห็นความจริงในชั้นภูมิทั้งสาม เหนือขึ้นไปเป็นบัวกลุ่มแทนสภาพของจิตที่ปฏิบัติให้หลุดพ้นปาลีคือความสงบสุขหรือฌานขั้นต้น ลูกแก้วหมายถึงดวงปัญญาอีกขั้นหนึ่งคือมรรคแห่งการหลุดพ้น

⁶⁴ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี สุสติ ทิพทัส และไขแสง สุชะวัฒน์, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 31-32.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11-15 และ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 2, 2: 19-23.

- ครุฑหรือหงส์รับไฉรา ในสมัยอยุธยา มุมทั้งสี่ของยอดปราสาทหรือส่วนของรักแระปราสาทมักจะทำเป็นรูปหงส์รับไฉราของยอดปราสาท การจำหลักรูปหงส์ติดแทนคันทวยนี้เพราะหงส์เป็นสัญลักษณ์ของพาหนะของพระพรหมซึ่งเป็นองค์อุปฐากของพระพุทธรูปเจ้าคู่กันกับพระอินทร์ซึ่งมีช้างเอราวัณเป็นช้างทรง ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ทำทั้งรูปหงส์และรูปครุฑรับไฉราของยอดปราสาท⁶⁶ อันเป็นสัญลักษณ์ว่าสัตว์หิมพานต์ทั้งสองนี้เป็นผู้อภิบาลพระเป็นเจ้าหรือพระมหากษัตริย์องค์ผู้ประทับอยู่ภายใน

- คันทวย เป็นลักษณะนาคห้อยหัวลงมาเป็นสัญลักษณ์หมายถึงผู้ดูแลพระพุทธรูปเจ้าตามคติของท้าวมหาชมพูบดีสูตรนำนาคมาเกี่ยวไว้ตามชายคาหรือสองข้างบันไดเพื่อดูแลทางเข้าออก

- ชุ่มพระทวารและพระบัญชา มีลักษณะเป็นทรงปราสาท เปรียบเสมือนชุ่มของทวยเทพที่รักษาพระมณเฑียร ดังนั้นตามบานพระทวารและพระบัญชาจึงมีการเขียนรูปทวารบาลเป็นรูปเทวดาขึ้นเพื่อรักษาพระทวารและพระบัญชานั้น ๆ

- หน้าบันพระมหাপราสาท มักทำเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ เป็นสัญลักษณ์แสดงให้เห็นว่าพระมหাপราสาทเป็นที่ประทับของเทพเจ้า คือ พระนารายณ์อวตารลงมาบังเกิดเป็นพระมหากษัตริย์ ส่วนครุฑเป็นพาหนะของพระนารายณ์ และรูปที่ครุฑชูคานาคเป็นสัญลักษณ์ของการต่อสู้ในหมู่มสัตว์หิมพานต์

- เครื่องลำยอง หมายถึงครุฑชุกานาคที่ประกอบไปด้วยช่อฟ้า หมายถึง หัวครุฑตัวลำยองแทนแกน ใบระกาแทนขนปีกของครุฑครึ่งหนึ่งและครีบของนาคครึ่งหนึ่ง ส่วนหางหงส์แทนหัวนาค

⁶⁶ เรือนยอดในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นที่น่าสังเกตว่าเครื่องยอดของอาคารที่เรียกว่า ปราสาท ถ้าหลังคาซ้อนกัน 5 ชั้นนั้นเรียกว่า “ปราสาท” มุมทั้งสี่ของยอดปราสาทมักทำเป็นรูปหงส์รับไฉราของปราสาทนั้น ๆ เช่น พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกษ์ปราสาท และถ้าหลังคาซ้อนกัน 7 ชั้น เรียกว่า “พระมหাপราสาท” มุมทั้งสี่ของยอดพระมหাপราสาทมักทำเป็นรูปครุฑรับไฉราของพระมหাপราสาทนั้น ๆ เช่น พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระที่นั่งมหาราชปราสาท พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท (ปัจจุบันเปลี่ยนมาใช้คันทวยรับไฉราแทน) และพระที่นั่งสิวลัสมมหาปราสาท เป็นต้น. ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 19, ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์, พระมหাপราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง, หน้า 53, 73, 95 และ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี ผุสดี ทิพทัส และไขแสง สุชะวัตนะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 159, 169.

- หลังคา หลังคาของพระมหาปราสาทมักจะทำเป็นให้มีลักษณะซ้อนกันหลายชั้นถือว่าเป็นพระเกียรติยศยิ่งหลังคาซ้อนกันมากถือว่าเป็นผู้มีศักดิ์สูง⁶⁷ นอกจากนั้นวัสดุผนังที่ใช้กระเบื้องทำด้วยดินเผาหรือหุ้มด้วยดินเผาถือว่าเป็นของสูงด้วย
- ฐานอาคาร ทำเป็นฐานสิงห์เป็นคติที่รับมาจากอินเดียที่ถือว่าสิงห์เป็นสัญลักษณ์ของความมีเกียรติและความกล้า และในหมู่เสาของวงค์ก็ถือว่าสิงห์เป็นสัญลักษณ์ของสกุล
- พระราชมณเฑียร เป็นที่ประทับและที่บรรทมของพระมหากษัตริย์ เปรียบได้กับเรือนของสามัญชน แต่จะมีการจัดระเบียบการใช้สอยและลักษณะแตกต่างจากเรือนสามัญทั่วไป เช่น มีขนาดใหญ่ มีหลังคาซ้อนกันหลายชั้น พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียรจะมีหน้าบันจำหลักเป็นรูปเทวคาประจำทิศต่าง ๆ เพื่อปกป้องรักษาพระราชมณเฑียรที่ประทับของพระมหากษัตริย์อย่างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท และพื้นของพระราชมณเฑียรจะมีหลายระดับเพื่อแสดง

⁶⁷ ลาลูแบร์ ได้กล่าวถึงเกียรติยศของบุคคลที่อยู่ในหลังคาซ้อนกันและจำนวนชั้นหลังคาของพระที่นั่งในพระราชวังว่า “...องค์พระที่นั่งที่ประทับของพระมหากษัตริย์มีหลังคาซ้อนกันมาก... อันหมายความว่าถ้าบุคคลใดได้รับสิทธิให้เข้าไปในองค์พระที่นั่งนั้น ๆ ได้ ฝิเป็นองค์พระที่นั่งมีหลังคามากชั้นเท่าใด ก็เป็นผู้ได้รับเกียรติสูงยิ่งขึ้นโดยลำดับเท่านั้น... ในพระนครสยามข้าพเจ้าได้เห็นพระที่นั่งองค์หนึ่งมีหลังคาซ้อนกันถึง 7 ชั้น... มีหอสูงสี่เหลี่ยมในพระบรมมหาราชวัง... มีหลังคาซ้อนกันหลายชั้นเหมือนกัน หลังหนึ่ง 3 ชั้น หลังหนึ่ง 5 ชั้น และอีกหลังหนึ่ง 7 ชั้น เหมือนกันด้วยสี่เหลี่ยมวางกรอบซ้อนขึ้นไป” การที่ปราสาทต้องทำเป็นหลังคาซ้อนกันขึ้นไปหลายชั้น เนื่องจากคำว่า ปราสาท ตามภาษาบาลี-สันสกฤต หมายถึง เรือนซ้อนกันหลายชั้น (เรือนชั้นไม่ใช่เรือนยอดซึ่งถ้าเป็นเรือนดังกล่าวเรียกว่า กุฎาคาร) ครั้นไทยรับมาต้องการทำปราสาทเป็นพื้นที่ใช้สอยเพียงชั้นเดียว เพราะคิดที่ว่าเกิดข้อรังเกียจของอาคารหลายชั้นที่ต้องมีคนอยู่ข้างบนกล้ากราบศิระสะคนข้างล่าง เพื่อหลีกเลี่ยงข้อขัดข้องดังกล่าวจึงสร้างเพียงชั้นเดียวแล้วย่อหลังคาย่นลงมาในลักษณะปรุงตัวเป็นเรือนชั้นแบบหลังคาซ้อนกัน และแบบมียอดซ้อนกันเพื่อให้รู้ว่าเป็นปราสาท หรืออาคารสูงตั้งแต่สองชั้นขึ้นไป ซึ่งการทำเช่นนี้ทำให้ฝาและหน้าต่างหายไปเหลือเพียงส่วนประกอบที่เป็นสัญลักษณ์ โดยทำตรงจั่วเล็ก ๆ ประดับไว้ที่ชั้นหลังคา หมายถึง ชุ่มพระบัญชรหรือบรรพแถลง (หน้าจั่ว) แทนช่องหน้าต่างหรือช่องพระบัญชรนั่นเอง. มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 142, จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย,” วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 2, 2: 22, สมภพ ภิรมย์, ฐานานุศักดิ์แห่งสถาปัตยกรรม, หน้า 22-23 และ รายงานการขุดค้น-ขุดแต่งและออกแบบเพื่อการบูรณะโบราณสถานตำหนักมเหยงคณ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า 87-88.

ระดับต่ำสูงของฐานานุศักดิ์ของตัวอาคารแห่งนั้นตามประโยชน์ใช้สอย อาทิ พระราชมณเฑียรที่ประทับและที่บรรทมมีระดับพื้นสูงที่สุด รองลงมาเป็นพื้นที่ประทับและที่เฝ้าแทน และพื้นระดับต่ำสุดคือที่เสด็จออกขุนนางซึ่งถือว่ามีศักดิ์ต่ำ เช่น พระราชมณเฑียรในพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งที่มีระดับพื้นสูงสุดเนื่องจากเป็นพระวิมาน ถัดมาเป็นด้านตำหนักพระโรง 4 ด้าน ด้านหลังสำหรับเสด็จออกว่าราชการฝ่ายใน และด้านหน้าไว้ทรงพิพากษาคัดสินคดี และเป็นที่ประชุมใหญ่ฝ่ายมหาดยาริบัติ⁶⁸ และหมู่พระมหามณเฑียรในกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างพระวิมานเป็นพระที่นั่งที่มีระดับพื้นสูงที่สุด รองลงมาก็คือพระที่นั่งหน้าพระโรงใน และท้องพระโรงมีระดับพื้นที่ต่ำสุด⁶⁹ ตามที่ลาลูแบร์ได้กล่าวถึงเรื่องพื้นของพระราชมณเฑียรที่ลดหลั่นกันลงมา อันทำให้การสร้างหลังคาของพระที่นั่งซ้อนทับกันเป็นชั้น ๆ ไล่ตามระดับความสูงต่ำของพื้นพระที่นั่งว่า

...ภายในพระราชมณเฑียร ห้องที่ประทับของพระมหากษัตริย์และพระสนมนางราชานารีพื้นย่อมสูงกว่าในห้องอื่น ๆ นอกนั้นทั้งปวง ห้องที่อยู่ใกล้ห้องพื้นสูงกว่าห้องอื่น พื้นก็สูงกว่าห้องที่ถัดห่างไป ลดหลั่นกันลงไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้นจึงมีชั้นบันไดสำหรับก้าวจากห้องหนึ่งไปสู่อีกห้องหนึ่งอยู่เสมอ ด้วยพื้นห้องและชานของแต่ละห้องนั้นยกขึ้นอยู่ในระดับเดียวกันทั้งสิ้น อันเป็นเหตุให้หลังคาของแต่ละห้องสูงต่ำไม่เท่ากัน หลังคาทั้งหมดนั้นเป็นรูปหลังคาทั้งสิ้น แต่ตอนหนึ่งนั้นต่ำกว่าอีกตอนหนึ่ง ลดหลั่นตามระดับพื้นห้องที่ต่ำกว่ากันลงไปโดยลำดับ และหลังคาตอนที่ต่ำกว่านั้นคูด้ายแลบออกมาจากหลังคาตอนชั้นสูง และหลังคาชั้นสูงนั้นครอบทับชายคาหลังคาชั้นต่ำกว่าไว้ ดังกับอานม้าซึ่งหัวอานทิ้งอนขึ้นมาซ้อนท้ายอานอีกอันหนึ่งไว้ฉะนั้น⁷⁰

- กำแพงแก้ว เครื่องก่อล้อมอาคารรอบพระมหาปราสาท เป็นคติความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมเด็จพระหน่อพุทธางกูร หรือพระโพธิสัตว์ เสด็จลงมาเสวยพระชาติบำเพ็ญพระบารมีในโลกมนุษย์ จึงมีการทำกำแพงแก้วล้อมไว้เพื่อเปรียบเทียบกับพระมหาปราสาทเป็นธรรมสภาอันมีอยู่ในแดนสุขาวดี

⁶⁸ กำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 19.

⁶⁹ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 21.

⁷⁰ มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 140-142.

ฉะนั้น ความสำคัญของอาคารที่ประทับโดยสร้างขึ้นเป็นรูปปราสาทอัน ได้รับการปรุงแต่งขึ้นมาแล้วเปลือยออกมาในลักษณะและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมด้วยการนำคติความเชื่อในศาสนาพุทธและพราหมณ์ มาสร้างเป็นที่ประทับถวายแก่พระมหากษัตริย์ จึงเป็นการจำลองจักรวาลมาให้เป็นภาพของสวรรค์บนโลกภูมิที่มนุษย์สามารถสร้างเลียนแบบขึ้นมาและประจักษ์แสดงออกทางสายตาแก่มหาชนเพื่อใ้รับรู้ฐานะของพระมหากษัตริย์ผู้อยู่อาศัยภายใต้อาคารดังกล่าวได้ ซึ่งถ้าหากพิจารณาความหมายของพระมหาปราสาทตามที่กล่าวเทียบกับรูปแบบการสร้างและสถาปัตยกรรมรายละเอียดของพระมหาปราสาทในพระราชวังหลวงของกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตามที่กล่าว พบว่า พระราชวังหลวงในเมืองราชธานีทั้ง 2 แห่ง สร้างขึ้นมาให้เป็นศูนย์กลางของราชอาณาจักร หรือศูนย์กลางแห่งจักรวาล ดังจะเห็นได้ว่า พระมหาปราสาทตัวอาคารรูปจตุรมุข อันมีองค์ประกอบตั้งแต่ยอดลงมาจนถึงฐานและบริเวณโดยรอบพระมหาปราสาทเป็นการมุ่งสร้าง (จำลอง) จักรวาล ดังนี้

- “ยอดมณฑป ยอดปรางค์” พระมหาปราสาทในวังหลวงระบุไว้ว่ามียอดต่างกัน เช่น พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทมียอดชุ้มมณฑปนพศูลเก้ายอด พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์มหาปราสาทมียอดมณฑปห้ายอด พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทมียอดมณฑปยอดเดียว พระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาทมียอดปรางค์ห้ายอด พระที่นั่งไพศุขย์มหาปราสาทมียอดมณฑปยอดเดียว และพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทกับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมียอดมณฑปยอดเดียว รูปแบบและจำนวนยอดของพระมหาปราสาทเหล่านี้เป็นการสร้างเครื่องยอดที่แบ่งได้ออกเป็น 3 ตอน ที่แต่ละตอนแทนความหมายดังที่ได้กล่าวไป ซึ่งเป็นการจำลองเอาจักรวาลหรือไตรภูมิมาเทินไว้บนยอดหลังคา โดยยอดพระมหาปราสาทแทนโครงสร้างจักรวาลที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง และยอดที่ล้อมทั้ง 4 แทนทวีปที่ล้อมเขาพระสุเมรุอยู่ 4 ทิศ

- ตัวอาคารพระมหาปราสาท เช่น พระที่นั่งเบญจรัตน์มหาปราสาทมีชุ้มพระทวารทำเป็นรูปพระนารายณ์สิบปางประจำอยู่บานละปาง กับชุ้มพระบัญชาทำเป็นรูปเทพบุตรและเทพธิดาประจำอยู่บานพระบัญชาคู่กัน และพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมีชุ้มพระทวารได้ชุ้มเขียนเป็นรูปเทวดาหลังบานพระทวาร การทำประตูชุ้ม หน้าต่างชุ้มของพระมหาปราสาทที่เรียกว่า จระนำนี้ (ตลอดจนพระที่นั่งและพระตำหนัก) เทียบได้กับเป็นการประดับปราสาทมาจำลองไว้กับปราสาทจริง คือ ทำเรือนเล็กติดฝากอยู่กับเรือนใหญ่⁷¹ แทนการจำลองวิมานบนสรวงสวรรค์ที่มีอยู่มากมาย

⁷¹ สันติ เล็กสุขุม, “จระนำ, จระนำ : จินตนาการปราสาทจำลองของช่างไทย,” ศิลปวัฒนธรรม 17, 9 (กรกฎาคม, 2539): 154.

อันเป็นที่อยู่ของเทวดา มาทำเป็นช่องวิมานไว้สำหรับเทพดาที่วาดหรือจำหลักอยู่ตามบานประตูหน้าต่าง ซึ่งสำหรับลักษณะของพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทเห็นได้ว่าเป็นการสร้างภาพจำลองบนสวรรค์ที่มีวิมานของเหล่าเทพดาที่เป็นทั้งเทพบุตรและเทพธิดา อยู่ห้อมล้อมวิมานของพระนารายณ์ที่แทนด้วยพระมหากษัตริย์ที่ประทับข้างใน ซึ่งนอกจากนี้บานประตูซุ้มที่ปรากฏเป็นรูปพระนารายณ์แต่ละปางยังเหมือนกับรูปพระนารายณ์ทรงครุฑติดไว้ในหน้าบัน เพื่อบ่งบอกให้รู้ว่าพระมหาปราสาทแห่งนี้เป็นที่ประทับของพระนารายณ์ผู้อวตารลงมาบังเกิดเป็นพระมหากษัตริย์

- ฐานอาคารพระมหาปราสาท ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่า ฐานปัทม์ของพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาททำยกพื้นสูง 3 ชั้น ชั้นที่หนึ่งประดับเป็นรูปกุ่มกัณฑ์ ชั้นที่สองประดับเป็นรูปครุฑชุกุนาค และชั้นที่สามประดับเป็นรูปเทพนม การสร้างฐานปัทม์รองรับพระมหาปราสาทเป็นชั้น ๆ ด้วยรูปยักษ์ ครุฑ และเทพนมดังกล่าว ทำให้ฐานปัทม์ของพระมหาปราสาทเป็นเขาพระสุเมรุ โดยรูปยักษ์แทนเป็นพิภพอสุรีที่อยู่ช่องใต้เขาพระสุเมรุ สูงขึ้นมาเป็นรูปครุฑแทนเชิงเขาพระสุเมรุซึ่งอยู่ในป่าหิมพานต์ มีสัตว์ในป่าแห่งนี้อาศัยอยู่ และเห็นได้จากตรงฐานมุขเด็จที่เสด็จออกให้คณะทูตานุทูตเข้าเฝ้าที่ศาลาพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท มีการตั้งรูปสัตว์ในป่าหิมพานต์อย่างละคู่ปิดทองอยู่ข้างหน้าเชิงพระมหาปราสาท กับที่บนศาลาฐานพระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาทมีสิงห์ตั้งอยู่ สัตว์ในหิมพานต์ทั้งหมดนี้นอกจากจะเป็นการจำลองเขาพระสุเมรุที่ตั้งอยู่ในป่าแห่งนี้ สัตว์เหล่านี้ยังเปรียบเสมือนเป็นทวารบาลคอยรักษาพระมหาปราสาทมิให้มีสิ่งชั่วร้ายล่วงเกินเข้าไปข้างในได้ เช่นเดียวกับนาคราชที่ปกป้องรักษาพระมหาปราสาทเกาะเกี่ยวอยู่ตามส่วนต่าง ๆ แทนเป็นรูปคันทวย และรูปบันไดนาคอย่างบันไดทางขึ้นพระที่นั่งบรรยงศรีรัตนาศน์ และส่วนสุดท้ายฐานเทพนมที่ทำเป็นรูปเทวดาพนมมือบูชาพระเป็นเจ้าเรียงรายอยู่บนสุดนั้น คือบริเวณสูงสุดของเขาพระสุเมรุที่ประทับของพระอินทร์และสื่อความหมายโดยนัยถึงเขาไกรลาสที่ประทับของพระอิศวร

ฉะนั้น การสร้างฐานพระมหาปราสาทก่อให้เกิดสูงแทนสัญลักษณ์ภูเขาจึงมีความหมายสื่อออกมาให้เห็นว่าผู้ที่ประทับอยู่บนฐานเทพนมในพระมหาปราสาทคือพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นเทพเจ้าประทับอยู่เหนือยอดเขาศูนย์กลางแห่งจักรวาล

- กำแพงแก้ว พระมหาปราสาทในพระราชวังของกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ จะทำเครื่องก่อที่มีขนาดไม่สูงนัก เรียกว่า กำแพงแก้ว ล้อมรอบประจำอยู่ตามพระมหาปราสาท ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า กำแพงแก้วนอกจากสร้างเป็นปราการป้องกันภัยมิให้ล่วงเข้าไปในสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ และเป็นสิ่งก่อสร้างแทนถึงว่าพระมหาปราสาทเป็นธรรมสภาอันมี

อยู่ในแดนสุขาวดีตามพุทธศาสนานิกายมหายานแล้ว⁷² ในพุทธศาสนานิกายเถรวาทยังได้กล่าวว่า
 สุกตัมครของเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ตั้งอยู่เบื้องบนเขาพระสุเมรุ นั้น มีเทวสภาชื่อสุธรรมา
 เป็นสถานที่ที่พระอินทร์จัดให้มีการประชุมเทวดาซึ่งตั้งอยู่ล้อมรอบในกำแพงแก้ว ว่า

...ชั้นฟ้าอันชื่อว่าดาวดึงษานั้น ๆ ตั้งอยู่เหนือจอมเขาพระสิเนรุราชบรรพต อัน
 ปรากฏเป็นเมืองพระอินทร์ผู้เป็นพระญาแก่เทพดาทั้งหลาย ในยอดเขาพระสิเนรุ
 ราชนั้นเป็นเมืองของพระอินทร์ โดยกว้างคณาไว้ได้ 8,000,000 วา มีปราสาท
 ปราสาทแก้ว เฉพาะซึ่งจอมเขาพระสิเนรุราชบรรพตแลมีที่เล่นที่หัวสนุกนี้หนักหนา
 โสด แต่ประตูเมืองหลวงฝ่ายตะวันออกเมืองแห่งสมเด็จพระอินทราชา ไปถึง
 ประตูเมืองฝ่ายตะวันตกโดยไกลได้ 8,000,000 วาแลฯ แต่ประตูฝ่ายข้างทักษิณทิศ
 ไปถึงประตูฝ่ายข้างอุดรทิศเมืองพระอินทร์เจ้านั้น โดยไกลได้ 8,000,000 วา มี
 กำแพงแก้วล้อมรอบมีประตูรอบนั้นได้ 1,000 แห่ง และมียอดปราสาทอันมุงเหนือ
 ประตุนั้นทุกประตู เทียรย่อมทองแลประดับนี้ด้วยแก้วทั้ง 7 ประการ⁷³

จากไตรภูมิที่ว่าด้วยสุกตัมครของพระอินทร์ที่ประทับอยู่ในปราสาทแก้วหรือสุธรรมา ตั้งอยู่ใน
 กำแพงแก้วและประตูทำด้วยทอง แก้ว 7 ประการ มาจำลองสร้างเป็นกำแพงแก้วล้อมรอบพระมหา
 ปราสาท เท่ากับเป็นการเปรียบว่าบริเวณทั้งหมดของพระมหาปราสาทที่ประทับของพระมหากษัตริย์
 เป็นสุกตัมครที่ประทับของพระอินทร์บนยอดเขาพระสุเมรุ อันเป็นการเทียบฐานะของพระมหา
 กษัตริย์ว่าทรงเป็นพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ในเทวภูมิ และสถิตอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เหนือยอดเขา
 พระสุเมรุซึ่งเป็นแกนกลางหลักของโลก

นอกจากส่วนและบริเวณของอาคารที่ประกอบขึ้นตั้งแต่ยอดจนถึงฐานของพระมหา
 ปราสาทอันมีความหมายและแสดงถึงสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุและภาพบนสวรรค์ในเทวภูมิมา
 จำลองสร้างขึ้นในโลกภูมิที่อยู่บนแดนมนุษย์แล้ว ลักษณะที่น่าสนใจอย่างหนึ่งพบว่าอิทธิพลแนว

⁷²โลกธาตุดแดนสุขาวดีมีพระตถาคตนามว่า อมิตายุสสถิตอยู่ธรรมสภาอันแวดล้อมด้วย
 กำแพงแก้วแสดงธรรมอยู่ภายในว่า “จากที่นี่ไป 100,000 โยชน์เบื้องปรักจิมทิศ ยังมีโลกธาตุแห่ง
 หนึ่งชื่อว่า สุขาวดี ในที่นั้นพระตถาคตเจ้า ผู้ทรงนามว่า อมิตายุส เสด็จสถิตเสวยสุขารมณ์ และ
 แสดงพระธรรมอยู่...ในสุขาวดีโลกธาตุนี้มีกำแพงแก้ว 7 ชั้น มีต้นตาล 7 แถว มีตาข่าย กระจิงทอง
 โยงให้เนื่องกันแล้วไปด้วยแก้ว 4 ประการ ล้อมรอบบริเวณ...” จุลทศน์ พยาฆรานนท์, “กำแพง
 แก้ว,” โลกประวัติศาสตร์ 3, 1: 52.

⁷³ พระญาณิโท, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า 207-208.

ความคิดแบบมณฑลยังมีผลต่อการจัดระเบียบทางสัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ใน โครงสร้างทางสถาปัตยกรรมของพระราชวังที่ประกอบด้วย 5 ส่วน คือ ส่วนที่อยู่ตรงกลาง และส่วนที่อยู่ล้อมรอบตามทิศทั้งสี่ ดังปรากฏอยู่ในแผนผังพระมหاپราสาทในพระราชวังของกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ตัวอาคารเป็นรูปกากบาท (จัตุรมุข) ทั้ง 4 ด้านต่อยื่นออกมาจากตรงกลางโดยทำเป็นมุขยื่นออกไปขนาดยาวเท่ากัน เช่น พระที่นั่งเบญจรัตน์มหาปราสาท พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์มหาปราสาท พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาศน์ และพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และทำเป็นมุขด้านหน้าและด้านหลังยาวกว่ามุขด้านข้าง เช่น พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท พระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท และพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท เป็นต้น

รูปแบบประกอบด้วย 5 ส่วน อันเป็นการเน้นจุดศูนย์กลาง ที่มีส่วนล้อมรอบอยู่ในทิศทั้งสี่นี้ ยังสัมพันธ์กับระบบจักรวาลตามคติทางพุทธศาสนาที่ถือว่าเขาพระสุเมรุศูนย์กลางของโลกมีห้ายอด โดยอีกสี่ยอดที่ล้อมเขาพระสุเมรุนั้นคือทวีปที่อยู่ตามภูมิภาคทั้งสี่ ฉะนั้นภาพความสัมพันธ์ที่เกาะเกี่ยวกันระหว่างแนวคิดเกี่ยวกับมณฑลและแนวคิดเกี่ยวกับภูมิจักรวาลจึงได้ถูกนำไปจัดระเบียบทางสัญลักษณ์ที่ประทับของพระมหากษัตริย์ออกมาเป็นรูปกากบาท

รูปกากบาทนั้นมีความสัมพันธ์อย่างมากต่อพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งประทับอยู่ตรงแกนกลางหลักของโลก ดังนั้นการสร้างพระมหاپราสาทจึงเน้นจุดศูนย์กลางด้วยการสร้างเป็นอาคารจัตุรมุข โดยมีมุขทั้งสี่ด้านเปิดตรงเข้าสู่ที่ประทับของพระมหากษัตริย์คือ พระแท่นราชบัลลังก์ที่กางกั้นด้วยพระมหาเศวตฉัตรซึ่งตั้งประดิษฐานอยู่ตรงกลางได้ยอดพระมหاپราสาท การสร้างพระมหاپราสาทเป็นรูปจัตุรมุขสี่ด้าน ซึ่งมุขแต่ละด้านตั้งพระแท่นแว่นฟ้าบุษบกอยู่ข้างในไว้สำหรับเป็นที่เสด็จออกว่าราชการ อย่างเช่น พระที่นั่งเบญจรัตน์มหาปราสาท มีมุขเสด็จออกว่าราชการ 3 มุข 3 ฤดู กับมุขหลังใช้ว่าราชการฝ่ายใน และพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาศน์มหาปราสาท มีมุขโถงประจำมุขทั้งสี่ทิศกับมีหลักฐานปรากฏในบานแผนกของกฎหมายบางส่วนของพอลงเหลือให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์เสด็จออกว่าราชการเวียนไปตามทิศหลักของมุขพระมหاپราสาทและพระที่นั่งดังนี้เช่น ทิศตะวันออก

...พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนายนกคิลผู้เปนเจ้า เก้าถวามลทณสก
อาณาจักรอัครวิไลสม บรมสวรรค์ราชิปไคยมไหยสุริยวงษบรมหงษวิสุทธิพุททางกูร
บรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งเบญจรัตน์มหาปราสาทสุริโย
ภาษ-วรา โดยบุรพาภิมุขเถลิงอาสน์ จึงมีพระราชโองการมาณพระบัณ พูลสุร
ลีนาทตราพระราชบัญญัติ...⁷⁴

⁷⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 132-133.

ทิศตะวันตก

...สมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จในพระที่นั่งฝ่ายอุดรมหาปราสาท โดยประจิมทิศ...จึงพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการมาณพระบันฑูลตรีศเหนือเกล้าฯ สั่ง...⁷⁵

และทิศใต้

...พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรรฐอิศวรบรมนารถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวคือองค์สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้าผู้ทรงทศพิธราชธรรมอันมหาประเสริฐเสด็จในพระที่นั่งพระวิหารสมเด็จพระ โดยทักษิณามิมุข สมเด็จพระบรมนารถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการดำหรั้ดว่า...⁷⁶

การเสด็จออกว่าราชการดังกล่าวหรือการเสด็จออกประทับอยู่ตามมุขรอบพระมหาปราสาทบนพระแท่นแว่นฟ้าบุษบกจึงมีความหมายและเป็นสัญลักษณ์ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของสากลจักรวาลที่เวียนไปรอบโลก และแผ่พระบรมเดชานุภาพออกไปทั่วทิศานุทิศ โดยมีพระแท่นราชบัลลังก์ที่จัดตั้งไว้อยู่กลางยอดพระมหาปราสาทลงมาแทนเขาพระสุเมรุ และพระแท่นแว่นฟ้าบุษบกที่ตั้งอยู่ภายในมุขทั้งสี่ของพระมหาปราสาท แทนทวีปทั้งสี่ที่อยู่รายล้อมเขาพระสุเมรุ

เพราะฉะนั้นการสร้างพระมหาปราสาทในพระราชวังก็เสมือนเป็นการสร้างเขาพระสุเมรุแกนของจักรวาล โดยองค์ประกอบทั้งหมดทั้งภายนอกและภายในของพระมหาปราสาทล้วนเป็นการจำลองภูมิจักรวาลต่าง ๆ ขึ้นมาประกอบกัน เพื่อสร้างบรรยากาศให้เห็นว่าพระราชวังเป็นที่ประทับของเทพเจ้าหรือเทวสถานที่สูงขึ้นบนโลกมนุษย์ ซึ่งการเน้นย้ำหรือสร้างที่ประทับของพระมหากษัตริย์ว่าเป็นสถานที่อยู่แห่งเทพในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา จะเห็นได้อีกจุดหนึ่งก็คือประตูพระราชวัง

⁷⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, หน้า 336.

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงเปลี่ยนชื่อบริเวณประตูพระราชวังมาเป็นชื่อบริเวณ
 ปรากฏพรหมพักตร์ตามแบบประตูเมืองพระนครหลวงของกัมพูชา⁷⁷ การสร้างประตูทางเข้าออกชื่อบริเวณ
 ปรากฏพรหมพักตร์ พบว่ากำแพงพระราชฐานชั้นกลางซึ่งเป็นที่ตั้งพระมหาปราสาทมีการทำ
 ประตูเป็นชื่อบริเวณปรากฏพรหมพักตร์ 2 ประตู คือ ประตูสำราญไพชยนต์ที่นำไปสู่ประตู พิ
 ไชยสุนทรสู่ประตูกำแพงแก้วหน้าพระที่นั่งสรรเพชญมหาราชภาพ กับประตูสุรินทวารที่นำไปสู่
 ประตูพิศาลศิลาสู่ประตูกำแพงแก้วหน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาราชภาพ⁷⁸ การเข้ามาสู่พระมหา
 ปราสาททั้งสองโดยจะต้องเดินมุ่งตรงเข้ามาผ่านประตูชื่อบริเวณปรากฏพรหมพักตร์จึงเป็นการเดิน
 หรือมุ่งเข้าไปสู่เทวสถานของเทพเจ้า เนื่องจากปรากฏ (ปรากฏคน) แปลว่า ซาลาหรือทางเดินเข้า
 ซึ่งความหมายเดิมในศาสนสถานของกัมพูชามีถึงบริเวณหรือระยะทางนับแต่ชื่อบริเวณประตูทางเข้า
 (โคปุระ) จนถึงองค์ปราสาทหรือเทวสถาน⁷⁹

ดังนั้น การสร้างประตูชื่อบริเวณปรากฏพรหมพักตร์เป็นประตูของการเข้ามาสู่พระมหาปราสาท
 เหมือนกับเป็นโคปุระ (ประตู) ของการมุ่งเข้าไปสู่เทวสถาน พระมหาปราสาทในพระราชวังกรุงศรี-
 ออยุธยาจึงเปรียบได้กับปราสาทหรือพระปรากฏที่เป็นเทวสถานแบบกัมพูชา แทนเขาพระสุเมรุแกน
 กลางของจักรวาล

การสร้างพระมหาปราสาทและการจัดองค์ประกอบโดยรอบของพระราชวังให้เหมือนกับ
 เป็นที่ประทับของเทพเจ้าด้วยการจำลองจักรวาลอย่างเห็นได้ชัดในลักษณะทางสถาปัตยกรรมของ
 พระมหาปราสาทดังกล่าวแล้ว ยังพบว่าพระมหาปราสาทที่จำลองภาพจุลจักรวาลยังมีภาพจำลอง
 ของจุลจักรวาลเป็นภาพซ้อนกันอยู่ในพระมหาปราสาทอีก กล่าวคือ แนวคิดเกี่ยวกับภูมิจักรวาล
 และไตรภูมิ ในอนันตจักรวาลหรือจักรวาลใหญ่อันหาขอบเขตที่สิ้นสุดไม่ได้นั้น จะประกอบด้วย
 จักรวาล ได้แก่ สถานที่ที่ประดับประดาไปด้วยเขาพระสุเมรุ เขาสัตบริภัณฑ์ ทวีปใหญ่ทั้ง 4 ทวีป
 ทวีปน้อย 2,000 ทวีป มหาสมุทร และล้อมด้วยเขาจักรวาลเป็นจักรวาลหนึ่ง ซึ่งแต่ละจักรวาลใด
 จักรวาลหนึ่งรวม โลกมนุษย์ด้วยนั้นก็มิรูปร่างลักษณะและองค์ประกอบที่เหมือนกันคือ ต่างก็เป็น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁷⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรม
 วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 169.

⁷⁸ ประทีป เฟื่องตะโก, “พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน สถาปัตยกรรมในสถาบัน
 พระมหากษัตริย์, หน้า 34, 39.

⁷⁹ สมคิด จิระทัศนกุล, วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
 ธรรมศาสตร์, 2544), หน้า 45.

จักรวาลย่อย ๆ ที่อยู่รวมกันเป็นหน่วย ๆ ของอนันตจักรวาล⁸⁰ ซึ่งรูปแบบแนวคิดระบบจักรวาลดังกล่าวนี้จึงมีผลต่อการจัดระเบียบทางสัญลักษณ์ของสถาปัตยกรรมในการกำหนดรูปแบบทั้งใหญ่และเล็ก คือ ในมหภาคและในจุลภาค ลิงละอันพันละน้อยซึ่งเป็นส่วนประดับหรือส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมล้วนแล้วแต่เป็นสัญลักษณ์ของการจำลองภูมิจักรวาลหรือไตรภูมิในจุลภาค โดยจุลภาคนั้น ๆ ก็ยังสามารถจัดรูปแบบสัญลักษณ์ดังกล่าวให้อยู่ซ้อนเล็กลงไปอีก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ในจุลจักรวาลยังมีจุลจักรวาลที่เล็กกว่านั้นปรากฏอยู่ซ้อนกันต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด ซึ่งก็ทำให้ชิ้นส่วนที่ประดับหรือประกอบเป็นรูปสถาปัตยกรรมเปรียบเสมือนโลก ๆ หนึ่งที่สมบูรณ์อยู่ในตัว⁸¹ เช่น พระปรางค์วัดมหาธาตุ วัดพระราม และวัดราชบูรณะ ที่มีระเบียบคดล้อมปราสาทประธานในลักษณะของกำแพงจักรวาลล้อมเขาพระสุเมรุ เป็นสัญลักษณ์ของภูมิจักรวาล ซึ่งทั้งหมดนี้รวมอยู่ในกรุงศรีอยุธยาหรือที่เห็นอย่างเด่นชัด เช่น พระมหาปราสาทที่มีจุลจักรวาลที่เล็กซ้อนอยู่อย่างยอดพระมหาปราสาท พระทวารซุ้ม พระบัญชาซุ้ม ฐานพระมหาปราสาท พระแท่นแว่นฟ้ามณฑป และพระแท่นราชบัลลังก์ เป็นต้น⁸²

⁸⁰ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกศันฐานโศตรตนคัมภีร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), หน้า 282-283 และ ลักษณะไทย เล่ม 1, หน้า 316.

⁸¹ ลักษณะไทย เล่ม 1, หน้า 256.

⁸² การจัดรูปแบบสัญลักษณ์การจำลองภูมิจักรวาลในจุลภาคหรือในพระมหาปราสาทที่เปรียบเสมือนจุลจักรวาล มีจุลวาลขนาดเล็กซ้อนอยู่ข้างในอีก เช่น การสร้างพระแท่นเบญจาเป็นที่ประดิษฐานพระโกศพระบรมศพในพระมหาปราสาท มีหลักฐานปรากฏว่าพระมหาปราสาทในพระราชวังบางองค์ใช้เป็นสถานที่ตั้งพระบรมศพและพระศพ อาทิ พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์มหาปราสาท เป็นที่ตั้งพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระเจ้าเสือ พระที่นั่งบรมยงค์รัตนาสน์มหาปราสาท เป็นที่ตั้งพระบรมศพสมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ กรมหลวงพิพิธมนตรี (พระมเหสีน้อยในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) และพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท เป็นที่ตั้งพระศพกรมหลวงโยธาเทพ เป็นต้น โดยเฉพาะการประดิษฐานพระบรมศพในพระมหาปราสาทในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า “พระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินนั้น พระบรมโกศถูกคลุมยอดเหมยบุษบกพุ่มทรงเข้าบิณฑ์ มีเทพพนม พรหมพักตร์พระโกศภู จ้างกลายกุดัน กาบพรหมศรกริบบุษบกบวรทำด้วยทองคำลงยาราชาชาติประดับเนาวรัตน์ ตั้งบนเบญจาใต้พระมหาเศวตฉัตร 9 ชั้น มีเครื่องสูงเศวตฉัตรอกริมมุมสาย พัดโบกจามร ขอนตะวัน บังสุริยัน บังแขกแขงครบเครื่องสูงสำหรับหนึ่ง” พระบรมศพที่ประดิษฐานบนพระแท่นเบญจานี้ก็คือการจำลองเขาพระ

ห้องพระโรงในพระมหาปราสาทก็เป็นสัญลักษณ์หนึ่งที่มีการจำลองภูมิจักรวาลในจุลภาค หรือจุลจักรวาลซ่อนอยู่ในมหภาค (พระมหาปราสาท) โดยเลียนแบบให้เหมือนกับเทวสภาที่เปรียบได้กับห้องพระโรงของสุทศน์นครเมืองหลวงแห่งดาวดิงส์พิภพบนยอดเขาพระสุเมรุที่มีลักษณะดังนี้ว่า

เทวสภาชื่อสุทธรรมา ยาวและกว้างด้านละ 300 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 900 โยชน์ สูง 500 โยชน์ฯ บรรดารูปสัตว์เป็นดินซึ่งอยู่ที่พื้นแก้วผลึก เสาและที่ต่อชื่อเป็นดินของศาลานั้น ก็มีหมอน้ำที่ทำด้วยแก้วมณีอยู่ด้วยฯ เสาสร้างด้วยทองคำ เสาและที่ต่อของเสาสร้างด้วยเงินฯ รูปสัตว์ร้ายสร้างด้วยแก้วประพาฬเงินทั้งที่ปราศจากตา จมูก และหน้า สร้างด้วยรัตนะ 7 อย่าง แผ่นอิฐและเครื่องมุงสร้างด้วยแก้วอินทนิล หลังคาทำด้วยทอง ช่อฟ้าทำด้วยเงินฯ ... ตรงกลางมีธรรมาสน์ตั้งอยู่ฯ มีรัตนบัลลังก์สูง 1 โยชน์ฯ เหนือบัลลังก์สูง 1 โยชน์ฯ เหนือบัลลังก์นั้นกั้นด้วยเศวตฉัตรสูง 300 โยชน์ฯ ถัดจากธรรมาสน์นั้น เขาลาดอาสนะไว้เพื่อทำวาลักกะ ถัดมาลาดไว้เพื่อเทวดา 32 องค์ ถัดมาอาสนะของเทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ ... ย่อมเข้าไปนั่งในเทวสภาฯ⁸³

ลักษณะห้องพระโรงในพระมหาปราสาทพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ก็ไม่ต่างจากลักษณะเทวสภาบนสวรรค์ชั้นดาวดิงส์ดังกล่าวคือ คำให้การชาวกรุงเก่าว่า พระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท และพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์มหา

สุเมรุท่ามกลางทวีป ภูเขา และมหาสมุทรซึ่งซ้อนกันเป็นชั้น ๆ อยู่ที่ฐาน และพื้นเรียบที่ฐานนั้นเปรียบเสมือนมหาสมุทร ส่วนพระบรมโกศที่มีรูปร่างลักษณะค้ำเชิงค้ำครอบพระบรมศพอยู่ข้างนอกนั้น แสดงถึงว่าเป็นที่สถิตของเทพเจ้าตามศาสนาพราหมณ์อยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ และพระมหาเศวตฉัตรกับเครื่องสูงนั้นก็เป็สัญลักษณ์ของภูมิจักรวาลที่ซ้อนกัน และปักประดับหรือตั้งไว้เป็นเขตรอบปริมาตรในการประกอบพระราชพิธี. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 124, 170, 193, 244 คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 27 และ ลักษณะไทย เล่ม 1, หน้า 36, 172, 257.

⁸³ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสันฐาน โขตรตนคัมภีร์,” หน้า 339-340.

ปราสาท ภายในตรงกลางพระมหาปราสาททั้ง 3 นี้ มีพระแท่นราชบัลลังก์ตั้งอยู่⁸⁴ เช่นเดียวกับ พระที่นั่งคูศิตถมาปราสาท โดยเฉพาะทำให้การขุดหลวงวัดประดู่ทรงธรรม กล่าวถึงลักษณะของ พระแท่นราชบัลลังก์บนพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทว่าเป็น “พระแท่นปัญญาจกกาญจนเนาวรัตน์ สามชั้นรูปอย่างพระเบญจา ไม่มีมณฑป มีพระมหาเศวตฉัตรปักที่หลักแท่นปัญญาจก ๆ นั้นทำด้วย ทองคำนพคุณน้ำแก้วประดับเพชรแผลพลอยต่าง ๆ มีค่าสูงสามศอก ทองคำหุ้มหนักถึงเก้าสิบซั่งลง ยาราชาวาศดิประดับเนาวรัตน์พร้อมทุกสี บนพื้นพระแท่น ...ปูหนังราชสีห์”⁸⁵

การมีพระแท่นราชบัลลังก์กางกั้นด้วยพระมหาเศวตฉัตรเหมือนดังธรรมาสันกำแพงด้วย พระมหาเศวตฉัตรอย่างในเทวสภาจึงเป็นการจำลองที่เสด็จออกให้เหมือนกับพระอินทร์ผู้เป็น อธิบดีปกครองอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ และพระแท่นราชบัลลังก์อย่างในพระที่นั่งสรรเพชญมหา ปราสาทที่สร้างสูงชันเป็นฐานซ้อนกัน 3 ชั้น หุ้มด้วยทองคำบริสุทธิ์และประดับอัญมณีอันมีค่า ยัง เป็นรูปจำลองแทนเขาพระสุเมรุที่แต่ละชั้นประดับด้วยรูปสัตว์หิมพานต์โดยผู้ที่ประทับอยู่เหนือ ฐานเทพหรือเทวดา (มักทำเป็นรูปเทพพนมมือ) ตั้งอยู่บนสุดคือองค์พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระ อินทร์ประดับอยู่เบื้องบนภูเขาแห่งนี้ ซึ่งเป็นสถานที่เชื่อมต่อความศักดิ์สิทธิ์ระหว่าง โลกมนุษย์กับ สวรรค์ ส่วนพระมหาเศวตฉัตรที่กางกั้นเหนือพระแท่นราชบัลลังก์แสดงถึงพระบรมเดชานุภาพที่ ทรงแผ่พระบารมีปกไปแปดทิศและทิศธรรมอีก 1 ทิศ⁸⁶

⁸⁴ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวง ประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 218.

⁸⁵ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 16.

⁸⁶ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี ผุสดี ทิพทัส และไขแสง สุชะวัฒน์, สถาปัตยกรรมพระบรม มหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 11. เช่นเดียวกับพระราชวังที่เมืองมัตเซเลขของพม่าก็มีการสร้างท้องพระโรง ให้เป็นภาพจำลองสุทศันครของพระอินทร์บนยอดเขาพระสุเมรุ กล่าวคือ ในพระมหาปราสาทหรือ ท้องพระโรงใหญ่มีสี่หาสนะบัลลังก์ทำเป็นซุ้มเรือนแก้วมียอดอยู่ตรงกลางและมีช่อฟ้ายื่นออกไปทั้ง สองข้าง มียอดกลางซุ้มจำหลักเป็นรูปพระอินทร์ที่ช่อฟ้า และมีรูปเทวดาเรียงรายอยู่ตามบริวารระหว่าง ยอดกับช่อฟ้าสองข้าง ๆ ละ 16 รูป รวมกับพระอินทร์เป็น 33 รูป หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ที่ ปลายเสาและโคนเสาซุ้มทั้งสองข้างจำหลักเป็นรูปท้าวโลกบาลทั้ง 4 ตอนกลางเสาจำหลักรูปนกกยง หมายถึงพระอาทิตย์ข้างหนึ่ง รูปกระต่ายหมายถึงพระจันทร์ข้างหนึ่ง รูปภาพจำหลักเหล่านี้หมายถึง พระเจ้าแผ่นดินพม่าประทับพระแท่นราชบัลลังก์ซึ่งเป็นหลักของโลก และได้ซุ้มเรือนแก้วเป็นพระ ทวารมีรูปพระอินทร์บานหนึ่งและรูปพระพรหมบานหนึ่ง หมายถึงพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นพระ โพธิสัตว์. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรม

นอกจากนี้ภายในท้องพระโรงบนพระมหาปราสาทยังเป็นการสร้างภาพจำลองให้สอดคล้องต้องกันระหว่างจักรวาลและโลกมนุษย์ด้วยการเน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นพระอินทร์บนยอดเขาพระสุเมรุ โดยการจัดวางตำแหน่งขุนนางข้าราชการให้ต้องกับจำนวนทวยเทพบนสวรรค์ เช่น ไม่ปรากฏว่าราชสำนักอยุธยาได้จำลองการปกครองราชอาณาจักรอย่างพหูที่เน้นให้เมืองราชธานีเป็นสุทัศน์นคร โดยมีเมือง 32 เมือง แทนเทวดา 32 องค์ บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์⁸⁷ แต่เท่าที่ปรากฏในหลักฐานราชสำนักอยุธยามีเสนาบดีจตุสดมภ์อยู่ 4 ตำแหน่งที่สอดคล้องกันกับท้าวโลกบาลทั้งสี่ ประกอบด้วย ท้าวธตรฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรูปักษ์ และท้าวเวสสุวรรณ เทพผู้ปกป้องรักษาประจำอยู่ที่ทิศทั้ง 4 และเป็นอธิบดีในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช⁸⁸ เช่นเดียวกับตำแหน่งที่สอดคล้องกับทิศทั้งสี่ยังมีตำแหน่งมหาดเล็ก ได้แก่ หัวหน้านามหาดเล็กสี่ตำแหน่ง (หมื่นสารเพชภักดี หมื่นศรีสรักษ์ หมื่นไวยวรนาถ หมื่นเสมอใจราช) นายเวรสี่ตำแหน่ง (นายศักดิ์ นายสิทธิ นายฤทธิ นายเดช) จำตีตำแหน่ง (จ่าย จ่ายวด จำเรศ จำรง) และนายหุ้มแพรสี่ตำแหน่ง (นายกวด นายขัน นายจัน นายจิตร) ฯลฯ⁸⁹ และตำแหน่งพระภรรยาของพระมหากษัตริย์ไม่มีหลักฐานระบุไว้อย่างแน่ชัดถึงจำนวน

วงศ์เชอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 8 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 167-168.

⁸⁷ ในอดีตชาติของพระอินทร์และเหล่าเทวดาบรรพตของพระองค์ก่อนจะมาอุบัติบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เดิมทีพระอินทร์เกิดเป็นมนุษย์ชื่อมฆมานพ มีภรรยาสี่คนคือ นางสุธรรมมา นางสุนันทา นางสุจิตรา และนางสุชาดา มฆมานพได้ร่วมกันกับสหายประกอบกรรมสาธารณกุศลเป็นอันมาก เช่น แฝ้วถางทาง ขุดบ่อน้ำ สร้างศาลาพักร้อน และปลูกต้นไม้ เป็นต้น ภรรยาสามคนแรกก็ได้เข้าร่วมในกิจการกุศลด้วยกันกับสามีของนาง แต่นางสุชาดามีได้มีส่วนร่วมด้วย ครั้นทั้งหมดสิ้นอายุขัยจากโลกมนุษย์แล้ว มฆมานพพร้อมด้วยภรรยาทั้งสามและสหายได้ขึ้นไปอุบัติเป็นเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยอานิสงส์แห่งกุศลกรรมซึ่งได้บำเพ็ญมานั้น โดยมฆมานพนั้นอุบัติเป็นพระอินทร์ปกครองสวรรค์มีที่ประทับอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ และบรรดาสหายอุบัติเป็นเหล่าเทวดาบรรพตของพระองค์ ส่วนนางสุชาดาไม่ได้ร่วมทำบุญในชาติก่อนจึงได้ไปเกิดเป็นนางนกกระยาง ต่อมาในชาติสุดท้ายได้ไปบังเกิดเป็นธิดาของพระยาอสุร และพระอินทร์ได้ลักพาตัวขึ้นไปสู่ดาวดึงส์พิภพ. เสมอชัย พูลสุวรรณ, “ภูมิจักรวาลวิทยาของเขตพุทธาวาสวัดสุทัศนเทพวราราม,” เมืองโบราณ 3, 4 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2532): 96.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90.

⁸⁹ ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า, หน้า 1-2.

และตำแหน่งพระมเหสี⁹⁰ มีแต่พระสนมเอกเท่านั้นที่มีตำแหน่ง และจำนวนระบุไว้ว่ามีอยู่ 4 ตำแหน่ง 4 คน ซึ่งการจัดตำแหน่งมหาดเล็กและแบ่งพระสนมเอกตรงตามจำนวนทิศสำคัญทั้งสี่ก็ชี้ให้เห็นว่าโลกภูมิมีบทบาทต่อการจัดลำดับและตำแหน่งข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน

การจัดตำแหน่งข้าราชการฝ่ายหน้าเวลาเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ในท้องพระโรงและจัดแบ่งตามหน้าที่ความรับผิดชอบ ยังจัดแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย ได้แก่ ขวาและซ้าย โดยยึดพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางคือ การเสด็จออกว่าราชการ หรือการเสด็จออกมหาสมาคมบนพระแท่นราชบัลลังก์ในท้องพระโรงก็ดี พระมหากษัตริย์ย่อมทรงผินพระพักตร์หันไปทางทิศตะวันออกเสมอ เนื่องจากเป็นทิศมงคล ฉะนั้นเบื้องขวาของพระองค์จึงตรงกับทิศใต้ และเบื้องซ้ายตรงกับทิศเหนือ และเพื่อความสอดคล้องประสานกันระหว่างจักรวาลและอนุจักรวาลจึงมีการจัดให้ขุนนางข้าราชการแต่ละฝ่ายที่มาเข้าเฝ้าองค์พระมหากษัตริย์ต้องอยู่ขนานทางขวาและซ้ายตามโลกภูมิ เช่น อัครมหาเสนาบดีสมุหนายกจะต้องเข้าเฝ้าอยู่ทางซ้าย (ทิศเหนือ) และสมุหพระกลาโหมอยู่ทางขวา (ทิศใต้) ของพระมหากษัตริย์ ตามดาวอังคารซึ่งเป็นดวงดาวแห่งสงครามอยู่ทางทิศใต้ที่ถือว่าเป็นทิศเกี่ยวกับการทหาร⁹¹ และนอกจากนั้นขุนนางข้าราชการในราชสำนักอยุธยาที่ถูกแบ่งออกเป็นฝ่ายทหาร (ขวา)

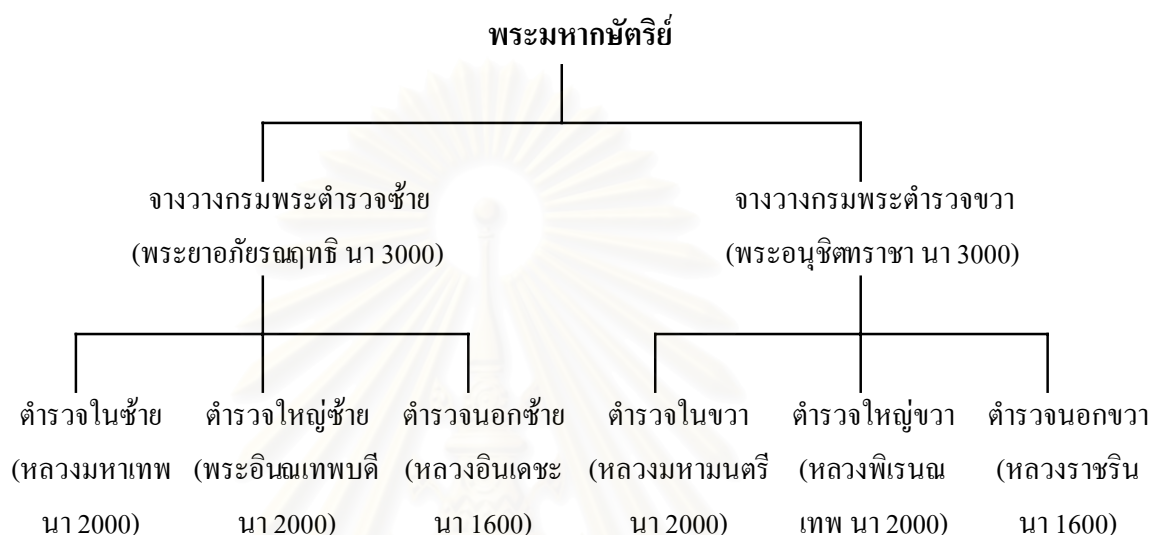
⁹⁰ ตำแหน่งพระมเหสีในสมัยกรุงศรีอยุธยามักแบ่งเป็นพระมเหสีใหญ่ และพระมเหสีน้อยประจำขวาและซ้าย (รวมทั้งตำแหน่งพระมเหสีกลางบางสมัยด้วย) เช่น สมเด็จพระเพทราชาทรงแต่งตั้งพระมเหสีเดิมเป็นพระมเหสีกลาง กรมหลวงโยธาเทพ เป็นพระมเหสีฝ่ายขวากับกรมหลวงโยธาเทพเป็นพระมเหสีฝ่ายซ้าย และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงแต่งตั้งพระพันวัสสาใหญ่เป็นกรมหลวงอภัยนุชิต พระมเหสีใหญ่ และพระพันวัสสาน้อยเป็นกรมหลวงพิพิธมนตรี พระมเหสีน้อย. Robert Heine-Geldern, *Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia*, p. 7 และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 127, 215.

⁹¹ Robert Heine-Geldern, *Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia*, p. 7. การจัดแบ่งสิ่งต่าง ๆ ออกเป็นซ้ายและขวาตามหลักโลกภูมิที่นำมาใช้ในการกำหนดตำแหน่งทางการเมืองการปกครองนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชธิบายในเรื่องนี้ว่า “ตำราจะตั้งอันใดถ้าสิ่งใดเป็นใหญ่แล้ว ต้องตั้งไว้ข้างฝ่ายเหนือหรือฝ่ายตะวันออก สิ่งใดเป็นน้อยหรือต่ำกว่าแล้วต้องตั้งไว้ฝ่ายใต้หรือฝ่ายตะวันตก” ซึ่งก็เห็นได้จากเช่นที่ตั้งและตำแหน่งความสำคัญระหว่างวังหน้ากับวังหลัง ตำแหน่งพระมเหสีฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายขององค์พระมหากษัตริย์ และตำแหน่งขุนนางข้าราชการฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร โดยเฉพาะจากข้อความดังกล่าวถ้านำมาพิจารณาดำเนินสมุหนายกอัครมหาเสนาบดีที่ควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด กับสมุหพระกลาโหมอัครมหาเสนาบดีที่ควบคุมหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมดเช่นกัน จะเห็นได้ว่าสมุหนายกมีความสำคัญเหนือกว่าสมุหพระกลาโหม โดยจากหน้าที่ความรับผิดชอบของตำแหน่งทั้งสองนี้ กล่าวคือ

ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองได้ระบุว่า หัวเมืองฝ่ายเหนือมีเมืองขึ้นฝ่ายทหาร 21 เมือง และฝ่ายพลเรือน 5 เมือง รวม 26 เมือง กับหัวเมืองฝ่ายใต้มีเมืองขึ้นฝ่ายทหาร 2 เมือง และฝ่ายพลเรือน 10 เมือง รวม 12 เมือง การที่หัวเมืองฝ่ายเหนือสังกัดฝ่ายทหารมากกว่าสังกัดฝ่ายพลเรือน และหัวเมืองฝ่ายใต้สังกัดฝ่ายพลเรือนมากกว่าฝ่ายทหาร เป็นเพราะหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นพื้นที่ตั้งของเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ระหว่างอยุธยากับบ้านเมืองข้างเคียง เช่น ล้านนากับพม่า ที่มีกรุงกรามเข้ามาบริเวณพื้นที่นี้มากกว่าหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของอยุธยา ฉะนั้นจึงมีการจัดไพร่พลให้หัวเมืองฝ่ายเหนือสังกัดฝ่ายทหารมากกว่าฝ่ายพลเรือน ซึ่งจากกรณีดังกล่าวนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่าการแบ่งตำแหน่งการปกครองราชอาณาจักรแทนที่จะให้สมุหพระกลาโหมรับผิดชอบดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือให้มีความสำคัญมากกว่าสมุหนายกตามสถานการณ์ แต่กลับไปจัดให้สมุหนายกมาดูแลรับผิดชอบคล้ายกับสมุหพระกลาโหมแทน ซึ่งทั้งนี้และทั้งนั้นเป็นส่วนหนึ่งที่สามารถอธิบายได้ว่าขุนนางข้าราชการฝ่ายทหารจะต้องอยู่ทางขวาหรือทางทิศใต้ขององค์พระมหากษัตริย์เสมอ ตามโลกภูมิที่เชื่อว่าดาวอังคารหรือดาวสงครามเป็นดาวประจำที่อยู่ทางทิศใต้ ถึงแม้ว่าสมุหพระกลาโหมจะมีหน้าที่เกี่ยวกับด้านการทหารโดยตรงอันสัมพันธ์กับพื้นที่หัวเมืองฝ่ายเหนือก็ตาม

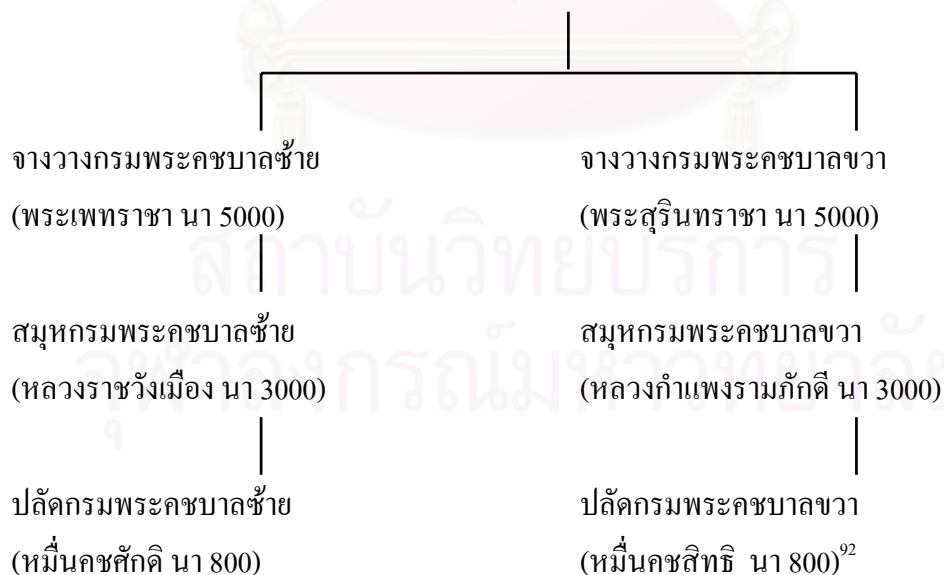
อนึ่ง ขุนนางข้าราชการฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนในราชสำนักอยุธยาจะต้องแต่งกายและอุปโภคสิ่งของเครื่องใช้ตามสีเฉพาะซึ่งถือว่าเป็นสีประจำของขุนนางข้าราชการในแต่ละฝ่ายที่สัมพันธ์กับหน้าที่ความรับผิดชอบเพื่อให้สอดคล้องกับโลกภูมิอันจะทำให้ก่อเกิดความเป็นสวัสดิมงคล ตามที่ลาลูแบร์ได้กล่าวถึงการแต่งกายของขุนนางข้าราชการในราชสำนักว่า “ทั้งนี้เป็นธรรมเนียมทั่วไปในกรุงสยาม คือ องค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และผู้ที่อยู่ในขบวนโดยเสด็จออกงานพระราชสงครามหรือประพาสล่าสัตว์ จะต้องแต่งกายด้วยเสื้อผ้าชุดสีแดง ในกรณีเช่นนี้ บรรดาเสื้อแสกที่โปรดพระราชทานแก่ข้าทหารจึงตัดเย็บด้วยผ้ามีสีลีน้อยสีแดง และในวันงานพระราชพิธี...ก็มีการแจกจ่ายเสื้อสีแดงนี้แก่บรรดาชาวสยามที่เกณฑ์มาถือศาสตราวุธแห่แหนและนั่งกลาบาตด้วย” และสีที่ทาบนสิ่งของเครื่องใช้ก็ต้องสอดคล้องกับขุนนางข้าราชการในแต่ละฝ่ายเช่นกูปบนหลังช้าง “...ทำด้วยไม้ไผ่ จักและสานทาด้วยรักสีดำหรือสีแดง ทั้งภายนอกและภายในรักสีแดงนั้นสำหรับขุนนางฝ่ายขวา และรักสีดำสำหรับขุนนางฝ่ายซ้าย” ซึ่งตรงกับพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองระบุว่า ขุนพนักงานเรือในกรมพระตำรวจใหญ่ขวาและใหญ่ซ้ายต้องถือ “ดาบหุ้มสักหลาดแดง” (ผ้าสักหลาดสีแดง) . พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ 14 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2516), หน้า 503, พูลศรี นนทร, “สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม: บทบาทและอำนาจทางด้านการเมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์, หน้า 112-114, มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 114, 189 และกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 286-287.

และฝ่ายพลเรือน (ซ้าย) ภายในของแต่ละฝ่ายก็ยังมี การแบ่งแยกย่อยลงไปอีกเป็น 2 ฝ่าย คือ ขวา และซ้าย โดยพระมหากษัตริย์เป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดทั้งสองฝ่าย ยกตัวอย่างเช่น กรมพระตำรวจขุนนางฝ่ายทหาร

และกรมพระคชบาลขุนนางฝ่ายพลเรือน

พระมหากษัตริย์

⁹² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 250, 283-290.

อนึ่ง เนื่องจากพระราชวังแห่งกรุงศรีอยุธยาตั้งหันหน้าออกสู่หน้าเมือง คือ ทิศตะวันออก จึงมีการแบ่งตำแหน่งของเจ้านายออกเป็น 2 ฝ่ายเช่นเดียวกับตำแหน่งขุนนาง ดังปรากฏตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งมีวังที่ประทับอยู่ทางตอนหน้าพระราชวังกับกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขอยู่ทางด้านหลัง

ฉะนั้น การที่ราชสำนักอยุธยามีการจัดการจัดวางตำแหน่งเจ้านายและบรรดาขุนนางข้าราชการออกเป็น 4 ตำแหน่งตามทิศหลักทั้ง 4 กี่ดี และแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย ได้แก่ ข้างซ้าย-ข้างขวา กับ ข้างหน้า-ข้างหลังก็ดี จึงเท่ากับเป็นการแสดงและเน้นให้เห็นว่าตำแหน่งเหล่านี้รายล้อมอยู่ศูนย์กลางคือองค์พระมหากษัตริย์ผู้เป็นแกนกลางของจักรวาล และพระอินทร์ผู้เป็นราชาแห่งเทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยมีเจ้านายและขุนนางข้าราชการที่มาเข้าเฝ้าสโมสรมพร้อมกับในท้องพระโรงเป็นเทวดาอยู่ห้อมล้อมพระอินทร์ในเทวสถานนยอดเขาพระสุเมรุ

บทบาทของพระมหากษัตริย์ที่ได้รับการตอกย้ำว่าพระองค์ทรงเป็นเทพเจ้า และสถานที่พระองค์ประทับอยู่นั้น ได้แก่ พระราชวัง คือ จักรวาล อันแสดงออกมาทางด้านสถาปัตยกรรม และตำแหน่งของบุคคลสำคัญต่าง ๆ ที่อยู่รายรอบพระองค์ เพื่อให้เป็นภาพการจำลองบนสวรรค์ที่ชัดเจนที่สุดว่าพระองค์มิได้ทรงประทับอยู่ในโลกมนุษย์ หากแต่ประทับอยู่บนสรวงสวรรค์ ยังจะพบเห็นได้จากการเสด็จปรากฏพระองค์ออกว่าราชการแผ่นดิน กับการเสด็จออกรับแขกเมืองในพระราชวัง โดยเฉพาะในพระมหาปราสาท

การเสด็จออกว่าราชการแผ่นดินหรือการเสด็จออกขุนนาง มีหลักฐานปรากฏว่าพระมหากษัตริย์อยุธยามักเสด็จออกและโปรดฯ ให้บรรดาขุนนางข้าราชการเข้าเฝ้าเฉพาะที่ในท้องพระโรง โดยพระองค์ประทับอยู่เหนือพระแท่นราชบัลลังก์ หรือ ไม่ก็ประทับในสิหบัญชร ดังนี้ว่า

พระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์ และข้าราชการบริพารในราชอาณาจักรนี้ใหญ่โตมหึมาพวยพุ่ง พระองค์ไม่ค่อยเสด็จออกให้ราษฎรสามัญได้ชมพระบารมีบ่อยนัก แม้แต่กับขุนนางและข้าราชการ พระองค์ยังเสด็จออกมาให้เข้าเฝ้าได้ตามวันเวลาที่มิกำหนดไว้เท่านั้น และก็ต้องเป็นในท้องพระโรงต่าง ๆ ในพระราชฐานเท่านั้น เมื่อเวลาเสด็จออกขุนนาง พระองค์ทรงแต่พระองค์ด้วยเสื่อผ้าอาภรณ์ที่มีราคามาก ทรงสวมมงกุฎกษัตริย์และประทับอยู่บนพระเก้าอี้ทอง⁹³

⁹³ “จดหมายเหตุของ โยส เซาเต็น พ่อค้าฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค 76, หน้า 5.

และ

...เช่นเดียวกัน พระมหากษัตริย์เสด็จออกให้เฝ้านาน ๆ ครั้งหนึ่งเมื่อมีพระราชประสงค์จะทรงปรึกษาเสนาบดี แม้ผู้ที่โปรดปรานมากที่สุดก็เสด็จออกให้เฝ้าที่ สีหบัญชร ซึ่งอยู่สูงกว่าพื้นดินเกือบสี่ศอก ทรงสดับรับฟังความเห็นและพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยเสด็จแล้ว ก็เสด็จเข้าข้างใน⁹⁴

จากหลักฐานดังกล่าวการเลือกปรากฏพระองค์บนพระแท่นราชบัลลังก์ก็ดี หรือในสีหบัญชร หรือที่เรียกว่า “รัตนสิงหาศูนย์สิงห์”⁹⁵ ก็ดีในเฉพาะท้องพระโรงบนพระมหาปราสาทล้วนแล้ว แต่เป็นการแสดงทิพยเทवादาร (ทิพยอวตาร) เพื่อแสดงฐานะและบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ อยุธยาว่าทรงเป็นปางอวตารของพระเป็นเจ้าบนสวรรค์ เพราะเนื่องจากว่าสิ่งก่อสร้างไม่ว่าจะเป็นพระมหาปราสาท พระแท่นราชบัลลังก์ สีหบัญชร และบรรยากาศสภาพภายในท้องพระโรงบนพระมหาปราสาท ทั้งหมดล้วนแล้วแต่เป็นสัญลักษณ์ของการจำลองจักรวาลหลายจักรวาลมารวมกันอยู่ในสถานที่แห่งนี้ โดยเฉพาะสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุที่ประทับของเทพเจ้า แทนด้วยพระมหากษัตริย์ที่ทรงเครื่องราชภูษิตาภรณ์ พระมหาพิชัยมงกุฎ ให้เหมือนกับเทพเจ้าในมโนคติของมนุษย์ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าองค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งหมดพระราชวังเป็นสถานที่สมบูรณ์ที่สุดเพียงแห่งเดียวบนโลกมนุษย์ที่สามารถเน้นพระรูปพระโสมของพระมหากษัตริย์ให้งามเกินมนุษย์หรือทรงเป็นเทพเจ้าได้ และในขณะเดียวกันก็เป็นสถานที่เพียงแห่งเดียวที่แสดงให้เห็นอีกเช่นกันว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าจักรวาลผู้ประทับและครอบครองศูนย์กลางจักรวาลคือเขาพระสุเมรุที่

⁹⁴ “จดหมายเหตุของฟอร์บั้ง,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 50, พิมพ์ครั้งที่ 2 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2527), หน้า 185.

⁹⁵ คำว่า “รัตนสิงหาศูนย์สิงห์” หรือ สีหบัญชร มีปรากฏอยู่ในบานแผ่นกของกฎมณเฑียรบาลว่า “สมเด็จพระเจ้ารามาชธิเบรมไตรโลกนารถมหามงกุฎเทพมุนยวิสุทสิริยวงษองคพุทธางกูรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทศพิธราชธรรม ถวัลราชประเวณีศรีบรมกระษัตริราชระบาททศดำรงภูมิภคตลสกลสีมาประชาราษฎร์ บรมนารถบรมบพิตรเสด็จสถิตยในรัตนสิงหาศูนย์สิงห์. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 69.

แทนด้วยพระมหาปราสาทอาคารที่มีลักษณะเป็นเรือนยอดแต่เพียงผู้เดียว⁹⁶

ดังนั้นตามที่ได้กล่าวมาจะเห็นได้ว่าที่พระมหากษัตริย์มักจะเลือกแสดงความเป็นทิพยเทพา-
วตรของพระองค์ด้วยการเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงบนพระแท่นราชบัลลังก์และในสี่หับญชร
เพราะการเสด็จออกเช่นนี้เป็นการปรากฏพระองค์ในที่สูงเหมือนเทพเจ้าประทับอยู่บนยอดเขา
พระสุเมรุ ก็เพื่อแสดงให้เห็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ประจักษ์ และเป็นทีเคารพยำเกรงในเทพภาพและ
ความศักดิ์สิทธิ์เด็ดขาดในตัวและพระราชอำนาจของพระองค์ ซึ่งจะเห็นได้ชัดจากการเสด็จออก
ปรากฏพระองค์รับแขกเมือง

การเสด็จออกรับแขกเมืองของพระมหากษัตริย์อยุธยาจะมีความยิ่งใหญ่ไม่พอรามากกว่า
การเสด็จออกขุนนางหลายเท่านัก เนื่องจากพระองค์ไม่ได้แสดงเทพภาพเฉพาะแก่บรรดาขุนนาง
ข้าราชการที่มาประชุมพร้อมกันในราชสำนักเท่านั้น แต่ถือว่าเป็นการปรากฏพระองค์แก่สายตา
ชาวโลกผู้เป็นชาวต่างชาติต่างภาษาที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และเพื่อให้บรรดาราชทูตตัว
แทนของชาวโลกที่ได้เดินทางมาจากส่วนต่าง ๆ ของมุมโลกได้ประจักษ์ว่า บ้านเมืองที่ตนเคลื่อน
เข้ามาหาคือศูนย์กลางแห่งความเจริญรุ่งเรืองของโลก จะเห็นได้ว่ามักจะมีการสร้างภาพโดยเฉพาะ
การใช้สถานที่พระราชวัง (นอกเหนือจากราชธานี) เป็นเวทีแสดงออกถึงชีวิตที่หรูหรา มั่งคั่งสูงสุด
ในโลก ด้วยการเน้นว่าพระราชวังเป็นศูนย์กลางจักรวาล โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้แสดงบทบาท
ว่าทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ท่ามกลางความมั่งคั่งหรูหราทั้งหมดนี้พร้อมกับความมีฐานะเหนือมนุษย์
ซึ่งการเน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าประทับอยู่ในพระราชวัง
ศูนย์กลางจักรวาลให้ปรากฏแก่สายตาราชทูต คือ การเสด็จออกรับแขกเมืองตามโบราณราชประเพณี
2 อย่าง ได้แก่ ถ้าเป็นราชทูตเมืองใหญ่จะเสด็จออกสี่หับญชรให้คณะราชทูตเข้าเฝ้าในท้องพระโรง

⁹⁶ ในสภาพสังคมศักดินาของอยุธยาบรรดาสามัญชนทั่วไปที่เป็นขุนนาง คหบดี หรือเศรษฐี
ผู้มีทรัพย์ จะแสดงฐานะเพื่อบ่งบอกความเป็นอยู่ของตนด้วยการสร้างที่อยู่อาศัยให้งดงามใหญ่โต
ทัดเทียมที่ประทับของพระมหากษัตริย์ไม่ได้เป็นอันขาด ดังที่ลาลูแบร์ ได้กล่าวว่า “...ชาวสยามแต่ง
เนื้อแต่งตัวอย่างเรียบ ๆ ง่าย ๆ บ้านเรือนเครื่องเรือนและอาหารการกินของเขาก็เรียบ ๆ ง่าย ๆ ...
กล่าวคือเหมือนเศรษฐีที่จะอยู่ในห้วงแห่งความอนาถาเสมอเหมือนกันไปหมดทุกคน” และ “ระวัง
กันนักก็คือเหย้าเรือนของคนจะต้องไม่ใหญ่โตงดงามเทียบเท่าเกินว่าพระราชมนเทียร” มร.เดอะลา
ลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 129, 135.

และถ้าเป็นราชทูตเมืองน้อยจะเสด็จออกมุขเด็จให้คณะราชทูตเข้าเฝ้าหน้าชาลาพระที่นั่ง⁹⁷

การเสด็จออกรับแขกเมืองทั้งสองอย่าง ทางราชสำนักอยุธยาได้กำหนดเป็นแบบแผนไว้ให้พระมหากษัตริย์เป็นผู้แสดงบทบาทที่อยู่ท่ามกลางสภาพและบรรยากาศของการจำลองสรวงสวรรค์บนพื้นพิภพด้วยการจัดและตกแต่งที่เสด็จออกของพระมหากษัตริย์ ตลอดจนบริเวณโดยรอบในพระราชวังด้วยพิธีการอันหรูหราเต็มพระเกียรติยศ ตามที่คำให้การชาวกรุงเก่าได้กล่าวถึงรายละเอียด “ประเพณีเสด็จออกแขกเมือง” ให้คณะราชทูตเข้าเฝ้าในท้องพระโรงว่า

เมื่อมีราชทูตประจำประเทศเข้ามาสู่พระนคร ธรรมเนียมรับราชทูตโปรดให้จัดการดังนี้คือ ในท้องพระโรงที่เสด็จออก หน้าราชบัลลังก์ตั้งเสวตฉัตร 5 คัน ท้องพระโรงข้างซ้ายขวา ตั้งเครื่องสูงข้างละ 6 คัน มีบังแทรกตั้งสลับหน้าราชบัลลังก์ลงมา วางแท่นทองปุกามะหิย์ปักลาดลายทองคลุมแท่น 1 ตั้งพานทองแว่นฟ้าเหนือแท่นทองนั้น สำหรับรับพระราชสาส์นและมีโต๊ะตั้งพานทองอีก 6 โต๊ะ ตั้งเครื่องราชูปโภค มีพานพระขันหมากและพระสุพรรณศรี เป็นต้น ต่อออกมาจัดที่สำหรับเสนาอำมาตย์ผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าตามตำแหน่งเป็น 8 แถว รวมจำนวนข้าราชการที่เข้าเฝ้าในท้องพระโรงทั้งฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา 400 มหาดเล็กเฝ้าฝ่ายซ้ายขวา ใกล้เคียงพระราชบัลลังก์ประมาณ 50 ข้างหน้าพระลานแต่พระที่นั่งออกไปจนถึงประตูแดง มีพลทหารแต่งตัวถืออาวุธประจำซ้ายขวาข้างละ 500 คน และปลูกประรำยืน

⁹⁷ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 271-272. นิโกลาส์ แชรแวง ได้กล่าวถึงพิธีการต้อนรับคณะราชทูตที่มีความแตกต่างกันเป็นเพราะว่า “พระเจ้ากรุงสยามทรงเข้าพระทัยการแยกแยะความยิ่งใหญ่และเกียรติคุณของบรรดาเจ้าประเทศที่จัดส่งเอกอัครราชทูตมายังพระองค์ท่าน พระองค์ทรงต้อนรับปฏิสันถารเอกอัครราชทูตของพระจักรพรรดิแห่งประเทศจีน มะหังลและโซฟีผู้ยิ่งใหญ่ด้วยวิธีการที่ใหญ่โต กว่าที่การรับทูตของกษัตริย์แห่งประเทศเพื่อนบ้าน โดยเหตุที่ว่าประเทศที่กล่าวถึงภายหลังนี้ส่วนมากมักจะเป็นเมืองออกอยู่แก่ราชอาณาจักร ต้องการรับความช่วยเหลือให้ป้องกันอริราชศัตรูหรือไม่ก็เป็นประเทศที่หย่อนความมั่งคั่งสมบูรณ์และหย่อนอำนาจกว่ากันมาก พระองค์จึงทรงให้การต้อนรับอย่างสุภาพพอใช้ โดยมีทำให้ทูตเหล่านั้นบังเกิดความไม่พอใจในพระองค์แต่ประการใด แต่ก็ทรงทำให้ประจักษ์ความแตกต่างระหว่างพระเจ้ากรุงสยามกับพระยาสามนตราช ผู้เป็นเจ้านายของทูตเหล่านั้นอยู่.” นิโกลาส์ แชรแวง, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 291-292.

พระยาช้างเผือกช้างพระมหาปราสาท ช้างเผือกนั้นแต่งเครื่องใหม่ทองซึ่งได้มาแต่เมืองฝรั่งเศสและมีตาข่ายปกกระพอง ที่เท้าช้างใส่กำไล เครื่องยศสำหรับช้างเผือกมีสี่ปทน์ อ่างทองสำหรับน้ำกิน ถาดเงินสำหรับใส่กล้วยใส่หญ้า ขอช้างคร่ำทอง นอกจากนี้ช้างเผือกยังมีช้างต้นแต่งเครื่องพร้อมออกขึ้นประรำอีก 4 ช้าง และมีม้าต้นออกขึ้นประรำ 4 ม้า ล้วนมีเครื่องยศคืออ่างทองสำหรับน้ำกิน ถาดเงินสำหรับใส่หญ้า ถั่ว ข้าว มีสี่ปทน์และเส้ปิดคร่ำทอง

ครั้นถึงเวลากำหนด พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาแต่งพระองค์ทรงเครื่องราชาภรณ์ ทรงพระมหามงกุฎ และพระแสงสำหรับพระองค์เสด็จออกประทับพระราชบัลลังก์ เจ้าพนักงานไขพระวิสูตรทั้ง 2 ช้างและบรรเลงเครื่องประโคม มีสังข์ แตร และกลองเป็นต้น เมื่อสุดเสียงประโคมแล้ว พรหมลากัง เทพมณู ราชมณู เจ้าพนักงานรับราชทูต ชูพุ่มดอกไม้ทอง ข้าราชการกราบถวายบังคม 3 ลา แล้วนาราชทูตเข้าไปถวายบังคมอีก 3 ครั้ง นิ่ง ณ ที่ตามตำแหน่ง ขุนธรรก้านัลเชิญพานหมากไปตั้งให้ราชทูต⁹⁸

ส่วนการเสด็จออกมุขเด็จให้คณะราชทูตเข้าเฝ้าหน้าชาลาพระที่นั่ง หรือหน้าพระมหาปราสาทก็จะเปลี่ยนมาเสด็จออกที่พระที่นั่งในมุขเด็จแทน และจัดการตกแต่งบริเวณหน้าพระมหาปราสาทเพื่อให้ขุนนางข้าราชการและคณะราชทูตได้เข้าเฝ้า ดังปรากฏสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้คณะราชทูตลังกาเข้าเฝ้าหน้าชาลาพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทว่า

อันหน้างานซ้ายขวานั้นตั้งเสวตฉัตร...อันหน้าเครื่องสูงนั้นจึงตั้งเตียงทองประดับกระจก แล้วปูสุณีย์ทั้งซ้ายขวาสำหรับตั้งพานพระราชสาส์น อันที่พานรองพระราชสาส์นนั้นพานทองประดับอันที่พระมหาอุปราชนั่งนั้นตั้งเครื่องมหาอุปโภค...แล้วรองพระมหาอุปราชมา จึงถึงที่ลูกหลวงเอกคือเจ้าฟ้าเสด็จนั่งเฝ้าซ้ายขวา...แล้วจึงถึงลูกหลวงโทคือพระองค์เจ้าต่างกรม...แล้วจึงพระราชวงศาราชนิกุล...แล้วจึงถึงที่อัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่คือเจ้าพระยามหาอุปราชแล้ว เจ้าพระยาจักรีกลาโหมที่อัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่จึงนั่งซ้ายขวากัน แล้วถึงพระยาสุระเสนา พระยามหาอำมาตย์ซ้ายขวา สองคนนี้รองจากเจ้าพระยาหลงมา แล้วจึงพระอภัยราชา พระยาอภัยมนตรีเป็นซ้ายขวากันแล้ว จึงจตุสดมภ์ทั้งสี่...กรมวังทั้งสี่ที่หัวหมื่น

⁹⁸ คำให้การชาวกรุงเก่าคำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 270-271.

ตำรวจในก็นั่งตามตำแหน่งเป็นซ้ายขวากัน...กรมช้าง...กรมม้า นั่งเฝ้าซ้ายขวากัน ตามที่ตามทางยังเหล่านหาปโรหิตราชครู...8 คนนี้ก็นั่งเฝ้ากันอยู่ซ้ายขวาตามที่ แต่บรรดาเจ้าพระยาและพระยา และราชินิกุล หลวงขุนหมื่น ทั้งขุนนาง พราหมณ์ ขุนนางแขก ขุนนางฝรั่ง ขุนนางเจ๊ก ขุนนางมอญ ขุนนางลาว และ ทั้งเศรษฐี คหบดีทั้งปวงนั่งเฝ้าตามที่ตามตำแหน่งซ้าย 8 แถว ขวา 8 แถว เบ็ดเสร็จ เป็นมุขอำมาตย์ 400 ... อันชั้นหน้าพลานหน้าฉานนั้น ตั้งกลองโยน 100 หนึ่ง มี หม่องแต่งสำหรับเสด็จอันหน้าพระลานซ้ายขวา มีทหารข้างละ 1000 ใส่หมวกทอง ใส่เสื้อเสนาภูธรพรพ สรรพอาวุธครบมือกันทั้งสิ้น”

รายละเอียดการเสด็จออกรับแขกเมืองดังกล่าวจะเห็นได้จากพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงปรากฏพระองค์และทรงปฏิบัติต่อคณะราชทูตชาวต่างประเทศอย่างมีพิธีรีตองและหรรษาเห็นได้ว่า นับตั้งแต่คณะราชทูตได้ก้าวเข้ามาถึงในบริเวณพระราชวัง ภาพที่ปรากฏแก่สายตาบรรดาคณะราชทูตคือ กองทหาร ช้าง และม้า แต่งอย่างงดงามเป็นจำนวนมาก ตั้งเรียงรายอยู่ทั้งสองข้างทางที่ คณะราชทูตผ่านและจะทวีความงดงามและจำนวนเพิ่มขึ้นอีกหลายเท่าเมื่อได้เข้ามาถึงบริเวณที่ประทับและที่เสด็จออก คือ หน้าฉาน หรือบริเวณหน้าพระมหาปราสาท โดยปกติหน้าพระมหาปราสาทมักจะมีการยืนช้าง ยืนม้า และกองทหารแต่งกายและมีเครื่องประดับตกแต่งอย่างงดงามอยู่แล้ว แต่ถ้าเป็นการเสด็จออกรับพระราชสาส์นที่มุขเด็จ หน้าพระมหาปราสาทก็จะจัดที่ประทับของเจ้านาย ที่นั่งของบรรดาเหล่าเสนาบดีขุนนางข้าราชการทั้งไทยและขุนนางข้าราชการต่างชาติที่เข้ามารับราชการและเข้ามาฟังพระบรมโฑธิสมภารแต่งตัวอย่างงดงามตามเครื่องแต่งกายประจำชาติของตนมานั่งประชุมกันในหน้าฉานคอยรับแขกเมือง

ภาพการสโมสรพร้อมกันของขุนนางไทยและต่างชาติ นอกจากจะแสดงถึงความยิ่งใหญ่ของราชสำนักและพระบรมเดชานุภาพของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้คณะราชทูตได้พบเห็นแล้ว การนำช้างเผือก ช้างดั้น และม้าดั้น มาตกแต่งด้วยภูษาอาภรณ์เครื่องทอง และเครื่องประกอบยศ ในฐานะเป็นสัตว์พาหนะคู่บุญบารมีและสำคัญต่อพระมหากษัตริย์ พร้อมกับปรนเปรอด้วยอาหารการกินจัดใส่ภาชนะอย่างดี ล้วนแล้วแต่เป็นการแสดงให้ตัวแทนจากบ้านเมืองอื่นได้เห็นที่พระมหากษัตริย์อยุธยาทรงครอบครองสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยไม่มีผู้ใดในราชอาณาจักรครอบครองได้ อย่างเช่น ช้างเผือก และม้าราชพาหนะ ซึ่งในคติพุทธศาสนาถือว่าเป็นสมบัติศักดิ์สิทธิ์อย่างหนึ่งคู่บุญพระเจ้าจักรพรรดิราช 7 ประการ ที่เก็บรักษาอยู่ในพระราชวังอันเป็นสมบัติส่วนพระองค์ และในขณะเดียวกัน การยืนช้าง ยืนม้าอวดต่อคณะราชทูต และมีการสร้างโรงช้างในกำแพงชั้นในระหว่าง

⁹⁹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง, หน้า 47-48.

พระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท กับที่นั่งสรเพชญมหาปราสาท และโรงม้าพระที่นั่งอยู่ในพระราชวัง (ส่วนโรงม้าแข่งม้าใช้ราชการอยู่นอกพระราชวัง)¹⁰⁰ ยังถือว่าเป็นการจำลองเมืองสุทัศน์ของพระอินทร์ที่มีช้างม้ายืนประดับอยู่ตามกำแพงแก้วรอบเมืองว่า

อนึ่งช้างทั้งหลายที่เขาตกแต่งแล้วยืนอยู่ตามที่กำหนดไว้ภายนอกประตูฯ ม้าก็ดีรถก็ดี ก็ยืนอยู่ตรงที่กำหนดเอาไว้ คนเดินเท้าที่จัดแจงดีแล้วย่อมยืนอยู่ตามที่กำหนดฯ สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดย่อมยืนอยู่ที่ประตูทั้งหมดรอบเมืองเพื่ออารักขาและเป็นเครื่องประดับฯ¹⁰¹

และส่วนถ้าเป็นการเสด็จออกให้คณะราชทูตเข้าเฝ้าในท้องพระโรงก็จะมีการจัดที่ประทับไว้เสด็จออกพร้อมด้วยขุนนางข้าราชการบนพระมหาปราสาท ซึ่งเท่าที่ปรากฏในหลักฐานพระมหากษัตริย์มักจะเสด็จประทับออกรับคณะราชทูตทางพระแกลที่เปิดออกสู่ท้องพระโรงหรือทางสีหบัญชร¹⁰² ประทับบนพระแท่นราชบัลลังก์ อย่างไรก็ตามการเสด็จออกให้คณะราชทูตได้เข้าเฝ้าไม่ว่าจะเป็นในท้องพระโรงหรือหน้าซาลาพระที่นั่ง สิ่งที่สำคัญก็คือการปรากฏพระรูปพระโคมของพระองค์

¹⁰⁰ “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63, หน้า 67.

¹⁰¹ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสันฐานโศตรณคณฐี,” หน้า 371.

¹⁰² ลาลูแบร์ ได้กล่าวถึงลักษณะและการเสด็จออกทางสีหบัญชรว่า “พระที่นั่งองค์ที่พระองค์เสด็จออกขุนนางนั้นคือท้องพระโรงที่ทรงพระกรุณาให้คณะทูต...เข้าเฝ้าและทรงแสดงพระองค์ชั่วแต่ทางช่องสีหบัญชรเท่านั้น เช่นที่พระเจ้ากรุงจีนแต่เมืองโบราณกาลได้ทรงปฏิบัติมา พระสีหบัญชรนี้เป็นคูหาหาไฟชนด์ที่อยู่สูงขึ้นไป เปิดออกสู่ท้องพระโรง...สูงกว่าชั้นล่างขึ้นไป 9 ฟุตหรือราว ๆ นั้น...ทั้งสองมุมท้องพระโรงด้านพระสีหบัญชรนั้นมีพระทวารสองช่องสูงราวเท่ากับช่องพระสีหบัญชรมีบรรไดทางขึ้นแคบ ๆ คู่หนึ่ง เครื่องตกแต่งในท้องพระโรงมีแต่เพียงฉัตร 3 องค์ องค์หนึ่งเป็นนพปฎลอยู่ตรงช่องพระสีหบัญชรขึ้นไปอีกสององค์เป็นสัปตปฎกตั้งอยู่สองข้างพระสีหบัญชรนั้น” ซึ่งการเสด็จออกทางสีหบัญชรของพระมหากษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีหลักฐานย้อนไปถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ว่า พระมหากษัตริย์กัมพูชาเสด็จออกทางสีหบัญชร โดยมีบรรดาครุณีเป็นผู้ไขพระวิสูตรถวาย และเช่นเดียวกับท้องพระโรงของพระราชวังในเมืองพม่า พระมหากษัตริย์ก็เสด็จออกทางสีหบัญชรด้วย. มร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 440-441 และ Jacques Dumarçay, The Palaces of South-East Asia Architecture and Customs, p. 6-7.

แก่สายตาชาวโลก โดยพระมหากษัตริย์จะเสด็จออกเปรียบดังพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าด้วยการทรงพระมหามงกุฏ และฉลองพระองค์อย่างหรูหราประทับอยู่บนที่สูง (เช่นสีหบัญชรหรือพระแท่นราชบัลลังก์) เหมือนเป็นเขาพระสุเมรุ และมีการไขพระสูตรพร้อมกับประโคมด้วยเครื่องดนตรีเพื่อย้ำและแสดงให้เห็นว่าพระผู้เป็นเจ้าของเจ้ากำลังเสด็จออก เพราะการประโคมด้วยสังข์ บัณเฑาะว์ เสมือนเป็นการปลุกและเชิญพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าลงมาพบคณะราชทูตและบรรดาผู้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่อยู่เบื้องหน้าพระองค์

การเสด็จออกรับแขกเมืองและรวมถึงพระราชพิธีต่าง ๆ ด้วยพิธีการอันหรูหรา และเต็มไปด้วยพระเกียรติยศในการแสดงทิพยภาวะขององค์พระมหากษัตริย์ผู้ที่ประทับอยู่ในศูนย์กลางของโลกก็จะต้องปฏิบัติให้มีความสมบูรณ์อย่างที่สุด และจะเกิดเหตุการณ์หรือมีสิ่งอันใดทำให้เทวภาพของพระมหากษัตริย์และพระราชวังสถานที่ที่ได้รับการยกย่องว่าศักดิ์สิทธิ์และเป็นตัวอย่างแห่งชีวิตสูงสุดในโลกต้องมัวหมอง หรือมีสิ่งผิดพลาดเกิดขึ้นให้ปรากฏแก่สายตาชาวโลกไม่ได้เป็นอันขาด ดังมีกำหนดบทลงโทษเกี่ยวกับผู้ที่ทำความผิดใน “งานพระราชพิธีแขกเมือง” ตั้งแต่ภาคทัณฑ์จนถึงโทษประหารชีวิตไว้¹⁰³

¹⁰³ กฎมณเฑียรบาลได้กำหนดบทลงโทษแก่ผู้ที่มีส่วนร่วมในงานพระราชพิธีแขกเมือง หากเกิดมีเหตุการณ์อันใดขัดข้องหรือมีสิ่งที่ไม่สมควรจะเกิดในระหว่างการประกอบพระราชพิธีดังนี้ เช่น

- มาตรา 29 กำหนดโทษแก่ผู้ขานเรียกพิศกาละเทศะและลิ้มขานว่า “อนึ่งชาววังชาวสนม ตำรวจในบันดาخانชั้นหมากแลมิได้ขานชั้นหมากโทษหว่าปาก ถ้างานพระราชพิธีแขกเมืองถวายบังคมฆ่าเสียทั้งโคต อนึ่งผู้บันดาخانชั้นหมากคือชาววังตำรวจในชาวสนมมิได้ดูกละเทศะแลขานพร้อมกันทีเดียวโทษตัดปาก”

- มาตรา 85 กำหนดโทษแก่ผู้ไขพระวิสสุตรให้เกิดความขลุกขลักไม่เรียบร้อยจนขาดความสง่างามว่า “อนึ่งพระวอจวนกันบันดาชักม่านแลสายม่านเดียวกันก็ดี สายม่านขาดก็ดี สายม่านชักมิออกก็ดี ม่านหลุ่ยแลตระหลบก็ดี โทษฟืนตอริบเรือน”

- มาตรา 86 กำหนดโทษแก่ผู้ถือธงเรือพระที่นั่งให้หักทำลายลงและถือผิดด้านว่า “อนึ่งหัวหมื่นเรือผู้ถือธงหัวเรือ แลทำให้คันหักขาดปลิวลงน้ำ แลเอาข้างบนลงเอาข้างล่างขึ้น โทษฟืนตอริบเรือนทั้งบ่อโทน ถ้างานพระราชพิธีแขกเมืองถวายบังคม ฆ่าเสียทั้งโคต”

- มาตรา 87 กำหนดโทษแก่ผู้ถือบรรดาเครื่องสูงให้หักทำลายลงว่า “อนึ่งหัวหมื่นสนม สมุหประทานก็ดี นายเวงก็ดี ถืออภิรมให้คันหักให้หลุด โทษฟืนตอริบเรือน ถ้างานพระราชพิธีแขกเมืองถวายบังคม ฆ่าเสียทั้งโคต”

- มาตรา 88 กำหนดโทษแก่บรรดาผู้ไม่มาเข้าเฝ้าในพระราชพิธีออกแขกเมืองว่า “อนึ่ง ถ้างานแขกเมืองถวายบังคม แลมิได้เฝ้า ให้ไหมตามบันดาศักดิ์”

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า การเสด็จออกมารับแขกเมืองเป็นการแสดงทิพยอวตารของพระมหากษัตริย์ โดยมีพระราชวังเป็นเวทีการแสดงบทบาทของพระองค์ด้วยการสร้างให้เป็นศูนย์กลางของโลกที่แสดงออกถึงความเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่งแก่คณะราชทูตผู้เป็นชาวต่างชาติต่างภาษาที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารให้ประจักษ์ถึงความยิ่งใหญ่เกรียงไกรของราชสำนักอยุธยามากกว่าเป็นเพียงการต้อนรับและการติดต่อซื้อขายการกันระหว่างสองราชสำนัก ดังจะเห็นได้จากการสนทนาของพระมหากษัตริย์อยุธยาที่ทรงมีพระราชดำรัสต่อตัวราชทูตเพียงเล็กน้อยตามธรรมเนียม คราวคณะราชทูตลังกาเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงมีพระราชปฏิสันถาร 7 วรรคว่า “...กรุงลังกานั้นพระศาสนารุ่งเรืองอยู่ฤๅคำหนึ่ง ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์อยู่ฤๅสองคำ อันฝนฟ้าขึ้นบริบูรณ์อยู่ฤๅสามคำ พันจากโรคภัยอยู่ฤๅสี่คำ อันบ้านเมืองนั้นพ้นจากโจรผู้ร้ายเบียดเบียนอยู่ฤๅห้าคำ พระมหา

- มาตรา 89 กำหนดโทษแก่บรรดาขุนนางข้าราชการที่สวมเครื่องแต่งกายเก่าเข้ามาในพระราชพิธีหรือออกแขกเมือง และไม่สวมเครื่องแต่งกายใหม่ที่ได้รับพระราชทานมาใช้เฉพาะในพระราชพิธีนี้ว่า “อนึ่งพระเจ้าอยู่หัวประสาท ผ้าเสื้อสนอบแก่ทหารพ่อเรือนทั้งหลาย เมื่อแขกเมืองมาแลเบิกเข้าไปถวายบังคมมิได้นุ่งห่มเสื้อสนอบซึ่งพระราชทานนั้นแลนุ่งห่มเสื้อผ้าอื่นมิควรให้มาดูร้าย อนึ่งเสื้อสนอบพระราชทานนั้น แลเอาไปนุ่งห่มแห่งอื่นด้วยประการอันมิชอบนุ่งห่มให้เสรำหมอง ครั้นแขกเมืองมาใช้ นุ่งห่มเสื้อสนอบแก่นั้น ให้ดูร้าย เมื่อเบิกแขกเมืองนั้นเข้าถวายบังคมควรให้ผู้ร้ายออกจากพระโรงก่อน พิจารณาเปนสังข์ให้ลงโทษดังนี้ ถ้าทีหนึ่งควรภาคธรรม ถึงสองทีให้ลงโทษดี ถึงสามทีให้ใส่คาแก่ผู้นั้นเสีย”

- มาตรา 90 ถ้ากำหนดให้ผู้แต่งกายเข้ามาในงานพระราชพิธีต้องดูแลเครื่องแต่งกายของตนและเปลี่ยนขอรับพระราชทานใหม่เมื่อเก่า และกำหนดโทษแก่ผู้เข้าร่วมพระราชพิธีหรือออกแขกเมืองไม่ทันจนขาดการเฝ้าว่า “อนึ่งเสื้อสนอบพระเจ้าอยู่หัวประสาท ควรเอาไปนุ่งห่มด้วยประการอันชอบ คือว่าการพระราชพิธีตรุดสาทก็ดี คือว่าการมโหฬาร แลโดยเสด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ดี ถ้าแลฝ้านั้นเก่าใช้ ให้เอาส่งแก่ขุนมนนาพยาบาลให้เอาถวายในที่ราชรโหฐาน แลบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานเสื้อสนอบอื่นให้ อนึ่งถ้าจนแลมิทันถวายก็ดี ควรหาเสื้อสนอบอันควรนุ่งห่มอย่าให้ดูร้าย อนึ่งขุนมนนาพยาบาลแห่งอาตมาบอกกำหนดว่า จะเบิกแขกเมืองถวายบังคมพระเจ้าอยู่หัวก็ดี รู้เองก็ดี แลมิได้มาทันควรให้ลงโทษเอาออกจากราชการให้ใหม่ทวีคูณตามบันดาศักดิ์.” กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 82, 105-107.

กษัตริย์เป็นธรรมเนียมอยู่ทุกคำ อันเสนาอำมาตย์นั้นอยู่ในธรรมอยู่ทุกเจ็ดคำ อันนี้ทรงพระปราศัยเป็นตามอย่างธรรมเนียม ทูตจึงกราบทูลตามมีพระสีหนาทราชโองการทั้ง 7 นัด”¹⁰⁴

จากพระราชดำรัสที่ตรัสต่อราชทูตพบว่าไม่มีข้อความราชการอันหนึ่งอันใดที่ทรงถามและราชทูตทูลเนื้อความนอกเหนือจากที่ทรงถามเลย ซึ่งก็แสดงว่าการที่พระมหากษัตริย์เสด็จออกเต็มพระเกียรติยศให้คณะราชทูตได้เข้าเฝ้าจึงไม่ได้เป็นกิจข้อราชการแผ่นดินที่เป็นเป้าหมายหลักของคณะราชทูตที่ได้เดินทางเข้ามา เพียงแต่เป็นการแสดงฐานะของพระมหากษัตริย์และความยิ่งใหญ่ของราชสำนักให้คณะราชทูตได้พบเห็นเท่านั้น ส่วนข้อราชการงานเมืองที่คณะราชทูตต้องการติดต่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์นั้นจะทำการเจรจาพูดคุยผ่านขุนนางคนสำคัญของราชอาณาจักรเพื่อกราบทูลขอพระบรมราชวินิจฉัยแทนคณะราชทูต

ภาพการเสด็จออกต้อนรับคณะราชทูตอย่างยิ่งใหญ่ที่จัดขึ้นในพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากมีความเหมาะสมอย่างเพียงพอในการแสดงเทวภาพของพระมหากษัตริย์และมีความสวยงามใหญ่โตมั่งคั่งหรูหราสามารถปรากฏแก่บรรดาสายตาผู้แทนจากบ้านเมืองต่าง ๆ ให้สัมผัสได้ จึงทำให้พระมหากษัตริย์อยุธยา มักทรงใช้พระราชวังสถานทีเขตหน้าซุตาของพระนครแห่งนี้เป็นที่ออกต้อนรับราชทูต จนชาวต่างชาติที่ได้รับการต้อนรับได้บันทึกเปรียบเทียบถึงความแตกต่างระหว่างการเสด็จออกต้อนรับราชทูตในพระราชวังหลวงกับสถานที่แห่งอื่น อันสะท้อนให้เห็นฐานะและความสำคัญของพระราชวังในกรุงศรีอยุธยาว่าเหนือกว่าและเป็นศรีสง่าแก่พระนครมากกว่าสถานที่อื่นใดทั้งหมดว่า

¹⁰⁴ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า ในการเสด็จออกรับแขกเมืองถ้าคณะราชทูตมาจากเมืองใหญ่ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงมีพระราชปฏิสันถารด้วย 7-9 นัด และถ้ามาจากเมืองน้อยมีเพียงแค่ 3-5 นัดเท่านั้น พระราชปฏิสันถารหรือพระราชดำรัสที่ทรงมีกับตัวราชทูตเป็นแบบแผนตามธรรมเนียมปฏิบัติสืบมา ดังที่ลาลูแบร์ได้กล่าวและแสดงความเห็นว่า “ธรรมเนียมในที่เฝ้าทุกครั้งนั้น พระมหากษัตริย์เป็นผู้ตรัสก่อน หาใช่ราชทูตกราบทูลขึ้นก่อนไม่ เนื้อความที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชปฏิสันถารในที่เฝ้าวันเสด็จออกในพระราชพิธีรับแขกเมืองนั้น สรุปแล้วก็เป็นคำถามที่เกือบจะเหมือนเป็นอย่างเดียวกันแทบทุกครั้ง ครั้นแล้วก็ทรงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ราชทูตเจรจากับพระคลังในข้อเสนอที่ปวงที่ราชทูตจะกล่าว.” คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 47 และมร.เดอะลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 489.

พระราชพิธีศักดิ์ของพระมหากษัตริย์โดยทั่วไปแล้วประดิษฐานอยู่ในพระมหานครหลวง เป็นสถานที่อันประกอบพระราชพิธีเสด็จออกรับแขกเมืองเป็นพิธีใหญ่ นอกจากที่นี้แล้ว การเสด็จออกรับแขกเมือง ณ ที่อื่นถือว่าเป็นการให้เข้าเฝ้าส่วนพระองค์ ไม่มีพิธีรีตองโดยแท้จริงอย่างไรเลย ทหารรักษาพระองค์ทั้งสิ้นทั้งที่ประจำการและทั้งที่เกณฑ์มาแต่งอวดประดับพระบารมี ก็เบิกจ่ายอาวุธให้ถือในวันพระราชพิธีรับแขกเมืองในกรุงสยาม ช้างและม้าได้รับการแต่งเครื่องอย่างดีและเป็นจำนวนมาก บนเส้นทางผ่านของคณะผู้แทนพระองค์แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเกือบไม่มีสิ่งเหล่านี้เลยในการเสด็จออกรับแขกเมืองที่ละโว้ ในพระนครศรีอยุธยา ถัดรองค์ที่ตั้งอยู่ตรงหน้าช่องพระสีหบัญชรนั้นมี 9 ชั้น อีกสององค์ที่ตั้งอยู่ข้าง ๆ นั้นมี 7 ชั้น ส่วนที่เมืองละโว้นั้นหามีฉัตรประดิษฐานอยู่ตรงหน้าที่ประทับไม่มีแต่สององค์ที่ประดิษฐานอยู่ข้าง ๆ ซึ่งมีเพียง 4 ชั้น และดูจะตั้งขึ้นไปสูงน้อยกว่าที่กรุงศรีอยุธยามากทีเดียว...ที่เมืองละโว้นั้นพระองค์ประทับอยู่ในท้องพระโรงเอง ส่วนที่กรุงศรีอยุธยานั้นประทับในพระมณฑลรัลย์อีกองค์หนึ่ง ซึ่งมีพระสีหบัญชรทอดพระเนตรลงมาสู่ท้องพระโรงได้...การที่มีความแตกต่างกันดังนี้ ย่อมมีเหตุผลอยู่สำหรับในประเทศนั้น ซึ่งทุกสิ่งทุกอย่างแม้เป็นเรื่องเล็กน้อยก็ได้กระทำขึ้นอย่างมีกฎเกณฑ์และทำขึ้นด้วยความสุขุมคัมภีรภาพ ในที่เฝ้าที่กรุงศรีอยุธยานั้นมีขุนนาง 50 คนหมอบอยู่ในท้องพระโรง...ในที่เฝ้าที่เมืองละโว้ มีขุนนางเข้าเฝ้าเพียง 32 คนเท่านั้น ... การเสด็จออกรับแขกเมืองในโอกาสที่พระราชสารไปถึงนั้น เป็นธรรมเนียมว่าต้องตั้งพระราชพิธีกันในพระมหานคร และด้วยความมโหฬารพันลึกเท่าที่สามารถจะทำได้ เพื่อเป็นการแสดงความเคารพต่อพระราชสาร การเสด็จออกรับแขกเมืองครั้งอื่น ๆ กระทำนอกพระนคร และไม่มีพิธีการใหญ่โตอะไรนัก ด้วยว่าไม่มีพระราชสารของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรากฏในพิธีนั้นด้วย¹⁰⁵

ฉะนั้น การที่พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยามีคุณสมบัติอันเหมาะสมด้วยประการต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองราชอาณาจักรหรือที่สถิตแห่งอำนาจ ตั้งอยู่ในมหานครศูนย์กลางแห่งความเจริญรุ่งเรือง และมีรูปลักษณะทางสถาปัตยกรรมเป็นเอกด้วยการจำลองจักรวาลย่อยคือเขาพระสุเมรุให้เป็นที่ประทับของเทพเจ้าบนโลกมนุษย์ พระมหากษัตริย์อยุธยาจึงทรงเลือก

¹⁰⁵ มร.เดอะลาตูแบร์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 486-489.

ใช้พระราชวังแห่งนี้เป็นสถานที่ในการแสดงฐานะทางเทวภาพ และความมั่งคั่งหรูหราที่พระองค์ทรงครอบครองให้ปรากฏแก่บรรดาสายตาสาวโลก มาแสดงออกทั้งหมดในเวลาเสด็จออกมารับแขกเมืองอย่างเป็นทางการเฉพาะที่พระราชวังในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งก็มีหลักฐานปรากฏว่าหลังจากเสด็จสิ้นพิธีการเข้าเฝ้าและถวายพระราชสาสน์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว โปรดฯให้คณะราชทูตได้มีโอกาสดูความเจริญรุ่งเรืองและความมั่งคั่งของบ้านเมือง ด้วยการจัดขุนนางแนะนำที่เข้าชมวัดสำคัญในราชอาณาจักร เช่น วัดพระศรีสรรเพชญ์ และพระราชวัง สถานที่ต้องห้ามให้แก่เหล่าบรรดาราชทูตได้พบเห็นอย่างใกล้ชิดอีกด้วย*

พระราชวังและวัดจึงจัดได้ว่าเป็นสถานที่ที่สามารถแสดงความเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่ง และเป็นแหล่งรวมแบบอย่างของศิลปวิทยาการและวัฒนธรรมชั้นสูงที่ช่วยเสริมให้กรุงศรีอยุธยามีความมั่งคั่งสมกับเป็นศูนย์กลางจักรวาลบนพื้นพิภพได้อย่างสมบูรณ์ ดังจะเห็นได้จากเป็นสถานที่ได้รับการก่อสร้างขึ้นมาอย่างวิจิตรตระการตาด้วยพลังศรัทธาและกรอบแห่งอิทธิพลความคิดทางศาสนาของการจำลองเอาภูมิจักรวาลหรือเขาพระสุเมรุหลาย ๆ แห่งเข้ามาประกอบกันเป็นกลุ่มอย่างสวยงามตั้งอยู่ท่ามกลางในพระนคร

กรุงศรีอยุธยาเมืองที่ประกอบด้วยเขาพระสุเมรุหลาย ๆ แห่งจึงถือว่าสถานที่ดังกล่าวเป็นศรีของพระนคร ตามที่คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ระบุถึงซึ่งยกย่องว่าเป็นหลักหรือเป็นประธานพระนครศรีอยุธยา และเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยาทั้งนอกและในพระนครว่ามีพระที่นั่งมหาปราสาท พระมหาธาตุ พระมหาเจดีย์ และพระมหาพุทธปฏิมากร โดยเฉพาะพระที่นั่งมหาปราสาทที่ยกย่องนับถือกันว่าเป็นหลักของกรุงศรีอยุธยาเพราะเป็นพระราชมณเฑียรที่ประทับของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยานั้น มีดังนี้ พระมหาปราสาทยอดทรงปรางค์ 3 องค์ ได้แก่ พระที่นั่งมังคลาภิเษกมหาปราสาท (ต่อมาเป็นที่นั่งวิหารสมเด็จพระมหาปราสาท) พระที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาท และปราสาทที่ประทับร้อนทางไปพระพุทธบาท กับพระมหาปราสาทยอดทรงมณฑป ได้แก่ พระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท พระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์มหาปราสาท พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท พระที่นั่งคชประเวศมหาปราสาท

* หลักฐานของคณะราชทูตที่พรรณานความมั่งคั่งจากการได้เที่ยวชมดูพระราชวังและวัดสำคัญในพระนคร มีปรากฏอยู่ในงานต่าง ๆ เช่น จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงดาซาร์ดี และเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป เป็นต้น.

พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์มหาปราสาท พระที่นั่งสุทไธสวรรย์มหาปราสาท (พระที่นั่งสุทธา-
สวรรค์) และพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท¹⁰⁶

พระมหาปราสาทอันมีความสำคัญเทียบเท่าได้กับศาสนสถานและพระพุทธรูปปฏิมากรศักดิ์
สิทธิ์ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นศรีแห่งพระนคร ยังสะท้อนให้เห็นจากงานวรรณกรรมสำคัญของ
อยุธยาหลายเรื่องทีนอกจากจะบรรยายความงดงามของกรุงศรีอยุธยาในฐานะเมืองราชธานีศูนย์
กลางแห่งความเจริญรุ่งเรืองด้วยการชมเมืองชมวัด กวีผู้รจนาบทประพันธ์ก็ยังมีละที่กล่าววันถึง
ศรีของพระนครอีกแห่งหนึ่ง ด้วยการสอดแทรกพรรณนาความงดงามตระการตาและความรุ่งเรือง
ของปราสาทราชมณเฑียรในพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยาให้มาอยู่ในบทคำประพันธ์ อาทิ
โคลงนิราศนครสวรรค์ที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อ พ.ศ. 2201 ได้กล่าวชมพระ
มหาปราสาทในพระราชวังหลวงตอนหนึ่งระบุว่า

ไพรชนต์กนกแก้ว	กรองสน
มุขรเบียบเบญจรถกล	กลีบกำน
ทิศพายพิถิบน	บังเมฆ
แสงจรัญเรืองด้าน	ต่อด้วยแสงสุริย์ ๑
ตรีมุขกรงนาคช้อย	เททวย
บันบราลีชวย	ช่อฟ้า
โรงธารค้ำนนวน	เนื่องแนก
พิศพระลานล้ำหน้า	แว่นแก้วแสงใส ๑
ชั้นสิงห์โสภาคชั้น	ฉานคลี
สิงค์จ้านนันทรี	เถอหน้า
พิศเพียนพ่างโกษี	สุรโลกย์
สมสมภารด้นหล้า	เลิศล้ำสากล ๑
มณเฑียรทเถือกแก้ว	แถวทงัน
งามเงื่อนแมนมาสรรค์	แต่งตั้ง
วิหารสมเด็จพระอัน	โอภาษ
ทุกชั่วชนยลยัง	อยู่เพียงพิศวง ๑

¹⁰⁶ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 24.

สรรเพชญปราสาทด้าน	หาวหน
ช่วยโชติพรายอำพล	เพริศแพรว
มกุฎพิมานมณ	ทิวเทพ เทียมฤ
เรียงเรียบ โรงคชแล้ว	ถึถ้วนงามสม ฯ

...

พิศวังเวียงราชล้ำ	แมนสรรค์
สุขสมบุญไ้อสวรรย์	เพียบพัน
สมภาคพิศาลธร	มิกราช
จรร โยษพลเพียงขึ้น	โยกย้ายเมรุเอน ฯ ¹⁰⁷

ทั้งนี้ รวมถึงงานวรรณกรรมเรื่องโคลงทวาทศมาสที่แต่งในสมัยอยุธยา (ระหว่าง พ.ศ. 1991-2231) ได้กล่าวถึงความมั่งคั่งของพระที่นั่ง ตลอดจนหน้างาน ไว้เป็นที่ให้กษัตริย์จากบ้านเมืองต่าง ๆ มาเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา และเสด็จออกสนามในพระราชวังว่า

ถนิมเมืองแมนเขกสร้าง	เกษมสุข
ล้ำเลิศกรุงโกสัย	หยาดหล้า
โขนทวารตรวจตรีมุข	ไรเรา
ธารชำนันครุทหน้า	เจ็ด โฉม ฯ
สุริยไพโรจน์เหลื่อม	จรรยจรัส
จันทรพิมานเพียงโพยม	ก่อแก้ว
พรายพรรณจรรยรัตน์	มุขมาศ

...

พระพลานไชยตั้งแต่ง	ตรูตา
แสนล้ำกษัตริย์ถวายนกร	กราบเกล้า
เพี้ยมาศเวียงมาลา	มาลาศ
กรกอดคลิ้ม้าเกล้า	กล่าวโคน ¹⁰⁸

¹⁰⁷ “โคลงนิราศนครสวรรค์,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2530), หน้า 777-781.

¹⁰⁸ “โคลงทวาทศมาส,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยาฉบับถอดความ, หน้า 72, 98-99.

จากตัวอย่างงานวรรณกรรมสมัยอยุธยาอันสะท้อนถึงทัศนะของกวี โดยได้หยิบยกว่าพระมหากษัตริย์ พระที่นั่ง ตลอดสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังขึ้นมาชมความงดงาม ได้แสดงให้เห็นว่าพระราชวังเป็นภาพประกอบสำคัญของเมืองราชธานีเช่นเดียวกับวัดวาอารามที่กวีจะต้องกล่าวขวัญถึง เนื่องจากพระราชวังเป็นสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ และมีความหมายสำคัญเชิงสัญลักษณ์เป็นที่ประทับ (จักรวาล) ของเทพเจ้าที่มีความสว่างามสมบูรณ์แบบอันสามารถสะท้อนความมั่งคั่งและความเจริญรุ่งเรืองของราชอาณาจักรได้ พระราชวังจึงเป็นสถานที่ที่ถูกยกย่องและจัดให้เป็นศรีแห่งพระนคร และจากที่โดยตัวพระราชวังนั้นเป็นศูนย์กลางแห่งจักรวาลที่ถูกนับเนื่องให้เป็นหลักเป็นประธานเป็นศรีพระนครดังกล่าวแล้ว พระราชวังยังเป็นสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับการเก็บรักษาและมีสิ่งของที่เป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดทั้งทางอาณาจักรและศาสนจักรรวมอยู่ในที่เดียวกัน คือ ทางอาณาจักรนอกจากสัญลักษณ์องค์พระมหากษัตริย์ และบรรดาเครื่องราชูปโภคโดยเฉพาะเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์แล้ว¹⁰⁹ พระราชวังยังมีสมบัติพิเศษเป็นของคู่บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ ได้แก่ สัตว์มงคลประเภทช้างและม้าซึ่งเป็นสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ มีปรากฏในงานวรรณกรรมเรื่อง โคลงนิราศนครสวรรค์ กล่าวถึง ช้างเผือกและม้าต้นที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ครอบครองว่า

สมภารสมโพธิเกล้า	ศศิสินธุ
เสด็จดำรงคัชรินทร์	เฟื้องฟ้า
กษสารถ้อมหัตถ์คินทร์	คูย้ง
เป็นธำรงค์ฤทธิ์อ้า	เข่นฟุ้งไพรี ฯ
สินธพคือพาหม้า	มารุต
รถเมื่องเรื่องชูช	เปล่งเปลื้อง

¹⁰⁹ มีหลักฐานปรากฏว่าเครื่องราชูปโภคหลายองค์ที่จำแนกได้เป็นของใช้ในพระองค์กับในงานพระราชพิธีเป็นสมบัติสิ่งมีค่าที่อยุธยา นำมาจากดินแดนอื่นและกษัตริย์จากดินแดนนั้น ๆ นำมาถวายให้ เช่น พระแสงขรรค์ชัยศรีเป็นของพระยาแครง พระแสงเขื่อนเพชรเป็นของพระร่วงเจ้าฝ่ายเหนือ พระสังข์ศิลาได้มาจากเกาะลังกา พระสังข์แก้วได้มาจากกรุงปักกิ่ง และพระปทุมธาราเป็นพระครอบสัมฤทธิ์รูปดอกบัวบานร้อยแปดกลีบมีอานภาพบันดาลให้ฝนตกได้เป็นของพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ ซึ่งกษัตริย์กรุงกัมพูชาได้นำมาถวายสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 เป็นต้น. คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 22-23.

แสนสรรพสาตราวุธ
เขมงหมูโยธาเรื่อง

ไวยเวก
รวตเร้าสงครามฯ ¹¹⁰

และส่วนสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดทางศาสนจักรในพระราชวัง คำให้การขุนหลวง
ประจักษ์ทรงธรรมได้กล่าวไว้ว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวัง พระมหากษัตริย์ทรงมีพระมหาพุทธ
ปฏิมากรที่มีพระพุทธานุภาพและเป็นหลักกรุงศรีอยุธยาไว้สำหรับทรงปฏิบัติบูชาส่วนพระองค์ อยู่
4 องค์ ได้แก่ พระพุทธศรีสรรเพชญ์คาถาญาณ ประทับยืนสูง 8 วา หุ้มทองคำทั้งองค์อยู่ในพระวิหาร
พระพุทธสิหิงค์ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร หน้าตัก 4 ศอก หล่อด้วยนาคชมกษุณฺข อยู่ในพระวิหารยอด
ทรงปราสาท พระพุทธบรมไตรภพนาถประทับนั่งสมาธิ หน้าตักศอกสี่ หล่อด้วยทองคำทั้งแท่ง
ทรงเครื่องต้นอยู่ในพระวิหาร และพระพุทธจันทร์แดงอยู่ในพระวิหาร¹¹¹

สิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดทั้งทางอาณาจักรและศาสนจักรที่รวมอยู่ใน
พระราชวังดังกล่าว ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งของหายากและสูงค่ายากที่จะมีผู้ใดในราชอาณาจักรครอบ
ครองได้ ยกเว้นพระมหากษัตริย์ จึงอาจกล่าวได้ว่าของคู่ควรและคู่บุญพระมหากษัตริย์และกรุงศรี
อยุธยาเหล่านี้ เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าพระราชวัง (และรวมถึงเมืองราชธานี) เป็นสถานที่ประทับและ
เป็นที่เก็บรักษาสิ่งรวมของจิตวิญญาณ หรือขวัญของประชาคมที่นับถือและมีค่าสูงส่งของราชอาณาจักร
ไว้ทั้งหมด โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของ

ฉะนั้นในการแสดงความเจริญรุ่งเรืองของราชสำนักอยุธยาด้วยการให้ชาวต่างชาติต่างภาษา
ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารได้เห็นความมั่งคั่งของบ้านเมืองด้วยการเที่ยวดูชมสมบัติศักดิ์สิทธิ์
ของพระมหากษัตริย์ที่จัดว่าเป็นสิ่งมงคลประจำพระนคร เช่น พระราชวัง วัด พระพุทธรูป และ

¹¹⁰ “โคลงนิราศนครสวรรค์,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2, หน้า 781-781.

¹¹¹ พระมหาพุทธปฏิมากรที่มีพุทธานุภาพเป็นหลักกรุงศรีอยุธยามี 8 องค์ 4 องค์อยู่ในวัด
พระศรีสรรเพชญ์ดังกล่าว และอีก 4 องค์ประดิษฐานอยู่ในวัดสำคัญในพระนคร ดังนี้ พระพุทธสยาม
ภูญาณโมฬี ประทับนั่งสมาธิ หน้าตัก 16 ศอก หล่อด้วยทองเหลือง อยู่ในพระวิหารยอดทรง
มณฑปวัดสุมงคลบพิตร พระพุทธบรมไตรโลกนารถศาสดาญาณ ประทับนั่งสมาธิ หน้าตัก 6 ศอก
หล่อด้วยทองเหลืองอยู่ในวัดโลก พระพุทธเจ้าทรงนางเชิง ประทับนั่งสมาธิ หน้าตัก 10 ศอก อยู่ใน
พระวิหารวัดพระนางเชิง และพระพุทธคันธารราษฎร์ ประทับนั่งสมาธิ หน้าตักศอกหนึ่ง หล่อด้วย
ทองสัมฤทธิ์ ลอยนำมาแต่ปักข์ได้เชิญไว้ในพระวิหารวัดธรรมิกราช มีพุทธานุภาพมาก ขอฝนให้ตก
ได้. คำให้การขุนหลวงวัดประจักษ์ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 24-25.

ช่างเผือก อวดให้ตัวแทนบรรดาต่างประเทศได้พบเห็น ดังปรากฏบันทึกของชาวต่างชาติที่ได้เข้าไป
เห็นพระราชวังและช่างเผือกว่า

พระราชวังนั้นสร้างขึ้นทางทิศเหนือของตัวเมือง มีกำแพงอิฐสองชั้นล้อมรอบและ
ได้รับการบูรณะให้อยู่ในสภาพอันดีอยู่เสมอ ... พระที่นั่งและตำหนักต่าง ๆ แบ่ง
ออกเป็นชั้น ๆ ล่างชั้นเป็นโรงช่าง ซึ่งงามมากบ้างน้อยบ้างลดหลั่นกันไปตาม
อันดับชั้นและศักดิ์พระคชาธาร ทุกคนย่อมทราบดีว่าช่างเหล่านี้มีอันดับและศักดิ์
ไม่เท่าเทียมกัน และมีได้รับการปรนนิบัติเสมอกัน ไม่มีใครเข้าใจได้ถูกต้องว่า
เหตุไฉนพวกเลี้ยงช่างจึงต้องคอยให้การปรนนิบัติกันอยู่ทั้งกลางคืนกลางวันมิได้
ละเลย และต้องคอยปัดฝุ่นขุมมิให้รบกวนด้วย ... ถาดทองคำอันใช้เป็นภาชนะใส่
เครื่องบริโภคน้ำให้แก่ช่างเผือก เป็นที่สังเกตได้ว่าเป็นพิเศษกว่าช่างเชื้ออื่น ๆ ดังจะ
เห็นได้จากการแสดงความเคารพนับถือของข้าราชการสำนักทั้งมวล และเกียรติของ
มันที่ได้อยู่ในบริเวณใกล้พระที่นั่งที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน¹¹²

และได้พบเห็นพระพุทธรูปสำคัญต่าง ๆ ภายในวัดพระศรีสรรเพชญ์ว่า

พระอุโบสถที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังและที่ในกรุง ก็เป็นที่เก็บทรัพย์สิน
มหาศาลไว้ จนกระทั่งชาวต่างประเทศที่ได้ประสบพบเห็น ก็อดที่จะประหลาดใจ
ไม่ได้ ในส่วนลึกของพระอุโบสถนั้นมีพระพุทธรูปทองคำแท้ สูงถึงสิบสองปีเอ็ด
แม้จะเป็นพระปฏิมากรนั่งขัดสมาธิตามแบบของชาวสยาม ได้มีการหล่อองค์พระขึ้น
ณ ที่นั่นเอง ต่อเมื่อได้ประดิษฐานองค์พระประธานแล้ว จึงได้สร้างพระอุโบสถ
ครอบขึ้นต่อภายหลัง ... ยังมีองค์อื่น ๆ อีกที่ไม่ใหญ่โตเท่านี้ซึ่งหล่อด้วยทองคำ
และเงิน และยังมีองค์เล็ก ๆ มีมากกว่าหนึ่งร้อยองค์ที่ประดับทองคำเปลวอยู่เต็ม
ไปทั้งองค์ นิ้วหัตถ์นิ้วบาทพราวไปด้วยแหวนเพชร อัญมณีและเชิงเทียนที่ตาม

¹¹² นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า

ประทีปไว้กับเครื่องบูชาทั้งปวงนั้น ล้วนทำด้วยทองเนื้อดีเท่าที่จะหาได้ในชมพูทวีปทั้งสิ้น¹¹³

พระราชวังสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ (ศรีแห่งพระนคร) สถานที่ที่เป็นศูนย์กลางแห่งความเจริญรุ่งเรืองหรือเป็นศูนย์กลางความมั่งคั่งแห่งชีวิตที่สูงที่สุดเหนือบ้านอื่นเมืองอื่นอันยากจะพบเห็น ดังมีข้อความสะท้อนอยู่ในกฎหมายตอนหนึ่งว่า “...พระราชสถานนั้นก่อปรด้วยเครื่องประดับประดาอสังการทั้งปวง เป็นที่ห้ามเหินบุคลจะได้เหินเปนนอันยาก”¹¹⁴ ตลอดจนเป็นแหล่งรวมสิ่งมีค่าอันมั่งคั่ง¹¹⁵ และสิ่งที่เป็นสมบัติพิเศษสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดทั้งทางศาสนจักรและอาณาจักรอยู่ในพระราชวังทั้งหมด ดังได้แสดงมาก็จะเห็นต่อไปอีกว่าพระราชวังมักจะตกเป็นที่หมายปองของผู้ต้องการครอบครองสถานที่แห่งนี้อย่างสมบูรณ์ในตำแหน่งพระมหากษัตริย์

ในประวัติศาสตร์การเมืองของอยุธยา การขึ้นครองราชสมบัติของพระมหากษัตริย์นอกจากได้มาโดยการสืบราชสันตติวงศ์แล้ว ยังได้มาจากการแย่งชิงอำนาจซึ่งก็มีหลายวิธี วิธีหนึ่งที่น่าสนใจและจะหยิบยกมากล่าวก็คือ การ โจมตีเพื่อเข้ายึดพระราชวังซึ่งวิธีดังกล่าวนี้จะกล่าวถึงเฉพาะแนวคิดที่อยู่เบื้องหลังเหตุการณ์ โดยจะยกกรณีตัวอย่างการกบฏและรัฐประหารมานำเสนอ กล่าวคือตามที่กล่าวไปแล้วว่า พระราชวังได้รับการสร้างขึ้นให้เป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ ด้วยการจำลองภาพของจักรวาลใหญ่ให้อยู่ในรูปย่อของจักรวาลย่อย เพื่อให้เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์

¹¹³ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 280-281.

¹¹⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 151.

¹¹⁵ นิโกลาส์ แชรแวงส กล่าวถึงพระคลังเก็บสิ่งของมีค่าในพระราชวังว่า “พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชทรัพย์อยู่แปดหรือสิบห้องพระคลัง ที่มีทรัพย์สินอันล้ำค่ายิ่งกว่าห้องพระคลังอื่น ๆ ในห้องหรือห้องพระคลังแห่งหนึ่ง มีไหเป็นอันมากตั้งเรียงสลับซับซ้อนอยู่จนถึงหลังคาเต็มไปด้วยเงินเหรียญบาทและทองคำแท่ง...ห้องพระคลังอีกแห่งหนึ่งเต็มไปด้วยดาบญี่ปุ่นดีด้วยเหล็กเนื้อดีอาจฟันแทงเหล็กให้ขาดสะบั้นได้โดยง่ายดาย แล้วก็ไม้กฤษณา กะลำพัก ชะมดเขียงและเครื่องกระเบื้องชุกหลายครามจากเมืองจีนเป็นอันมาก กับผ้าแพรพรรณอย่างดีทำในชมพูทวีปและในยุโรป...สรุปแล้วเราไม่อาจที่จะบอกได้ถูกต้องว่ามีสิ่งอันล้ำค่าหาได้ยากและน่าเห็นน่าชมมากมายสักเท่าไรในห้องพระคลังอื่น ๆ อีก. นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 278-279.

ผู้มีฐานะเป็นเทพเจ้าให้ประทับอยู่ตรงศูนย์กลางของจักรวาลเหมือนอย่างที่เทพเจ้าบนสวรรค์ประทับ จากแนวคิดนี้พระมหากษัตริย์จึงทรงเป็นเจ้าของหรือผู้ครอบครองเขาพระสุเมรุศูนย์กลางของจักรวรรดิหรือราชอาณาจักรอยุธยาทั้งหมด โดยส่วนใหญ่พระมหากษัตริย์อยุธยาเกือบทุกพระองค์จะไม่ปรากฏพระองค์ออกนอกพระราชวังในพระนครอย่างพร่ำเพรื่อ เว้นแต่เสด็จไปทอดพระเนตรงานก่อสร้างหรือเสด็จไปทรงเป็นประธานในงานพระราชพิธีใหญ่ ๆ เท่านั้น¹¹⁶ พระมหากษัตริย์อยุธยาจึงมักเลือกจะประทับอยู่แต่ในพระราชวังศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงละทิ้งหรือออกจากพระราชวังก็อาจถูกยกเป็นสาเหตุให้สูญเสียสิทธิธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์ เพราะเสมือนเป็นการสละซึ่งจักรวรรดิหรือราชอาณาจักรของพระองค์เอง ดังกล่าวในจดหมายเหตุวันวลิตว่า สมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงถูกเหล่าขุนนางนำโดยออกญา กลาโหมปลดลงจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์ด้วยสาเหตุว่า “พระองค์ทรงหนีออกจากพระราชวังซึ่งเป็นประหนึ่งว่าทรงสละราชอาณาจักรแล้ว”¹¹⁷

จากกรณีดังกล่าวเห็นได้ว่าพระราชวังกับพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งคู่กันและแยกออกจากกันไม่ได้ ดังนั้นถ้าสถานการณ์ทางการเมืองไม่บีบบังคับจริง ๆ อย่างเช่นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ และรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ หรือมีเหตุการณ์และพระราชกรณียกิจสำคัญอันต้องทำให้พระมหากษัตริย์เสด็จออกพระราชวัง เช่น การพระราชสงคราม และการเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ไม่เคยปรากฏว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาพระองค์ใดจะเสด็จออกนอกพระราชวังนอกเหนือวัดอุประสงค์ดังกล่าว และทรงพอพระทัยเสด็จประทับอยู่เป็นการถาวรเหมือนที่พระราชวังหลวงในกรุงศรีอยุธยาเลย ด้วยความตระหนักดีว่าพระราชวังเป็นศูนย์กลางของจักรวรรดิ หากใครก็ตามเข้าโจมตีและยึดสถานที่แห่งนี้ได้ก็เท่ากับได้ฐานะเป็นเทพเจ้าปกครองเขาพระสุเมรุศูนย์กลางจักรวรรดิทั้งหมด ฉะนั้นด้วยเหตุนี้ตามโบราณราชประเพณีพระมหากษัตริย์จะทรงประทับอยู่แต่ในพระราชวังเพื่อเป็นหลักชัยและรักษาศูนย์กลางของจักรวรรดิให้อยู่คู่เฉพาะพระองค์ตลอดไป ดังปรากฏในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและสมเด็จพระเพทราชาโปรดฯประทับอยู่เฉพาะพระราชวังหลวง และในขณะเดียวกันก็ทรงรักษาศูนย์กลางจักรวรรดิของพระองค์ด้วยการปรับปรุงเสริมสร้างพระราชวังให้แข็งแรงมั่นคงยากแก่ผู้ใดจะทำการ โจมตีและเข้ายึดเขาพระสุเมรุที่พระองค์ทรงครอบครองเอาไปได้

¹¹⁶ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 266.

¹¹⁷ “จดหมายเหตุวันวลิต,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 174.

การป้องกันรักษาพระราชวังสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ เป็นกิจที่พระมหากษัตริย์อยุธยา ทรงเอาเป็นธุระ และทรงให้ความดูแลใส่พระทัยกับสถานที่แห่งนี้มาก ดังปรากฏเช่นมีการวางข้อกำหนดคบทลงโทษไว้อย่างรุนแรงแก่ผู้เผาพระราชวังว่าให้นำตัวผู้กระทำผิดนั้นมาเผาทั้งเป็น¹¹⁸ เนื่องจากการเผาพระราชวังหลวงเท่ากับเป็นการทำลายล้างสัญลักษณ์ศูนย์กลางของจักรวรรดิและฐานอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่มีอยู่ลง ดังเช่นที่ได้กล่าวไว้ในสำเนาอักษรข่อยที่สุโขทัยว่า พวกมักกะสันได้ฉวยโอกาสก่อการกบฏขึ้นในกรุงศรีอยุธยาขณะที่สมเด็จพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่เมืองลพบุรี ด้วยการเผาบ้านเรือนราษฎรและเพื่อให้แผนการประสบผลสำเร็จ พวกกบฏเห็นว่าควร “จะไปยึดพระราชวัง โดยคิดว่าแม้พระเจ้ากรุงสยามจะยังทรงปลอดภัยและมีทหารอยู่ (หมายถึงที่เมืองลพบุรี - ผู้เขียน) แต่ถ้าพระราชวัง (หมายถึงที่กรุงศรีอยุธยา - ผู้เขียน) ถูกเผาเสียแล้ว ก็เท่ากับได้ทำลายพระราชอำนาจของพระองค์”¹¹⁹ และกรณีอีกตัวอย่างหนึ่งเหตุการณ์กบฏจินนายก่าย พ.ศ. 2277 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พวกจินนายก่ายที่อยู่อาศัยในกรุงศรีอยุธยารวบรวมสมัครพรรคพวกกันได้ 300 คน กิดกบฏยกพลเข้าโจมตีพระราชวังหลวง ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จออกไปวังข้างและเสด็จแปรพระราชฐานอยู่ที่เมืองลพบุรี แต่พวกจินนายก่ายก็ไม่สามารถเข้ายึดพระราชวังได้เพราะพระยาเพชรพิชัยผู้รักษาพระนครร่วมกับเจ้าพระศรีสุนทรซึ่งทรงผนวชอยู่ได้เสด็จออกมาช่วยป้องกันพระราชวังและนำกำลังออกเข้าตีพวกจินจนแตกพ่ายไป¹²⁰ ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับเหตุการณ์นี้คือ เป็นที่ทราบแล้วว่าด้วยสถานการณ์ทางการเมืองที่รุนแรงทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมโกศต้องเสด็จประทับอยู่วังหน้าเป็นการชั่วคราว จนถึง พ.ศ. 2287 จึงได้เสด็จกลับมาประทับอยู่ที่วังหลวง เหตุการณ์กบฏที่เกิดขึ้นในช่วงที่วังหน้าเป็นสถานที่ประทับ และพระองค์ไม่ได้เสด็จประทับอยู่ในพระนคร เห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ไม่ได้ทรงละทิ้งพระราชวังหลวงเลย โปรดฯให้พระยาเพชรพิชัยจางวางกรมล้อมพระราชวังมาคอยดูแลรักษาสถานที่แห่งนี้ และขณะเดียวกันเหตุการณ์นี้ได้สะท้อนให้เห็นทัศนคติทางความคิดของกลุ่มกบฏได้ว่า การโจมตีเข้ายึดพระราชวังหลวงอันเป็นสัญลักษณ์ของการยึดจักรวรรดิได้ทั้งหมดนั้น มีความหมายและความ

¹¹⁸ ใน “พระไอยการลักษณะโทษ” มาตรา 158 ว่า “ถ้าให้ม .éÔÂÊ'Á } ให้ทวนด้วยลวด ÃÔÁ¾ÃÄÃ หนึ่งที่เพลิงไหม้ยกหนึ่ง ที่ตะแลงแกงสองยกให้เอาค่า 9 กำจูดเพลิงคดออกจน ถ้าทำให้เพลิงไหม้ในพระราชวัง ให้คลอกเสียให้ตาย.” กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, หน้า 297-298.

¹¹⁹ อิบนิ มุหัมมัด อิบรอฮีม, สำเนาอักษรข่อยที่สุโขทัย, หน้า 45.

¹²⁰ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 253-254 และ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 218-219.

สำคัญสูงสุดเหนือกว่าสถานที่อื่นใดในการได้มาซึ่งอำนาจเบื้องต้นหลังจากยึดพระราชวังหลวงได้สำเร็จแล้ว ฉะนั้นกลุ่มกบฏจึงเลือกโจมตีสัญลักษณ์ของจักรวรรดิซึ่งมีความเด่นชัดอยู่ในตัวและเป็นที่ยอมรับโดยคหบดีของชนทั่วไปมากกว่าสถานที่ขาดความสมบูรณ์ในทางสัญลักษณ์อย่างเด่นชัด เช่นวังหน้า ซึ่งเหตุการณ์กบฏจินนายก่ายนี้ยังให้ภาพความระแวงระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมโกศที่มีต่อเจ้าพระศรีสุนทร (พระราชโอรสในสมเด็จพระเพทราชากับกรมหลวงโยธาเทพ) ที่ออกมาซื้อแฉะยุ่งเกี่ยวกับสัญลักษณ์ศูนย์กลางแห่งจักรวรรดิของพระองค์จนทรงวิตกในการกระทำของเจ้าพระศรีสุนทรและระบือว่าเป็นการกระทำที่มุ่งเอาราชสมบัติ ทำให้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดพุทไธสวรรย์ต้องรีบขึ้นไปเข้าเฝ้าเพื่อกราบทูลให้ทรงทราบคลายพระวิตกว่า เจ้าพระศรีสุนทรเพียงเสด็จออกมาช่วยปราบกบฏเท่านั้น มิได้มีความประสงค์ในราชบัลลังก์ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงทรงหายครางแครงพระทัยในตัวเจ้าพระศรีสุนทร¹²¹

เหตุการณ์กบฏที่มุ่งโจมตีเพื่อเข้ายึดพระราชวังดังกล่าวเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนแนวคิดเบื้องหลังการกระทำให้เห็นว่า พระราชวังภาพจำลองจักรวาลอันสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ในฐานะเทพเจ้าซึ่งเทียบขนานกันระหว่างโลกและจักรวาล โดยพระมหากษัตริย์เป็นผู้ครอบครองศูนย์กลางจักรวาลหรือเขาพระสุเมรุ ทำให้พระราชวังกับพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งคู่กัน ดังนั้นพระมหากษัตริย์อยู่ตรงกลางจึงต้องประทับอยู่ในพระราชวัง และปกป้องรักษาเขาพระสุเมรุที่พระองค์ทรงครอบครองเอาไว้เป็นอย่างดี เพราะถ้าหากมีผู้ใดยึดพระราชวังไปได้ก็เท่ากับว่าทรงสูญเสียจักรวาล (จักรวรรดิ) ให้แก่เจ้าจักรวาลผู้ที่ขึ้นมาเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่

พระราชวังที่จำลองจักรวาลที่ประทับของเทพเจ้า คือ เขาพระสุเมรุ มาเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ตามคติความเชื่อและโลกภูมิของพุทธและพราหมณ์ โดยเฉพาะพุทธศาสนาที่ยกย่องพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ หรือพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล และพระอินทร์เจ้าแห่งเขาพระสุเมรุ ยังได้รับการตอกย้ำด้วยการกำหนดเรียกชื่อที่ประทับให้สัมพันธ์กับฐานะพระมหากษัตริย์ เช่น พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท (ที่ประทับของพระพุทธเจ้า) พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์มหาปราสาท (ที่ประทับของพระอินทร์) และพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท (วิมานที่ประทับของพระอินทร์) เป็นต้น พระมหาปราสาทที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระอินทร์ ตลอดจนเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์แทนด้วยพระมหากษัตริย์ที่ประทับอยู่ภายในอาคารดังกล่าวในพระราชวัง จึงถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประดุจที่สถิตทำนองคล้ายกับเทวสถานของเทพเจ้า ดังปรากฏในคำ

¹²¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 218-219.

ให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ระบุว่า ในพระราชฐานชั้นในริมประตูต้นส้มโอทางทิศเหนือของพระราชวัง มีพระตำหนักใหญ่ห้าห้องเป็นพระตำหนักสำหรับประทมเพลิง¹²²

พระตำหนักประทมเพลิงน่าจะเป็นสถานที่ใช้สำหรับในการ โหมกฐน (กองไฟ) บูชาพระมหากษัตริย์ผู้อยู่ในฐานะเทพเจ้าตามคติเทวราช โดยพราหมณ์ในราชสำนักจะตั้งกองกฐนบูชาพระมหากษัตริย์ในพระราชฐานเหมือนอย่างพราหมณ์ปฏิบัติบูชาไฟเทพเจ้าในเทวสถาน¹²³ ดังนั้นการที่พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยาเหมือนดังเทวสถานที่ประทับของเทพเจ้า และเพื่อให้เป็นที่ปรากฏแก่บรรดาชนทุกชั้นได้รับรู้ว่พระราชฐานของพระมหากษัตริย์นั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ ราชสำนักอยุธยาจึงได้ออกกฎเพื่อรักษาสภาพและบรรยากาศให้สมกับเป็นที่ประทับของเทพเจ้า และสร้างความปลอดภัยแก่พระมหากษัตริย์ กล่าวคือ บรรดาผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องหรือเข้าออกพระราชวังซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นขุนนางข้าราชการ เมื่อเข้ามาใกล้บริเวณพระราชวังเช่นทางน้ำตอนท้ายพระราชวัง กฎมณเฑียรบาลระบุว่า ขุนนางข้าราชการต้องลงมาอยู่ในเรือตรงที่ต่ำที่สุด¹²⁴ และถ้ามาทางบกถึงศาลาฝาแฝดกับประตูทำหญ้าต้องลงจากช้างม้าช่วยยานคานหามที่คนนั่งมาพร้อมกับลดเครื่องประกอบยศ เช่น กรรชิง และร่มลงด้วย โดยขุนนางข้าราชการตั้งแต่ศักดินา 10000 ถึง 800 ห้ามนั่งพาหนะแห่เข้ามาในพระราชวังโดยเด็ดขาด มีโทษหนักถึงสักลงเป็นตะพุนคอยให้หญ้าช้าง¹²⁵ และรวมถึงบุคคลใดก็ตามที่อยู่และเข้ามาในพระราชวัง ตลอดจนบุคคลภายนอกพระราชวังจะทำกริยาอาการและแต่งกายไม่เหมาะสมอันถือว่าเป็นการไม่เคารพต่อพระราชฐาน เช่น แต่งกายห่มหลวมมีสีสันฉูดฉาด เคี้ยวเมี่ยงหมากทักคอกไม้เดินเข้ามาในพระราชวัง ให้นายประตูผู้เฝ้าฉีกทำลายเครื่องแต่งกายออกไปปลุกดินแล้วเอาไปโปกหัวผู้นั้น ทะเลาะวิวาทเถียงกันในพระราชวังให้จงจำใส่ชื่อคา 3 วัน ค่ากันให้เขียนด้วยหวาย 50 ที ชกกันให้ปอกเล็บมือข้างผู้ตี 5 นิ้ว ฟันแทงกันให้ปอกเล็บมือ 10 นิ้ว และปรับไหม กินเหล้าในพระราชวังให้ดื่มเหล้าร้อน ๆ กรอกปาก และเล่นว่าว ซัดไม้ ก้อนหินข้ามพระราชวังโทษตัดมီးด ถ้าข้ามพระที่นั่งให้ฆ่าเสีย¹²⁶ โดยเฉพาะการทะเลาะวิวาทตบตี ฟันแทงจนโลหิตตกและมีผู้ใดก็ตามตาย กลอดและแท้งลูกในพระราชวัง บุคคลสามัญชนผู้นั้นจะต้อง

¹²² “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง ตอนที่ 2,” แฉ่งงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 3, 2: 28.

¹²³ ลักษณะไทย เล่ม 1, หน้า 18, 33.

¹²⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 74.

¹²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74-75.

¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96-97, 99, 101.

ประกอบพิธีพลีวงเพื่อขับไล่เสนียดจัญไรหรือสิ่งอัปมงคลเหล่านั้นให้ออกจากเขตพระราชฐาน¹²⁷ และส่วนการรักษาความปลอดภัยในพระราชวังก็เช่น ไครพกอวุธเข้าในเขตพระราชฐานให้นายประตูถามดีร้าย ถ้าไม่ควรเอาเข้ามาให้ตัดมือ ถ้านายประตูละเลยโทษเท่ากัน ถีบประตูพระราชวัง โทษตัดตีน เอามือผลักประตูเข้าไปเองเหมือนด้วยหวาย 20 ที ปีนกำแพงวังชั้นนอกโทษตัดตีน ปีนกำแพงวังชั้นในโทษประหารชีวิต ทำร้ายนายประตูชั้นนอกทวนด้วยลวดหนัง 20 ที ถ้าเป็นนายประตูชั้นในให้รับราชบาตและสักลงเป็นตะพุ่นให้หญ้าช้าง ผู้ใดทำกุญแจไขประตูวัง เข้าในพระราชมณเฑียรสถาน ลักลอบนำพานางในและขโมยพระราชทรัพย์ ลงเป็นมหันตโทษ แล้วนำไปฆ่า สัตว์ร้าย ศัตรู และกบฏกรูเข้ามาถึงหน้าพระที่นั่งบนท้องพระโรงชาววังมีโทษถึงตาย ส่วนนายประตูเอาไปควักนัยน์ตา และผู้ไม่มีบรรดาศักดิ์เข้ามานอนในพระราชวังโดยพลการเขียนผู้นอนนั้น 10 ที เป็นต้น¹²⁸

นอกจากนั้นบนพระมหาปราสาทพระที่นั่ง เมื่อขุนนางข้าราชการขึ้นไปเฝ้าต้องคลานขึ้นไปด้วยอาการที่เจี๊ยบสงบ และในขณะที่เข้าเฝ้าอยู่เบื้องพระพักตร์บนท้องพระโรงนั้น หากขุนนางข้าราชการมีมุลคดียอื่นใดไม่สมควรแก่เหตุที่จะกราบทูล และเอาความนั้น ๆ ขึ้นมาจนเกิดการวิวาทโต้เถียงกันหน้าพระที่นั่งที่ประทับ มีโทษหนักถึงเบา 3 สถาน คือ ฆ่า ตัดปากประจาน และทวนด้วยลวดหนัง 25 ที¹²⁹ และถ้าหากพระมหากษัตริย์เสด็จออกท้องพระโรงและสถานที่ใด ๆ ในพระราชวัง ขุนนางข้าราชการผู้เฝ้าต้องรอให้พระมหากษัตริย์เสด็จกลับเข้าข้างในเป็นที่เรียบร้อยแล้วจึงจะลุกออกจากที่เฝ้าได้ถ้าลุกหนีออกไปก่อนถือว่าผิดพระโอวาท และความเคารพในพระราช

¹²⁷ กฎมณเฑียรบาลได้กำหนดการตั้งพิธีพลีวงเพื่อขับไล่สิ่งชั่วร้ายให้ออกจากพระราชวัง หรือที่เรียกว่ากลบขี้ตรสุมเพลิงว่า “อนึ่งวิวาทตบตีฟันแทงกัน ให้โลหิตตกในพระราชวังก็ดี แลหญิงสาวใช้ทาสไทผู้ใด $\left. \begin{matrix} \text{๘} \text{Á} \text{Í} \\ \text{á} \text{·} \text{é} \text{§} \end{matrix} \right\}$ ตูกลงในพระราชวังก็ดี ท่านให้มันพลีวงท่าน ให้ตั้งโรงพิທີ 4 ประตู ใบศรี 4 สำหรับบัด 5 ชั้น 4 อัน $\left. \begin{matrix} \text{é} \text{Ò} \text{À} \\ \text{๘} \text{Ò} \end{matrix} \right\}$ ครอบพระราชวัง นิมนพระสงฆ์สามเณรพระพุทธรณ์ 3 วัน ให้หาซิพ้อพราหมณ์ซึ่งรู้พิธีกรรมมากระทำบวงสรวงตามทำเนียม ให้มีระบำรำเต้น ฟินพาทฆ้องกลองดุริยดนตรีประโคมทั้ง 4 ประตู ครั้งเสร็จการพิທີแล้ว จึงให้เอาไถ่นั้นไปปล่อยเสียนอกเมือง ให้มันเถาสะเดียดจัญไรไปโดยอุปีทว ไปให้พันพระนครท่าน. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 125-126.

¹²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98-100.

¹²⁹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 60.

ฐานยังเห็นได้จากขณะที่พระมหากษัตริย์เสด็จออกในท้องพระโรง พวกมหาดเล็กที่เชิญเครื่องตามเสด็จนั้นจะต้องคุกเข่าคลานตามพระมหากษัตริย์ โดยห้ามเดินตามไปมาบนท้องพระโรง¹³⁰

ดังนั้น ด้วยคติความเชื่อทางศาสนาที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นเทพเจ้าที่อยู่เหนือมนุษย์ธรรมดาสามัญทั่วไป โดยทรงครอบงำพระสุเมรุแบบเทพเจ้าบนสรวงสวรรค์พระราชวังสัญลักษณ์ดังกล่าวจึงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ควรแก่การสักการะ และทุกคนต้องให้ความเคารพยำเกรงเหมือนกับศาสนสถานหรือวัด ตามที่นิโกลาส์ แชรแวง ได้กล่าวสรุปรวมให้เห็นไว้อย่างชัดเจนในงานเขียนของเขาว่า

¹³⁰ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 93 และ ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า, หน้า 4-5. โคลงพาลีสอนน้องและโคลงเรื่องราชสวัสดิ์ บทประพันธ์โคลงสุภายิตที่แต่งขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ได้กล่าวถึงวัตรปฏิบัติข้อหนึ่งของขุนนางข้าราชการที่จะต้องเคารพและไม่ล่วงละเมิดพระราชฐานและเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ ที่เป็นเสมือนรูปนิมิตรแทนองค์พระมหากษัตริย์ ว่า

เฝ้าไปทอย่าได้อ่า	โองงค์
อย่าแต่งแน่น้อยผจง	นอบน้อม
ที่ทางกลางโรงปลง	ผะดุงอาตม์
ณ โรงคัลบันโดยด้อม	อย่าได้สามผลาม ฯ
...	
หนึ่งอาสน์ธรรมาไ้	ทรงธรรม์
ทองสุกมุกดาสรรรพ์	ก่องแก้ว
กระหนกรัตนจำรัสวรร	โณภาส
อย่าฝืนขึ้นเล่นแล้ว	อวดอ้างทรอิงอร ฯ
...	
เตียงตั้งตั้งไว้อย่า	เถลิงกาย
แท่นทองผองพรรณราย	เพริดแพรว
ขององค์พงศุทสาวย	กษิรโลก
อย่านั่งจ้งไรแล้ว	เสนียดร้ายรังแสง ฯ

“โคลงเรื่องพาลีสอนน้อง,” ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2, หน้า 302 และ “โคลงเรื่องราชสวัสดิ์,” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 310.

ไม่เคยมีราชสำนักใดในโลกที่จะลี้ลับเท่าราชสำนักสยาม การจะเดิน จะพูด จะดื่ม จะกิน แม้กระทั่งการจะทำครัวก็เป็นพิธีต้องไปเสียทั้งนั้น ถ้าจะเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง จะต้องถอดรองเท้าแต่พระลานชั้นนอก จะต้องปลดอาวุธไว้ที่พระลานชั้นสอง และเมื่อไปถึงตำแหน่งที่อันมุ่งจะไปแล้ว จะต้องลงนั่งตามแบบของชาวพื้นเมือง กล่าวคือ นั่งพับเพียบ แล้วกราบถวายบังคมสามรา โดยบ่าหน้าไปทางห้องที่ประทับขององค์พระเจ้าแผ่นดิน ถ้าพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ใกล้ ๆ ณ ที่นั้น ก็จะต้องกลานเข้าไป โดยถ้าเดินเข้าไปตามธรรมดาแล้วก็จะถือกันว่าเป็นการขาดความเคารพอย่างยิ่ง ไม่มีที่แห่งใดในองค์มหาปราสาทที่เราจะหยุดแล้วยืนอยู่ได้เลย¹³¹

พระราชวังสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ที่ถูกเนรมิตขึ้นมาให้มีความงดงามอลังการเหมือนดั่งวิมานของเทพเจ้าบนสวรรค์เพื่อให้สมกับฐานะที่พระองค์ทรงดำรงอยู่ พระราชวังจึงมีความศักดิ์สิทธิ์และสำคัญมากอีกแห่งหนึ่งในพระนครที่ชนทุกชั้นต้องให้ความเคารพยำเกรงและสำรวมกริยาอาการโดยปราศจากการล่วงละเมิดใด ๆ นับตั้งแต่แรกเห็นจนกระทั่งลับสายตา เพื่อถวายความเคารพแก่ความเป็นชัยมงคลสถานที่ถือว่าเป็นหลักเป็นประธาน และเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยา ซึ่งจากการที่พระราชวังได้รับการยกย่องเชิดชูว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เหนือที่อื่นใด อาณาบริเวณในพระราชวังที่ได้รับการเคารพสักการะ จึงถืออีกว่าเป็นปริมณฑลอันบริสุทธิ์สะอาดที่พระมหากษัตริย์อยู่ชยามักทรงใช้สถานที่แห่งนี้เป็นมณฑลพิธีจัดการพระราชพิธีทั้งในส่วนพระองค์และเกี่ยวข้องกับบ้านเมือง

การประกอบพระราชพิธีจัดว่าเป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์อยุธยาที่สำคัญ เนื่องจากพระราชพิธีเป็นเครื่องหมายแสดงออกถึงความยิ่งใหญ่ และความศักดิ์สิทธิ์แห่งทิพยภาวะของพระมหากษัตริย์ให้เป็นที่ปรากฏแก่สายตาโลกในฐานะทรงเป็นเทพเจ้าและทรงเป็นประธานในพระราชพิธีที่ทรงประกอบขึ้นให้ถูกต้องเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของราชอาณาจักร และพระราชอำนาจอันชอบธรรมของพระองค์ ซึ่งพระราชพิธีสำคัญต่าง ๆ สำหรับราชอาณาจักร แบ่งได้เป็นหลายประเภท อาทิ พระราชพิธีในส่วนองค์พระมหากษัตริย์ พระราชพิธีเกี่ยวกับสวัสดิภาพและความอุดมสมบูรณ์ พระราชพิธีที่เป็นประโยชน์ในการชักจูงและตรวจตราความพร้อมเพรียงในด้านกำลังคนและความรู้ความสามารถของพนักงานเจ้าหน้าที่ และพระราชพิธีเกี่ยวกับศาสนาและ

¹³¹ นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 283-284.

ประเพณี¹³² ประเภทของพระราชพิธีเหล่านี้ที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญและมีบทบาทเข้าร่วมตลอดจนทรงดำเนินการด้วยพระองค์เองมากที่สุด คือ พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับส่วนพระองค์

พระราชพิธีในส่วนพระองค์มักจะเป็นพระราชพิธีที่มีความหมายสำคัญในทางการเมืองและช่วยส่งเสริมสถานภาพ พระบรมเชษฐาภคินีของพระมหากษัตริย์ให้ดูศักดิ์สิทธิ์และน่าเกรงขามมากยิ่งขึ้น เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และพระราชพิธีอินทราชาภิเษก ซึ่งโดยพระราชพิธีดังกล่าวมักจะเลือกใช้พระราชวังเป็นมงคลสถานในการประกอบพระราชพิธี อาทิ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก มีปรากฏว่าในบางรัชกาลที่พระราชอำนาจไม่มีความแน่นอนมั่นคง ย่อมมีการตั้งพระราชพิธีนี้เพื่อยืนยันพระราชอำนาจอันชอบธรรมได้อีกครั้ง หรือถ้าครั้งแรกพระราชพิธีไม่ครบถ้วนหรือตั้งการพระราชพิธีนี้ในสถานที่อื่นนอกเหนือจากสถานที่ทางการคือ พระมหาปราสาทในพระราชวังแล้ว ก็มักจะมีการตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกใหม่ในมงคลสถานดังกล่าวเพื่อยืนยันความถูกต้องในพระราชอำนาจที่ได้มาอย่างชอบธรรม ดังเช่น สมเด็จพระเอกาทศรถรับราชสมบัติครั้งแรกทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นชั่วคราวที่เมืองหาง (เมืองห้างหลวง) อันเป็นเมืองปลายแดนอาณาเขตของกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากเสด็จขึ้นไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระนเรศวรที่ทรงตั้งทัพจะเสด็จไปตีเมืองอังวะแต่เสด็จสวรรคตเสียก่อน สมเด็จพระเอกาทศรถจึงโปรดฯให้อัญเชิญพระบรมศพลงมา และทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอย่างเป็นทางการที่กรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง และเช่นเดียวกับสมเด็จพระเพทราชาทรงรับราชาภิเษกครั้งแรกที่พระราชวังเมืองลพบุรี และโปรดฯให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นอย่างเป็นทางการอีกครั้งที่พระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาทในพระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา¹³³

ฉะนั้นจากกรณีดังกล่าวนี้ทำให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระราชวังที่กรุงศรีอยุธยาเป็นสัญลักษณ์ศูนย์กลางแห่งจักรวาลหรือจักรวรรดิที่สมบูรณ์อันพร้อมไปด้วยความศักดิ์สิทธิ์ ความสวยงามสง่าสำหรับผู้ที่จะขึ้นมาเป็นเจ้าแห่งจักรวาล ในตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ว่าจะต้องผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษกซึ่งจัดขึ้นเฉพาะที่พระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยาเท่านั้นจึงจะถือว่าเป็นเจ้าผู้ครอบครองราชอาณาจักรอย่างสมบูรณ์ ดังปรากฏหลักฐานในบานแผ่นทองของกฎหมายบางส่วนได้

¹³² อาคม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรัทธาเทพนครรวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า 27-28.

¹³³ จันทน์ฉาย ภัคธนิคม, การศึกษาวิเคราะห์ความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยอยุธยา, หน้า 158 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยาลักษณ์, พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า 145-147 และ“พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 217.

แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ที่ผ่านการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในพระราชวังจะมีนามพระนครกำกับอยู่ในสร้อยพระนาม เช่นว่า “พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ผ่านกรุงเทพมหานครบวรทวารวดีศรีอยุธยามหาดิพลกษัตริย์รัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมมहाสถาน” เป็นต้น¹³⁴

ส่วนพระราชพิธีที่ประกาศและแสดงให้เห็นฐานะอันยิ่งใหญ่ของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา เช่น พระราชพิธีอินทราภิเษกที่จัดขึ้นที่พระราชวังโดยจำลองจักรวาลทำเป็นรูปพระอินทร์ประทับอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ รูปพระอิศวรประทับอยู่เขาไกรลาส รูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์อยู่ตีนเขาพระสุเมรุ มีเขาสัตตบริภัณฑ์ ขุนนางข้าราชการแต่งกายสมมติเป็นเทวดาข้างหนึ่ง อสูรข้างหนึ่งอยู่คอยชกนาคที่กวดพันอยู่รอบเขาพระสุเมรุกวนเกษียรสมุทรเพื่อทำน้ำอมฤต และมีเทพยดาเข้ามาถวายพระพรพระมหากษัตริย์ จึงเท่ากับเป็นสัญลักษณ์แสดงตำนานการกวนเกษียรสมุทรว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงได้รับการอภิเษกให้เป็นราชาธิราชหรือพระเจ้าจักรพรรดิให้ปกครองโลก¹³⁵ เหมือนกับพระราชพิธีลบสักการชที่จัดขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง และพระราชพิธีโสกันต์ที่กำหนดให้มีการจำลองจักรวาลโดยพระราชพิธีแรกนั้น ตั้งเขาพระสุเมรุมีพระมหากษัตริย์เป็นประธานประทับอยู่บนยอดเขาและทำการลบสักการช กับพระราชพิธีหลังจำลองเขาไกรลาส สระอโนดาต และป่าหิมพานต์ให้พระราชโอรส ธิดาเป็นที่โสกันต์ ซึ่งพระราชพิธีดังกล่าวเป็นการประกาศสถานะของพระมหากษัตริย์อยุธยาผู้ลบสักการชว่าทรงมีพระบรมเดชานุภาพอยู่เหนือกษัตริย์พระองค์อื่น และพระราชพิธีหลังยังเป็นสัญลักษณ์ว่าพระราชโอรสธิดาที่สืบวงศ์จากพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระสวามีนั้นทำการโสกันต์อยู่ที่เขาไกรลาสที่ประทับของพระองค์¹³⁶

¹³⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, หน้า 68.

¹³⁵ พระราชพิธีอินทราภิเษกมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ครั้งนั้นทรงประกอบการเบญจาพิธ และให้เล่นการศึกบรรพ์ ต่อมาสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดฯ ให้จัดพระราชพิธีนี้ในพระราชวังมาโดยลำดับ.” “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 38, หน้า 21, 49, “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 125 และ ศรีศักร วัลลิโภดม, กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย, หน้า 52.

¹³⁶ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 127 และจันทรฉาย ภัคชิตม, การศึกษาวิเคราะห์ความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยอยุธยา, หน้า 79.

พระราชพิธีอินทราภิเษก พระราชพิธีลบลัศักราช และพระราชพิธีโสกันต์ก็ดีที่กำหนดเสริมฐานะและบทบาทหน้าที่ของพระมหากษัตริย์อยุธยาโดยให้ตั้งการพระราชพิธีในพระราชวัง เช่น พระราชพิธีลบลัศักราชตั้งเขาพระสุเมรุในท้องสนามหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท¹³⁷ และพระราชพิธีโสกันต์ตั้งเขาไกรลาสในท้องสนามหน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท¹³⁸ แสดงให้เห็นชัดว่าพระราชวังเป็นปริมณฑลสถานที่ศักดิ์สิทธิ์บริสุทธิ์อันจะทำให้พระราชพิธีเกิดความขลัง และความเป็นสิริมงคลแก่ผู้ร่วมอยู่ในมณฑลนั้น ซึ่งในขณะเดียวกันการจำลองสร้างจักรวาลในพระราชพิธีดังกล่าวก็เป็นสิ่งที่เห็นได้อีกเช่นกันว่าพระราชวังที่ถือว่าเป็นศูนย์กลางจักรวาลก็ยังมีศูนย์กลางจักรวาลหรือจุดวางซ้อนทับกันอยู่ในจุดจักรวาลนั้น ๆ ไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ภาพของเมืองราชธานีที่สมมติขึ้นว่าเป็นจักรวรรดิและโลกที่ย่อส่วนตามแนวคิดมณฑลและคติความเชื่อในภูมิจักรวาลของศาสนา ซึ่งเน้นความสำคัญของแกนกลางและศูนย์กลางของจักรวาล เมืองราชธานีแกนกลางของจักรวรรดิอันมีพระราชวังเป็นศูนย์กลาง หรือเป็นหลักเป็นประธานของราชอาณาจักร จึงสร้างขึ้นในลักษณะของเขาพระสุเมรุ เพื่อให้อยู่ในรูปย่อของจักรวาลเล็กในแบบของจักรวาลใหญ่ที่บรรจงสร้างขึ้นอย่างวิจิตรงดงามเพื่อเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นเจ้าจักรวาลในโลกภูมิมนุษย์ สถานที่อันแสดงออกถึงความเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่ง และความเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่นับเป็นชัยมงคลสถานสำคัญสูงสุดทั้งทางอาณาจักรและศาสนจักร

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹³⁷ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 39, หน้า 125.

¹³⁸ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า 33.

บทที่ 6

สรุป

บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างก่อนจะมีการรวมกลุ่มเมืองขึ้นเป็นรัฐอาณาจักร เวียงเป็นศูนย์กลางปกครองของแคว้นขนาดเล็กที่ตั้งกระจายอยู่ทั่วไปตามที่ต่าง ๆ บนลุ่มแม่น้ำ อย่างกลุ่มเมืองลพบุรี-อยุธยา บนลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก และสุพรรณบุรี-แพรกศรีราชา บนลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน ที่มีการรวมตัวกันเป็นเมืองคู่ โดยผู้นำมีฐานอำนาจปกครองสองเมืองคู่กัน และมีราชสำนักแบบวังในเวียงเป็นศูนย์กลางการปกครองแคว้นอย่างเช่น พระตำหนักเวียงเหล็ก สภาวะศูนย์กลางปกครองที่แยกเป็นอิสระนี้ ได้ยุติลงเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเข้ามาปกครองอยุธยา และขยายอำนาจทางการเมืองด้วยการส่งพระราชโอรสออกไปปกครองเมืองสำคัญในกลุ่มบ้านเมืองเดิม และดินแดนทางตอนเหนือที่ต่อเนื่องมาถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองทหารออกไปทุกทิศทุกทาง เมื่อตกถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงเกิดการปฏิรูปการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค เพื่อรองรับต่อการเจริญเติบโตของราชอาณาจักร โดยเฉพาะในส่วนภูมิภาคทรงจัดเมืองลูกหลวงเข้ามาอยู่ในระบบราชการด้วยการส่งพระราชโอรสในตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า พระมหาอุปราช และเจ้านายออกไปปกครองเพื่อควบคุมหัวเมืองในอาณาเขต อย่างเมืองพิษณุโลก พระมหากษัตริย์อยุธยาทรงกำหนดให้เป็นหัวเมืองเอกที่มีพระราชโอรสและเจ้านายขึ้นมาปกครองมาจนเกิดความขัดแย้งขึ้น เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จลงมาจากเมืองพิษณุโลกเข้ายึดอำนาจได้มีการเปลี่ยนให้ขุนนางขึ้นไปปกครองแทนแต่เป็นระยะเวลาไม่นานนัก เพราะหลังจากสมเด็จพระชัยราชาธิราชสวรรคตเกิดเหตุแย่งชิงอำนาจ และจบลงด้วยขุนพิเรนทรเทพสนับสนุนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิขึ้นครองราชสมบัติ ขุนพิเรนทรเทพเชื้อวงศ์พระร่วงเจ้าจึงได้รับแต่งตั้งขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดแทนเจ้านายจากส่วนกลาง และสามารถเข้ามาเป็นพระมหากษัตริย์ที่อยุธยาด้วยการอาศัยอิทธิพลของพม่าที่กำลังเข้ามารุกรานอยุธยาได้สำเร็จ เพื่อการกู้เอกราชในกาลข้างหน้า สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้โปรดฯ ให้สมเด็จพระนเรศวรพระราชโอรสในฐานะพระอุปราชขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลกเพื่อรวบรวมกำลังพลในหัวเมืองจนมากพอแล้วก็โปรดฯ ให้รื้อหัวเมืองฝ่ายเหนือและอพยพกำลังพลลงมาทำศึกกับพม่าที่อยุธยา เมื่อสมเด็จพระนเรศวรขึ้นครองราชย์ และกลับตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือ ด้วยการส่งขุนนางขึ้นไปปกครอง สมเด็จพระเอกาทศรถพระมหาอุปราชจึงไม่ได้ขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก และประทับอยู่ในราชธานี ช่วงนี้ระบบราชการของอยุธยาได้ขยายใหญ่โตและเศรษฐกิจการค้าของป่าพื้นตัว พระมหาอุปราชและขุนนางในส่วนกลางต่างก็ขึ้นมามีบทบาท

และอิทธิพลทางการเมืองมาก จนเกิดความระแวงและขัดแย้งกันระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระมหากุปราช และขุนนางสนับสนุนพระมหากุปราชกับพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ นับตั้งแต่หลังรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นต้นมา ด้วยตระหนักถึงตำแหน่งพระมหากุปราชและบทบาทของขุนนางทางการเมืองที่แล้มาแล้ว เมื่อขุนนางอย่างสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงปราบปรามกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ก็ได้ทรงบั่นทอนและทำลายฐานอำนาจของขุนนางกับไม่ทรงแต่งตั้งตำแหน่งพระมหากุปราช ซึ่งนโยบายนี้ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์พระองค์ก็ได้ทรงปฏิบัติต่อมา โดยเฉพาะทรงให้ชาวต่างชาติที่คุมประชาคมต่างด้าวในอยุธยาเข้ารับตำแหน่งสำคัญทางฝ่ายปกครอง เพื่อคานอำนาจกับขุนนางและเล็งการเผชิญหน้ากับขุนนางในส่วนกลางด้วยการไปประทับพระราชวังอยู่ที่เมืองลพบุรีซึ่งเป็นฐานอำนาจส่วนพระองค์

พระราชวังที่ลพบุรีเป็นเมืองฐานอำนาจเฉพาะของสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้ประทับอยู่ที่อยุธยา และเพื่อสร้างฐานอำนาจในส่วนกลางกับป้องกันการโจมตีพระราชวัง สมเด็จพระเพทราชาได้ทรงสร้างพระราชฐานชั้นในเป็นที่ประทับและสถาปนาตำแหน่งพระมหากุปราชกับเจ้าวังหลัง ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขให้คุมกำลังพลขนาดใหญ่ไว้ในราชธานี โดยเฉพาะพระมหากุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในราชวงศ์บ้านพลูหลวง มีบทบาทและอำนาจทางการเมืองมาก เนื่องจากเป็นฐานพระราชอำนาจสำคัญที่มีพระอิสริยยศ ขุนนาง บริวารผู้คนในสังกัดมาก และสามารถขึ้นครองราชย์ด้วยสันติวิธีและแย่งชิงอำนาจขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ได้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้เสวยราชสมบัติ จึงงดการแต่งตั้งตำแหน่งพระมหากุปราช แต่ให้พระราชโอรสทรงกรมขนาดเล็กแทน ซึ่งการที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศไม่แต่งตั้งพระมหากุปราชทำให้พระราชโอรสทรงกรมที่เป็นฐานอำนาจของพระองค์เกิดความขัดแย้งและสร้างความเป็นใหญ่ขึ้น สมเด็จพระเจ้าบรมโกศจำต้องยุติปัญหานี้ด้วยการสถาปนากุมนเสนาพิทักษ์พระราชโอรสองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระมหากุปราช ความวุ่นวายต่าง ๆ ระหว่างพระราชโอรสทรงกรมจึงได้ยุติ แต่อย่างไรก็ตามหลังการแต่งตั้งพระมหากุปราชแล้วก็ไม่ทรงสามารถควบคุมพระมหากุปราชได้ เพราะพระมหากุปราชทรงกระทำการล่วงละเมิดพระราชอำนาจหลายอย่างจนได้รับพระราชอาญาถึงแก่พระชนม์ชีพ และในปลายรัชกาลจึงทรงแต่งตั้งกรมขุนพรพินิตเป็นพระมหากุปราช แต่ทรงดูแลอย่างเข้มงวดใกล้ชิด และเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรและสมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็ได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อมาเป็นลำดับ และในช่วงสองรัชกาลสุดท้ายนี้ก็ไม่ปรากฏมีการแต่งตั้งตำแหน่งพระมหากุปราชอีกเลยจนถึงสิ้นสุดสมัยอยุธยา

เมื่อราชอาณาจักรอยุธยาได้แตกสลายลงเกิดเป็นศูนย์อำนาจย่อยตั้งกระจายตามที่ต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงรวบรวมราชอาณาจักรด้วยการแต่งตั้งเจ้านายและขุนนางออกไปปกครอง

หัวเมืองที่ทรงยึดมาได้เพื่อเป็นฐานพระราชอำนาจในส่วนภูมิภาค ในขณะที่บทบาททางการเมืองของเจ้านายและขุนนางในส่วนกลางมีน้อย โดยเฉพาะในสมัยนี้การแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชที่เป็นฐานอำนาจในส่วนกลางแบบอยุธยาจึงไม่มี จะมีแต่เจ้าทรงกรมอยู่เพียงเล็กน้อย และทรงใช้กำลังพลในกรมเกี่ยวกับราชการสงครามเท่านั้น ซึ่งการตั้งเจ้าทรงกรมขนาดใหญ่และเล็กเป็นจำนวนมากได้แก่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข และเจ้าทรงกรมอีกจำนวนหนึ่งทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในแบบอยุธยา โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อให้กรมของเจ้านายเหล่านี้กุมกำลังพลใช้ในราชการสงครามที่มีอย่างต่อเนื่องช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การเจริญเติบโตและพัฒนาการของราชอาณาจักรไทยในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเมื่อเข้าสู่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองราชธานีได้กลายมาเป็นกรุงในฐานะศูนย์กลางการปกครองที่สำคัญของราชอาณาจักร โดยมีพระราชวัง สถานที่ประทับ และที่ทำการปกครอง ตั้งอยู่ในกรุง หรือเป็นวังในกรุง ที่มีความใหญ่โตและความสลับซับซ้อน ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงขยายอาณาเขตวัง แบ่งเขตพระราชฐานออกเป็น 3 ชั้น และมีวัดเป็นศาสนสถานประจำวัง เพื่อให้เหมาะสมกับความเป็นศูนย์กลางการปกครอง และวัฒนธรรมให้กับวังของเมืองลูกหลวงที่มีเจ้านายออกมาตั้งพระราชสำนักทำการปกครองในตำแหน่งต่าง ๆ โดยเฉพาะตำแหน่งพระมหาอุปราชที่มั่งคั่งพระราชสำนักทำการปกครองอยู่ที่เมืองพิษณุโลก หลังจากสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงยกเลิกเจ้านายปกครองเมืองด้วยการรื้อหัวเมืองฝ่ายเหนือ จึงเกิดวังหน้าและวังหลังของพระมหาอุปราชกับเจ้านายขึ้นในราชธานีตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์สำคัญของพระนคร

วังหน้าของพระมหาอุปราช นับจากสมเด็จพระนเรศวรทรงให้ขุนนางปกครองเมืองพิษณุโลก จึงกลายเป็นที่ประทับของตำแหน่งพระมหาอุปราชที่มีลักษณะทางกายภาพเหมือนวังหลวงแต่ย่อมกว่า ด้วยพระอิสริยยศที่สูงเป็นรองพระมหากษัตริย์ และยังมีวังที่ประทับใหญ่โต นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรลงมา พระมหาอุปราชจึงเป็นตำแหน่งที่โดดเด่น ดังนั้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงไม่โปรดฯตั้งพระอนุชาของพระองค์ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช และให้ประทับอยู่วังซึ่งสร้างต่างหากแทนวังหน้า และในขณะเดียวกันเมื่อการปกครองรวมอำนาจสู่ศูนย์กลางจนเกิดการแย่งชิงอำนาจในพระนครด้วยการโจมตีพระราชวัง จึงมีการขยายกำแพงและสร้างพระที่นั่งเพื่อความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ที่ประทับอยู่ในวังหลวง สมเด็จพระนารายณ์ก็เป็นอีกสมัยหนึ่งที่ไม่ทรงแต่งตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชและไม่ประทับอยู่วังหลวง เพราะพระองค์ได้อาศัยตำแหน่งนี้แย่งชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาได้สำเร็จ ในช่วงแรกพระองค์เลือกประทับอยู่ในวังหน้าที่เป็นปราการเดิมของพระองค์แทนวังหลวงก่อน จนสถานการณ์ทางการเมืองบีบบังคับทำให้พระองค์ต้องสร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรีให้มีลักษณะคล้ายกับวังหลวงไว้เป็นเมือง

ฐานอำนาจของพระองค์แทนการประทับอยู่ที่อุทยานและวังหน้า และจากเหตุการณ์พระไตรภูวนาติศย์ คิคกบฏ หมายถึงใช้วังหลังที่ประทับนี้โจมตีวังหน้าในขณะที่สมเด็จพระนารายณ์ประทับอยู่ พระองค์ จึงไม่โปรดฯให้พระอนุชาประทับอยู่ในวังที่มีขนาดใหญ่โต แต่สร้างวังที่ประทับขนาดเล็กแทน และทรงควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด

เมื่อสมเด็จพระเพทราชาทรงย้ายศูนย์กลางปกครองกลับลงมาที่อุทยานเพื่อหลีกเลี่ยงการ โจมตีพระราชวัง พระองค์ได้สร้างพระมหาปราสาท พระที่นั่ง สถานข้าราชการ มาตั้งอยู่รวมกัน ในเขตพระราชฐานชั้นใน พร้อมกับทรงกลับทิศพระราชวัง และยกวังหน้ากับวังหลังขึ้นเป็นกรม ขนาดใหญ่ โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือวังหน้า ด้วยลักษณะทางกายภาพมีครบ ทุกอย่างเหมือนวังหลวงแต่ย่อส่วนลงมา สมเด็จพระเจ้าบรมโกศพระมหาอุปราชเมื่อได้ราชสมบัติ ทรงเลือกประทับอยู่ในวังหน้า และใช้สถานที่แห่งนี้บริหารปกครองราชอาณาจักรแทนวังหลวงเป็น ระยะเวลา 14 ปี และเมื่อพระองค์ต้องเข้ามาประทับอยู่ในวังหลวงที่ทรงไม่คุ้นเคยเพื่อความปลอดภัย ก็ได้ทรงใช้ด้านหลังพระราชวังเป็นที่ประทับเหมือนกับสมเด็จพระเพทราชา การที่พระมหากษัตริย์ ประทับและเสด็จออกว่าราชการในพระราชฐานชั้นใน พร้อมกับทรงกลับทิศพระราชวัง ทำให้ทรง ปลอดภัยเพราะไม่มีเหตุการณ์การบุกเข้าโจมตีพระราชวังอีกเลย และจากการที่รัชกาลสมเด็จพระเจ้า บรมโกศทรงให้พระราชโอรสทรงกรมขนาดเล็กแทนกรมของพระมหาอุปราช จึงมีพระตำหนัก ขนาดเล็กเป็นที่ประทับของพระราชโอรสตั้งอยู่ใกล้เคียงกับวังหลวง

เหตุการณ์เสียกรุงใน พ.ศ. 2310 เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงตั้งธนบุรีเป็นเมืองศูนย์กลาง การปกครองชั่วคราว และมีฐานอำนาจทางการเมืองอยู่ในส่วนภูมิภาค พระองค์จึงไม่โปรดฯให้สร้าง วังหน้าและวังหลัง และไม่โปรดฯให้เจ้านายทรงดำรงตำแหน่งทั้งสองนี้ในส่วนกลางเหมือนอย่าง อุทยาน และในส่วนของพระราชวังก็ไม่ได้สร้างขึ้นอย่างใหญ่โต และไม่มีพระมหาปราสาทเป็น อาคารประธานในพระราชวัง ซึ่งนโยบายการสร้างเมืองราชธานีอย่างถาวรเห็นได้ชัดเมื่อพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และสร้างพระราชวังขึ้นครบตาม แบบแผนของพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยาทั้งรูปแบบและลักษณะทางกายภาพ เช่นเดียวกับวัง หน้าที่สร้างขึ้นอย่างงดงามใหญ่โต ส่วนวังหลังและวังของเจ้าทรงกรมในระดับต่าง ๆ ก็มีรูปแบบ ลักษณะตามสกุลยศของแต่ละพระองค์

พระราชวัง สถานที่ประทับและเป็นศูนย์กลางการปกครองราชอาณาจักรรวมอยู่ในที่แห่ง เดียวกัน โดยแบ่งออกเป็นบริเวณที่มีบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง ในเขตพระราชฐานชั้นนอก ของขุนนาง ข้าราชการ ชั้นกลางเสด็จออกว่าราชการ และประกอบพระราชพิธี กับพระราชฐานชั้นใน ของเจ้านาย และข้าราชการ เจ้าหน้าที่ฝ่ายใน โดยมีเจ้านายฝ่ายในชั้นสูงสำเร็จราชการฝ่ายในพระราชวัง จึงมี เสนาบดีกรมวังคอยดูแลรับผิดชอบกิจการเกี่ยวกับพระราชวังและหน่วยงานในสังกัดกรมวังที่อยู่ใน

ความรับผิดชอบของเสนาบดีกรมนี้ เพื่อสะดวกต่อพระมหากษัตริย์ในการบริหารจัดการภายในวัง เหมือนเช่น เจ้านายฝ่ายในดูแลพระราชฐานชั้นในแทนพระมหากษัตริย์ ซึ่งการจัดการบริหารภายใน วังก็เพื่อความปลอดภัย และความเป็นระเบียบเรียบร้อยของพระราชฐาน ในฐานะเป็นสถานที่ ประทับของพระมหากษัตริย์องค์สมเด็จพระ และเป็นสัญลักษณ์ศูนย์กลางจักรวาลที่ประทับของ เทพเจ้าบนยอดเขาพระสุเมรุ ในแบบจำลองสรวงสวรรค์สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นหลักเป็นประธาน ของจักรวรรดิ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

กรมพระราชวังหลัง. พระนคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2509.

กรุงศรีอยุธยา: อารยธรรมไทย. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนทร. กระบวนการพยุหยาตราประวัตินและพระราชพิธี.

พิมพ์ครั้งที่ 2. ม.ป.ท.: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2543.

การประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัยเรื่องยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: โอกาสความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

เกษม ประสมพงศ์. แนวพระบรมราโชบายทางการเมืองและการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พ.ศ. 2325-2352. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2527.

เกษม ศิริสัมพันธ์. การสืบราชสมบัติ: ศึกษากฎหมายตราสามดวงและราชประเพณี. บานไม่รู้โรย 4, 3 (เมษายน 2531): 37-54.

แกมปีเฟอร์, เอนเฮลเบิร์ต. ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์. แปลโดย อ. สายสุวรรณ. พระนคร: โรงพิมพ์พานิชสุราผล, 2487.

ขจร สุขพานิช. ออกญาวิไชยเณทร์. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2527.

ขจร สุขพานิช. สอบศักราชปีรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ. ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยอยุธยา. วุฒิชัย มูลศิลป์, บรรณาธิการ. ม.ป.ท.: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ม.ป.ป.

คมจำ คิวงษา. การค้าภายในของเมืองพระนครศรีอยุธยาในสมัยอยุธยาตอนปลาย. เมืองโบราณ 10, 2 (เมษายน - มิถุนายน 2527): 61-76.

ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทย-จีน พ.ศ. 1825-2395. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523.

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง ตอนที่ 2. แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 3, 2 (พฤษภาคม 2512): 21-35.

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารหอหลวง. ม.ป.ท.: 2534.

จง สืบจากยง. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตอนประกาศอิสรภาพและเตรียมการสู้ศึกใหญ่.

พระนคร: เกษมสุวรรณ, 2514.

จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซาร์ด. พิมพ์ครั้งที่ 6. แปลโดย สันต์ ท.

โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2539.

จดหมายเหตุการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวังในการฉลอง

พระนครครบ 200 ปี พุทธศักราช 2525 ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: ห.จ.ก. โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ม.ป.ป.

จดหมายเหตุการแพร่ศาสนาและการเดินทางของบรรดาพระสังฆราชประมุขมิสซังและของพระ

สงฆ์ในปกครอง ในปี ค.ศ. 1672 - ค.ศ. 1675. แปลโดย ปอล ซาเวียร์. กรุงเทพฯ:

สหประชาพานิชย์, 2523.

จดหมายเหตุปีเตอร์ วิลเลียมสัน ฟลอริส (Peter Williamson Floris): การใช้เอกสารต่างประเทศ

สอบวินิจฉัยพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระราชหัตถเลขาเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระ

พระเอกาทศรถ / อินทราชา / “ทรงธรรม” (ค.ศ. 1610-1628) อธิบายความโดย วินัย พงศ์

ศรีเพียร; แปลโดย อนันตชัย เลหาพะพันธุ์. อักษรศาสตร์ (มหาวิทยาลัยศิลปากร) 8, 1

(2528): 5-30.

จรรยา ประชิตโรมรัน. การสงครามในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถ.

ม.ป.ท.: บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์จำกัด, 2534.

จรรยา ประชิตโรมรัน. การเสียดกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

จรรยา ประชิตโรมรัน. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

จันทร์ฉาย ภักดีจิม. การวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธยในสมัยอยุธยา : การสืบค้นและความหมาย.

กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2532.

จันทร์ฉาย ภักดีจิม. รายงานการวิจัยการศึกษาวิเคราะห์ความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญา-

สิทธิราชย์ในสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2528.

จันทร์ฉาย ภักดีจิม, บรรณาธิการ. สมาคมประวัติศาสตร์ ข้อมูลประวัติศาสตร์ ในรอบทศวรรษ

(พ.ศ. 2520-2530). กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด, 2531.

จิต, มาดแลน. ประวัติเมืองพระนคร. แปลโดย ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ: จันวณิชย์,

2526.

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน. พิมพ์ครั้งที่ 14.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2516.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 5.
ม.ป.ท.: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2542.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชวินิจฉัยของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเรื่อง
แผนที่พระราชวังหลวงกรุงเก่า. ใน พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษร
นิติ์ และเรื่องสมเด็จพระบรมศพคือจดหมายเหตุงานพระเมรุครั้งกรุงเก่า กับพระราชวิจารณ์
ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัท แพลน พรินท์ติ้งจำกัด,
2540.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. ม.ป.ท.:
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470.
- จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. กำแพงแก้ว. โลกประวัติศาสตร์ 3, 1 (มกราคม-มีนาคม 2540): 51-56.
- จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย. วารสารมนุษยศาสตร์ปริทรรศน์ 2, 2
(2523): 10-24.
- จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. ขันทีแขกในราชสำนักอยุธยา. ศิลปวัฒนธรรม 21, 6 (เมษายน 2543): 66-73.
- จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. อกามะหะหมัด ชาวเมืองแอสตาราบัด (Aqa Mahammad Astarabadi) อัครมหา
เสนาบดีชาวอิหร่านในราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์. ศิลปวัฒนธรรม 20, 4 (กุมภาพันธ์
2542): 104-112.
- ฉบับพิเศษสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. ศิลปากร 25, 6 (มกราคม 2525): 1-108
- ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. ยวนพ่ายโคลงฉันท์ ฤๅขอพระเกียรติ พระเจ้าช้างเผือก กรุงเก่า. ม.ป.ท.:
โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2513.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. พุทธศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยต้นอยุธยา: 1893-1991. วารสาร
ธรรมศาสตร์ 6, 1 (มิถุนายน-กันยายน 2519): 39-51.
- ชินกาลมาลีปกรณ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2518.
- เชียงใหม่ : วัดแห่งแรกเชียงใหม่. เชียงใหม่: ส.ทรัพย์การพิมพ์, ม.ป.ป.
- แซรเวต, นิโกลาส์. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์
ท. โกมลบุตร. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2506.
- เสมอมาลัย ราชภัณฑารักษ์, พวงเพชร สุรัตน์กวีกุล และโกวิท วงศ์สุรวัฒน์. การจัดระเบียบสังคม
ไทยสมัยอยุธยา 1893-2310. ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2525.

ณรงค์ พ่วงพิศ. บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของผู้นำไทยระหว่าง พ.ศ.

1893-2310. วารสารประวัติศาสตร์ 4, 2 (พฤษภาคม - สิงหาคม 2522): 1-33.

คารารัตน์ เมตตาริกานนท์. บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงกับการเมืองในประวัติศาสตร์สังคม
ไทย. ศิลปวัฒนธรรม 23, 7 (มกราคม 2545): 62-70.

คำเนียร เลชะกุล. การสืบราชสันตติวงศ์สมัยอยุธยา. ศิลปวัฒนธรรม 9, 2 (สิงหาคม 2530): 32-54.

คำเนียร เลชะกุล. รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี. 2 เล่ม. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาพระ
สุเมรุ, 2510.

คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ดำเนินวังเก่า. ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม
ที่ 15. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2508.

คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ดำเนินวังหน้า. ใน ประชุมพงศาวดาร
เล่มที่ 11. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.

คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ไทยรบพม่า. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ:
เจริญรัตน์การพิมพ์, 2520.

คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช.
กรุงเทพฯ: บุรินทร์การพิมพ์, 2519.

คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชกำหนดครั้งกรุงศรีอยุธยาและ
ประมวลคำอธิบายทางนิติศาสตร์. พระนคร: บุญส่งการพิมพ์, 2507.

คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 5. ธนบุรี: เฉลิมชัยการพิมพ์, 2514.

คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ใน
ลังกาทวีป. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมศาสนา, 2503.

คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
คำรกราชานุกาพและงานปกครองของพระองค์. พระนคร: กรมการปกครอง, 2505.

เดอ ชัวซีย์, บาทหลวง. จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. 1685 และ
1686. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้าการพิมพ์, 2516.

เดอะ แบส, บาทหลวง. บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเดอะ แบส เกี่ยวกับชีวิตและมรณกรรม
ของก๊องสตังซ์ ฟอร์ดคอน. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: โรงพิมพ์อักษร
สัมพันธ์, 2508.

เดอะลาถูแบร์, มร. จดหมายเหตุลาจูแบร์ฉบับสมบูรณ์. 2 เล่ม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.
พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2510.

- ดาซาร์ดี, บาทหลวง. จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 6. แปลโดย สันต์
ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงธนพัฒนา, 2539.
- ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระยาบรมมหา
ราชานุภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2539.
- ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.
- แกมสุข นุ่มนนท์. การปกครองและสังคมไทย. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
- ทองคำ สุธรรม. การตรวจสอบชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกทัศน์ฐานโซตรตนคัมภีร์
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.
- ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลังและทำเนียบสมณศักดิ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร:
โรงพิมพ์ไทยแบบเรียน, 2511.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การ
ศาสนา กรมการศาสนา, 2531.
- เทพ สุรัตน์. พระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา. ศิลปากร 10, 6 (มีนาคม 2510): 148-162.
- เทพมนตรี ลิมปพยอม. การบ้านการเมืองเรื่องเจ้าฟ้ากุ้ง. กรุงเทพฯ: พิมพ์ศ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์,
2541.
- ธิดา สาระยา. อารยธรรมไทย. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธการพิมพ์, 2539.
- ธิดา สาระยะ. มณฑลทะเล : นครราชธานีศูนย์กลางแห่งจักรวาล. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2538.
- ธิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดีประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ด้าน
สุทธการพิมพ์, 2538.
- ธิดา สาระยา. เมืองศรีสัตนาคนาน้อย. กรุงเทพฯ: ศรีบุญอุตสาหกรรมพิมพ์, 2537.
- ธิดา สาระยา. รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ:
ด้านสุทธการพิมพ์, 2539.
- น.ณ. ปากน้ำ และธิดา สาระยา. เมืองสุโขทัยนี้ดี. ม.ป.ท.: ศรีบุญอุตสาหกรรมพิมพ์, ม.ป.ป.
- น.ณ. ปากน้ำ. ศิลปะอาณาจักรอโยธยา. เมืองโบราณ 11, 2 (เมษายน - มิถุนายน 2528) : 52-63.
- น.ณ. ปากน้ำ. หัวเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยู่ชยา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธการพิมพ์,
2540.
- นคร พันธุ์ณรงค์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2528.
- นงคราญ ศรีชาย. พระตำหนักท้ายพิบูล, พระตำหนักธารเกษม, พระตำหนักสระขยอ. เมืองโบราณ
22, 3 (กรกฎาคม - กันยายน 2539): 37-54.

ประชากรกิจกรจักร์, พระยา. พงสาวดารโยนก. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: บุรินทร์การพิมพ์, 2516.

ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511.

ประชุมพงสาวดาร ภาค 63. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2514.

ประชุมพงสาวดาร ภาค 76. พระนคร: บริษัท ชุมชุมช่าง จำกัด, 2504.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 1. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 4. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 8. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 12. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 16. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์ คุรุสภา, 2508.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 18. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์ คุรุสภา, 2509.

ประชุมพงสาวดารเล่ม 19. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2509.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 20. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2510.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 21. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 23. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 24. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 25. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 28. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 29. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 38. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2512.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 39. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2512.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 40. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2512.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 49. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2514.

ประชุมพงสาวดาร เล่ม 50. พิมพ์ครั้งที่ 2. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2527.

ประชุมพงสาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2504.

ประชุมพงสาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 9. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2508.

ประชุมพระราชปจฉา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2517.

ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2521.

ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 3. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2508.

ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523.

ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2525.

- ประทีป เฟื่องตะโก และ วิเศษ เพชรประดับ. การขุดแต่งประตูลงชาติทวารสาร ตำบลท่า
วาสกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ม.ป.ท.: โครงการอุทยานประวัติศาสตร์
ศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, 2532.
- ประทีป เฟื่องตะโก และสุดา งามเหลือ. การขุดแต่งตำแหน่งหน้าสวนกระต่าย ตำบลท่าวาสกรี อำเภอ
พระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ม.ป.ท.: โครงการอุทยานประวัติศาสตร์
พระนครศรีอยุธยา, 2532.
- ประทุม ชุ่มเฟื่องพันธุ์. อธิบายภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา 417 ปี แลหลังครั้งบ้านเมืองดี. กรุงเทพฯ:
ชมรมเด็ก, 2544.
- ประเพณีการเก็บรักษาพระบรมอัฐิ และพระอัฐิในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์
กรุงเทพ, 2529.
- ประภัสสร บุญประเสริฐ. ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- ประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มแรกจนถึงสิ้นอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรการพิมพ์,
2528.
- ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระ
นเรศวรมหาราช. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2515.
- ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับบูรณะ. แปลโดย สมศรี เอี่ยมธรรม. กรุงเทพฯ:
สหประชาพานิชย์, 2522.
- ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย ปอล ชาเวียร์. กรุงเทพฯ: บริษัท เอ็ดดิสัน
เพรส โพรดักส์ จำกัด, 2539.
- ประเสริฐ ณ นคร. รายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรง
พิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2527.
- ปราสาทกรุงศรีอยุธยา (จากพระนิพนธ์เรื่อง สาส์นสมเด็จพระ ภาค 47-48). ศิลปากร 10, 6 (มีนาคม
2510): 136-147.
- ปาริชาติ วิลาวรรณ. การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร-
มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- ปาเลอกัว, ซอง-บาติสต์. ศัพท์ พะจะนะ พาสาไท. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542.
- ปิ่นเพชร สาดราวาหะ. การศึกษาพระปรารักษ์ในสมัยอยุธยาตอนต้นที่จังหวัดอยุธยา. วิทยานิพนธ์
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2534.

- ปิยนาด บุณนาค. การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนขั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- ปิยนาด บุณนาค. รายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2523.
- ปิยรัตน์ อินทร์อ่อน. รูปแบบการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองในสมัยอยุธยา พ.ศ. 1893-2310. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- พระบวรราชประวัติแลพระบวรราชนิพนธ์. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470.
- พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงสาวดารกับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2542.
- พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกหมายเลข 2/ก104. ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, 2539.
- พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต). พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2507.
- พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : โปธิ์สามต้นการพิมพ์, 2515.
- พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ: อมรการพิมพ์, 2516.
- พระราชวังเดิม (พระราชวังกรุงธนบุรี). ม.ป.ท.: บริษัท โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ (1987) จำกัด, 2543.
- พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2511.
- พลับพลึง มูลศิลป์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศสสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ: ดวงดีการพิมพ์, 2523.
- พลูหลวง. คดีสยาม. ม.ป.ท.: ด้านสุทธาการพิมพ์, 2540.
- พลูหลวง. บางส่วนจากคัมภีร์พิไชยสงคราม. เมืองโบราณ 2, 1 (ตุลาคม - ธันวาคม 2518) : 87-89.
- พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ. เรื่องนากลายรดน้ำในพระที่นั่งสุทิตมหาปราสาท. ม.ป.ท.: ม.ป.ป.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. การรวมอาณาจักรสุโขทัยกับอยุธยา. เมืองโบราณ 2, 1 (มกราคม-มีนาคม 2518): 31-37.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. แนวคิดเกี่ยวกับการสืบราชสมบัติของแคว้นสุโขทัย. ศิลปากร 21,6 (มีนาคม 2521): 12-26.

- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงสยามการพิมพ์, 2528.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. สุพรรณภูมิ : ตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์กับสุโขทัย. ศิลปวัฒนธรรม 17, 12 (ตุลาคม 2539): 70-74.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. สุริโยไท. กรุงเทพฯ: ส.เอเชียเพรส, ม.ป.ป.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. บทบาทของขุนหลวงพ่องั่วที่มีต่อราชวงศ์สุโขทัย. ศิลปากร 18, 4 (พฤศจิกายน 2517): 71-84.
- พลศรี นนทรีย์. สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม : บทบาทและอำนาจทางการเมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 6. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2515.
- มรดกโลกอยุธยา. กรุงเทพฯ: ทวีวัฒนาการพิมพ์, ม.ป.ป.
- มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. ขุนนางกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองในสมัยอยุธยา. วารสารอักษรศาสตร์ (จุฬา) 22, 1 (มกราคม 2533): 153-168.
- มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. ขุนนางอยุธยา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.
- มิสเตอร์ มิเชล, อี บี. ลีปิกรมาชนภาษาไทยแปลเป็นภาษาอังกฤษ. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ร.ศ. 110.
- ระยัษศรี กาญจนะวงศ์. ถนนป่าดอง ถนนหลักเมืองกรุงศรีอยุธยา. วารสารทางวิชาการราชภัฏ กรุงเทพฯ 5, 9 (2541): 14-26.
- รัตนา หนูน้อย. ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยาระหว่าง พ.ศ. 1893 ถึง พ.ศ. 2231. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- รายงานการขุดค้น-ขุดแต่งและออกแบบเพื่อการบูรณะโบราณสถานตำหนักมเหยงคณ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ม.ป.ท.: สุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2542.
- รายงานการขุดแต่งเนินโบราณสถานด้านทิศตะวันตกของพระราชวังหลวง ตำบลประตูชัย อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ม.ป.ท.: โครงการอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, 2530.
- รายงานการขุดแต่งและบูรณะเสริมความมั่นคงเจดีย์วัดขุนแสน ตำบลหัวรอ อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ม.ป.ท.: สุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2537.

- เรวดี ฐิตะโลหิต. พระนารายณ์ราชนิเวศน์. ใน สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์.
 กรุงเทพฯ: บริษัท ด้านสถาการพิมพ์ จำกัด, 2539.
- เรื่องของเมือง. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, 2525.
- เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายฉบับมีพระรูป. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินต์ติ้ง แอนด์
 พับลิชชิ่ง, 2538.
- ลักษณะไทย. 4 เล่ม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- ลานนาไทยอนุสรณ์พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สามกษัตริย์ (เชียงใหม่ 2526-2527).
 เชียงใหม่: ทิพย์เนตรการพิมพ์, ม.ป.ป.
- ลำดับสกุลบางสกุล. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481.
- ลิไท, พระญา. ไตรภูมิพระร่วง. พิมพ์ครั้งที่ 7. นนทบุรี: เจริญอักษรการพิมพ์, 2515.
- วรรณกรรมสมัยขุนบุรี เล่ม 1. ม.ป.ท.: บริษัท อมรินทร์พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2532.
- วรรณกรรมสมัยอยุธยา. 3 เล่ม. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530.
- วรรณกรรมสมัยอยุธยาฉบับถอดความ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินต์ติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2539.
- วลิต, วัน. พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182. แปลโดย วนาศรี สามนเสน กรุงเทพฯ
 : โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2523.
- วันรัตน์, สมเด็จพระ. สังคีตยวงส์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สีพร, 2521.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. ความขบถของอดีต : พิพิธภัณฑ์เซิดชูเกียรติพลตรีหม่อม
 ราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2537.
- วุฒิชัย มูลศิลป์, บรรณาธิการ. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช 400 ปีของการครองราชย์. พิมพ์ครั้งที่ 4.
 ม.ป.ท.: รุ่งแสงการพิมพ์, 2540.
- เวลส์, ควอริช. การปกครองและการบริหารของไทยในสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจณี ละอองศรี
 และยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2527.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. นครหลวงไทย. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการพิมพ์, 2540.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการพิมพ์,
 2545.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์. สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ (มิถุนายน
 2509): 58-87.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. การสร้างความคิดดีดีสำหรับพระนครในรัชกาลที่ 1. เมืองโบราณ 13, 2
 (เมษายน - มิถุนายน 2530): 29-41.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538.

- ศรีศักร วัลลิโภดม. จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง. เมืองโบราณ 7, 3 (สิงหาคม - พฤศจิกายน 2524) : 35-50.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. เมืองลพบุรีกับการปกครองไทยโบราณ. วารสารธรรมศาสตร์ 4 (กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2518): 77-90.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. โยนก. เมืองโบราณ 2, 3 (เมษายน-มิถุนายน 2519): 45-55.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. อยุธาไฟโรจได้ ตรีบูร. เมืองโบราณ 26, 4 (ตุลาคม - ธันวาคม 2543): 12-29.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. ความหมายของพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ. ม.ป.ท.: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ม.ป.ป.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. กรุงศรีอยุธยาของเรา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์แพริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2542.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2524.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. เวียงและวังในสมัยกรุงศรีอยุธยา. เมืองโบราณ 3, 3 (เมษายน - มิถุนายน 2520): 67-77.
- ศิลปากร, กรม. การเดินทางของบาทหลวงดาซาร์ด. 3 เล่ม. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, 2521.
- ศิลปากร, กรม. คำฉันท์สรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปราสาททอง. ม.ป.ท.: บริษัท เอ็ดดิสัน เพรส โปรดักส์ จำกัด, 2543.
- ศิลปากร, กรม. คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2515.
- ศิลปากร, กรม. บทกวีนิพนธ์ของพระศรีมโหสถ. พิมพ์ครั้งที่ 2. ลพบุรี: ม.ป.ท., 2504.
- ศิลปากร, กรม. บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2512.
- ศิลปากร, กรม. ประวัติและโคลงกำสรวลศรีปราชญ์. ม.ป.ท.: ศิวพร, 2503.
- ศิลปากร, กรม. ปราสาทนครหลวง. กรุงเทพฯ: บริษัท สำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, 2538.
- ศิลปากร, กรม. พระนารายณ์ราชนิเวศน์. ม.ป.ท.: กรมศิลปากร, 2531.
- ศิลปากร, กรม. มรดกวัฒนธรรมไทยสมัยพระนรทวารวดีศรีอยุธยา (พ.ศ. 1890 - พ.ศ. 2310). กรุงเทพฯ: บริษัท ประชาชน จำกัด, 2543.
- ศิลปากร, กรม. รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. (ม.ป.ท., ม.ป.ป.)
- ศิลปากร, กรม. รวมเรื่องราชาภิเษกธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า. กรุงเทพฯ: บริษัท เอ็ดดิสัน เพรส โปรดักส์ จำกัด, 2541.

- ศิลปากร, กรม. สรุปรายงานโครงการชุดค้นศึกษาชุมชนโบราณสมัยอยุธยาบริเวณวังหลัง (โรงงานสุราเดิม) ตำบลประตูชัย อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ม.ป.ท.: บุรพคดี, ม.ป.ป.
- ศิลปากร, กรม. สุโขทัยเมืองพระร่วง. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2531.
- ศิลปากร, กรม. อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ข. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, 2527.
- ศิลปากร, กรม. อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทยอักษร ก เล่ม 1. กรุงเทพฯ: สหประชาพานิชย์, 2526.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 4. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์การศาสนา, 2528.
- สมคิด จิระทัศนกุล. วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2544.
- สมภพ ภิรมย์. ฐานานุสัคดีแห่งสถาปัตยกรรม. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2527.
- สร้อยสวัสดิ อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539.
- สร้อยสวัสดิ อ่องสกุล. ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, 2543.
- สร้อยสวัสดิ อ่องสกุล. เวียงกุมกาม : การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณในล้านนา. เชียงใหม่: โรงพิมพ์มิ่งเมือง, 2537.
- สะพานรวมบทความทางประวัติศาสตร์. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สนธิพันธ์การพิมพ์, 2521.
- สังข์ พันโนทัย. พระเจ้าปราสาททอง. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, 2516.
- สันติ เล็กสุขุม. จรณะนำ, จรณะนำ : จินตนาการปราสาทจำลองของช่างไทย. ศิลปวัฒนธรรม 17, 9 (กรกฎาคม, 2539): 152-154.
- สายชล วรรณรัตน์. ปฏิกริยาจาก “Religious Historical Writting and the Legitimation of the First Bangkok Reign” ของ Craig J. Reynolds ถึง “หนังสือสังคิตยวงศ์กับประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ตามทัศนะของ เกรก เจ. เรย์โนลด์ส” ของ ภัชราพร ช่างแก้ว และอีกมิติหนึ่งสำหรับสังคิตยวงศ์กับการเมืองในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์. รวมบทความประวัติศาสตร์ 6 (มกราคม 2527): 82-90.
- สายชล วรรณรัตน์. พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

- สายชล วรรณรัตน์. เศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัยปลายอยุธยา. ม.ป.ท.: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.
- สืบแสง พรหมบุญ. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ. 1282 - 1853. แปลโดย กาญจน์ ละอองศรี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ. พลิกประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. ท้าวศรีสุดาจันทร์ “แม่หัวเมือง” ใครว่าหล่อนชั่ว?. กรุงเทพฯ: บริษัท พิกเนศพริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2540.
- สุเทพ สุนทรเกสัช. จากบรรณาการสู่ศูนย์รวมอำนาจ : วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและอุดมการณ์ในยุครัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2475). สังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 6, 1 (เมษายน - กันยายน 2525): 133-148.
- สุนิสา มั่นคง. วังหน้ารัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: พิกเนศพริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์, 2543.
- สุนิสา มั่นคง และรณฤทธิ์ ชนโกเศศ. รายงานการขุดแต่งกำแพงเมืองโบราณสุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี. ม.ป.ท.: สุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2542.
- สุนทร ชูตินทรานนท์. กบฏไพร่สมัยอยุธยา. ศิลปวัฒนธรรม 4, 12 (2526): 10-23
- สุนทร ชูตินทรานนท์. จักรพรรดิราช : ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า (พ.ศ. 2081- พ.ศ. 2397. เมืองโบราณ 14, 2 (2531): 96-108.
- สุนทร ชูตินทรานนท์. พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: พิกเนศพริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์, 2542.
- สุนทร ชูตินทรานนท์. พระสุพรรณกัลยาจากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัท ประชาชน จำกัด, ม.ป.ป.
- สุนทร ชูตินทรานนท์. รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 3 ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชจากภาษาและวรรณกรรม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2528.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว. พระพุทธปฏิมาในพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2535.
- สุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา. สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.
- เสนีย์ เกษมวัฒนากุล. แอบชมลายขอม. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, ม.ป.ป.
- เสมอชัย พูลสุวรรณ. ภูมิจักรวาลวิทยาของเขตพุทธาวาสวัดสุทัศนเทพวราราม. เมืองโบราณ 3, 4 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2535): 86-104.

- เสมอชัย พูลสุวรรณ. สัญลักษณ์ทางภูมิจักรวาลภายในเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม. เมื่อโบราณ 16, 1 (มกราคม - มีนาคม 2533): 112-123.
- แสงสุรย์ ดาวัลย์, ม.ร.ว. พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2525.
- โสพิศ หนูทอง. การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- อลิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี นัทรพลรักษ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.
- อนุชาต ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา. การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
- อนุวิทย์ เจริญศุกกุล. คติจักรวาลพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ที่มีอิทธิพลต่อแบบเมืองและสถาปัตยกรรมในประเทศไทย. อักษรศาสตร์ (มหาวิทยาลัยศิลปากร) 6, 1-2 (2526): 321-340.
- อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- อากม พัตติยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์. ศรีรามเทพนครรวมความเรียกว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น. นिति เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2527.
- อิชิอิ โยนิโอะ. อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง. วารสารธรรมศาสตร์ 9 (ตุลาคม - ธันวาคม, 2522): 148-160.
- อิบนิ มุหัมมัด อิบรอฮีม. สำเภากษัตริย์สุลัยมาน. แปลโดย ดิเรก กุลศิริสวัสดิ์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.
- เอเดรียน สอนอดกราส. สัญลักษณ์แห่งพระสถูป. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2541.
- เอิบเปรม วัชรานุกร. การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทร์” ในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม จังหวัดพิษณุโลก. ศิลปากร 35, 6 (2535): 22-47.

ภาษาไทยอังกฤษ

- Busakorn Lailert. The Ban Phlu Luang Dynasty 1688-1767 : A Study of the Thai Monarchy During the Closing Years of the Ayudhya Period. Ph.D. Thesis, Graduate School, University of London, 1972.
- Charnvit Kasetsiri. The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Ph.D. Thesis, Graduate School, Cornell University, 1973.
- Dhiravat na Pombejra. A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty. Ph.D. Thesis, Graduate School, University of London, 1984.
- Dhiravat na Pombejra. Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in European Sources. Bangkok: Chulalongkorn University Printing House, 2001.
- Dumarçay, Jacques. The Palaces of South-East Asia Architecture and Customs. edited and translated by Michael Smithies. Singapore: Kyodo Printing, 1991.
- Fouser, Beth. The Lord of the Golden Tower : King Prasat Thong and the Building of Wat Chaiwatthanaram. Bangkok: White Lotus, 1996.
- Gesick, Lorraine Marie. Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824. Ph.D. Thesis, Graduate School, Cornell University, 1976.
- Heine Geldern, Robert. Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia. New York: Cornell University, 1956.
- Raben, Remco & Dhiravat na Pombejra (eds.). In the King's Trail : An 18th Century Dutch Journey to the Buddha's Footprint. Bangkok: Sirivattana Interprint Plc., 1997.
- Schouten, Joost. A True Description of the Mighty Kingdoms of Japan and Siam. Bangkok: Dokchand, 1986.
- Shorto, H.L. The 32 Myos in the Medieval Mon Kingdom. Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS) 26, 3: 572-291.
- Sunait Chutintaranond. On Both Sides of the Tenasserim Range History of Siamese-Burmese Relations. Bangkok: Chulalongkorn University Printing House, 1995.
- Tambiah, S. J. World Conqueror and World Renouncer. Cambridge: Vail-Ballou Press, 1976.
- Wales, H.G. Quaritch. Siamese State Ceremonies. n.p.: Curzon Press, 1992.
- Wyatt, David K. Thailand : A Short History. Bangkok: O.S. Printing House, 1998.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายนพดล ปาละประเสริฐ เกิดวันที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2520 ที่จังหวัด กรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาอังกฤษ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย เมื่อพ.ศ. 2541 และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ที่จุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2542

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย